

ใบรับรองวิทยานิพนธ์
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต (ภาษาไทย)

ปริญญา

ภาษาไทย

ภาษาไทย

สาขา

ภาควิชา

เรื่อง

กลวิธีการใช้ภาษาในการเผยแผ่พุทธธรรมของพุทธทาสภิกขุ : กรณีการสอน
“อิทัปปัจจยตา”

The Language Strategy in Buddhadhamma Propagation of Buddhadasa :
A Study in Idappaccayatā

นามผู้วิจัย

นางสาวธรรณปพร หงษ์ทอง

ได้พิจารณาเห็นชอบโดย

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

(รองศาสตราจารย์วิไลวรรณ ขนิษฐนันท์, Ph.D.)

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม

(รองศาสตราจารย์วิภาวรรณ อยู่เย็น, อ.ด.)

หัวหน้าภาควิชา

(อาจารย์ฉันทพร เสรีชัยกุล, ป.ด.)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์รับรองแล้ว

(รองศาสตราจารย์กัญจนา ชีระกุล, D.Agr.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

วันที่ เดือน พ.ศ.

สิงสีทงิ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

วิทยานิพนธ์

เรื่อง

กลวิธีการใช้ภาษาในการเผยแผ่พุทธธรรมของพุทธทาสภิกขุ :
กรณีการสอน “อิทัปปัจจยตา”

The Language Strategy in Buddhaddhamma Propagation
of Buddhadasa : A Study in Idappaccayatā

โดย

นางสาวธรรณปพร หงษ์ทอง

เสนอ

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
เพื่อความสมบูรณ์แห่งปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต (ภาษาไทย)

พ.ศ. ๒๕๕๗

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ธรรณพพร หงษ์ทอง ๒๕๕๗: กลวิธีการใช้ภาษาในการเผยแผ่พุทธธรรมของพุทธทาสภิกขุ
: กรณีการสอน “อิทัปปัจจยตา” ปริญาปรัญญาดุษฎีบัณฑิต (ภาษาไทย)
สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก:
รองศาสตราจารย์วิไลวรรณ ขนิษฐนันท์, Ph.D. ๓๗๖ หน้า

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษากลวิธีการใช้ภาษาและกลวิธีการสอนในวาทกรรมของ
พุทธทาสภิกขุจากการสอนเรื่องอิทัปปัจจยตา โดยใช้ทฤษฎีวาทกรรม และทฤษฎีพุทธวิธีในการสอน
เป็นเครื่องมือหลักในการวิเคราะห์ ข้อมูลที่ใช้ในการวิเคราะห์คือชุดคำเทศนาเรื่อง “อิทัปปัจจยตา”
คำเทศนาชุดนี้แบ่งเป็น ๑๓ หัวข้อ ทุกหัวข้อขึ้นด้วยคำว่า “อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็น. . .”

ผลการศึกษาพบว่า พุทธทาสภิกขุตั้งเป็นวัตถุประสงค์ในการสอนไว้ว่าจะให้พุทธศาสนิกชน
รู้จักว่า “อิทัปปัจจยตา” คืออะไร และให้คำนี้เป็นคำติดปากและอยู่ในความคิดของพุทธศาสนิกชน
ตลอดเวลา กลวิธีสำคัญที่พุทธทาสภิกขุใช้เพื่อให้บรรลุถึงวัตถุประสงค์ดังกล่าว มี ๓ ประการ คือ ๑)
การซ้ำคำ (Repetition) หรือการกล่าวคำ/วลีสำคัญของเรื่องซ้ำหลายๆ ครั้ง เพื่อให้ผู้ฟังเกิดการจำ
ได้ ในการเทศนาเรื่องอิทัปปัจจยตา ๑๓ ครั้ง/หัวข้อ พุทธทาสภิกขุ ใช้คำว่า “อิทัปปัจจยตา” ๑,๘๘๒
ครั้ง คำว่า “กฎ” ๗๘๖ ครั้ง คำว่า “ปฏิเสธสมุปบาท” ๓๑๙ ครั้ง “ปัจจัย” ๒๕๓ ครั้ง “อย่าง
นั่นเอง” ๒๒๙ ครั้ง “เมื่อมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น” ๑๗๕ ครั้ง “ตถตา” ๑๔๕ ครั้ง “ใน
ฐานะ” ๑๒๒ ครั้ง และ “หัวใจของพุทธศาสนา” ๙๗ ครั้ง ๒) การใช้คำปรากฏร่วมหรือการใช้คำ
เข้าสู่ชุด ๔ ชุดคือ ก) ตถตา อวิตถตา อนัญญตถตา กล่าวซ้ำ ๑๑ ครั้ง ข) ธรรมัญญุตตา ธรรมนิยามตา
อิทัปปัจจยตา กล่าวซ้ำ ๘ ครั้ง ค) ธรรมธาตุ ธรรมัญญุตตา ธรรมนิยามตา อิทัปปัจจยตา กล่าวซ้ำ ๔
ครั้ง ง) วิชชา จรณะ อภิปัญญา กล่าวซ้ำ ๓ ครั้ง ๓) การตั้งชื่อหัวข้อการเทศนาเรื่องอิทัปปัจจยตา
ทั้งหมด ๑๓ ครั้ง เป็นการวิเคราะห์ความหมายหรือตีความตามองค์ประกอบของคำ “อิทัปปัจจย
ตา” โดยแยกออกเป็น ๑๒ ปัจจัย ซึ่งเป็นการตั้งชื่อหัวข้อในลักษณะแบ่งตามเนื้อหา ความหมาย
และหน้าที่ในด้านกลวิธีการสอนตามแนวพุทธวิธีในการสอน พบว่า มี ๓ กลวิธีคือ ๑) สอนจากง่าย
ไปหายาก จากสิ่งที่เป็นรูปธรรมไปสู่นามธรรม ๒) สอนแต่สิ่งที่เกี่ยวข้องและสำคัญ ๓) ไม่ออกนอก
หัวเรื่อง

Thannapaporn Hongthong 2014: The Language Strategy in Buddhadasa's Propagation of Iddapaccayata : A Study in Iddapaccayata. Doctor of Philosophy (Thai Language), Major Field: Thai Language, Department of Thai Language. Thesis Advisor: Associate Professor Wilaiwan Khanittanan, Ph.D. 376 pages.

The purpose of this dissertation is to analyze Buddhadasa's language strategies in preaching Iddapaccayata. Discourse analysis and the theory of Buddha's teaching styles are the two major tools of the study show. The data was composed of Buddhadasa's 13 sermons on Iddapaccayata. The title of each sermon begins with the phrase "Iddapaccayata as. . .".

The results show that the goals Buddhadasa set for his preaching Iddapaccayata, to explain what Iddapaccayata was and to familiarize Thai Buddhists with the word, influence the way he preached. He used three major linguistic strategies to reach his goals in preaching Iddapaccayata - 1) repetition, 2) collocation, and 3) analysis of linguistic components of the word Iddapaccayata. All the keywords of his Iddapaccayata sermons are repeated frequently so that his audience could remember the words. The word Iddapaccayata was repeated 1,892 times, "rule" 796 times, paticcasamupada 319 times, paccaya 253 times, "that's the way it is" 229 times, tattata 145 times, and "the heart of Buddhism 97 times. Four sets of collocation were also used repeatedly - Tathata, Avittathata, and Anannathata 11 times; Dhammatthitata, Dhammaniyamata, and Iddapaccayata 8 times; Dhammadhatu, Dhammathittata, Dhammaniyamata, and Iddapaccayata 4 times, Vijja, Carana, and Abhinya 3 times. All the 13 titles of his sermons were the results of his analysis of the meaning and the function of "Iddapaccayata". Buddhadasa analyzed Iddapaccayata into 12 components all of which became the titles of his sermons. In preaching Iddapaccayata, Buddhadasa used 3 out of the 7 Buddha's teaching styles : - 1) Begin from the easy to understand to more complex concepts 2) Teach only what is relevant and 3) Teach what is needed neither too much nor too little.

Student's signature

Thesis Advisor's signature

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สามารถสำเร็จลุล่วงด้วยดี ด้วยความกรุณาและความช่วยเหลือให้คำแนะนำ ให้คำปรึกษาโดยคณาจารย์ที่ปรึกษาและผู้ทรงคุณวุฒิทุกท่าน ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์ ดร.วิไลวรรณ ขนิษฐนันท์ ประธานกรรมการที่ปรึกษาหลัก และท่าน รองศาสตราจารย์ ดร.วิภาวรรณ อยู่เย็น กรรมการที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม ที่กรุณาให้คำแนะนำ ตลอดจนปรับปรุงแก้ไขข้อบกพร่องต่างๆ เพื่อความถูกต้องและสมบูรณ์ของวิทยานิพนธ์มากขึ้น และขอกราบขอบพระคุณคณาจารย์ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ทุกท่านที่คอยช่วยเหลือและให้กำลังใจผู้วิจัยมาโดยตลอด รวมถึงผู้ทรงคุณวุฒิทุกท่านโดยเฉพาะ ท่านศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร ศาสตราจารย์พิเศษ จำนงค์ ทองประเสริฐ ศาสตราจารย์ ดร. อุดม วโรตม์สิกขดิตถ์ และ ศาสตราจารย์ ดร. อมรา ประสิทธิ์รัฐสินธุ์ ที่มีความเมตตาอย่างมากต่อผู้วิจัย สละเวลาอันมีค่าช่วย อบรมสั่งสอนศาสตร์ชั้นสูงด้านภาษาไทย อ่านงานและให้การปรึกษาแนะนำองค์ความรู้ที่มีประโยชน์ยิ่ง ในงานวิจัยนี้

ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งและขอกราบขอบพระคุณในความเมตตาของ พระสุธีธรรมาวุธ, ผศ.ดร. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่กรุณาให้ผู้วิจัยได้เข้าไปศึกษา เรียนรู้เพิ่มเติมเกี่ยวกับองค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาร่วมกับนิสิตปริญญาเอกสาขาวิชา พระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย และท่านยังช่วยเป็นผู้เชี่ยวชาญให้คำปรึกษาและแนะนำเกี่ยวกับ งานวิจัยมาโดยตลอด และขอกราบขอบพระคุณผู้เชี่ยวชาญด้านพระพุทธศาสนาและภาษาบาลี พระ มหาวัฒนา ปัญญาทิโป ที่คอยให้ความช่วยเหลือเกี่ยวกับองค์ความรู้ด้านธรรมะเป็นอย่างดี รวมไปถึง หลากหลายกำลังใจที่มีให้ต่อกันและกันตลอดช่วงเวลาแห่งการเรียนรู้อันยิ่งใหญ่คือ พี่-น้องนิสิตระดับ ปริญญาเอก สาขาวิชาภาษาไทย ทุกรุ่น โดยเฉพาะรุ่นที่ ๓ ทั้งภาคปกติและภาคพิเศษ หวังว่ามิตรจิตที่ดีต่อกันนี้ ส่งให้ทุกท่านบรรลุเป้าหมายกันทุกคน และบุคคลสำคัญที่ผู้วิจัยรู้สึกเคารพเป็นอย่างยิ่งคือ ท่านรองศาสตราจารย์ ดร.ประเทือง ทินรัตน์ เป็นผู้ให้องค์ความรู้เกี่ยวกับงานวิจัยและให้คำแนะนำใน การแก้ปัญหาต่างๆ อยู่เสมอมา

ขอกราบขอบพระคุณ คุณแม่สำอางค์ หงษ์ทอง ที่ท่านคอยให้กำลังใจและดูแลอย่างอบอุ่น เสมอมาสนับสนุนด้านการศึกษามาโดยตลอด ให้ความรักและความห่วงใยซึ่งเป็นแรงจูงใจสูงสุดให้ผู้วิจัย ฝ่าฟันอุปสรรคมาได้ รวมทั้งขอขอบคุณบุคคลในครอบครัวทุกคน รวมถึงผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุกท่าน และสุดท้ายขอขอบพระคุณ คุณสุเมธ บุญมะยา ที่ปรึกษาพิเศษในทุกเรื่อง ทุกเวลาของผู้วิจัย ให้ความ ช่วยเหลือ สนับสนุนสิ่งที่ดีงาม สร้างสรรค์ทุกประการ ส่งผลให้ผู้วิจัยมีโอกาสได้รับความก้าวหน้าทาง วิชาการและประสบความสำเร็จการศึกษาอย่างสมบูรณ์อย่างยิ่งในครั้งนี้

ธรรณพพร หงษ์ทอง

พฤษภาคม ๒๕๕๗

สารบัญ

หน้า

สารบัญตาราง	(๓)
สารบัญภาพ	(๔)
บทที่ ๑ บทนำ	๑
ความสำคัญของปัญหา	๑
วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
คำถามการวิจัย	๔
ขอบเขตของการวิจัย	๔
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๔
นิยามศัพท์	๔
กรอบแนวคิดในการวิจัย	๖
บทที่ ๒ การตรวจเอกสาร	๗
เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการใช้ภาษาและกลวิธีการใช้ภาษา	๗
เอกสารที่เกี่ยวข้องกับทฤษฎีวาทกรรม	๘๑
เอกสารที่เกี่ยวข้องกับเรื่องอิทัปปัจจยตาหรือปฏิเสธสมุปปาท	๘๔
เอกสารที่เกี่ยวข้องกับทฤษฎีพุทธวิธีในการสอน	๘๙
ประวัติ ผลงาน และหลักกรรม ของพุทธทาสภิกขุ	๙๑
งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๒๓๑
บทที่ ๓ วิธีดำเนินการวิจัย	๒๔๔
ขั้นตอนการดำเนินการวิจัย	๒๔๔
ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง	๒๔๔
การวิเคราะห์ข้อมูล	๒๔๔
บทที่ ๔ ผลการวิเคราะห์ข้อมูล	๒๔๙
กลวิธีการใช้ภาษาในวาทกรรมของพุทธทาสภิกขุจาก-	
การสอนเรื่องอิทัปปัจจยตา	๒๔๙
กลวิธีการสอนหลักกรรมทางพระพุทธศาสนาของพุทธทาสภิกขุ-	
เรื่องอิทัปปัจจยตา ตามเกณฑ์การสอนของพระพุทธเจ้าปรับตาม-	
แนวภาษาศาสตร์	๒๘๒
บทที่ ๕ สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	๒๙๔
สรุปผลการวิจัย	๒๙๔
อภิปรายผลการวิจัย	๒๙๙
ข้อเสนอแนะ	๓๐๔

สารบัญ (ต่อ)

หน้า

เอกสารและสิ่งอ้างอิง

๓๐๕

ภาคผนวก

๓๑๘

ภาคผนวก ก สรุปเนื้อหาโดยย่อจากการบรรยายเรื่องอิทัปปัจจยตา
ของพุทธทาสภิกขุ

๓๑๙

ภาคผนวก ข ปกิณกธรรม หัวข้อธรรมในคำกลอน

๓๓๒

ภาคผนวก ค รายนามผู้เชี่ยวชาญ

๓๗๒

ประวัติการศึกษาและการทำงานของผู้วิจัย

๓๗๖

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
๑	แสดงความถี่ของคำที่ปรากฏซ้ำและแสดงคำที่ปรากฏร่วม	๒๕๑
๒	ลักษณะการเชื่อมโยงความในวาทกรรมคำสอนของพุทธทาสภิกขุ	๒๗๑
๓	ตัวอย่างรูปคำซ้ำบางส่วนที่มีความหมายคล้ายคลึงกัน- และคำที่มีความหมายตรงกันข้ามในวาทกรรมคำสอนเรื่อง- อิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ	๒๗๒
๔	ตัวอย่างชุดคำศัพท์องค์ประกอบหัวข้อธรรมใน- วาทกรรมคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ	๒๗๔
๕	คำที่ใช้เชื่อมโยงความในวาทกรรมคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตา- ของพุทธทาสภิกขุ	๒๗๖
๖	ตัวอย่างคำเรียกพระพุทธรเจ้า คำเรียกบุคคลในพุทธประวัติ และ คำเรียกบุคคลในพุทธศาสนาในวาทกรรมคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตา- ของพุทธทาสภิกขุ	๒๘๐

สารบัญภาพ

ภาพที่		หน้า
๑	แผนภาพกรอบแนวคิดและทฤษฎีที่ใช้ในการวิเคราะห์วาทกรรม- ของพุทธทาสภิกขุ	๖
๒	แผนภาพแสดงลักษณะการอ้างอิงในวาทกรรมคำสอน- เรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ	๒๗/๗
๓	แผนภาพสรุปกลวิธีการเชื่อมโยงความในวาทกรรมคำสอน- เรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ	๒๘๒
ภาพผนวกที่	แผนภาพสรุปการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับวาทกรรมคำสอน- ของพุทธทาสภิกขุ	๓๒๐

บทที่ ๑

บทนำ

ความสำคัญของปัญหา

โลกในยุคปัจจุบัน ความเจริญก้าวหน้าของการสื่อสาร เป็นกระแสที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านการรับรู้ของผู้คนอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้อมูลข่าวสารทางสื่ออิเล็กทรอนิกส์อย่างอินเทอร์เน็ต ทำให้เกิดความหลากหลายด้านวัฒนธรรม ความเชื่อ ค่านิยม ของมนุษย์ รวมทั้งการใช้ภาษาในลักษณะเฉพาะของสังคมเครือข่าย และภาษาจากต่างประเทศซึ่งแผ่เข้ามาอย่างมากมาย ส่งผลต่อการสื่อสารระหว่างบุคคล และกลุ่มคนในสังคมไทย เกิดการลอกเลียนแบบในการใช้ภาษามีการปรับแต่งทั้งการเขียน การพูดและการใช้สัญลักษณ์ หรือการนำภาษาต่างประเทศมาปนกับภาษาไทยมากขึ้น ทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ใหม่และการทำตามกัน จากกระแสของพฤติกรรมดังกล่าว ส่งผลกระทบต่อการเผยแผ่ธรรมะในทางพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะการสั่งสอนของคณะสงฆ์ ซึ่งเป็นกลุ่มที่รับหน้าที่การเผยแผ่โดยตรง เพราะคนฟังขาดแรงจูงใจที่จะเรียนรู้เพื่อความเข้าใจในภาษาธรรมะหรือภาษาพระ ที่ส่วนใหญ่ถูกมองว่าไม่ทันสมัยและค่อนข้างเป็นนามธรรม เหมือนที่ท่านพุทธทาส (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๑๓) ได้ให้ทัศนะว่า คนเราไม่เข้าใจธรรมะก็เพราะว่า “ภาษา” เป็นอุปสรรค โดยภาษามี ๒ ระดับคือ ภาษาโลกและภาษาธรรมะ ภาษาโลกคือภาษาคนเป็นภาษาที่ขาดความเข้าใจในหลักธรรมอย่างถ่องแท้ พูดกันอยู่ตามประสาของคนที่ไม่เข้าใจธรรมะส่วนภาษาธรรมะคือภาษาเหมือนกัน แต่ว่ามองเห็นหลักธรรมในส่วนลึกหรือเห็นธรรมะที่แท้จริง สื่อออกมาด้วยความรู้สึกตรงตามความเป็นจริง ท่านได้อธิบายเพิ่มเติมว่าภาษาทั้งสองตามภาษาสมัยใหม่ คือภาษาโลกหรือภาษาคน คือเป็นภาษาทาง Physics ที่เป็นเพียงวัตถุคือ Physical way of Speaking ส่วนภาษาธรรมะคือ ภาษาที่เป็น Meta-physics คืออยู่เหนือโลก มีวิธีพูดเป็น Meta Physical way of Speaking

โดยเฉพาะการถ่ายทอดองค์ความรู้เกี่ยวกับหลักธรรมะชั้นสูงในเรื่อง อิทัปปัจจยตาของพระพุทธศาสนา ซึ่งมีลักษณะการใช้ภาษาที่ต้องใช้การตีความใน ๒ ลักษณะคือ “ภาษาคน” กับ “ภาษาธรรม” ซึ่งหลักการถ่ายทอดองค์ความรู้ในศาสตร์ทุกด้านจะมีกระบวนการที่สำคัญมากประการหนึ่งคือหลักการเรียนรู้โดยประกอบด้วย ผู้เรียน และผู้สอน ซึ่งกลวิธีการสอนก็เป็นหลักสำคัญของผู้ถ่ายทอดที่จะทำให้ผู้เรียนเกิดความรู้และความเข้าใจในศาสตร์นั้นๆ ถ้าผู้สอนขาดกลวิธีการสอนที่ถูกต้องเหมาะสมกับผู้เรียน ความเข้าใจในการเรียนรู้นั้นก็จะประสบความสำเร็จได้ยาก โดยบุคคลที่ได้รับการยอมรับอย่างสูงเกี่ยวกับการนำหลักธรรมะในพระพุทธศาสนามาถ่ายทอดในหลายทศวรรษที่ผ่านมาคือพระธรรมโกศาจารย์หรือพุทธทาสภิกขุ แห่งสวนโมกขพลาราม

ในการศึกษาด้านกลวิธีการสอนและการใช้ภาษาในการเผยแผ่ธรรมะของท่านพุทธทาสนี้นับว่ามีความสำคัญยิ่ง โดยเฉพาะการนำหลักธรรมในหมวด อิทปปัจจยตามาเทศนาต่อพุทธศาสนิกชนและผู้สนใจทั่วไป ซึ่งเหตุผลสำคัญที่หลักธรรมหมวดอิทปปัจจยตามีความสำคัญต่อการสอนเป็นอย่างยิ่งนั้น เพราะหลักธรรมหมวดอิทปปัจจยตาเป็นหลักธรรมที่ถือได้ว่าเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ซึ่งอิทปปัจจยตาเป็นพุทธธรรมหรือสังฆธรรม ที่เป็นความจริงแท้ที่สุดของพระพุทธศาสนา และเชื่อมโยงคำสอนทั้งปวงของพระพุทธเจ้าว่าล้วนเป็นไปตามธรรมหรือกฎของ “อิทปปัจจยตา” ทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้หนังสือเรื่องอิทปปัจจยตา ของพุทธทาสภิกขุจึงอุดมด้วยการอธิบายหลักธรรมเรื่องอิทปปัจจยตาอย่างเป็นกระบวนการ โดยท่านพุทธทาสมักเน้นอยู่เสมอว่า พุทธบริษัทจักต้องเรียนรู้อิทปปัจจยตา เพราะเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา และกล่าวถึงคำว่าหัวใจกับหัวใจพุทธศาสนานี้มากถึง ๙๗ ครั้ง เพื่อแสดงให้เห็นว่าอิทปปัจจยตามีฐานะเป็นหัวใจพุทธศาสนา เพราะ อิทปปัจจยตาเป็นทั้งวิธีคิดและหลักปรัชญาที่เป็นกระบวนการอันสมบูรณ์แบบ ทั้งในส่วนของปริยัติ ปฏิบัติ จนเกิดผลสูงสุดคือปฏิเวธ ซึ่งจะนำไปสู่สภาวะการบรรลุธรรมได้ โดยที่ท่านพุทธทาสถึงกับกล่าวไว้ว่า “ขอรับรองให้ท่านทั้งหลายถือว่า อิทปปัจจยตาเป็นหัวใจพุทธศาสนา” (๒๕๑๖: ๒๗) และพระพุทธองค์ทรงให้ความสำคัญมากที่สุด เพราะเป็นธรรมะหมวดแรกที่ทรงทบทวนเป็นเวลา ๗ วัน หลังการตรัสรู้โดยไม่ทรงทำเรื่องอื่นใดนอกเหนือจากตอกย้ำเรื่องหัวใจพระพุทธศาสนานี้ (๒๕๑๖: ๒๑) ถือเป็นประเด็นหนึ่งที่สำคัญที่สุดของมนุษยชาติและชาวพุทธทั้งหมด โดยเฉพาะในวาระการฉลองพุทธชยันตี ๒๖๐๐ ปี แห่งการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าในปีพุทธศักราช ๒๕๕๕ นั้นซึ่งถือเป็นโอกาสแห่งการศึกษาเรียนรู้เพื่อการน้อมนำหลักธรรมคำสอนนี้มาใช้ในวิถีชีวิต การถ่ายทอดความรู้เรื่อง อิทปปัจจยตา แม้จะเป็นหลักธรรมสำคัญที่สุด แต่ก็ถูกมองข้ามมากที่สุดในการนำมาสอน โดยเฉพาะประเทศไทยซึ่งประชาชนส่วนใหญ่นับถือพระพุทธศาสนา สาเหตุเนื่องจาก ความยากในการทำความเข้าใจทั้งผู้สอนและผู้ศึกษา ดังที่พุทธทาสภิกขุ (๒๕๑๖: ๒๗) กล่าวไว้ว่า “เรื่องอิทปปัจจยตา เป็นเรื่องหัวใจของพุทธศาสนา แต่ก็ถูกมองข้ามเสียที่สุด ราวกับว่าไม่สำคัญ หรือไม่ได้มีอยู่ในพระบาลี ทั้งนี้สังเกตเห็นได้ว่า เป็นด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ เข้าใจได้ลำบากนัยอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งมักถูกห้ามกันเสียว่า อย่าไปศึกษาเลยสูงเกินไป เช่นเดียวกับเรื่อง สุนทรียตา แต่โดยที่แท้แล้วเป็นเรื่องที่มีอยู่ในชีวิตประจำวันของคนทุกคน ไม่ว่าจะมองกันที่ส่วนไหนของคน ไม่ว่าจะที่ไหน เวลาอะไร แก่ใครก็ตาม เป็นเรื่องของ อิทปปัจจยตา ทั้งนั้น” อย่างไรก็ตามท่านพุทธทาสก็มีความตั้งใจอย่างแรงกล้าและแน่วแน่ ในการเผยแผ่หลักธรรมคำสอนเรื่อง “อิทปปัจจยตา” ให้เป็นที่รู้จักอย่างแท้จริงในหมู่ชาวพุทธทั่วไป ท่านจึงสร้างบทธรรมบรรยายที่สำคัญนี้ขึ้นมาโดยเฉพาะ ๑๓ บท เพื่อใช้เทศนาแก่พระภิกษุและพุทธศาสนิกชน ในทุกวันเสาร์ภาคมาฆบูชา พุทธศักราช ๒๕๑๕ ในช่วงระหว่างวันเสาร์ที่ ๑ มกราคม – เสาร์ที่ ๒๕ มีนาคม ๒๕๑๕ โดยทั้ง ๑๓ ธรรมะบรรยายหลักนี้นับเป็นผลการวิเคราะห์ อธิบายความหมาย “อิทปปัจจยตา” ของพุทธทาสภิกขุ ซึ่งจะทำให้ผู้ศึกษาสามารถมองเห็นกลวิธีการตีความ การอธิบายความ และกลวิธีการใช้ภาษาในการสอน อิทปปัจจยตาของท่านพุทธทาสได้อย่างลึกซึ้งชัดเจน

จากการศึกษาแนวคิดทฤษฎีรวมทั้งงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับด้านกลวิธีการใช้ภาษาในการสอน โดยเฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนา ท่านพุทธทาสได้นำหลักธรรมเรื่อง “อิทปปัจจยตา” มาสอนให้พุทธศาสนิกชนได้รับรู้ว่าเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา รวมถึงการใช้ภาษาที่มีความลุ่มลึก ชัดเจนตรงประเด็นสามารถสร้างแรงจูงใจผู้ฟังหรือผู้อ่านให้คล้อยตามได้ ทำให้เกิดความ

เชื่อมั่น และเข้าใจได้ง่ายแม้จะรับรู้เป็นครั้งแรก ทั้งที่กลวิธีการสอนของท่านในเรื่องนี้ ได้ถูกเผยแพร่มาตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๕๑๕ (ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๒๑: ๖) แต่ภาษาที่ใช้อธิบายเนื้อหาหรือใจความสำคัญในหลักธรรมเรื่องอิทัปปัจจยตา ก็ยังทันสมัย โดยเฉพาะผู้ที่สนใจหลักธรรมะของท่านในยุคปัจจุบัน ซึ่งเป็นยุคแห่งข้อมูลข่าวสารและสังคมเครือข่ายที่สื่อสารกันได้อย่างรวดเร็ว ทั้งในสื่อสิ่งพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ และสื่อออนไลน์ทุกประเภท สามารถที่จะศึกษาเรียนรู้ได้อย่างครบถ้วนอย่างต่อเนื่องทั้ง ๓ ส่วนคือ ปรีชาปฏิบัติและปฏิเวธ นอกจากนี้ องค์การการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติหรือยูเนสโก ณ สำนักงานใหญ่กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส ได้ประกาศยกย่อง พระธรรมโกศาจารย์หรือ “พุทธทาสภิกขุ” เป็นบุคคลสำคัญของโลก เมื่อวันที่ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๔๘ และให้บรรจุรายการที่ประเทศไทยเสนอขอให้ยูเนสโกร่วมเฉลิมฉลองเนื่องในวาระ ครบรอบชาตกาล ๑๐๐ ปีของท่านพุทธทาสภิกขุ ในวันที่ ๒๗ พฤษภาคม ๒๕๔๙ ไว้ในรายการเฉลิมฉลองบุคคลสำคัญหรือผู้มีผลงานดีเด่นและเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ของยูเนสโก ประจำปี ๒๕๔๙ – ๒๕๕๐ ด้วยเหตุผลสำคัญที่ ยูเนสโกได้ประกาศยกย่อง “พุทธทาสภิกขุ” เป็นบุคคลสำคัญของโลกก็คือ การที่ท่านได้อุทิศตนเกือบตลอดชีวิตของการครองสมณะเพศ เพื่อการเผยแผ่พระธรรม ซึ่งเป็นธรรมที่ประยุตต์ใหม่มีความร่วมสมัย เหมาะสมกับสังคมปัจจุบัน ใช้การถ่ายทอดด้วยภาษาที่ชัดเจนเข้าใจได้ง่ายๆ ไม่ยึดติดกับภาษาบาลีแต่ทั้งนี้ท่านก็ไม่ทอดทิ้ง เนื่องจากภาษาบาลีเป็นรากฐานสำคัญ ของการเรียนการสอนทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์และสามเณร ท่านมีเจตนาที่แน่วแนในการที่จะให้สังคมไทยและสังคมโลก ประยุตต์หลักธรรมไปใช้ ทั้งระดับบุคคลและสังคม เพื่อผดุงไว้ซึ่งสันติธรรม ยุติธรรม และให้มนุษย์อยู่ร่วมกันกับสิ่งแวดล้อมได้อย่างกลมกลืน เข้าใจสภาวะของธรรมชาติอย่างแท้จริง ซึ่งหลักอิทัปปัจจยตาที่พุทธทาสภิกขุนำมาอธิบายนั้น กล่าวได้ว่า เป็นชุมทรัพย์ทางปัญญา เป็นวิธีคิดที่เป็นวิทยาศาสตร์ เป็นหลักปรัชญาสูงสุดของพระพุทธศาสนาและเป็นหลักธรรมที่ชี้ทางไปสู่การแสวงหาความจริงแท้ของมนุษยชาติ และสู่อิสระเสรีภาพที่แท้จริง เป็นที่ประจักษ์ว่าชาวพุทธควรอ่านและคิดเป็นอาวุธทางความคิด เพื่อต่อสู้กับอวิชชาหรือความไม่รู้ทั้งปวง แม้ว่าหนังสือเล่มนี้อาจจะอ่านยากด้วยศัพท์ภาษาบาลี ศัพท์ทางพระพุทธศาสนาที่ต้องแปลความ แต่ถ้าหากพยายามอ่านอย่างตั้งใจ หรืออ่านหลายๆ ครั้ง ความเข้าใจจะเพิ่มมากขึ้น และได้ประโยชน์อย่างถึงที่สุด จากเหตุผลดังกล่าว ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาวิธีการสอนหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เรื่อง “อิทัปปัจจยตา” ของท่านพุทธทาสภิกขุ เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาเรียนรู้ของพุทธศาสนิกชน และผู้ที่สนใจหลักธรรมที่เป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนาโดยตรงทั้งในฐานะผู้สอน และฐานะของผู้ศึกษาในปัจจุบันและอนาคตต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษาวิธีการใช้ภาษาในวาทกรรมของพุทธทาสภิกขุจากการสอนเรื่อง อิทัปปัจจยตา
๒. เพื่อศึกษาวิธีการสอนหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ของพุทธทาสภิกขุจากเรื่องอิทัปปัจจยตา ตามเกณฑ์การสอนของพระพุทธเจ้าปรับตามแนวภาษาศาสตร์

คำถามการวิจัย

๑. พุทธทาสภิกขุใช้กลวิธีทางภาษาอย่างไรในการสื่อพุทธธรรม
๒. พุทธทาสภิกขุใช้กลวิธีการสอนและการเผยแผ่พุทธธรรมอย่างไร
๓. การวิเคราะห์วาทกรรมคำสอนของพุทธทาสภิกขุเรื่องอิทัปปัจจยตานี้ทำให้ได้องค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับการวิเคราะห์วาทกรรมโดยใช้ทฤษฎีทางภาษาศาสตร์อย่างไร

ขอบเขตของการวิจัย

ศึกษากลวิธีและลักษณะการใช้ภาษาในการเผยแผ่ธรรมะ ของพุทธทาสภิกขุ ในการสอนเรื่องอิทัปปัจจยตา จากหนังสือชุดธรรมโฆษณ์ หมายเลข ๑๒ โดยธรรมทานมูลนิธิ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑ พุทธศักราช ๒๕๑๖ จำนวน ๑ ฉบับ ๕๒๘ หน้า

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑. ทำให้ทราบและเกิดความเข้าใจในลักษณะการใช้ภาษาในการเผยแผ่ธรรมะของ พุทธทาสภิกขุ เรื่อง อิทัปปัจจยตา
๒. ทำให้เกิดความเข้าใจและเห็นคุณค่าในกลวิธีการสอนหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาของพุทธทาสภิกขุ เรื่อง อิทัปปัจจยตา
๓. ทำให้ทราบแนวทางจากการสอนโดยใช้ภาษาและกลวิธีการเผยแผ่ธรรมะของพุทธทาสภิกขุ เพื่อที่จะเป็นประโยชน์สำหรับผู้สอนและผู้ศึกษาธรรมต่อไป
๔. ทำให้เกิดองค์ความรู้เกี่ยวกับการวิเคราะห์วาทกรรมคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ โดยใช้ทฤษฎีทางภาษาศาสตร์ และการเชื่อมโยงระหว่างการศึกษาวาทกรรมในมิติทางภาษาศาสตร์และพุทธศาสตร์
๕. เป็นแนวทางสำหรับการนำพุทธธรรมไปประยุกต์ใช้ในการสร้างสันติสุขและสันติภาพในชีวิตและสังคมของมวลมนุษย

นิยามศัพท์

กลวิธีการใช้ภาษา หมายถึง กรรมวิธีในการใช้ภาษาแสดงหรืออธิบายเรื่องราวต่างๆ ให้เกิดผลในเชิงถ้อยคำ เชิงกลไกหรือขั้นตอนได้อย่างเรียบร้อยงดงามด้วยความรู้และความชำนาญอย่าง

มีแบบแผนในการถ่ายทอดเรื่องราว เพื่อที่จะทำให้ผู้ฟังเกิดความรู้ความเข้าใจอย่างถ่องแท้ชัดเจนตามวัตถุประสงค์

กลวิธีการสอน หมายถึง กรรมวิธีหรือกระบวนการสอนที่ทำให้ได้ผลเรียบร้อยงดงาม โดยการนำความรู้ความชำนาญอย่างมีแบบแผนในการสอนหรือการถ่ายทอดเรื่องราวเพื่อที่จะทำให้ผู้เรียนหรือผู้ฟังเกิดความรู้ความเข้าใจอย่างถ่องแท้ชัดเจนตามวัตถุประสงค์ของผู้สอน

การใช้ภาษาในการเผยแผ่ หมายถึง ภาษาของพุทธทาสภิกขุ ที่ใช้ในการสื่อสารหรืออธิบายเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมเรื่อง อิทปปัจจยตา ให้แก่พุทธศาสนิกชน ซึ่งสามารถแบ่งได้ ๒ ประเภทคือ ภาษาธรรมและภาษาคน

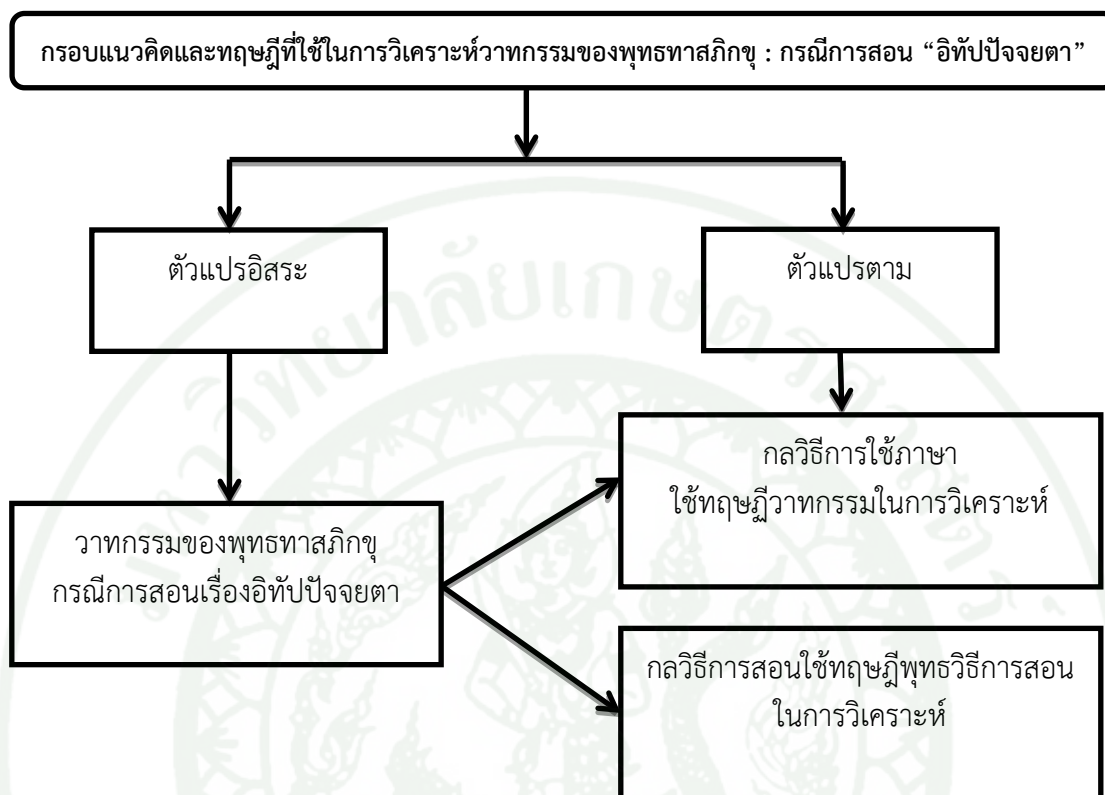
ภาษาธรรม หมายถึง การสื่อความหมายที่มุ่งเน้นในเนื้อหาธรรมะเรื่องอิทปปัจจยตาของพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นนามธรรม ที่ถ่ายทอดออกมาจากประสบการณ์ในเชิงถ้อยคำโดยพุทธทาสภิกขุ

ภาษาคน หมายถึง ภาษาพูดที่บุคคลทั่วไปใช้ในการสื่อสารกันอย่างปกติในชีวิตประจำวัน

ปฏิจจสมุปบาท หมายถึง ทฤษฎีอธิบายความมีอยู่ของสิ่งทั้งปวงว่า ไม่มีสิ่งใดมีอยู่ปรากฏอยู่ได้ในตัวมันเอง สรรพสิ่งทั้งรูปธรรม นามธรรมตกอยู่ในสภาพของความเปลี่ยนแปลงนี้มีลักษณะเป็นกฎแห่งสัมพันธ์ภาพตามแนวคิดทางพุทธปรัชญา และวิทยาศาสตร์โดยตรง

อิทปปัจจยตา หมายถึง กระแสแห่งปัจจัย และสิ่งที่เกิดตามปัจจัย ซึ่งมีคำที่ใช้ในความหมายทำนองเดียวกันนี้ คือ ตถตา (ความเป็นเช่นนั้นเอง) อวิตถตา (ความไม่ผิดไปจากความเป็นเช่นนั้น) อนัญญตถตา (ความไม่เป็นไปโดยประการอื่น) ธัมมัญญิตตา (ความตั้งอยู่เป็นธรรมดา) ธัมมนิยามตา (กฎตายตัวของธรรมดา) และปฏิจจสมุปบาท (การอาศัยกันและกันแล้วเกิดขึ้น) โดยมีชื่อเรียกเต็มว่า “อิทปปัจจยตาปฏิจจสมุปปาโท”

กรอบแนวคิดในการวิจัย

ภาพที่ ๑ แผนภาพกรอบแนวคิดและทฤษฎีที่ใช้ในการวิเคราะห์วาทกรรมของพุทธทาสภิกขุ

บทที่ ๒

การตรวจเอกสาร

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในด้านต่างๆ เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษา โดยเป็นแบ่งเป็น หัวข้อดังต่อไปนี้

๑. เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการใช้ภาษาและกลวิธีการใช้ภาษา
๒. เอกสารที่เกี่ยวข้องกับทฤษฎีวาทกรรม
๓. เอกสารที่เกี่ยวข้องกับอิทธิพลปัจจัยทางหรือปัจจัยสมุption
๔. เอกสารที่เกี่ยวข้องกับทฤษฎีพุทธวิธีในการสอน
๕. ประวัติ ผลงาน และหลักธรรมของพุทธศาสนา
๖. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการใช้ภาษาและกลวิธีการใช้ภาษา

ภาษานั้นเกิดขึ้นระหว่างผู้ส่งสารกับผู้รับสารทำการส่งและรับสาร โดยการวิเคราะห์ ติความในระดับของบุคคล กลุ่ม และสังคม อย่างไรก็ตาม ภาษาก็มีมนุษย์ย่อมไม่อาจจะรู้และเข้าใจสิ่งที่ลึกซึ้งเกินประสบการณ์ของตนเอง บางครั้งเกิดปัญหาเรื่องการสื่อสารด้วยภาษาเช่นกัน จึงตีความเอาเองตามความเข้าใจ การใช้ภาษาในการสื่อสารเฉพาะกลุ่มคน ที่มีภาษาเดียวกันนั้น ย่อมเป็นรากฐานในการเข้าใจภาษาของตนได้ ในสมัยพุทธกาล อาจจะมีภาษาที่อยู่ในตระกูลเดียวกันมากมาย ที่ใช้ในการสื่อสารธรรมกัน ซึ่งพระพุทธองค์ทรงใช้ภาษาสื่อสารธรรมได้ประสบความสำเร็จอย่างยิ่ง มาในยุคปัจจุบันนี้ แม้แต่ภาษาเดียวกันเองการสื่อสารที่เกิดขึ้นบางครั้งก็ล้มเหลว บางครั้งก็ประสบความสำเร็จ และนี่จะเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ต้องมีการศึกษาค้นคว้าวิจัยกันต่อไปในเรื่องของผู้ใช้ภาษา ผู้วิจัยจึงได้ศึกษาทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการใช้ภาษาและกลวิธีการใช้ภาษาดังนี้

การใช้ภาษาประเภทการเชื่อมโยงความ (Cohesion)

กลวิธีด้านคำศัพท์เป็นกลวิธีทางภาษาที่แทรกอยู่ในวาทกรรมทุกประเภท สัมพันธ์กับการเชื่อมโยงความหมายทั้งในภาษาพูดและภาษาเขียนในการเชื่อมโยงความ (Cohesion) นั้น นักภาษาศาสตร์ชาวไทยและต่างประเทศได้สร้างแนวทางและแนวคิดในการศึกษาไว้หลากหลายนับจาก “Cohesion in English” จนมาถึง “Cohesion in Thai” หลังจากนั้นจึงมีนักภาษาศาสตร์ชาวไทย

ศึกษาการเชื่อมโยงความในภาษาไทยทั้งภาษาพูดและภาษาเขียนในภาษาไทย ภาษาถิ่น และวรรณกรรมประเภทต่างๆ มาอย่างต่อเนื่อง

สมทรง บุรุษพัฒน์ (๒๕๓๗: ๑๑๘) กล่าวว่า “การเชื่อมโยงความ เป็นลักษณะสำคัญของวาทะที่ทำให้ข้อความในวาทะเดียวกันมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน การเชื่อมโยงความจะเกิดขึ้นเมื่อข้อความตอนใดตอนหนึ่งต้องอิงข้อความอื่น จึงจะเกิดความเข้าใจข้อความนั้น . . .”

นววรรณ พันธุมธา (๒๕๒๗) ได้กล่าวไว้ในไวยากรณ์ไทยว่า ประโยคที่สัมพันธ์กันจะกล่าวถึงสิ่งที่เกี่ยวข้องกัน หรือเหตุการณ์ที่สัมพันธ์กัน ประโยคที่สัมพันธ์กันจึงมีคำที่เกี่ยวข้องกันหรือซ้ำกัน และอาจมีคำเชื่อมช่วยแสดงความสัมพันธ์ของประโยค ในกรณีที่มีคำซ้ำอาจมีการคงที่คำซ้ำนั้นหรือละไว้ หรือใช้คำอื่นแทนประโยค จึงมีความสัมพันธ์กันในลักษณะใดลักษณะหนึ่งหรือหลายอย่าง

นววรรณ พันธุมธา (๒๕๔๗ ข: ๓๕๑) กล่าวว่า อุปมา เป็นการใช้ภาษาเพื่อแสดงความเปรียบในลักษณะที่นำเอาสิ่งต่างกันสองสิ่งหรือมากกว่า แต่มีคุณสมบัติบางประการร่วมกัน หรือคล้ายคลึงกันมาเปรียบเทียบกันโดยใช้คำเชื่อมแสดงความเหมือน คือ ดุจ ดัง เหมือน ประดุจ และราวกับ

ปราณี กุลละวณิชย์ (๒๕๒๓) กล่าวถึง กลวิธีในการศึกษาคำถามไว้ในบทความเรื่อง “ผู้พูดกับประโยคคำถามแบบตอบรับ-ปฏิเสธ” ว่า นอกจากจะต้องวิเคราะห์ในแง่ของโครงสร้างของประโยคคำถามแล้วยังต้องพิจารณาลักษณะทางอรรถศาสตร์ด้วย เช่น ข้อสมมติในการรู้ข้อเท็จจริงของผู้พูด (Presupposition of Asserted Fact) ความต้องการของผู้พูดที่จะแสดงความมั่นใจในข้อเท็จจริงและความเชื่อดั้งเดิม (Presupposition Belief) เพราะสิ่งเหล่านี้สามารถอธิบายความแตกต่างของคำถามแบบตอบรับ-ปฏิเสธ สี่ชนิดคือ หรือ หรือเปล่า ใช่ไหม ไหม ได้

ธิดา โมสิกรัตน์ (๒๕๔๗) กล่าวว่า ผู้ส่งสารควรศึกษากลวิธีการใช้ภาษาเพื่อให้การโน้มน้าวใจมีประสิทธิภาพสูงสุด โดยผู้ส่งสารจะต้องพิจารณาใช้ภาษาในประเด็นต่อไปนี้ คือ การเลือกสรรถ้อยคำ ภาษา และการใช้ภาษาแสดงเหตุผล นอกจากนั้น ธิดายังได้กล่าวเพิ่มเติมว่า การใช้ภาษาในลักษณะอื่นๆ ได้แก่ การใช้ภาพ บทเพลง การอ้างอิงคำพูดของผู้ที่มีชื่อเสียง และการสร้างตัวแบบ ก็สามารถดึงดูดใจและโน้มน้าวใจให้ผู้รับสารสนใจและเชื่อถือได้อีกด้วย

ชลธิชา บำรุงรักษ์ (๒๕๓๙) กล่าวว่า ลักษณะของการเชื่อมโยงความในวาทกรรมมี ๓ ประเภท ได้แก่ ๑) การอ้างถึง ๒) การใช้คำเชื่อม และ ๓) การซ้ำ ซึ่งเป็นข้อมูลที่ผู้วิจัยใช้เป็นแนวทางการวิเคราะห์กลวิธีในการเชื่อมโยงความในวาทกรรมคำสอนของพุทธทาสภิกขุ

ชลธิชา สัตยวิวัฒนา (๒๕๕๐: ๑๘๒) กล่าวว่า อุปมา (simile) หมายถึง ภาพพจน์เปรียบเทียบที่ใช้คำอุปมาแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าผู้แต่งจงใจเปรียบเทียบเพื่อทำความเข้าใจกับมโนทัศน์ของความนึกเปรียบเทียบเชิงอุปมาอย่างลึกซึ้ง

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (๒๕๓๒: ๒๐) กล่าวว่า วาทกรรม คือ การโยงใยข้อเท็จจริงที่สลับซับซ้อนที่สุด เป็นข้อเท็จจริงทุกด้านที่สังคมนั้นรู้ ไม่ว่าจะเป็นการแพทย์ วิทยาศาสตร์ประวัติศาสตร์ ปรัชญา ภาษา และ วรรณคดี เป็นต้น โดยเฉพาะวาทกรรมคำสอนซึ่งเป็นภูมิปัญญา ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญของสังคมอีกลักษณะหนึ่ง เพราะวาทกรรมเป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นเหมือนองค์ความรู้ที่ถูกสร้างขึ้น คนทุกคนย่อมตกอยู่ในอำนาจของวาทกรรมหนึ่ง ๆ ทั้งสิ้น วาทกรรมเป็นเรื่องที่สัมพันธ์กันโดยตรงกับการจัดสรรอำนาจ เกียรติยศ และโภคทรัพย์

Lakoff and Johnson (1998) แสดงมโนทัศน์เกี่ยวกับความนึกเปรียบเทียบอุปลักษณ์ว่า เป็นการเทียบสิ่งหนึ่งให้มีมโนทัศน์เหมือนกับอีกสิ่งหนึ่ง โดยการใช้คำบางคำเพื่อสื่อให้เกิดจินตภาพถึงสิ่งหรือลักษณะที่เป็นเช่นนั้นโดยไม่ได้กล่าวเปรียบเทียบโดยตรงไปตรงมา

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า การเชื่อมโยงความ เป็นความต่อเนื่องทางวากยสัมพันธ์ของภาษาข้อความ โดยการเชื่อมโยงความมักปรากฏในรูปของกลไกทางภาษาบางประการที่แสดงให้เห็นถึงความต่อเนื่องหรือความสัมพันธ์ในประโยค

การใช้ภาษาประเภทการใช้โวหารภาพพจน์

ความหมายของโวหารและภาพพจน์

ความหมายของ “โวหาร” และ “ภาพพจน์” นั้นมีผู้ให้ความหมายหรือคำจำกัดความของโวหาร และภาพพจน์ไว้หลายท่าน ในการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยจึงได้ยกตัวอย่างมาเพียงบางส่วนเพื่อความเข้าใจในเรื่องโวหารภาพพจน์ที่ชัดเจนมากขึ้น ดังต่อไปนี้คือ

สมถวิล วิเศษสมบัติ (๒๕๔๔: ๑๒๙) ให้ความหมายของคำว่า โวหาร หมายถึง การใช้ถ้อยคำอย่างมีชั้นเชิง เป็นการแสดงข้อความออกมาในทำนองต่างๆ เพื่อให้ข้อความได้เนื้อความดี มีความหมายแจ่มแจ้ง เหมาะสมน่าฟัง ในการเขียนเรื่องราวอาจใช้โวหารต่างๆ กัน แล้วแต่ชนิดของข้อความ

สิริวรรณ นันทจินทุล (๒๕๕๖: ๗๙) กล่าวถึงโวหาร ว่า โวหารหมายถึง ชั้นเชิงหรือสำนวนแต่งหนังสือหรือพูด เช่น มีโวหารดีถ้อยคำที่เล่นเป็นสำบัดสำนวน

จรัญญา ดีบุญมี ณ ชุมแพ (๒๕๕๕: ๗๐) กล่าวว่า โวหาร คือ ชั้นเชิง หรือสำนวนการใช้ภาษาอย่างมีศิลปะ ซึ่งผู้ที่ใช้ภาษาสามารถนำไปใช้ในงานเขียนเชิงสร้างสรรค์ให้ตรงตามความมุ่งหมายของเนื้อหาในการเขียนแต่ละชนิด

ฉัตร บุนนาค และคณะ (๒๕๒๙: ๖๙) กล่าวว่า “โวหาร ได้แก่ การใช้ถ้อยคำอย่างมีชั้นเชิง การใช้ถ้อยคำดังกล่าวนั้นต้องได้เนื้อหาสาระดี มีความหมายแจ่มแจ้งในการเขียนหรือพูดเรื่องใดเรื่องหนึ่ง เราอาจใช้โวหารต่างๆ กันแล้วแต่ข้อความหรือเนื้อหาสาระ”

สามารถ ศักดิ์เจริญ (๒๕๒๙: ๑๕๑) อธิบายการใช้ลักษณะภาษาแบบนี้ว่า “โวหารการเขียนหรือบางที่เรียกกับคำว่าสำนวนเป็น สำนวนโวหาร หรือท่วงทำนองในการเขียนเสนอเรื่องเป็นลีลาของการใช้ภาษาอย่างมีชั้นเชิงและมีศิลปะ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องราวและเกิดความรู้สึกตรงตามจุดหมายของผู้เขียน”

วาสนา เกตุภาค (๒๕๒๖: ๕๖) กล่าวว่า “โวหารเป็นศิลปะอย่างหนึ่งของการใช้ภาษาสื่อสาร เพื่อกระพืออารมณ์ของผู้อ่านผู้ฟัง ช่วยให้เกิดมโนทัศน์ หรือ จินตนาการ (Image) ได้เข้มข้นชัดเจนกว่าการใช้ถ้อยคำอย่างตรงไปตรงมา”

ปรีชา ช่างขวัญยืน (๒๕๒๕: ๒) ได้กล่าวถึงโวหารว่า “โวหารเหมือนกับการใช้ภาษาในส่วนอื่นๆ คือเป็นของสากล”

สังวาลย์ คงจันทร์ (๒๕๕๐: ๓-๑๕) ได้กล่าวถึงเรื่องโวหารไว้ในหนังสือ การใช้ภาษาไทย ว่า โวหาร คือ การใช้ถ้อยคำอย่างมีชั้นเชิงในการเขียน เพื่อมุ่งให้ผู้อ่านเข้าใจและรับรู้สารที่เป็น ความรู้ ความคิด ประสบการณ์ หรือเรื่องที่เกิดจากจินตนาการ ได้ตรงตามจุดมุ่งหมายที่ผู้เขียนต้องการ

ผะอบ โปษกฤษณะ (๒๕๕๔: ๕๓-๕๗) กล่าวถึง สำนวนโวหาร ว่า ในการเขียนเรื่องต่างๆ ใช้วิธีเขียนแตกต่างกันจึงจะสมความมุ่งหมาย ผู้เขียนที่ถนัดในแนวหนึ่งอาจจะไม่ถนัดในอีกแนวหนึ่งก็ได้ แนวการเขียนตามความมุ่งหมายนี้เรียกว่า “โวหาร” ซึ่งแปลมาจากภาษาอังกฤษว่า Discourse แต่ต่อมาความหมายของคำว่า “โวหาร” แปรไปเป็น “การเล่นคำ” และคำว่า “โวหาร” นี้มักจะนำมาใช้คู่กันกับคำว่า “สำนวน” รวมเป็น “สำนวนโวหาร” ซึ่งเป็นคำกล่าวรวม หมายถึง ทำนองเขียนที่คมคาย โวหารเป็นหลักตายตัวว่า ถ้ามุ่งหมายอย่างนี้ก็ใช้โวหารอย่างนั้น “สำนวน” ทำให้โวหารสละสลวยขึ้น ยิ่งสำนวนคำซึ่งเป็นถ้อยคำพิเศษไม่ต้องถือหลักไวยากรณ์ในภาษาไทย ยิ่งทำให้คมคายขึ้น เช่น “คนรักเท่าผืนหนัง คนชังเท่าผืนเสื่อ” “กว่าถั่วจะสุก งาก็ไหม้” “ช่างตายทั้งตัว เอาใบบัวปิด” สำนวนคำเหล่านี้ทำให้ข้อความสละสลวย กินความกว้างทั้งยังทำให้เกิดความประทับใจ

สรุปความหมายของ “โวหาร” ได้ว่า โวหารเป็นศิลปะของการใช้ถ้อยคำหรือสำนวนอย่างมีชั้นเชิง ซึ่งผู้ใช้ภาษาสามารถนำไปใช้ในงานเขียนเชิงสร้างสรรค์ให้ตรงตามความมุ่งหมายของเนื้อหาในงานเขียนแต่ละชนิด โดยที่ผู้เขียนควรวิเคราะห์เรื่องที่จะเขียน ผู้อ่าน และความมุ่งหมายในการเขียนให้ชัดเจน เนื่องจากงานเขียนแต่ละประเภทจะมีวิธีการเขียนโดยใช้โวหารต่างๆ กันไป และสำหรับความหมายของ “ภาพพจน์” ได้มีผู้ให้ความหมายไว้ดังนี้

จรัญญา ดีบุญมี ณ ชุมแพ (๒๕๕๕: ๗๗) กล่าวไว้ในหนังสือ การใช้ภาษาไทย เกี่ยวกับเรื่องความหมายของ ภาพพจน์ ดังนี้คือ

ความหมายของภาพพจน์

คำว่า “ภาพ” มีความหมายว่า รูปที่ปรากฏเห็น

คำว่า “พจน์” มีความหมายว่า คำพูดหรือถ้อยคำ

เมื่อนำคำว่า “ภาพ” และคำว่า “พจน์” มาสมาสกันจะได้คำว่า “ภาพพจน์” มีความหมายตามรูปศัพท์ หมายถึง คำพูดที่ทำให้เกิดภาพ เป็นคำที่คิดขึ้นใช้คู่กับภาษาอังกฤษว่า “Figure of Speech” บางตำราเรียกคำนี้ว่า “โวหารภาพพจน์” ซึ่งมีผู้กล่าวความหมายของคำว่า “ภาพพจน์” ไว้ดังนี้

เปลื้อง ณ นคร (๒๕๒๑: ๒๓๑) ได้กล่าวถึง ความหมายของภาพพจน์ไว้ว่า “. . . เราจะต้องเข้าใจเสียให้แน่นอนว่า ภาพพจน์นั้นมีได้เพ่งเล็งถึงภาพหรือรูป แต่หมายถึงความรู้สึกนึกคิดต่างๆ ที่เกิดขึ้นเป็นรูปร่างขึ้นในใจ ในการที่จะพูดหรือเขียน หรือแสดงตามอย่างที่มี ภาพพจน์นั้นก็ คือ การพูดโดยใช้คำที่ให้ ความหมายโดยนัย. . .”

ชำนาญ รอดเหตุภัย (๒๕๒๒: ๘๕) ให้ความหมายของคำว่า “โวหาร” ไว้ว่า โวหาร หมายถึง กลวิธีในการใช้ภาษาเพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่วางไว้ ในการใช้ภาษาไม่ว่าจะเป็นภาษาพูดหรือภาษาเขียนผู้ใช้อย่อมต้องใช้ “กลวิธี” หรือ “โวหาร” ทั้งสิ้น หากผู้ใช้ภาษามีกลวิธีที่แยบคาย ฉลาดในการเลือกสรรคำ เนื้อความ และประโยคมาใช้อย่างเหมาะสมก็ย่อมก่อให้เกิดความประทับใจ และบรรลุความมุ่งหมายของการใช้ภาษาในครั้งนั้น

ชลธิรา สัตยวิวัฒนา (๒๕๒๔: ๑๙๓) อธิบายถึงภาพพจน์ และการเสนอภาพพจน์ว่า ภาพพจน์ หมายถึง การสร้างมโนภาพให้เกิดขึ้น อันจัดเป็นคุณค่าทางวรรณศิลป์ที่สำคัญประการหนึ่ง มีข้อน่าสังเกตว่าการเสนอภาพพจน์มิใช่การสร้างประโยคหรือวลีอย่างอิสระ แต่ในเวลาเดียวกันก็อาจจะมีแบบแผนหรือระบบเฉพาะตัวที่แยกให้เห็นถึงแนวการใช้ที่แตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด

ดวงมน จิตรจำนง (๒๕๒๔: ๑๖๑-๑๖๒) กล่าวว่า ความเปรียบ (Imagery หรือ Figures of Speech) คือลักษณะต่างๆ ที่ผู้ประพันธ์จงใจสร้างขึ้นให้ผิดแผกจากโครงสร้างความหมาย หรือการเรียงลำดับของภาษาไทยปกติ จุดประสงค์ของการใช้ความเปรียบ คือ การให้พลังและ ความสดใหม่แก่การแสดงออก และเกิดผลกระทบต่อการสร้างจินตภาพ (Image) จินตนาการเป็นปฏิกิริยาขั้นหนึ่งของผู้อ่านเป็นสื่อชักนำความคิดและเร้าอารมณ์สะท้อนใจ ลักษณะสำคัญของจินตภาพคือพลังที่จะก่ออารมณ์สะท้อนใจ

ประภาศรี สีหอำไพ (๒๕๓๑: ๓๖) กล่าวการแสดงภาพพจน์ว่า ภาพพจน์เป็นอุปายในการใช้ถ้อยคำอย่างมีศิลปะ ภาพพจน์ได้แก่คำ หรือกลุ่มคำที่เกิดขึ้นจากกลวิธีการใช้คำเพื่อให้เกิดภาพที่แจ่มชัดและลึกซึ้งขึ้นในใจผู้อ่าน โดยใช้ศิลปะเปรียบเทียบต่างๆ กัน

วิภา กงกะนันท์ (๒๕๓๓: ๓๕) ได้อธิบายความหมายของโวหาร ไว้ว่า โวหารเป็นศิลปะของการใช้ภาษาอย่างหนึ่ง กล่าวคือ เป็นวิธีการพูดหรือเขียนที่ผู้พูดหรือผู้เขียนหรือเขียนอย่างหนึ่ง แต่

ความหมายเป็นอย่างอื่นบ้าง ให้ความหมายกำกวม หนักเบา คลุ่มเครือ หรือเข้มจั้นต่างไปบ้าง ทั้งนี้โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญเพื่อจะขยายความให้ชัดเจนขึ้นบ้าง หรือเพื่อย้ายทอดอารมณ์ ความรู้สึก ความคิด ความฝัน หรือความรู้ให้กว้างขวาง ลึกซึ้งมากขึ้นหรือน้อยลงตามภูมิปัญญาของผู้อ่านหรือผู้ฟังบ้าง การที่คนบางคนใช้โวหาร เป็นเพราะการพูดการเขียนด้วยภาษาตรงไปตรงมาอาจไม่ช่วยให้เกิดผลตามเจตนารมณ์ของเขา

พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม : ภาพพจน์ โวหาร และกลการประพันธ์ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๓๙: ๑๐๘) กล่าวถึงภาษาภาพพจน์ หรือ Figurative language ไว้ว่า ภาษาภาพพจน์ คือ ภาษาที่ผิดแผกไปจากภาษาปกติจากภาษาตามตัวอักษร ในด้านการเรียบเรียงลำดับคำหรือความหมายของคำ ทั้งนี้เพื่อให้เป็นสำนวนที่แปลกใหม่และมีพลัง เพื่อให้มองเห็นภาพ เพื่อพรรณนาโดยการเปรียบเทียบ และเพื่อให้เห็นความคล้ายคลึงในสิ่งที่ไม่คล้ายคลึงกัน ภาษา ภาพพจน์ คือข้อเขียนที่นำเอาภาพพจน์ (Figure of speech) อย่างเดียวหรือหลายอย่างมาใช้

เยาวลักษณ์ กระแสศิลป์ (๒๕๕๕: ๗๑) ได้อธิบายความหมายของการใช้ภาพพจน์ ไว้ว่า “ภาพพจน์ คือ ลักษณะต่างๆ ที่ผู้ประพันธ์ตั้งใจสร้างขึ้นให้ผิดแผก จากโครงสร้างเดิม หรือความหมาย หรือการเรียงคำลำดับคำโดยปกติ จุดประสงค์หลักของการใช้ความเปรียบ คือการให้พลัง ความแปลกใหม่ในการแสดงออก และเพื่อให้เกิดผลต่อการสร้างจินตภาพ”

ถิรนนท์ อนุวัชศิริวงศ์ และคณะ (๒๕๕๘: ๒๘๖) ได้กล่าวถึงโวหารภาพพจน์ไว้ว่า “ภาพพจน์ (Figures of Speech) คือ ถ้อยคำที่ทำให้เกิดภาพหรือภาพในใจ คำว่า ภาพพจน์ในที่นี้จึงเป็นเรื่องของภาษา ศิลปะการใช้ถ้อยคำ เสียงของคำ ไม่เกี่ยวข้องกับ คำว่า ภาพพจน์ซึ่งคนส่วนใหญ่มักจะใช้แทนคำว่าภาพลักษณ์ (Image)”

สมเกียรติ รักษ์มณี (๒๕๕๕: ๗๑) ได้กล่าวถึงภาพพจน์หรือโวหารภาพพจน์ (Figures of Speech) ไว้ว่า “เป็นกลวิธีทางภาษาที่มุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจแจ่มแจ้ง ทั้งความหมายนัยตรงและนัยแฝงเร้น เน้นให้เกิดทั้งอรรถรสและสุนทรีย์รสในการสื่อสาร อันเป็นปรากฏการณ์อย่างหนึ่งทางวรรณศิลป์”

จากคำอธิบายข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า โวหารภาพพจน์เป็นศิลปะของการใช้ภาษาอย่างหนึ่ง ซึ่งจะมุ่งเน้นความรู้สึกด้านอารมณ์เป็นสำคัญกว่า ข้อเท็จจริง การนำโวหารภาพพจน์มาใช้เขียนหรือพูดอย่างหนึ่งแต่ความหมายเป็นอีกอย่างหนึ่งก่อให้เกิดความหมายแฝง ทั้งนี้เพราะผู้แต่งมีจุดประสงค์ให้ผู้อ่านสามารถตีความได้หลายความหมาย อาจจะเป็นการกล่าวเพื่อให้เห็นภาพ เพื่อขยายความให้ชัดเจน เพื่อต้องการซ่อนสารที่บางครั้งไม่อาจกล่าวออกมาได้โดยตรง หรือต้องการเน้นย้ำให้คำที่กล่าวมีน้ำหนักน่าเชื่อถือมากขึ้น

สำหรับประเภทของโวหารนั้นมีนักวิชาการได้แบ่งประเภทของโวหารไว้แตกต่างกัน มีบางท่านที่แบ่งไว้ใกล้เคียงหรือสอดคล้องกัน บางท่านก็แบ่งประเภทของโวหารแตกต่างจากท่านอื่นๆ ดังต่อไปนี้

ชำนาญ รอดเหตุภัย (๒๕๒๒: ๘๕-๘๙) ให้กล่าวไว้ว่า กลวิธีในการใช้ภาษา หรือ เรียกว่า โวหาร นี้แต่เดิมจำแนกตามความมุ่งหมายของการใช้ภาษา และลักษณะของเนื้อหาความออกเป็น ๔ ประเภทดังนี้

๑. บรรยายโวหาร

๒. พรรณนาโวหาร

๓. เทศนาโวหาร

๔. สาธกโวหาร

ตำราในการใช้ภาษาบางเล่มจำแนกโวหารออกเป็น ๔ ประเภทเช่นกัน แต่มีส่วนที่แตกต่างกันอยู่บ้างดังนี้

๑. โวหารเชิงบรรยาย

๒. โวหารเชิงอธิบาย

๓. โวหารเชิงพรรณนา

๔. โวหารอภิปราย

ต่อไปนี้ จะได้แยกโวหารแต่ละประเภทดังกล่าวข้างต้นพอเข้าใจโดยสังเขป

บรรยายโวหารหรือโวหารเชิงบรรยาย หมายถึงกลวิธีในการเขียนหรือดพูดเล่าเรื่องตามที่ได้รู้ได้เห็นเพื่อให้ผู้อื่นได้รับรู้และเข้าใจเสมือนกับได้พบเห็นมาด้วยตัวเอง กลวิธีในการใช้ภาษาชนิดนี้จะต้องพยายามให้ผู้อื่น ได้นึกภาพออกด้วยการทำให้เห็นเป็นรูปธรรมหรือนำมาเปรียบเทียบกับสิ่งที่รู้เห็นกันดีอยู่แล้ว เพื่อทำให้เกิดภาพในใจได้ง่ายยิ่งขึ้น ตัวอย่างเช่น

“เส้นทางสายโคลอมโบ – อนุราชปุระในระยะแรกก็ออกเดินทางไปตามถนนสายเอหนึ่ง อันเป็นเส้นทางเดียวกันกับสายโคลอมโบ – แคนดี้ และผ่านบ้านป่าไชลาแหล่งที่มีสาวหน้าหวานขายมะพร้าวอ่อนริมทาง ซึ่งดิฉันได้คุยกับผู้อ่านเมื่อฉบับที่แล้ว อย่างไรก็ตามดิฉันก็นึกอยากจอดแวะพักให้เราหาน้ำมะพร้าวอ่อน หรือแวะลงซื้อเม็ดมะม่วงหิมพานต์อีก จากนั้น

เมื่อผ่านเมืองเก็กกลางจนถึงเมืองอนุราชปุระนั้น แม้จะเป็นถนนลาดยางตลอดก็ตามแต่เป็นถนนที่แคบกว่าสายเอหนึ่งเสียอีก และเส้นทางบางตอนก็ผ่านทั้งสวนผลไม้แล้วก็ป่าไม้ นี่เราไม่รู้ว่าจะเดินทางไปเยือนอาณาจักรแรกมาก่อนแล้ว ดินฉันคงนึกว่ารถพาฉันหลงแน่ เพราะถนนนั้นเขาสร้างแคบมาก รวากับเส้นทางจากตัวอำเภอเข้าสู่ตัวตำบลของบ้านเราอย่างนั้นแหละ” (ท่องเที่ยวในต่างแดน, รำไพพรรณ แก้วสุริยะ, อ้างถึงใน ชำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๘๖)

พรรณนาโวหารหรือโวหารเชิงพรรณนา หมายถึงกลวิธีในการใช้ภาษาเพื่อทำให้ผู้อื่นเกิดความเคลิบเคลิ้มดื่มด่ำ เกิดจินตภาพ (Image) เสมือนหนึ่งตนเองได้ไปอยู่ท่ามกลางบรรยากาศเช่นนั้นด้วย ภาษาในโวหารชนิดนี้จะต้องมีลักษณะประณีตละเอียดละไมใช้ถ้อยคำที่ได้รับเลือกสรรแล้วว่าจะทำให้กระทบอารมณ์ของผู้ที่ได้อ่านได้ฟังหรืออ่านข้อความนั้นๆ ตัวอย่างเช่น

“...สายฝนกระหน่ำลงมา ๑ อาทิตย์พอดี เบื้องหน้าเป็นเพียงเสี้ยวหนึ่งของป่าใหญ่ เมฆสีซีงัวหม่นลอยทั่ว ... ค่อยๆ เคลื่อนตัวอย่างอ้อยอิ่ง เศร้า กิ่งไม้ตกย่อย อ่อนแรง น้ำฝนไหลรินลงมาตามใบไม้ ร่วงลงมากกระทบพื้นน้ำ ลมพัดผ่านแผ่วสัณผียอดไม้ไหวสั่น ยิ่งทำให้น้ำฝนไหลพลูกลงมาตามใบไม้คล้ายดังคนที่กำลังร้องไห้สะอื้น ด้วยความเจ็บช้ำหัวใจฉันกับนายพรานนั่งมาด้วยกันในเรือพายลำเล็ก ธรรมชาติของป่ามีอำนาจลึกลับประหลาดมีแต่ความเงียบ ... ความอ้างว้าง ... น่ากลัวเหลือเกิน แต่มันเป็นความน่ากลัวที่น่ารัก ฉันปล่อยจิตให้ล่องลอยกับธรรมชาติของป่าโดยไม่สนใจกับสิ่งอื่นนายพรานก็คงเหมือนกับฉันเช่นเดียวกัน...” (เจ้าของป่า แปลโดย ต้นหยง, อ้างถึงใน ชำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๘๖)

เทศนาโวหาร หมายถึงกลวิธีในการใช้ภาษาเพื่อโน้มน้าวจิตใจของผู้อื่นให้กระทำการในสิ่งอันพึงปรารถนาและละเว้นในสิ่งตรงกันข้าม การใช้โวหารชนิดนี้จะต้องอาศัยกลวิธีที่แนบเนียน มีเหตุผลที่รัดกุม ควรเป็นการแสดงข้อเท็จจริงให้ปรากฏแล้วชี้แนะแนวทางที่ควรประพฤติปฏิบัติ มากกว่าการสั่งสอนโดยตรง ตัวอย่างเช่น

“...คนทุกคน ทุกชาติ ทุกภาษา และทุกศาสนาที่เกิดขึ้นมาโลกนี้ ไม่มีใครปรารถนาเป็นชั่ว มีแต่คนปรารถนาเป็นคนดีด้วยกันทั้งนั้น พร้อมทั้งอยากมีลาภ มียศ มีสุข มีสรรเสริญ เมื่อมีแล้วก็ไม่อยากให้ลาภยศ สุขและสรรเสริญนั้นเสื่อมไป แต่ความปรารถนาดังกล่าวนี้ ย่อมได้สมหวังบ้าง ไม่ สมหวังตามวิสัยของปุถุชนอันมีกิเลสบ้าง หรือเรียกเป็นไปตามเหตุตามปัจจัย คือการกระทำของแต่ละบุคคล ถ้าทำดีก็มีผลดีไปเป็นเครื่องสนองตอบแทน ถ้าทำชั่วก็ได้ผลชั่วเป็นเครื่องตอบแทน จะหลีกเลี่ยงไม่ได้ตามนัยภาษิตทางพุทธศาสนาว่า กัมมุนา วัตตตี โลโก สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรมดังนี้...” (คุณสมบัติของคนดี พระอัครธรรมคณิ, อ้างถึงใน ชำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๘๗)

สาธกโวหาร หมายถึงกลวิธีในการใช้ภาษาเพื่อให้เกิดความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งหรือเลื่อมใสอย่างแท้จริงด้วยการยกตัวอย่างประกอบเพื่อให้เห็นโดยปราศจากความเคลือบแคลงสงสัย ตามปกติตัวอย่างที่ยกมาประกอบที่เรียกว่าสาธกโวหารนี้จะมีลักษณะที่สอดคล้องกันเป็นอย่างดีกับจุดมุ่งหมายสำคัญกับการใช้ภาษาครั้งนั้นๆ ส่วนมากสาธกโวหารจะใช้เป็นส่วนประกอบของงานชนิดต่างๆ โดยเฉพาะเทศนาโวหารหรืออาจจะอยู่ในรูปของนิทานสุภาษิตก็ได้ ตัวอย่างสาธกโวหาร เช่น

“... มีเรื่องหนึ่งเล่าไว้ว่า สมัยหนึ่งพระพุทธองค์ทรงประทับอยู่ที่คฤตดาการศาลาในเมืองเวสาลี ครั้งหนึ่งมีกษัตริย์พระองค์หนึ่งทรงพระนามว่ามหาสิ ได้เสด็จเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ขอทูลถามปัญหาว่าพระองค์ทรงรู้จักพระอินทร์ไหม? พระองค์ตรัสตอบว่าทำไม เราเป็นถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นพระสัพพัญญูพุทธญาณจะ 모르จักพระอินทร์และมีใช้จะรู้แต่เพียงพระอินทร์เท่านั้น หากได้ เรารู้ตลอดจนคุณธรรมสมบัติของพระอินทร์ด้วยตลอดจนรู้ต้นเหตุว่า พระอินทร์นี้เกิดขึ้นได้อย่างไร? ประพฤติปฏิบัติอย่างไรจึงได้เกิดเป็นพระอินทร์ เมื่อกษัตริย์มหาสิได้ทรงสดับอย่างนั้นก็ทรงดีอกดีใจมาก จึงได้ทูลอาราธนาให้พระองค์ทรง แสดงคุณธรรมของพระอินทร์ให้ทรงทราบ พระองค์ทรงตรัสคุณธรรม ๗ ประการ คือ ๑. วัตตบท ๗ ๒. ประการให้เจ้ามหาสิทรงทราบในคุณธรรมของพระอินทร์ ๗ ประการนั้นคือ...” (คุณสมบัติของคนดี ของ พระอุตรธรรมคต, อ้างถึงใน ชำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๘๘)

โวหารเชิงอธิบาย หมายถึงกลวิธีในการใช้ภาษาเพื่อให้ผู้อื่นทราบลักษณะหรือกระบวนการอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นการชี้แจงแสดงเหตุผลทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งชัดเจน ตัวอย่างเช่น

“นิคหิตนี้เป็นเสียงพิเศษในภาษาสันสกฤตและบาลี สันสกฤตเรียกว่าอนุสวาร บาลีเรียก อนุสาร แปลว่าตามเสียง คือไม่มีเสียงสระหน้าก็ออกเสียงนิคหิตนี้ได้ เพราะไม่มีที่อาศัย เช่น นิคหิต อยู่ลอยๆ ก็ออกเสียงไม่ได้ ถ้าเขียน อ ก็มีเสียง อ เป็นที่อาศัยจึงออกเสียงได้ เขียน ส ก็มีเสียง

นิคหิต อยู่ในตัวของ ส จึงออกเสียงได้ เหตุไร นิคหิตจึงออกเสียงตามลำพังไม่ได้ เพราะเป็นเสียงหายใจทางช่องจมูกอย่างเราหายใจแรงๆ ถ้ามีเสียงสระหน้าและมีเสียงพยัญชนะตามมาด้วย ก็เกิดเป็นเสียงดังขึ้นอย่างเสียงอนุนาสิกคือ ง ญ น ม ตามเสียงพยัญชนะนี้ในวรรคนั้นๆ แล้วแต่จะเป็นพยัญชนะในวรรคใด แต่จะออกเสียง อำ ยืนพื้นไว้ก็ได้” (ความรู้ทางอักษรศาสตร์, ราชบัณฑิตยสถาน: ๑๗-๑๘, อ้างถึงใน ชำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๘๘)

โวหารเชิงอุปมา หมายถึง กลวิธีในการใช้ภาษาเพื่อแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องต่างๆ ให้ผู้อื่นพลอยมีความคิดเห็นคล้อยตามไปด้วย ซึ่งความคิดเห็นดังกล่าวอาจจะถูกหรือผิดก็ได้แต่ผู้ใช้

ภาษาจะต้องพยายามแสดงออกด้วยความมั่นใจว่าความคิดเห็นของตนถูกต้องสมควรที่ผู้อื่นจะยึดถือเป็นแนวทางได้ ตัวอย่างเช่น

“...หนังสือพรมแดนแห่งความรู้ เล่มนี้เป็นหนังสือที่รวบรวมบทความของศิษยานุศิษย์ของพระยาอนุมานราชธน จัดพิมพ์ขึ้นเป็นครั้งที่สามเนื่องในโอกาสครบเจ็ดรอบนักษัตรของท่านเมื่อวันที่ ๑๔ ธันวาคม ๒๕๓๕...” ฯลฯ...การรวมพิมพ์ขึ้นใหม่ในครั้งนี้ นับได้ว่าสมบูรณ์และมีคุณค่ามากขึ้นกว่าครั้งก่อน โดยเฉพาะเรื่องใหม่ ๒ เรื่องของกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์เรื่องสังคมศาสตร์ คืออะไร และของพระยาอนุมานราชธนแห่งพรมแดนแห่งความรู้ ที่ได้นำมาตั้งเป็นชื่อของหนังสือเล่มนี้ ข้อเขียนของทั้งสองท่านนี้นับได้ว่าเป็นการเปิดประตูของความรู้ด้านสังคมศาสตร์อย่างสำคัญ เป็นการเริ่มต้นที่จะให้ผู้อ่านทำความเข้าใจในเรื่องอันเป็นพื้นฐานของวิชาการ... ฯลฯ...นอกไปจากเรื่องจะมีคุณค่าสาระควรแก่การอ่าน กำทำ ความเข้าใจแล้วการจัดพิมพ์ยังประณีตอยู่มาก หนังสือเล่มนี้จึงน่าจะเป็นหนังสือที่ นอกจากจะขยายพรมแดนแห่งความรู้ให้กว้างขวางออกไป ยังน่าจะขยายวงของผู้อ่านผู้ใช้ ผู้ศึกษาหาความรู้เยี่ยงเสถียรโกเศศ ผู้เป็นต้นเหตุให้เกิดหนังสือเล่มนี้ กว้างขวางมากขึ้นด้วยเช่นกัน...” (การเขียนปฏิทัศน์ของไพฑูรย์ สินลารัตน์ ในหนังสือวรรณคดีวิจารณ์ของ อาจารย์ กุหลาบ มลลิกะมาศ: หน้า ๕-๖, อ้างถึงใน ชำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๘๙)

นอกจากการใช้โวหารหรือกลวิธีอันเป็นหลักสำคัญดังกล่าวนี้แล้ว ในการสร้างสรรค์งานเขียนแต่ละชิ้น ยังประกอบด้วยกลวิธีอันเป็นเครื่องมือหรืออุปกรณ์ (devices) สำคัญอย่างอื่นที่ช่วยให้งานเขียนประสบความสำเร็จ กลวิธีดังกล่าวนี้ใช้ในการเรียบเรียงประโยคหรือข้อความสั้นๆ เพื่อให้ผู้อ่านเกิดความซาบซึ้งประทับใจ และใช้จินตนาการเข้าใจเรื่องราวทั้งหมดได้แจ่มชัดยิ่งขึ้น กลวิธีแบบนี้แม้จะเป็นส่วนประกอบเล็กๆ แต่ก็มีมีความสำคัญมาก เพราะทำให้งานเขียนแต่ละชิ้นมีรสชาติดียิ่งขึ้นกว่า การเขียนธรรมดา กลวิธีดังกล่าวนี้คือที่เรียกกันทั่วไปว่า “โวหารภาพพจน์”

ชำนาญ รอดเหตุภัย (๒๕๒๒: ๘๙-๑๐๓) ยังกล่าวถึงเรื่องโวหารภาพพจน์ว่า คำว่า “ภาพพจน์” นี้เป็นคำที่มักใช้กันอย่างสับสน และมักไม่ถูกต้องตามความหมายของคำ จึงควรจะได้ทำความเข้าใจและใช้อย่างถูกต้อง ไม่ควรจะใช้ตามผู้อื่นไปโดยไม่รู้ความหมายที่แท้จริงของคำนี้ คำว่า “ภาพพจน์” นี้ เริ่มใช้ในหลักสูตรของคณะอักษรศาสตร์เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๗๘ โดยเทียบกับภาษาอังกฤษว่า Figure of Speech อย่างไรก็ดี ศัพท์ Figure of Speech นี้ คณะกรรมการบัญญัติศัพท์แห่งราชบัณฑิตยสถานยังมิได้บัญญัติคำไทยขึ้นใช้ให้เป็นที่น่าพอใจ ดังนั้น จึงมีผู้ใช้คำภาษาไทยแตกต่างกันไปเป็นหลายอย่าง เช่น คณะอักษรศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และอาจารย์ผะอบ โปะชะกฤษณะ ใช้ว่า “ภาพพจน์” อาจารย์เปลื้อง ณ นคร เคยใช้ทั้ง “ภาพพจน์” “ลักษณะแห่งโวหาร” และ “โวหารลักษณะ” ส่วนอาจารย์เจือ สตะเวทิน ใช้ว่า “วาโทบาย” เป็นต้น ศัพท์บัญญัติเกี่ยวกับลีลาหรือกลวิธีในการประพันธ์ดังกล่าวนี้ แม้ในภาษาอังกฤษก็มีใช้ต่างกันอยู่สองสามคำ เช่น Figure of Speech ก็มี Figure of Rhetorical ก็มีหรือ Rhetorical Devices ก็มี ดังนั้นเป็นต้น สำหรับในภาษาไทยปัจจุบันคำว่า “ภาพพจน์” ดูจะเป็นคำที่ได้รับความนิยมใช้กันในการใช้ภาษาและวรรณคดีแพร่หลายมากที่สุด ดังนั้นในที่นี้จึงใช้คำว่า “โวหารภาพพจน์” ซึ่งมีความหมายว่า “กลวิธีใน

การประพันธ์ที่ทำให้เกิดภาพในใจของผู้อ่าน หรือทำให้เกิดความซาบซึ้งประทับใจมากกว่าการเขียนอย่างธรรมดา” ขอให้สังเกตคำว่า “ภาพพจน์” ในประโยคต่อไปนี้

การที่หญิงไทยไปขายตัวในต่างประเทศทำให้ภาพพจน์ของประเทศไทยเสียหาย

การปราบปรามตำรวจที่ประพฤติชั่วชอบบริดไถชาวบ้านในครั้งนี้ คงจะทำให้ภาพพจน์ของกรมตำรวจดีขึ้นได้บ้าง

ทุกครั้งที่นักเรียนช่างกลยกพวกตีกัน ก็จะทำให้ภาพพจน์ของนักเรียนช่างกล ตกต่ำลงโดยลำดับ (ชำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๙๑)

จะเห็นได้ว่าคำ “ภาพพจน์” ซึ่งใช้อยู่ในประโยคทั้งสามข้างต้นนั้น มีความหมายแตกต่างจากที่ได้อธิบายมาก่อนหน้านั้นเป็นอันมาก เมื่อพิจารณาใจความของประโยคแล้วก็จะเข้าใจได้ว่า ผู้เรียบเรียงมีความตั้งใจที่จะให้คำว่า “ภาพพจน์” หมายความว่า “ภาพที่เกิดขึ้นในใจ” หรือ “ความคิดรวบยอดเกี่ยวกับสิ่งต่างๆ” ดังนั้น การใช้คำว่า “ภาพพจน์” ในประโยคมากที่สุด ก็ควรจะเปลี่ยนเป็นคำว่า “จินตภาพ” (image) หรือมโนภาพ (concept) นี่เป็นตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นความบกพร่องในการใช้ภาษา คือการใช้คำไม่ตรงความหมาย และโวหารภาพพจน์ชนิดที่ใช้กันอย่างแพร่หลายในปัจจุบันทั้งร้อยแก้วและร้อยกรองมีดังต่อไปนี้

๑. โวหารอุปมา (Simile)
๒. โวหารอุปลักษณ์ (Metaphor)
๓. โวหารอุปนัย (Innuendo)
๔. โวหารบุคลาธิษฐาน (Personification)
๕. โวหารวิปันทนาการ (Pathetic fallacy)
๖. โวหารอธิพจน์ (Hyperbole)
๗. โวหารคำพังเพยและสุภาษิต (Locution and Proverb)
๘. โวหารนิทานสาธก (Allegory or Parable)
๙. โวหารเลียนเสียง (Onomatopoeia)
๑๐. โวหารพุดรับเชิงปฏิเสธ (Litotes)

๑๑. โวหารกระทู้คำถาม (Interrogation)
๑๒. โวหารเคลือบคำ (Euphemism)
๑๓. โวหารย้ำความและย้ำคำ (Identical statement and Repetition)
๑๔. โวหารเหน็บแนม (Sarcasm)
๑๕. โวหารเล่นคำ (Pun on word)
๑๖. โวหารเล่นเสียงสัมผัส (Rhyme and Alliteration)
๑๗. โวหารปรพาคษ์ (Antitheses)
๑๘. โวหารบันไดความ (Climax)
๑๙. โวหารปฏิณัย (Anticlimax)

โวหารอุปมา (Simile) คือ การนำเอาเรื่องราวหรือสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่งไปเปรียบเทียบกับสิ่งอื่น ทั้งนี้เพื่อให้ลักษณะของเรื่องราวหรือสิ่งของนั้นๆ มีความเด่นชัด เป็นที่เข้าใจแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น ปกติสิ่งที่เป็นหลักซึ่งเรียกว่าอุปมาเปรียบกับสิ่งที่ถูกนำมาเป็นตัวอย่างเปรียบเทียบ (อุปมา) จะต้องมีลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งคล้ายกัน ตัวอย่างเช่น

เจ้าพุดจาใช้ถ้อยคำวนเวียน เหมือนลูกหมาไล่กัดหางตัวเอง (จดหมายจากวางหรั่ง, อ้างถึงใน ชำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๙๔)

วาจาสุภาชิตย่อมไม่มีประโยชน์แก่ผู้ไม่ทำตาม เหมือนดอกไม้ที่มีสีสวยสดฐานดี แต่หากกลิ่นไม่ แต่วาจาสุภาชิตจะมีประโยชน์มากแก่ผู้ทำตาม เหมือนดอกไม้ที่มีสีสวยมีกลิ่นฐานงามและมีกลิ่นหอม (พระอานนท์พุทธบูชา, อ้างถึงใน ชำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๙๔)

โวหารอุปลักษณ์ (Metaphor) หรือ นามนัย (Metonymy) แปลว่า นำไปเทียบ สำหรับในเรื่องโวหาร หมายถึงการนำชื่อ กิริยาอาการ หรือลักษณะของสิ่งหนึ่งไปใช้กับอีกสิ่งหนึ่ง เป็นการชักจูงความคิดไปสู่สิ่งที่มีความคล้ายคลึงกัน โวหารอุปลักษณ์ต่างกับโวหารอุปมา ตรงที่ไม่เป็นการเปรียบเทียบตรงๆ หากแต่ใช้คำที่มีความหมายอย่างอื่นมาใช้แทนที่ ทำให้เกิดความคิดที่ลึกกว่าอุปมา เพราะต้องคิดเอาเองว่า สิ่งที่น่ามาแทนที่นั้นหมายถึงอะไร ตัวอย่างเช่น

เราทั้งหลายควรจะลืมนตาของเราและพิจารณาก่อนโคลนต่างๆซึ่งติดอยู่กับลัทธิระหว่างความเจริญของเรา (โคลนติดล้อ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๖, อ้างถึงใน ชำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๙๕)

โวหารอุปนัย (Innuendo) หมายถึง กลวิธีในการใช้ภาษาที่ไม่ต้องการบอกเรื่องราวต่างๆโดยตรง แต่ใช้ภาษาเป็นนัยๆ ซึ่งผู้ฟังอาจอนุมานรู้ความหมายที่แท้จริงได้ การพูดหรือเขียนเป็นนัยๆเช่นนี้ ทำให้เกิดรสและได้น้ำหนักกว่าการบอกตรงๆ ถ้าหากรู้จักใช้อย่างเหมาะสม ตัวอย่างเช่น

“...เขวากันว่าหิวแล้วอยากกินหวานๆ ยิ่งหิวมาก เขากินขนมเสียก่อนจึงกินข้าวก็มีกำลังนี้อยู่นั่นเอง ข้าวกับแกงเผ็ดก็โผล่ขึ้นมาที่นัยน์ตาที่หลับๆ ประเดี๋ยวไข่เจียวจิ้มน้ำพริก ประเดี๋ยวทอดมันกุ้ง ปลาแห้งผัดอะไรพากันมาล่อหลอกเสียใหญ่ หลับตาไม่ต้องลืม ลืมก็แลเห็น แกงเทโพหลอกได้ทั้งกำลังตื่นๆ เช่นนั้น จนชั้นยำแต่งกวาก็พลอยกำเริบดีแต่ปลาร้าขนมจีนน้ำยา หรือน้ำพริกสงสารไม่ยกมาหลอก มีแต่เจ้ากะปิควัมาเมียงอยู่ใกล้ๆ เห็นจะไม่ได้การสู้มันไม่ไหว. . .” (ไกลบ้าน พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕, อ้างถึงใน ชำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๙๗)

โวหารวิปันทนาการ (Pathetic fallacy) คำว่า Pathetic แปลว่าความซาบซึ้งใจ fallacy แปลว่า ความคลาดเคลื่อน ผิดความจริง Pathetic fallacy เป็นคำที่ Ruskin กำหนดขึ้นสำหรับโวหารที่ใช้พรรณนาภาพธรรมชาติหรือปรากฏการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งทำให้เขียนเกิดอารมณ์ซึ่งใจ และนักเขียนรู้สึกว่สิ่งนั้นๆ คงจะมีอารมณ์เช่นเดียวกับตัวเขาจึงใส่อารมณ์ลงไปให้ธรรมชาติ ซึ่งตามความเป็นจริงธรรมชาติย่อมปราศจากอารมณ์ความรู้สึกใดๆ โวหารชนิดนี้แตกต่างจากบุคลาธิษฐาน (Personification) ตรงที่เน้นเรื่อง “อารมณ์” ตัวอย่างเช่น

“อันว่า ศศิสุริยประภาแลดาราก็วิกลวิการอับแสงเศร้าสลดจึ่งห้อยเหือดสิ้นสูญ มิได้จำรูญไฟโรจน์โชติชัชวาล” (พระปฐมสมโพธิกถา, อ้างถึงใน ชำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๙๘)

“...สรรพสัตว์จตุบาทหวิบาทสิ้นทั้งไพรสมณฑลชวนกันเศร้าโศกด้วยมหาบุรุษวิโยคอาดูร มิได้เปล่งเสียงไพเราะจรรยเจริญใจให้เย็นเยะเยียบเสียบส่งดไปทั่วพนาเวศ. . .” (เวสสันดรชาดก, อ้างถึงใน ชำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๙๘)

โวหารอธิพจน์ (Hyperbole) คือการกล่าวโลดโผนเกินกว่าที่จะเป็นจริงได้ แต่เป็นการกล่าวที่ทำให้ผลทางด้านจิตใจ ทำให้เกิดความซาบซึ้งไปกับเนื้อความที่มีน้ำหนักมากเช่นนั้น ผู้อ่านย่อมทราบดีว่าคำกล่าวเช่นนั้นไม่มีทางเป็นความจริงได้ แต่ก็ยังยอมรับฟังด้วยความรู้สึกที่ประทับใจ ไม่ถือว่าเป็นการพูดโกหกแต่อย่างใด ตัวอย่างเช่น

ฉันคิดถึงเธอทุกลมหายใจเข้าออก

ผมนั่งคอยคุณอยู่ตรงนี้ตั้งปีแล้ว (ชำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๙๘)

โวหารคำพังเพยและสุภาษิต (Locution and Proverb) หมายถึง การกล่าวข้อความโดย การนำไปเทียบเคียงกับคำพังเพยหรือสุภาษิต เพื่อให้ข้อความนั้นมีน้ำหนัก และเข้าใจได้ชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น

นักวิ่งลมกรดของเรามาเป็นที่สาม เขาแก้ตัวกับเพื่อนๆ ทำนองรำไม่ดีโทษปี่โทษกลอง

รับข้อเสนอของเขาไว้เถอะ อย่าไปหวังน้ำบ่อหน้าหน่อยเลย

ในที่สุดคุณก็เขียนด้วยมือแล้วลบด้วยเท้า

คุณอย่าพูดอะไรอีกนะ พูดไปก็เหมือนสาวไส้ให้กากิน (ชำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๙๘-๙๙)

โวหารนิทานสาธก (Allegory or Parable) หมายถึงการนำเอานิทานหรือเรื่องราวต่างๆ มา สอดแทรกอยู่ในข้อความเพื่อให้เรื่องเป็นที่น่าสนใจไม่เบื่อหน่ายและเกิดความเข้าใจดีขึ้น เช่น

“... มีครุฑนาคราชบุรุษอันออกจากบ้านแห่งตนไปสู่บ้านอื่น ตำบลอื่นนั้น ออกจากบ้าน ตำบลนั้นไปสู่บ้านอื่นสืบไป แล้วกลับมาสู่บ้านของตนแล้วคิดว่า อาตมมออกจากบ้านของตน ไปสู่บ้านมีชื่อโพน ไปยืนที่นั่น ไปนั่งที่นั่นทำสิ่งนั้นๆ ก็ดี แล้วออกจากบ้านนั้นไปสู่บ้านอื่น สืบๆ ไปจนกลับคืนมาสู่บ้านเดิมของตนอีก เห็นแจ้งไปฉนั้นใด สมเด็จพระมหาบุรุษก็ระลึกเห็น แจ้งไปในบุพชาติอดีตภพเหมือนดั่งนั้น...” (ปฐมโพธิกถา, อ้างถึงใน ชำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๙๙)

โวหารเลียนเสียง (Onomatopoeia) หมายถึง การเขียนเลียนเสียงที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติซึ่ง ทำให้เกิดบรรยากาศตามท้องเรื่องได้ดียิ่งขึ้น เช่น

“เปรี้ยง ! เสียงฟ้าผ่าดังสะท้านไปทั่ว ลมกระโชกหวีดหวิวเหมือนเสียงปิศาจอันน่า สะพรึงกลัว สักครู่ฝนเริ่มเปาะเปะๆ แล้วก็กระหน่ำจึกๆ อย่างลืมหูลืมตาไม่ขึ้น เป็นเวลาเกือบ สามชั่วโมงในที่สุดฝนเริ่มซาแล้วก็สงบลง เสียงอึงอ่า กบ เขียด คางคกกระงมไปหมด ทันใด เสียงจ่อมแจ่มๆ ก็ดังขึ้นนอกกระท่อมร้าง ลมหนาวกระโชกทำให้กระท่อมน้อยไหวเยือก ต้นไม้ สลัดน้ำฝนเสียงซู่ซ่า แต่ท่ามกลางเสียงเหล่านั้น พลันก็แว่วเสียงหนึ่งเกิดขึ้นมันเหมือนกับมา จากที่อันไกลแสนไกล ฮือ! ฮือ!...” (ชำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๑๐๐)

โวหารพูดรับเชิงปฏิเสธ (Litotes) หมายถึงการพูดในลักษณะที่เป็นประโยคปฏิเสธ แต่กลับ ทำให้เป็นการรับรองเนื้อความที่เด่นชัดยิ่งขึ้น เช่น

สมบัติอันหาค่ามิได้

เขาเสียเงินไปมิใช่น้อย

เขาไม่ใช่คนเลวทรามนัก

เธอสวยไม่น้อยเลยจึงได้รับเลือกเป็นนางสงกรานต์

เรื่องที่เกิดขึ้นมิใช่เรื่องเล็กน้อยเลยนะ (ชำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๑๐๐)

โวหารกระทู้คำถาม (Interrogation) หมายถึง การเขียนเป็นกระทู้คำถามที่ต้องการให้เกิดความคิด มิใช่คำถามที่ต้องการตอบ การเขียนชนิดนี้จะกระทบใจผู้อ่านได้มาก เช่น

การที่เรายอมหลับตา ยอมเชื่อข้อความที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์ โดยมิได้พิจารณาความมุ่งหมาย และความปรารถนาของผู้แต่งเสียก่อนนั้นจะไม่เป็นการดูหมิ่นสติปัญญาของเราเองอยู่หรือ (ชำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๑๐๐)

โวหารเคลือบคำ (Euphemism) หมายถึง การพูดหรือเขียนเรื่องที่ไม่สู้ดีหรือไม่ค่อยน่าฟัง ด้วยภาษาที่ละมุนละไม ทำให้ผู้อ่านคลายบรรยากาศที่อาจจะเกิดความเคร่งเครียดยิ่งขึ้นลงได้บ้าง เช่น

คุณเล่นนิทานให้ผมฟังเสียแล้ว

หากคุณขยันมากกว่านี้สักนิด คุณก็คงไม่ต้องมานั่งทนทรมานหลังขดหลังแข็งเช่นนี้

ถ้าคุณฉลาดคุณคงไม่ทำงานเช่นนี้มาส่งผม

เขาเป็นคนที่ไม่ค่อยสุภาพเท่าที่ควร ผู้ใหญ่จึงไม่ค่อยชอบหน้าเขา (ชำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๑๐๑)

โวหารย้ำความและย้ำคำ (Identical statement and Repetition) หมายถึง การกล่าวย้ำความหรือย้ำคำเดิม มากกว่าหนึ่งครั้งในที่ใกล้ๆกัน ทั้งนี้เพื่อเป็นการย้ำให้มีความหมายหนักแน่นมากยิ่งขึ้น เช่น

เราจะต้องต่อสู้ต่อไป สู้กับสภาพเศรษฐกิจที่บีบรัดตัว สู้กับโรคภัยไข้เจ็บ สู้กับศัตรูร้ายของประเทศไทย และสู้กับตัณหาเพื่อที่จะเอาชนะตนเองให้จงได้

หน้าที่ของผู้นำคือนำ จงทำดี จงทำดี และจงทำดี

ทหารก็ดี ตำรวจก็ดี ประชาชนก็ดี ล้วนแต่เป็นคนไทยด้วยกันทั้งนั้น (ขำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๑๐๑)

โวหารเหน็บแนม (Sarcasm) หมายถึง การเขียนข้อความกระทบกระเทียบเสียดสีในลักษณะที่เป็นการเยาะเย้ย ดุหมิ่น หรือไม่เห็นด้วย เช่น

การปราบปรามโจรก่อการร้ายที่จับครูสาวไปเป็นตัวประกันนั้น ก็ได้ผลเหมือนการปราบปรามส่วนใหญ่ที่ผ่านมา คือ มีการระดมกำลัง และออกข่าวอย่างครึกโครม ครั้นพอประชาชนเริ่มคลายความสนใจ ทุกสิ่งทุกอย่างก็หายเงียบไป (ขำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๑๐๑)

โวหารเล่นคำ (Pun on word) หมายถึงการใช้คำใดคำหนึ่งให้มีความหมายต่างกันไปในที่ใกล้ๆ กัน เช่น

ถึงบางพุดพุดดีเป็นศรีศักดิ์

กลางลิงหมากเรียกไม้กลางลิง

เขาพูดอยู่เสมอว่าเขาจะทำแต่ความดี แต่เดี๋ยวนี้ดีแตกเสียแล้ว

ผมยินดีที่งานของคุณก้าวหน้ามิใช่ก้าวหน้า (ขำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๑๐๒)

โวหารเล่นเสียงสัมผัส (Rhyme and Alliteration) หมายถึงการใช้ข้อความให้มีเสียงสัมผัสคล้องจองกัน ซึ่งอาจจะใช้ได้ทั้งภาษาร้อยแก้วด้วย เพราะจะทำให้ภาษาแลดูสละสลวย ประทับใจมากยิ่งขึ้น เช่น

ไฟไหม้เผาผลาญสมบัติจนหมดแล้ว ยังไม่แคล้วจะมีความผิดจึงสะกิดเตือนให้รู้

เสียงอันจ้อกแจ้กจอบแจบเมื่อตอนหัวค่ำค่อยเงียบสงบลงไปบ้าง ข้าพเจ้านอนพลางพลิกตัวกระสับกระส่ายคล้ายๆ จะเคลิ้มก็สะดุ้งตื่น กว่าครึ่งคืนแล้วยังนอนไม่หลับลงได้ ใจมันปวดร้าวระทม มันระบมเกินกว่าจะเยียวรักษารักษาแผลร้ายให้คลายกลับปกติดังเดิมได้ (ขำนาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๑๐๒)

โวหารปรพากย์ (Antitheses) หมายถึง การใช้ข้อความที่ตรงกันข้ามเพื่อให้เกิดความขัดแย้งกัน (Contrast) ซึ่งจะทำให้เนื้อความเด่นยิ่งขึ้น เช่น

ใหญ่พริกหยวก เล็กพริกขี้หนู

ขณะที่หัวใจของเรามีแต่ความเศร้า จงเติมความรื่นเริงสนุกสนานลงไปแทนที่เถิดนะ (ชานาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๑๐๒)

โวหารบันไดความ (Climax) หมายถึง การใช้ข้อความเรียงลำดับความสำคัญจากธรรมดาแล้วค่อยๆ เพิ่มขึ้นจนถึงลำดับสูงสุด เหมือนกับการเดินขึ้นบันได ตัวอย่างเช่น

“หนังสือบางเล่มก็ควรเพียงชิม บางเรื่องก็ควรกลืน มีอยู่ไม่กี่เล่มที่ควรเคี้ยวและย่อย”

“เราจะต้องจำไว้ว่าชาวต่างประเทศนั้น อาจจะเต็มใจอยู่ด้วยกับเรา กินข้าวกินน้ำกับเรา และเป็นสหายกับเราได้ แต่เราจะหวังว่าเขาจะตายกับเราด้วยนั้นไม่ได้” (ชานาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๑๐๓)

โวหารปฏินัย (Anticlimax) หมายถึง การลำดับความจากเนื้อหาที่เข้มข้นแล้วลดความเข้มข้นลงมาจนเป็นความธรรมดาสามัญ โวหารชนิดนี้เหมาะสำหรับการใช้ภาษาเพื่อให้เกิดความขบขันหรือเพื่อการเยาะเย้ยถากถาง เช่น

เขาถูกจับกุมในข้อหากบฏภายในราชอาณาจักร ถูกเจ้าหน้าที่สอบสวนถูกใครต่อใครประณามว่าเป็นคนโกงชาติ แต่แล้วเขาก็ได้รับการปล่อยตัวให้พ้นมลทิน

ข้าพเจ้าเป็นชาตกร ข้าพเจ้าฆ่าทุกคนที่ขัดขวางทางชีวิตของข้าพเจ้าโดยไม่ปล่อยให้โอกาสหลุดลอยไป ข้าพเจ้าคิดว่าสักวันหนึ่งความคิดนี้จะต้องกลายเป็นความจริงขึ้นมาอย่างแน่นอน (ชานาญ รอดเหตุภัย, ๒๕๒๒: ๑๐๓)

วิภา กงกะนันท์ (๒๕๓๓: ๓๕-๕๕) ได้อธิบายความหมายของโวหาร ไว้ดังนี้

โวหารเป็นภาษาที่ช่วยให้เกิดมโนทัศน์ หรือจินตภาพได้ชัดเจนหรือกว้างขวางกว่าภาษาเปรียบเทียบสรรพสิ่งต่างๆ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม การเปรียบเทียบคือการกล่าวถึงสิ่งต่างๆ อย่างน้อยที่สุดสิ่งหนึ่ง คือ สิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ (อุปมา) และสิ่งที้นำมาเปรียบเทียบ (อุปไมย) เช่น เมื่อเด็กคนหนึ่งรายงานสภาพถนนในฤดูฝนว่า “ถนนและเป็นตังกะหยา” เด็กคนนั้นกว่าถึงสภาพถนนอย่างหนึ่งและขนมสังขยาอีกอย่างหนึ่ง การใช้ภาษาลักษณะนี้ของใครก็ตาม ทำให้เรารู้จักใช้ภาษาคนนั้นมากกว่าการใช้ภาษาตรงไปตรงมา เช่น รายงานสภาพของถนนว่า “ถนนและ” คือทำให้เรารู้จักผู้พูดมากขึ้น เช่น รู้ว่าเขามีความรู้เรื่องขนมชื่อนั้น มีสำนึกเรื่องอาหารอยู่ในความคิดความคำนึงขณะที่พูด เป็นเด็กฉลาด คือ สามารถเชื่อมโยงภาพในจินตนาการที่มีความคล้ายคลึงกับภาพที่ปรากฏอยู่ต่อหน้าเข้าด้วยกันได้ในขณะเดียวกัน และเมื่อเปรียบเทียบกับวัยจะเห็นได้ว่าเป็นผู้มีทักษะสูงในการใช้ภาษาจนสามารถใช้ได้อย่างมีศิลปะ นอกจากนี้ ผู้ฟังยังมองเห็นภาพถนนจาก “รายงาน” นั้นได้แตกต่างจากการที่ผู้พูดจะใช้ภาษาตรงไปตรงมารายงานดังกล่าวแล้ว

ในวรรณคดี กวีหรือนักประพันธ์บางคนนิยมใช้โวหารในโอกาสต่างๆ เช่น เมื่อต้องอธิบายภาวะที่งดงามของธรรมชาติที่เขาสร้างขึ้นในบทประพันธ์ของเขา หรือความงามของตัวละคร เขานำมาเปรียบเทียบกับสิ่งอันมีสุนทรียลักษณ์ที่คุ้นตาของผู้อ่านหรือผู้ฟังอยู่แล้ว เช่น

“เดือนจรัสโพลมแจ่มฟ้า ผิบได้เห็นหน้า
ลอราชไชรดูเดือน ดุจแล” (พระลอ, อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๓๕)

หรือเปรียบกับสิ่งที่ผู้อ่านหรือผู้ฟังต้องใช้สติปัญญาจินตนาการเอาบ้างจึงจะมองเห็น เช่น

“เบื้องบนมีกลุ่มเมฆเป็นคลื่นซ้อนสลักกันเป็นทิวแถว ต้องแสงแดดจับ เป็นสีระยับ
วะวับวาว ประหนึ่งเอาทรายทองไปโปรยปราย. . .” (กามนิธ, อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๓๕)

“ใบหน้าของผู้หญิงที่ชื่อ Woman Weeping ของ Picasso นั้น มองดูยับเหมือน
กระดาศที่เคยถูกขยี้” (วิภา กงกะ นันทน์, ๒๕๓๓: ๓๕)

การใช้โวหารเปรียบเทียบเช่นนี้ย่อมทำให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังได้รับสุนทรียรส ในการสร้างภาพดวงหน้าของพระลอ ภาพกลุ่มเมฆกระทบแสงแดด และภาพใบหน้าของผู้หญิงคนนั้นต่างจากการกล่าวอย่างตรงไปตรงมาว่า พระลอหน้าสวย เมฆสวย และหน้าของผู้หญิงคนนั้นแสดงความทุกข์อย่างล้นเหลือ นอกจากนั้น การกล่าว อย่างตรงไปตรงมาเช่นนี้ยังหาได้ให้ความหมายตรงกับที่ผู้พูดหรือผู้เขียนต้องการให้ครบถ้วนไม่

เมื่อมีผู้กล่าวว่า “ที่หมาจิ้งจอกยังมียูได้ก็เพราะเขี้ยวมันคม” ผู้พูดมิได้ต้องการหมายถึงสุนัขจิ้งจอกในป่า หากแต่ต้องการให้เข้าใจว่า “คนเจ้าเล่ห์ที่ยังมีบทบาทอยู่ในสังคมได้ก็เพราะมีอำนาจเป็นอาวุธ” เราจึงคิดว่าผู้พูดไม่นิยมคนประเภทนี้จากคำ “หมาจิ้งจอก” ที่นำมาเปรียบเทียบ นอกจากนี้ ผู้อ่านหรือผู้ฟังที่รู้จัก The Prince ของ Machiavalli ก็อาจตั้งข้อสังเกตได้ว่าผู้กล่าวข้อความนี้คงมีภาพ “ผู้ปกครอง” ตามทฤษฎีของนักคิดชาว Florence ผู้นี้อยู่ในความคิดคำนึงในขณะนั้น

คำพูดที่เป็นโวหารต่างจากคำพูดตรงไปตรงมา ความแตกต่างมิได้อยู่ที่ลักษณะของคำ วลี หรือ ประโยค แต่อยู่ที่การใช้คำ วลี หรือ ประโยค เช่น

เมื่อเรากล่าวว่า “เจ้าหน้าที่ห้องสมุดใช้ตรายางประทับวัน เดือน ปี ที่เรายืมหนังสือ” คำว่า “ตรายาง” ในที่นี้เป็นคำพูดตรงไปตรงมา หมายถึง เครื่องที่ใช้ลงเวลา วัน เดือน ปี ซึ่งทำด้วยยาง

เมื่อเรากล่าวว่า “สถานนั้นเป็นสภาดรាយาง” คำว่า “ดรាយาง” ตรงนี้เป็นโวหาร หมายถึงสภาที่ไร้อำนาจ มิได้มีบทบาทของตนเอง เป็นแต่เพียง เครื่องมือของผู้อื่น เป็นต้น

ท่านอาจถามว่า “คุณบุรุษ กาสตัน เล่นซออยู่ได้ด้วยหรือเปล่า” คำว่า “ซออยู่” ในที่นี้เป็นคำพูดตรงไปตรงมา หมายถึงเครื่องสายไทยชนิดหนึ่ง

แต่ท่านได้ยินใครบางคนกล่าวว่า “เขาจ้างคุณมาทำงานนะ อย่าสี่ซออยู่” คำว่า “ซออยู่” เป็นโวหารอย่างหนึ่ง แปลว่า “ซีเกียจ” หรือ “ถ่วงเวลา”

เมื่อใครคนหนึ่งกล่าวว่า “ผมมักเป็นไข้ เวลาอากาศเปลี่ยน” เขารายงานข้อเท็จจริงที่เกี่ยวข้อง เขา ด้วยภาษาตรงไปตรงมา คำว่า “เป็นไข้” เป็นคำพูดตรงไปตรงมา

แต่เขากล่าวว่า “ผมเป็นไข้ เมื่อเห็นข้อสอบของอาจารย์” คำว่า “เป็นไข้” เป็นโวหาร หมายถึง ว่าข้อสอบยากมากในความรู้สึกของเขา

เมื่อกวีบรรยายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติยามฟ้าคะนองว่า “เปรี้ยงเปรี้ยงเสียงฟ้าฟาด” อิเหนา: ๑๒, อ้างถึงใน วิชา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๓๖)

กวีใช้ภาษาตรงไปตรงมารายงานข้อเท็จจริง แต่เมื่อกวีบรรยายภาพการรบว่าเสียงอาวุธดังเช่น

“เปรี้ยงเปรี้ยงดังเสียงฟ้าฟาด” (รามเกียรติ์ เล่ม ๑: ๒๐๙, อ้างถึงใน วิชา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๓๖)

ดังนั้นการตัดสินใจว่าภาษาชนิดใดเป็นโวหารหรือมิใช่ เราดูที่วิธีการ ใช้คำ วลี ประโยคในข้อความต่างๆ มิใช่ดูที่ลักษณะของคำ วลี หรือประโยคตามลำพัง

จากตัวอย่างทั้งหมดที่กล่าวแล้วข้างต้น เราจะเห็นได้ว่าการใช้โวหารมิใช่เป็นเอกลักษณ์ของกวีหรือนักประพันธ์แต่อย่างใด คนธรรมดาทั่วไปบางคนก็นิยมใช้โวหารในการติดต่อสื่อสารในชีวิตประจำวันด้วย การใช้โวหารได้คนคายทำให้เกิดมนต์เสน่ห์หรือจินตภาพได้ชัดเจน หรือกว้างขวางลึกซึ้งมากน้อยเพียงไร ก็แสดงให้เห็นความกว้างขวางและลึกซึ้งของภูมิปัญญาและจินตนาการของผู้ใช้เพียงนั้น

การศึกษาโวหารของผู้ใช้ภาษาได้อย่างจริงจัง ย่อมช่วยให้เรารู้จักคนนั้นทั้งประสบการณ์และสภาพจิตใจ ไม่ว่าจะเป็นจิตในสำนักได้มากขึ้นกว่าการมิได้เอาใจใส่ในเรื่องนี้ ดังนั้น การศึกษาเรื่องโวหารในวรรณคดีจึงมิได้เพียงแต่ก่อให้เกิดสุนทริยรสแก่ผู้ศึกษาเท่านั้น แต่ยังให้ความรู้เรื่องผู้แต่งอีกด้วย

เมื่อเด็กคนนั้นกล่าวว่า “น้องนุชหน้าขาวอยู่แล้วไปทาแป้งเข้าอีกหน้าเลยขาเป็นน้ำข้าวกัน”

นอกจากเราจะตั้งข้อสังเกตได้ว่าเด็กคนนั้นรู้จักน้ำข้าวแล้ว เรายังสังเกตได้อีกว่าเขาไม่ชอบให้น้องเขาทาแป้ง นั่นคือ เรารู้ทั้งประสบการณ์แล้วพรศนะของเขา

และเมื่อเด็กคนเดียวกันนี้กล่าวถึงสภาพของถนนว่า “และเป็นสังขยา” นอกจากเราจะรู้เรื่องความรู้ของเขาดังได้กล่าวแล้ว เรายังอนุมานได้อีกว่าภาพในจิตสำนึกของเขาส่วนหนึ่ง ซึ่งเป็นส่วนที่ “ตื่น” อยู่เสมอ คือภาพอาหารชนิดต่างๆ โดยการที่เขาชอบเปรียบเทียบสิ่งต่างๆ เช่น หน้าคนและสภาพถนนกับอาหาร

ในวรรณคดีก็เช่นกัน นักศึกษาชั้นปีที่ ๑ เคยตั้งข้อสังเกตว่า ระยะที่ “น.ม.ส.” เขียนจดหมายจางวางหรัฯ ฉบับที่ ๑ ท่านผู้นิพนธ์คงจะคิดถึงเรื่องการรับประทานไม่น้อย เพราะเปรียบเทียบสิ่งต่างๆ กับอาหารเสมอ เช่น

การที่ข้าแบ่งกำไรโรงสีและเงินค่าขายอื่นๆ เข้าไปเรียนเมืองนอกครั้งก็โดยหวังที่จะให้เจ้าเก็บเอาวิชาอันเป็นประโยชน์ซึ่งเคลื่อนกล่นอยู่ในที่นั้นกลับมาให้เต็มเปี่ยมที่เจ้าจะบรรจุในตัวของเจ้ามาได้ อย่างเดียวกับเมื่อเจ้ายังเป็นเด็กเมื่อพบขนมอร่อยเข้าได้ทีก็คึกกินจนท้องกางฉะนั้น. . .

การที่จะเรียนวิชาได้ด้วยวิธีนั้นไม่สำคัญ ข้อสำคัญอยู่กับตัวผู้เรียนต่างหาก เปรียบเหมือนแตงกวาจะต้องด้วยน้ำส้มฝรังก็ได้ ต้องด้วยกระเทียมก็ได้ เมื่อดองแล้วก็อร่อยเหมือนกันทั้งสองอย่างข้อสำคัญคือแตงกวาที่เอาลงดองจะต้องเป็นแตงที่ยังไม่เน่า ถ้าเน่าเสียแล้วจะดองด้วยน้ำกระเทียมหรือน้ำส้มขวดละตำลึง มันไม่เป็นรสทั้งนั้น บุคคลที่สืบเสาะร่ำเรียนวิชาก็เหมือนแตงกวาดอง ถ้านิสัดใจคอมันเน่าเสียแล้วถึงจะร่ำเรียนด้วยวิชาใด มันก็คงไม่เป็นเรื่องทั้งสิ้น

การเล่าเรียนนี้ถ้าจะว่าไปก็เหมือนการกินข้าว เหมือนกินแล้วเจ้าทราบไม่ทราบว่าปลาหูกู้หรือไก่พะแนงแกงนกที่มีคุณ ไปเป็นเลือดเป็นเนื้อบำรุงกำลัง ชูชีวิต แต่เจ้าจะโง่สักหน่อย เจ้าก็ทราบได้ว่าอาหารชนิดไหนทำให้เจ้าต้องเรียกยาประสะกานพลูหรือประสิทธิโอรถ ถ้าหนักมือต้องเต็มบรันตด้วย

ในตอนเย็นถ้าเจ้ากินข้าวกับปลาแห้ง ปลาอย่างกับน้ำพริกสะเดา เดิมขนมหม้อแกงถ้วยกับของหวานต่างๆ เต็มคราบแล้ว นอนกลางคืนถ้าเจ้าฝันว่าราพณาสูรมาบิดไส้จนเกือบขาด และเมื่อตื่นขึ้นรับผลผลันออกจากที่นอนนั้นเจ้าคงทราบทันทีว่าผู้ที่มาเข้าฝันนั้นไม่ใช่ผู้ไกลคือรุกขเทวดาดันสะเดากับผีฝักถั่วในขนมหม้อแกงนั่นเอง

ความข้อนี้เป็นจริงฉันใด การเล่าเรื่องก็เป็นจริงฉันนั้น ในเวลาที่เรียนเจ้าทราบไม่ได้ว่าอัลยิบรา หรือยูคลิดหรือลออิกหรืออะไร ที่จะไปเป็นเลือดเป็นเนื้อ ทำให้เจ้าเป็นผู้มีกำลังวังชา

ต่อไปใน ภายหน้า เจ้าทราบอยู่แต่ว่าของเหล่านี้หากว่าจะเป็นยาธาตุบริหาร ก็คงไม่ทำให้ธาตุวิบัติ การเรียนที่ จะทำให้เจ้าปวดท้องนั้น คือ การเล่นแลการคบค้าสมาคมในหมู่พวกพ้อง ซึ่งนับว่าเป็นการเล่าเรียน แผนกหนึ่งเหมือนกัน แต่เป็นแผนกสะเดาแลขนมหม้อแกงล้วนอันกินชุ่มชุ่มไม่ได้ (จดหมายจากวางหรั่ง, ๑๔, ๑๖-๑๗ และ ๑๘-๑๙ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๓๘)

จากคำพูดเปรียบเทียบซึ่งได้จากโวหารประเภทต่างๆ เช่น Metaphor , Simile และ Analogy (อุทาหรณ์) ข้างต้นนี้ เราก็มองเห็นได้แล้วว่าภาพในความคิดคำนึงของ “น.ม.ส.” ในขณะนั้นส่วนหนึ่งคือภาพอาหารชนิดต่างๆ และเราก็พอจะอนุมานได้ว่าในขณะที่เขียนจดหมายฉบับที่ ๑ นั้น ท่านผู้นิพนธ์จะต้องคิดถึงอาหารหลายที่เราบางคนอาจจะรู้จัก เช่น แดงกวาดองด้วยน้ำส้มฝรัง (Pickle) น้ำพริกสะเดา ปลาแห้ง เป็นต้น

ผู้เขียนเคยแปลกใจที่ได้รับคำถามจากอาจารย์สอนวิชาภาษาและวรรณคดีไทยผู้หนึ่งว่า “รู้อย่างนี้แล้วได้ประโยชน์อะไรขึ้นมา”

ที่แปลกใจเพราะผู้เขียนลืมนึกถึงความจริงของหนึ่งที่ว่าสิ่งหนึ่งที่ทำให้มนุษย์แต่ละคนแตกต่างกัน คือ ความสามารถนำความรู้ไปใช้ประโยชน์

คนไทยทุกคนรู้จักสายลมและแสงแดด นายช่างชาวบ้านของเราสามารถนำความรู้ไปประยุกต์ในการก่อสร้างอาคารต่างๆ โดยนำพลังงานลมและพลังงานแสงแดดเข้าไปใช้ในบ้านเรือน โบสถ์ วิหาร ฯลฯ โดยไม่ต้องพึ่งเชื้อเพลิงชนิดใดๆ แต่สถาปนิกระดับชาติของเราโดยทั่วไป แม้จะได้เคยหรืออาจยังได้สัมผัสสายลมและแสงแดดเมืองไทยอยู่ตั้งแต่ศีรษะจรดเท้าก็ดูเหมือนไม่สามารถนำความรู้เรื่องนี้ไปใช้ประโยชน์อะไรในอาคารที่ตนออกแบบได้ เพราะผู้อาศัยในอาคารเหล่านั้นจำเป็นต้องใช้เครื่องช่วยต่างๆ เช่น พัดลมไฟฟ้า เครื่องปรับอากาศและแสงไฟฟ้า ทั้งกลางวันและกลางคืน

ความรู้ในรายละเอียดต่างๆ ที่เกี่ยวกับกวีหรือนักประพันธ์มีประโยชน์ประการแรกคือ ทำให้เราได้รับความรู้ในเรื่องนั้น ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นความรู้บริสุทธิ์ อันมีคุณค่าและรสชาติสมบูรณ์อยู่ในตัวเอง ประการต่อมาคือเราอาจนำความรู้เหล่านี้ไปประกอบศึกษาชีวประวัติ วิวัฒนาการทางความคิด และพฤติกรรมของเขา เพื่อจะได้เข้าใจงานประพันธ์ของเขาลึกซึ้งและกว้างขวางยิ่งขึ้นอีก นอกจากนั้นการใช้โวหารยังช่วยประหยัดในคำอธิบายในการสื่อสารด้วย

การศึกษาศิลปะการใช้ภาษาในลิลิตพระลอ อย่างละเอียด คือ ศึกษาทั้งไวยากรณ์ โวหาร และสัญลักษณ์ น่าจะช่วยให้เราช่วยสืบพบผู้รจนา ลิลิตพระลอได้ และขอฟากความคิดนี้ไว้แก่นักศึกษาทุกคน

กวีและนักเขียนมีศิลปะในการใช้ภาษานิยมใช้โวหารในงานของเขาเสมอ

โวหารลักษณะต่างๆ ที่มีผู้ใช้ในชีวิตประจำวันและในวรรณคดี พอจะจัดเป็นประเภท ได้ดังนี้

๑. Metaphor (เมตาฟอว์) เป็นโวหารที่เปรียบเทียบของสองสิ่งที่ไม่จำเป็นต้องนำมาเปรียบเทียบกันว่าเป็นสิ่งเดียวกันหรือเท่ากันทุกประการ โดยใช้คำ “เป็น” “เท่า” “คือ” ฯลฯ ในการเปรียบเทียบ เช่น

“ถนนละเป็นสังขยา”

“หน้าขาวเป็นน้ำข้าว”

“ลูกที่ดำและตีพ่อแม่ชาติจะเกิดเป็นเปรต ปากเล็กเท่ารูเข็ม มือโตเท่าใบตาล” (โวหารชาวบ้านในราชบุรี, อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓)

“มั่งกันจีมีปรีชาเฉียบแหลม ปัญญาเป็นเข็ม” (ราชาธิราช, ๒๑๓ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๓๙)

“แม่บ้านก็อย่างนั้น ต่อให้ใจดีเป็นแก้ว ถ้าไม่มีอำนาจให้คนใช้กลัว ก็อย่าหวังเลยว่าคนใช้จะรัก” (ผู้ดี, ๑๙ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๓๙)

“เรือลำนั้นเป็นสัตว์ร้าย ที่จะพรากเอาลูกของตนไป” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒: ๙๔, อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๓๙)

“ในความรู้สึกของสุนีย์ ระย้าของภูเขา ที่ไม่มีวันเปลี่ยน ไม่มีวันเขยื้อน” (ระย้า, ๒๑๑๖ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๓๙)

“... ผมเฝ้าเจ้าดำขลับ แสงยับยั้งกลิ่นหอมรวย
ประป่าอ่าสละสลวย คีอณีสี่แสงนิล...” (“นิราศธารโศก” ในเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ , ๕๐ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๓๙)

“... วรรณน้อยแน่นเนื้อ นฤมล คือกลีบอุบลลอย เลื่องล้า...” (เรื่องเดียวกัน, ๕๒ อ้างถึงใน วิภา กงกะ นันทน์, ๒๕๓๓: ๓๙)

“... คนหนังสือพิมพ์ มีปากกาจิ้มหมึกนี้เป็นอาวุธชั้นดี...” (เพลง “คนหนังสือพิมพ์” ของพงศ์ มุกดา ในรวมเพลงยอดนิยมของธานินทร์ อินทรเทพ ลำดับที่ LPI, ๔๕ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๔๐)

ถ้าเป็นภาษาอังกฤษ กวีหรือนักประพันธ์ก็จะใช้ Verb to be ในการเปรียบเทียบดังนี้

“...The sunshine is a glorious birth;...” (Wordsworth, p. 541 อ้างถึงใน
วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๔๐)

“Life is but an empty dream!” (Longfellow, p.3 อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์,
๒๕๓๓: ๔๐)

“Here with loaf of Bread
Beneath the Bough,
A Flask of Wine, a Book of Verse
-and Thou
Beside me singing in the Wilder
ness-

And Wilderness is Paradise enow.” (Rubaiyat, p. 41 อ้างถึงใน วิภา กงกะ
นันทน์, ๒๕๓๓: ๔๐)

บางครั้งกวีหรือนักประพันธ์อาจใช้โวหารแบบนี้ด้วยการรวมประโยคเข้าเป็นกลุ่มคำ เช่น The
Bird if Time, the Fire of Spring ผมสืดอกเลา ไช่มุกบนกลีบกุหลาบ ฯลฯ

๒. Simile (สิมิลี) เป็นโวหารที่เปรียบเทียบของสองสิ่งที่ไม่จำเป็นต้องนำมาเปรียบกันว่า
เหมือนกันคำที่ผู้ใช้โวหารประเภทนี้ใช้ในการเปรียบเทียบ คือคำว่า เหมือน คล้าย ดุจ ดูราว กล
ประหนึ่ง เพียง ดัง ราวกับ เปรียบ ฯลฯ

“สาทิกลีอย่างมีความหมาย คล้ายยิ้มของโมนาลิซา”

“เรวดี ศรีท้าว วังเร็วเหมือนพายุ”

“...เบื้องบนมีกลุ่มเมฆเป็นคลื่นซ้อนซับซ้อนเป็นทิวแถวต้องแสงแดด จับเป็นสี
ระยิบระยับวาว ประหนึ่งเอาทรายทองไปโปรยปราย” (กามนิต, ๒ อ้างถึงใน วิภา กงกะ
นันทน์, ๒๕๓๓: ๔๐)

“กรูแก้วหัวเราะน้อยๆ เสียงเป็นกังวานเย็นราวกับกระดิ่งใบโพธิ์ที่ห้อยจากหลังพระ
อุโบสถ (“กรูแก้วเรียนเรื่องรัก” ในฉากหนึ่งในชีวิต, ๒๘๕ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์,
๒๕๓๓: ๔๐)

“เดือนจรัสโพยมแจ่มฟ้า ผิบได้เห็นหน้า
ลอราชไชรดูเดือน ดุจแล

ตาเหมือนตามฤคมาส พิศคิ้วพระลอราช
 ประดุจแก้วเกาทัณฑ์ ก่งนา (ลิลิตพระลอ, ๖ อ้างถึงใน วิภา กงกะ
 นันท์, ๒๕๓๓: ๔๐-๔๑)

“สุวรรณหงส์ทรงภู้อย งานชดช้อยลอยหลังสินธุ์
 เพียงหงส์ทรงพรหมมินทร์ ลินลาสเลื่อนเตือนตาชม” (“บทเห่เรือ” ในเจ้าฟ้าธรรมธิ
 เบล, ๒๖ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันท์, ๒๕๓๓: ๔๑)

“เมฆอรุณงามสะอาน เหมือนนวลนางไรราคี
 เด่นเจิดฉวีคล้ายมณี หยาดรุ้งของตะวัน” (เพลง “ฟ้าสาบ” ของสมโภชน์
 ลำพังษ์ ในรวมเพลงยอดฮิตของชาตินทร์ อินทรเทพ, ๔๘ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันท์,
 ๒๕๓๓: ๔๑)

“ประจจารฉันทภาคพริ้งพรายฉาย
 เฉกเพชรพรรณเพราเจดเลิศแลลาย ระบายสายสะอึงสอสร้อยกรองทรง” (ชักม้าชม
 เมือง, ๙ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันท์, ๒๕๓๓: ๔๑)

ถ้าเป็นภาษาอังกฤษ คำที่ใช้ในการเปรียบเทียบมักได้แก่คำว่า “like” แทนที่จะเป็น Verb to be ดังการเปรียบเทียบ Metaphor เช่น

“O my Luve’s like a red, red, rose! . . .”

“O my luve’s like the melodie...” (R. Burns ใน the Golden Treasury, p. 177 อ้าง
 ถึงใน วิภา กงกะนันท์, ๒๕๓๓: ๔๑)

หรือใช้กลุ่มคำ เช่น “Ster-like eyes” , “sea-like music” เป็นต้น

บางครั้งเราจะพบว่าในคำประพันธ์บทเดียว กวีใช้โวหารเปรียบเทียบทั้ง ๒ ประเภท เช่น

“ลือลิวจันทร์แจ่มฟ้า เหมือนพักตราหน้าพลผจง
 สูงสวยรยรูปทรง ส่องสีเจ้าเท่าสีจันทร์” (“เห่สังวาส” ในเจ้าธรรมธิเบศ, ๔๒
 อ้างถึง ใน วิภา กงกะนันท์, ๒๕๓๓: ๔๑)

โวหารในบรรทัดแรกคือ simile และบรรทัดหลังคือ Metaphor

“ความเร็วของลูกกลีกล้วยสีกรทอง และนางนั้น คือ นก” (กามนิต, ๑๘ อ้างถึงใน วิภา
 กงกะนันท์, ๒๕๓๓: ๔๑)

โวหารในบรรทัดแรกคือ Simile และบรรทัดหลังคือ Metaphor

โวหาร ๒ ประเภ่นี้ เราพบมากในบทกวีนิพนธ์ทั้งของไทยและของกวีต่างประเทศทางตะวันตก

๓. **Synecdoche** (สมพจน์) คือ การกล่าวถึงส่วนใดส่วนหนึ่งของส่วนทั้งหมดเพียงบางส่วน แต่ให้มีความหมายคลุมหมดยกส่วน เช่น

“เป็นหูเป็นตา” หมายถึงคนช่วยดูแลทั้งคน

“ขอแรงหน่อย” ผู้ต้องการคนมาช่วยการใช้แรงทั้งคน

“ยังมีอีกสิบปากที่เขาคือต้องหาเลี้ยง” แปลว่าเขาต้องเลี้ยงดูคนอื่นอีกสิบคน (วิภา กงกะนั้นันท์, ๒๕๓๓: ๔๑)

มีโวหารที่เราคุ้นเคยอีกหลายสำนวนที่มีลักษณะเป็น synecdoche เช่น “มีหน้ามีตา” “เทียบปากเทียบไหล่” “เป็นปากเป็นเสียง” “ยืมจมูกคนอื่นหายใจ” “รู้ไส้” “ร้อยลั่นกะลวณ” “ลมปาก” ฯลฯ

กวีและนักประพันธ์โดยเฉพาะนักเขียนบันเทิงคดีร้อยแก้วร้อยสมัยใหม่และนักหนังสือพิมพ์ใช้โวหารประเภทนี้มาก เช่น

“ศึกฟาดแข้ง” หมายถึงการแข่งขันฟุตบอล (วิภา กงกะนั้นันท์, ๒๕๓๓: ๔๑)

“การพูดกันโดนใช้สายเป็นสื่อดีที่สุดเท่าที่ความศิวิไลซ์จะอำนวยให้” (“รงค์ วงศ์สวรรค์” ใน “ความรู้สึกที่สี่” ในถึงปากคอนกรีต, ๕ อ้างถึงใน วิภา กงกะนั้นันท์, ๒๕๓๓: ๔๒) “สาย” ในที่นี้ หมายถึง โทรศัพท์

“กูจะไม่นั่งงอมืองอตีน อย่างไอ้พวกคนหัวไม่มีเงาบางคนเป็นอันขาด” (ไผ่แดง, ๓๑๗ อ้างถึงใน วิภา กงกะนั้นันท์, ๒๕๓๓: ๔๒)

คนทั่วไปหรือนักหนังสือพิมพ์อาจใช้โวหารว่า “เขาเป็นนักการทูตลั่นทอง” เมื่อหมายถึงว่าเขาเป็นนักการทูตที่มีวาจาคนคาย มีศิลปะในการพูด และเมื่อสุนทรภู่บรรยายความคิดของนางวาลีในการวางแผนกำจัดอุศเรน สุนทรภู่เขียนว่า

“จะพลิกพลั่ว ชิวหา เป็นอาวุธ” โวหารที่ว่านางวาลีจะใช้ “ลิ้น” ฆ่าอุศเรนนั้น หมายถึงว่านางวาลีจะใช้วาทศิลป์นั่นเอง “Drop me a line” เขาหมายความว่า “เขียน

(จดหมาย) ถึงผมบ้าง” แม้ผู้พูดจะเอ่ยถึงเพียง “มือข้างหนึ่ง” หรือ “บรรทัดหนึ่ง” ก็จริง (วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๔๒)

๔. Metonymy (นามนัย) การใช้โวหารแบบนี้ คือ การเอ่ยถึงสิ่งหนึ่งแต่ให้มีความหมายเป็นอย่างอื่น มีวิธีการใช้หลายวิธี เช่น

๔.๑ เอ่ยชื่อคน แต่หมายถึงผลงานของเรา เช่น

“ฉันรู้จักเจ้าฟ้ากุ้งมากกว่ารู้จักอังคาร กัลยาณพงศ์ ทั้งๆ ที่ฉันเป็นคนร่วมสมัยอังคาร” หมายถึงรู้จักกวีนิพนธ์ของเจ้าฟ้ากุ้งมากกว่ากวีนิพนธ์ของอังคาร กัลยาณพงศ์ (วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๔๒-๔๓)

“ฉันชอบ Beethoven เท่าๆ กับ Mozart” แปลว่าฉันชอบดนตรีของ Beethoven เท่าๆ กับของ Mozart (วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๔๓)

“ถ้าไม่มีนิวตัน ไอน์สไตน์อาจจะเกิดไม่ทันสงครามโลกครั้งที่ ๒ ก็ได้” แปลว่าถ้าความรู้เรียนปรากฏการณ์ทางธรรมชาติต่างๆ ที่นิวตันรวบรวมไว้เป็นทฤษฎียังไม่ปรากฏ ไอน์สไตน์อาจจะเสียเวลาอยู่กับการค้นหาความรู้ขั้นพื้นฐานของวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ จนไม่มีการพัฒนาความรู้นั้นเข้ามาจนถึงกับการนำไปสร้างระเบิดปรมาณูทันใช้ในสงครามโลกครั้งที่ ๒ นั่นคือ ผู้พูดหมายถึงผลงานของ นิวตันและผลงานของไอน์สไตน์ มิได้หมายถึงตัวของนักวิทยาศาสตร์ทั้งสองแต่อย่างใด (วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๔๓)

๔.๒ เอ่ยชื่อสถานที่ แต่หมายถึงคนที่อยู่ที่นั่น เช่น

“ไม่มีปฏิกริยาจากทับแก้ว” หมายถึงไม่มีปฏิกริยาจากนักศึกษาหรืออาจารย์ที่มหาวิทยาลัยศิลปากร ณ พระราชวังสนามจันทร์ นครปฐม

“ไม่มีข่าวจากทำเนียบขาว” แปลว่าไม่มีข่าวจากประธานาธิบดีสหรัฐฯ ถ้าผู้กล่าวประโยค ข้างต้นขณะนี้ ก็แปลว่า “ไม่มีข่าวจากประธานาธิบดี จอร์จ บุช”

“มหาวิทยาลัยได้ลั่นวาจาไว้ว่าจะปรับปรุงห้องสมุดเสียง” คำว่า “มหาวิทยาลัย” หมายถึงผู้บริหารระดับสูงของมหาวิทยาลัย

“เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในปี ๒๔๑๘ ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระเจ้าพระยา และวังหน้า ช่วยให้เราเข้าใจ “สาร” ใน “นิทานปดฺยบันมากขึ้น” คำว่า “วังหน้า” ในที่นี้หมายถึงกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ (วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๔๓)

๔.๓ เอ่ยชื่อผลิตภัณฑ์หรือวัตถุ เมื่อหมายถึงผลผลิตประเภทเดียวกัน หรือหมายถึงสิ่งอื่น เช่น

“บิณฑ์ บันลือฤทธิ์เป็นทั้งดาราจอเงิน และดาราจอแก้ว” แปลว่า บิณฑ์ บันลือฤทธิ์เป็นทั้ง ดาราภาพยนตร์ และดาราโทรทัศน์

“เขาไม่ชอบคুমวยตู” หมายถึงเขาไม่ชอบคุดูการชกมวยในโทรทัศน์

“เขาทรายชนะศึกชิงเข็มขัดแชมป์โลก” หมายถึงเขาทรายชนะในการชกมวยชิงตำแหน่งแชมป์โลก

“อาภัสราเคยบินไปกระซอกมวงกุณางามจักรวาล” หมายความว่าอาภัสราเคยบินไปกระกวदनางามจักรวาล

“เวลาซักผ้าใส่แป้นมากๆ หน่อย” ผู้พูดหมายถึงผกฟอกทัวไปก็ได (วิภา กงกะนั้นนัณ, ๒๕๓๓: ๔๓-๔๔)

๔.๔ ใช้คำที่ในภาษาธรรมดามีความหมายอย่างหนึ่ง ให้มีความหมายอีกอย่างหนึ่งในลักษณะคล้ายสัญลักษณ์ เช่น

“ยั้งคึนกับข้าพเจ้ากับบวสิฐฐี ผู้ประสพชุมทรัพย์ใหม่ ๆ อันเกิดต่อความรักของเรา ยิ่งทวี ความที่อยากพบกันมากขึ้นทุกที” (กามนิต, ๕๔ อ้างถึงใน วิภา กงกะนั้นนัณ, ๒๕๓๓: ๔๔) ในที่นี้ “ชุมทรัพย์” หมายถึง ความสุข

“...จับเอาแต่ร่างกายขึ้นตั้งไว้ในที่สมมติษัตริย์...และความหนักของมงกุฎอันเหลือที่ค่อจะทานไว้ได้...” (พระบรมราโชวาทในรัชกาลที่ ๕, ๑๔ อ้างถึงใน วิภา กงกะนั้นนัณ, ๒๕๓๓: ๔๔) คำว่า “มงกุฎ” ในที่นี้หมายถึงภาระความรับผิดชอบของพระเจ้าแผ่นดิน

๔.๕ พูดหรือเขียนอย่างหนึ่งแต่ให้มีความหมายเป็นอย่างอื่น เช่น

“เขาถูกรุมกินโต๊ะจนลุกไม่ขึ้น” คำว่า “กินโต๊ะ” แปลว่า ทำร้าย หรือโจมตี

“นั่นไง มือขวาของท่านนายกฯ” “มือขวา” แปลว่า ผู้ที่ทำงานใกล้ชิดและเป็นกำลังสำคัญ

นักประพันธ์สมัยใหม่ นักหนังสือพิมพ์และคนทั่วไป ดูเหมือนจะใช้โวหารประเภทนี้มากกว่ากวีโบราณ เช่น มีคำพูดติดปากว่า

“ว่าแต่เขาอิเหนาเป็นเอง” “อิเหนา” หมายถึง คนเก่งสารพัด (รักเก่ง เรียนเก่ง พุดเก่ง เอาใจเก่ง ฯลฯ) ที่ทำสิ่งที่ตัวเอง ตีเนียนคนอื่นเสียเอง

“สงสัยจะเป็นผลงานของมือที่สาม” คำว่า “มือที่สาม” อาจแปลว่า “คอมมิวนิสต์” หรือ “ผู้ก่อความเดือดร้อนวุ่นวายให้ผู้อื่นโดยไม่แสดงตัว” (วิภา กงกะนันท์, ๒๕๓๓: ๔๔)

๕. Oxymoron (ปฏิวาหะ) คือ การนำคำที่มีความหมายตรงกันข้ามหรือค้านกันมารวมกัน เพื่อให้เกิดความซึ่งมีความหมายใหม่ หรือมีความหมายที่ให้ความรู้สึกขัดแย้ง หรือเพิ่มน้ำหนักให้แก่ความหมายของคำแรก เช่น

น้อย + มาก	= น้อยมาก	(แปลว่า น้อยเหลือเกิน)
ปึก + แผ่น	= ปึกแผ่น	(แปลว่า มั่นคง)
ดี + บ้า	= ดีเป็นบ้า	(แปลว่า ดีมาก)
รวย + ฉิบหาย	= รวยฉิบหาย	(แปลว่า รวยมาก)
ฉลาด + โง่	= ฉลาดโง่	(แปลว่า โง่ หรือ เจ้าอุบาย)
หลับตา + เห็น	= หลับตาเห็น	(แปลว่า จินตนาการ)
น่ารัก + น่าชัง	= น่ารักน่าชัง	(แปลว่า น่ารักน่าเอ็นดู)
ไฟ + เย็น	= ไฟเย็น ?	
สันติภาพ + ร้อน	= สันติภาพร้อน ?	
สงคราม + เย็น	= สงครามเย็น ?	
ยินดี + ยินร้าย	= ยินดียินร้าย	(แปลว่า เอาใจใส่ สนใจ เดือดร้อนใจ)
กลม + เกลียว	= กลมเกลียว	(แปลว่า สามัคคี) (วิภา กงกะนันท์, ๒๕๓๓: ๔๔-๔๕)

ตัวอย่างในภาษาอังกฤษ มีเช่น

Heavy + lightness	= Heavy lightness
Love + hate	= Love hate
Serious + vanity	= Serious vanity
Bright + smoke	= Bright smoke
Cold + fire	= Cold fire
Idiot + genius	= Idiot genius
Blind + understanding	= Blind understanding (วิภา กงกะนันท์, ๒๕๓๓: ๔๕)

๖. Paradox (ปฏิกาคพจน์) คือ ข้อความที่มีความหมายขัดกัน ไม่ว่าผู้ใช้จะตั้งใจหรือไม่ก็ตาม เป็นข้อความที่กล่าวถึงสิ่งที่แปลกแต่จริง หรือไม่น่าเป็นไปได้แต่เป็นไปได้แล้ว เช่น

“ดิฉันแอนตี้การพูดภาษาไทยปนฝรั่ง”

“สู่สวรรค์ทันใจ ชเลนเจอร์ ตูมเดียว ๗ ศพ”

“ยังมีกรรมกรรมมากงานยิ่งซ้ำ”

“ความรู้ที่ปราศจากความรู้สึก”

“วัดพุทธในลอนดอนตั้งอยู่ที่โบสถ์คริสต์” และนายภพุทธสมาคมในลอนดอนเป็นชาวอังกฤษ ชื่อนายคริสต์มัส ฮัมฟรียส์ (วิภา กงกะนันท์, ๒๕๓๓: ๔๕)

ข้อความที่เป็น Paradox ในภาษาอังกฤษมี เช่น

“More means less”

“More haste, less speed” (วิภา กงกะนันท์, ๒๕๓๓: ๔๖)

กวีหรือนักประพันธ์ที่ใช้โวหารแบบ Paradox จะจงใจใช้ขัดแย้งเพื่อดึงความสนใจของผู้อ่านหรือผู้ฟัง เช่น Alexander Pope ในข้อความข้างล่างนี้

“Great wits sometimes may gloriously offend
And rise to faults true critics dare not mend.”

หรือ Oscar Wilde กล่าวว่า

“The amount of women in London who flirt with their own husbands is perfectly scandalous” และ “Ignorance is like a delicate fruit, touch it and the bloom is gone.” (วิภา กงกะนันท์, ๒๕๓๓: ๔๖)

หรือ ท้าวกะหมิงกุหนิง ตอนที่ไปรบแย่งบุษยามาให้วิหยาสะก้า ตรัสบอกอนุชาทั้งสองว่า

“พี่ดังพฤษาพนาวัน จะอาสัฏฐเพราะลูกเหมือนกล่าวนา” (อิเหนา, ๒๖๗ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันท์, ๒๕๓๓: ๔๖)

หรือตอนที่พระรามฆ่ายักษ์กุมพล กวีบรรยายว่า

“มีความเมตตากรุณนัก จึงชักพรหมาสตร์ธนูสร
ผาดแผลงด้วยกำลังฤทธิรอน อัมพรมีตนนอนธกาลฯ”
ฯ ๔ ฯ คำ ฯ เชิด

“ศิลปินชัยต้องกายกุมพล วายชนม์สิ้นชีพสังขาร” (รามเกียรติ์ เล่ม ๒: ๑๑
อ้างถึงใน วิภา กงกะนันท์, ๒๕๓๓: ๔๖)

ตัวอย่าง Paradox ข้างล่างนี้เป็นคำอธิบายภาพการตุนปลาสองตัวคู่กัน (ตัวหนึ่งกล่าว) ว่า

“ถ้าฉันเป็นพิษเราจะอยู่ได้อย่างไร?
ถ้าเราอยู่ไม่ได้คนจะกินปลาจากที่ไหน”

ข้อความที่มีความหมายขัดกันเช่นนี้เรียกว่า Paradox ส่วนคำถามลักษณะนี้เรียกว่า Rhetorical question ดูคำอธิบายและตัวอย่างโวหารประเภทนี้ในลำดับต่อไป

๗. Synesthesia (อวตพากย์) คือ การใช้คำแทนผลของสัมผัสที่ผิดไปจากธรรมดา เช่น รส เป็นผลของสัมผัสด้วยลิ้น กลิ่นเป็นผลสัมผัสของจมูก การใช้โวหารแบบนี้จะใช้ข้อความ เช่น “รสของความสุข” โดยปกติความสุขเป็นผลของสัมผัสด้วยใจ หรือ

กลิ่นของความรัก	คนปากหวาน	เส้นหวาน	คุยม่วน
คนหัวแหลม	สีอ่อนโยน	เสียงเขียว	ตาขาว
คำคม คำหวาน	นิสัยเปรี้ยว	กินใจ	ใจดำ ฯลฯ (วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๔๗)

นักประพันธ์ฝรั่งชอบใช้โวหารชนิดนี้เหมือนกัน เช่น Shakespeare ใน The Merchant of Venice ใช้คำว่า sweet soul บ้าง sweet wind บ้าง บางคนอาจใช้ the taste of darkness, the odor of deep purple, the loud fire เป็นต้น

๘. Hyperbole (อติพจน์) คือ การพูดเกินความจริงเพื่อเน้นความรู้สึก มิใช่เพื่อหลอกลวง เช่น

“ฉันรักเธอเท่าฟ้า”

“แหม รอตั่งโกฏิปีแล้ว”

“เขาเป็นนักการเมืองที่ลั่นตัวได้ไปถึงประเทศที่มีอยู่ในแผนที่โลก”

“คิดถึงใจจะขาดแล้วเอ๋ย”

“กริ้วโกรธคือไฟไหม้ฟ้า” (รามเกียรติ์ เล่ม ๑, ๖๕๑ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๔๗)

เมื่อกวีบรรยายภาพแม่คร่ำครวญอาลัยลูกชายที่จะจากกัน และอาจจะไปตายว่า

“จักเขยพระลูกถ้วน สรรพางค์. . .” (ลิลิตพระลอ, ๕๑ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๔๗)

หากเราตีความว่า แม่นั้นมีความรู้สึกผูกพันฉันคนรักกับลูก โดยตีความ “เซยพระลอถ้วนสรรพางค์” ตามตัวอักษรให้มีความหมายประเภท $๑+๑ = ๒$ เราอาจจะรับสารจากกวีได้ถูกต้อง ถ้าข้อความตอนอื่นๆ ในเรื่องมีใจความรับกัน แต่เมื่อเราพิจารณาเรื่องพระลอทั้งเรื่องแล้ว เราจะหาใจความตอนใดที่สนับสนุนการลาของพระนางบุญเหลือในฉากนี้ไม่ได้แล้ว เราอาจจะตีความได้ว่า กวีใช้โวหารแบบ Hyperbole เพื่อเน้นความรู้สึกอาลัยรักของแม่ที่มีลูกคนเดียว และลูกน้อย (ในสายตาแม่) กำลังจะจากไป (ตาย)

เราจะพบโวหารประเภท Hyperbole มากในเรื่องรัก โดยเฉพาะในบทกวีนิพนธ์ต่างๆ ดังตัวอย่าง

“เรียมรำน้ำเนตรถ้วม	ถึงพรหม
พาเทพเจ้าตกจม	จ่อมม้วย
พระสุเมรุเปื่อยเป็นตม	ทบท่าว ลงนา. . .”

“ตราบนคริ์จัน	ขาดสลาย แลแม่
รักบ่หายตราบหาย	หกฟ้า
สุริยจันทรขาย	จากโลก ไปฤา
ไฟแล่นล้างสีห้ำ	ห่อนล้างอาลัย” (นิราศนรินทร์, ๓๖ อ้างถึงใน วิภา กงกะนั้นันท์, ๒๕๓๓: ๔๘)

หรือมในกวีนิพนธ์ของ Robert Burns เช่น

“... And I will love thee still, my dear,
Till a’ the seas gang dry
Till a’ the seas gang dry, my dear,
And the rocks melt wi’ the sun, . . .” (จากที่เดิม, อ้างถึงใน วิภา กงกะนั้นันท์, ๒๕๓๓: ๔๘)

นักประพันธ์สมัยใหม่ก็นิยมใช้ Hyperbole ด้วย เช่น ม.ร.ว. นิมิตมงคล นวรัตน์ ใน เมืองนิมิต กล่าวถึงค่านิยมของคนในสังคมยุคหลัง ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ ว่า

“เมื่อเขาเป็นนายแล้วก็ต้องกราบไหว้ คนขึ้นพระยาเดี๋ยวนี้ก็พากันหมอบกราบ “คุณหลวง” หัวกลาไปตามๆ กัน” (เมืองนิมิต, ๖๖ อ้างถึงใน วิภา กงกะนั้นันท์, ๒๕๓๓: ๔๘)

๙. **Overstatement** (อธิพจน์) การใช้โวหารแบบนี้คือการพูดหรือการเขียนประหนึ่งโอ้อวด โดยมีเจตนาให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังรู้สึกขัน ต่างจาก Hyperbole ที่เจตนา คือ Hyperbole มุ่งเน้นความรู้สึกที่จริงจัง ดูตัวอย่างโวหารแบบ Overstatement

“เมื่อนั้น
 ลันไดยัมเยาะหัวเราะว่า
 เราไม่เกรงกลัวอิทธิฤทธิ์
 ท้าวประตู่จะมาทำไมใคร
 พี่ก็ทรงศกดากล้ำหาร
 แต่ข้าวสารเต็มกระบุงยังแบกไหว
 ปลาแห้งพี่เอาเข้าเผาไฟ
 ประเดี้ยวใจเคี้ยวเล่นออกไปจุ่น” (ระเด่นลันได, ๒๑๙ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์,
 ๒๕๓๓: ๔๘)

อันที่จริงอารมณ์ขันที่ได้จากการประพันธ์ข้างบนนี้มีได้มาจากเพียงวิธีพูดโอ้อวดเท่านั้น แต่ได้
 จากถ้อยคำที่ใช้โอ้อวดอีกด้วย ซึ่งต่างจากถ้อยคำใน “ข้าวไกลนา” ความสามารถในการเอาปลาแห้งเผา
 ไฟแล้วเคี้ยวเล่นจนแหลกลั่นทำให้รู้สึกขื่นได้ ส่วนการยึดป้อมฝรั่งเศสที่เมืองหัวทราย หรือการบวชที่วัด
 บวรฯ นั้นเรียกว่าเป็นความสามารถที่ไม่ทำให้รู้สึกขื่นได้ ความรู้สึกขื่นที่ได้รับจาก “ข้าวไกลนา” ได้มา
 จากวิธีพูดเท่านั้น ส่วนจาก ระเด่นลันได เราได้จากคำพูดด้วย วิธีให้ขื่นในลักษณะที่ดูเหมือน โอ้อวดนี้
 นับเป็นศิลปะอย่างหนึ่ง เรียกว่าเป็นโวหารแบบ Overstatement

๑๐. Allusion (ปฏิจรูปพจน์) เป็นการใช้ข้อความที่ดัดแปลงจากข้อความอันเป็นที่รู้จักกันดีอยู่
 แล้ว เช่น วาตะของนักปราชญ์ รัฐบุรุษ กวี หรือสุภาษิต คำพังเพย หรือผลงานของผู้อื่น ตัวอย่าง
 ข้อความที่เป็น allusion มีดังนี้

“ฝนจะตก แดดจะออก พระจะเสก หลิงจะคลอदลูก นักศึกษาจะหลับในห้องเรียน
 ปรากฏการณ์ทั้งห้าอย่างนี้ท่านว่าห้ามไม่ได้”

“สหกรณ์ของนักศึกษา โดยนักศึกษา เพื่อนักศึกษา”

“อย่าถามว่ามหาวิทยาลัยจะทำอะไรให้ท่านได้บ้าง แต่จงถามว่าตัวท่านเองจะทำอะไร
 ให้แก่มหาวิทยาลัยได้บ้าง” (วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๔๙)

กวีและนักประพันธ์ก็ชอบใช้โวหารประเภทนี้ เช่น

“กำสรวลศรีปราชญ์พร้อง	เพรงกาล
จากจุฬาลักษณ์ลาญ	สวาทแล้ว
ทวาทศมาสสาร	สามเทวษ ถวิลแฮ
ยกทัตกลางเกศแก้ว	กึ่งร้อนทรวงเรียม” (นิราศนรินทร์, ๓๒ อ้างถึงใน
วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๔๙)	

“ธรรมดาแมวเนา ถ้าลอยอยู่ในคลองสักสองตัวก็พาให้น้ำเห่มนไปด้วยครึ่งครอง”
(จดหมายจากวางหรี, ๒๐ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันท์, ๒๕๓๓: ๔๙)

“กระผมร่ายญาติขาดอีโต้” (“คุณย่าเพ็ง” ในแบบเรียนวรรณคดีไทย, ๓๑๖ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันท์, ๒๕๓๓: ๔๙)

“พวกเจ้าหนีนีไปเดินตรอก พวกข้าครอกขึ้นรถยนต์” (เมืองนิมิต, ๖๙ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันท์, ๒๕๓๓: ๕๐)

“ใครใครค้าโคกค้า ไพรฟ้าหน้าใสหม่อมอง” (“สุโขทัย” กวีนิพนธ์ ของอังคาร กัลยาณพงศ์, ๒๕ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันท์, ๒๕๓๓: ๕๐)

ผู้เขียนที่มีความฝันหรือจินตนาการอันสูงส่ง แต่ปราศจากความรู้รอบตัว จะปฏิรูปพจน์ไม่ได้เลย ในทำนองเดียวกัน ผู้อ่านที่ปราศจากความรู้รอบตัวก็จะตามผู้เขียนที่ชอบใช้โวหารแบบนี้ไม่ทัน จะเข้าใจงานเขาไม่ได้ และจะไม่สนุกกับศิลปะการใช้ภาษาแบบนี้

๑๑. Personification (บุคลาธิษฐาน) เป็นการใชภาษาในลักษณะที่ทำให้ดูเหมือนว่าสรรพสิ่งทั้งหลายที่ไม่ใช่คนเป็น คน โดยให้สรรพสิ่งเหล่านั้นแสดงออกปฏิกิริยาต่างๆ ราวกับเป็นคนบ้าง เช่น พุดได้ ร้องให้ได้ รู้สึกได้ หรือกำหนดบทบาทและฐานะให้กับสรรพสิ่งเหล่านั้นทั้งรูปธรรมและนามธรรม จนประหนึ่งว่าเป็นคนบ้าง เช่น เรียกข้าวในนาว่า “แม่โพสพ” เรียกความตายว่า “พระยามัจจุราช” หรือ “พระยม” เรียกแผ่นดินว่า “แม่พระธรณี” ในบทประพันธ์ก็มี เช่น

“อันมรณธรรมมิได้มีความละอาย ย่อมธรรมร้ายชีพแห่งสัตว์เป็นอาจินธรรมดา. .” (ปฐมสมโพธิกถา, ๓๗๔ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันท์, ๒๕๓๓: ๕๐)

“อ้าคูโสคนี่	ศรีไสววิไลตา
อยู่หว่างกลางพนา	เป็นสง่าแห่งแนวไพรฯ

ชุ่มชื่นรื่นอารมณ์	ลมเพยพัดระบัดใบ
ดูสุขสนุกใจ	เหมือนแลดูจอมภูผาฯ

อโศกดูแสนสุข	ช่วยดับทุกข์ด้วยสักครา
โศกเศร้าเฝ้าอรุรา	อ้ออโศกโรคซ้ำร้าย

อโศกโยกกิ่งไกว	จงตอบไปตั้งใจหมาย
ได้เห็นพระฤาสาย	ผ่านมาบ้างถาอย่างไร

พระนั้นชื่อพระนล ผู้เรื่องรณกริชัย
เป็นผัวนางทรายไผ่ นามนิยม ทมยันตีฯ” (กามนิต, ๖๑ อ้างถึงใน วิภา กงกะ
นันทน์, ๒๕๓๓: ๕๐)

“ถ้าจำไม่ผิดผมอายุ ๑๗ มันเป็นสิบเจ็ดปีแห่งความวุ่นวายและเป็นความวุ่นวายถาวร
. . . นัก ธุรกิจหลตายแขนงคิดว่าผมควรเป็นถนนแห่งธุรกิจ. . . ผมได้บทเรียนมาว่าไม่ควรไว้วางใจ
ใครทุกคน. . .

พะเนางเนื้ออีกไหล่. . .
‘เห็นไอ้ก้านยาวคนนั้นไหม’ ตูไปรษณีย์หันมาถาม. . .
เสาไฟฟ้าพุดถึงชายหนุ่มผู้เป็นทายาทโคตรเศรษฐี. . .” (“ความในใจของถนน” ในไม่นานเกิน
รอ, อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๕๐-๕๑)

ในวรรณคดีฝรั่ง ผู้เขียนมักใช้อักษรตัวใหญ่สามัญนามต่างๆ ทั้งรูปธรรมและนามธรรมที่ผู้เขียน
สวมวิญญาณมนุษย์ให้ เช่น คำประพันธ์ที่ชื่อ “Death Be Not Proud” ของ John Donne หรือ
บางครั้งแม้ผู้กล่าวโวหารประเภทนี้จะไม่ปฏิบัติดังกล่าว แต่ถ้อยคำที่ใช้ทำให้เรารู้ว่าผู้ประพันธ์ใช้โวหาร
นี้ เช่น The Merchant of Venice Shakespeare บรรยายธรรมชาติแวดล้อม Lorenzo และ Jessica
คำวันหนึ่ง โดยให้ Lorenzo เป็นคนเอ่ยขึ้นว่า

“. . .When the sweet wind did gently kiss the trees. . .
How sweet the moonlight sleeps upon this bang. . .” (๒๑๖, อ้างถึงใน วิภา กงกะ
นันทน์, ๒๕๓๓: ๕๑)

“พระพายพัดรำเพย เชย รุกขพรรณ” กิติ หรือ “แสงเดือนส่องแฉล้มแอร่มขาว ราว
นอน เหนือ เนินหญ้าสง่าศรี” กิติ ล้วนแสดงอาการของมนุษย์ เรียกได้ว่าเป็นการใช้โวหารแบบ
Personification (วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๕๑)

กวีฝรั่ง Personify แผ่นดิน เช่นเดียวกับคนไทย คือเรียกว่า “Mother Earth” Auden ได้ใช้
โวหารนี้ในการกล่าวคำไว้อาลัย W.B. Yeats แม้เขาจะละคำ “Mother” แต่ลักษณะของข้อความนี้ทำ
ให้เรารู้ว่าคำ “Earth” ในที่นั้นมีได้แปลว่า “พื้นดิน” หรือ “โลก” แต่แปลว่า “พระแม่ธรณี” คำประพันธ์
นั้น คือ

“Earth, receive an honored guest,
William Yeats is laid to rest.” (อ้างไว้ใน An Introduction to Literary Criticism, p. 43
อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๕๑)

นักเขียนวรรณคดีสำหรับเด็กมักใช้กลวิธีของบุคลาธิษฐานในการสร้างตัวละคร คือให้สัตว์ พืช วัตถุอื่นหรือนามธรรมต่าง มีความรู้สึกนึกคิดและบทบาทคล้ายคน เช่น นิทานอีสป นิทานชุดของ Beatrix Potter นิทานชาดก ปกรณัมต่างๆ ฯลฯ นักเขียนสมัยใหม่ใช้กลวิธีเดียวกันนี้สำหรับผู้ใหญ่ด้วย เช่น George Orwell ในเรื่อง Animal Farm หรือ Richard Bach ในเรื่อง Jonathan Livingston Seagull หรือ รงค์ วงษ์สวรรค์ ใน “ความในใจของถนน” ดังตัวอย่างข้างต้นสิ่งที่น่าสนใจในผลงานของ ‘รงค์ คือแสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงในเรื่องสิ่งที่คุณเขียนนำมาสมมติวิญญานมนุษย์ คือแทนที่จะเป็นสัตว์หรือพืช กลับเป็นวัตถุ ปรากฏการณ์เช่นนี้แสดงให้เห็นชัดเจนว่ามนุษย์มีสิ่งแวดล้อมใกล้เคียงตัวมากขึ้นจากสิ่งแวดล้อมที่มีตามธรรมชาติได้แก่ ผลผลิตของวิทยาการสมัยใหม่ต่างๆ เช่น ถนน ตู้ไปรษณีย์ เสาไฟฟ้า ฯลฯ

อย่างไรก็ดี นักเขียนสำหรับเด็กสมัยนี้บางคนก็ยังนิยมหันไปหาธรรมชาติ เช่น Julie Gosling ใน “Drip : The Story of a Water Drop” ซึ่ง “รุ่ง” นำมาแปลและเรียบเรียงให้ชื่อเรื่องว่า “ผมชื่อหยด”

ผู้เขียนมีความเห็นว่าการที่นักประพันธ์วรรณคดีสำหรับเด็กนิยมใช้กลวิธีของบุคลาธิษฐานในการสร้างตัวละคร โดยให้มีตัวละครเป็นสัตว์ พืช และปรากฏการณ์อื่นๆ ในธรรมชาติ อาจเป็นเพราะมีเจตนาจะให้เด็กมีความรักสัตว์ ต้นไม้ และมีความเป็นธรรมชาติวิทยาเบื้องต้นได้ง่ายนั่นเอง

๑๒. Analogy (อุทาหรณ์) เป็นวิธีการเปรียบเทียบเรื่องราว เหตุการณ์หรือความคิดสองอย่างที่ไม่จำเป็นต้องเปรียบเทียบว่าคล้ายกัน โดยการยกข้อความที่เชื่อว่าง่ายแก่การเข้าใจ เปรียบเทียบกับสิ่งที่ผู้เขียนหรือผู้พูดต้องการอธิบาย ดูคล้ายวิธีใช้ simile ความแตกต่างอยู่ที่ว่า simile เป็นการเปรียบเทียบถ้อยคำในขณะที่อุทาหรณ์เป็นการเปรียบเทียบข้อความ โปรดดูตัวอย่างอุทาหรณ์ต่อไปนี้

“อันนกเขาไฟซึ่งมีเสียงไฟเราะอ่อนหวาน ยืนชีพอยู่ได้ด้วยแสงจันทร์ฉนใด ข้าพเจ้ายืนชีพได้ก็ด้วยแสงจันทร์แห่งดวงหน้าของนางฉนนั่น” (กามนิต, ๓๓ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๕๒)

“โอ้เรื่องความคิดของคนนี้ ผมก็เห็นว่ามันเหมือนกับตะเกียงที่จุดขึ้นเพื่อส่องทางให้พ้นจากความมืดในใจ” (ไผ่แดง, ๒๘๐ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๕๒)

“อันว่านายช่างผู้เชี่ยวชาญ ก่อสร้างปราสาทมหิหารย่อมเพิ่มรูปศิลาจำหลักไว้ในที่สมควรตามทำนอง มิใช่จะใช้เป็นเครื่องประดับเท่านั้น แต่ยังใช้ประโยชน์รองรับหรือค้ำจุนที่บางแห่งนั้นไว้ด้วย ความข้อนี้อุปมาฉันใดพระศาสดาในบางคราวย่อมทรงชักเอาเรื่องเปรียบเทียบเป็นภาพิตที่น่าฟังและสมด้วยการสมัยขึ้นแสดง ก็อุปมาฉันเดียวกัน” (กามนิต, ๑๙๙ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๕๒)

“...ขณะทอดพระเนตรเห็นซึ่งอเนกเวไนยสัตว์ อันมีรูปคืออวิชาบางหนา ครอบงำ สันดานน้อยมากประการใดๆ ก็ดี จะมีปัญญาทรียอ่อนและกล้าอาการชั่วดีมีประเภทต่างๆ เป็นอันมาก จะตรัสรู้มักผลง่ายยาก และเป็นภพบุคคลประการใดๆ ก็เห็นแจ้งประจักษ์ในประ โยณทั่วทั้งสิ้น และบุคคลบางพวกก็มีปัญญาพิจารณาเห็นโทษภัยในโลก บางพวกก็ ปราศจากปัญญาบารมีได้พิจารณาเห็นโทษเห็นภัยในโลกนั้น ก็มีครุวานาจุดดอกอุบลพุ่ม บุนทรักษาติทั้งหลายต่างๆ บางดอกก็ฟุ้งอกขึ้นจากเงายังจมอยู่ใต้น้ำ บางดอกก็งอกมีก้าน เจริญแต่ยังอยู่ภายใต้ใต้น้ำยังไม่งอกขึ้นมาเสมอ น้ำ บางดอกก็เจริญขึ้นมาพอเสมอหลังน้ำ บาง ดอกก็งอกมาพ้นน้ำเกือบใกล้จะบาน และดอกบัวทั้ง ๔ จำพวกนี้ อุปมาฉันใด ก็เหมือนด้วย พระสัพพัญญูทรงพิจารณาเห็นซึ่งสัตว์โลกทั้งหลาย ๔ จำพวกประจักษ์แจ้งด้วยพระพุทธานุ ญาณ ก็มีอุปมาฉันนั้น แท้จริงอันว่าปทุมชาติดอกใดที่งอกพ้นจากน้ำคอยท่าสุริยรังสีสัมผัสก็จะ บานในวันนี้และดอกใดที่ยังอยู่เสมอลังน้ำก็จะบานในวันพรุ่งนี้ ดอกใดยังอยู่ภายใต้ใต้น้ำนั้นยัง อีกสามวันถึงจะบาน ดอกที่งอกใหม่จากเงานั้นบารมีอาจเจริญขึ้นมาตราบนานถึงบานได้ ย่อมจะพึงวินาศฉิบหายเป็นพริกสารแห่งหม่อมจกัฉนชาติทั้งปวงสิ้น อันนี้และมีอุปมาฉัน นั้น อุปมาเหมือนบุคคล ๔ จำพวกอันมีในโลก...” (ปฐมสมโพธิกถา, ๒๑๔-๒๑๕ อ้างถึงใน วิภา กงกะนั้นน, ๒๕๓๓: ๕๒-๕๓)

“...ความจนเป็นดาบสองคมให้เราเลือกพลิกใช้ คมหนึ่งมันสอนให้เราเจียมตัวรู้จัก ประมาณตน แต่อีกคมหนึ่งมันสั่งให้เราทะเยอทะยานหาญเหิม...” (อยู่กับกิง หน้า ๔๓ อ้างถึง ใน วิภา กงกะนั้นน, ๒๕๓๓: ๕๓)

๑๓. Rhetorical question (ปฏิจุจฉา) เป็นศิลปะการใช้คำถาม คือ เป็นคำถามที่มีได้หวัง คำตอบ ผู้ถามมีเจตนาจะเรียกร้องความสนใจมากกว่าต้องการคำตอบ แต่หากจะมีคำถาม คำตอบนั้นก็ มักจะเป็นคำตอบปฏิเสธ แม้ผู้ที่นิยมใช้โวหารประเภทนี้ คือ นักการเมือง แต่คนทั่วไป กวีและนัก ประพันธ์ก็ใช้ด้วยเหมือนกัน เช่น

“ขั้บรณภาษาอะไร อยากตายหรือ”

“กรุงเทพฯ น่านอยู่หรือเมื่ออากาศร้อนเต็มไปด้วยควันพิษ พื้นดินถูกคอนกรีตถมทับไป เสียแทบทุกหนทุกแห่ง ในครองก็มีแต่น้ำคร่ำ ต้นไม้ก็พอจะมีอยู่บ้างก็ปราศจากร่มเงา มีหน้าจั่ว ผู้ยังแอดัดยัดเยียด รถก็ติดเป็นกิโลๆ”

“ฝนแล้งอย่างนี้ชาวนาชาวไร่จะอย่างไรกัน” (วิภา กงกะนั้นน, ๒๕๓๓: ๕๓)

“...ก็โลกเรามันมีอะไรที่แน่นอน มีอะไรเป็นเครื่องหมายความยุติธรรมอันแท้เพียง... คนซื้อสัตย์สุจริตรักเกียรติยศชื่อเสียงต้องทำงานทั้งกลางวันกลางคืน โดยปราศจากความผาสุก ดำรงชีวิตเหมือนพวกทาส นี่ความยุติธรรมมีอยู่ตรงไหน...” (ลูกผู้ชาย, ๓๐๒-๓๐๓ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๕๓)

“แล้วว่าอนิจจาความรัก ฟังประจักษ์ดังสายน้ำไหล
ตั้งแต่จะเขียวเป็นเกลียวไป ที่ไหลเลยจะไหลคืบมา” (อิเหนา, ๓๐๕ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๕๓)

“เห็นแก้วแวววับที่จับจิต ไยไม่คิดอาจเอื้อมให้ถึงที่
เพื่อไม่เอื้อมจะได้อย่างไรมี อันมณีฤาจะลอดไปถึงมือ” (ท้าวแสนปม, ๒๔๓ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๕๓)

กวีตะวันตกนิยมใช้โวหารแบบนี้เช่นกัน เช่น Shakespeare ใน The Merchant of Venice ให้ช็ลลอค เห็นเหตุผลสำหรับการแก้แค้นว่า

“Hath not a Jew eyes? Hath not a Jew hands, organs, dimensions, senses, affections, passion? Fed with the same food, hurt with the same weapons subject to same diseases, healed by the same means, warmed and cooled by the same winter and summer, as a Christian is? If you prick us, do we not bleed? If you tickle us, do we not laugh? If you poison us, do we not die? And if you wrong us, shall we not revenge?” (p.206 อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๕๓-๕๔)

และ Shelley ใน “Ode to the west wind” ราฟิงว่า

“If Winter comes, can Spring be far behind” (Selected Poetry and Prose, อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๔๕)

ตัวอย่างโวหารต่างๆ ที่ผู้เขียนรวบรวมมานี้ เป็นเพียงส่วนน้อยเมื่อเปรียบกับจำนวนมีกวีและนักประพันธ์ใช้ การศึกษาโวหารวรรณคดีนอกจากจะทำให้เราศึกษาวรรณคดีได้มีรสเพิ่มขึ้นแล้ว ยังทำให้เรารู้จักผู้เขียนมาก เช่น รู้ความสนใจและประสบการณ์ของเขา เพราะปกติคนเรามักจะเปรียบสิ่งต่างๆ กับสิ่งที่อยู่ในความคิดคำนึง หรือไม่ก็สิ่งที่ตนประสบ สิ่งนั้นอาจเป็นของตนอยู่แล้ว หรือเป็นของที่ตาหวัง เป็นความรู้หรือเป็นจินตนาการ เป็นสิ่งที่ตนพอใจ หรือไม่พอใจก็ได้ เช่น เมื่อนักประพันธ์ในปัจจุบันพูดถึงการใช้ สาย เราก็รู้ว่าเขาพูดถึงสิ่งที่มีอยู่จริง ในขณะที่เรารู้ว่า “ปลาแห้ง” เป็นอาหาร “ขึ้นใจ” ของคนบางกลุ่มในสมัยของ รงค์ วงศ์สวรรค์

เราอาจพบว่ากวีหรือนักประพันธ์ในอดีตชอบเปรียบเทียบความงามของดวงหน้าตัวละครกับดวงจันทร์ว่างามคล้ายกันบ้าง งามกว่าบ้าง แต่ปัจจุบันกวีหรือนักประพันธ์ที่ติดตามการเคลื่อนไหวทางวิทยาการสมัยใหม่ด้านอวกาศคงจะเปรียบเทียบหน้าที่ซุซุระกับดวงจันทร์ หากจะเปรียบเทียบความงามกับดวงจันทร์จะต้องพิถีพิถันในการใช้คำมากขึ้น เช่นว่า นวลราว แสง จันทร์ เป็นต้น ทั้งนี้เพราะว่าความรู้ของผู้เขียนมีความเกี่ยวข้องกับการใช้โวหารของเขาด้วย อย่างไรก็ตาม ก็มียกเขียนที่ใช้โวหารเปรียบเทียบกับสิ่งที่ตนมิได้รู้จักเหมือนกัน เราอาจจะถือว่าเขาไม่มีความสุจริตใจก็คงจะได้ แต่ผลลัพธ์ที่ร้ายกว่านั้นเห็นจะเป็นว่างานของเขาด้วยคุณค่าลงไป ตัวอย่างเช่น นักเขียนที่ไม่เคยเห็นหิมะจริงๆ อาจเคยเห็นในภาพยนตร์หรือภาพประกอบในหนังสือใช้โวหารเปรียบเทียบตัวละครเอกฝ่ายหญิงว่า “ผิวสีหิมะ” จึงน่าจะเป็นสีผิวของคนตายที่มีผิวขาว มิใช่ผิวของคนที่มีผิวขาว

ส่วนคำว่า “มือที่สาม” เป็นโวหารใหม่เกิดขึ้นไม่นาน หลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ นี้เอง

เมื่อศึกษาวรรณคดี เราคงเคยพบว่าบางครั้งเราอ่านหนังสือไม่รู้เรื่อง ทั้งๆ ที่เรารู้ความหมายของศัพท์ทุกตัว หลังจากศึกษาเรื่องของโวหารแล้ว เราคงพบว่า “ความหมาย” ของข้อความต่างๆ มิได้ขึ้นอยู่กับความหมายของคำตามพจนานุกรมเท่านั้น แต่ยังขึ้นอยู่กับความหมายของโวหารอีกประการหนึ่งด้วย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร ความตอนหนึ่งว่า

“ในรัชกาลนี้ ถ้าจะว่าในส่วนวังหน้ากับวังหลวงไม่สู้ปรกติเรียบร้อยเหมือนรัชกาลที่ ๒ ด้วยเหตุว่าวังหลวงทรงระวางอยู่แต่เดิมแล้วมีคนนิยมวังหน้ามาก ส่วยวังหน้าเหล่าท่านจะทรงการอะไรมักจะ ชูชามากเกินไป...” (พระบรมราโชวาท, ๙ อ้างถึงใน วิภา กงกะนันทน์, ๒๕๓๓: ๕๔-๕๕)

ถ้าผู้อ่านมิได้อ่านข้อความที่ปรากฏก่อนและหลังข้อความนี้ หรือไม่มีความรู้เรื่องประวัติศาสตร์ไทยผู้อ่านจะไม่มีโอกาสรู้เลยว่า คำว่า “วังหน้า” ในที่นี้เป็นโวหารแบบ Metonymy หมายถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และ “วังหลวง” หมายถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความไม่รู้นี้จะส่งผลทำให้เข้าใจพระราชหัตถเลขาได้ไม่สมบูรณ์ แม้ผู้อ่านจะรู้ความหมาย ตามพจนานุกรมของคำทั้งสองก็ตาม

หรือเมื่อมีผู้กล่าวว่า “ระหว่างวันที่ ๑๑-๑๓ ตุลาคม ๒๕๑๖ หลายคนใจจดจ่ออยู่ที่ท่าทีของสวนรื่นฤดี”

ถ้าผู้อ่านไม่มีความรู้ว่า “สวนรื่นฤดี” มีความสำคัญอย่างไรระหว่างวันที่ ๑๑-๑๓ ตุลาคม ๒๕๑๖ และคำว่า “สวนรื่นฤดี” ในประโยคนั้นมิได้หมายถึงสถานที่ แต่หมายถึง

“จอมพลดอนม กิตติขจร จอมพลประภาส จารุเสถียร และพันเอกณรงค์ กิตติขจร” แล้ว
แม้ผู้อ่านจะรู้ความหมายของคำตามพจนานุกรม ผู้อ่านก็จะ “เข้าถึงอารมณ์และบรรยากาศ
ของข้อความที่ยกมาไม่ได้เลย”

การศึกษาวรรณคดีให้สนุก ผู้ศึกษาจำเป็นต้องมีความรู้รอบตัวหลายแขนง เพราะในการใช้
โวหารบางชนิด กวีและนักประพันธ์จะอยู่ในโลกมากกว่าโลกเดียวเสมอ คือ เขาจะอยู่ในโลกที่นำมา
เปรียบเทียบกับ อาจเป็นในประวัติศาสตร์ โลกในอนาคต โลกวิทยาศาสตร์ ฯลฯ หน้าที่ของนักศึกษา
คือต้องรู้จักวิธีการใช้โวหารประเภทต่างๆ และจะต้องมีความรู้รอบตัวด้วย ทั้งนี้โดยมิได้จำเป็นต้องเป็น
จำชื่อหรือจัดประเภทโวหารต่างๆ ได้

คำถามที่ว่าศึกษาเรื่องโวหารในวรรณคดีไปทำไม คงจะยังอยู่ในเมืองไทยไปอีกสักระยะหนึ่ง
เพราะการศึกษาศิลปะการใช้ภาษาด้านนี้ดูเหมือนจะเป็นก้าวใหม่ ก้าวหนึ่ง ในการศึกษาวรรณคดีใน
บ้านเมืองของเราแม้ว่าจะเป็นก้าวที่เก่าแล้วในวงการศึกษาวรรณคดีต่างประเทศก็ตาม

สัญลักษณ์ (symbol)

การให้คำจำกัดความของคำว่าสัญลักษณ์ในที่นี้ผู้เขียนได้ให้อย่างง่ายที่สุด เพื่อว่านักศึกษาจะได้
ใช้เป็นบันไดขั้นต้นสำหรับก้าวสู่ความหมายที่ยุ่่งยากขึ้น ในการศึกษาขั้นสูงต่อไป

สัญลักษณ์ คือ สรรพสิ่งใดๆ ที่มีความหมายถึงสิ่งอื่นที่มีคุณสมบัติร่วมกันหรือเกี่ยวข้องกัน เช่น
พระพุทธรูปเป็นสัญลักษณ์ของพุทธศาสนา ไม้กางเขนเป็นสัญลักษณ์ของคริสต์ศาสนา เป็นต้น

ในเรื่องของวรรณคดี สัญลักษณ์คือคำที่ใช้แทนสรรพสิ่งต่างๆ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม อันมี
ความหมายนอกเหนือจากความหมายตามตัวอักษร สัญลักษณ์ที่เป็นที่รู้จักกันทั่วไปมีมากทั้งของไทย
และของสากล เช่น

แสงสว่าง	เป็นสัญลักษณ์ของ	ปัญญา
ความมืด	”	กิเลสและอวิชชา
แก้ว	”	ความดีงาม
เพชร	”	ความเป็นเลิศ หรือความแข็งแกร่ง
กา	”	คนชั้นต่ำ
หงส์	”	คนชั้นสูง
สีดำ	”	ความโหดเหี้ยม ความโง่เขลา หรือความผิด
สีขาว	”	ความบริสุทธิ์
สีเหลือง	”	พุทธศาสนาหรือพระสงฆ์
ดอกไม้	”	สตรี
ดอกประดู่	”	ทหารเรือ
แมลง	”	บุรุษ

เทวดา	”	ผู้มีอำนาจปราศจากขอบเขต
พระเวสสันดร	”	คนใจกว้าง
น้ำค้าง	”	ความบริสุทธิ์
ฝน	”	ความสดชื่น (วิภา กงกะนั้นันท์, ๒๕๓๓: ๕๖)

คำที่เป็นสัญลักษณ์ในบทประพันธ์ของฝรั่ง มีเช่น

Light	เป็นสัญลักษณ์ของ	ปัญญา
Dove	”	สันติภาพ
Fox	”	คนเจ้าเล่ห์
Spring	”	ชีวิตใหม่
Winter	”	ความตาย หรือความทุกข์ (วิภา กงกะนั้นันท์, ๒๕๓๓: ๕๖)

นักประพันธ์บางคนอาจใช้สัญลักษณ์ใหม่ หรือสัญลักษณ์เก่าในความหมายใหม่ในงานของเขา เช่น อังคาร กัลยาณพงศ์ ใช้คำว่า “มณี” เป็นสัญลักษณ์ของสิ่งที่มีราคาหรือฐานะสูง “ทราย” เป็นสัญลักษณ์ของสิ่งที่มีราคาน้อยหรือฐานะต่ำกว่า หน้าที่ของนักศึกษาคือจะต้องพิจารณาดูว่า คำต่างๆ ในบทประพันธ์ที่ตนกำลังศึกษาอยู่นั้นเป็นคำที่ให้ความหมายอย่างตรงๆ ตามพจนานุกรม หรือตามความนิยมทั่วไป หรือว่าเป็นสัญลักษณ์หากว่าเป็นสัญลักษณ์จะต้องพิจารณาต่อไปว่า ผู้เขียนน่าจะต้องการให้ความหมายอะไรด้วยการใช้สัญลักษณ์นั้น

สิริวรรณ นันทจินทุล (๒๕๕๖: ๗๙-๘๓) ได้กล่าวถึงเรื่องโวหาร ไว้ในหนังสือ ภาษาไทยเพื่อการสื่อสาร หมวดวิชาศึกษาทั่วไป ของมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ โดยกล่าวถึง ประเภทของโวหารดังนี้

โวหารที่ใช้ในงานเขียนแบ่งได้เป็น ๒ ประเภท ได้แก่ โวหารหลัก และโวหารเสริม

๑. โวหารหลัก หมายถึง โวหารที่ใช้เป็นหลักในงานเขียน ได้แก่ บรรยายโวหาร และพรรณนาโวหาร

๑.๑ บรรยายโวหาร หมายถึง ถ้อยคำภาษาที่กะทัดรัด ตรงไปตรงมาเน้นสาระสำคัญ ความชัดเจนแจ่มแจ้ง มักใช้โวหารชนิดนี้เล่าเรื่อง อธิบายเรื่องราวเหตุการณ์ หรือข้อความรู้ เสนอข้อเท็จจริง เสนอความคิดเห็น งานเขียนที่ใช้โวหารชนิดนี้ เช่น รายงาน หรือข้อเขียนตำรา คำตอบข้อสอบ บทความวิชาการ บทความแสดงความคิดเห็น หนังสือราชการ เป็นต้น

ตัวอย่างบรรยายโวหาร

“...คำว่า “การฟัง” หมายถึง การรับสารทางโสตประสาท เป็นการรับรู้ความหมายจากเสียงที่ได้ยิน การฟังประกอบด้วยขั้นตอนสำคัญ ๔ ขั้นตอน ได้แก่ ติดตามเรื่องราวที่ได้ยิน เข้าใจเรื่องราวที่ได้ยิน และพิจารณาข้อความที่ได้ยิน การฟังจึงหมายความว่าความรวมถึงตั้งใจเพื่อฟังให้รู้เรื่องเข้าใจความหมายของเรื่อง ใช้สติปัญญาใคร่ครวญว่าควรเชื่อหรือไม่เพียงใด...” (สิริวรรณ นันทจินทุล, ๒๕๔๖: ๖๗)

๑.๒ พรรณนาโวหาร เป็นการเสนอภาพเหตุการณ์เรื่องราวอย่างละเอียดลออ ทำให้ผู้รับสารเกิดความรู้สึกซาบซึ้ง เกิดความรู้สึกคล้อยตามเรื่อง เหตุการณ์ ตลอดจนภาพเหตุการณ์อย่างชัดเจน พรรณนาโวหารมักใช้ในงานเขียนแนวนันทจินต หรืองานเขียนที่ต้องการก่อให้เกิดความสะเทือนอารมณ์มากกว่างานเขียนที่เน้นข้อเท็จจริง เช่น บทละคร นวนิยาย เรื่องสั้น เป็นต้น

ตัวอย่างพรรณนาโวหาร

“...ภาพนั้นเป็นภาพอย่างธรรมดาสามัญ ไม่มีสิ่งที่ยาสะดุดตาสะดุดใจอะไร และเมื่อเทียบกับภาพบางภาพที่ข้าพเจ้าได้ประทับไว้ในห้องรับแขกและห้องนอน ซึ่งบาทอันมีค่าตั้ง ๑๐๐ เยน แล้วก็อาจจะเห็นว่าต่างกันไกล ภาพนั้นวาดด้วยสีน้ำมัน แสดงภาพลำธารที่ไหลผ่านเชิงเขาแห่งหนึ่ง ซึ่งมีต้นไม้ใหญ่ขึ้นอยู่หนาที่บตามลาดเขา อีกด้านหนึ่งของลำธารเป็นทางเดินเล็กๆ ผ่านไปบนชะง่อนหิน บางตอนก็สูงบางตอนก็ต่ำตะปุ่มตะป่ำไปด้วยก้อนหินใหญ่น้อยมีพรรณไม้เลื้อย และดอกไม้ป่าสีต่างๆ บนต้นเล็กๆ ขึ้นเรียงอยู่ตามหินผานั้น ไกลออกไปบนก้อนหินใหญ่ก้อนหนึ่งอยู่ต่ำไปจนเกือบติดลำธารแสดงภาพของคนสองคนนั่งอยู่ ภาพนั้นเป็นภาพที่วาดให้เห็นในระยะไกล แต่ไม่แสดงให้เห็นชัดว่าเป็นบุรุษคนหนึ่งกับสตรีคนหนึ่งหรือเป็นบุรุษสอง แต่ว่าเป็นบุรุษคนหนึ่งนั่นแน่ บนภาพมีตัวหนังสือเขียนไว้ว่า “ริมธาร” ผู้เขียนตั้งใจจะให้มันเป็นชื่อของภาพนั้น ตอนล่างของมุมหนึ่งเขียนไว้ว่าด้วยตัวหนังสือเล็กๆ ว่า “มิตาเกะ”...” (ศรีบุรพา, ๒๕๔๖: ๔ อ้างถึงใน สิริวรรณ นันทจินทุล, ๒๕๔๖: ๘๐)

๒. โวหารเสริม หรือโวหารประกอบ หมายถึง โวหารที่ใช้ประกอบที่ใช้โวหารหลักเพื่อเสริมเรื่องราวในโวหารหลักให้ชัดเจน มีจุดประสงค์ที่เฉพาะเจาะจงยิ่งขึ้น โวหารเสริม ได้แก่ เทศนาโวหาร สาธกโวหาร และอุปมาโวหาร

๒.๑ เทศนาโวหาร หมายถึง ถ้อยคำที่ใช้แสดงความแจ่มแจ้งโน้มน้าวใจ ให้ผู้รับสารคิดเห็นคล้อยตาม และปฏิบัติตาม โดยชี้ให้เห็นคุณและโทษของสิ่งต่างๆ รวมทั้งแนะนำสั่งสอนการเขียนที่ใช้เทศนาโวหารเสริม เช่น พระบรมราโชวาท โอวาท พระธรรมเทศนา บทความประเภทโน้มน้าวใจ เป็นต้น

ตัวอย่างเทศนาโวหาร

“...ในการสร้างความเจริญและความสำเร็จนั้น บัณฑิตจะต้องรู้จักปรับความรู้และหลักทฤษฎีให้เข้ากับงานที่ทำ เข้ากับสถานการณ์ และสภาพแวดล้อมอย่างพอเหมาะพอดี รู้จักประสานประโยชน์กับผู้อื่นฝ่ายอื่น และต้องเรียนรู้ความก้าวหน้าทางวิชาการอยู่เสมอ เพื่อพัฒนาคนพัฒนางานให้ทันต่อเหตุการณ์ที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา นอกจากความสำเร็จในหน้าที่การงานแล้ว ความสำเร็จในการครองตนครองชีวิตก็มีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน บัณฑิตจึงต้องรู้จักประพฤติปฏิบัติตนในทางที่สุจริตดีงาม คือ ต้องรู้จักโอปปาติกะ อริ มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ รู้จักประมาณตน รู้จักประหยัดปฏิบัติตนตามที่กล่าวนี้ให้เป็นปกตินิสัยแล้ว แต่ละคนจะประสบความสำเร็จสวัสดิ์ทั้งในการครองชีวิตและกิจการงานได้อย่างแน่นอน และมีความพอเหมาะพอควร ทั้งรู้จักปฏิบัติตนให้เป็นประโยชน์แก่ส่วนรวมและเมื่อประสบกับเรื่องราวหรือปัญหาต่างๆ จะต้องรู้จักควบคุมจิตใจให้สงบ ไม่หวั่นไหว จิตใจที่สงบหนักแน่นนี้จะช่วยให้พิจารณาเห็นเหตุผลข้อเท็จจริง และความถูกผิดของเรื่องทั้งปวงได้แจ่มชัดและเห็นทางปฏิบัติแก้ไขได้ถูกต้องไม่ผิดพลาด...” (มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๖ พระโอวาทองค์ ๒, อ้างถึงใน สิริวรรณ นันทจินทุล, ๒๕๕๖: ๘๑)

๒.๒ สาธกโฆหาร หมายถึง ถ้อยคำภาษาที่ใช้ให้เกิดความชัดเจนด้วยการยกตัวอย่างนิทาน สุภาษิต ตำนาน หรือเหตุการณ์มาประกอบเพื่อให้แจ่มแจ้งหรือหนักแน่นน่าเชื่อถือ

ตัวอย่างสาธกโฆหาร

“...ทุกษะโต ทุกษะฐานัง แปลว่า “ให้ทุกข์แก่ท่าน ทุกข์นั้นถึงตัว” มีนายพรานคนหนึ่ง พาหมาล่าเนื้อไปล่าเนื้อในป่า นายพรานพบเนื้อเตรียมตัวจะยิง บังเอิญมีพระธุดงค์เดินตัดหน้านายพรานจึงยังไม่ทัน นายพรายโกรธพระหาว่าพระขัดลาภจึงยุหมาให้ไล่กัดพระ พระวิ่งหนีรีบปีนขึ้นต้นไม้ นายพรานวิ่งมาติดๆ มองเห็นพระอยู่บนต้นไม้ ซึ่งไม่สูงนัก จึงใช้ลูกศรเข้าไปแทงเท้าพระ พอพระเจ็บจีวรลงมากลุมร่างนายพรานหมาไม่ทันดูนึกว่าพระตกแล้ว จึงเข้าไปรุมกัดนายพราน นายพรานถึงแก่ความตายบนผ้าเหลืองพระ นี่แหละให้ทุกข์แก่ท่านทุกข์นั้นถึงตัว ใครก็ตามชอบให้ทุกข์แก่คนอื่น รัชยาคนอื่น ขอให้ระวังเอาไว้เพราะสมัยนี้กรรมมันติดจรวด ให้ผลเร็วมา ไม่นานเกินรอจะโดนจรวดเข้าสักวัน ประเดี๋ยวจะหาว่าพระไม่เตือน...” (พระพะยอม กัลยาโณ, ๒๕๔๖: ๑๔ อ้างถึงใน สิริวรรณ นันทจินทุล, ๒๕๕๖: ๘๒)

๒.๓ อุปมาโวหาร หมายถึง ถ้อยคำที่แสดงการเปรียบเทียบ เปรียบเปรยทำให้ข้อความเรื่องราวชัดเจนขึ้น แสดงอารมณ์ความรู้สึกได้ลึกซึ้ง

ตัวอย่างอุปมาโวหาร

“...หลายชีวิต ที่เคยรัก เคยหัวเราะ เคยร้องไห้ เคยมีสุขมีทุกข์ มาจบลงพร้อมกันแต่ทว่าจบนั้นจบจริงหรือ ท แสงแดดยังส่องจับน้ำค้างตามใบหญ้าเป็นประกายเต็มดั่งและตามสมุทมนุ่มชุ่มชื้น ไหลไปสู่มหาสมุทรอันไพศาล ตราบใดที่แม่น้ำนั้นยังอยู่เรือแพก็จะสัญจรไป

มาขึ้นล่องโดยไม่มีที่สิ้นสุด เหมือนดังธารแห่งชีวิตซึ่งไหลอยู่เป็นนิรันดรมีเกิดแล้วก็มีตาย แล้วก็ต้องมีเกิดอีก ผู้ที่จะรอดนั้นไม่ถูกธารนั้นกลืนหายไปก็คือ ผู้ที่สามารถว่ายเข้าหาฝั่งขึ้นยืนเสีย บนตลิ่งในที่แห่งไม่ปล่อยตัวให้ไหลไปตามธารแห่งชีวิตนั้น แต่คนที่ทำเช่นนั้นได้จะมีสักกี่คน ? เพราะกระแสธารแห่งชีวิตนั้นไหลเชี่ยวแรงนัก. . .” (คึกฤทธิ์ ปราโมช, ๒๕๓๐: ด้านในปกหน้า, อ้างถึงใน สิริวรรณ นันทจันทุล, ๒๕๕๖: ๘๓)

ในงานเขียนบทหนึ่งหรือการพูดครั้งหนึ่ง ผู้ส่งสารใช้โวหารหลายลักษณะประกอบการสื่อสาร ครั้งนั้นได้ ทั้งนี้ผู้ส่งสารควรเลือกใช้โวหารให้เหมาะสมแก่ตัวสาร และเจตนาของผู้ส่งสาร เพื่อให้การสื่อสารครั้งนั้นประสิทธิผลสูงสุด

จรัญญา ดีบุญมี ณ ชุมแพ (๒๕๕๕: ๗๐-๗๕) กล่าวถึงการแบ่งประเภทของโวหาร ว่า ในตำรา การเขียนเรียงความทั่วไป มักแบ่งโวหารออกเป็น ๕ ประเภท คือ บรรยายโวหารพรรณนาโวหาร อุปมาโวหาร เทศนาโวหาร และสาธกโวหาร ซึ่งพิจารณาแล้วจะเห็นว่า มิได้ใช้เกณฑ์เดียวกันในการแบ่ง กล่าวคือ บ้างก็ใช้ความมุ่งหมายหรือจุดประสงค์ของเรื่องเป็นเกณฑ์ บ้างก็ใช้ลีลาภาษาในการเขียนเป็นเกณฑ์

ในที่นี้จึงขอแบ่งประเภทของโวหารออกเป็น ๒ แบบ ดังนี้

๑. ประเภทของโวหารตามลีลาภาษา แบ่งได้เป็น

๑.๑ บรรยายโวหาร

๑.๒ พรรณนาโวหาร

๒. ประเภทของโวหารตามความมุ่งหมายของเรื่อง แบ่งได้เป็น

๒.๑ บรรยายโวหาร

๒.๒ พรรณนาโวหาร

๒.๓ อุปมาโวหาร

๒.๔ เทศนาโวหาร

๒.๕ สาธกโวหาร

บรรยายโวหาร

งานเขียนที่ควรใช้บรรยายโวหาร ได้แก่ การเขียนอธิบายประเภทต่างๆ เช่น การเขียนงานตำรา บทความ การเขียนเพื่อเล่าเรื่อง เช่น บันทึก จดหมายเหตุ การเขียนเพื่อแสดงความคิดเห็นประเภทความเรียงเชิงวิจารณ์ ขำว เป็นต้น

ตัวอย่างการบรรยายโวหาร

บทเพลงที่แสดงความเป็นไทยนั้น ขั้นต้นที่สุดก็คือ ความถูกต้องในการใช้ภาษาไทย ซึ่งอาจจะเป็นเรื่องของสำนวนภาษา ไปจนถึงการจัดรูปความเรียงออกมาเป็นข้อความในรูปแบบของฉันทลักษณ์ การใช้สำนวนความเปรียบเทียบกับโวหาร การใช้คำให้มีการส่งสัมผัส คือ สัมผัสนอก สัมผัสในทั้งสระและพยัญชนะในเรื่องดังกล่าวนี้สามารถกล่าวได้ทันทีว่า บทร้องเพลงของสุนทราภรณ์นั้นมีเอกลักษณ์ความเป็นไทยในด้านนี้มากทีเดียว (อิทธิพลเพลงไทยแท้ต่อสุนทราภรณ์: พูนทิส อมมาตยกุล, อ้างถึงใน จริญญา ดิบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๗๑)

พรรณนาโวหาร

พรรณนาโวหารเป็นศิลปะการเขียนที่มุ่งให้ภาพและอารมณ์ ดังนั้น จึงมักใช้การเล่นคำเล่นเสียง และการใช้ภาพพจน์ แม้เนื้อความที่เขียนจะน้อยแต่เด่นด้วยสำนวนโวหารที่ไพเราะอ่านได้รสชาติ

ตัวอย่างพรรณนาโวหาร

“...งานพ้าวลงมาจากรถอย่างคล่องแคล่วรู้จักสถานที่ดี เดินเข้าไปในอาคารสองชั้น กรูกระຈກໂປ່ງໂສດตลอดด้านหน้าทั้งชั้นบนและล่าง ดอกไม้ของไทยและฝรั่งงามสลับราวกับสวนบุปผชาติ จัดเป็นชั้นลดหลั่นกันลงมามีบันไดเวียนชิดผนัง ห้องภายในอวดด้วยกลิ่นดอกไม้หลากหลายชนิดปะปนกับไอเย็นเฉียบของเครื่องปรับอากาศพรมสีม่วงเข้มปูเต็มห้องตัดกับชุดรับแขกสีครีมที่มีหมอนอิงกำมะหยี่สีม่วงเข้มวางอยู่เป็นจังหวะ ให้บรรยากาศความหวานฉ่ำเข้ากับดอกไม้ประดับร้าน...” (อมตะ: แก้วแก้ว, อ้างถึงใน จริญญา ดิบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๗๑)

อุปมาโวหาร

อุปมาโวหารมักใช้ประกอบโวหารประเภทอื่นๆ เช่น บรรยายโวหาร พรรณนาโวหาร และ เทศนาโวหาร เพื่อให้เนื้อความชัดเจนน่าอ่าน โดยอาจเปรียบเทียบอย่างสั้นๆ หรือเปรียบเทียบอย่างละเอียดลออก็ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับอุปมาโวหารนั้นจะนำไปเสริมโวหารประเภทใด

ตัวอย่างอุปมาโวหาร (๑)

“...ดอกจันทร์กะพ้อร่วงพฐุ แต่มิได้หล่นสู่พื้นดินทีเดียว กลับสีขาวของมันน้อยๆ และอ่อนนุ่ม ปลิวกระจายตามลมเหมือนฝูงผึ้งซึ่งแตกกันไปตกที่นั่นนิตที่นั่นน้อย บนพื้นสีขาวในลำคูเลื่อนกลาดอยู่รอบโคนต้นอย่างที่เคยหล่นมาแล้วในชีวิตของมัน ต่างแต่ว่าวันนี้ไม่มีใครเขาจะเหยียบแล้วไม่มีใครเขาเอาใจใส่ ไม่มีแม้แต่เด็กจะเหยียบย่ำแหลกเหลวไปได้ฝ่าเท้าที่โหดร้ายของคนที่ไม่รู้ค่าของมัน ทำนองเดียวกับหัวใจอันบริสุทธิ์ของหญิงสาวถูกขี้โดยชายผู้ไม่รู้จักคุณค่าของความรัก...” (แผ่นดินของเรา: มาลัย ชูพินิจ, อ้างถึงใน จริญญา ตีบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๗๓)

จากตัวอย่างนี้จะเห็นว่า ผู้เขียนพรรณนาลีลาของดอกจันทร์กะพ้อที่ร่วงตามลมแล้วไม่มีใครเห็นค่าบางกลีบก็ถูกเหยียบย่ำ ผู้เขียนใช้อุปมาโวหารเปรียบเทียบกับหัวใจของหญิงสาวที่ถูกเหยียบย่ำแทรกเทศนาโวหารเป็นข้อคิด ชายที่ไม่รู้คุณค่ามักทำลายหญิง และหากพิจารณาในแง่ของลีลาภาษาและเนื้อความข้างต้นจัดเป็น พรรณนาโวหาร

ตัวอย่างอุปมาโวหาร (๒)

บทความชิ้นนี้เขียนขึ้นเพื่อเป็นห้ามล้อให้รถยี่ห้ออุทุมที่วิ่งมาด้วยความเร็วแรงแข่งโค้งถ้าอุทุมเป็นจักรยานมาเทนไบต์ เขามีเกียร์ครบทั้งห้าหลัง แต่บ่อยครั้งที่เขาลืมเบรก ผมไม่ได้มีเจตนาจะทำให้เขาหัวทิ่ม แต่ถ้าเขาหัวทิ่มก็ยิ่งดีกว่าให้เขาลงเหวแบบรถเบรกแตก...เขาเคยเล่าว่าเคยขโมยจักรยานกับเพื่อนๆ แบ่งกันผมเบรกเขา และอยากให้เขาตรวจดูเบรกบ้างก่อนขึ้นรถออกเดินทางต่อไป (ศุ บุญเลี้ยง: โทษฐานที่รู้จัก “ไนต์” ศุ บุญเลี้ยงตัดสายสะดือ “อุทุมแต่พานิช” ประชาธิปไตยจงเจริญ, อ้างถึงใน จริญญา ตีบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๗๓)

จากตัวอย่างนี้ผู้เขียนใช้อุปมาโวหารเปรียบเทียบอุปนิสัยของคนกับอุปกรณ์ของจักรยานและใช้ลีลาภาษาแบบบรรยายโวหาร

เทศนาโวหาร

การเขียนเทศนาโวหาร ผู้เขียนต้องมีความรู้เกี่ยวกับเรื่องที่เขียนเป็นอย่างดี สามารถอธิบายอย่างชัดเจน ทั้งควรพรรณนาให้เกิดความเข้าใจอย่างลึกซึ้ง ต้องรู้จักใช้เหตุผลและหลักฐานสนับสนุนความคิดเห็นที่ตนเสนอด้วย การลำดับความให้สัมพันธ์กันอย่างมีเหตุมีผลจึงเป็นหลักสำคัญอีกประการหนึ่งในการเขียนเทศนาโวหาร โดยทั่วไปมักเข้าใจกันว่าเทศนาโวหารแปลว่าโวหารที่มุ่งสั่งสอนโดยดีความคำ “เทศนา” ว่า สั่งสอนความจริงเทศนาในที่นี้ หมายถึง แสดง กล่าวคือ แสดงอย่างแจ่มแจ้งเพื่อให้เห็นคล้อยตามหรือปฏิบัติตาม รูปแบบงานที่ควรใช้เทศนาโวหาร คือ งานบทความความชักจูงใจหรือบทความแสดงความคิดเห็น ความเรียง เป็นต้น

ตัวอย่างเทศนาโวหาร (๑)

“...เมื่อลูกต้องการสอบไล่เป็นขุนนาง ลูกก็ต้องตั้งความปรารถนาไว้ดูจากรากแก้วของต้นไม้ แนวแน่ที่จะทำความดีไม่ทอดทิ้ง สัมผัสความดีงามให้ได้ทุกวัน ลดความถือดีอวดดีให้หมดสิ้นไป สร้างอนาคตด้วยตัวเองลูก ชาติชีวิตจะทำอะไรได้ ขอให้ลูกจงเพียรพยายามต่อไปเถิด ความสำเร็จย่อมรอลูกอยู่แล้วอย่างแน่นอน...” (โอวาทสีของ เหลียวฟาน, เจื้อจันท์ อัครพรรณ – แปล, อ้างถึงใน จริญญา ดิบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๗๔)

ตัวอย่างเทศนาโวหาร (๒)

“...คนบางคนคิดเก่ง แต่ไม่เคยประสบความสำเร็จเพราะได้แต่คิดไม่เคยลงมือทำ คนบางคนคิดเก่ง และลงมือทำ แต่ยังไม่ประสบความสำเร็จเพราะการลงมือทำนั้นยังขาดหลักการ ทำงานที่ดี ซึ่งประกอบด้วยการวางแผน การรู้จักจำแนกแ่งงาน การรู้จักแก้ปัญหาและการควบคุมดูแลให้ทุกอย่างเป็นไปตามแผนที่วางไว้ ขอให้บัณฑิตรุ่นนี้ทุกท่าน ไม่เพียงแต่คิดเก่ง และรู้จักลงมือทำเท่านั้น แต่ให้สามารถนำหลักการการทำงานที่ดีซึ่งได้เรียนรู้มาไปปฏิบัติด้วยความ อุตสาหะและอดทน แล้วความสำเร็จในชีวิตจะเป็นของท่านอย่างแน่นอน...” (ดร.ธนู กุลชล, หนังสือบัณฑิตของมหาวิทยาลัยกรุงเทพ, อ้างถึงใน จริญญา ดิบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๗๔)

จากตัวอย่าง ๒ ข้างต้นที่ยกมานี้จะเห็นว่า เทศนาโวหารไม่จำเป็นต้องใช้ภาษายากๆ หรือสั่งสอนโดยตรงเหมือนคำเทศน์ของนักบวช แต่อาจจะใช้ภาษาพูดธรรมดาๆ แสดงความคิดเห็น แสดงเหตุผล มีการอุปมาให้เห็นจริง เช่น ตัวอย่างที่ (๑) เปรียบเทียบความตั้งใจของคนกับรากต้นไม้ เป็นต้น

สาธกโวหาร

สาธกโวหาร เป็นโวหารประกอบบรรยายโวหาร พรรณนาโวหารและเทศนาโวหาร การเลือกยกตัวอย่างควรเลือกให้เข้ากับเนื้อความ อาจยกตัวอย่างสั้นๆ ในบรรยายโวหาร หรืออาจยกตัวอย่างที่มีรายละเอียดประกอบในพรรณนาโวหาร และเทศนาโวหาร เป็นต้น

ตัวอย่างสาธกโวหาร (๑)

“...ผมไปถึงอยุธยาเมื่อเวลาประมาณ ๘ นาฬิกา แห่งแรกที่ไปชมคือ วัดพนัญเชิง หรือที่บางคนเรียกว่า วัดพระนางเชิง ที่วัดนี้มีพระพุทธรูปปางมกนิมมา พระพุทธรูปไตรรัตน์นายก พระพุทธรูปองค์นี้มีขนาดใหญ่มาก คนที่เข้าไปชมจะต้องแหงนมองขนาดแขนงดูคอตั้งบำเลยทีเดียว วัดนี้มีตำนานเล่าว่ากษัตริย์ไทยพระองค์หนึ่ง พระนามว่า พระเจ้าสายน้ำผึ้งไปได้อิศาพระเจ้ากรุงจีนนามว่านางสร้อยดอกหมาก แต่ยังไม่ทันรับเข้าเมือง นางน้อยใจฆ่าตัวตายเสียก่อน พระเจ้าสายน้ำผึ้งเสียพระทัยมากจึงให้สร้างพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ขึ้นไว้เพื่อเป็นการกุศลเพื่ออุทิศแก่นาง ปัจจุบันในบริเวณวัดนี้มีศาลเจ้าแม่สร้อยดอกหมากซึ่งคนยังไปกราบไหว้

กันอยู่. . .” (ประสบการณ์ในการไปท่องเที่ยวจังหวัดพระนครศรีอยุธยา, ไม่ปรากฏนามผู้แต่ง, อ้างถึงใน จริญญา ตีบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๗๕)

จากตัวอย่างนี้ ผู้เขียนกล่าวถึงการไปท่องเที่ยวที่ วัดพนัญเชิง จังหวัดอยุธยา และได้เห็น พระพุทธรูปองค์หนึ่ง จึงยกนิทานพื้นบ้านหรือตำนานเป็นสารประกอบเนื้อความ และใช้ลีลาภาษาเป็น บรรยายโวหาร

ตัวอย่างสารกโวหาร (๒)

ในส่วนเรื่อง “สังข์ทอง” นี้ ทพทรงใช้ภาษาง่ายอย่างที่สุด และก็เป็นเรื่องทั้งในและนอก ราชสำนัก ผู้เขียนจึงมีโอกาสรอบถึงความเป็นไปของพระราชมหากษัตริย์ ทั้งทางเมืองท้าว ยศวิมลและท้าวสามล แต่พร้อมกันนั้นชีวิตเจ้าเงาะรณานั้นเป็นความเป็นอยู่อย่างสามัญชน จริงๆ

“...จีบพลูใส่ซองรองลำดับ เอมิดพับผ้าหมากจนปากบีน
เจ้าเงาะนอนถอนหนวดสวดสุบิน เล่นลั่นละลักยักลำเนา. . .”

ทรงบรรยายให้เราเห็นชีวิตชาวบ้านได้เป็นอย่างดี และสภาพที่ว่านี่ก็คือชีวิตชนบท หรือชีวิตจริงของชาวกรุงเทพแถบชานพระนครสมัยรัชกาลที่ ๒ เรานี่เอง...” (คันฉ่องส่อง วรรณกรรม, ส.ศิริรักษ์, อ้างถึงใน จริญญา ตีบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๗๕)

จากตัวอย่างนี้ผู้เขียนกล่าวถึง การใช้ภาษาในบทพระราชนิพนธ์เรื่องสังข์ทองในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และยกตัวอย่างบทร้อยกรองตอนหนึ่งมาสนับสนุนความคิดเห็นของผู้เขียน

ปณิธาน บรรณาธรรม (๒๕๔๘: ๓๔-๔๒) กล่าวถึงโวหารในความหมายว่า “สำนวนแต่ง หนังสือหรือพูด” ซึ่งแบ่งได้เป็น ๕ ประเภท ได้แก่

๑. บรรยายโวหาร

บรรยายโวหาร คือสำนวนความแบบเล่าเรื่องอธิบายตามเรื่องราวที่ได้พบเห็นอาจมีการแสดง ความรู้ ความพอใจของผู้ส่งสารแทรกไว้ด้วย บรรยายโวหารเป็นโวหารหลัก ใช้มากในการเขียนทั่วไปใน บันเทิงคดี สารคดี การพูด การเขียนในชีวิตประจำวันและใช้สื่อมวลชน วัตถุประสงค์เพื่อให้ผู้รับสาร ได้รับความรู้ความเข้าใจเนื้ออย่างแจ่มแจ้ง ตรงประเด็น ใช้ประโยคสั้นๆ มุ่งให้เรื่องราวหรือเหตุการณ์ มากกว่าความรู้ลึกและอารมณ์ การบรรยายจะยาวหรือสั้นก็ได้ ขึ้นอยู่กับเนื้อหาและโอกาส การ บรรยายที่ดีต้องทำให้ผู้รับสารติดตามเรื่องราวได้โดยไม่เกิดความสับสน

ลักษณะการเขียนบรรยาย เช่น การบรรยายบุคคล อาจกล่าวถึง เพศ วัย บอกรูปร่างลักษณะที่เด่น เช่น ขนาด ความสูง ผิวพรรณ ส่วนประกอบของร่างกายที่เด่นหรือผิดปกติ เช่น ตาบอด แขนด้วน บอกลักษณะย่อยที่ปรากฏเป็นปกตินิสัย เช่น เครื่องประดับ ลักษณะนิสัย อารมณ์ ความรู้สึกที่คนทั่วไปมีทันทีที่พบเห็น เป็นต้น

การบรรยายสถานที่ อาจกล่าวถึง ชื่อ สถานที่ตั้ง ลักษณะพิเศษ ลักษณะย่อยที่สำคัญ บรรยายเวลาและบรรยากาศในขณะที่กล่าวถึง เป็นต้น

การบรรยายสิ่งของ อาจกล่าวถึง ชื่อ ลักษณะเด่น ลักษณะย่อย ประโยชน์ใช้สอย บอกว่าสิ่งนี้อยู่ที่ไหน อยู่ในลักษณะใด เป็นต้น

ตัวอย่างบรรยายโวหาร

“...ในโพรงใต้ดินแห่งหนึ่งมีฮอบบิทอาศัยอยู่คนหนึ่ง โพรงนั้นไม่ใช่โพรงสกปรกเปียกและเต็มไปด้วยเศษตัวหนอนและกลิ่นตืดๆ และก็ไม่ใช่โพรงที่แห่งพรากว่างเปล่ามีแต่ทรายไม่มีอะไรให้นั่ง หรือรับประทาน โพรงนี้เป็นโพรงฮอบบิท และนั่นก็หมายถึงว่าต้องเป็นโพรงที่น่าอยู่ที่เดียว ประตูโพรงเป็นทรงกลมเหมือนช่องหน้าต่างในเรือ ทาสีเขียว มีลูกบิดทำด้วยเครื่องทองสีเหลืองสุกใสอยู่ตรงกลางประตูเปะทีเดียว เปิดประตูเข้าไปก็จะถึงห้องโถงรูปยาวๆ เหมือนอุโมงค์ เป็นอุโมงค์ที่แสนสบาย ไม่มีควัน ผนังสองข้างมีไม้ประดับ พื้นปูทั้งกระเบื้องทั้งพรม มีเก้าอี้หนังขัดมันเงางามและตะขอจำนวนมาติดไว้ข้างฝาสำหรับแขวนหมวกและเสื้อคลุม...” (คัดจาก สุดจิต ภิญโญยิ่ง. ๒๕ แปล, ๒๕๕๕: ๑๑, อ้างถึงใน ปณิธาน บรรณาธรรม, ๒๕๕๘: ๓๕)

๒. พรรณนาโวหาร

พรรณนาโวหาร คือ ส่วนที่เรียบเรียงขึ้นตามความรู้สึกของผู้ส่งสาร ดังนั้นจึงต้องมีการเลือกถ้อยคำที่ประณีต ความหมายชัดเจนและกระชับอารมณ์ เพื่อให้ผู้รับสารเกิดความดื่มด่ำเกินจินตภาพ (Image) เสมือนหนึ่งตัวเองได้ปอยู่ท่ามกลางบรรยากาศ เช่นนั้น มีอารมณ์ความรู้สึก เช่น เดียวกันกับผู้ส่งสาร ในพรรณนาโวหารมักมีการเสนอรายละเอียด และใช้กลวิธีต่างๆ เพื่อให้เกิดภาพพจน์ (Figures of Speech) เป็นการเปรียบเทียบโดยตรง การเปรียบเทียบโดยนัย การสร้างให้เป็นบุคคล การใช้คำเลียนเสียงธรรมชาติ และการกล่าวเกินจริง เป็นต้น นอกจากนั้นพรรณนาโวหารผู้ส่งสารสอดแทรกน้ำเสียง หรือความรู้สึกที่มีต่อเรื่องนั้นๆ (Tone) ไว้ด้วย ได้แก่ ความชอบ ไม่ชอบ รัก โกรธ ชื่นชมเกลียด ประชดประชัน เยาะเย้ย ก้าวร้าว ขมขื่น อัดอั้น ศรัทธา เป็นต้น น้ำเสียงของผู้ส่งสารจะทำให้เรื่องที่พรรณนาเด่นชัดยิ่งขึ้น

ตัวอย่างพรรณนาโวหาร

“...ท่ามกลางทิวทัศน์อันงดงาม หลังคาสีทองซ้อนสลับยอดโดมของวังโพทะเล เป็นประกายวาววับกลางแสงอาทิตย์ เบื้องหน้าไม้ไผ่กลั่นนั้น สายสีน้ำเงินไหลเลื้อยกววนสู่ทะเลสาบแห่งวิหารสูง อันเป็นแห่งชุมนุมของนกน้ำทั้งหลาย สุดทางเดินที่ปูด้วยแผ่นหิน จะได้ยินเสียงตะโกนโหวกเหวกของพวกเลี้ยงปลุสสัตว์ที่ไล่ต้อนฝูงวัวออกจากลาสาอย่างเร่งรีบ เสียงกระหึ่ม บึมๆ จากแตรเบสของนักบวชดังลอยข้ามท้องทุ่งอันอ้ออ่าง...” (สิมน. ผู้แปล, ๒๕๓๘: ๒๑, อ้างถึงใน ปณิธาน บรรณาธรรม, ๒๕๔๘: ๓๖)

๓. เทศนาโวหาร

เทศนาโวหารนี้มักมีผู้เข้าใจในความหมายแคบคือ หมายถึงสำนวนโวหารที่มีความหมายไปในเชิงแนะนำสั่งสอน แท้จริงเทศนาโวหารมีความหมายกว้างกว่านั้น พระยาอุปกิตศิลปสาร (๒๕๑๔: ๓๔๑, อ้างถึงใน ปณิธาน บรรณาธรรม, ๒๕๔๘: ๓๔ - ๔๒) ผู้เขียนตำราหลักภาษาไทยที่นำมาใช้อ้างอิงกันต่อๆ มาอธิบายได้ว่า

“...เทศนาโวหารในที่นี้หมายถึง สำนวนที่ใช้แสดงอธิบายข้อความให้กว้างขวางออกไปโดยเอาเหตุผลหรือหลักฐานมาประกอบตามความรู้ความเห็นของผู้แต่งด้วยความมุ่งหมายให้ผู้อ่านผู้ฟังเข้าใจความหมายชัดเจน และเพื่อให้เห็นจริงและเชื่อถือตามเป็นข้อใหญ่ ดังนั้น ข้อความที่ใช้เทศนาโวหารจึงมักเป็นข้อปัญหา ความเห็น วิชาและข้อจรรยา หรือสุภาษิต ฯลฯ ซึ่งผู้แสดงต้องการให้ผู้อ่านผู้ฟังเชื่อถือ...”

จากคำอธิบายนี้จะเห็นได้ว่าสำนวนความเทศนาโวหารเน้นการใช้กระบวนการเหตุผลหรือหลักฐานเพื่อให้รับรู้สารเข้าใจชัดเจนขึ้น เห็นจริงและเชื่อถือตาม ข้อความที่ใช้เทศนาโวหารอาจเป็นปัญหา ความเห็น วิชาความรู้ สิ่งที่ควรปฏิบัติ หรือคำสั่งสอนต่างๆ ก็ได้

ตัวอย่างเทศนาโวหาร

“...ความใฝ่ดีมีคุณธรรมที่อยู่ในจิตใจของเด็ก จะทำให้เด็กไม่ทำความชั่วหรือทำสิ่งผิดกฎหมายและพร้อมจะช่วยสังคมได้มากขึ้น ความมีวินัยของเด็ก จะทำให้เด็กทำในสิ่งที่ควรทำได้อย่างต่อเนื่องและไม่ทำสิ่งที่ไม่ควรทำ ความอดทนต่อความยากลำบากได้ จะทำให้เด็กไม่ท้อใจ มีความพยายามสืบไป การมองโลกและตนเองในแง่ดี มีสุขภาพจิตดี มีจินตนาการเกี่ยวกับตนเอง อนาคตและอื่นดี จะทำให้มีความสุข มีความสมหวัง แลพยายามอยู่เพื่อทำหน้าที่ที่ดี ๆ ของชีวิตต่อไป การสอนให้เด็กคิดเป็น รู้จักคิดในสิ่งเหมาะสมและสร้างสรรค์จะทำให้เด็กมองเห็นลู่ทางใน อนาคต และปรับตัวแก้ไขปัญหาวิกฤติต่างๆ ได้ สถาบันการศึกษา ครู อาจารย์ จำเป็นจะต้องช่วยชี้แนวทางการพัฒนาดังกล่าวให้แก่เด็ก...” (วิทยา นาควัชระ, ๒๕๔๔: ๔๖, อ้างถึงใน ปณิธาน บรรณาธรรม, ๒๕๔๘: ๓๖)

๔. อุปมาโวหาร

อุปมาโวหารคือสำนวนความที่เรียบเรียงขึ้นเมื่อใช้เปรียบเทียบข้อความหรือเนื้อหาชัดเจนขึ้น สำนวนความเปรียบเทียบที่ดีจะต้องเปรียบเทียบให้เหมาะสมกับข้อความหรือเนื้อหานั้นๆ และจะต้องเข้าใจง่ายอุปมาโวหารมักใช้ประกอบโวหารอื่นๆ ได้แก่ บรรยายโวหาร พรรณาโวหาร และเทศนาโวหาร

ตัวอย่างอุปมาโวหาร

“...ดอกไม้ไม่มีเพียงหลายหลากและสีส่นและขนาด คุณสมบัติการบานก็หลากเช่นกัน เราจึงมีดอกบานเช้า คุณนายตื่นสาย ดอกราตรี ฯลฯ มีดอกไม้ที่หลายชนิดเหี่ยวเร็ว บางชนิดบานได้หลายวัน และบางชนิดนั้นบานเป็นเดือน ฉันเห็นมุมการบานของดอกไม้ว่า เหมือนคนเรา ดอกกล้วยบราซิล บานแป๊บเดียวตอนเช้า ดอกราตรีบานเมื่อค่ำและหุบเมื่ออรุณ ดอกจิกน้ำคล้ายๆ ดอกชมพูบานค่ำและร่วงเมื่อรุ่งคุณนายตื่นสายบานแต่เช้ารีบหุบแต่ต้นบ่าย ที่ดีสุดน่าจะเป็นดอกกล้วยไม้ที่แม้จะค่อยๆ หยอยบาน แต่เมื่อบานครบซอกก็คือสวยพราวและบาน คนก็เหมือนดอกไม้ บางคนก้าวหน้าเร็วฉิวเฉียด เช่นดารานักร้องสมัยใหม่ ดังเร็วไวดีแท้ หนูหาหาไม่มีรายได้เป็นสิบล้านตั้งแต่ยังไม่ยี่สิบ วัยที่เด็กส่วนใหญ่ยังเรียนหนังสืออยู่ หรืออย่างน้อยก็หาที่ได้ ชัยชนะระดับโลก การได้ดีที่สุดคือช่วงต้นวัย ในขณะที่คนทั่วไปช่วงต้นวัยคือวัยเรียน เรียนจบ ทำงานที่กว่าจะได้ดีมีผลงานให้มีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับสำหรับบางคนต้องรอถึงวัยกลางคนคนที่ขึ้นเร็วลงเร็วก็เหมือนบานเช้า...” (จิตรรา กอนันทเกียรติ, ๒๕๔๔: ๑๒๙, อ้างถึงใน ปณิธาน บรรณาธรรม, ๒๕๔๘: ๓๗)

๕. สาธกโวหาร

สาธกโวหาร คือ สำนวนความที่เรียบเรียงขึ้นเพื่อเป็นตัวอย่างให้ผู้รับสารเข้าใจเนื้อเรื่องที่กำลังกล่าวถึงได้ชัดเจนยิ่งขึ้น นั่นคือข้อความใดที่เห็นว่าเข้าใจยากก็ยกตัวอย่างเพื่อให้เข้าใจง่าย สำนวนความที่เป็นสาธกโวหารจึงต้องใกล้ตัว น่าสนใจ มีเหตุผล และสอดคล้องกับเรื่อง อาจเป็นเรื่องราวในประวัติศาสตร์ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้น เช่น ข่าวก้าวหน้าในหนังสือพิมพ์ เหตุการณ์ที่พบเห็นมาหรือเรื่องนิทานต่างๆ เป็นต้น สาธกโวหาร เป็นโวหารประกอบโวหารอื่นทำนองเดียวกับอุปมาโวหารคือใช้ประกอบบรรยายโวหาร พรรณาโวหาร และเทศนาโวหาร

ตัวอย่างสาธกโวหาร

“...ผู้อ่านที่อยู่ในสังคมเดียวกับกวีย่อมรับสารที่กวีสื่อมาได้ง่ายและตรงตามความประสงค์ของกวีมากกว่าผู้อ่านกลุ่มอื่น ตัวอย่างเช่นในสมัยอยุธยาตอนต้น ความเชื่อในอำนาจของเทพเจ้าตามคติพราหมณ์และอำนาจของภูตผีปีศาจตามคติวิญญูณนิยมมีอยู่อย่างหนักแน่นในหมู่มชนไทย จึงมีการอ้างอำนาจเหล่านั้น ในคำสาปในองการแข่ง น้ำคำแข่งที่บอก

เงื่อนไขการลงโทษไว้อย่างรุนแรงหากทำ ผิดคิดทหรยศนั้นศักดิ์สิทธิ์สำหรับคนที่กล่าวคำสาบาน หรือคนที่อ่านวรรณคดีเรื่องนี้ในสมัยนั้น การสื่อสารของกวีจึงสัมฤทธิ์ผลในแง่ที่ทำให้เกิดรส เกรงกลัว (ภยานกรส) ได้ในใจของผู้รับสาร แต่ผู้อ่าน โองการแข่งน้ำ ในปัจจุบันนี้ไม่มีความเชื่อ นั้นรับรองอยู่ รสเกรงกลัวจึงไม่เกิดขึ้นดังเช่นผู้อ่านในสมัยก่อน. . .” (ดวงมน จิตรจำนง, ๒๕๓๖: ๒๖, อ้างถึงใน ปณิธาน บรรณาธรรม, ๒๕๔๘: ๓๘)

โวหารทั้ง ๕ โวหารนี้ บรรยายโวหาร พรรณาโวหาร และเทศนาโวหารเป็นโวหารหลัก ส่วน อุปมาโวหารและสาธกโวหารเป็นโวหารแทรกที่ประกอบหรือสนับสนุนโวหารหลักให้เข้าใจแจ่มแจ้งขึ้น ในการพูดหรือการเขียนไม่จำเป็นว่าเมื่อใช้โวหารใดโวหารหนึ่งต้องใช้ไปตลอดจนจบเรื่อง ผู้ส่งสารอาจ ใช้โวหารใดโวหารหนึ่ง หรือใช้ปะปนกันไปแล้วแต่ความเหมาะสมกับความตอนนั้นๆ (ปณิธาน บรรณาธรรม, ๒๕๔๘: ๓๘)

มณี พงษ์เฉลียวรัตน์ (๒๕๔๙: ๑๗-๒๑) ได้แบ่งประเภทของการใช้โวหารออกเป็น ๔ ประเภท ดังนี้คือ

๑. บรรยายโวหาร

คำว่า “บรรยาย” ได้แก่ การอธิบายอย่างถืถ้วน ดังนั้นโวหารจึงใช้เมื่อเนื้อหาสาระเป็น ข้อเท็จจริง เป็นการเล่าเรื่อง อธิบายเหตุการณ์หรือสถานการณ์บางอย่างซึ่งผู้เขียนมีจุดประสงค์ให้ผู้อ่าน ได้รับรู้ มีความเข้าใจ โวหารประเภทนี้ปรากฏอยู่ในการเล่าเรื่อง เช่น เล่านิทาน เล่าตำนาน เล่า ประวัติศาสตร์ เล่าที่มา หรือจดหมายเหตุต่างๆ

วิธีการเขียน ควรใช้ถ้อยคำกะทัดรัด เขียนให้ตรงเป้าหมายเพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจง่าย ในด้านเนื้อ เรื่องจะต้องมีความรู้เนื้อเรื่องที่บรรยายเป็นอย่างดี รู้จักเลือกเฟ้นหยิบเฉพาะจุดที่สำคัญมาเขียน การ เรียบเรียงเรื่องควรเป็นไปตามลำดับ ไม่วกวนดัง ตัวอย่าง

พืชที่ให้สืผสมอาหารลำดับต่อไปก็เป็นทีคุ้นเคยกันดีสำหรับคุณแม่ลูกอ่อนคือ ดอก อัญชัน ซึ่งสามารถเอาดอกมาช้ทำสีระเซเด็กหรือทารก เพื่อช่วยทำให้ผมและคิ้วดกขึ้นมาได้ ดอกอัญชันนี้จะให้สีม่วงและสีน้ำเงิน วิธีการใช้คือนำดอกอัญชันมาล้างให้สะอาดแล้วโขลก เติ น้ำเล็กน้อยจากนั้นจึงคั้นเอาน้ำมาใช้ ซึ่งจะได้สีม่วงแต่ถ้าต้องการสีน้ำเงินก็เพียงแต่บีบ มะนาวลงไปเล็กน้อยเท่านั้น ก็จะได้สีน้ำเงินสวยสมใจ สีดอกอัญชันนิยมใช้ในขนมหลายชนิด เช่น ขนมขอมะม่วง ขนมอาลัว ขนมปุยฝ้าย และขนมเกสรลำเจียก เป็นต้น (หมื่นร้อยพันพสน เล่ม ๑: ๑๑๐, อ้างถึงใน มณี พงษ์เฉลียวรัตน์, ๒๕๔๙: ๑๘)

๒. พรรณนาโวหาร

พรรณนาโวหาร เป็นโวหารที่สอดแทรกความรู้สึกของผู้เขียน เพื่อให้ผู้อ่านเกิดความซาบซึ้งประทับใจ รู้สึกคล้อยตามผู้เขียน ใช้เมื่อกล่าวคำรำพันถึงความงามทางด้านศิลปะและความงามของธรรมชาติ เช่น บทพรรณนาพระราชวัง บทชมบ้านเมือง บทชมความงามของสตรี บทสดุดี และพระเกียรติยศ เป็นต้น

วิธีเขียน ผู้เขียนควรมีความประณีตในการเลือกเฟ้นข้อความถ้อยคำให้ตรงกับความรู้สึกของตนเอง รู้จักหยิบยกของสิ่งต่างๆ มากล่าวอย่างละเอียด พยายามใช้คำที่เป็นรูปธรรม มากกว่านามธรรม เพื่อให้ผู้อ่านเห็นภาพได้ง่าย รู้จักเลือกคำที่มีความไพเราะ เพื่อให้ผู้อ่านเกิดความประทับใจ

ตัวอย่าง

บ่ายวันนั้น เขาขับรถเรนจ์ โรเวอร์คันอวบอ้วนพาดันกลับบ้านซึ่งอยู่แถบชานเมืองบ้านสีชมพูปูนม่วงปลูกอยู่บนเนิน หลังบ้านเป็นท้องนาข้าวกล้าสีเหลืองสล้างกำลังอวดรวงไสว ถัดออกไปเป็นทิวเขาสีครามยาวเหยียด ห่มคลุมด้วยผืนฟ้าและหมู่เมฆสีขาวราวปุยฝ้าย อากาศเย็นสบายด้วยสายลมรำเพยพัดอยู่ตลอด..บ้านหลังนี้จะเป็นที่พักพิงคุ้มแดดคุ้มฝนตลอดการเดินทางครั้งนี้ (มนตราหิมาลัย, ๒๕ อ่างถึงใน มณี พงษ์เฉลิมวัฒน์, ๒๕๔๙: ๑๘)

๓. เทศนาโวหาร

โวหารนี้ใช้เมื่อต้องการเขียนข้อความที่ต้องการให้ ผู้อ่านเข้าใจ เห็นด้วย เชื่อถือ และปฏิบัติตามอาจเป็นทำนองชี้ให้เห็นคุณและโทษของสิ่งต่างๆ เพื่อชักจูงให้ผู้อ่านเห็นคล้อยตามก็ได้ โวหารนี้มักใช้ภาษาง่ายๆ มีการแนะนำสอนอย่างมีเหตุผล

วิธีการเขียนผู้เขียนควรมีคำอธิบายหรือมีคำจำกัดความข้อสิ่งที่กล่าวถึงเสียก่อนต่อจากนั้นชี้ให้เห็นถึงเหตุผลที่จะเกิดขึ้นตามมา อธิบายคุณและโทษตลอดจนการยกตัวอย่างหรือเปรียบเทียบประให้เหมาะแก่ระดับของผู้อ่านดังตัวอย่างของผู้อ่าน ดังตัวอย่าง

ความอดทน หมายถึง ความอดทนที่เกิดจากกำลังใจ อันจะนำไปสู่ความสำเร็จในกิจการทั้งปวง เป็นส่วนหนึ่งของธรรมอันทำให้งาม แบ่งออกได้ ๓ ประเภทคือ

๑. ทนตรากตรำ ได้แก่ ความอดทนที่มุ่งประกอบกิจการงานของตนตามที่ตั้งใจให้สำเร็จ
ลุล่วง

๒. ทนลำบาก ได้แก่ ความอดทนต่อทุกขเวทนาทั้งหลาย โดยไม่แสดงอาการทุณทุราย
เป็นคนไม่ขาดสติสัมปชัญญะ

๓. ทนเจ็บใจ ได้แก่ความอดทนต่อคำผรุสวาท หยาบคาย คำหมิ่นประมาท ฯลฯ ต้องทำใจให้หนักแน่น สุขุม เยือกเย็น

ความอดทนเป็นไมตรีที่นำมา ซึ่งประโยชน์สุข ในหมู่เหล่า คนเราสามารถก้าวความเจริญ และความสำเร็จในชีวิตได้ด้วยความอดทน (วัฒนธรรมกับสันติภาพ, หน้า ๘๐, อ้างถึงใน (มณี พงษ์ เฉลียวรัตน์, ๒๕๔๙: ๑๙)

๔. สาธกโวหาร

เป็นการยกตัวอย่างประกอบเรื่องราวให้ข้อความในเรื่องเด่นชัดขึ้น ตัวอย่างที่จะยกประกอบ ควรให้เป็นเรื่องจริง มีเหตุผลและเข้ากับเรื่องที่เขียน

ตัวอย่าง

“...ต่อไปนี้จะถึงคำว่าสุ คำสุดท้ายในสำนวน โคชะละสุ สุ นี้ หมายถึงสุพรรณ คนสุพรรณที่กล่าวว่าไม่น่าคบที่มีความมาจากพระเทพราชากษัตริย์ราชวงศ์บ้านพลูหลวง ซึ่งมีต้นมีต้นต่อเชื้อสายมาจากเมืองสุพรรณ พระเทพราชาคนสุพรรณบุรีนั้น เป็นพระญาติของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้รับความไว้วางพระทัยแต่กลับคิดมีชื้อปลงพระชนม์สมเด็จพระนารายณ์มหาราชและพระราชโอรสจนที่สุดได้ทรงขึ้นครองกรุงศรีอยุธยาเสียเอง. . .” (หมื่นร้อย พัน ผสาน, หน้า ๒๐๓, อ้างถึงใน มณี พงษ์เฉลียวรัตน์, ๒๕๔๙: ๑๙)

สังวาลย์ คงจันทร์ (๒๕๕๐: ๓ - ๑๕) ได้แบ่งโวหารตามจุดมุ่งหมายในการเขียนได้เป็น ๕ ประเภท คือ

๑. บรรยายโวหาร

บรรยายโวหาร หมายถึง การใช้ถ้อยคำอย่างมีชั้นเชิงในการเล่าเรื่อง หรืออธิบายเรื่องราวต่างๆ ที่ผู้เขียนได้รู้หรือได้ประสบมาด้วยตนเอง ตามลำดับเหตุการณ์ เป็นโวหารที่มุ่งให้ผู้อ่านได้รับรู้สาระสิ่งที่ต้องการถ่ายทอดอย่างถูกต้อง ตรงไปตรงมา และชัดเจน หลักการเขียนมีดังนี้

๑.๑ เรื่องที่เขียนมีความชัดเจน แสดงข้อเท็จจริงอย่างถูกต้องหรือใกล้เคียงความเป็นจริงมากที่สุด

๑.๒ วิธีเขียนต้องรวบรัด เขียนเฉพาะสาระสำคัญ อย่างตรงไปตรงมา โดยจัดลำดับความคิดอย่างต่อเนื่อง

๑.๓ ภาษาต้องเข้าใจง่าย ใช้คำน้อยแต่กินความมาก และเร้าความสนใจของผู้อ่านให้ติดตามอ่านตั้งแต่ต้นจนจบ

งานเขียนที่นิยมให้บรรยายโวหาร มักจะเป็นเรื่องที่มุ่งให้ความรู้ เช่น ประวัติ ชีวประวัติ รายงาน จดหมายเหตุ ตำรา และวิทยานิพนธ์ เป็นต้น

ตัวอย่าง

“...คำว่า ตำนก คือ พระตำหนัก นั้น ใช้ในความหมายว่า เรือนที่อยู่อาศัยของเจ้านาย หรือกษัตริย์ของสมเด็จพระสังฆราช ในกรณีที่เป็นเรือนของเจ้านาย หรือพระมหากษัตริย์ มักจะเติมคำว่า พระ เข้าข้างหน้าเพื่อเป็นการแสดงความยกย่อง เช่น พระตำหนักทับขวัญ พระตำหนักเรือนต้น พระตำหนักแพ เป็นต้น ส่วนตำหนักหรือกษัตริย์ของสมเด็จพระสังฆราชนั้น เรียกว่า ตำหนัก ไม่มีคำว่า พระ เหมือนเรือนพักของพระมหากษัตริย์ และเจ้านายชั้นสูง...” (คัดจาก “ตำหนักเขียว”. ศิลปะไทยน่ารู้ ของ วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, อ้างถึงใน สังวาลย์ คงจันทร์, ๒๕๕๐: ๔)

๒. พรรณนาโวหาร

พรรณนาโวหาร หมายถึง การใช้ถ้อยคำอย่างมีชั้นเชิงในการถ่ายทอดเรื่องราว เหตุการณ์จากความรู้สึก อารมณ์ หรือจินตนาการของผู้เขียน โดยเน้นการให้ภาพและรายละเอียดของสิ่งที่ต้องการถ่ายทอดจากความรู้สึก อารมณ์ หรือจินตนาการนั้นๆ ผู้เขียนมุ่งให้ผู้อ่านเห็นภาพ ได้รับความซาบซึ้งประทับใจ หรือสะท้อนอารมณ์ เกิดความรู้สึกคล้อยตามผู้เขียน และในขณะเดียวกันก็ได้รับความเพลิดเพลินด้วย หลักการเขียนมีดังนี้

๒.๑ เรื่องที่เขียนอาจไม่เคร่งครัดในเรื่องของข้อเท็จจริง แต่ต้องมีความสมจริง

๒.๒ ผู้เขียนใช้วิธีเขียนที่สร้างภาพให้ผู้อ่านมองเห็น และมีความรู้สึกคล้อยตาม

๒.๓ ผู้เขียนต้องเลือกสรรถ้อยคำที่สามารถสื่อความหมาย สื่อภาพ สื่ออารมณ์ได้อย่างชัดเจนเหมาะสมกับเรื่อง และรู้จักใช้ภาษาภาพพจน์ เช่น อุปมา อุปลักษณ์ ภาษาเกินจริง การเล่นเสียงพยางค์ หรือการเล่นเสียงธรรมชาติประกอบด้วย งานเขียนที่นิยมใช้พรรณนาโวหาร เช่น ชมความงามของธรรมชาติ และสถานที่ พรรณนาถึงสิ่งที่เป็นนามธรรม หรือสิ่งที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ความรู้สึก เช่น ความดี ความกล้าหาญ ความรัก ความสุข ความเศร้า เป็นต้น

ตัวอย่าง

“...นอกจากปะการังแข็งแล้ว ปะการังอ่อนสีแดงสดใส ชมพูอ่อน ม่วง ชูช่ออันอวบ อิมละลานตาเป็นสีส้มอันจัดจ้านสดใสของท้องทะเล เจ้ากัลปังหาพัฒนาขนาดใหญ่ต้นสูงท่วมหัว พัดพลิ้วโอนไปตามกระแสน้ำ ดอกไม้ทะเลและปลาขนาดเล็กมากมายอาศัยเป็นที่ว่ายเล่นซ่อนหากันไปมา แม้นโลกเหนือผิวน้ำจะเป็นโลกแห่งการหวาดระแวง ระมัดระวัง ขาดความไว้วางใจต่อกัน แต่โลกใต้ผิวน้ำกลับเป็นโลกแห่งมิตรภาพ ความสนใจ และนิสัยอยากรู้อยากเห็น ทำให้ฝูงปลาทั้งขนาดเล็กเท่าใบไม้ที่ว่ายลอยเหมือนใบไม้โปรยปลิวบนผืนฟ้าสีสดใส หรือแม้กระทั่งปลากระพง ขนาดใหญ่ลำตัวกว้างเต็มตา ฝูงปลาสากที่ว่ายดาหน้าอวดเกล็ดเงินข้างลำตัวอันวาววับ ปลาโนรีสีดำนาคาดเหลืองตัวเท่าฝ่ามือ ท่าทางขี้เล่นว่ายต้อนหน้าต้อนหลัง ปลานกแก้วสีเขียวเหลือบที่สีส้มไปเหมือนนกแก้วบนฟ้าว่ายกักกินพืชเล็กๆ ตามกอบปะการัง ปลาผีเสื้อคอคาวที่พบเห็นเมื่อใดก็มักพบเป็นคู่ มันเป็นปลาที่มั่นคงต่อความรักและใช้ ชีวิตคู่อย่าง ที่ปลาอีกหลายชนิดอิจฉา ภาพชีวิตงดงามเหล่านี้นักดำน้ำสามารถพบสัมผัสได้อย่างใกล้ชิด อย่างเป็นมิตรและไม่ตื่นกลัว...” (คัดจาก “สู่โลกสีคราม...มาดำน้ำกันเถอะ” อนุสร อ.ส.ท. ของ วินิจ รังผึ้ง, อ้างถึงใน สังวาลย์ คงจันทร์, ๒๕๕๐: ๕)

๓. เทศนาโวหาร

เทศนาโวหาร หมายถึง การใช้ถ้อยคำอย่างมีชั้นเชิงในการสั่งสอน ชักชวน โนมน้าว หรือ แนะนำโดยการเขียนชี้แจงแสดงเหตุผล มุ่งชักจูง โนมน้าวให้ผู้อ่านเกิดความเชื่อถือและปฏิบัติตาม เพื่อก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง หรือการพัฒนาไปในทางที่ดี ประการสำคัญหากผู้เขียนเป็นผู้ที่อยู่ในฐานะที่ ผู้อ่านศรัทธาเชื่อถือ ก็จะทำให้งานเขียนมีน้ำหนักน่าเชื่อถือมากยิ่งขึ้น หลักในการเขียนมีดังนี้

๓.๑ เรื่องที่เขียนควรมีความชัดเจน สามารถอธิบาย และหาเหตุผลมาประกอบการเขียนได้

๓.๒ วิธีเขียนชัดเจน รู้จักใช้เหตุผล ใช้หลักฐานอ้างอิงประกอบเพื่อให้เนื้อหา มีน้ำหนัก น่าเชื่อถือ และมีการจัดลำดับการแสดงผลอย่างเหมาะสม

๓.๓ ภาษาเข้าใจง่าย กระชับ มีน้ำหนัก แจ่มแจ้ง ชัดเจน และเร้าความสนใจของผู้อ่าน

ในการเขียนเทศนาโวหารให้ได้ตรงตามจุดมุ่งหมายของผู้เขียนนั้น ต้องอาศัยโวหารชนิดอื่นมา ประกอบ กล่าวคือ ต้องใช้ทั้งบรรยายโวหาร และพรรณนาโวหาร บางครั้งอาจใช้สาธกโวหารและอุปมาโวหารอีกด้วย งานเขียนที่นิยมใช้เทศนาโวหาร เช่น โอวาท การสอนจริยธรรม และหลักธรรมทางศาสนา เป็นต้น

ตัวอย่าง

“...การเรียนรู้ที่ถูกต้องนั้นไม่ใช่เพียงฟังให้ถ้อยคำของครูผ่านไป ใจคิดเรื่องอื่น หรือสักแต่ว่าอ่านตัวหนังสือ ขณะเดียวกันก็เปิดเทปฟังดนตรีไปด้วย การศึกษาคือการพัฒนาจิตใจและสติปัญญา เมื่อเวลาทำสิ่งใดใจต้องแน่วแน่ ดังนั้นจึงจะต้องฝึกใจให้ทำการอย่างเดียวในขณะหนึ่ง ไม่ใช่ทำสองเรื่องพร้อมๆกัน จะเรียนดีนั้นใจต้องมีความแน่วแน่ ซึ่งเป็นคุณค่าที่ทำให้มีมากยิ่งขึ้นได้ ทั้งนี้ โดยการฝึกควบคุมตนเองให้รู้จักทำอะไรอย่างเดียวจนครบกำหนดเวลาสำหรับงานนั้นแล้วจึงไปเริ่มทำสิ่งอื่น การศึกษานั้นไม่ใช่เพียงรับความรู้แต่เป็นการฝึกฝนตนเองด้วย เพื่อให้เจริญเติบโตทั้งร่างกายและใจ ร่างกายนั้นแข็งแรง เพราะออกกำลังกายซึ่งต้องเหน็ดเหนื่อยและอดทน จิตใจจะแข็งแรงได้ก็ต้องออกกำลังกายด้วย ออกกำลังกายนั้น คือ ควบคุมตนเองให้รู้จักอดทน ต้อสู้ความลำบากเพื่อเรียนรู้ ไม่ยอมปล่อยให้ใจคิดจะหาความสนุกสนาน ไม่หลบหลีกงานที่ต้องใช้ความคิด ถ้าอ่านหนังสือตำราเที่ยวหนึ่งยังไม่รู้เรื่องก็อ่านอีก ซ้ำอยู่จนกว่าจะเข้าใจ ฝึกหัดใช้ความคิดของตนเอง ไม่ใช่เพียงยอมรับเพื่อท่องจำ...” (คัดจากคุณค่าชีวิต ของ ระวี ภาวิไล, อ้างถึงใน สังวาลย์ คงจันทร์, ๒๕๕๐: ๖)

๔. สาธกโวหาร

สาธกโวหาร หมายถึง การใช้ถ้อยคำอย่างมีชั้นเชิงในการยกตัวอย่าง หรือเรื่องราวต่างๆ มาสนับสนุนเนื้อหาที่เขียน เพื่อให้เนื้อหามีความสมบูรณ์มากขึ้น มุ่งให้ผู้อ่านเข้าใจเนื้อหาที่เขียนอย่างชัดเจนโดยการยกตัวอย่าง หลักการเขียนมีดังนี้

๔.๑ เรื่องที่ยกมาเป็นตัวอย่างประกอบเนื้อหาที่จะเขียนจะต้องมีความเหมาะสมชัดเจน และสัมพันธ์กับเนื้อหา เขียนให้กลมกลืนกันเพื่อทำให้นเนื้อหาเด่นชัดยิ่งขึ้น

๔.๒ ภาษาที่ใช้ต้องชัดเจนและเข้าใจง่าย

สาธกโวหารเป็นโวหารที่ใช้ประกอบโวหารชนิดอื่น คือ บรรยายโวหาร พรรณาโวหาร และ เทศนาโวหาร จึงไม่ปรากฏตามลำพัง

ตัวอย่าง

“...สังคมจะอยู่ร่มเย็นเป็นสุข หรือทุกข์เดือดร้อน ก็ด้วยอาศัยครอบครัวในสังคมนั้นเป็นเครื่องบ่งชี้ เพราะครอบครัว คือหน่วยเล็กที่สุดที่เป็นแกนเป็นแก่น เมื่อนำแต่ละหน่วยมาประกอบเข้าด้วยกัน จึงมีสังคมเป็นหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ ประเทศชาติขึ้นได้ การพัฒนาประเทศหรือคุณภาพชีวิตจะบรรลุไม่ได้ หากไม่เริ่มเจาะลึกลงไปที่คุณภาพของครอบครัวแต่ละครอบครัว สวัสดิภาพของครอบครัวขึ้นอยู่กับความซื่อสัตย์ไว้วางใจซึ่งกันและกัน เคารพในสิทธิเสรีภาพของกันและกันตามควร เพราะต่างคนต่างมาจากภูมิหลังที่แตกต่างกัน จริตนิสัย

ไม่เหมือนกัน อาจเปรียบได้กับนิทานเรื่องกบกับหนู ครั้งหนึ่งมีกบกับหนูเป็นเพื่อนรักกันมาก จนสาบานต่อกันว่าถ้าใครประสาธน์อันตรายหรืออะไรอีกฝ่ายยอมตายแทนได้ และเพื่อพิสูจน์ ความเป็นเพื่อนร่วมเป็นร่วมตาย ทั้งคู่ก็ตกลงปลงใจผูกขาข้างหนึ่งของตนเข้าด้วยกัน เพื่อไป ไหนจะได้ไม่มีทางพลัดพรากจากกัน แม้ในยามนอนวันหนึ่งทั้งคู่เดินผ่านมาถึงสระใหญ่ น้ำใน สระใน น้ำแหวกว่าย กบลืมนึกไปว่าขาข้างหนึ่งของตัวผูกติดอยู่กับหนู ก็กระโดดลงไปตามคำพูดว่า วายด้วยด้วยความเบิกบานสำราญใจ หนูซึ่งว่ายน้ำไม่เป็นพยายามร้องเรียกกบเท่าไรๆ ก็ไม่ได้ผล เพราะกบไม่ได้ยิน ผลที่สุดหนูก็สำลึกลำบากใจตาย บังเอิญเหยี่ยวตัวหนึ่งบินผ่านมา เห็นซากหนูผลุบๆ โผล่ๆ อยู่ใต้น้ำ ก็โฉบลงมากำขึ้น กบที่ยังคำพูดว่าวายอยู่ก็พลอยติดขึ้นไปด้วย เลยเป็นเหยื่อแก่เหยี่ยวไป สามิภรรยาที่เปรียบได้กับกบและหนู ต่างฝ่ายต่างมีชีวิตจิตใจ และเอกลักษณ์ของตน เมื่อมาอยู่ร่วมกันก็ควรประพฤติตนดูจไม่สองต้นที่ขึ้นเคียงกัน แต่มีร่มเงาของตนถ้อยที่อ้อยอาศัยเกื้อหนุนจนเจือเอื้ออาทรต่อกัน ไม่ใช่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งดึงดันเอาใจ ตนเอง ปีบับคับให้อีกฝ่ายต้องผ่อนปรนโอนอ่อนตาม จนไม่เหลือความเป็นตัวของตัว. . .” (คัด จาก “ครอบครัวนั้นสำคัญไฉน” มองตัว ของ อมรา มลิลิต, อ้างถึงใน สังวาลย์ คงจันทร์, ๒๕๕๐: ๖-๗)

๕. อุปมาโวหาร

อุปมาโวหาร หมายถึง การใช้ถ้อยคำอย่างมีชั้นเชิงในการแสดงการเปรียบเทียบ โดยการนำสิ่ง ที่คล้ายคลึงมาเปรียบเทียบ ทำให้ผู้อ่านเห็นภาพ เกิดอารมณ์ หรือความรู้สึกมากยิ่งขึ้น หลักการเขียนมี ดังนี้

๕.๑ เรื่องที่นำมาเปรียบเทียบต้องสัมพันธ์กับเนื้อหา และเป็นสิ่งที่เข้าใจง่ายกว่าเนื้อหา เขียนให้สอดคล้องเพื่อให้ผู้อ่านเห็นภาพ หรือเกิดความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง

๕.๒ ภาษาที่ใช้สละสลวย ทำให้ผู้อ่านเห็นภาพ โดยการใช้ภาพพจน์ชนิดต่างๆ ประกอบการเขียน

อุปมาโวหารจะมีลักษณะเหมือนสาธกโวหาร คือ ไม่ปรากฏตามลำพัง แต่จะใช้ ประกอบการเขียนโวหารชนิดอื่น ได้แก่ บรรยายโวหาร พรรณนาโวหาร และเทศนาโวหาร

ตัวอย่าง

“...ความรักและความไว้วางใจทั้งสองประการนี้ เปรียบได้ด้วยเสียงเพลงอันไพเราะแห่ง พิน ซึ่งเราทั้งสองเป็นผู้ดีดี แม้พินจะขาดสายก็ขึ้นสายใหม่ได้ ส่วนเสียงเพลงอันไพเราะก็ยังคง ไพเราะอยู่อย่างเดิม จริงอยู่เสียงเพลงแห่งพินเครื่องหนึ่ง ย่อมจะไม่เหมือนกันกับเสียงของพิน อีเครื่องหนึ่ง เช่น พินอันใหม่ของฉันทน์ ย่อมมีเสียงหวานเพราะยิ่งกว่าพินอันเก่า อย่างไรก็ดีเรา

ทั้งสองก็เป็นเหมือนดังพิณ ที่มีเทพเป็นผู้ดีดกระทำให้เกิดเสียงหวานเพราะขึ้นด้วยพิณนั้น. . .”
(คัดจาก กามนิท ของ เสฐียร โกเศศ-นาคะประทีป, อ้างถึงใน สังวาลย์ คงจันทร์, ๒๕๕๐: ๗)

ในการเขียนแต่ละครั้งไม่จำเป็นจะต้องเลือกใช้โวหารเพียงประเภทใดประเภทหนึ่งเท่านั้น ประการสำคัญอยู่ที่ผู้เขียนต้องมีความรู้ที่จะเขียนเป็นอย่างไร และมีจุดมุ่งหมายที่ชัดเจน เพื่อจะได้เลือกใช้โวหารให้เหมาะสมกับจุดมุ่งหมายนั้นๆ การเขียนก็จะบรรลุวัตถุประสงค์แน่นอน

ผะอบ โปษกฤษณะ (๒๕๕๔: ๕๓-๕๗) ได้แบ่งโวหารต่างๆออกเป็น ๔ ประเภทดังนี้

๑. โวหารในการเขียนเพื่ออธิบาย

การเขียนแบบนี้เป็นการอธิบายคล้ายตอบคำถามว่า สิ่งนั้นคืออะไร หมายความว่าอย่างไร หรือ มีคุณค่าอย่างไร อะไรทำให้เกิดความคิดเช่นนั้น ฉะนั้น ต้องเขียนให้ผู้อ่านเข้าใจแจ่มแจ้งไม่มีข้อเคลือบคลุม ความน่าอ่านยังไม่เท่าความชัดเจน การเขียนแบบนี้ในชีวิตประจำวันใช้มาก การตอบปัญหาที่เช่นเดียวกัน สิ่งที่ควรจะมีติดมือก็คือ ใช้ภาษาง่ายๆสั้นๆ จัดระเบียบความคิดให้ถูกต้อง ยกตัวอย่างประกอบข้อความเพื่อให้ชัดเจน

ตัวอย่าง

“บ้าน” เป็นคำไทยเดิม หมายความว่า “หมู่บ้าน” ยังมีเค้าให้เห็นอยู่ในชื่อตำบลเช่น บ้านหม้อ บ้านหมี่ บ้านไร่ บ้านนา บ้านบ่อ เป็นต้น ภาษาไทยถิ่นต่างๆยังคงใช้คำ “บ้าน” ว่า หมู่บ้านอยู่ เดียวนี้ “บ้าน” หมายความว่าบริเวณที่มีเรือนตั้งอยู่ เช่น เดินเข้าไปในบ้านแล้วขึ้นบนเรือน “บ้าน” กำลังจะเคลื่อนที่ความหมายไปอีกให้เป็น “เรือน” ที่อยู่ เช่น เขียนแบบเรือนก็เป็นเขียนแบบบ้าน (จาก “ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน” ของพระยาอนุมานราชธน, อ้างถึงใน ผะอบ โปษกฤษณะ, ๒๕๕๔: ๕๔)

๒. โวหารในการเขียนพรรณนา

การเขียนแบบนี้ต้อง เขียนด้วยความรู้สึก ไม่ใช่เล่าให้เห็น การพรรณนาให้เห็นภาพต้องใช้ศิลปะในการเขียนมาก ข้อสำคัญก็ต้อง รู้จักเลือกถ้อยคำให้เหมาะสม รู้จักวิธีการเขียนให้เกิดความสนใจและความประทับใจ เช่น มีการเปรียบเทียบเพื่อให้เห็นจริง รู้จักหยิบลักษณะเฉพาะของสิ่งนั้นๆ ขึ้นมากล่าวอย่างละเอียด ลักษณะอื่นๆที่เหมือนกันไม่จำเป็นต้องกล่าวโดยละเอียด เพื่อให้ข้อความที่พรรณนาเด่นชัด

ตัวอย่าง

“...ข้าพเจ้าพอจะบอกได้เลาๆ ว่า สำนวนน้อยที่อยู่กลางเวทีที่มีดวงหน้านวลประหนึ่งแสงจันทร์อ่อนๆ รูปประหงทรงอรชรหาที่ตำหนิได้ ทรงทรมวยอยู่ทั่วสรรพางค์ จนทำให้ข้าพเจ้าเผลอสติคิดว่านางคือพระลักษมีอวตารมา บังเกิดความยินดีซาบซ่านทันทีที่ได้มาเห็น. .” (คัดจาก “วาสิฏฐี” ของ เสฐียรโกเศศ และนาคะประทีป, อ้างถึงใน ผะอบ โปษกฤษณะ, ๒๕๕๔: ๕๕)

๓. โวหารการเขียนเชิงอภิปราย

การเขียนแบบนี้จะต้องให้เข้าใจด้วยเหตุผล ทำให้เชื่อด้วยเหตุผล ไม่ใช่อธิบายให้ทราบอย่างเดียวอาจจะแยกได้เป็น

๓.๑ อธิบายให้เข้าใจ (ใช้เชิงอธิบายช่วย)

๓.๒ ชี้ให้เห็นจริงด้วยเหตุผล

๓.๓ ยกอุทาหรณ์ ประกอบ อุทาหรณ์ควรจะเป็นของใหม่หรือแปลก เหมาะกับเรื่อง (เดิมเรียกว่า “เทศนาโวหาร”) ซึ่งอาจประกอบด้วยอุปมาโวหารและสาธกโวหารคือการเปรียบเทียบหรือการยกตัวอย่างประกอบ

ตัวอย่าง

“...การที่จะแสดงให้เห็นปรากฏว่ารักชาติมากกว่ารักตน มุ่งประโยชน์ของชาติยิ่งกว่าประโยชน์ของตนนั้นก็มิใช่ ที่เป็นทางดีที่สุดคือ ผู้ใดมีหน้าที่อย่างไรควรตั้งใจกระทำหน้าที่อันนั้นไป ให้ดีที่สุดที่สามารถจะกระทำได้ ผู้ที่เป็นข้าราชการมีหน้าที่ใด ควรตั้งใจกระทำหน้าที่ตนโดยซื่อสัตย์สุจริตสม่ำเสมอ ไม่ควรทำแต่เฉพาะต่อหน้าที่นั่ง หรือต่อหน้าผู้ใหญ่ ต่อหน้าทำอย่างไร ลับหลังทำอย่างนั้น แต่มีใช้จำกัดเฉพาะผู้ที่เป็นข้าราชการเท่านั้นจึงจะมีหน้าที่ควรกระทำสำหรับแผ่นดิน เกิดมาเป็นคนต้องมีหน้าที่กระทำสำหรับแผ่นดินและชาติทุกคน ไม่มีเวลาจะว่างเว้นหน้าที่อันนี้เลย ตั้งแต่เดียงสาตลอดจนวันตาย และจะเป็นผู้ชายหรือผู้หญิงก็จะมีหน้าที่ประจำสำหรับตัวทุกคน ทุกคน มีหน้าที่อันควรจะทำเพื่อประโยชน์แห่งชาติบ้านเมือง แต่หากจะยังมิได้มีผู้ชี้ให้เห็นจึงมิผู้รู้สึกน้อยนัก ประหนึ่งเส้นผมบังภูเขายู่เท่านั้น. .” (พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๖ เรื่อง “ปลุกใจเสือป่า”, อ้างถึงใน ผะอบ โปษกฤษณะ, ๒๕๕๔: ๕๕-๕๖)

๔. โวหารในการเขียนบรรยาย

การเขียนแบบนี้มุ่งให้ผู้อ่านเกิดความประทับใจในเหตุการณ์ ราวกับได้เห็นได้พบด้วยตนเอง เหมือนตนได้อยู่ในสถานที่นั้นๆ การเขียนจึงต้องอาศัยการเขียนแบบต่างๆ ด้วย แล้วแต่ความเหมาะสม การเขียนแบบบรรยายเป็นเรื่องใหญ่ นวนิยาย ชีวิตประวัติ ก็จัดอยู่ในประเภทนี้ เรื่องสามก๊ก ราชอิราษ เป็นบรรยายโวหารที่ได้รับการยกย่องมากในสมัยก่อน ในปัจจุบันก็มีนวนิยายเรื่องสั้น และสารคดีที่ประทับใจผู้อ่านอยู่มาก ล้วนแต่เป็นโวหารแบบบรรยายที่จะเป็นตัวอย่างที่ดี

จากการศึกษาประเภทโวหารต่างๆ นั้นพบว่าโวหารทั้งหมดมี ๕ ประเภทด้วยกัน คือ บรรยาย โวหาร พรรณนาโวหาร เทศนาโวหาร อุปมาโวหาร และสาธกโวหาร โดยที่ผู้เขียนจะใช้โวหารหลักตาม จุดมุ่งหมายของการเขียนและอาจใช้โวหารเสริมเพื่อให้งานเขียนมีอรรถรสมากยิ่งขึ้น ซึ่งโวหารหลักคือ บรรยายโวหาร พรรณนาโวหาร และเทศนาโวหาร ส่วนโวหารเสริม คือ อุปมาโวหาร และสาธกโวหาร โดยที่ผู้เขียนอาจใช้โวหารประเภทใดประเภทหนึ่งเป็นหลัก และใช้โวหารประเภทอื่นๆ ประกอบ โวหาร บางประเภทอาจไม่ใช้เลยก็ได้ การจะใช้โวหารประเภทใดหรือไม่ใช้ หรือใช้ประเภทใดมากประเภทใด น้อย ขึ้นอยู่กับเราว่าจะเขียนอะไร และเขียนให้ผู้อ่านรู้หรือเห็นอะไร กล่าวคือ ต้องคำนึงถึงจุดหมายที่จะเขียน และเลือกกลวิธีการใช้ภาษา การใช้ถ้อยคำให้เหมาะสมกับเนื้อเรื่งนั้นเอง เพราะหากผู้เขียนไม่ คำนึงถึงสิ่งนี้ ก็อาจนำผลเสียมาสู่งานเขียนได้ จึงต้องระมัดระวังในเรื่องของการใช้โวหารให้ถูกต้องอยู่ เสมอ และสิ่งสำคัญที่พบในงานเขียนควบคู่ไปกับการใช้โวหารนั้นคือ การใช้ภาพพจน์ ซึ่งภาพพจน์ คือ ภาพที่เกิดขึ้นในความรู้สึกนึกคิดหรือจินตนาการ อันเป็นผลมาจากการใช้ภาษาอย่างมีศิลปะ และอาจ ปรากฏในประโยคที่ไม่เป็นไปตามไวยากรณ์ ซึ่งได้มีนักวิชาการหลายท่านได้แบ่งประเภทไว้ต่างๆ กัน ดังต่อไปนี้

จรัญญา ดีบุญมี ณ ชุมแพ (๒๕๕๕: ๗๗-๘๕) ได้แบ่งประเภทของภาพพจน์ไว้ ๙ ประเภท ดังนี้คือ

๑. อุปมา (Simile) เป็นความเปรียบโดยนำเอาเรื่องราวหรือสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่งไป เปรียบเทียบกับสิ่งอื่น ทั้งนี้เพื่อให้ลักษณะของเรื่องราว หรือสิ่งของนั้นๆ มีความเด่นชัดเป็นที่เข้าใจ แจ่มแจ้ง มักเป็นการเปรียบกับสิ่งที่รู้จักกันดี เพื่อให้เห็นภาพของสิ่งนั้นในด้านเดียว เช่น เพื่อให้เห็น เฉพาะความสวย ความงาม ความขาว ความแข็ง เป็นต้น

การเปรียบเทียบในลักษณะนี้ สังเกตได้ง่ายจากคำที่ปรากฏในประโยค หรือข้อความซึ่งมักจะมี คำว่า เหมือน ราวกับ ดุจ ประดุจ เพียง คล้าย เปรียบ เช่น ประหนึ่ง ละม้าย เสมอ เสมือน ปาน เป็น (ที่ แปลว่าเหมือน) ฯลฯ ตัวอย่างเช่น

บ้านหลังนี้เรียบเรียบราวกับป่าช้า

เขาเป็นคนใจกว้างเหมือนแม่น้ำ

เธอตกตะลึงแน่นิ่งคล้ายรูปปั้น (จรัญญา ดีบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๗๘)

เดือนจรัสโคมแจ่มฟ้า ฝิบได้เห็นหน้า
 ลอราซไชรดูเดือน ดุจแล
 ตาเหมือนตามฤกมาส พิศคว์พระลอราช
 ประดุจแก้วเกาทัณฑ์ ก่งนา (ลิลิตพระลอ, อ้างถึงใน จริญญา ดิบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๗๘)

สุพรรณหงส์ทรงพุ่มห้อย งามชดช้อยลอยหลังสินธุ์
 เพียงหงส์ทรงพรหมมินทร์ ลินลาเคลื่อนเดือนดาชม (ภาพย่เห่เรือ: เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์, อ้างถึงใน จริญญา ดิบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๗๘)

๒. อุปลักษณ์ (Metaphor) คือ การเปรียบเทียบสิ่งหนึ่งเป็นอีกสิ่งหนึ่ง เน้นความแรงกว่าอุปมาไม่ต้องมีคำเชื่อมโยง บอกได้เลยว่าคืออะไร หรือเป็นอะไรตามลักษณะเด่นที่ต้องการเปรียบเทียบ (ประภาศรี สีหอำไพ ๒๕๓๑: ๕๒, อ้างถึงใน จริญญา ดิบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๗๙)

การใช้อุปลักษณ์ อาจมีลักษณะดังนี้

๒.๑ เป็นเชื่อมโยงอย่างหนึ่งไปอีกอย่างหนึ่ง ส่วนมากจะมีคำว่า เป็น คือ อยู่ในข้อความที่เป็นความเปรียบ เช่น

เธอเป็นแสงสว่างกลางดวงใจกัน

ชาวนาคือกระดูกสันหลังของชาติ

ลูกคือไขทองของพ่อแม่ (จริญญา ดิบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๗๙)

ขอเป็นเกือกทองรองบาทา พระผู้วงศ์เทวาอันปรากฏ (อิเหนา, อ้างถึงใน จริญญา ดิบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๗๙)

เราจักเป็นเช่นข้าวเปลือก ตกที่ไหนไม่เลือกจะเร้าเร่ง
 ออกต้นกล้าเติบโตใหญ่ไม่ยำเียง พร้อมบานแบ่งจากเมล็ดไปเป็นรวง (อาทิตยถึงจันทร์: เนาวรัตน์ พงษ์ไพบูลย์, อ้างถึงใน จริญญา ดิบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๗๙)

๒.๒ ใช้คำที่มีความหมายเปรียบเทียบโดยนัย ซึ่งเกิดจากการนำลักษณะเด่นของสิ่งที่ต้องการเปรียบมากล่าวทันที (แต่ต้องมีความหมายว่า เปรียบเป็น) ตัวอย่าง เช่น

เราทั้งหลายควรจะลืมตาของเรา และพิจารณาดูก้อนโคลนต่างๆ ที่ติดอยู่กับล้อระหว่างความเจริญของเรา (โคลนติดล้อ, อ้างถึงใน จริญญา ดิบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๗๙)

ข้อสังเกต

ก. เขาเป็นครู – ไม่ใช่ภาพพจน์

ข. ชนเป็นลิง – เป็นภาพพจน์แบบอุปมา

ค. ความรักเป็นยาพิษ – เป็นภาพพจน์แบบอุปลักษณ์ (จรัญญา ตีบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๘๐)

๓. บุคลาธิษฐาน (Personification) เป็นภาพพจน์ที่เกิดจากการสมมติสิ่งที่ไม่มีชีวิต ความคิดนามธรรม หรือสัตว์ ให้มีสติปัญญา อารมณ์ หรือกิริยาอาการเยี่ยงมนุษย์ เช่น

ดอกไม้ยิ้ม

ก้อนหินละเมอ

เนื่องจากฉันมีโองเพียงไม่กี่ใบ ดังนั้นเมื่อฝนตกหนักทีไร โองที่บ้านฉันต้องสำลักร้าทุกที

ถ้าแม้ใครมีหุทิพย์ก็จะได้ยินเสียงสะอึกสะอื้นจากพฤษาลตามาลัยในไร่นั้น ยอดผักบุ้งมะละกอ กระถิน และเถาตำลึงก็ครวญคร่ำรำไห้ (ญา: อังคาร กัลยาณพงศ์, อ้างถึงใน จรัญญา ตีบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๘๐)

ต้นไม้อย่างฉันยืนทนแดดทนฝนมานานปี เวลาถึงควรตายก็ตายเอาง่ายๆ เหลือเกินนักตัดต้นไม้ทั้งสองจึงเริ่มจูดรูปเทียนไหวฉัน ปากของเขาขมขมิบ ดุชิ จะฆ่าฟันฉัน แล้วยังมาไหวฉันอีกไม่ทันทีขวานอันคมกริบจะฉากผิวเนื้อฉัน ทันใดนั้นฉันได้เสียงของชาวบ้านจำนวนมากเดินแห่เป็นขบวนเข้ามา หลายคนในขบวนตะโกนเสียงดัง ฉันฟังไม่รู้หรือกว่าตะโกนอะไรบ้าง แต่ทำให้ชายที่กำลังจับขวานหยุดชะงักได้ เสียงมนุษย์คุยกันจ่อแจแล้วพากันกลับเลิกใช้ขวานที่จะฟาดฟันฉันอีกต่อไป ฉันลอยตายอย่างหวุดหวิด ถ้าชาวบ้านมาเข้าไปอีกนิดฉันคงต้องล้มไปทั้งยืนอยู่ตรงนั้น แต่ถึงอย่างไร ฉันก็ไม่แน่ใจว่ามนุษย์จะไม่หวนกลับมาทำลายฉันอีก (ฉันคือต้นไม้: ไมตรี ลิ้มปิชาติ, อ้างถึงใน จรัญญา ตีบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๘๐)

๔. อติพจน์ หรือ อธิพจน์ (Hyperbole) เป็นการกล่าวเปรียบเทียบกับลักษณะที่เกินจากความ เป็นจริง ความเป็นไปได้ ชี้ให้เห็นถึงความไม่น่าจะเป็นไปได้ของสิ่งที่ต้องการกล่าวถึง มีจุดประสงค์เพื่อตอบย้ำ หรือเน้นอารมณ์ ความรู้สึก หรือการกระทำที่มากเกินไป ตัวอย่างเช่น

ร้องไห้น้ำตาเป็นสายเลือด

รอเธอมาตั้งโกฏิปี (จรัญญา ดีบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๘๑)

เรียนร้าน้ำเนตรท่วม	ถึงพรหม
พาหมูสัตว์ตกจม	จอมม้วย
พระสุเมรุเปื่อยเป็นตม	ทบท่าว ลงนา
หากอกนิษฐ์พรหมถ้วย	พิไวจึงคง (กำสรวลศรีปราชญ์, อ้างถึงใน จรัญญา ดีบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๘๑)

๕. นามนัย คือ การเรียกชื่อสิ่งหนึ่ง โยใช้คำอื่นแทนไม่เรียกตรงๆ แต่ต้องรู้จักกันทั้งไปเป็น ภาพพจน์ที่ใช้เพื่อหลีกเลี่ยงคำธรรมดาๆ ซ้ำซาก และเป็นการนำเอาจุดเด่นจุดสำคัญ หรือลักษณะเด่นของสิ่งนั้นมากล่าวผู้ส่งสารไม่ต้องเสียเวลา

นามนัยแบ่งออกเป็น ๒ ลักษณะ คือ

๕.๑ อธินามนัย (Metonymy) คือ ภาพพจน์ที่เกิดจากใช้ชื่อเรียกรวมๆ แทนสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือบุคคลใดบุคคลหนึ่งมักใช้กับกลุ่มชนในสังคม หรือประเทศชาติ เช่น

น้ำใจน้องพี่สีชมพู ทุกคนไม่รู้ลืมบูชา หมายถึง นิสิตจุฬารักษ์มหาวิทยาลัย

ไม่มีข่าวจากท่าเนียบขาว หมายถึง ประธานาธิบดีสหรัฐอเมริกา

มหาวิทยาลัยจะปรับปรุงอาคารเรียนใหม่ หมายถึง คณะผู้บริหารมหาวิทยาลัย (จรัญญา ดีบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๘๒)

๕.๒ อนุนามนัย (Synecdoche) คือ ภาพพจน์ที่เกิดจากการใช้ชื่อเรียกส่วนน้อย หรือส่วนย่อย หรือส่วนที่เด่นชัดมากล่าว โดยหมายถึงส่วนรวมทั้งหมด เช่น

ถึงอย่างไรก็ไม่มีวันคุกเข่าให้ หมายถึง การยอมแพ้

ศึกฟาดแข้ง หมายถึง กีฬาฟุตบอล

เป็นหูเป็นตา หมายถึง การมอบหมายให้รับผิดชอบ

ภาพยนตร์เรื่องนี้ได้ทั้งเงินได้ทั้งกล่อง หมายถึง รายได้และรางวัล

ปากกาย่อมคมกว่าปืน หมายถึง นักหนังสือพิมพ์และตำรวจทหาร

ชีวิตคือการต่อสู้ นับตั้งแต่อยู่ในเปลจนกระทั่งเข้าโลง หมายถึง การเกิด – การตาย

กาลเวลาคြာทุกสิ่งไปจากฉัน ทั้งไว้แต่ความทรงจำ และรอยย่นที่ขอบตา หมายถึง ประสบการณ์ชีวิตที่เพิ่มขึ้น (จรัญญา ดิบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๘๒)

๖. ปฏิภาคพจน์ หรือ อรรถวิภาษ (Paradox) คือ การเปรียบเทียบโดยใช้คำหรือข้อความที่มีความหมายขัดแย้งกัน ตรงกันข้ามกัน แต่นำมาเข้าคู่กันเพื่อให้เกิดความหมายขานาน หรือเกิดภาพตัดที่มองรวมๆ แล้วกลมกลืนกันและให้ความหมายลึกซึ้ง ตัวอย่างเช่น

ความตายคือการเริ่มต้น

เสียงกระซิบแห่งความเจ็บ

ความร่ำร้อนในก้อนน้ำแข็ง

ฟ้าต่ำแผ่นดินสูง (จรัญญา ดิบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๘๒)

๗. สัทพจน์ (Onomatopoeia) คือ ภาพพจน์ที่เกิดจากการถ่ายทอดเสียงหรือเลียนแบบเสียงที่เกิดจากธรรมชาติ ภาพพจน์ชนิดนี้จะทำให้รู้สึกเหมือนได้ยินเสียงของสิ่งนั้นจริงๆ เช่น เสียงฟ้าร้อง เสียงผ่า เสียงครวญคราง เสียงลมพัด เสียงดนตรี เสียงร้องของสัตว์ชนิดต่างๆ เพื่อให้ผู้อ่านได้รสจากข้อความนั้นๆ เพิ่มขึ้น ตัวอย่างเช่น

“เปรี้ยง! เสียงฟ้าผาดังสะท้อนไปทั่ว ลมกระโชกหวีดหวิว เหมือนเสียงปีศาจอันหน้าสะพรึงกลัว สักครู่ฝนเริ่มเปาะเปาะๆ แล้วก็กระหน่ำจึกๆ อย่างลึมหลึมตาไม่ขึ้น เป็นเวลาเกือบสามชั่วโมง ในที่สุดฝนเริ่มซาแล้วก็สงบลง เสียงอึงอ่า กบ เขียด คางคก ระวังไปหมด ทันใดเสียงจ๋อมแจ่มๆ ก็ดังขึ้นนอกกระท่อมร้าง ลมหนาวกระโชกทำให้กระท่อมน้อยไหวเยือก ต้นไม้สลัดน้ำฝนเสียงซู่ซ่า แต่ท่ามกลางเสียงเหล่านั้น พลันก็แว่วเสียงขึ้นมาเหมือนกับมาจากที่อันไกลแสนไกล ฮือ! ฮือ!” (จรัญญา ดิบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๘๓)

๘. อาวตพากย์ (Synesthesia) เป็นภาพพจน์ที่เกิดจากการแทนผลของสัมผัสที่ผิดไปจากธรรมดา กล่าวคือ

ประสาทสัมผัสของมนุษย์จะมี

ตา สิ่งที่สัมผัสได้ คือ ภาพ สิ่งที่มองเห็น

หู สิ่งที่สัมผัสได้ คือ เสียงต่างๆ

จมูก สิ่งที่สัมผัสได้ คือ กลิ่น

กาย สิ่งที่สัมผัสได้ คือ ความร้อน ความเย็น

ใจ สิ่งที่สัมผัสได้ คือ ความรู้สึกต่างๆ

แต่ อวตัพภกัณฑ์ ใช้การสร้างข้อความที่แปลกไป ตัวอย่างเช่น

ความสุขที่คุณดื่มได้

ความสะอาดที่คุณดมได้

หอมกลิ่นความฝัน

อารมณ์บูด

นิสัยเปรี้ยว

เสียงหวาน, เสียงเขียว (จรัญญา ดีบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๘๔)

นอกจากนั้นยัง ยังเกิดจากการถ่ายโยงที่ใช้ของคำ (transference) ในลักษณะของการสร้างคำที่ผิด ไปจากบริบทที่เคยใช้ ซึ่งทำให้เกิดคำใหม่ๆ ในภาษา ตัวอย่างเช่น

ถนนหนังสือ

อุทยานแห่งชาติ

รากเหง้าแห่งอารยธรรม

มีวงฮาร์ดร็อกไม่มากนักจึงยืนหยัดอย่างมั่นคงกลางกระแสเชี่ยวกรากของดนตรีสมัยใหม่ที่เรียกขานกันว่า “อัลเทอร์เนทีฟ” หรือ “กรีนจ์” หรือ “โมเดิร์นร็อก” (จรัญญา ดีบุญมี ณ ชุมแพ, ๒๕๕๕: ๘๔)

๙. ปฏิพจน์ (Rhetorical Question) หรือเรียกว่า “คำถามเชิงวาทศิลป์” เป็นการใช้คำถามโดยมิได้คาดหวังคำตอบ เป็นการตั้งคำถามเพื่อให้เกิดความคิด หรือเน้นความรู้สึก เพื่อกระทอกผู้อ่าน ตัวอย่างเช่น

เราจะยอมให้มีการฉ้อราษฎร์บังหลวงต่อไปหรือ
 คุณทนได้หรือที่จะให้ใครมาตราหน้าว่า เกิดมาเสียชาติเกิด (จรัญญา ดีบุญมี ณ ชุม
 แพร, ๒๕๕๕: ๘๕)

หากสยามยังอยู่ยั้ง	ยืนยง
เราก้เหมือนอยู่คง	ชีพด้วย
หากสยามพินาศลง	ไทยอยู่ ได้ฤา
เราก้เหมือนมอดม้วย	หมดสิ้นสกุลไทย (สยามานุสติ, อ้างถึงใน จรัญญา ดีบุญมี ณ ชุมแพร, ๒๕๕๕: ๘๕)

ทิพวรรณ นาคะสุวรรณ (๒๕๔๘: ๓๘-๔๒) ได้กล่าวถึง ประเภทของภาพพจน์ ว่า ภาพพจน์มีหลายประเภท บางประเภทชื่อเรียกในตำราภาษาไทยยังไม่ตรงกัน ประเภทของภาพพจน์ เช่น ภาพพจน์อุปมา (Simile) ภาพพจน์ลักษณะ (Metaphor) บุคลาธิษฐาน (Personification) กล่าวประชด (Irony) อธิพจน์ (Hyperbole) คำพังเพยและสุภาษิต (Locution) อนุนามนัย (Synecdoche) อธินามนัย (Metonymy) ปรพากย์ (Antitheses) เล่นคำ (Pun) เป็นต้น ได้แบ่งประเภทภาพพจน์ออกเป็น ๕ ประเภท ในที่นี้จะยกตัวอย่างภาพพจน์บางภาพพจน์ที่พบเห็นกันอยู่เสมอทั้งในงานเขียนประเภทร้อยแก้ว ร้อยกรอง และทั้งการพูดการเขียนในชีวิตประจำวันทั่วไป ดังนี้

๑. อุปมา (Simile) คือภาพพจน์ที่เปรียบเทียบสิ่งที่เหมือนกันโดยมีคำเปรียบเทียบเช่นคำว่า เหมือน ดุจ ประดุจ ดัง ดัง ราว รวากับ รวากับว่าประหนึ่ง กล เถก เช่น เงื่อน ปูน ปาน เพียง เพียง เป็นต้น ตัวอย่าง

ห้องของเขาตกแต่งสวยงาม รวากับ วิจารณ์

เสียงดังประดุจฟ้าร้อง (ทิพวรรณ นาคะสุวรรณ, ๒๕๔๘: ๓๙)

แสนแสบแสนปวด ปูน ปิน พิชมาเสียบเสียววิญญาณ (อังคาร กัลยาณพงศ์, อ้างถึงใน ทิพวรรณ นาคะสุวรรณ, ๒๕๔๘: ๓๙)

อ้ออรุณแอร่มระเรื่อรุจี ประดุจ มโนภิรมย์ระตี ณ แกรรัก (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ: มัทนะพาธา, อ้างถึงใน ทิพวรรณ นาคะสุวรรณ, ๒๕๔๘: ๓๘-๔๒)

๒. อุปลักษณะ (Metaphor) คือภาพพจน์เปรียบเทียบที่นำลักษณะเด่นของสิ่งที่ต้องการเปรียบมากล่าวแทนที่โดยไม่มีคำเชื่อมโยง (กาญจนา นาคสกุลและคณะ, ๒๕๒๑, หน้า ๒๔๐.๑, อ้างถึงใน ทิพวรรณ นาคะสุวรรณ, ๒๕๔๘: ๓๘-๔๒) หรืออาจมีคำว่า เป็น คือ ซึ่งเป็นการบอกแทนที่ว่าเป็นอะไร คืออะไร

ตัวอย่าง

เพชรน้ำค้างพร่างหล่นบนพรมหญ้า (เนาวรัตน์ พงษ์ไพบูลย์, อ้างถึงใน ทิพวรรณ นาคะสุวรรณ, ๒๕๔๘: ๓๙)

น้ำค้างสดใสแวววาวประดุจเพชร และหญ้าที่อ่อนนุ่มราวกับพรม เปรียบกันที่ว่า เพชรน้ำค้าง และ พรมหญ้า ไม่มีคำเชื่อมโยง หรือใช้คำว่า เป็น คือ

เขา เป็น พระเวสสันดรยุคใหม่ เปรียบว่าเขาใจดีเหมือนพระเวสสันดร แต่กล่าวกันว่า เขาเป็นพระเวสสันดร ไม่ใช่คำว่าเหมือน (ทิพวรรณ นาคะสุวรรณ, ๒๕๔๘: ๓๙)

๓. บุคลาธิษฐาน (Personification) หรือการสร้างให้เป็นบุคคล คือภาพพจน์ที่เกิดจากการเปรียบเทียบ โดยทำสิ่งที่มีตัวตนแต่ไม่ใช่มนุษย์ให้มีกิริยาอาการเป็นมนุษย์ขึ้น

ตัวอย่าง

ไม่มีหาดไหนงามเทียบเท่า คลื่นครวญคลอเคล้าวอนรักฝั่ง (บทเพลงพระราชนิพนธ์: ไกลกังวล, อ้างถึงใน ทิพวรรณ นาคะสุวรรณ, ๒๕๔๘: ๔๐)

จักจั่นจี้เจื้อยเรื้อยร้อง ขับกรรณคำกลอนอ่อนหวาน
เรไรร้ายกาพย์ขับกานท์ บรรสานซอผ่ สายลม (เนาวรัตน์ พงษ์ไพบูลย์, อ้างถึงใน ทิพวรรณ นาคะสุวรรณ, ๒๕๔๘: ๔๐)

ซากกรวดทรายสะอื้น ยะเยือกพื้นกรุงไทยไหว
เศษอิฐปูนอันเปื่อยไป ขอดซ่อนได้ทั้งกับกัลป์ (อังคาร กัลยาณพงศ์, อ้างถึงใน ทิพวรรณ นาคะสุวรรณ, ๒๕๔๘: ๔๐)

๔. สัทพจน์ (Onomatopoeia) หรือการใช้คำเลียนเสียง คือภาพพจน์ที่เกิดจากการใช้คำเลียนเสียง เช่น ฟาร้องครืนๆ น้ำไหลจ๊อกๆ ลมพัดหวัดหวิว ลูกสุนัขร้องอ๊อๆ ทารกดูดนมจ๊วบๆ กระเป๋ารถเมขยับกระบอกตั่วตั่วก๊บบๆ เป็นต้น คำหวานนี้ได้ยินเสียงและเกิดภาพในจินตนาการชัดเจนขึ้น ตัวอย่างเช่น

“...เสียงระฆังหลวงพ่อในวัดแห่งห่างมา กับสายลมบอกเวลาสองยามเสียแล้ว
จันทร์ยังนอนกระสับกระส่ายเหมือนจะปวดหัวเหลือทน... ไม้ทุยกระดิกหางสองข้างเหมือน
จะรู้หัวใจนายสาวของมันแล้วสะบัดเกราะที่คอดังโกร่งๆ เข้า สาย บ่าย เย็น ผ่านไปแล้ว เมื่อ
หญ้าและอาหารไม่ตกถึงท้องมันสักคำมันก็ร้องเบๆ เบๆ... แล้ววันใหม่ก็grayมาพร้อมกับ

เสียงเอออีแอ็กแอ็ก ของไอ้ฮู้ในเล้าอยู่เซ่งแซ่ (คำพูน บุญทวี: เรื่องสั้นชุดหัวอกลูกทุ่ง, อ้างถึงใน ทิพวรรณ นาคะสุวรรณ, ๒๕๔๘: ๔๑)

ตึกตักตูป! ตึกตักตูป! ยิ่งทุบถี่ พรราวเหวี่ยงปรี๊ดปายหลายตลบ
 หากรอยยิ้มยินดียังมีครบ มิรู้จบจาดใจให้ตื่นตัน (ทิพวรรณ นาคะสุวรรณ, ๒๕๔๘: ๔๑)

ทะระและแซะแซะ! ทะระและแซะแซะ! เม็ดข้าวแตะกระด้างกระดอนดิน
 รำกระพือร่อนหลลงกองดิน ข้าวก็หมีนเหมือนจะหกแต่ตกตรง
 (จิระนันท์ พิตรปรีชา: ใบไม้ที่หายไป, อ้างถึงใน ทิพวรรณ นาคะสุวรรณ, ๒๕๔๘: ๔๑)

๕. อธิพจน์ (Hyperbole) หรือการกล่าวเกินจริงคือความเปรียบที่แสดงความเกินจริงอย่างตั้งใจ เพื่อเน้นอารมณ์และความรู้สึก

ตัวอย่าง

ฉันทรอเธออยู่ตั้งชาติแล้วนะ เมื่อไหร่จะมาเสียที

ทำไมไม่เปิดพัดลม ร้อนจนตับจะแตกแล้ว

ฉันทไม่เกรงหน้าอินทรีหน้าพรหมที่ไหนทั้งนั้น (ทิพวรรณ นาคะสุวรรณ, ๒๕๔๘: ๔๑)

จะเจ็บจำไปถึงปรโลก ฤาอยโสกรู้ร้างจางหาย (กวีนิพนธ์ของ อังคาร กัลยาณพงศ์, อ้างถึงใน ทิพวรรณ นาคะสุวรรณ, ๒๕๔๘: ๔๑)

วารุณี พลบูรณ์ (๒๕๕๐: ๑๐-๑๕) กล่าวถึง การใช้ภาษาภาพพจน์ ว่า กลวิธีการใช้ภาษาเพื่อสื่อความหมาย สื่อความคิด สื่ออารมณ์และความรู้สึก จากผู้เขียนไปสู่ผู้อ่าน จากผู้พูดไปสู่ผู้ฟัง มีหลายวิธี วิธีหนึ่งที่ใช้กันอย่างแพร่หลาย คือ “การใช้ภาษาภาพพจน์” ซึ่งเป็นการใช้ภาษาเพื่อให้เกิดภาพในใจได้ความหมายที่ชัดเจน มีพลัง มีน้ำหนัก มีความเข้มข้น น่าสนใจ สามารถโน้มน้าวจิตใจผู้ฟังผู้อ่านได้เป็นอย่างดี วิธีที่จะทำให้ภาษาเกิดภาพพจน์ทำได้หลายวิธี ดังนี้

๑. อุปมา (Simile) เป็นการใช้ความเปรียบเทียบลักษณะของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง โดยสิ่งที่นำมาใช้เป็นความเปรียบเทียบนั้นเป็นสิ่งที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว นำมาเปรียบเทียบเพื่อให้เห็นลักษณะใดลักษณะหนึ่งเพียงด้านเดียว เช่น ให้ความงาม ความรัก ความนุ่ม ความขาว เป็นต้น และจะใช้คำเชื่อมแสดงการเปรียบเทียบไว้อย่างชัดเจน เช่น คล้าย เหมือน ดัง ดังหนึ่ง ราว รวากับ ดุจ ประดุจ เปรียบปาน เป็นต้น

ตัวอย่าง

“...เรื่องบุญหรือบาปนั้น ท่านว่าเหมือนเงา จะลุก จะนั่ง จะเดิน จะนอน ก็ติดตามตัวไปตลอดเวลา บาปนั้นเปรียบเสมือนล้อเกวียนตามรอยเท้าโค ล้อเกวียนหมุนตามรอยโคไป แอ็กจะถูหลัง ถูคอโค ให้ได้รับความเจ็บปวด ต้องทนทุกข์ตามไปด้วยตลอดเวลา...” (คัดจาก ศศิวิมลสลับเหล็ก ของ ศศิวิมล, อ้างถึงใน วารุณี พลบูรณ์, ๒๕๕๐: ๑๑)

๒. อุปลักษณ์ (Metaphor) เป็นการนำของที่มีลักษณะเหมือนกันกับสิ่งที่ต้องการสื่อความหมายเทียบเพื่อให้เกิดจินตภาพที่กว้างไกลโดยไม่ใช้คำแสดงการเปรียบเทียบ แต่สามารถรับรู้ได้โดยนัยว่าหมายถึงสิ่งใด

ตัวอย่าง

“...นายชวน หลีกภัย หัวหน้าพรรคประชาธิปัตย์ กับ พล.อ.ชวลิต ยงใจยุทธ หัวหน้าพรรคความหวังใหม่ก่อนที่จะมาชิงตำแหน่งกัน แต่เดิมนั่งเรือลำเดียวกัน ช่วยกันจ้ำช่วยกันพาย...” (คัดจาก มติชนสุดสัปดาห์ ๘๔๔, ๒๒ ตุลาคม ๒๕๓๙, อ้างถึงใน วารุณี พลบูรณ์, ๒๕๕๐: ๑๒)

หรืออาจใช้คำว่า “คือ” “เป็น” แสดงว่าเป็นสิ่งเดียวกัน เช่น

คือน้ำผึ้งคือน้ำตาคือยาพิษ คือหยาดน้ำอมฤตอันชื่นชุ่ม
คือเกสรดอกไม้คือไฟไหม้ คือความกลุ้มคือฝัน นั้นแหละรัก (คัดจาก ไพรัก ไฟลา ไฟ
ซัง ของ รยงค์ เวณุรักษ, อ้างถึงใน วารุณี พลบูรณ์, ๒๕๕๐: ๑๒)

๓. บุคลาธิษฐาน (Personification) เป็นความเปรียบเทียบที่นำเอาความรู้สึกนึกคิด จิตใจ ลักษณะ กิริยาอาการของมนุษย์ไปใส่ในสรรพสิ่งทั้งมีชีวิตและไม่มีชีวิต ทำให้ดูเหมือนว่าสรรพสิ่งเหล่านั้นแสดงความรู้สึกนึกคิดและอากัปกิริยาต่างๆ ได้เหมือนมนุษย์

ตัวอย่าง

ด้วยมือสองของฉันนี้ ปฐพีจะอร่ามด้วยความฝัน
รวงข้าวจะเกี่ยวกออ้อยสร้อยกัน รอคืนวันเก็บเกี่ยวด้วยเคียวคม (คัดจาก อาเพท
ของ วิทยากร เชียงกุล, อ้างถึงใน วารุณี พลบูรณ์, ๒๕๕๐: ๑๒)

๔. อติพจน์ (Hyperbole) เป็นการนำสิ่งที่เกินความจริงมาเปรียบกับสิ่งที่ต้องการกล่าวถึงเพื่อให้ได้ความรู้สึก ได้อารมณ์และมุ่งผลทางด้านจิตใจมากกว่าข้อเท็จจริง

ตัวอย่าง

“...เขาไม่มาประชุมอ้างว่ามีเรื่องร้อยแปดพันเก้าที่จะต้องทำ...” (คัดจาก การใช้ภาษาระดับปริญญา ของ เจือ สตะเวทิน, อ้างถึงใน วารุณี พลบูรณ์, ๒๕๕๐: ๑๒)

๕. นามนัย (Metonymy) เป็นการใช้คำหรือวลีอื่นเป็นลักษณะเด่น หรือมีสัมพันธภาพใกล้ชิดกับสิ่งที่ต้องการกล่าวถึงนั้น ทำให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพ

ตัวอย่าง

“...เขาทำงานอยู่ที่กระทรวงริมคลองหลอด แม้จะมีข่าวลือต่าง ๆ นานาแต่ก็ยังไม่มีการข่าวจากทำเนียบ...” (วารุณี พลบูรณ์, ๒๕๕๐: ๑๓)

๖. สมณานาม (Antonomasia) เป็นการใช้ชื่อที่ตั้งขึ้นใหม่แทนชื่อที่ต้องการจะกล่าวถึง อาจจะเป็นการสื่อความหมายที่รับรู้กันเฉพาะคนในกลุ่มที่มีประสบการณ์ หรือมีความสนใจร่วมกัน

ตัวอย่าง

หงส์แดงเริ่มติดเครื่อง

ตำรวจจับกุมสิ่งหอมควันในย่านบันเทิงกลางกรุง (วารุณี พลบูรณ์, ๒๕๕๐: ๑๓)

๗. ปฏิทรรศน์ (Paradox) บางตำราเรียกว่า ปฏิภาคพจน์ เป็นการนำคำที่มีความหมายขัดแย้งกันมาวางไว้ใกล้กัน ดูอย่างผิวเผินแล้วจะขัดกันเองหรือไม่น่าเป็นไปได้ แต่ถ้าพิจารณาอย่างลึกซึ้งแล้วจะเห็นว่าเป็นไปได้

ตัวอย่าง

เพราะถิ่นนี้มีฟ้ากว้างกว่ากว้าง มีความมืดที่แว้งสว่างไสว
เป็นแดนเถื่อนแต่เป็นที่ไม่มีภัย อยู่ห่างไกลแต่ใกล้คุณธรรม (คัดจาก ธารทอง ของ
ประยอม ของทอง, อ้างถึงใน วารุณี พลบูรณ์, ๒๕๕๐: ๑๓)

๘. การอ้างถึง (Allusion) เป็นการนำบุคคลหรือเหตุการณ์ หรือข้อความตอนใดตอนหนึ่งในนิทาน หรือวรรณกรรม วรรณคดีอื่นๆ มากล่าวอ้างถึงในงานเขียนของตน

ตัวอย่าง

เมื่อใดหนอใครจะมาคุกเข่า สยบแทบเท้าหลงเงาว่างละเวง (เพลง “หลงเงา” ,
อ้างถึงใน วารุณี พลบูรณ์, ๒๕๕๐: ๑๓)

๙. การซ้ำคำ (Reduplication) เป็นการนำคำที่มีเสียงเหมือนกัน อาจมีความหมายเหมือนกัน หรือต่างกันมาไว้ใกล้ๆกัน เพื่อเน้นย้ำให้ได้ความหมายที่ชัดเจน หนักแน่นขึ้น

ตัวอย่าง

“...ศรีบุรพาเคยประกาศ ฉันรักธรรมศาสตร์เพราะเหตุผล
ธรรมศาสตร์สอนให้รักประชาชน สอนให้คนรักคิดและรักรู้. . .” (คัดจาก หกสิบปี
ธรรมศาสตร์ ของ เนาวรัตน์ พงษ์ไพบูลย์, อ้างถึงใน วารุณี พลบูรณ์, ๒๕๕๐: ๑๔)

๑๐. ปฏิพจน์ (Rhetorical question) เป็นการใช้คำถามที่ไม่ต้องการคำตอบ แต่ถามเพื่อ
เรียกร้องความสนใจหรือกระตุ้นให้คิด

ตัวอย่าง

“...น้ำตาไทยไหลปรี่แล้วกี่ครั้ง เลือดไทยหลังปฐพีแล้วกี่หน
ประชาไทยตายฟรีแล้วกี่คน จะเวียนวนอย่างนี้อีกกี่วัน. . .” (คัดจาก กลอน
สัมผัสใจได้อย่างไร ของ วาสนา บุญสม, อ้างถึงใน วารุณี พลบูรณ์, ๒๕๕๐: ๑๔)

๑๑. การเล่นเสียง (Alliteration) เป็นการเลือกใช้คำที่มีพยัญชนะหรือสระเหมือนกัน เพื่อให้
เกิดภาพ เกิดความรู้สึก ตลอดจนความไพเราะของเสียงสัมผัส

ตัวอย่าง

“...กระเทือนรถกระแทกร่างกระทั่งรุ่ง กระโจนฝุ่นกระจายฟุ้งกระเจิงผอย
จากฟางป่วนจากฝุ่นเประจอนฝนปรอย กันดารดอยเมืองกาญจน์มาเดียวกรุง. . .”
(คัดจาก ตากรุ่ง เรื่องพโยม ของ เนาวรัตน์ พงษ์ไพบูลย์, อ้างถึงใน วารุณี พลบูรณ์,
๒๕๕๐: ๑๕)

๑๒. สัทพจน์ (Onomatopoeia) เป็นการใช้คำเลียนเสียงจากธรรมชาติ เพื่อให้เกิดภาพในใจ
ได้บรรยายภาพเหมือนจริง

ตัวอย่าง

“...บวม! บวม! บวม! บวม! ระเบิดตูมและคนตาย

แต่ตรู่ตราบสาบสาย ก็บ่สิ้นบ่สุดเสียง. . .” (คัดจาก ความเปลี่ยนแปลง ของ นายผี, อ้างถึงใน วารุณี พลบูรณ์, ๒๕๕๐: ๑๕)

๑๓. สัญลักษณ์ (Symbol) เป็นการนำคำที่มีความหมายหนึ่งสมมติขึ้นแทนสภาพ หรือสิ่งต่างๆ เพื่อแนะนำให้คิดตามความหมายสากลอันเป็นที่ยอมรับกันทั่วไป

ตัวอย่าง

สีขาว แทน ความดีงาม ความบริสุทธิ์

นกพิราบ แทน เสรีภาพ สันติภาพ (วารุณี พลบูรณ์, ๒๕๕๐: ๑๕)

จากการศึกษาสรุปได้ว่า พบประเภทของภาพพจน์ ทั้งหมด ๑๓ ประเภทคือ อุปมา (Simile) อุปลักษณ์ (Metaphor) บุคลาธิษฐาน (Personification) อติพจน์ (Hyperbole) นามนัย (Metonymy) สมยฺยานาม (Antonomasia) ปฏิทรรศน์ (Paradox) การอ้างถึง (Allusion) การซ้ำคำ (Reduplication) ปฏิจปฺจณา (Rhetorical question) การเล่นเสียง (Alliteration) สัทพจน์ (Onomatopoeia) และสัญลักษณ์ (Symbol) โดยที่ประเภทของภาพพจน์เหล่านี้ ผู้เขียนใช้เพื่อสร้างมโนภาพให้เกิดขึ้นโดยอาศัยถ้อยคำและสำนวนอย่างมีศิลปะ และภาพพจน์จะช่วยแสดงให้เห็นความชัดเจนและลึกซึ้งของสิ่งที่ผู้เขียนต้องการจะสื่อสาร ซึ่งจะพบเห็นอยู่เสมอทั้งในงานเขียนประเภทร้อยแก้วและร้อยกรอง หรือพบการใช้ทั้งในการพูดและการเขียนทั่วไปในชีวิตประจำวัน ซึ่งโวหารและภาพพจน์ที่ใช้ในงานวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยได้กลั่นกรองเฉพาะโวหารและภาพพจน์ที่ใช้วิเคราะห์การเทศนาพุทธธรรมเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ ซึ่งอธิบายได้ดังนี้

สำนวนโวหาร คือ สำนวนที่ใช้ในการสื่อสารที่เรียบเรียงเป็นอย่างดี มีวิธีการ มีชั้นเชิงและมีศิลปะในการใช้ภาษาเพื่อการสื่อสาร เพื่อให้ผู้รับสารนั้นสามารถรับสารได้อย่างแจ่มแจ้ง ชัดเจนและลึกซึ้ง สำนวนโวหารที่ใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูลเรื่องอิทัปปัจจยตานี้ใช้ ๕ ประเภท ดังนี้

๑. บรรยายโวหาร

บรรยายโวหาร คือ โวหารที่ใช้เล่าเรื่อง หรืออธิบายเรื่องราวต่างๆ ตามลำดับเหตุการณ์ การเขียนบรรยายโวหาร จะมุ่งความชัดเจน เขียน ตรงไปตรงมา รวบรัด กล่าวถึงแต่สาระสำคัญไม่จำเป็นต้องมีพลความ หรือความปลุกย่อยเสริม ในการเขียนทุกๆ ไปมักใช้บรรยายโวหาร เพราะเหมาะในการติดต่อสื่อสารเนื่องจากสำนวนประเภทนี้มุ่งสาระเขียนอย่างสั้นๆ ได้รับความชัดเจน

๒. พรรณนาโวหาร

พรรณนาโวหาร คือ โวหารที่มุ่งให้ความแจ่มแจ้ง ละเอียดลออ เพื่อให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์ซาบซึ้ง เพลิดเพลินไปกับข้อความนั้น การเขียนพรรณนาโวหารจึงยาวกว่าบรรยายโวหารมาก แต่ไม่ใช่ว่าการเขียนอย่างเยิ่นเย้อ เพราะพรรณนาโวหารต้องมุ่งให้ภาพ และอารมณ์ ดังนั้น จึงมักใช้การเล่นคำ เล่นเสียง ใช้ภาพพจน์ แม้เนื้อความที่เขียนจะน้อยแต่เต็มด้วยสำนวนโวหารที่ไพเราะอ่านแล้วได้อรรถรส

๓. เทศนาโวหาร

เทศนาโวหาร หมายถึง โวหารที่มีจุดมุ่งหมายแสดงความแจ่มแจ้งเพื่อให้ผู้อ่านคล้อยตามหรืออาจกล่าวได้ว่ามุ่งชักจูงให้ผู้อ่าน คิดเห็นหรือคล้อยตามความคิดเห็นของผู้เขียนเทศนาโวหาร จึงยากกว่าโวหารที่กล่าวมาแล้วทั้ง ๒ โวหาร เพราะต้องใช้กลวิธีในการชักจูงใ้มากกว่า เนื่องจากเทศนาโวหาร เป็นโวหารที่มุ่งสั่งสอน โดยตีความคำว่าเทศนา ว่าหมายถึงสั่งสอน การแสดง กล่าวคือ แสดงอย่างแจ่มแจ้งเพื่อให้เห็นคล้อยตาม

๔. สาธกโวหาร

สาธกโวหาร คือ โวหารที่มุ่งให้ความชัดเจน โดยการยกตัวอย่างเพื่ออธิบายให้แจ่มแจ้งหรือสนับสนุนความคิดเห็นที่เสนอ ให้หนักแน่น น่าเชื่อถือ สาธกโวหารเป็นโวหารเสริม บรรยายโวหาร พรรณนาโวหาร และเทศนาโวหาร

๕. อุปมาโวหาร

อุปมาโวหาร หมายถึง โวหารเปรียบเทียบ โดยยกตัวอย่าง สิ่งที่คล้ายคลึงกันมาเปรียบเพื่อให้เกิดความชัดเจนด้านความหมาย ด้านภาพ และเกิดอารมณ์ ความรู้สึกมากยิ่งขึ้น กล่าวได้ว่าอุปมาโวหาร คือ ภาพพจน์ประเภทอุปมานั้นเอง อุปมาโวหารใช้เป็นโวหารเสริม บรรยายโวหาร พรรณนาโวหาร และเทศนาโวหาร เพื่อให้ชัดเจนน่าอ่าน โดยอาจเปรียบเทียบกับอย่างสั้น ๆ หรือเปรียบเทียบกับอย่างละเอียดก็ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับอุปมา โวหารนั้นจะนำไปเสริมโวหารประเภทใด

สำหรับ ภาพพจน์ ที่ผู้วิจัยนำไปวิเคราะห์ข้อมูลในการวิจัยครั้งนี้ประกอบด้วย ๘ ประเภทดังต่อไปนี้

๑. อุปมา (Simile)

อุปมาโวหาร คือ การใช้โวหารเปรียบเทียบว่าสิ่งหนึ่งเหมือนกับสิ่งหนึ่งโดยใช้คำเชื่อมที่มีความหมายเช่นเดียวกับคำว่า “เหมือน” เช่น ดุจ ดุจดัง ราว รวากับ เปรียบ ประดุจ เผลอ ปาน ประหนึ่ง เพียง เพียง ปูน เสมอ อย่าง เป็นต้น

๒. อุปลักษณ์ (Metaphor)

อุปลักษณ์ คือ การเปรียบเทียบให้สิ่งหนึ่งเป็นอีกสิ่งหนึ่ง ซึ่งการเปรียบเทียบสิ่งหนึ่งเป็นอีกสิ่งหนึ่ง มักจะมีคำว่า “เป็น” และ “คือ” ในการเปรียบ แต่ถ้าในประโยคนั้นไม่มีคำว่า “เป็น” และ “คือ” แสดงว่าเป็นการแสดงการเปรียบเทียบโดยปริยาย

๓. สัญลักษณ์ (symbol)

สัญลักษณ์ เป็นการเรียกชื่อสิ่งๆหนึ่งโดยใช้คำอื่นมาแทน ไม่เรียกตรงๆ ส่วนใหญ่คำที่นำมาแทนจะเป็นคำที่เกิดจากการเปรียบเทียบและตีความ ซึ่งใช้กันมานานจนเป็นที่เข้าใจและรู้จักกันโดยทั่วไป ทั้งนี้อาจเป็นเพราะผู้ประพันธ์ต้องการเปรียบเทียบเพื่อสร้างภาพพจน์หรือมีฉะนั้นก็อาจจะอยู่ในภาวะที่กล่าวโดยตรงไม่ได้เพราะไม่สมควร จึงต้องใช้สัญลักษณ์แทน

๔. บุคลาธิษฐาน (Personification)

บุคลาธิษฐาน คือการกล่าวถึงสิ่งต่างๆ ที่ไม่มีชีวิต ไม่มีความคิด ไม่มีวิญญาณ เช่น โต๊ะ เก้าอี้ อิฐ ปูน หรือสิ่งมีชีวิตที่ไม่ใช่มนุษย์ เช่น ต้นไม้ สัตว์ โดยให้สิ่งต่างๆ เหล่านี้ แสดงกิริยาอาการและความรู้สึกได้เหมือนมนุษย์ ให้มีคุณลักษณะต่างๆ เหมือนสิ่งมีชีวิต (บุคลาธิษฐาน มาจากคำว่า บุคคล + อธิษฐาน หมายถึง อธิษฐานให้กลายเป็นบุคคล)

๕. อติพจน์ (Hyperbole)

อติพจน์ หรือ อธิพจน์ คือโวหารที่กล่าวเกินความจริง เพื่อสร้างและเน้นความรู้สึกและอารมณ์ ทำให้ผู้ฟังเกิดความรู้สึกที่ลึกซึ้ง ภาพพจน์ชนิดนี้นิยมใช้กันมากแม้ในภาษาพูด เพราะเป็นการกล่าวที่ทำให้เห็นภาพได้ง่ายและแสดงความรู้สึกของผู้พูดได้อย่างชัดเจน

๖. สัทพจน์ (Onomatopoeia)

สัทพจน์ หมายถึง ภาพพจน์ที่เลียนเสียงธรรมชาติ เช่น เสียงดนตรี เสียงสัตว์ เสียงคลื่น เสียงลม เสียงฝนตก เสียงน้ำไหล เป็นต้น ซึ่งการใช้ภาพพจน์ประเภทนี้จะทำให้เหมือนได้ยินเสียงนั้นจริงๆ

๗. นามนัย (Metonymy)

นามนัย คือการใช้คำหรือวลีซึ่งบ่งลักษณะหรือคุณสมบัติของสิ่งใดสิ่งหนึ่งแทนอีกสิ่งหนึ่ง คล้ายๆ สัญลักษณ์ แต่ต่างกันตรงที่ นามนัยนั้นจะดึงเอาลักษณะบางส่วน of สิ่งหนึ่งมากล่าวให้หมายถึงส่วนทั้งหมด หรือใช้ชื่อส่วนประกอบสำคัญของสิ่งนั้นแทนสิ่งนั้นทั้งหมด

๘. ปฏิพจน์ (Paradox)

ปฎิพากย์ หรือ ปรพากย์ คือการใช้ถ้อยคำที่มีความหมายตรงกันข้ามหรือขัดแย้งกันมากล่าวอย่างกลมกลืนกันเพื่อเพิ่มความหมายให้มีน้ำหนักมากยิ่งขึ้น

การใช้ภาษาประเภทการใช้โวหารภาพพจน์ดังที่กล่าวมาข้างต้นสรุปได้ว่า การใช้โวหารภาพพจน์ เป็นการใช้ภาษา การใช้ถ้อยคำ รวมถึงโวหารที่ทำให้เกิดภาพขึ้นในใจของผู้อ่าน เกิดจินตนาการ มีการใช้คำที่เป็นชั้นเชิงและเป็นศิลปะ ซึ่งกล่าวได้อย่างประทับใจ ทำให้ผู้อ่านมีความซาบซึ้งเกิดความรู้สึกรู้สึกคิด และเกิดอารมณ์คล้อยตาม ในการศึกษาดังที่ผู้วิจัยกล่าวมาข้างต้นในเรื่องการใช้ภาษาและกลวิธีการใช้ภาษานั้นจะมีความสำคัญและสัมพันธ์กันกับการศึกษาที่ลึกซึ้งและซับซ้อน เนื่องจากต้องมีความละเอียดรอบคอบและประณีตในการวิเคราะห์การใช้ภาษาเป็นอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นการศึกษากลวิธีในเรื่องใดก็ตาม เมื่อผลที่ได้ออกมาแล้ว น่าจะทำให้ผู้ที่ศึกษาหรือผู้ที่เกี่ยวข้องได้รับประโยชน์อย่างเต็มที่ และสำหรับการศึกษากลวิธีการใช้ภาษาและกลวิธีการสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ ซึ่งมีลักษณะเป็นการเทศนาธรรมะตลอดทั้งเรื่อง ดังนั้น โวหารที่สำคัญที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้ก็คือ เทศนาโวหาร ซึ่งมีลักษณะสั่งสอน แสดงให้เห็นแจ่มแจ้งในเรื่องที่สอน และใช้โวหารอื่นๆ ทั้งอุปมาโวหาร บรรยายโวหาร พรรณนาโวหาร และสาธกโวหาร เป็นส่วนเสริมในแต่ละหัวข้อที่สอน โดยเลือกชนิดของโวหารให้สัมพันธ์กับหัวข้อที่บรรยาย

เอกสารที่เกี่ยวข้องกับทฤษฎีวาทกรรม

วาทกรรม (Discourse) นอกจากเป็นคำที่ใช้สื่อความหมายกันในวงวิชาการด้านภาษาศาสตร์และสังคมศาสตร์แล้ว ยังเชื่อมโยงและใช้กับศาสตร์อื่นๆ ในสังคม เช่น ปรัชญา วรรณกรรม เป็นต้น จึงมีบุคคลหลายกลุ่มในสังคมใช้คำว่าวาทกรรมในการพูดและเขียนสื่อสารกันทั่วไปในวงวิชาการ เช่น วาทกรรมวรรณกรรม วาทกรรมคนชายขอบ และวาทกรรมโน้มมน้าวสั่งสอน และอื่นๆ ดังนั้น ความเข้าใจที่สับสนเกี่ยวกับความหมายของคำว่าวาทกรรมจึงเกิดขึ้นโดยเฉพาะวาทกรรมในมิติทางภาษาศาสตร์และสังคมศาสตร์ที่มีภาษาและสังคมเป็นจุดร่วมที่คาบเกี่ยวกัน ควรแก่การทำความเข้าใจความหมายของคำนี้ทั้งสองศาสตร์หรือทั้งสองแง่มุมนี้อย่างถ่องแท้

ราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๔๖: ๒๖) นิยามความหมายของ “วาทกรรม” ว่ามีความหมายเดียวกับ “สัมพันธสาร” และ “ถ้อยความเกี่ยวเนื่อง” ซึ่งใช้คำศัพท์ภาษาอังกฤษว่า (Discourse) จากการนิยามนี้ วาทกรรม ถ้อยคำเกี่ยวเนื่อง และสัมพันธสารมีความหมายเดียวกันกับวาทกรรม นอกนั้นยังมีคำอื่นๆ ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ได้แก่ วจนะ และปริจเฉท จากความหมายและการใช้คำต่างๆ ในความหมายเดียวกันดังกล่าวนี้ เป็นความหมายเชิงภาษาศาสตร์

วิลาสินี พิพิชกุล และคณะ (๒๕๔๗: ๒๖) ได้ให้ความหมายเอาไว้ว่า วาทกรรม หมายถึง ชุดของความหมายที่เป็นระบบ ซึ่งปรากฏทั้งในรูปข้อความ ภาพ สัญลักษณ์ แบบแผนปฏิบัติรวมไปถึงความเชื่อ ค่านิยม อัตลักษณ์ที่มีการสื่อสารเพื่อให้เกิดความหมาย คุณค่า กฎเกณฑ์ เงื่อนไข ซึ่งมีผลต่อการควบคุมสังคม สถาบันและปัจเจกบุคคลว่าอะไรควรนำเสนอ สื่อความหมาย อะไรควรเชื่อและปฏิบัติตาม รวมทั้งไปมีผลต่อการสร้างชุดของความจริงขึ้นในสังคมในช่วงเวลาเฉพาะช่วงด้วยที่ได้ให้

คำอธิบายความหมายของวาทกรรมว่าหมายถึงภาษาที่ถูกนำมาใช้ ซึ่งหมายความว่าผู้คนในสังคมต้องทำตามที่วาทกรรมกำหนดในชีวิตประจำวันโดยหลีกเลี่ยงได้ยาก ภาษาที่ใช้ในชีวิตประจำวันมิได้หมายถึงการพูดและการเขียนเท่านั้น พฤติกรรมของคนก็น่าจะถือเป็นภาษาชนิดหนึ่งเช่นกัน

ส่วนในมิติทางสังคมศาสตร์นั้น คำว่าวาทกรรมมีความหมายไปอีกแง่มุมหนึ่ง ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (๒๕๔๙: ๑๙) กล่าวว่า วาทกรรมไม่ได้หมายถึงภาษา คำพูดหรือถ้อยแถลงอย่างที่มีคนเข้าใจกันเท่านั้น แต่จะใช้ในความหมายที่สอดคล้องกับ Michel Foucault ซึ่งกล่าวว่า วาทกรรม หมายถึงระบบและกระบวนการในการสร้างหรือผลิต (Constitute) เอกลักษณ์ (Identity) และความหมาย (Significance) ให้กับสรรพสิ่งในสังคมที่ห่อหุ้ม การวิเคราะห์วาทกรรม หรือลักษณะวาทกรรมที่เป็นหน่วยในการวิเคราะห์ (Unit analysis) ไม่ใช่เป็นเพียงการบอกกล่าว หรือตัวบทที่อยู่ลำพังอย่างเดียว

มิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault) นักคิดชาวฝรั่งเศสให้ความหมายเอาไว้ว่า หมายถึง ระบบและกระบวนการในการสร้าง/ผลิตเอกลักษณ์และความหมายให้กับสรรพสิ่งต่างๆ ในสังคมที่ห่อหุ้มเราอยู่ ไม่ว่าจะเป็นความรู้ ความจริง อำนาจหรือตัวตนของเราเอง นอกจากนี้วาทกรรมยังทำหน้าที่ตรึงสิ่งที่สร้างขึ้นให้ดำรงอยู่และเป็นที่ยอมรับของสังคมในวงกว้าง ขณะเดียวกันวาทกรรมก็ทำหน้าที่เก็บกดปิดกั้น มิให้เอกลักษณ์และความหมายบางอย่างเกิดขึ้นหรือทำให้เอกลักษณ์หรือความหมายของบางอย่างที่ดำรงอยู่แล้วในสังคมเลือนหายไปได้พร้อมๆ กันด้วย (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, ๒๕๔๙: ๓๑) วาทกรรมในทัศนะของฟูโกต์เป็นมากกว่าเรื่องของภาษา คำพูด การตีความ ทัศนคติการจริงของวาทกรรม (Discursive Practice) จะรวมเอาจารีตปฏิบัติ ความคิด ความเชื่อ คุณค่าและสถาบันต่างๆ ในสังคมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนั้นๆ ไว้ด้วย

จันทิมา เอี่ยมมานนท์ (๒๕๔๙: ๒๙-๓๐) มีความเห็นว่า อุดมการณ์เป็นสิ่งที่แฝงอยู่ในวาทกรรมอย่างแนบเนียนและเป็นธรรมชาติ บางครั้งอาจดูไม่ออกด้วยรูปภาษา บางครั้งผู้ใช้ภาษาตกอยู่ภายใต้อำนาจของวาทกรรมไปแล้วโดยไม่รู้ตัว อุดมการณ์ในวาทกรรมจึงไม่อาจค้นพบได้เพียงบริบททางภาษา และจากการวิจัยวาทกรรมเกี่ยวกับผู้ป่วยเอดส์ในสังคมไทยตามแนว ปฏิพันธ์วิเคราะห์ ได้ให้ความหมายของวาทกรรมไว้ ๒ นัย คือ ๑) ความหมายในระดับแคบหรือในมิติทางภาษา เป็นความหมายเชิงรูปธรรม หมายถึง รูปภาพและรูปภาษาที่ขึ้นอยู่กับบริบทการใช้ภาษาของผู้ใช้ภาษาซึ่งตรงกับ ความหมายของคำว่า “ปริจเฉท” และ “ตัวบท” ซึ่งใช้สำหรับพูดถึงหน่วยทางภาษาที่เหนือกว่าประโยค และข้อมูลภาษาที่นำมาวิเคราะห์ ๒) ความหมายในระดับกว้าง เป็นความหมายเชิงนามธรรมที่แสดงมิติทางสังคม ซึ่งเป็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคล การกระทำของบุคคล เครื่องมือที่ใช้ในการสื่อสาร ความแตกต่างของการกระทำ อัตลักษณ์ของบุคคล การใช้ความหมายของสิ่งต่างๆ ในโลกการสร้างประสบการณ์ และการเรียนรู้ระบบสัญลักษณ์และบุคคลอื่น

ทรงธรรม อินทจักร (๒๕๕๐: ๑-๒) อธิบายถึงความเป็นมาและความหมายของ “วาทกรรม” นี้ว่าเป็นศาสตร์ที่ศึกษาเกี่ยวกับการที่มนุษย์กระทำ หรือประกอบกิจกรรมต่างๆ โดยใช้ภาษาเป็นเครื่องมือ เป็นแขนงหนึ่งของวิชาภาษาศาสตร์ ซึ่งได้รับความสนใจเป็นอย่างมากในซีกโลกตะวันตกปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ และช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐ ภายใต้การนำของชาวอเมริกันชื่อ Charles

Peirce William James และ John Dewey โดยยึดแนวคิดหลักว่า แนวคิดต่างๆ ไม่ควรเป็นสิ่งตายตัว แนวคิดเชิงปรัชญาควรนำไปประยุกต์ใช้กับชีวิตประจำวัน เพื่อแก้ปัญหาและปรับปรุงชีวิตในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ Charles Morris ประยุกต์ใช้ในการสถาปนาศาสตร์แขนงใหม่ขึ้น คือสัญญานศาสตร์ (semiotic) ซึ่งเป็นการศึกษาระบบสัญลักษณ์ (sign system) ที่ประกอบไปด้วยกรอบการวิเคราะห์ ๓ ประการ คือ ๑) การพิจารณาวยากยสัมพันธ์ (syntactic) หรือประโยค (syntax) ที่สัมพันธ์กันระหว่าง sign กับหมู่ของสัญลักษณ์ (semantics) ๒) ความสัมพันธ์ระหว่างสัญลักษณ์กับสรรพสิ่ง (entity) ที่เกี่ยวข้อง และ ๓) ความสัมพันธ์ระหว่างสัญลักษณ์กับผู้ตีความ (interpreter)

วิโรจน์ อรุณมานะกุล (๒๕๔๙: ๑๘๖) สรุปถึงวาทกรรมในมิติด้านภาษาศาสตร์และสังคมศาสตร์ว่า ในสาขาวิชาภาษาศาสตร์คำว่า discourse ใช้กันในหลายความหมาย เช่น ใช้แทนภาษาพูดที่เกิดจากการสนทนา การสัมภาษณ์ การกล่าวสุนทรพจน์ และใช้คำว่า text สำหรับภาษาเขียน ใช้ทั้งภาษาพูดและภาษาเขียน และที่กว้างไปกว่านั้นเป็นการมองหน่วยภาษาทั้งหมดที่เป็นบริบทการสื่อสารทั้งหมดนี้ใช้คำว่า “ปริจเฉท” หรือ “สัมพันธ์สาร” นอกนั้น discourse เกี่ยวข้องกับ ideology ในภาษาพูดและภาษาเขียนที่สะท้อนให้เห็นถึงอุดมการณ์และความเชื่อของกลุ่มคนในสังคม วาทกรรมจึงเป็นคำที่ใช้กันในทางสังคมศาสตร์ ผู้ที่ใช่มากเป็นที่รู้จักแพร่หลาย คือ Michel Foucault โดยมีผู้ใช้แนวคิดและผลงานของท่านมาศึกษากันอย่างต่อเนื่องถึงปัจจุบัน

เสนาะ เจริญพร (๒๕๔๖: ๓๒) นิยามความหมายของ “Discourse” ว่า เป็นข้อความที่ถูกพูดหรือเขียนเพื่อสื่อสารเรื่องใดเรื่องหนึ่งในสังคมยุคหนึ่งเช่น ความเป็นไทย ผู้หญิงในยุคฟองสบู่ ฯลฯ โดยพิจารณาจากเนื้อหาของข้อความที่ถูกกำกับด้วยความรู้ (Episteme) ของสังคมยุคนั้นๆ ที่ส่งผลต่อปฏิบัติการทางสังคม (Social Practice) ทำให้เกิดวาทกรรมต่างๆ ภายใต้กรอบความรู้และความคิดที่ได้รับการยอมรับของกลุ่มคนในสังคม หากเป็นการยอมรับของคนส่วนใหญ่ เรียกว่า วาทกรรมกระแสหลัก (mainstream discourse) ซึ่งมักมีที่มาจากกลุ่มผู้ถือครองอำนาจอยู่ในสังคมยุคนั้นๆ ส่วนวาทกรรมกระแสอื่นจึงเป็นวาทกรรมกระแสรองซึ่งอาจเป็นวาทกรรมทางเลือกอื่น (alternative discourse) หรือวาทกรรมโต้แย้ง (Contesting Discourse)

การวิเคราะห์วาทกรรมในมิติทางภาษาศาสตร์ยุคแรกซึ่งเป็นเพียงการศึกษาลักษณะโครงสร้างทางไวยากรณ์ (Grammatical Structure) ผ่านช่วงเวลามาจนถึงการศึกษาวาทกรรมในบริบททางสังคมลักษณะต่างๆ เช่น การวิเคราะห์วาทกรรมเชิงวิพากษ์ (Critical Discourse Analysis) มโนทัศน์ของวาทกรรม (Discourse) จึงเปลี่ยนแปลงไปอีกขั้นหนึ่ง ข้ามพ้นไปศึกษาครอบคลุมถึงโครงสร้างทางความหมาย (Notional Structure) และบริบททางสังคม การเปลี่ยนจากการวิเคราะห์ปริจเฉทเป็นการวิเคราะห์วาทกรรมและภาษาศาสตร์เชิงวิพากษ์ทำให้เกิดการเชื่อมโยงการวิเคราะห์วาทกรรมในมิติทางภาษาศาสตร์และสังคมศาสตร์ที่ชัดเจนยิ่งขึ้นข้อมูลเกี่ยวกับมโนทัศน์และความเกี่ยวเนื่องระหว่างวาทกรรมในมิติทางภาษาศาสตร์และสังคมศาสตร์ของนักภาษาศาสตร์ชาวต่างประเทศ ที่เรียบเรียงโดย กาญจนา เจริญเกียรติบวร (๒๕๔๘: ๘-๑๒) สรุปว่า จากทฤษฎีของ Ferdinand de Saussure นักภาษาศาสตร์ชาวสวิสเซอร์แลนด์แสดงความคิดเห็นว่า ภาษาเป็นระบบสัญลักษณ์ที่มีลักษณะเป็นสิ่งที่สมมุติ (Arbitrary) ประกอบด้วยเสียงและความหมายให้ความสำคัญกับภาษาพูดมากกว่าภาษาเขียน

สำหรับนักภาษาศาสตร์สมัยหลังให้ความสำคัญภาษาเขียนมากกว่าด้วยเหตุผลด้านระเบียบกฎเกณฑ์ด้านภาษา ซึ่งเป็นกฎพื้นฐานของสังคม โดยการพูดอาจคลาดเคลื่อนได้ซึ่งได้แก่คำว่า “Parole”

จากข้อมูลข้างต้นสรุปได้ว่า วาทกรรมในมิติทางภาษาศาสตร์มี ๒ นัย คือ ๑) วาทกรรมในมโนทัศน์เดิม คือรูปภาษาในวาทกรรมซึ่งเป็นที่เข้าใจกันว่าเป็นภาษาระดับเหนือกว่าประโยค ๒) วาทกรรมในมโนทัศน์ใหม่ คือ รูปภาษาและมิติอื่นๆ ที่แฝงอยู่กับการสื่อสาร เช่น แนวคิดและอุดมการณ์ของผู้สื่อสารในด้านต่างๆ เช่น ความเชื่อ วัฒนธรรม การเมือง และการปกครอง เป็นต้น เป็นการเชื่อมโยงกับมโนทัศน์บางประการของวาทกรรมในมิติทางสังคมศาสตร์ เป็นข้อมูลที่สามารถนำมาใช้เป็นแนวทางในการวิเคราะห์วาทกรรมคำสอนของพุทธทาสภิกขุทั้งด้านกลวิธีทางภาษาและแนวคิดในวาทกรรม การเสนองานวิจัยนี้ผู้วิจัยใช้คำว่า “วาทกรรม” (Discourse) ซึ่งเป็นภาษาระดับข้อความ มีกลวิธีการเชื่อมโยงความเพื่อสื่อความหมายและความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างภาษา ผู้ใช้ภาษา และบริบทอื่นในสังคมที่ส่งผลต่อการใช้ภาษาของบุคคลและกลุ่มบุคคล ความเชื่อ ทศนคติ และวัฒนธรรมในสังคมของกลุ่มคนเหล่านั้น วาทกรรมแต่ละเรื่องมีระบบความคิดและเหตุผลของตนในการอธิบายหรือมองความจริง ซึ่งวาทกรรมเรื่องเดียวกันแต่ต่างระบบความคิดและเหตุผลก็จะมี ความแตกต่างกันออกไป ในการให้คำอธิบายต่อเรื่องนั้นๆ ดังนั้น ในเรื่องเดียวกันจึงมีวาทกรรมหลายชุดที่เกี่ยวข้อง และวาทกรรมแต่ละชุดก็มีความขัดแย้งหรือปฏิเสธ “ความจริง” ของวาทกรรมอื่นๆ ได้

เอกสารที่เกี่ยวข้องกับอทิปปัจจยตาหรือปฏิจจสมุปบาท

อทิปปัจจยตาเป็นพุทธธรรมหรือสัจธรรม เป็นความจริงแท้ที่สุดของพระพุทธศาสนา และเชื่อมโยงคำสอนทั้งปวงของพระพุทธเจ้าว่าล้วนเป็นไปตามธรรมหรือกฎของ “อทิปปัจจยตา” กฎอทิปปัจจยตา ก็คือ กฎสูงสุดของธรรมชาติ ที่ควบคุมทุกสิ่งทุกอย่างเอาไว้ ไม่มีอะไรที่จะอยู่นอกเหนือกฎนี้ได้ ซึ่งกฎอทิปปัจจยตานี้ จะเป็นกฎของความจริงของธรรมชาติที่เราทุกคนสามารถรับรู้ได้หรือเข้าใจได้ เพราะมันก็เป็นความจริงพื้นฐานง่ายๆที่เราสามารถพบเห็นกันได้จนเป็นของธรรมดาอยู่แล้ว และเป็นกฎที่ทางวิทยาศาสตร์ใช้ในการค้นหาความจริงของธรรมชาติ โดยมีใจความสำคัญดังนี้

“...เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี, เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น, เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี, เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๔๗)

ดังนั้นผู้วิจัยจึงได้ทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องอทิปปัจจยตาและปฏิจจสมุปบาท ดังนี้

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), ๒๕๔๔: ๑๖๐) กล่าวไว้ในหนังสือพุทธธรรมว่า ปฏิจจสมุปบาทนั้น ถือว่าเป็นหลักใหญ่ที่ครอบคลุมธรรมได้ทั้งหมด แม้เรื่องกรรมก็เป็นเพียงส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเห็นได้ชัดเมื่อแยกส่วนในกระบวนการนั้น ออกเป็น วัฏฏะ ๓ คือ กิเลส กรรม และวิบาก หลักปฏิจจสมุปบาทแสดงถึงกระบวนการทำกรรม และการให้ผลของกรรมทั้งหมด ปฏิจจสมุปบาทเป็นเรื่องของกฎธรรมชาติ จึงเป็นเรื่องใหญ่ที่มีความกว้างขวางลึกซึ้ง และมีแง่มุม

ด้านต่างๆ มากมายละเอียดซับซ้อนอย่างยิ่ง ไม่ต้องพูดถึงว่าจะยากต่อการที่จะเข้าใจให้ทั่วถึง แม้แต่จะพูดให้ครบถ้วนก็ยากที่จะทำได้

พุทธทาสภิกขุ (๒๕๔๑: ๔๔) กล่าวว่า ปฏิจจสมุปบาท (Dependent Origination) มาจากรากศัพท์ของคำว่า ปฏิจฺจ” แปลว่าอาศัย และ “สมุปฺบาท” แปลว่า เกิดขึ้นพร้อม ปฏิจจสมุปบาทจึงหมายถึงการเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกันและกัน หรือการที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมีขึ้น นอกจากชื่อนี้แล้วยังมีชื่ออื่นๆ ที่มีความหมายใกล้เคียง สามารถนำมาใช้เรียกแทนกันได้ เช่น ปัจจยการ (อาการแห่งธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น) ซึ่งเป็นคำที่นิยมใช้ในคัมภีร์อภิธรรมและอรรถกถา มีความหมายเหมือนกับ ปฏิจจสมุปบาท, ตถตา (ความเป็นอย่างนั้น), อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน), อนัญญตถตา (ความไม่เป็นอย่างอื่น), อิทัปปัจจยตา (ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้)

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต, ๒๕๔๒) ได้ให้ความหมายของปฏิจจสมุปบาทว่า เป็นสภาพที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมีขึ้น การที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยต่อเนื่องกันมา มีองค์ประกอบ ๑๒ ประการดังนี้ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสจึงมี ซึ่งอธิบายความตามที่ได้กล่าวมาได้นี้ สังยุตตนิกาย นิทานวรรค พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงองค์ธรรม ๑๒ ประการของปฏิจจสมุปบาทเป็นปัจจัยแก่กันและกันจนเป็นพฤติกรรมที่เกี่ยวข้องกันและความหมายขององค์ธรรมเหล่านั้นมี ดังนี้

๑. อวิชชา คือ ความไม่รู้ ไม่เห็นตามความเป็นจริง ไม่รู้เท่าทันตามสภาวะหลงไปตามสมมติบัญญัติ ความไม่รู้ที่แฝงอยู่กับความเชื่อถือต่างๆ ภาวะขาดปัญญา ความไม่เข้าใจเหตุผล การไม่ใช้ปัญญา หรือปัญญาไม่ทำงานในขณะนั้นๆ

๒. สังขาร คือ ความคิดปรุงแต่ง ความจงใจ มุ่งหมาย ตัดสินใจ และการที่แสดงเจตนาออกเป็นการกระทำ การจัดสรรกระบวนการความคิดและมองหาอารมณ์มาสนองความคิด โดยสอดคล้องกับพื้นนิสัย ความถนัด ความโน้มเอียง ความเชื่อถือ และทัศนคติของตน ตามที่ได้สั่งสมไว้ การปรุงแต่งจิตปรุงแต่งความคิด หรือปรุงแต่งกรรม ด้วยเครื่องปรุง คือคุณสมบัติต่างๆ ที่เป็นความเคยชินหรือได้สั่งสมไว้

๓. วิญญาณ คือ การรับรู้ต่ออารมณ์ที่สัมผัส คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส รู้ต่ออารมณ์ที่มีใจจดจ่อจนสภาพพื้นเพของจิตใจในทุกขณะ

๔. นามรูป คือ ความมีอยู่ของรูปธรรมและนามธรรม ในความรู้ของบุคคล ภาวะที่ร่างกายและจิตใจทุกส่วนอยู่ในสภาพที่สอดคล้องและปฏิบัติหน้าที่เพื่อตอบสนองใน แนวทางของวิญญานที่เกิดขึ้นนั้น ส่วนต่างๆ ของร่างกายและจิตใจที่เจริญหรือเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพจิต

๕. สฬายตนะ คือ ภาวะที่อายตนะ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) อารมณ์ความรู้สึกกระทบหรือสัมผัสกับสิ่งเร้า

๖. ผัสสะ คือ การเชื่อมต่อการรับรู้กับโลกภายนอก ในทุกขณะอารมณ์

๗. เวทนา คือ ความรู้สึกสุขสบาย ถูกใจ หรือทุกข์ ไม่สบาย หรือเฉยๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์

๘. ตัณหา คือ ความทะยานอยาก ร่ำรอนหาสิ่งอันวยสุขเวทนา หลีกหนีสิ่งที่ก่อทุกข์เวทนา, โดยอาการได้แก่ อยากได้ อยากเป็น อยากคงอยู่นั้นๆ ยังยืนตลอดไป อยากให้ ดับสูญ พินาศไปเสีย

๙. อุปาทาน คือ ความยึดมั่นถือมั่นในเวทนาที่ชอบหรือชัง รวบรวมเอาทุกสรรพสิ่ง และภาวะชีวิตที่อันวยเวทนานั้นเข้าผูกพันกับตัว ความยึดมั่นต่อสิ่งที่ก่อให้เกิดเวทนาที่ชอบหรือ ไม่ชอบ จนเกิดท่าทีหรือดีราคาต่อสิ่งต่าง ๆ ในแนวทางที่เสริมหรือสนองตัณหาของตน

๑๐. ภพ คือ การเกิดของกระบวนการพฤติกรรมทั้งหมดที่แสดงออก เพื่อสนองตัณหาอุปาทานนั้น และภาวะชีวิตที่ปรากฏเป็นอย่างไรอย่างหนึ่ง โดยสอดคล้องกับอุปาทานและกระบวนการพฤติกรรมนั้น โดยจะต่อเนื่องเป็นสาย คือ ภพ ขาติ ขรามรณะ

๑๑. ขาติ คือ การเกิดความตระหนักในตัวตนว่าอยู่หรือไม่ได้อยู่ในภาวะชีวิตนั้น หรือไม่ได้มีไม่ได้เป็นอย่างนั้นๆ การเข้าครอบครองภาวะชีวิตนั้นหรือเข้าสวมเอากระบวนการ พฤติกรรมนั้น โดยการยอมรับตระหนักขึ้นมามีว่า เป็นภาวะชีวิตของตน เป็นกระบวนการพฤติกรรมของตน

๑๒. ขรา มรณะ คือ ความสำนึกในความขาด พลาด หรือพรากแห่งตัวตนจากภาวะชีวิตอันนั้น ความรู้สึกที่ตัวตนถูกคุกคามด้วยความสูญเสียสลาย หรือ พลัดพรากจากภาวะชีวิตนั้น หรือจากการได้มี ได้เป็นอย่างนั้น จึงเกิดโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส พ่วงมาด้วยคือ รู้สึกคับแคบ ขัดข้อง ขุ่นมัว แห้งใจ ขดหู่ ซึมเซา ไม่สมหวัง กระวนกระวาย และทุกข์เวทนาต่างๆ

องค์ธรรมทั้ง ๑๒ องค์ธรรมของปฏิจจสมุปบาทจะนับตั้งแต่อวิชชาจนถึงขรามรณะเท่านั้น ส่วนโสกะ (ความโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ โทมนัส อุปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นเพียงตัวพลอยผสม หรือ เป็นเพียงตัวการที่คอยหมักหมมกิเลส ที่เรียกว่า “อาสวะ” ซึ่งอาสวะกิเลสนี้จะปึงจัยให้เกิดอวิชชาที่หมุนเป็นวงจรต่อไป

บุญ นิลเกษ (๒๕๓๓: ๒๖) สรุปหลักปฏิจจสมุปบาทไว้ในหนังสือ คู่มือปรัชญาพุทธศาสนาว่า “ปฏิจจสมุปบาท เป็นกฎที่อธิบายปรากฏการณ์ต่างๆ ในโลกโดยถือว่าสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปรากฏการณ์ และเหตุการณ์ทุกอย่างนั้นมิได้อยู่ของตัวมันด้วย มันเป็นขบวนการที่ปรากฏและเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขที่เกี่ยวข้อง ในทางพุทธปรัชญา เรียกกฎแห่งธรรมชาติดังกล่าวนี้ว่า The Law of Causality or The Law of Causation ส่วนทางวิทยาศาสตร์ทั่วไปเรียกว่า The Law of Relativity or the Law of Cause-Effect”

อโนทัย อาตมา (๒๕๔๔: ๒๔๖) กล่าวไว้ในหนังสือ เรื่องรู้นิพพานประจำชาวบ้าน มีใจความว่า “ปฏิจจสมุปบาท นี้ หมายถึงการที่ธรรม ๓ สิ่ง (Three Thing) คือปัจจัย สังขารธรรม (Conditioned Thing) การเกิดของทุกข์ (The Origin of Suffering) และการดับของทุกข์ (The Cessation of Suffering) มารวมกันทำหน้าที่เป็นกฎปฏิจจสมุปบาท”

พุทธทาสภิกขุ (๒๕๐๓: ๑๑๓-๑๑๗) ได้แบ่งบุคคลที่เรียนรู้ธรรมไว้ ๓ ประเภทคือ พวกที่อยากฟังและพร้อมที่จะฟัง พวกที่มีความรู้สึกเป็นกลาง พวกที่ไม่อยากฟังหรือพวกที่เกลียด แต่ถูกเกณฑ์หรือถูกบังคับให้มาฟัง หลักการที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้กับการจงใจเผยแผ่พระพุทธศาสนา พอสรุปได้ดังนี้คือ ๑) อำนาจที่สามารถใช้บังคับได้ ๒) สิ่งที่น่าสนใจหรือเกลี้ยกล่อม ๓) การสงเคราะห์ที่บริสุทธิ์ ๔) การกระทำชนิดที่ปาฏิหาริย์ ๕) การทำให้เกิดความเลื่อมใสด้วยการปฏิบัติปฏิบัติชอบให้ดู

เสถียรพงษ์ วรรณปก (๒๕๕๕) ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร ว่า ท่านพุทธทาสเป็นคนช่างคิดช่างประดิษฐ์ ทั้งประดิษฐ์คำและประดิษฐ์ธรรม ประดิษฐ์คำ หมายถึงคิดคำที่ “ซ้ำ” ไม่ใช่ในความหมายซ้ำกัน แต่ในความหมายคมซ้ำ เมื่อท่านออกจากวัดปทุมคงคา พระนคร กลับไปตั้งสำนักที่ไชยา ท่านติดใจสถานที่แห่งหนึ่งเป็นป่า มีต้นไม้กับต้นพลาขึ้นอยู่มากมาย จึงตั้งสำนักอยู่ ณ ที่นั้น เมื่อคิดชื่อท่านก็ตั้งว่า โมกขพลาราม (โมกข-พล-อาราม) แปลว่าอาราม (หรือวัด) อันเป็นพลังแห่งการหลุดพ้น เมื่อถามว่าทำไมท่านตั้งชื่อได้เหมาะสมเช่นนี้ ท่านตอบว่า ไม่ได้คิดอะไรลึกซึ้งปานนั้น บังเอิญป่าแห่งนี้มีต้นไม้กับต้นพลาเยอะจึงเอามา “บวช” เสียเลย ว่า “โมกขพล” เติมอารามเข้าไปก็เลยเป็นโมกขพลารามด้วยประการฉะนี้ ประดิษฐ์ธรรม เช่น หาทางอธิบายธรรมให้เข้าใจง่ายและเป็นที่ยอมรับในคนรุ่นใหม่ เช่นดั่งนิพพาน ที่คนส่วนมากนึกว่าเป็นของสูง เป็นสิ่งที่เหลือวิสัยจะฟังได้ฟังถึง ถึงขนาดว่าเลยเถิดไปว่า ตายแล้วจึงจะนิพพานได้ ก็ชี้ให้เห็นว่านิพพานได้ในขณะนี้เดี๋ยวนี้ แล้วก็ “ลดเพดาน” ลงมาให้เห็นว่าการทำจิตให้ว่างจากกิเลส ไม่มีตัวกูของกูชั่วขณะก็เท่ากับถึง “นิพพานชั่วคราว” ลดเพดานลงขนาดนี้ ก็ทำให้ใครที่คิดว่านิพพานเป็นเรื่องสูงเกินความสามารถ รู้สึกใหม่ว่าไม่สูงเกินกว่าตนจะเข้าถึงได้ ทำให้มีกำลังใจในการปฏิบัติ “ตัวกูของกู” ก็เช่นกัน ไม่มีใครกล้าแปลกกล้าใช้เพราะถือว่าเป็นคำหยาบ ไม่เหมาะ แต่หลวงพ่อบุญทาสจะจงใจใช้ เพราะนอกจากตรงตามความหมายของศัพท์ (อหังการ มมังการ) แล้ว มันกระตุกใจ หรือ “โดนใจ” ไม่เลวทีเดียว นอกจากนี้ยังขยันทาคำคล้ายๆ กันมารวมหมวดไว้ แล้วถือโอกาสบรรยายทีละคำตามลำดับ คำหนึ่งใช้เวลาเป็นปีกว่าจะบรรยายจบ ทำให้นึกถึงพระมหาภิกขุญาณสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าตรัสชมเชยว่า มีความสามารถขยายบทธรรมสั้นๆ ให้พิสดารได้

บรรจบ บรรณรุจิ (๒๕๓๘) ได้กล่าวไว้ในหนังสือปฏิจสมุปปาต ว่า ปฏิจสมุปปาต เป็นหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา เนื่องจากเป็นกระบวนการที่สอนให้เข้าใจชีวิตว่า เกิดดำรงอยู่ ตาย และสืบต่อได้อย่างไร การเข้าใจในลักษณะดังกล่าวมานี้เป็นประโยชน์อย่างมากต่อการดำเนินชีวิต ผู้เขียนได้ศึกษาปฏิจสมุปปาตอยู่หลายปีจึงพบว่า ปฏิจสมุปปาต คือส่วนขยายของอริยสัจ ๔ ที่อธิบายเรื่องราวของชีวิตได้ทั้งในชีวิตปัจจุบันและชีวิตหลังความตาย กล่าวคือ ในชีวิตปัจจุบันเกิดความคิดขึ้นในแต่ละขณะจิตย่อมมีวงจรของปฏิจสมุปปาตเกิดขึ้นครบถ้วน และเมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป เป็นปัจจัยให้เกิดความคิดใหม่ขึ้นแทน ส่วนเรื่องชีวิตหลังความตาย ก็ได้แก่ การเกิดใหม่นั้นเอง เป็นการสืบต่อจากขณะปัจจุบันโดยเกิดจากจิตหรือวิญญาณ ยิ่งไปกว่านั้นยังพบว่า หากเข้าใจปฏิจสมุปปาตได้ ก็จะเข้าใจชีวิตได้รวมทั้งเข้าใจธรรมะอื่นๆ ได้ไม่ยาก เพราะธรรมอื่นๆ ต่างล้วนแตกแขนงออกไปจากปฏิจสมุปปาตทั้งสิ้น ชีวิตของปุถุชนไม่ว่าจะรวยหรือจน ย่อมเหมือนกันตรงที่มีความรู้สึกเป็นสุขและทุกข์นี้ เมื่อว่าถึงมูลเหตุที่แท้จริงแล้ว ก็เกิดมาจากกิเลส คือ อวิชชา (ความไม่รู้) ตัณหา (ความอยาก) และ อุปาทาน (ความยึดมั่น) ที่เกิดขึ้นปรุงแต่งจิต หรือวิญญาณอยู่อย่างต่อเนื่องนั่นเอง การที่กิเลสเหล่านี้ปรุงแต่งจิตหรือวิญญาณ นอกจากส่งผลให้ชีวิตมีสุขมีทุกข์แล้ว ยังส่งผลให้ชีวิตมีการสืบต่อไม่สิ้นสุด ฉะนั้น ความตายจึงไม่ใช่การสิ้นสุดของชีวิต แต่เป็นเพียงปัจจัยให้เกิดการเปลี่ยนแปลงชีวิตจากภพหนึ่งไปเกิดในอีกภพหนึ่งเท่านั้น การเปลี่ยนแปลงนี้จะมีอยู่รำไตรอบเท่าที่วงจรของปฏิจสมุปปาตยังไม่ถูกตัดขาดด้วยอรหัตตมรรคญาณ ความหมายปฏิจสมุปปาต มาจากคำบาลีว่า “ปฏิจสมุปปาต” ซึ่งประกอบด้วยคำ ปฏิจ กับคำ สมุปปาตปฏิจ แปลว่า อาศัย สมุปปาต (แยกเป็น สัม + อุปาท เกิดขึ้น) แปลว่า การเกิดขึ้นร่วมกันเมื่อรวมคำทั้ง ๒ เข้าด้วยกันจึงแปลได้ว่าธรรมทั้งหลายที่อาศัยกันเกิดขึ้นร่วมกัน

จากแนวคิดดังกล่าวสรุปความหมายของหลักปฏิจสมุปปาตได้ว่า เป็นการเกิดขึ้นพร้อมของธรรมทั้งหลายทั้งปวง ในสภาวะธรรมที่เป็นปัจจัยอิงอาศัยกัน ของสิ่งทั้งหลายสืบต่อกันมาตามกระบวนการระหว่างเหตุและผลอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ไม่มีสิ่งใดเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปโดยตัวมันเอง ทุกสรรพสิ่ง ต้องเกี่ยวเนื่องมีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน และสามารถเชื่อมโยงสู่ความหมายของ อิทัปปัจจยตา ได้ว่า คือความเป็นไปตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย เป็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย เกิดขึ้นตามกฎที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี, เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี, เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ” เป็นอีกชื่อหนึ่งของหลัก ปฏิจสมุปปาตหรือปัจจัยการ ดังนั้นการแสดงหลักอิทัปปัจจยตา หรือปฏิจสมุปปาต คือการแสดงให้เห็น ความเกิดขึ้นแห่งสภาวะธรรมต่างๆ โดยอาศัยปัจจัยสืบทอดกันไป เป็นเรื่องของเหตุและผล ซึ่งสามารถเรียกได้ว่าเป็นวิธีการเดียวกับวิธีการแห่งวิทยาศาสตร์

โดยสรุปแล้วกฎนี้จะบังคับทุกสิ่งทุกอย่างไว้ ดังนั้น ทุกสิ่งที่เกิดขึ้นมาและตั้งอยู่ จะต้องอาศัยเหตุและปัจจัยมาปรุงแต่งหรือสร้างขึ้นมาจากทั้งสี่ อิทัปปัจจยตา เป็นหลักการทางพระพุทธศาสนา กล่าวถึง ความ เกี่ยวเนื่องกัน ของ เหตุ และผล เมื่อมี เหตุย่อมมีผล และ เมื่อเหตุดับผลก็ดับ คือ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ย่อมมี เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ย่อมไม่มี เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป อิทัปปัจจยตา ถือเป็นหัวใจของ ปฏิจสมุปปาต เป็นกฎเหนือกฎทั้งปวง เป็นพุทธธรรม หรือ สัจธรรมความจริงแท้ที่สุดของพระพุทธศาสนา และ เชื่อมโยงคำสอนทั้งปวงของพระพุทธเจ้า ว่าล้วนเป็น ไปตามหลักธรรม หรือ กฎของ อิทัปปัจจยตา ทั้งสิ้น

เอกสารที่เกี่ยวข้องกับทฤษฎีพุทธวิธีในการสอน

พุทธวิธีในการสอน หมายถึง วิธีการที่พระพุทธเจ้าทรงสอนพุทธบริษัททั้ง ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา หรือบุคคลทั่วไปทั้งเทวดาหรือมนุษย์ให้รู้ธรรมะ หรือรู้ธรรมชาติของความเป็นจริง ซึ่งหมวดธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงนำมาใช้สอนสรรพสัตว์ให้รู้ตามพระองค์นั้นต้องใช้กลวิธีการสอนที่แตกต่างกันไปในแต่ละบุคคล ดังนั้นจึงมีการรวบรวมวิธีการสอนต่างๆ ของพระพุทธองค์จากพระไตรปิฎก เพื่อเป็นแนวทางสำหรับการเรียนการสอนหลักธรรมตามหลักพุทธวิธีในการสอนได้ถูกต้อง ดังที่หลายๆ ท่านได้ศึกษาเกี่ยวกับพุทธวิธีในการสอนไว้ดังนี้

พระพรหมคุณาภรณ์ (๒๕๔๙: ๔๑) ได้กล่าวไว้ว่า การนำเข้าสู่ธรรมะ บางทีก็ใช้เรื่องที่เขาสนใจ หรือที่เขารู้นั่นเอง เป็นข้อสนทนาไปโดยตลอดแต่แทรกความหมายทางธรรมเข้าไป วิธีการตอบปัญหา การสนทนา การชี้แนะ การสร้างแรงจูงใจ การสร้างกำลังใจ และการอบรมสั่งสอนของพระพุทธเจ้ามีหลายแบบอย่าง ดังตัวอย่างจากหนังสือพุทธวิธีในการสอน ของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ซึ่งสรุปได้ดังนี้แบบสากัจฉา หรือแบบสนทนา ทรงใช้กับผู้ที่ยังไม่เลื่อมใสศรัทธา ยังไม่รู้ไม่เข้าใจหลักธรรม พระพุทธเจ้าจะทรงเป็นผู้ถามนำเข้าสู่ความเข้าใจธรรม และทรงส่งเสริมให้สาวกสนทนาธรรมกัน แบบบรรยาย ทรงใช้แสดงธรรมประจำวัน ที่มีผู้ฟังเป็นจำนวนมากซึ่งเป็นผู้มีพื้นความรู้ความเข้าใจเลื่อมใสศรัทธาอยู่แล้ว และทุกคนจะรู้สึกว่าการสนทนาตรัสกับตนโดยเฉพาะซึ่งเป็นความมหัศจรรย์อย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า แบบตอบปัญหา มีทั้งผู้สงสัยในข้อธรรม ถามเพราะต้องการรู้คำสอน ถามเพื่อเทียบเคียงกับคำสอนในลัทธิของตน ผู้ที่จะมาลองภูมิมาข่มมาปราบให้จนหรือให้ได้รับความอับอาย ในการตอบพระพุทธองค์ทรงสอนให้พิจารณาคุณลักษณะของปัญหา และใช้วิธีตอบให้เหมาะสมกัน พร้อมทั้งให้คำนี้ถึงเหตุแห่งปัญหาด้วย แบบวางกฎข้อบังคับ เมื่อมีเหตุภิกษุกระทำความผิดจนมีผู้นำความกราบทูลพระพุทธเจ้า พระองค์จะ เรียกประชุมสงฆ์ ตรัสสอบสวนหาความจริง พร้อมทั้งตำหนิข้อโทษในการทำผิดและประโยชน์ในการทำให้ถูกต้อง และทรงแสดงธรรมกถาที่สมควรเหมาะสมกับเรื่องนั้น แล้วทรงบัญญัติสิกขาบท ตรัสให้สงฆ์ทราบถึงวัตถุประสงค์ โดยความเห็นพร้อมกันของสงฆ์ ในท่ามกลางสงฆ์ และโดยรับทราบร่วมกันของสงฆ์

คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (๒๕๕๕) กล่าวไว้ในคำปรารภ ของหนังสือพุทธวิธีในการสอนว่า หนังสือพุทธวิธีในการสอนนี้มุ่งหมายให้ศึกษาความหมายและความเป็นมาเกี่ยวกับหลักการวิธีการ กระบวนการในการสอนของพระพุทธเจ้าในแบบที่ต่างกัน ตามความเหมาะสมของผู้รับฟังหรือผู้ที่พอจะบรรลุเข้าถึงความจริงของชีวิต โดยเน้นหลักการสอนตามหลักไตรสิกขา อริยสัจ นวังกส์ตฤศาสน์ และโยนิโสมนสิการ รวมทั้งการพัฒนาจิตและเจริญปัญญา

สุจิตรา จงสถิตวัฒนา (๒๕๔๔) ศึกษาพุทธธรรมในวรรณกรรมประเภทร้อยกรองเรื่องพุทธธรรมในกวีนิพนธ์ไทยสมัยใหม่ จากวรรณกรรมร้อยกรองรวมเล่มของกวี ๘ คน ได้แก่ ครูเทพ พุทธทาส ภิกขุ อังคาร กัลยาณพงศ์ ไพโรจน์ทร์ ขาวงาม ศักดิ์สิทธิ์ มีสมสืบ ชมจันทร์ โกศล กลมกล่อม และ แร่คำ ประโดยคำ เพื่อวิเคราะห์ถึงลักษณะวิวัฒนาการ และการเปลี่ยนแปลงของพุทธธรรมที่ดำรงอยู่ในกวีนิพนธ์ จึงพบว่าคำสอนทั้งระดับโลกียธรรม และโลกุตระธรรม โลกียธรรม คือ คำสอนทางโลกในระดับ

ศีลธรรมจริยธรรมที่เน้นย้ำถึงความพินาศของโลกอันเกิดจากการขาดศีลธรรม เน้นการมองคนในแง่ดี มีจิตใจสูง มีเมตตา รักษาจิตให้ผ่องใส โดยเฉพาะการทำงานด้วยจิตอันเป็นกุศล ถือเป็นการปฏิบัติธรรมไปสู่การบรรลุธรรมอันเลิศ เช่น กวีนิพนธ์ “เป็นมนุษย์หรือเป็นคน” “การทำงาน คือการปฏิบัติธรรม” เป็นต้น ส่วนคำสอนในระดับโลกุตระธรรมหมายถึงคำสอนที่ทำให้พ้นวิสัยโลกหรืออยู่นอโลก ไม่ยึดติดอยู่กับสังสารวัฏอันไม่จบสิ้นตามอำนาจของกรรมและกิเลส ปรากฏใน “ตัวกู ของกู” “จงรู้จักตัวเอง” “ปากอย่างไรอย่าง” และ “เป็นอยู่ด้วยจิตว่าง” เป็นต้น ส่วนมโนทัศน์และความคิดเกี่ยวกับพุทธธรรมในหมู่กวีไทยร่วมสมัยได้รับอิทธิพลทั้งโดยตรงและโดยอ้อมจากพุทธทาสภิกขุ โดยเฉพาะแนวคิดเรื่อง “ธรรมะ คือ ธรรมชาติ” และ “การทำงาน คือ การปฏิบัติธรรม” ซึ่งเป็นการประสานกลมกลืนพุทธธรรมฝ่ายเถรวาทและมหายานที่เน้นการปฏิบัติจิตด้วยปัญญาเพื่อพัฒนาสู่ความเป็นพุทธ

สุदारณ อริยะทรัพย์ (๒๕๕๐: ๑๗) กล่าวถึงการสอนด้านพุทธธรรมที่ควรให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง โดยกล่าวว่า การที่เราจะพร่ำสอนเพียงใดก็ตาม แต่หากการสอนนั้นไม่กระตุ้นหรือส่งเสริมการเรียนรู้กับอีกฝ่ายหนึ่งเลย การสอนนั้นก็ไร้ประโยชน์ สิ่งที่เราต้องข้ามกันไป คือ ให้ความสำคัญการสอนมากกว่าการเรียนรู้ บุคคลและเยาวชนของเราในสังคมเรียนรู้กับสื่อต่างๆ มากมายทั้งๆ ที่สื่อเหล่านั้นไม่ได้สอนเลย สื่อไม่เคยสอนว่า วัตถุนิยม ความรุนแรง และการหมกมุ่นทางเพศเป็นเรื่องดี แต่เนื้อหาของสื่อที่เต็มไปด้วยเรื่องราวเหล่านั้นและน่าสนใจพอที่จะเกิดแรงจูงใจกระตุ้นให้เรียนรู้และซึมซับพฤติกรรมดังกล่าว ยิ่งกว่านั้นการสอนศีลธรรมก็เน้นท่องจำอย่างเดียว ไม่ได้ส่งเสริมให้ผู้เรียนได้แลเห็นด้วยตนเองว่าศีลธรรมนั้นคืออะไร คืออย่างไร และจำเป็นอย่างไรต่อชีวิตและสังคม นำไปปฏิบัติให้เกิดประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้อย่างไร ที่สำคัญผู้เรียนไม่ได้ถูกฝึกมาให้เรียนรู้ที่จะเอาใจเขามาใส่ใจเรา เพื่อเข้าใจถึงผลจากการเบียดเบียนผู้อื่น ด้วยเหตุนี้การสอนศีลธรรมในสังคมจึงประสบความล้มเหลว ในทำนองเดียวกันการบังคับให้เด็กนั่งสมาธิทำให้เด็กเกลียดการนั่งสมาธิไปเลย ทั้งๆ ที่สมาธิเป็นสิ่งที่เด็กสามารถเรียนรู้ได้จากวิธีอื่นอีกมากมาย และที่สำคัญคือการใช้การนั่งสมาธิมาลงโทษเด็ก ทำให้เด็กเกิดทัศนคติที่ไม่ดีต่อการปฏิบัติธรรม การสร้างแรงจูงใจให้เด็กมีฉันทะหรือความชอบในการนั่งสมาธิเป็นสิ่งสำคัญกว่าการบังคับหรือเอาคะแนนเข้าล่อ

ชาญณรงค์ เทียงธรรม (๒๕๕๙: ๑๘-๑๙) กล่าวถึงผลงานที่พุทธทาสภิกขุใช้สอนพุทธศาสนิกชนให้เรียนรู้ธรรมะในรูปแบบที่ถูกต้องตามหลักพุทธวิธี และได้สรุปผลงานของพุทธทาสภิกขุว่ามี ๕ ประเภท ได้แก่ ๑) บทความในหนังสือพิมพ์พระพุทธานุสาหร่าย ๓ เดือน ซึ่งตีพิมพ์ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๖ จนถึงปัจจุบัน ๒) หนังสือชุดธรรมโฆษ ๓) การปาฐกถาธรรมที่ก่อให้เกิดกระแสวิพากษ์วิจารณ์ในแง่วิธีการและการตีความพระพุทธานุสาหร่ายเพื่อให้คนกลับมาสนใจพุทธศาสนามากขึ้น เช่น “ภูเขาแห่งวิถีพุทธ” “การปฏิบัติธรรม” และ “การศึกษาหมาทางด่วน” เป็นต้น ๔) หมายถึงงานประพันธ์ที่ท่านรวบรวมและเรียบเรียงงานเขียนประเภทบทความที่เคยตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์พระพุทธานุสาหร่าย (ผลงานประเภทที่ ๑) เพื่อตีพิมพ์รวมเล่มโดยท่านเองเป็นผลงานที่มีความสมบูรณ์กว่าผลงานประเภทที่ ๑ เพราะท่านตั้งใจปรับปรุงและเรียบเรียงใหม่นับเป็นงานเขียนชุดเดียวที่ท่านเรียบเรียงอย่างพิถีพิถันเพื่อจัดพิมพ์รวมเล่ม (ข้อมูลที่วิจัยครั้งนี้) และ ๕) งานแปลจากภาษาอังกฤษและภาษาจีนโดยตรง ได้แก่ “สูตรของเว่ยหลง” และ “คำสอนของฮวงโป” ซึ่งเป็นพระสูตรสำคัญของพระพุทธานุสาหร่าย

จากการศึกษาทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับเรื่องพุทธวิธีการสอน ผู้วิจัยพบว่า หลักการสอนของพระพุทธเจ้า แสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถในการสอนของพระองค์ได้อย่างชัดเจน ทรงมีวิธีสอนอันชาญฉลาด ดังที่ วกิน อินทสระ (๒๕๔๕: ๑๕) ได้กล่าวไว้ว่า “เมื่อพระองค์แสดงธรรมเทศนาจบลง ผู้ฟังจะสรรเสริญเสมอว่า แจ่มแจ้งจริง พระองค์ผู้เจริญ แจ่มแจ้งจริง พระธรรมเทศนาของพระองค์เสมือนหางายของทีที่ว่า บอกหนทางแก่คนหลงทาง ส่องประทีปในที่มืดให้คนมีจักขุได้เห็นรูป. . .” จึงสมควรอย่างยิ่งที่ผู้ทำหน้าที่ในการสอนจะได้ศึกษาและทำความเข้าใจเกี่ยวกับหลักการสอนของพระพุทธเจ้า พร้อมกับยึดหลักปฏิบัติต่อไป

ประวัติ ผลงาน และหลักธรรม ของพุทธทาสภิกขุ

เนื่องจากองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือ UNESCO ได้ประกาศยกย่องพุทธทาสภิกขุในฐานะบุคคลสำคัญของโลก ประจำปี ๒๕๔๘-๒๕๕๐ ด้วยผลงานที่โดดเด่นในการส่งเสริมสันติธรรม สันติธรรม วัฒนธรรม เป็นบุคคลที่มีคุณูปการต่อสังคมไทยและสังคมโลก อุทิศตนเพื่อการสั่งสอนธรรมะ ผดุงไว้ซึ่งสันติธรรมแห่งโลก ดังนั้นจึงได้มีการรวบรวม เรียบเรียง ประวัติ ผลงาน และหลักธรรม ของท่านพุทธทาสภิกขุ ขึ้นเนื่องในโอกาสเฉลิมฉลองครบรอบชาตกาล ๑๐๐ ปี ของท่านพุทธทาสภิกขุ ซึ่งรวบรวม เรียบเรียงขึ้นโดย ธรรมปรามิทย เมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๔๙ และจัดพิมพ์เพื่อเผยแพร่โดยธรรมสภา สำหรับการจัดทำ ประวัติ ผลงาน และหลักธรรม ของพุทธทาสภิกขุนี้ ได้จัดทำเป็นหนังสือ ๓ เล่ม ในชื่อหนังสือว่า “ตามรอยพุทธทาส” และได้แบ่งออกเป็น ๓ ภาค คือ เล่มที่ ๑ ตามรอยพุทธทาส ภาคชีวิต เล่มที่ ๒ ตามรอยพุทธทาส ภาคผลงาน และเล่มที่ ๓ ตามรอยพุทธทาส ภาคหลักธรรม ซึ่งสรุปประเด็นสำคัญในแต่ละเรื่องได้ดังนี้

ตอนที่ ๑ ตามรอยพุทธทาส ภาคชีวิต

สำหรับหนังสือ ตามรอยพุทธทาส ภาคชีวิตนี้ ผู้เขียนได้รวบรวม เรียบเรียงจากหนังสือ “พุทธทาส สอนโมกขพลาการ กาลแห่งความหลุดพ้น” ซึ่งได้ประพันธ์ไว้เพื่อการเฉลิมฉลอง ๑๐๐ ปี ชาตกาล พุทธทาสภิกขุ โดยเฉพาะ ผู้วิจัยจึงได้สรุปเนื้อหาที่สำคัญพอสังเขปดังนี้

อัตชีวประวัติพุทธทาสเล่าเอง

กำเนิด

ผมเกิดที่พุมเรียง (ปัจจุบันเป็นตำบลหนึ่งของอำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี) ปี ๒๔๔๙ (วันอาทิตย์ที่ ๒๗ พฤษภาคม ตรงกับ วันขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๗ ปีมะเมีย) โยมหญิง (มารดา) ชื่อ เคลื่อน โยมชาย (บิดา) ชื่อ เขี้ยง น้องชายของแก คืออาของผมนั่งชื่อเลี้ยง อีกคนชื่ออันผมมีพี่น้องด้วยกัน ๓ คน เดิมผมชื่อเงื่อม รองลงไปชื่อยี่เกย คือนายธรรมทาส น้องหญิงชื่อกิมช้อยแต่งงานออกไปอยู่ทางบ้านดอน ใช้นามสกุลสามีว่า เหมะกุล พี่น้องห่างกันสามปีทั้งสองช่วง

บรรพบุรุษ

บรรพบุรุษทางฝ่ายโยมชายมาจากเมืองจีน จากมณฑลฮกเกี้ยน แต่เดิมแซ่โซว หรือชื่อออกเสียงแต่จีวเป็นแซ่ไค้ว ต่อมาเมื่อมีพระราชบัญญัตินามสกุลในรัชกาลที่ ๖ พวกข้าราชการเขาเปลี่ยนให้เป็นนามสกุล "พานิช" เพราะตอนนั้นบ้านที่ค้าขายมีแต่บ้านโยมส่วนทางโยมหญิงเป็นไทย เป็นชาวท่าฉาง แม่เกิดที่นั่น ยายหรือทวดก็เกิดที่นั่น เตี่ยเกิดพุมเรียง ก๋งและทวดก็มาอยู่พุมเรียงนานแล้ว เป็นชาวพุมเรียงไป

ครอบครัว

บ้านก็เป็นแบบชาวตลาดที่ค้าขายทั่วไปของสมัยนั้น เป็นเรือนไม้ หลังคามุงจาก สมัยนั้นสังกะสียังมีน้อย ที่บ้านก็เป็นร้านค้าขาย ถ้าเรียกอย่างสมัยนี้ก็เรียกว่า ขายของชำ ไม่ใหญ่โตนักฐานะทางบ้านก็ไม่ใช่ว่าจะดี หรือร่ำรวย ไม่ใช่จะเหนือคนอื่นเขา พออยู่ได้ พวกเจ้าเมืองพวกคนจีนที่มีเงินทองมีอะไรมากกว่าเราก็มี

สิ่งที่ได้รับถ่ายทอดจากมารดา

ถ้าจะให้บอกว่ามีอะไรมาจากโยมหญิงบ้าง เห็นจะเป็นเรื่องประหยัด เรื่องละเอียดลออในการใช้จ่าย เพราะว่าถูกสอนให้ประหยัด แม้แต่น้ำที่จะล้างเท้า ห้ามใช้มาก แม้แต่น้ำกินจะตักมากินนิดหนึ่งแล้วสาดทิ้งไม่ได้ แม้แต่ใช้ฟืนก็ต้องพอดี ไม่ให้สิ้นเปลือง ถ้ายังติดไม่หมดต้องดับเก็บเอาไว้ใช้อีก ทุกอย่างที่มีมันประหยัดได้ต้องประหยัด ประหยัดไปได้ทุกวิธี มันก็เลยติดนิสัย มันมองเห็นอยู่เสมอ ใ้ทางที่จะประหยัดเพื่อประโยชน์มองเห็นอยู่ว่าต้องทำอะไรโยมหญิงละก็ประหยัดจนถึยิบไปหมด ประหยัดแม้กระทั่งเวลา ขึ้นชื่อว่าเวลา ต้องใช้ให้เป็นประโยชน์ เมื่อจะพักผ่อนก็ต้องเสียไปเปล่าๆ ต้องทำอะไรไปด้วยมติดินิสัยประหยัดเพื่อให้มันใช้น้อย แต่มันก็มีนิสัยประหยัดเพื่ออวดด้วย เพื่ออวดการประหยัดก็มี คือแสดงว่ามีความรู้ในการที่จะประหยัด กลายเป็นเรื่องรู้ให้ดีที่สุด แม้ไม่จำเป็นต้องประหยัด ก็ประหยัดเพื่อให้เห็นว่าทำได้ ใช้สิ่งของเครื่องมือเครื่องใช้ก็ต้องประหยัด เสียก็ซ่อมไม่ทิ้งทันที บางอย่างเขาทิ้งเราไม่ได้ทิ้ง อย่างตะปูเก่าๆ นี่เขามักทิ้งกัน เราเอามาตดปรับปรุงไว้ใช้ได้ อีกโยมชายนั่นไม่ค่อยได้อยู่บ้าน ผมก็สนิทกับโยมหญิงมากกว่า เพราะต้องเข้าไปช่วยในครัวด้วย ผมจึงทำครัวเป็นทุกอย่างตามที่โยมหญิงทำเป็น ไม่มีอะไรที่ทำไม่เป็น ตั้งแต่ที่ง่าย ๆ จนถึงไ้ที่ยาก ๆ อย่างห่อหมกหรือแกงเนื้อควายอย่างที่เป็นมาตรฐานของแม่ครัวชั้นดีเวลาทำอะไร โยมมักจะเตือนให้ทำดีที่สุด ถ้าทำอะไรหยาบๆ มักจะถูกทักท้วง

สิ่งที่ได้รับถ่ายทอดมาจากบิดา

โยมชายก็มีหัวช่างไม้ ซึ่งผมก็ชอบ ถ้าได้รับการอบรมคงจะดีมาก หลายๆ อย่างที่สวนโมกข์นี้เราทำกันเอง โยมชายเป็นช่างไม้ เรียกได้ว่าเป็นอาชีพสมัครเล่นคือช่างไม้ต่อเรือ อาชีพหลักคือค้าขาย ซึ่งไม่ใหญ่โตอะไรนักโยมชอบแต่งกลอน แต่งโคลง ชอบกวี มีวิญญาณกวี ทำให้เราชอบมีหัวทาง

นี้ ผมเคยเห็นโยมเขียนแต่งไว้ที่ศาลาป่าช้าที่แกสร้าง ส้วมวัดที่แกสร้างถวาก็เขียนเป็นโคลงไว้ และชอบแต่งโคลงหยูกยา เราเห็นในสมุด เราเลยชอบโคลงเหมือนกัน แกแต่งได้ถูกต้องตามแบบฉบับ แต่ไม่ค่อยมีเวลาแต่งนักเพราะอาชีพมันรัดตัวทีนี้มีปู่คนหนึ่งเป็นพี่ชายของย่า บวชอยู่ที่วัดใหม่พุมเรียง เป็นสมภารจนตาย ปู่คนนี้เขาสนใจเรื่องหยูกยาแผนโบราณ เลยถ่ายทอดมาที่โยมผู้ชาย โยมชอบทำยาแผนโบราณ จึงสามารถทำยาขายได้ ทำยาเม็ดแบบโบราณตามตำรา เป็นครั้งแรกที่มีการทำยาเป็นเม็ดๆ ขาย ส่งพิมพ์กระดาชฉลากจากกรุงเทพฯ สมัยนั้นยามันถูกมาก ๓ สตางค์ ๕ สตางค์ ๑๐ สตางค์ เท่านั้น มีขนานหนึ่งที่มีชื่อเสียง ชื่อว่า ยาไฟอาวุธ ผมยังจำได้มีคนซื้อยาขนานนี้มากที่สุด แก่อะไรได้สารพัดอย่างแต่ว่าที่ได้ผลมากนี้เป็นโรคเด็กพุทโรผอมแห้ง

การอบรมสั่งสอนของพ่อแม่

มันเป็นเรื่องช่วยกันแม่กวัดขันไปทางพ่อกวัดขันไปทางโยมผู้หญิงจะว่าไปตามขนบธรรมเนียมประเพณีทั่วๆ ไป โยมผู้ชายไม่ค่อยพูด เรื่องรู้บุญคุณคนโยมผู้หญิงคอยเตือนอยู่บ่อย เป็นธรรมเนียมประเพณีที่ต้องดูแลเด็กๆ ให้เป็นอย่างนั้น ตามแบบที่เขาทำกันอยู่ นี่ก็ไม่ออกว่ามีคุณธรรมข้อไหนถูกเน้นเป็นพิเศษ โอ้ย! ถูกติบ่อยตามธรรมเนียม โยมผู้หญิงตีมาก โยมผู้ชายเกือบจะไม่ตีเลย ติด้วยกำนมะยม ไม่เป็นล่ำเป็นพายไม่เคยโดน ถ้าทะเลาะกันกับน้องตีทั้งสองฝ่าย ต้องรับผิดชอบทั้งสองฝ่าย ถ้าไม่ร้องให้เขาตีไม่หยุด ถ้าร้องให้ก็ต้องหยุด การลงโทษการรู้สึกเหมือนกับการทำตามธรรมเนียมให้เป็นระเบียบ

ความเชื่อไสยศาสตร์

โยมหญิงเป็นคนที่ไม่อยากคิดอะไรมาก ประเพณีทำกันอยู่ก็ทำ แต่จิตใจไม่ได้เชื่อมั่น คงจะคิดว่าทำดีกว่าไม่ทำ แม่โยมจะเชื่อว่านั้บถือพุทธศาสนา แต่วามันมีความเชื่ออย่างนี้ติดมาก่อน โยมพ่อไม่สนใจเรื่องอย่างนี้ คงจะไม่เชื่อด้วย เรื่องโซกลางเกี่ยวกับการค้าขาย เช่น นางกวัก กุมารทองอะไรนี้ไม่มีเลยศาลพระภูมิก็ไม่มีเพราะไม่มีที่ตั้ง

การไปวัด

โยมผู้หญิงไปบ้าง โดยเฉพาะตอนเป็นผู้เฒ่าแล้วไปประจำ โยมผู้ชายไม่ได้ไปเลย วันสำคัญทางศาสนาตอนผมเล็กๆ ก็ยังไม่มีอะไรมาก เป็นเรื่องสนุกของเด็กๆ ถ้ามีก็งานแห่พระพุทธรูป ตอนออกพรรษานั้นแหละใหญ่โตอีกทีก็มากหน่อย

ชีวิตเด็กวัด

ผมออกจากบ้านไปอยู่วัด เมื่ออายุ ๘-๙-๑๐ เรียนหนังสือ ก ข ก กา กระทั่งมูลบทบรรพกิจกันที่วัด สมัยก่อนมันเป็นธรรมเนียมเด็กชายต้องอยู่วัดกันทั้งนั้น แต่ละวัดมีเด็กเป็นฝูงๆ จะไปอยู่วัดก็มีดอกไม้ธูปเทียนไปฝากตัวเป็นศิษย์พระ ให้พระคอยดูแลเรื่องอาหารการกิน คอยควบคุมให้เด็ก

มันได้กินกันเป็นระเบียบเรียบร้อย แล้วให้ได้เรียนหนังสือ ได้รับการอบรมบ้าง ในเรื่องไหว้พระสวดมนต์ เรื่องอุปัฏฐากพระเป็นเวรผลัดกันตักน้ำทำสวนครัวทำกันทั้งนั้น พูดได้ว่าเด็กวัดทุกคนมีความรู้เรื่องยา เช่นถ้าบอกว่ายากระทุ้งแล้วทุกคนรู้จักเพราะถูกใช้ไปเก็บเสมอความรู้เรื่องสมุนไพร เรื่องยาโบราณนี้ ผมได้มาจากทั้งทางบ้านและทางวัดอย่างเด็กวัดทุกคนจะรู้ ถ้าไปถูกบึ้งที่คลานอยู่ตามใบไม้ ขนยาสีเหลือง พอถูกไม่ต้องถาม ควักซึ่มกมาฉุๆๆ มันก็หาย ดีกว่ายาหม่องยาอะไรที่ใช้กันในสมัยนี้ นี่มันทำให้เรา คิด โอ! นี่พระเจ้าหรือธรรมชาติมาให้คู่กัน แล้วเราไม่รู้เอง เขาให้มาครบแต่เราไม่รู้ถึง ๑๐ เปอร์เซนต์ ไม่น่าเชื่อ หรืออย่างต่อต๋อยนี้ มันคล้ายกับผึ้งต่อต๋อยแต่มันร้ายกาจกว่ามาก คล้ายๆ กับถูกตีด้วยกระบองจนคว่ำไป พอเอายางมะละกอบ้ายมันก็หายเป็นปลิดทิ้ง มันมีเหตุผลเพราะยางมะละกอมันมีโปรตีนชนิดหนึ่งที่จะแก้พิษได้ หรืออย่างที่พรีมิตีฟที่สุด เขาเอาหยากไย่กับคว้นไฟเหนียวเอาไฟมาพัน แผลมันก็หายมันแอนตี้เซปติคมันป้องกันเชื้อโรคได้ มันมีอีกธรรมเนียมหนึ่งที่มีกันทุกวัดทุกวา เป็นการฝึกเด็กวัดให้เป็นคนเฉลียวฉลาด เล่นกันในหมู่เด็กวัดรวมทั้งเณรด้วย โดยไม่ต้องให้ใครจัดให้ มันจะตั้งเป็นประเด็นขึ้นมา เอ้าวันนี้เรามาพูดเรื่องหุงข้าว ใครจะเล่าก่อน มันต้องเล่าวิธีหุงข้าวว่าทำอะไร เด็กทั้งหลายก็คอยฟัง คนโง่ๆ หน่อยมันอาจจะเริ่มต้นว่า "กูก็เอาข้าวสารใส่หม้อตั้งบนไฟ" เด็กนอกนั้นก็จะชวนกันค้านว่า "มึงยังไม่ได้เข้าไปในครัวสักทีจะทำได้อย่างไรล่ะ" อย่างนี้เป็นต้น ถ้ามีช่องให้ซักค้านได้มากมาย มันก็ต้องให้คนอื่นเล่า เวลาถูกค้านได้ทีก็เอากันที ในที่สุดมันจะต้องได้เล่าถึงขั้นตอน ทุกขั้นตอน จนไม่มีอะไรบกพร่องเหมือนกับการบรรยายของนักประพันธ์ละเอียดถี่ถ้วนไปหมดมันไม่เป็นเรื่องหนังสือโดยตรง แต่มันเป็นเรื่องสร้างความเฉลียวฉลาดและที่เดียวบางเรื่องก็แสดงเขาวังมันเป็นโรงเรียนที่ทำให้คนฉลาดโดยไม่รู้สีกตัวเรื่องผู้หญิงเกือบจะไม่มี กีเลสที่มัลลอเด็กในทางกามารมณ์ไม่ค่อยมี มีแต่เรื่องดีเรื่องเด่น เรื่องดังทั้งนั้น แต่เดี๋ยวนี้ไม่มีแล้วนะ เพราะมันไม่มีเด็กนอนวัดกันมันขาดตอนเสียแล้วเด็กจะต้องไม่บิดพริ้วทำงานตามหน้าที่ที่ต้องรับผิดชอบ วิธีบางอย่างที่บ้านมีไม่ได้แต่ที่วัดมีได้ เช่นนอนสายไม่ได้ ถ้านอนสายถูกเอาน้ำสาด เพื่อนมีสิทธิ์จะเอาน้ำสาดรดลงไปให้เปียกหมด ทีนี้อย่างไรเรียกว่านอนสาย มันก็ต้องบัญญัติขึ้นมาว่า เมื่อใกล้จากคอนแล้ว ลงมาอยู่กลางดินแล้วยังนอนหลับอยู่ อย่างนี้เรียกว่านอนสายเอาน้ำสาดได้ ทีนี้ถ้าจะเล่นแกล้งกันทำอะไร ก็ไล่ไก่ให้ลงก่อน ๒-๓ ตัว แล้วก็เอาน้ำสาดเพื่อน มันเป็นเรื่องฝึกฝนกันหลายด้าน ทั้งความเฉลียวฉลาดการทำงานความสนุกสนานแล้วมันยังมีเรื่องพิเศษที่ทำให้พ่อแม่พอใจที่จะให้ลูกอยู่วัด เพราะมันทำนั่นทำนี่เป็นขึ้นมาหลายอย่าง เช่นทำจักสาน เป็นต้น การข่มเหงรังแกกันมันก็มีน้อยมากเพราะกลัวอาจารย์

การเรียนหนังสือ

ตอนจะเข้าโรงเรียนก็ออกจากวัดมาอยู่บ้าน (๒๔๖๐) เรียนที่วัดเหนือ (โพธาราม) เป็นโรงเรียนแบบใหม่ที่ปรับปรุงกันในรัชกาลที่ ๕ โรงเรียนประถมนี้มีกันถึงประถม ๕ แต่เรียนยังไม่ทันจบ ป.๕ เขาเปลี่ยนเสียก่อน พอจบ ป. ๓ ก็มาเรียน ม. ๑ แต่ย้ายโรงเรียนมาเรียนที่ไชยา จบ ม. ๓ ที่นี้ชื่อโรงเรียนสารภีอุทิศเครื่องแบบสมัยนั้นก็เสื้อขาวกางเกงดำ เรียกว่ากางเกงลูกเสือ ต้องมีกระเป๋ามีทับหน้ามีที่ร้อยเข็มขัดส่วนเสื้อเป็นเสื้อขาวธรรมดาการเรียนหนังสือนั่น ผมไม่รู้สีกว่าเรียนเก่ง แต่สอบได้ไม่เคยตก แต่เรียนไม่ค่อยสนุก แรกๆ ไปคิดถึงบ้าน ยังไม่ทันหยุดตอนเที่ยงก็คิดถึงบ้าน เศร้า คิดถึงบ้านเหมือนอย่างกับเราไปเสียไกลจากพ่อแม่เรียนมันไม่สนุกสอบซ่อมสอบไล่พอทำได้ตอนเรียนที่โรงเรียนสารภีอุทิศนี้พักกับเตี้ยที่ไชยา เพราะโยมผู้ชายมาเปิดร้านอีกแห่งหนึ่งที่ตลาดไชยา คือขายข้าวเปลือก

โยมผู้หญิงอยู่ร้านทางพุมเรียง ชาย ๒ ร้าน ต้องมีเกวียน ผมต้องขับเกวียนบ้าง ต้องเลี้ยงวัวบ้าง แต่เขาก็มีผู้ใหญ่เป็นเจ้าหน้าที่เลี้ยงวัว ขับเกวียนนะ

การดำเนินกิจการค้า

พอผมจบ ม.๓ (๒๔๖๕) ก็ออก เพราะโยมผู้ชายตาย ก็ต้องช่วยรับภาระ ให้นายธรรมทาสไปเรียน ถ้าเรียนหมดก็ไม่มีใครช่วยโยมที่บ้าน เมื่อโยมผู้ชายตายก็เลิกร้านทางไชยา กลับมาอยู่กับโยมผู้หญิงที่พุมเรียง ผมก็รับหน้าที่เป็นเหมือนผู้จัดการดูแลกิจการทั้งหมด เพราะโยมชราแล้วและป่วยด้วย ตั้งเกือบปีมั้ง เป็นโรคปวดเข่า แต่ต่อมาก็หาย กินยาต้องสั้มน้ำบ้านหายผมไม่เพียงแต่ขายของ เป็นกรรมกรด้วย แยกของไปส่งตามบ้านเขา อย่างบ้านข้าราชการนี่เขาซื้อน้ำมันก๊าดปีหนึ่งนี่ เราก็ต้องแบกไปส่งให้ ไม่มีลูกจ้าง ไม่มีรถรา (หัวเราะ) มันก็ยุ่ง ทำงานหนักด้วย กระทั่งต้องผ่าฟันทั้งหมดที่ใช้ในบ้าน อย่างโยมเขาซื้อไม้โก่งกางมาทั้งลำเรือ เราต้องเลื่อยให้เป็นท่อน แล้วผ่าจนหมด จนเก็บไว้ได้ถุนบ้านเสร็จ ผ่าไม้โก่งกางนี้ก็สนุก มันกรอบ เอาขวานแตะมันกระเด็นออกไป หรือบางทีเอาขวานวางหางย เอาไม้ขัดลงไปมันก็แตก มันก็สนุก

การเที่ยวเล่น

ออกไปจับปูจับปลาเนี่ย นานๆ ทีก็มี เหมือนการออกไปผจญภัย เพราะในครอบครัวเขาไม่ให้ทำอย่างนั้น หลุดออกไปทีก็เหมือนหลุดออกไปอยู่คนละโลก ได้ศึกษาทุกอย่างที่เราไม่เคยเห็นตอนเด็กๆ ครูพาออกไปบ้างออกไปเที่ยวกันเองบ้าง ออกไปเพียงแค่ว่าหลุมที่เขาเรียกกันว่าปลับปลา ไม่ต้องข้ามฝั่งไป ก็ได้ปูได้ปลา จับปูมา แม่งดาทะเล ที่มันขึ้นมากินหญ้าผักเบี้ยตอนน้ำขึ้นอ่อนๆ หอยก็มีเล็กๆ ทำแค่นั้น มันก็ได้ติดมือกลับมา แต่ออกไปหาโดยเจตนาไม่มี เพราะโยมห้ามเด็ดขาด ถ้ารู้จะไปเที่ยวแบบนี้ กลับมาก็ถูกดุ เมื่อโตขึ้นหน่อย ผมแส้หาเรื่องไปเยี่ยมใครบ้างที่ตำบลตะกอบ ก็แอบไปจับปูแสมกันสนุกมาก พอขึ้นอ่อนๆ ปูแสมมันต้องขึ้นมาจากรู น้ำมันท่วมรู มันอยู่ตามปากรู เราไม่เคยเพื่อนที่เคย เขาก็จับกันได้ง่าย ๆ คือทำไม่รู้ชี้เอามือคว่ำไปใส่ไหลเลย ถ้ามันไปทำซ้ำๆ มันก็กัดเอาเร็วๆ มันกัดไม่ทัน อย่างนี้รู้สึกสนุก เดี่ยวเดียวมันก็เต็มไห หัวหมื่อหนึ่งคว่ำมือหนึ่ง บางทีถูกกัดบ้างก็ไม่เป็นไร ไปอย่างนั้นแหละ สำหรับผมเหมือนกับไปศึกษา ศึกษาทุกอย่างที่เราไม่เคยเห็น จะดองปูอย่างไร จะล้างปูอย่างไร ไม่เคยเห็น เหมือนกับไปเข้าโรงเรียนศึกษาอาชีพ เขาจะใช้เซ่งใบใหญ่ๆ ปูก็ใหญ่ ก็เทลงไปในเซ่ง แล้วเขย่าในคลอง พวกเราไปพักกันอยู่ที่โรงโป๊ะ ซึ่งเจ้าของเขาทำโป๊ะ คนที่เขาพาไปดูเขาเป็นเพื่อนกับเจ้าของ หลากๆ คน หลากๆ พวก เขาชวนกันไปดู ได้มากันหลายไห ใส่เซ่งตั้งครึ่งเซ่ง เขย่าปูทั้งเป็นๆ แล้วเอากลับใส่ไหอีก แล้วเอาน้ำเกลือใส่ เอาไม้ขีดปากเป็นปูแสมดอง ผมไม่ได้เอาในส่วนของผม ให้คนที่เขาพาไป จากพุมเรียงไปหมู่บ้านตะกอบ ไปหมู่บ้านกิว คลองเล็กพอจู่เรือได้ ที่ชอบมากก็ไ้ป่านกเขาขวา แลวนั้นถ้าขึ้นไปบนดอนไปถ่ายหนังถ่ายเบา จะพบนกเขาขวาส่งเสียงขรมไปหมด ผมถามดูได้ความว่า เดียวนี้ไม่เหลือสักตัว สมัยนั้นเต็มไปหมด ปลากระดี่เหมือนกับกองทัพ ปลากระดี่ในคลองนะ พอน้ำมันลด น้ำมันก็น้อย ก็เอาไ้ที่เขาเรียกว่านาง คือปูก็แบบละเอียด ซ่อนปลากระดี่ได้ทีหนึ่งก็กินไม่หมด เอาไม้เสียบเป็นตับ ตัดหัวออกก่อน เอาผิ้งแดดแล้วทอดน้ำมันให้กรอบ ทอดน้ำมันกินกับน้ำพริกมะขามเปียกและยอดสะเดาเท่านั้นแหละ กินข้าวกันได้จนพุงกาง เพราะมันเหนียว มันหิว มัน

เย็น เพราะมันสนุก อย่างนี้นานๆ ไปที่อีกอย่างหนึ่งผมชอบเลี้ยงปลากัดเป็นนิสัยมาตั้งแต่ยังเล็ก ชอบเลี้ยงชอบเล่นแต่ไม่ได้กัด ชอบจับปลามาใส่ขวดดู ดูแล้วรู้สึกแปลก รู้สึกประทับใจ ติดตามใจ เวลาไปส่วนที่ริมคลองต้องผ่านต้นไม้ที่ทุกคนกลัวผี ผมก็กลัวตาเห็นปลากัดไม่ต้องกลัวผีทั้งๆไปขามาอีกอย่างที่ผมชอบเป็นชีวิตจิตใจ แต่ไม่มีโอกาสฝึกก็คือดนตรี มันชอบเอง ผมชอบดนตรี ชอบเพลง อย่างเรียกว่าสุดเหวี่ยงเลย แต่โยมห้ามไม่ให้เอาเครื่องดนตรีขึ้นไปบนเรือน ผมชอบง่ายๆ ชอบขลุ่ย ชอบบอแกนที่โยกด้วยมือ ผมเคยหัดร้องเพลงและสะสมเพลงไว้เยอะๆ สมัยเมื่อมีเทปแล้ว ก็เอามาศึกษาว่า เพลง ๑ ชั้น ๒ ชั้น ๓ ชั้น มันเป็นอย่างไร มันทำให้งอกข้างในยาวออกไปเท่าตัวบ้าง สองเท่าตัวบ้าง สามเท่าตัวบ้างอย่างไรโยมผมถือว่าดนตรีเป็นของไม่ดี เป็นของทำให้เกิดความเสื่อมเสีย เหมือนไปกัดปลา ชนไก่ดนตรีก็อยู่ในพวกนั้น แม้แต่หมากรุกก็ไม่ได้ จะเอาขึ้นมานบนเรือนก็ไม่ได้

เพื่อนผู้หญิง

เรื่องเจ้าชู้ไม่รู้เรื่อง ไม่มีเวลาที่จะไปเจ้าชู้ มันมีงานทำอยู่ตลอดเวลา ไม่เคยจีบผู้หญิงกลางคืนไม่เคยเที่ยว ไม่เคยติดต่อกับผู้หญิงที่ไหน นึกชอบเขามันก็มีบ้างเหมือนกัน แต่มันไม่มีโอกาสมันได้แต่นึกอยู่ในใจ ไม่มีโอกาสติดต่อกับใคร หรือไปเที่ยวกับใคร แล้วมันก็สนุกกับอย่างอื่น ตอนที่ยังไม่ได้บวชมันก็สนุกเรื่องการทำงานช่วยโยมค้าขาย แล้วก็เรื่องคุณธรรมะเป็นนักเลงคุณธรรมะส่วนใหญ่สมัยผมเป็นหนุ่ม คู่ครองพ่อแม่ผู้ใหญ่มักเป็นคนดูให้เลือกให้ และเขาก็ยอมตามพ่อแม่กัน ผู้ใหญ่ก็ถามความสมัครใจของเด็กด้วย ผู้ใหญ่ของผมเขาก็ดูกันไว้ให้เหมือนกัน เรียกว่า คู่หมั้นคงจะได้ ไม่ใช่คู่หมั้น สมัยนั้นหน้าตายังไม่เคยเห็นเลย ตอนแรกซื้อก็ยังไม่รู้จักด้วยซ้ำ เป็นคนอยู่ในจังหวัดนี้เหมือนกัน แต่ไม่ใช่คนอยู่ในพุมเรียง

เรื่องคุณธรรมะ

เรื่องคุณธรรมะนี้ ผมทำตัวเป็นอาจารย์ธรรมะกลายๆ ตอนเข้ามีคนมาคุณธรรมะเราต้องได้ต้องสู้ ข้าราชการคนหนึ่งต้องเดินผ่านที่ร้านเราไปทำงาน แล้วก็ยังมีคนอื่นอีกแถวๆ นั้น ที่เป็นญาติๆ กัน ถ้าเห็นตาคนนั้นมาเขาจะมาดักเฝ้าธรรมะกัน กว่าเราจะหลุดไปทำงานก็เป็นชั่วโมง ผมต้องซื้อหนังสือนักธรรมตรี นักธรรมโท นักธรรมเอก อภิธรรมอะไรนี่มาอ่าน ตอนนั้นเรายังเป็นเด็กกว่าเขาเพื่อน ส่วนใหญ่เขาคนแก่ทั้งนั้น แต่เรามักพูดได้ถูกกว่าเพราะเรามีหนังสืออ่าน เขามันพูดตามข้อสันนิษฐาน มันก็สนุกกับการได้พูดให้คนอื่นฟัง ถ้าว่ากันถึงการเรียนธรรมะนี้ มันเรียนมาก่อนบวช เมื่อบวชก็เกือบจะไม่ต้องเรียนอีกแล้ว ขนาดนักธรรมตรีเกือบจะไม่ต้องเรียน เพราะเคยอ่านได้กันก่อนตอนนั้นเรียกว่าตื่น เขาเปิดนักธรรมขึ้นใหม่ๆ เป็นยุคแรกของบ้านนั้น ใครๆ ก็ชอบพูด ข้าราชการคนนั้นเขาไปคบค้ากับอาจารย์สอนนักธรรมที่วัด แล้วจะมาเล่นงานคนอื่น เราก็ไม่มีอะไร พูดสนุก ขัดเขา แกล้งขัดเขา แกล้งล้อ บางคนก็ขี้โมโห คนแก่บางคนก็ถือหางข้างเรา (หัวเราะ) ตอนนั้นที่พุมเรียง สนุกอย่างนี้

หนังสือที่อ่านก่อนบวช

ที่บ้านเป็นร้านขายหนังสือด้วยตามแบบสมัยนั้น ที่มีขายมากที่สุดก็คือเรื่องจักรๆ

วงศ์ๆ แล้วก็เบ็ดเตล็ด ประเภทเล่มละสลึงพึ่งรู้ท่านผู้ซื้อ มีมากที่สุด งานแปลสมัยนั้นที่มีมาถึง ก็อย่าง
โซไรดา แล้วก็ พันหนึ่งทิวาอย่างงานของเทียนวรรณ ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ก็อ่านสมัยนั้น ดูเหมือนโยม
จะรับเป็นประจำปีละบาท โยมอาที่บวชอยู่ทางกรุงเทพฯ เขาเห็นมีอะไรแปลกๆ ก็รับส่งมาหนังสือของ
สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ สำหรับนักธรรมชั้นตรี โท เอก เราก็อ่านหมดก่อนบวช

วัฒนธรรมทางสังคม

มันต้องเล็งกันถึงวัฒนธรรมทางจิตอย่างลึกซึ้ง เช่นคนเป็นอันตรายลง มีแต่ช่วยกันให้
หาย เป็นห่วงกันไปหมด คนจรรยาเจ้บใช้ตายตามศาลาทำน้ำ กลับมีคนช่วยเหลือมาก เพราะมันมีลัทธิว่า
ได้บุญมาก เดียวนี้ไม่มีใครเอา มีแต่จะให้ปอเต็กตึ๊งกัน อันนี้อธิบายยาก อิทธิพลของธรรมะของศาสนา
มันลึกซึ้งชาวบ้านส่วนใหญ่เขามีอาชีพประมงมาแต่โบราณ หาพอกินพอใช้ มีกุ้ง มีหอย มีปู มีปลา ฐานะ
ของชาวบ้านทั่วไปก็ไม่ร่ำรวย พอดีนรมมีกินมีใช้ไปวันๆ เดือนๆ มีเงินพันบาท ก็รวยแล้ว คนรวยสมัย
นั้นก็มักมีที่นาให้เขาเช่า พวกชอบเป็นความเป็นคติไม่ค่อยมี ไม่ค่อยสนุก นักเลงอันธพาลไม่ค่อยมี มัน
คงกลัวมั้ง กลัวเจ้าเมืองหนึ่งตะลุงนี้ ถ้าเป็นตัวพระ เป็นนักบวช เป็นตัวพระเอก เป็นตัวเจ้านาย ก็ต้อง
พูดภาษาสูงสุดคือภาษากรุงเทพฯ หากเป็นชาวบ้านธรรมดา คนใช้ หรือผู้หญิง พูดภาษาพื้นบ้าน
ชาวบ้านก็เรียนพูดภาษากรุงเทพฯ จากหนึ่งตะลุงนี้การแต่งเนื้อแต่งตัว ผู้ชายส่วนมากนุ่งกางเกงจีนกัน
มากแล้ว ที่นุ่งโจงกระเบนก็มีบ้าง ผู้หญิงยังนุ่งโจงกระเบนกันสมัยนั้น ใครนุ่งผ้าถุงเขาจะเห็นแปลก ถ้า
อยู่บ้านผู้หญิงเขาใส่เสื้อคอกระเช้ากัน ถ้าออกนอกบ้านหรือจะให้มีเกียรติเขาก็ใส่แขนยาวกัน ตามแบบ
เจ้านายที่มาจากกรุงเทพฯ ผู้ชายไม่ต้องใส่เสื้อ เขาจะไปที่ว่าการที่เจ้านายโดยโดยไม่ต้องใส่เสื้อก็ได้ เอา
ผ้าขาวม้าคาดพุงไปบ้าง คาดสไบเฉียงไปบ้าง ไปวัดก็ไม่ต้องใส่เสื้อ ผ้าขาวม้าพาดบ่า เห็นพระก็เออลงมา
คาดพุงเสียสังคมสมัยนั้นสังเกตดู ไม่ยกย่องคนรวยเท่าไรเขานับถือคนตระกูลผู้ดีเก่า มักจะเรียกคนพวก
นี้โดยที่คำว่า พ่อหรือแม่ นำหน้าตลอดไปการทำบุญสุนทรทานเขาก็ทำกันเข้มแข็งพอสมควร ถ้ามีอันจะ
กินก็ต้องใส่บาตรกันเป็นประจำทุกวัน ถ้าบ้านนี้ถูกเรียกพ่อนั่นแม่นี่ละก็ ต้องใส่บาตรละ ไม่ใส่อย่าเขา
ตายว่าโดยสรุปแล้ว บ้านเรือนสมัยนั้นเขาอยู่กันสงบสุขพอสมควร ทรัพยากรธรรมชาติก็อุดมสมบูรณ์
ด้วย ข้าวปลาอาหารก็มีกินมีใช้กันไม่เดือดร้อน มีวัดวาศาสนาเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางจิตใจ

การบวช

มันเป็นความเห็นพ้องต้องกันหมดว่าต้องบวช ควรบวช แต่นี่มันรู้แน่ๆ ก็คือความ
ประสงค์อย่างยิ่งของโยม แต่คำสั่งนั้นไม่เคยได้รับ คำขอร้องนั้นก็ไม่เคยได้รับ ส่วนความคิดของตัวเอง
นั้นผมคงเห็นว่าบวชก็ได้ ไม่บวชก็ได้ ตามพันธสัญญาที่จะบวชให้โยม ๑ พรรษา คือ ๓ เดือน คนหนุ่ม
สมัยนั้นเมื่ออายุครบบวชก็บวชกันเป็นส่วนมากผมอุปสมบทที่โบสถ์วัดนอก (อุบล) (วันอาทิตย์ที่ ๒๙
กรกฎาคม ๒๔๖๙) แล้วมาประจำอยู่ที่วัดใหม่ (พุมเรียง) ท่านพระครูโสภณเจตสิกการาม (คง วิมล) เป็น
พระอุปัชฌาย์ พระปลัดพุ่ม อินทโชโต เจ้าอาวาสวัดนอก (อุบล) และพระครูศักดิ์ ธรรมกรชิโต เจ้าอาวาส
วัดหัวคู (วินัย) เป็นพระคู่สวดผมต้องอยู่วัดใหม่ (พุมเรียง) เพราะปู่ที่เป็นน้องของย่าเคยเป็นสมภารที่วัด
นั้นจนมรณภาพ เพราะฉะนั้นชั้นลูก ชั้นลูกหลาน ชั้นเหลน มันก็ต้องอยู่ที่วัดนั้น พอบวชได้หลายวันแล้ว
อุปัชฌาย์ก็

ขอร้องให้อาจารย์จุล (จนทโภ) ในฐานะที่มีความรู้ (บาลี) ช่วยคิดให้ ผมจึงมีฉายาว่า อินทปญโญ

การถ่ายทอดปฏิบัติจากพระผู้ใหญ่

(พระครูปลัดพุ่ม) ท่านเป็นอาจารย์ผู้เฒ่า ผู้ศักดิ์สิทธิ์ คู่กับ อาจารย์เหม็นในทางวิปัสสนา นอกจากนั้นท่านยังเป็นหมอดู ชาวบ้านย่อมต้องการหมอดูเป็นเครื่องปลอบใจ สำหรับผมท่านดูแบบเลข ๗ ตัวให้ แล้วท่านก็ย้าอยู่เรื่อยทุกคราวว่า "มันตกปัดนี้ อย่าลืก อย่าลืก คนดวงนี้เมียจะมีชู" (พระผู้ใหญ่) ท่านเหล่านี้เป็นที่เคารพนับถือของผม แต่ไม่ได้รับถ่ายทอดตัวอย่าง อะไรมາเลย เพราะรู้สึกทำไม่ได้ ส่วนการทำวิปัสสนาแบบโบราณมันหมดไปก่อนผมเกิดอีก ลุงเพียงคนที่ช่วยตั้งสวนโมกข์เขาเป็นคนเคยทำวิปัสสนาหลายๆ ชั้น แกเล่าให้ฟัง ผมมักจะถามแกให้แกเล่าให้ฟัง

พรรษาแรก

พอผมบวชแล้วมันก็ไม่ค่อยมีเวลา ง่วนอยู่กับการเทศน์บ้าง การเล่าเรียนบ้าง ไม่ค่อยได้นึกถึงบ้าน ไม่ค่อยได้มาเยี่ยมบ้าน บางทีเป็นปีเป็นเดือนไม่เคยมาบ้าน เรื่องทางบ้านไม่ได้สนใจกันเลย เหมือนกับไม่ได้มีอยู่ในโลก

การเทศน์ในระหว่างเรียนนักธรรม

ตอนอยู่วัดใหม่พุ่มเรียงก็เรียนนักธรรมที่วัดเหนือ (โพธาราม) พอกลับมาถึงวัดก็ทำงานทุกอย่างที่จะทำได้ โดยมากก็ต้องดูหนังสือเทศน์ ต้องเตรียมไว้ตั้งแต่กลางคืน พอกลับจากเรียนนักธรรมก็ขึ้นเทศน์ ในพรรษาเทศน์ทุกวัน ผมบวชไม่กี่วันก็ขึ้นเทศน์ ชาวบ้านเกิดชอบ อาจารย์ที่เป็นสมภารก็เลยหนุนให้เทศน์ทุกวันแทนสมภาร คนฟังก็มากขึ้นเรื่อยๆ ผิดจากแต่ก่อน เพราะว่าการเทศน์มันไม่เหมือนเดิม มันครึ่งสมัยใหม่สมัยเก่า เอาข้อความที่เรียนไปจากโรงเรียนนักธรรมทุกวันไปเทศน์ประกอบขยาย มันก็แปลก เพราะมันฟังรู้เรื่อง อ่านจากหนังสือพอเป็นเข้าใจแล้ว แล้ว เอาไปเล่านอกเวลาจนเขารู้เรื่องเหมือนกับหยิบไปตั้งให้เขาดู เขาฟังถูกทุกประโยคแล้วหาขาดที่เข้ากันได้หรือเรื่องอะไรดีๆ มาเล่าประกอบ มันก็สนุก ฟังเข้ากันได้ กับเรื่องธรรมะผมเทศน์จนจบคัมภีร์มิลินทปัญหาที่มีอยู่ การถือโบลาณก็เพื่อรักษาธรรมเนียมไว้ พระธรรมยุตทางบ้านดอนเขาก็เริ่มกันแล้ว ผมก็มาเริ่มที่พุ่มเรียง เป็นการปฏิวัตินิดหน่อยไม่มากนัก แม่ชีพักเป็นคนสำคัญคนหนึ่ง ที่เขิดผมให้เป็นนักเทศน์ คอยบอกว่าเทศน์ดีทั้งต่อหน้าและลับหลัง เป็นขาประจำฟังเทศน์ทุกวันมาตั้งแต่สมภารองค์ก่อนโน้น พรรษาแรกที่บวชนี้ ผมนั่งทำงานจนเป็นโรคที่ชาวบ้านแถบนี้เขาเรียกว่ากระษัย สมัยปัจจุบันก็ต้องเรียกว่าโรคไต ตาเหลือง ร้อนสันหลัง ปัสสาวะแดง นี่เพราะเรามันบ้า นั่งเขียน นั่งอ่าน หนังสือก็มีไม่มาก แต่เรานั่งคัดลอกซ่อมแต่งกระฐี เข้าเย็นก็นั่งท้าวตรกันอีกยาวๆ ราวชั่วโมงจนเสร็จ ไปโรงเรียนก็นั่งอีก จนไตทำงานไม่ปกติ แต่มันก็แก้ได้โดยธรรมชาติ เช่นการเหยียบ นอนคว่ำให้เด็กลงเหยียบหลัง ตรงสะเอว ตรงกันกับ นี่มีผลมาก เอาสั้นสั้นๆ ลงไปตรงนั้น มันหลวมอ่อนไปก็ได้ผล ในที่สุดมันก็จะกินยา ก็ยาแผนโบราณ พวกขี้เหล็กกันเฒ่า แสมสาร ต้มกินสักหม้อสองหม้อ ปัสสาวะเหลือง พรรษาต่อๆ มามัน

เปลี่ยนไปเอง มันเข้ารูปเองมันรักษาตัวเองได้นอกพระราชกฤษฎีกาเฉพาะวันพระ แล้วก็เทศน์พิเศษในวันทำบุญ

การออกหนังสือพิมพ์เถื่อน

ผมออกหนังสือพิมพ์เถื่อนเป็นกระดาษฟูลสแก๊ป ๒ คู่ (หัวเราะ) มันเป็นเรื่องสนุกเท่านั้น เราเขียนก่อนสวดมนต์ตอนค่ำ พอพระสวดมนต์เสร็จ เราก็เอามาให้อ่านกัน เขาอ่านแล้วหัวเราะวิพากษ์วิจารณ์กัน เรามีความยินดีที่จะทำให้คนอื่นเขาหัวเราะได้ รู้สึกว่ามันทำให้เพื่อนสบายใจ จิตมันเป็นบุญเป็นกุศล ไม่ได้คำนึงถึงสาระอะไรในตอนแรก ออกรายตามสบายเกือบทุกวัน ทำอยู่ ๒-๓ ปี มีแบ่งคอลัมน์ มีการ์ตูนเขียนภาพล้ออะไรพวกนี้

ชีวิตพระที่สนุกสนาน

ที่ทำได้เพราะท่านสมภารท่านเอื้อเฟื้อหรือเกรงใจ ไม่ค่อยต้องลงทำวัตร สมภารให้เกียรติ นึกถึงมันก็ละอาย เมื่อสมภารเกรงใจให้เกียรติแล้วเราก็กเลี้ยหลายๆ อย่าง เช่น (หัวเราะ) ไปทุ่งนาจับปลากัดมาแล้วใส่ลงในหม้อแก้วนํ้ามนต์ ที่ตั้งไว้หน้าที่บูชาพระเวลาทำวัตรนั่นเอง พอสมภารรู้เข้าก็รู้กันว่าไม่มีใครนอกจากผม แต่สมภารก็นิ่งเงียบเราก็ค่อยๆ ปรับตัว ค่อยๆ เกรงใจ(สมภาร) ท่านเองเกรงใจผมเพราะมันมีหลายๆ สาเหตุ เป็นเด็กวัดมาด้วยกัน แต่ท่านเป็นเด็กโข่งใหญ่ อายุไกลกว่ากัน ๕-๖ ปี ท่านจึงบวชก่อนเรา และรักษาการณเจ้าอาวาสมาหลายปี และอีกอย่างหนึ่งเราก็ร่วมอาจารย์เดียวกัน อาจารย์นั้นก็ปัญญาดีของผม มีอะไรก็ให้เกียรติ จนเราสนุกได้มากบางทีเอาข้าวใส่หม้อไปฉนเพลกันนอกนาสนุกสนานกัน ๒-๓ องค์กร ก็เก็บผักเก็บหญ้าฉนกัน ไปนั่งที่ริมหนองสายบัว เอานํ้าพริกไปเด็กๆ ไปถอนสายบัวขึ้นมา แล้วทางบ้านก็ตามใจ บ้านโยมของผมเอง แล้วก็บ้านตรงกันข้ามที่ว่าเป็นบ้านพระยาอรรณกรมฯ น้องพระยาอรรณกรมฯ เป็นผู้หญิง ชื่อแม่เจียม ไม่ได้แต่งงาน นั่นก็อีกคน ต้องการอะไรได้ทั้งนั้น ต้องการแกงก็ได้ ต้องการนํ้าพริกก็ได้อะไรก็ได้ทั้งนั้น บางทีนึกอยากไปเที่ยวทะเลก็ทำให้ไปเที่ยวในปากก็ทำให้ ใส่หม้อหัวเขียวๆ ชีวิตพระมันก็เลยสนุกจนลืมสึก

ประเพณีแกงรัย

สมัยผมอยู่วัดใหม่ มันมีแกงประเพณีของวัดนั้นที่ทำสืบๆ กันมา ไม่รู้แต่ครั้งไหน เรียกโดยทั่วๆ ไปว่า "แกงรัย" สมัยที่ผมอยู่ ผมเป็นผู้รักษาวัวอย่าให้มันสูญหายไป ทำอยู่ ๒ ปี ๓ ปี ตอนออกพรรษาแล้วเรียกว่าเป็นฤดูหนาว ใช้ฟักทองลูกใหญ่มากๆ ลูกเดียวพอ เครื่องปรุงนี้ ใช้พริกขี้หนูแห้งขามใหญ่ ประมาณสักลิตรหนึ่งได้ แล้วก็ยังพริกใหญ่ธรรมดาอีก ตะไคร้ก็เป็นขามใหญ่ๆ ลิตรสองลิตรได้แล้วยังใส่กากกับเครื่องแกงอื่นๆ อีกอย่างน่าตกใจ (หัวเราะ) มะพร้าวก็ลูกจําไม่ได้ สมัยผมสั่งการอยู่ เติบโตลงไปตัวหนึ่งด้วย ก่อนนี้ไม่มี มีแต่ฟักทอง เราให้เด็กไปซื้อจากตลาดแล้วยังใส่นํ้าตาลอีกหม้อหรือสองหม้อ แกงเสร็จแล้วถึงเวลาฉน พอตักใส่ปากจะหวาน รู้สึกว่าหวานดี พอกินเคี้ยวไปจะเผ็ดขึ้นเรื่อยๆ เสร็จแล้วร้อนรุ่ม คลุ้มคลั่งเลย (หัวเราะ) นํ้ามูกนํ้าตาไหลซดซาดหมด เหมือนกับฉนข้าวกับนํ้าตา เด็กๆ กินได้สักปลายช้อนหนึ่ง กินข้าวไม่รู้เท่าไร ก็งานก็งาน เวลาทำนั้นจะเอาเคียวในกระทะจนละลายเข้า

กันหมด สีดำๆ เพราะเศียรนาน สีและลักษณะเหมือนขี้ควาย ทำเป็นกระทะใหญ่ได้กลืนทั่วทั้งวัดเลย เพราะใส่เครื่องเทศด้วย พระทูกองค์อย่างมากฉันได้คนละซ່อนสองซ່อน มีพิเศษอยู่องค์หนึ่งเป็นหลวงตา จะฉันได้ขามหนึ่ง ทุกคนน้ำตาไหลทั้งนั้น ทั้งเด็กๆ พระเณร หรือแม่หลวงตาองค์ที่ว่าเก่งๆ ชูชขาดกันหมด แต่มันอร่อย เดียวนี้ก็ยังนึกอร่อยอยู่ อาจจะเป็นแกงนี้ก็ได้ที่พอยมเดินผ่านวัด ได้กลิ่นทั้งวัดต้องเข้ามาขอชิม เรากลัวมันจะหายไปเสีย เลยทำขึ้นไว้และทำเติมที่ แต่ก่อนเขาก็ไม่น้อยเหมือนกันแหละ ไอ้พริก ไอ้อะไร แต่ไอ้ปีที่ผมเข้าไปบิณฑบาตอยู่นั้น จะมากสักหน่อย จะเต็มทีสักหน่อย เพราะเรามาคนบ้า เอากันเต็มที่ มันก็มีผลคือสุดท้ายก็จะถ่ายร้อนเป็นไฟ มันเป็นเรื่องสนุกด้วย แต่ที่เขาพูด เขาว่าเป็นยา เป็นยาอายุวัฒนะ มันก็น่าจะมีส่วนเพราะเหวี่ยงมันแตก ท่วมตัวเลย พอผมไม่อยู่แล้วดูเหมือนจะไม่มีใครทำต่อ มันไม่มีคนบ้าบีน

พรรษาที่สอง

ตอนแรกที่ตั้งใจที่จะบวช ๓ เดือน พอพ้นข้อผูกพันทางประเพณีให้แม่ แต่มันก็สนุกในเรื่องของพระนะ มีแต่คนตามใจ คอยเอาอกเอาใจ ทำอะไรก็ได้ เล่นอะไรก็ได้ ยังสนุกอยู่ก็ยังไม่คิดสึก มันไม่ต้องห่วงทางบ้านด้วย เพราะราวเดือนมีนาคม (๒๔๗๐) นายธรรมทาสเขาปิดเทอม เขาก็มาอยู่บ้าน แล้วไม่ไปเรียนต่อ ก็มีคนรับผิดชอบเรื่องที่บ้าน เรื่องโยมหญิง ผมไม่สึกก็ไม่มีปัญหาอะไร แล้วแผนการลึกลับอะไรก็ไม่มันลึกลับเรื่องผู้หญิงไป ไปสนุกกับเรื่องอื่นเสีย ไอ้ธรรมะมันทำให้สนุกเพลิดเพลินจนลืมเรื่องนี้ มีบ้างเหมือนกันในความรู้สึกนึกคิดนิดๆ คิดว่าไม่แปลกการสึกมามีครอบครัว มันไม่ใช่ของแปลก แต่รู้สึกนิดๆ เท่านั้นแหละเมื่อไม่สึกก็เรียนนักธรรมต่อไป ชีวิตพระในพรรษาที่สองกับพรรษาแรกไม่แตกต่างกันมากนัก พอสอบนักธรรมโทได้ ออกพรรษาแล้วไม่นาน (ต้นปี ๒๔๗๑) อาเสียงที่ชุมพร ยัดเยียดให้ไปเรียนต่อที่กรุงเทพฯ อาอยากให้เป็นเปรียญมากๆ เพื่อเป็นเกียรติเป็นอะไรของวงศ์ตระกูลมากกว่า แต่ผมไม่มีความคิดว่าจะไม่ให้สึก ถึงแม้จะสึกก็ให้เรียนมากๆ เข้าไว้ หลายปีคงจะดีกว่ารีบสึก

ไปศึกษาที่กรุงเทพฯ ครั้งแรก

ก่อนไปถึงกรุงเทพฯ เราก็คิดว่า พระที่กรุงเทพฯ มันไม่เหมือนที่บ้านเรา พระกรุงเทพฯ จะดี เคยคิดว่าคนที่ได้เปรียญ ๙ คือคนที่พระอรหันต์ด้วยซ้ำไป เคยคิดว่ากรุงเทพฯ ดีที่สุด ถูกต้องที่สุด ควรจะถือเป็นตัวอย่าง เคยนึกว่าพระอรหันต์เต็มไปทั้งกรุงเทพฯ ก่อนไปกรุงเทพฯ มันคิดอย่างนั้น แต่พอไปจริงๆ (๒๔๗๑) มันรู้ว่ามหาเปรียญมันไม่มีความหมายอะไรนัก มันก็เริ่มเบื่อ อยากสึก รู้สึกว่าเรียนที่กรุงเทพฯ มันไม่มีอะไรเป็นสาระ พระเณรไม่ค่อยมีวินัย มันผิดกับบ้านนอก มันก็เป็นมาจนกระทั่งเดี๋ยวนี้ เรื่องสตางค์ เรื่องผู้หญิง เรื่องเกี่ยวกับการกินการฉันก็สรวลเสเฮฮาเหมือนกับคนเมา ฮาฮาตลอดเวลาฉัน อย่างมาต๋อยไข่สดต้มไข่หวานหรือทอดประเคนกันเดิวนั้น มันผิดวินัย แต่เขาก็ทำกันเป็นธรรมดา เรียกว่า มันไม่มีอะไรที่น่าเลื่อมใสเลย ผิดกับวัดที่บ้านนอก เราก็ต้องเป็นพระที่จับสตางค์ใช้สตางค์เหมือนเขาไปหมด ตามธรรมดาพระที่พูดเรื่องสมัยผมบวชเขาไม่จับเงินจับทองกัน มีผู้ช่วยเก็บให้ แล้วมันค่อยๆ เปลี่ยน ไม่จับแต่ต่อหน้าคน ในกรุงเทพฯ มันเป็นเรื่องร้ายระบาบทั่วกรุงเทพฯ อยู่หัวเมืองมันยังมีอิทธิพลในทางเคร่งครัดแบบเก่าอยู่ พระตามบ้านนอกนี้ มันไม่ค่อยรู้วินัย เพราะฉะนั้นจะว่าเลวมันก็ไม่ถูก มักทำไปตามที่ไม่รู้ ที่กรุงเทพฯ ก็พอๆ กัน ไม่ค่อยรู้อะไรก็ทำไปตามกิเลส เมื่อไป

กรุงเทพฯ และเห็นสิ่งที่เรารู้สึกว่าไม่ถูกต้อง และผมก็รู้สึกตัวเองว่าเราซัดจะไปเป็นกับเขาด้วย มันก็เลยเกิดเบื่อขึ้นมา ก็อยากสึก ไปอยู่ได้ไม่กี่เดือนเป็นอันขอลาสิกขา

กลับพมเรียงเพื่อลาสิกขา

ทีนี้พอมาถึงพมเรียง มันจนเข้าพรรษาเสียแล้ว มีคนท้วงว่าไม่ดีหรอก จะเข้าพรรษาอยู่ร่มร่อแล้ว สึกทำไม มันน่าจะเกลียดสึกตอนนั้น เพราะมันใกล้เข้าพรรษาเต็มทีแล้ว อีก ๔-๕ วันเท่านั้น พอออกพรรษาก่อนค่อยสึก จึงอยู่เข้าพรรษาที่วัดใหม่พมเรียงอีกปีหนึ่ง มันก็น่าคิดที่ว่ามันหุดหวิด ถ้ามันสึก มันก็ไปทำการค้า คงขายออกไปจนไม่มีทางเกิดสวนโมกข์ มันหุดหวิดเกือบจะไม่มีสวนโมกข์ในโลก

พรรษาที่สาม

ผมไม่ได้เรียน (นักธรรมเอก) ในโรงเรียน ผมเรียนเอง แก (พระครูซื่อน วัดกลางเก่า บ้านดอน อาจารย์ผู้สอน) จะไม่ให้สอบไล่ ทีนี้พวกเพื่อนๆ ช่วยกันขอร้องว่าให้ผมสอบเถอะ เพราะเรียนเก่งมา ๒ ปี แล้ว หลักสูตรนักธรรมนี้ถ้าเป็นคนอ่านหนังสือรู้เรื่อง ก็เรียนเองได้ อาจจะเรียนเป็นตัวอย่างสัก ๒ ปี พอปีที่ ๓ เรียนเองได้ เมื่อมีความรู้ภาษาไทยดีพอ ก็สะดวกมากก็มองเห็นว่ามันเรียนเองได้ เพราะหนังสือหนึ่งหามันมีให้ดู แล้วเราก็ก๊เบือโรงเรียน และไม่ค่อยเชื่อว่าผู้ที่มาสอนจะมีความรู้จริงจริงเรียนเอาเองสนุกกว่า มีหวังมากกว่า มันเป็นความรู้สึกส่วนตัวด้วย เบื่อครู เบื่อเดินไปเรียน เดินกลับมาทุกวันด้วยอ่านหนังสือมากขึ้น ทุกอย่างเลยที่คว้ามารอ่านได้ ตั้งแต่หนังสือหลักสูตรและหนังสือเรื่องต่างๆ ที่มันพอจะหาได้ อ่านไทยเขมมรายเดือนแหละมาก ประเภทหนังสือโคลงกลอนของครูเทพ (เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี) หนังสือหลวงวิจิตรวาทการ หนังสือ น.ม.ส.

พรรษาที่สี่

เมื่อผมสอบนักธรรมเอกได้ พอติญาติผู้ใหญ่คือคุณนายหังวน นามสกุลเศรษฐภักดี เกิดศรัทธาบริจาคเงินสร้างโรงเรียนนักธรรมวัดพระธาตุไชยา สมัยนั้นมันสร้างด้วยเงิน ๕ พันกว่าแหละ ทีนี้พระครูเอี่ยมท่านรู้ว่าผมเป็นนักธรรมเอกแล้ว เขาให้น้าหังวนขอร้องหรือบังคับผมนั่นแหละ (หัวเราะ) ให้มาสอน ทั้งๆ ที่อาเสี่ยงที่ชุมพรไม่เห็นด้วย อยากให้ไปเรียนต่อที่กรุงเทพฯ เสียเร็วๆ ทีนี้ผมก็เกรงใจเพราะฝ่ายนี้ก็มีเยะ โยมผมก็หันมาทางนี้ ผมก็เลยมาช่วยสอนนักธรรมเสียปีหนึ่ง มันจึงฆ่าเวลาไปอีกปีหนึ่งไม่ได้สึก (๒๔๗๒) สอนนักธรรมนี้ก็สนุก สอนคนเดียวสองชั้น มันคุยได้ว่าสอบได้หมด แต่ตามหลักฐานที่ปรากฏตกไปองค์หนึ่ง เพราะใบตอบหาย ก็กลายเป็นครูที่มีชื่อเสียงขึ้นมาทันที (หัวเราะ) มันสนุก เพราะเป็นของใหม่ และมันซัดจะอวดๆ อยู่ว่า เราพอทำอะไรได้ หาวิธียกยาสอนให้มันสนุกไม่เหมือนกับที่เขาสอนๆ กันอยู่ เช่น ผมมีวิธีเล่า วิธีพูด ให้ชวนติดตาม หรือให้ประจักษ์กันตอบปัญหาทำนองชิงรางวัลนักเรียนก็เรียนสนุก ก็สอบไล่ได้ เมื่อสอบได้อย่างนี้ น้าหังวนให้รางวัล ซ้อมพิมพ์ติดกระเป๋าทัวร์แรกๆ ของเรมิงตัน ๑๕๐ บาท พอได้มา เวลาเขียนบทความเขียนหนังสืออะไรก็ใช้พิมพ์เลย ไม่ได้ร่างด้วยปากกาดินสอก่อน เวลาพิมพ์ติดไม่ได้ใช้สัมผัส ใช้ ๒ นิ้ว ซ้อมมาแรกๆ ก็พิมพ์เป็นการใหญ่

พรรษาที่ห้า

ขึ้นกรุงเทพฯอีกครั้ง ที่นี้พอสอนนักเรียนจนได้สอบกันเรียบร้อยแล้ว อาเสียงที่ชุมพร ก็เร่งเร้าให้ไปเรียนต่อที่กรุงเทพฯให้ได้ อย่างที่แกไปเรียนมา คนอื่นๆก็สนับสนุนทั้งนั้น รวมทั้งท่านพระครูชยาภิวดี (กลั่น) ซึ่งอยู่ที่นั่นแล้ว ในที่สุดผมจึงขึ้นกรุงเทพฯอีกครั้ง (๒๔๗๓) แต่การขึ้นตอนนี้ความคิดมันเปลี่ยนไปแล้ว เรื่องสีกหายไปหมด ถูกผิดว่ากันทีหลัง พระกรุงเทพฯจะเป็นอย่างไรไม่สนใจ ตั้งใจจะไปเอาความรู้ภาษาบาลีก่อน ยังไงๆ ก็ต้องเรียนบาลีเสียทีก่อน เรื่องอื่นค่อยว่ากันทีหลัง เพราะมันไม่สีกแล้วนี่ มันก็ไม่ว่าจะทำอะไร ก็เหลือเรียนบาลีเท่านั้นที่น่าสนใจกว่าอย่างอื่น ขึ้นกรุงเทพฯคราวนี้เรียนกับเทียวเท่าๆกัน ผมไปโรงเรียนไม่กี่วันหรอก ไม่ชอบไปเรียนกับเขาไม่สนุก มันไม่ทันใจ สอนอัดอาด เพราะต้องรอเด็กที่โง่ซึ่งอยู่ชั้นเดียวกัน ผมเลยขอเรียนกับท่านพระครูชยาภิวดี ขอให้ท่านสอนผมเป็นพิเศษทุกคืน รวมกับพระเณรอีก ๔-๕ รูป ที่นี้พอจะเข้าสอบไล่ ท่านพระครูชยาภิวดีก็ใช้อธิพลของท่าน ผมเลยได้เข้าสอบไล่ทั้งที่ไม่ได้ไปโรงเรียน เพราะแกมีอิทธิพลเหนือครูเหล่านั้นทุกคน ก็ครูเหล่านั้นเคยเป็นลูกศิษย์ของท่านนี่

เที่ยวกรุงเทพฯและงานอดิเรก

เดิน เดินทั้งวัน ไม่ค่อยได้ขึ้นรถหรอก เพราะอยากจะเห็น แล้วท่านอาจารย์ก็วางแผนถูก เดินไปยังจุดที่มีประโยชน์เลย ไม่เดินเสียเปล่า เช่น วัดกัลยาฯ วัดประยุรวงศ์ เป็นต้นเที่ยวดูสถานที่และเที่ยวถ่ายรูปไปคูอะไรที่มันแปลกๆ ที่ไม่รู้มาก่อนว่าอะไร ก็มีคุ้งบางแวกก็อาจารย์พระครูชยาภิวดีเองเป็นผู้ช่วยสนับสนุน การไปในที่ไม่เคยไป บางทีอาจารย์พาไปวัดนั้นวัดนี้ บางวันไปเข้าजनเย็นแล้วก็เล่นพิมพ์ดีด เล่นงานเสียง เล่นวิทยุ และผมยังเล่นกลองอีกด้วย ไปซื้อของชำรุดจากเวียงนครเขมมา แก่ๆกันใช้ พอซ่อมใช้ได้ก็ขายซื้อใหม่อีกที ก็ได้เครื่องที่ดีกว่า แล้วก็มาหัดล้างหัดอัดเอง มันเป็นงานง่ายๆ น้ำยาสำเร็จรูป ผสมมาเป็นขวดมาเติมน้ำสับเท่ากัลังได้ กระดาษโปสการ์ดแผ่นละ ๑ สตางค์ ถ้าเป็นของญี่ปุ่น ๑๐๐ แผ่น ๗๕ สตางค์ อัดกันเป็นภูเขาเลากา เวลาเราไปถ่ายรูป เราก็ทำอย่างไม่จู้จี้จ้าน อย่างเดียวนี้ที่เขาทำกันไม่มีเลย โชคมันดีอยู่หน่อยที่มันไม่ไปสนใจเรื่องเพศ ถ้าไปสนใจเรื่องเพศคงเสร็จไปนานแล้ว คงไม่มีสวนโมกข์อย่างทุกวันนี้ พระอื่นเขาสนใจกัน เพื่อนบางคนชวนไปเที่ยวบ้านแฟนเขา ไปฉั่นเพลไปอะไรกันซุกซลักๆอยู่หลายชั่วโมงสังเกตได้อย่างว่ามีมาก คนที่มีลูกสาวก็ยินดีให้คั่นเคยคลุกคลีกับพระ สังเกตดูเขาคงแน่ใจว่าถ้าเป็นพระละก็ไม่เลวแน่ อย่างนี้มีมากคือไม่รังเกียจปล่อยให้คุยกันตามประสาตามพอใจจนน่าเกลียด แต่ทำกันมากก็รู้สึกว่ามันน่าเกลียด ความจริงมันน่าเกลียดทั้งสองฝ่าย มันไม่รู้บาปกรรม ควรไม่ควร มันไม่รู้ มันจึงเป็นไปได้ง่ายที่พระจะสีกออกไป พระท่านก็มุ่งเอาดีกรี ไปหาเงินแต่งงาน ขนบธรรมเนียมประเพณีมันให้ออกาสมากนัก ที่ชาวบ้านเขาถือกันอยู่มันไม่มีใครรู้จริง ไม่มีใครติเตียน มีโอกาสไปบ้านผู้หญิงทั้งกลางวันและกลางคืน

พรรษาที่หก

สภาพพระศาสนาในยุคนี้ (พระผู้ใหญ่ที่เด่นๆ) สมเด็จฯทุกองค์แหละ, (พระหนุ่ม ๆ เป็นดาวเด่น) มันไม่ค่อยมี คุณสุชีพหรือสุชีโวภิกษุนี้แหละองค์แรก เขามีผลงานตั้งแต่อายุน้อย ตอน

นั้นเขาเป็นผู้นำคนหนุ่มยุพบุตร ให้ทำอะไรเป็นขึ้นเป็นอัน เป็นผู้ก่อหวอด ก่อรามหาวิทยาลัยสงฆ์วัดบวรฯ เป็นคนแรกที่เทศน์เป็นภาษาอังกฤษในเมืองไทย มีนายนรินทร์ (กลิ้ง) เป็นตัวโจทก์ว่าจะปราบพระอลัชชี แล้วเขาก็จัดเป็นอลัชชีหมด ตั้งแต่พระสังฆราชลงมาเลย เขาพิมพ์หนังสือออกมาหลายเล่มลงรูปประจานด้วย โดยมากก็เรื่องเงินและเรื่องอยู่กินสบายเกินไป คนแตกตื่นกันมาก ทั้งในหมู่พระสงฆ์และฆราวาส เป็นการปลุกปั่นประชาชนให้เกลียดชังพระโดยตรง แต่มันไม่มีผลอะไรหรอก เพราะประชาชนเขาเห็นเป็นเรื่องธรรมดาไปแล้ว อย่างเรื่องมีเงินหรือจับสตาจค์ คุยกันไม่ได้หรอกกับนาย นรินทร์ มันครึ่งบ้าครึ่งเมา อยากจะดั่ง ตั้งคณะภิกษุณีให้ลูกสาวบวช อยากจะดั่งว่ารื้อฟื้นพุทธศาสนาขึ้นมาให้ครบบริษัท ๔ ลูกสาวก็ดีตามใจพ่อ (หัวเราะ) ให้พ่อเชิดอย่างไรก็ได้ ในที่สุดไม่รู้ทางออกทางไหนก็จัดแสดงละครตบตา หรือจะจริงอย่างไรก็ไม่ทราบ ให้คนๆหนึ่งจุดภิกษุณีไปเสียเพื่อจะปิดฉาก ให้ชีม้ามานุด มีคนเขาพูดว่าเป็นเรื่องเล่นกลของนายนรินทร์เอง แต่คนเขาถือว่าแหกलोकलग्न คือแหกทำยาขึ้นมาเรียกว่ายาอายุวัฒนะ ทำด้วยเหล้าดอง แล้วปิดฉลากว่า "พระฉันได้ เป็นยา" พระก็ฉันก็เมากันใหญ่ จนคณะสงฆ์ต้องออกประกาศว่า "ห้ามพระเณรฉันยาชื่อนกเขาคู่ของนายนรินทร์ (กลิ้ง)" ยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯนี่ก็นับว่าบุกเบิกมาระดับหนึ่งแล้ว แต่มันไม่มีใครสานต่อ ท่านพอใจในความสบาย ไม่ต้องทำอะไรก็มีลาภสักการะมาเรื่อยๆ เป็นแสนเป็นล้าน พระทั้งหลายสนใจเรื่องสังคัม สังคัมกับคนรวย ไม่ได้สนใจเรื่องธรรมะธัมมโธมมเรื่องการศึกษา ความก้าวหน้า เว้นไว้แต่มันจะให้ผลเป็นลาภสักการะ เรียกว่า ตกอยู่ในยุคมัวเมาลาภสักการะ

สอบตกเปรียญธรรม ๔ ประโยค

ปีแรกที่เขาไปเรียนกับเขามันไม่เท่าไร พอปีที่ ๒ (๒๔๗๔) ก็เริ่มเห็นว่าไปด้วยกันไม่ค่อยได้แล้ว แต่มันก็อาศัยว่าเรียนไปมากพอสมควรแล้วจึงจะเห็นอย่างนี้ ตอนแรกเขาก็พยายามให้เหมือนเขาแล้วที่ไม่เห็นด้วยเขาก็พูดขึ้น แล้วมันก็ไม่ไปไม่ได้ ที่นี้พอมาถึงครึ่งปีหลังของการเรียน ปธ.๔ มันก็เริ่มไม่สนุก มันเรียนแบบซังกะตาย เรียนด้วยความประมาทแล้วมันเบื่อ รสนิยมมันเริ่มเปลี่ยน (จึงสอบ ปธ. ๔ ตก)

จดหมายถึงนายธรรมทาส เพื่อหาสถานที่ปฏิบัติธรรม ที่พุมเรียง

การมาบ้านของฉันทยังบอกไม่ได้ในเวลานี้ให้แน่นอนนัก คือฉันได้เปลี่ยนความเห็นจากเดิมอย่างเด็ดขาด แน่ใจลงไปแล้ว เนื่องแต่เป็นโชคดียี่สิบได้พบคัมภีร์ดีๆ พอที่ฉันจะตัดสินใจได้อย่างเด็ดขาด ฉันทจะออกจากกรุงเทพฯ ซึ่งฉันคิดว่าควรอยู่ เป็นการออกครั้งสุดท้าย และตั้งใจจะไปหาที่สงัดปราศจากการรบกวนทั้งภายนอกและภายในสักแห่งหนึ่ง เพื่อสอบสวนค้นคว้าวิชาธรรมที่ได้เรียนมาแล้ว จะได้เพิ่มเข้าใหม่เมื่อเรียบร้อย เป็นการฟื้นความจำและได้หลักธรรมพอที่จะเชื่อว่าการค้นคว้าของฉันทไม่ผิดทางแล้ว ก็ทิ้งตำราที่ฉันทเคยรักและชอบหิวมาแล้วโดยไม่เหลือเลย มีชีวิตอย่างปลอดโปร่งเป็นอิสระที่สุด เพื่อค้นหาความบริสุทธิ์และความจริงต่อไป และไม่แน่ว่าจะอยู่ที่ไหน หากว่าค้นล้าพองเองไม่พบแม้แต่เบื้องต้นแล้ว จึงคิดว่าจะไปสมาคมกับพวกที่อาจเป็นเหตุผลแห่งการค้นคว้า เช่นพวกโยคีในอินเดีย ตามที่คิดไว้ บัดนี้เรากำลังรออยู่ว่า จะได้ที่สงัดที่ไหนอาศัยสักชั่วคราว เพื่อจัดการกับตำราสัก ๕-๖ เดือน ฉันทมีโชคดียี่สิบได้จนฉันรู้สึกว่ามีค่ามาก คือได้เพื่อนคนหนึ่งซึ่งมีความรู้สึกเกี่ยวกับ

ชีวิตเหมือนกัน ตรงกันโดยมิได้แนะนำชี้แจงแก่กันและกันเลย เราต่างมีเข็มมุ่งหมายอย่างเดียวกันในกิจการข้างหน้า และเวลานี้มีฐานะทางกายใจเหมือนกันทุกอย่าง และถ้าโชคยังดีขึ้นไปอีก เราอาจจะได้ทำร่วมกันก็ได้ เราตกลงกันแน่ว่า กรุงเทพฯมิใช่เป็นที่ที่จะพบความบริสุทธิ์ เราล้าเข้าเรียนปริยัติธรรมทางเจ็ดด้วยศักดิ์ เป็นผลดีให้เรารู้สึกตัวว่า เป็นการก้าวผิดไปก้าวหนึ่ง หากรู้ไม่ทันก็จะต้องก้าวผิดไปอีกหลายก้าว และยากที่จะถอนออกได้เหมือนบางคน จากการรู้ตัวว่าก้าวผิดนั่นเอง ทำให้พบเงื่อนไขว่าทำอะไรเราจะก้าวถูกด้วย เรายังพบอีกว่าการเป็นห่วงญาติพี่น้อง เพื่อนและศิษย์ เป็นการทำความสำเร็จแห่งการค้นหาคำความสุขและความบริสุทธิ์ ซึ่งเราตั้งใจพยายามจะหามาให้แก่พ่อแม่พี่น้องที่เรากำลังเป็นห่วงอยู่นั่นเอง ขึ้นเป็นดังนี้ เราคงตายเสียก่อนเป็นแน่ เราจะทำตามอย่างพระพุทธเจ้า ตามคำบอกเล่าของพระองค์เองว่า พระองค์ออกค้นหาความบริสุทธิ์ทั้งขณะที่พ่อแม่พี่น้องนำตามองหน้า เพราะไม่อยากให้จากไป (ในบาลีแท้ยังไม่พบการหนีออกบวช) การที่เราปลงตกเช่นนี้ เป็นการทำให้เราฟรีขึ้นอีกเปลาะหนึ่ง และหวังว่าพ่อแม่พี่น้องของเราคงจะปลงตกเช่นเดียวกัน แม้บางทีเราจะต้องจากจนไม่อาจพบกันอีกเลยก็ได้ เรื่องของฉัน บัดนี้ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ลัทธิเกลียดลัทธิหรือเกลียดกรุงเทพฯ ได้แผ่ออกไปได้มากกว่าหนึ่งคนกลายเป็นสองคนแล้วถึงสามคน และยังมีต่อไปอีกตามลำดับ ฉันแปลกที่สุดเพราะไม่เคยเชื่อเลยว่าจะมีคนเชื่อและยอมทำตาม เขากลับความเห็นได้อย่างเด็ดขาดยอมสละเป็นลำดับ เช่นครั้งแรกไม่กลัวอาจารย์จะโกรธ ครั้งที่สองไม่กลัวพ่อแม่เสียใจ ผลที่สุดไม่กลัวตาย ขอแต่ให้ได้ดำเนินการไปในทางที่บริสุทธิ์ รู้แต่ว่าที่เป็นมาแล้วและกำลังเป็นอยู่ ไม่มีทางที่จะพบพระพุทธเจ้าได้เท่านั้น ฉันก็มีดบาดด้าน ไม่รู้ว่าจะไปขอสถานที่ที่ไหนเพื่อการศึกษาของเราจึงจะเหมาะสมนอกจากบ้านเราเอง และไม่มีที่ไหนนอกจากบ้านเราคือที่พุมเรียง ก่อนที่อื่น จึงจำเป็นต้องขอความช่วยเหลือรอบกวนในบางอย่าง คือต้องมีผู้ช่วยให้ได้โอกาสเรียนมากที่สุด และใครๆ จงถือเสียว่าฉันไม่ได้กลับออกมาพักอยู่ที่พุมเรียงเลย การกินอยู่ชอรอบกวนให้มีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมสักเล็กน้อยคือถ้าไม่อยากทำอย่างอื่น ข้าวที่ใส่บาตรจะคลุกน้ำปลาสดก็จะได้ดี ลูกศิษย์ของพระพุทธเจ้าจะไม่ชอรอบกวนอย่างอื่นอีกเลย ฉันเป็นผู้พิสูจน์ให้เพื่อนกันเห็นว่า พระอรหันต์แทบทั้งหมดมีชีวิตอยู่ด้วยข้าวสุกที่หุงด้วยปลายข้าวสารหัก แล้วราดน้ำส้มหรือน้ำผักดองนิดหน่อยเท่านั้น เราลองกินข้าวสุกของข้าวสารที่เป็นตัวและน้ำปลาก็ยังดีกว่าน้ำส้ม และเราลองกินอยู่เดี๋ยวนี้ รู้สึกไม่มีการขัดข้องเลยที่จะกินต่อไป

การก่อตั้งสวนโมกข์พุมเรียง ความคิดในการก่อตั้งสวนโมกข์

การมาตั้งสวนโมกข์มันก็ไม่มียอะไรมากมายขนาดนั้น เราเพียงแต่มองเห็นว่ามันควรจะปรับปรุง แล้วเราก็มองเห็นว่า มันไม่ต้องปรับปรุงอะไรมาก เพียงแต่กลับไปหาของเดิมว่าปฏิบัติดีปฏิบัติชอบอย่างไร เราไม่ได้คิดมากมายว่า จะให้เป็นเรื่องของประเทศชาติ มันเป็นเรื่องส่วนตัวมากกว่า เพราะไม่ได้ทำอะไรมากไปกว่าเรื่องส่วนตัว แล้วที่มันเหลือออกไปนิดหน่อย จนถึงคนอื่นสนใจ ก็เป็นเรื่องที่ไม่มากมายอะไรนัก ที่จริงก็ได้ตั้งใจอะไรหนักหนา เพียงว่ารู้พื้นพระศาสนาสู่สภาพเดิมก็พอแล้ว ทำไปตามมีตามได้ ตามที่จะทำได้ เราก็มองเห็นอำนาจคณะสงฆ์ที่มันมีอะไรมากมายยังทำไม่ได้ แล้วเราจะทำได้อย่างไร ที่พยายามทำจริงจังอยู่ก็คือ การพยายามเข้าใจพระธรรมในพระบาลีให้ถูกถึงที่สุด เราไม่มีอำนาจอะไร เราก็ใช้สติปัญญาที่มีอยู่ทำงานทางด้านคิดค้นและเขียนเท่านั้นแหละ นิสัยที่ยากทำอะไรให้มันดีกว่าที่เขาทำๆกัน เรียกว่าอวดดีโดยไม่เจตนา ฉะนั้นมันจึงขยัน ขยันในการฝึกฝนตนเอง

การสำรวจที่

พอเราลงมาจากกรุงเทพฯ (ปลายปี ๒๕๗๔) ก็มาพักอยู่ในโบสถ์วัดใหม่พุมเรียงแล้วก็เริ่มหาที่ที่เหมาะสม โดยมีคณะอุบาสกธรรมทาน ๔-๕ คน (นายเที่ยง จันทเวช , นายดาว ใจสะอาด, นายฉวี วรรณกลัด, นายเนิน วงศ์วานิช, นายกวย กิวไม้แดง เป็นต้น) เป็นคนออกไปสำรวจ ไม่นานนักก็เดือนกว่าๆ จึงตกลงกันว่า จะใช้วัดร้างชื่อตระพังจิก

สภาพของวัดตระพังจิก

เป็นวัดร้างมานาน เป็นป่ารก ครึ่งไปหมด เป็นที่ที่ชาวบ้านชอบไปเหยียดเผาะ พวกชอบกินหมูป่าก็จะไปล่าหมูป่าบริเวณนั้น และเป็นที่กลัวผีของเด็กๆ พวกผู้หญิงที่ไม่มีลูก ก็ไปบนบานขอลูกกับพระพุทธรูปในโบสถ์ร้าง ที่เขาถือว่าศักดิ์สิทธิ์ในทางนั้น ในสระก็ว่ามีผีดู สระใหญ่ตอนนั้นก็ยังมีน้ำทั้งปี มันมีนกเปิดน้ำมาไข่ มาออกลูกที่นั่น แต่เดิมนั้นมีหลังคาสังกะสี มุงพระพุทธรูปไว้นิดหน่อยพอไม่ให้ถูกฝน ข้างหน้าพอนั่งไหว้พระได้ ที่พักของเราทำเป็นเพิงต่อออกไปจากหลังพระพุทธรูป พาดจากชื่อแล้วต่อออกไป มุงด้วยจาก กั้นด้วยจาก นอนด้วยแคร่ แบบแคร่ไม้ไผ่แน่นแหละ แต่ทำด้วยไม้กระดาน มีเสาค้ำกว้าง ยาวพอนอนพอดี อยู่คนเดียวด้วย พื้นก็เป็นพื้นดิน แสงสว่างเพียงพอ เพราะผนังตอนใกล้ๆหลังคาปล่อยโล่งไว้ แล้วก็ทำตุ้ใส่หนังสือโดยเฉพาะ ทำแบบชนิดที่แลดูใกล้เคียงกับโลงศพ (หัวเราะ) ข้างในเป็น ๒ ชั้น เปิดด้านข้างได้ เปิดข้างบนก็ได้ (พอถึงพฤษภาคมตรงกับวันวิสาขะ ๒๕๗๕ จึงเริ่มเปิดกิจการของสวนโมกข์ที่พุมเรียง)

เจตนารมณ์ของสวนโมกข์

เจตนารมณ์ที่ตั้งไว้ ๓ ข้อ การค้นคว้าพระไตรปิฎก (ปริยัติ), การตามรอยพระอรหันต์ (ปฏิบัติ), การเผยแผ่ความรู้ธรรมะชั้นลึก มันก็ค่อยๆหนักไปทางการเผยแผ่มากกว่า เพราะมันทำงานหาคนที่สนใจร่วมกันได้ง่ายกว่า เรื่องปริยัติก็ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอะไรขึ้นมาพอสมควรเหมือนกัน การใช้วิธีพูดเสียใหม่ คำแปลใหม่ หรือเรื่องที่เขาไม่ค่อยอยากให้เอามาสอน เช่น กาลามสูตร มันเป็นเรื่องจำเป็นแก่สังคม เราก็อยากให้เรื่องอย่างนี้ออกมาตีแผ่ เพราะมันเป็นเรื่องชำระ ขูดเกลาให้ถูกต้อง เรื่อง อนัตตา สุนฺณุตตา โดยเฉพาะอิทัปปัจจตา เราเห็นออกมาสู่ความสนใจของประชาชน ในฐานะเป็นหัวใจของพุทธศาสนา มันก็เป็นปริยัติออกไปก่อน โดยผ่านการเผยแผ่ ยังไม่เป็นการปฏิบัติจนกว่ามันจะค่อยๆเลื่อนขึ้นไป เป็นการปฏิบัติ หรือเป็นผลอันแท้จริง ตอนหลังมานี้มีการเพิ่มปณิธาน ๓ ข้อเข้าไป ว่าให้ทุกคนเข้าถึงหัวใจของศาสนาของตนๆ ให้เกิดความเข้าใจกันระหว่างศาสนา และช่วยกันขึ้นโลกให้ออกจากวัตถุนิยม มันแปลกออกไป เป็นการทำให้ก้าวหน้าหรือมีน้ำหนักรากมากขึ้น พอส่งเสริมปริยัติส่งเสริมปฏิบัติได้สำเร็จ คนก็เข้าถึงหัวใจของพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น ความเข้าใจศาสนาของเพื่อนก็จะดีขึ้น ถ้าศาสนามีอิทธิพลในหมู่คนมากขึ้น เขาก็จะพากันออกจากวัตถุนิยมของเขาเอง

วัตถุประสงค์ของสวนโมกข์

วัตถุประสงค์เพื่อรื้อฟื้นและส่งเสริมการปฏิบัติธรรม หมายความว่า การปฏิบัติธรรมแบบที่เป็นตัวพุทธศาสนามันหายไป ต้องรื้อกลับขึ้นมาให้มีการปฏิบัติชนิดนั้น แล้วถ้ามีขึ้นมาแล้ว มันก็ต้องส่งเสริมให้ก้าวหน้าถึงที่สุด นี่พูดแล้วมันก็คล้ายๆ กับว่า ยกตัว ดูหมิ่นผู้อื่น คือเราเห็นว่า การศึกษาปริยัตินั้นมันก็พลอยตายด้านไปเพราะการปฏิบัติมันไม่มี ตอนนั้นดูเขาสนใจกันแต่เรื่องการปริยัติ ไม่มีการส่งเสริมการปฏิบัติ ไม่ค่อยมีสำนักปฏิบัติที่เป็นจริงเป็นจัง นี่เราก็คิดว่า อันนี้สำคัญหรือหัวใจของพุทธศาสนา มันกำลังจะหายไป ๆ ก็เลยจัดสวนโมกข์เป็นสถานที่ที่จะเผยแผ่ทั้งหลักปริยัติ คือหลักที่เป็นหลักพระคัมภีร์ ให้มันชัดเจนออกมาและให้มันพอด้วย แล้วก็เผยแผ่การปฏิบัติด้วย นี่มันก็ไม่ใช่จะเอาอะไรเป็นแบบฉบับ เพราะมันกำลังไม่มี วิธีปฏิบัติ ก็มีพื้นฐานวิปัสสนามันกำลังไม่มี จึงคิดว่ามันจะต้องถอดออกมาใหม่จากพระบาลีเอาจากพระบาลีโดยตรง จึงลงมือทำงานค้นคว้าพระสูตรที่เป็นหลักปฏิบัติออกมาใหม่ ที่ทำให้เกิดหนังสือชื่อว่า "ตามรอยพระอรหันต์" ขึ้นมา

ที่มาของชื่อ "สวนโมกขพลาราม"

เราว่าไปคนเดียว คิด คิด คิดไปตามไอ้หลักเกณฑ์ หรือตามถ้อยคำที่มีใช้อยู่ และเพื่อขบขันบ้าง เรามันมีนิสัยฮิวเมอริสท์อยู่บ้าง พลุกที่ว่ามันมีต้นโมกและต้นพลาที่สวนโมกข์เก่านั้น เอาโมกกับพลามาต่อกันเข้า (หัวเราะ) มันก็ได้ความเต็มว่า "กำลังแห่งความหลุดพ้น" ส่วนคำว่าอาราม แปลว่าที่ร่มรื่น ที่รื่นรมย์ เมื่อมันพลุกอย่างนั้นมันก็ออกมาจริงจัง ตรงกับความหมายแท้จริงของธรรมะ มีความหลุดพ้นเป็นวัตถุประสงค์ จึงเกิดวัดชนิดที่ส่งเสริมให้เกิดความหลุดพ้น เรียกว่า โมกขพลาราม เป็นชื่อสำนักป่าที่จัดขึ้นมาเพื่อส่งเสริมวิปัสสนาธุระ

ที่มาของชื่อ "พุทธทาส"

เราเกิดความรู้สึกที่จะรับใช้พระพุทธศาสนาขึ้นมา โดยที่เราเริ่มเข้าใจพระพุทธเจ้าและเริ่มเข้าใจพุทธศาสนา ว่าเป็นสิ่งที่มีประโยชน์สูงสุดสำหรับมนุษย์ แต่แล้วมันก็ไม่ค่อยจะได้รู้จักกัน ฉะนั้นจึงอุทิศตั้งใจว่า เราจะทำงานเผยแผ่พระพุทธศาสนา อย่างกับว่ารับใช้พระพุทธองค์ให้สมกับหน้าที่ของพระสาวก ที่นี้ทุกเย็นไม่ว่าวัดไหนเขาก็สวดทำวัตรเย็น ในบททำวัตรเย็นมันก็มีคำชัดเลยว่า "ข้าพเจ้าเป็นทาสของพระพุทธเจ้า, พระพุทธเจ้าเป็นนายมีอิสระเหนือข้าพเจ้า, ข้าพเจ้ามอบกายถวายชีวิตนี้แด่พระพุทธเจ้า" มันก็ยิ่งเข้ารูปกับกับเราที่ตั้งใจอยู่ว่าจะรับใช้พระพุทธเจ้า ในฐานะที่เป็นทาส จึงสมกับที่เรียกตัวเองว่า "พุทธทาส" นี่คือความหมายของคำว่า "พุทธทาส" เกิดขึ้นจากความรู้สึกว่าไม่มีอะไรดีกว่า ชีวิตของเราจะอยู่ต่อไปอีกกี่ปีก็ตามใจ ถ้าจะใช้ให้เป็นประโยชน์ที่สุด และสูงสุด ก็ควรจะทำงานนี้ คือรับใช้พระพุทธเจ้า ด้วยการทำให้พุทธศาสนาแพร่หลายไป มีประโยชน์แก่คนทุกคนในโลกก็แล้วกัน แล้วอาจมาคิดถึงความรู้สึกบริสุทธิ์ใจว่า พุทธบริษัททุกคนเป็นพุทธทาสอยู่แล้วในตัว ไม่ใช่แต่เรา แต่เขาทำงานอย่างพุทธทาสอยู่แล้วทุกคน ช่วยรักษาบำรุงเผยแผ่พระพุทธศาสนา ฉะนั้นเราก็ไม่ยกตัว ไม่อวดดีไม่จองหองพองพองว่า เป็นพุทธทาสแต่เราคนเดียวเท่านั้น นายธรรมทาสเขาตั้งชื่อของเขา ก่อน "ธรรมทาส" (หัวเราะ) ที่นี้เราเห็นว่ามันวางอยู่ตำแหน่งหนึ่ง ก็เลยเห็นว่า มันน่าจะชื่อพุทธทาส

แล้วสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชท่านเกิดชอบขึ้นมา ท่านก็เลยใช้ชื่อ "สังฆทาส" อยู่พักหนึ่ง และท่านก็จัดการเรื่องคณะสงฆ์เป็นการใหญ่ ปฏิรูปปฏิวัติอะไรกันในเรื่องคณะสงฆ์ เลยได้ครบชุด ครั้งแรกเขียนบทความไปลง กรุงเทพเดลิเมล์ หนังสือพิมพ์ใหญ่สมัยนั้น เราเริ่มใช้ชื่อนี้ แต่เขาไม่ลง เขียนวิพากษ์วิจารณ์เกี่ยวกับศาสนานี้แหละ เมื่อไม่นานมานี้มีใครเขียนไปลงในหนังสือพิมพ์มติชน ว่ามันต้องเลิกคำว่าทาสเพราะสมัยนี้ไม่มีทาสแล้ว เขียนทำนองกระแทกๆเปรี้ยบเปรย แต่ผมไม่อยากจะเขียนไปตอบได้ เพราะมันคนละทาส ความหมายมันคนละอย่าง ไอ้ทาสที่เล็กลงมันอย่างหนึ่ง ไอ้ทาสอย่างชื่อเรานี้มันเลิกไม่ได้ และมันเป็นขึ้นโดยธรรมชาติ โดยอัตโนมัติ มันเลิกไม่ได้

แถลงกิจการของคณะธรรมทาน

"คณะธรรมทาน ตั้งขึ้นเมื่อ เดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ ในตำบลพุมเรียง อำเภอมะขาม จังหวัดสุราษฎร์ธานี เพื่อมีส่วนช่วยเหลือให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น ในยุคที่พุทธศาสนายุกาล, โดยเผยแผ่ความจริง ในพระธรรมวินัยอย่างไม่มีปิดบังซ่อนเร้น เพื่อให้พุทธบริษัทได้มีความรู้ ยั่งยืนและกันให้ชำระล้างความชั่ว อันเป็นเสี้ยนหนาม และเพาะปลูกการประพฤติชอบแท้จริง อันเป็นความสุข..."ในครั้งพุทธกาล คนจะโง่หรือฉลาดก็ตาม พระอัญญาโกณฑัญญะได้ฟังเทศน์ในครั้งแรก ก็ได้ดวงตาเห็นธรรม แต่เดี๋ยวนี้เราฟังกันทุกวัน เรียนกันเป็นปี ๆ บางคนจะเรียนได้มากกว่าพระสารีบุตรเสียด้วยซ้ำ ก็ยังไม่มีใครได้รับผลอันเป็นโลกุตระในพุทธศาสนาคือความพ้นทุกข์ ซึ่งไม่ต้องลำบากใจด้วยอำนาจ ราคะ โทสะ โมหะ อย่างคนทั้งหลาย ดูกัลยาณกับว่า คำสั่งสอนในพุทธศาสนาไม่สามารถให้ผลจริง ดังที่กล่าวไว้เลย ..."เมื่อปริยัติธรรมเจริญถึงเพียงนี้แล้ว เราจึงชวนกันก้าวหน้าอีกก้าวหนึ่งเกิดคือจะช่วยกันรื้อฟื้นวิปัสสนาธุระหรือส่งเสริมปฏิบัติธรรม อย่าตั้งหน้าเรียนหาลาภยศหรือเรียนไว้สอนกันเฉยๆ อย่างเดียว เพราะพระองค์ตรัสไว้ว่า คนเช่นนี้เหมือนกับ ผู้เลี้ยงวัวให้คนอื่นกินนมเท่านั้น ..."เหตุนี้คณะธรรมทาน จึงพยายามอย่าง ที่จะส่งเสริมการปฏิบัติธรรมให้เจริญขึ้น คณะต้องการภิกษุที่ใคร่ต่อการปฏิบัติ มาพบปะตกลงกันในการที่จะปฏิบัติก้าวหน้าไปอีกอย่างไร และยอมสละทุกอย่างเพื่อปฏิบัติตามธรรมวินัยให้ถูกต้องและครบถ้วนจริงๆ เพื่อว่าในหมู่ภิกษุเหล่านั้น จะมีผู้มีอุปนิสัยแก่กล้าสามารถบรรลุผลเป็นผู้หมดจดจากความชั่วทั้งหลาย เป็นพระสงฆ์ที่แท้จริงไม่ใช่สมมติสงฆ์ หรืออย่างน้อยที่สุดเป็นสมมติสงฆ์ที่กำลังปฏิบัติเพื่อบรรเทา ราคะ โทสะ โมหะ ตามหลักตัตสันธรรมวินัยของพระองค์ ก็ยังดีกว่าที่กำลังปฏิบัติสังสม ซึ่งรับเหยธรรมของชาวบ้านมาบริโภคแล้ว บางทีหาอาจอำนวยความสะดวกให้สำเร็จแก่ทายาทหรือผู้ตายที่เขาอุทิศถึงไม่ เพราะตนเองไม่เป็นทักษิณียบุคคล และไม่พยายามจะเป็นเสียเลย "คณะธรรมทาน ไม่มีเข็มมุ่งหมายที่จะแยกสงฆ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบออกจากสงฆ์ที่ปฏิบัติผิดๆ พลาดๆ เป็นการทำให้แตกแยกกันเป็นพวกเป็นเหล่า แต่มีความประสงค์อย่างแรงที่อยากให้สงฆ์ทั้งส้น เป็นผู้ปฏิบัติตรงตามธรรมวินัยยิ่งขึ้นไปกว่าที่เป็นอยู่ในบัดนี้ และไม่เอาโลกเป็นปทัฏฐาน ให้เรียกได้ว่าผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบเสมอกันไปหมด หรือมีมากกว่าที่ปฏิบัติผิดๆ ผู้มีความเห็นว่า คณะธรรมทานมีจุดประสงค์ แยกสงฆ์ออกเป็นสองพวกนั้น เป็นความเข้าใจผิดอย่างร้ายกาจ ขอท่านพิจารณาจุดดีเสียก่อนเถิด แล้วจึงช่วยกัน! ..."การจัดหาสถานที่ ให้เหมาะสมแก่การปฏิบัติ คณะได้เช่าที่แห่งหนึ่งจากรัฐบาล เป็นวัดร้างมานาน แต่ยังมีพืชร่มรื่น ไกลจากคนพลุกพล่าน เงียบสงัด มีโคนไม้ร่มไม้เตียนสะอาด สระน้ำมีน้ำใสเย็น ที่นั่งที่นอนพอควรแก่ภาวะของภิกษุผู้พยายามกระทำตนให้ตรงต่อธรรมวินัย และมีสิทธิที่จะห้ามไม่คนเข้าไปเที่ยวเล่นอย่างวัดอื่น เหมาะแก่การหาความสงบ เพื่อ

ย้อมด้วยแก่นขนุน แขน้ทิ้งไว้นานหน่อย ตอนหลังนี้เลยย้อมอย่างเด็ดขาด เพราะมันนึกขึ้นมาได้ว่า ทำให้มันดำ ทำให้มันแปลกเพี้ยน มันอยากจะดีกว่าเพื่อน มันก็เล่นละคร แก่ล้งย้อมดำอวดคน ก็เลยเลิก ไม่เอาเลย ปล่อยให้มันเป็นไปตามยถากรรม เมื่อผ้าขาดผมก็ปะเอง เย็บเอง จึงมีบางสมัยได้ใช้ผ้าปะตามแบบอย่างของพระอริยเจ้าแต่ก่อนด้วย รู้สึกดี โดยมากก็ใช้จีวรห่ม มันก็พอแล้ว มีบางครั้งก็คลี่สังฆาฏิห่มด้วย หมอนก็ใช้ไม้รองคล้ายม้ารองนั่ง แต่เตี้ยๆ เท้ากับหมอน ใช้ผ้าสังฆาฏิพับๆรองเสียด้านหนึ่ง มุ้งไม่ได้ใช้ ถ้าไม่สบายจึงใช้มุ้ง ยุงมีบ้างก็สูมไฟเอา คลุมโปงบ้าง (จุดงควัตร) ก็ถือเท้าที่จะถือได้ทันที เช่นฉันทนเดียว บิณฑบาตเป็นวัตร ใช้ ผ้า ๓ ผืน สบู่ไม่ได้ใช้หรือ ใช้ผ้าถูเอา ไม่เปลือง ไม่ยุ่ง ตอนแรกๆรองเท้าก็ไม่สวม ร่มก็ไม่ใช้ บางครั้งเดินมาเทศน์ที่คณะธรรมทาน เดินมาโดนฝนเปียกชุ่ม นั่งเทศน์กันจนมันแห้งไปเอง สุขภาพกลับแข็งแรง ทนแดดทนฝน หัวดีไม่เป็นเลย ออกกำลังกายอย่างอื่นก็ไม่ค่อยมี นอกจากกวาดใบไม้ กวาดขยะ แต่เราก็ขี่เกวียน ส่วนมากก็เดิน เดินไปเดินมาแบบจงกรมนั่นแหละ แต่ว่าเดินเร็วๆออกกำลัง บางทีก็เดินคิดอะไรเล่นส่วนมากเดินคิดอะไรออกดี ๆ

ความกลัวในระยะแรก ๆ

อยู่คนเดียวซี้ซลาดนัก ก็ต้องปรับตัวเกี่ยวกับความซี้ซลาด มันไม่ใช่กลัวผัวอย่างเด็กๆ กลัว มันมืด มันเงียบ มันอาจจะมีเสือก็ได้ เพราะแถวนั้นมันเคยมีเสือ ความปองร้ายจากพวกมูสลิมก็ยังระวัง พวกนั้นเขาไม่ชอบเรานัก เขาอาจเล่นแกล้งอะไรก็ได้เพราะเราห้ามพวกเขาไม่ให้เข้าไปเก็บผัก ยิ่งนกตามที่เขาเคยทำมา ถ้าไม่ห้ามมันก็พลุกพล่านกันนัก แต่จริงๆ ก็ไม่เคยมีเรื่องอะไรกัน แต่มันกลัวอยู่ไม่กี่วันมันก็หาย ก็เหมือนกับจับเด็กในบ้านในเมืองมาอยู่ในป่าคนเดียว มันรู้สึกอย่างไร เราก็เหมือนๆอย่างนั้นแหละ ทางแก้มันก็หาทางคิดหลายๆ ทาง เช่นคนอื่นอยู่ได้ เราก็ควรอยู่ได้ หรือใครรู้เข้าเราก็อายตายโหงเลย หลายวันเข้ามันก็ค่อยชินขึ้น ผ่านไปคืนหนึ่งมันไม่มีอะไร มันก็ชะล่าใจขึ้น แล้วก็ค่อยๆชินไปเอง ฟังดูแล้ว ตอนแรกๆ พระพุทธเจ้าท่านก็แยะเหมือนกัน ท่านว่าป่านนี้เหมือนริบเอาจิตใจไปหมดเลย ไม่มีจิตใจเหลือ ท่านก็ทรงแก้ด้วยวิธีต่างๆ คือเมื่อเกิดความกลัวขึ้นในอิริยาบถใด ก็อยู่ในอิริยาบถนั้น ที่ตรงนั้น จนไม่กลัว สมมติให้มันเป็นบุคคลเรียกมันมาในที่สุดมันก็ไม่มา โดยธรรมชาติมันไม่มี เพราะเรามันโง่ มันคิดให้กลัวไปเอง ความกลัวไม่มีตัวตน ไม่ใช่ผีสงฆ์ที่จะมาทำอะไรเรา โดยหลักแล้วก็คือเปลี่ยนจิตใจไปคิดเรื่องอื่นเสียไม่ให้โอกาสความกลัวก็ไม่เกิดไม่ครอบงำเราได้ เมื่อมันไม่กลัว มันก็เปลี่ยนไป คนที่เคยกลัวไม่มีอยู่ต่อไป มันสบายขึ้น มันคล่องตัว มันอิสระมาก ไม่ค่อยมีปัญหาอะไร ไปไหน มาไหน อยู่ที่ไหน จะทำอะไร มันไม่ค่อยมีปัญหา บางทีคิดแปลกๆว่าดีเหมือนกัน ถ้าว่ามีผีมาจริงๆ จะได้พูดจากันด้วย อะไรกันด้วย ก็ยังดีซิ เราจะยิ่งเก่งกว่าใคร พูดกับผีได้ แล้วมันก็เหลวทุกทีแหละ

กิจวัตรประจำวันในระยะแรก ๆ

ทำวัตรเช้าตอนหัวรุ่ง แล้วก็ออกบิณฑบาตในตลาดพุมเรียงนั้นแหละ ตรงไปถึงบ้านโยมก็กลับ เพราะมีห่อกับข้าวตุงนั่งเต็มบาตร ไปอีกไม่ได้ พอกลับถึงวันตากยาก็ค่อยถ่ายข้าวให้ ที่เหลือจากฉัน แก็กเอาไปกินเย็น ฉันเสร็จครั้งเดียวก็ว่างไปทั้งวัน อ่านหนังสือบ้าง คุยกับคนที่ไปเยี่ยมบ้าง ส่วนการทำสมาธินั้น ระยะแรกผมก็ไม่ได้ทำจริงจัง ยังยึดถือไต่ความรู้จากการศึกษาค้นคว้า ตอนนั้นก็เริ่มค้นพระไตรปิฎกและเริ่มเขียน "ตามรอยพระอรหันต์" แต่ปีแรกยังไม่ได้ออกหนังสือพิมพ์ "พุทธ

ศาสนา" ก็มีเวลาว่างมาก ออกไปเที่ยวตามป่าไถ่ๆ บ่อยๆ มีตาหลวงมินเป็นเพื่อนเที่ยว นับเป็นช่วงหนึ่งที่ประหลาดที่สุดช่วงหนึ่งในชีวิต มีเวลานึกคิดอะไรมาก นึกอะไรออก ก็บันทึกไว้จดไว้ จนได้คำว่า "วิปัสสนาคือวันคืนแห่งการคิด" นั้นมันผิด ที่จริงควรพูดว่า "วิปัสสนาคือวันคืนแห่งการดูธรรมชาติมากกว่า"

ชีวิตกับธรรมชาติ

ไอ้ของเล่นอย่างที่เป็นวิทยาศาสตร์ต่างๆ วิทยุก็ยังไม่มี แต่เล่นปลุกต้นไม้ ปลุกต้นไม้สวยงาม และเราก็คุ้นกับสัตว์ ไก่ป่าบ้าง แะบ้าง แะนั้นจะเรียกว่าไ้ที่สุดก็ว่าได้ (หัวเราะ) เอาไอ้แขนงไม้อ่อนๆ ที่มันมีใบอ่อนตรงปลายสักใบหนึ่ง หมุนคลึงกับดิน มันก็วิ่งเข้ามาหาจนถึงมือจนเข้ามาในมือ สัตว์นะ ถ้าเราแสดงอาการเป็นมิตรมันก็เป็นมิตร ไอ้ที่เสาโบสถ์เก่าตอนนั้นมันมีโพรง แล้วไอ้ลูกตะกวดมันเข้าไปอยู่ในรูนั้น ผมเอามือไปแตะหัวมันจึงหลุบ หลายๆ หนเข้า เอามือไปแตะมันก็ไม่หลุบ และมันหลับตาด้วย หลับเสียเลย ลูบหัวมันได้แสดงว่ามันพร้อมที่จะเป็นมิตร อีกอย่างหนึ่งก็เลี้ยงปลาเล่น ตอนเย็นๆ ก็มักพายเรือเล่นในสระตุนกเปิดน้ำ (การเที่ยว) มันสนุกที่ว่ามันไม่เคย ไม่เคยทำ มันมีรสชาติแปลก ตาหลวงมินนี้เขาพาไปได้ทุกแห่ง ไม่ว่าจะไปไหน รู้จักทางลัด รู้จักทางตรง ฉันทัวร์ทางรถไฟก็มี ฉันทัวร์ไม่มีน้ำ ก็เลยใช้มือรูตไปตามใบโพธิ์รังไก่ ที่เขาใช้รองกันกระຈาดขนมจีนนั้นแหละ เป็นเพื่อนชนิดหนึ่ง เป็นหญ้าที่มีน้ำค้างเกาะมากที่สุด ทุกๆ ใบของมันจะมีน้ำค้างหยดหนึ่ง เราเอามือรูตมาดูดกินได้ นิดหนึ่ง ๆๆ หลายหนก็พอเหมือนกัน นี่เรายังรำลึกได้ว่าเคยกินน้ำค้างจากใบโพธิ์ (หัวเราะ)

ขยับขยายที่อยู่

ผมอยู่หลังโบสถ์ปีกว่าเห็นจะได้ ต่อมาเมื่อเริ่มทำหนังสืออะไรจริงจังขึ้น ก็ต้องการจะอยู่พ้นปลวกเสียที ก็มาทำหลังที่สอง ตรงขอบสระเล็ก ออกไปทางตะวันตก ใต้ต้นไม้ด ทำด้วยสังกะสีทั้งหลัง ใช้สังกะสี ๒๕ บาทเท่านั้น กว้าง ๒ ศอก ยาววาหนึ่ง สูงก็จะวาหนึ่งด้วย วางสูงจนคนลอดได้ถนัด ผมอยู่หลังนี้นานที่สุด เขียนหนังสืออยู่ที่นี้เกือบ ๑๐ ปี เที่ยงนอนเป็นโต๊ะเขียนหนังสือไปในตัว ฝาเปิดออกได้ทุกด้าน ใช้ไม้ยันออกไป นกขุนทองป่าชอบกินลูกของต้นนี้เข้าไปทั้งลูก ครู่เดียวถ่ายเม็ดออกมาลงบนหลังคาสังกะสี โฟ้ง ฟัง ๆๆ เราต้องทำใจเป็นพิเศษมันจึงจะเขียนหนังสือได้ เราไม่ไล่มันไปเพราะมันส่งเสียงร้องเพราะดี มันร้องประสานกัน โว้ง หว่อง หว่อง โว้งมาทีเดียว ๒๐ ตัวก็เคยมี ต่อมาก็สร้างกุฏิตรงเนินสูงหลังหนึ่ง เป็นหลังสูง แล้วก็ตรงยางสมเด็จอีกหลังหนึ่งที่นี่เขาก็ทำไม้ลั่นอีก ๔ หลัง เพื่อเหลือเผื่อขาด เผื่อแขกมาพัก จำได้ว่าสวนโมกข์แก่นี้มีกุฏิมากที่สุดไม่เกิน ๑๐ หลัง มีอีก ๒ อย่างคือโรงฉันกับโรงเรียน ตอนแรกทำโรงฉันโยกได้ เพราะตอกติดกับต้นยาง เวลาลมพัดยางโยกโรงฉันก็โยกด้วย ต่อมาก็ทำโรงฉันมุงจาก ที่นั้นฉันทำด้วยแคร่ไม้ไผ่ โรงเรียนมุงหลังคาจาก ทำกันเอง มีกระดานดำ เราอธิบายธรรมะด้วยกระดานนั้น เลยเรียกว่าโรงเรียน

ความรู้สึกของผู้ที่อยู่ในพุ่มเรียงต่อการก่อตั้งสวนโมกข์

ไม่มีหรอกที่ต่อต้านเพราะว่าเขาเชื่อภูมิเราอาจารย์ผู้เฒ่าทั้งหลายนี้เขาเชื่อภูมิเรา

อาจารย์ครูศักดิ์ก็เชื่อว่าผมคงจะทำถูก (หัวเราะ) โยมผู้หญิงก็ไวใจเสียว่า คงจะต้องทำถูก มันมีอุบาสกคนหนึ่ง วัดโพธาราม เขาอยากจะได้เงินจะตั้งเหมือนกันในทางผู้นำ พอเราแสดงบทบาทออกมาอย่างนี้ เขากลัวว่าจะทับบม ดูเหมือนจะเป็นคนแรกหรือเสียงแรกที่ว่า มีพระบ้ำที่สวนโมกข์ แล้วเด็ก ๆ มันก็พูดตาม เข้าใจว่าเป็นธรรมดาที่สุด ธรรมชาติที่สุด ที่จะต้องเกิดความเห็นอย่างนี้

ความสัมพันธ์กับชาวบ้านในพุมเรียง

มันก็คงเห็นแปลก เพราะเราอยู่ตามลำพังคนเดียว บิณฑบาตคนเดียว ดูเหมือนจะมีอยู่คราวหนึ่ง สมัยหนึ่งด้วยที่ผมถือคฤกญแจที่ประตูทางเข้า เวลาคนมาหาต้องตะโกนให้มาเปิดประตู และดูเหมือนจะเขียนไว้เล่น ๆ ว่า “ห้ามเยี่ยม เชิญกลับได้” อะไรทำนองนี้ ส่วนความสัมพันธ์กับชาวบ้าน ผมไม่ได้วางอะไร การยกระดับอะไรยิ่งไม่ได้คิด ธรรมเนียมเก่า ๆ ที่สมควรต้องไปเยี่ยมตามบ้านที่คุ้นเคยกัน ผมก็ได้ทำ วันพระก็ไม่ได้มีกิจกรรมทำบุญอะไรกันที่วัด เพราะไปจัดที่บ้านโยม ซึ่งเปิดเป็นห้องธรรมทานอยู่แล้ว มีเทศน์กันทุกวันพระตอน ๑ พุ่ม ก็มีมาฟังราว ๒๐ - ๓๐ คนเท่านั้น มันก็ไม่ได้ผลอะไรเพราะ คนพุมเรียงจะมีสักกี่คนที่เป็นนักศึกษาธรรมะจริงจัง การไปสวดมนต์บังสุกุลตามบ้านที่มีงานก็ไม่ได้ไป ชาวบ้านเขารู้กันนัยว่าต้องการจะเก็บตัว แม้พระบางองค์ที่วัดอื่นที่เขาเข้าใจ เขาก็ช่วยกันบอกต่อ ๆ กันไปว่าอย่ามามากวน ตามธรรมดาชาวบ้านทั่วไปก็ไม่ค่อยจะเข้ามาที่วัด คนจะมามากที่สุดคราวหนึ่งก็ตอนมาต้อนรับสมเด็จพระพุฒาจารย์ (พุดธมฺมจริย) วัดเทพศิรินทร์) ท่านมาเยี่ยมและค้างที่สวนโมกข์คืนหนึ่ง (๒๖ มิ.ย. ๒๔๘๐) ปู่เลื่อนกลางคืน ตรงที่ผมเรียกว่า “ยางสมเด็จ” นั้นแหละ ผมไปปรับที่สถานีรถไฟ ขาท่านไม่ดี ยังอุตสาหะเดินระยะทางตั้ง ๕ - ๖ กิโลเมตร

พระเถรที่มาอยู่ด้วยกันที่สวนโมกข์พุมเรียง

ผมอยู่องค์เดียว ๒ พรรษา พอออกพรรษาไม่นาน มหาจุล พรหมสโร เป็นคนเชื้อเขมร จำบาลีไวยากรณ์ได้แม่นยำ ปฏิบัติเคร่งครัด ฉันทะ ก็มาอยู่ด้วย เขาอยู่ถึงแม่สอด รู้จักสวนโมกข์จากหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา ตอนอยู่ด้วยกันยังไม่มีการที่จะเลอะ จึงตกลงให้ไปอยู่สวนปันทารามที่นครศรีธรรมราช ที่พระคุณูปากษ์สุมนต์เป็นตัวตั้งตัวตีจะเปิดกิจการแบบสวนโมกข์ เมื่อมหาจุลมาแล้วไม่นาน ท่านใหม่ก็มา พระใหม่ สาสนปโปโชโต เดินธุดงค์มาไม่ได้จนนักธรรมเอก แต่ผมรับไว้เป็นกรณีพิเศษ เป็นคนเงียบ พูดน้อย ไม่ยิ้ม ไม่หัวเราะ ปอดไม่เคยได้ออกกำลังเพราะการหัวเราะ สุขภาพก็ไม่ดี เป็นคนขี้โรค ดูเหมือนจะอยู่ด้วยกัน ๒ พรรษา จดหมายในสวนโมกข์ ที่มีคนเอาไปพิมพ์ ก็เขียนแลกเปลี่ยนกับองค์นี้แหละ เป็นคนเอาจริงเอาจังในเรื่องการปฏิบัติ ตอนหลังไม่สบาย กลับบ้านที่ชัยภูมิ ต่อมาไม่นานได้ข่าวว่าท่านใหม่มรณภาพ ในรุ่นแรกนี้อีกคนที่คือมหาสำเร็จ มาตั้งแต่ยังเป็นเถร ธุดงค์มาเหมือนกัน อยู่ด้วยกันนาน จนได้เรียนบาลีกับพระครูชยาภิวดี (กลิ่น) ที่วัดใหม่ (พุมเรียง) จนได้มหาเปรียญ ได้บวชพระ ได้ช่วยงานแปลบาลีในสมัยทำ “ขุมทรัพย์จากพระโอษฐ์” เรียกว่าอยู่ยืนมาตั้งแต่ต้น จนย้ายมาสวนโมกข์นี้ (ไชยา) แล้ว ก็ยังได้ช่วยงานกันอยู่อีกระยะหนึ่ง ต่อมาก็เป็นยุคท่านปัญญาภิธานบุญชวน สองท่านนี้เคยเดินทางไปกับพระโลกนาถ เมื่อแยกทัพจากพระโลกนาถที่พม่า ก็เดินทางมาจำพรรษาด้วยกัน อยู่ปีหนึ่ง (๒๔๗๙) มาอยู่ด้วยกันก็คุยกันมากวิพากษ์วิจารณ์กันมาก สมัยสวนโมกข์เก่าตอนปลาย ๆ ยังมีอีกยุคหนึ่ง ชุตมหารพ มหาฉวีวง มหาจารย์ส เขาเป็นเพื่อนกันทั้ง ๓

องค์ ตอนนั้นมหาพร ยังไม่มีวิแว่วว่าจะสนใจเรื่องทางวิญญาณอะไร ผมเคยส่งเสริมให้เทศน์สังคายนา อยู่ระยะหนึ่ง ปรากฏว่าประชาชนติดใจกันมาก มหาพรดูจะเป็นคนมีความตั้งใจสูง สูงจนเตลิดอย่าง เดียวนี้ มหาพรสึกแล้วกลายเป็นอาจารย์คันคว่าเรื่องวิญญาณไป ยังเคยมาหาผมที่นี้ขอทำ “อริยสัจจาก พระโอษฐ์” ที่ยังค้างอยู่ให้จบ เรียบอกว่าจะทำเอง ถ้ามหาพรทำไม่รู้อาจออกมาในรูปไหน เมื่อมาอยู่ แล้วก็อยู่กันอย่างอิสระ ใครทำอะไรก็ได้ที่ไม่ผิดวินัย การศึกษาธรรมโดยมากก็คุยกัน วินิจฉัยข้อสงสัยกัน ส่วนมากผมก็เป็นคนพูด คนอื่นก็ฟัง แล้วซักถาม มันสนุก เพราะได้รับคำถามที่แปลก ๆ ที่กระทบใจ กระทบความรู้สึกบ้างเสมอ ๆ เรียกว่าอยู่กันแบบไม่มีผู้ปกครอง ไม่มีเจ้าอาวาส ไม่มีผู้บังคับบัญชา

งานปั้นสามเณรชุดพิเศษ

มีพระเณรอยู่ด้วยกัน ๕ - ๖ รูปแล้ว ตอนนั้นคิดจะปั้นเณรชุดพิเศษกัน พระเณรจาก วัดอื่นวัดโพธาราม วัดหัวคูก็พลอยไปฟังด้วยก็มี ไม่ได้สอนให้ไปสอบ สอนให้มีความรู้ สอนธรรมะชั้นสูง และวิชาสามัญระดับมัธยม ๓ และยังเปิดสอนบาลีสัมครเล่นนิดหน่อย ในที่สุดมันก็ไม่สำเร็จ เพราะเณร ไม่อยากอยู่ มันอยากเรียนวิชาทางโลก อยากสอบ ม. ๓ อะไรแบบนั้น เราก็พยายามหลอกล่อกันอยู่พัก หนึ่ง สอนภาษาอังกฤษให้บ้าง อะไรบ้างแบบง่าย ๆ มันก็ไม่ทันใจกัน ตอนนั้นผมก็ทุ่มเทกกับมันมาก เหมือนกัน จนรู้สึกว่ารู้จักสามเณรพอ ๆ กับรู้จักพระไตรปิฎก ตอนที่เขียนเรื่อง “ห้วงสามเณร” นั้นแหละ หัดออกหนังสือพิมพ์กันด้วย “วิทยาสาร” ต้องอยู่ต้องสอนกันเกือบตายกว่าจะเขียนกันได้ ตอนหลังก็สึก กันไปหมด ที่อยู่นานที่สุดก็มหาสำเร็จ นั้นแหละ อยู่ได้ตลอดรอดฝั่งจนบัดนี้

ความหมดหวังหรือทอดถอย

ไอ้เรื่องความหมดหวังหรือทอดถอยนี้มันไม่มี เพราะมันตัดใจแล้ว เพราะมันพบทางใหม่ เพราะมันมีเรื่องให้พบใหม่ ๆ ให้แปลกออกไป ทั้งในทางศึกษาค้นคว้าจากคัมภีร์ หรือตำรา ทั้งในการคิด ในการนึก การตีความก็พบอะไรใหม่ ๆ มันมีอะไรใหม่ ๆ อยู่เสมอ เปื่อเรื่องหนึ่งก็พบอีกเรื่องหนึ่ง เรื่อง เปื่อเรื่องล้มละลายมันจึงไม่เกิดขึ้น แต่ก็ไม่ใช่ว่า ที่เราคิดว่าใหม่หรือแปลกนั้นมันจะใช้ได้ทุกเรื่อง มันมี บางเรื่องที่ใช้ได้ แล้วก็หาकिनเลี้ยงตัวเองมาได้เรื่อย มันเป็นประโยชน์ มันเห็นได้อยู่ ถ้าคิดจะเลิกมันไม่รู้ จะเลิกไปไหนเหมือนกัน และสิ่งที่ทำอยู่มันก็กำลังมีผลอย่างนั้นอย่างนี้บ้าง อยู่เรื่อย ๆ มันมีความคิดว่า จะเป็นผู้เปิดเผยสิ่งที่คนส่วนมากยังไม่รู้ เราจึงสามารถค้นของใหม่ออกมาสู่ประชาชนอยู่เสมอ ทาง การพูด การแปล การขีดเขียนอะไรออกมาอยู่เสมอ แม้กระทั่งเดี๋ยวนี้ ก็ยังพยายามหาของใหม่ออกมาอยู่ เสมอ ทำให้มีของใหม่ขึ้นในโลก ในสังคม บางอย่างเป็นสิ่งที่มีอยู่แล้ว แต่คนอื่นเขาไม่สังเกตก็มี เมื่อรวม ๆ กันเข้า มันเกิดประโยชน์ มันก็มีกำลังใจ ยังเป็นปุณฺชนที่ต้องการกำลังใจ คนที่ได้รับประโยชน์จาก หนังสือ จากงานของเรา มันมีอยู่เห็นอยู่ มันก็มีกำลังใจ เขาคอยอ่าน คอยสนใจ อาเสีงที่ชุมพรก็เป็น คนหนึ่ง อ่านที่เราเขียนแล้วก็แสดงความพอใจพอใจมา คนอื่นก็มีอีก ไม่อยากระบุตัว (หัวเราะ)

การสร้างสโมสรธรรมทาน

เมื่อคณะธรรมทานย้ายจากพุมเรียง มาอยู่ที่ริมทางรถไฟ (๒๔๗๙) ก็มาเปิดห้องธรรม

ทาน เปิดห้องอ่านหนังสือ เปิดห้องแสดงธรรมขึ้นที่นั่น ผมก็ต้องมาเทศน์เป็นประจำบางคืนก็พลอยนอนค้างที่กุฏิ พอผมไปพักมากเข้า ๆ ก็ต้องสร้างที่พักที่วัดชยารามขึ้นคือหอสมุดหลังเล็กนั้นแหละ (๒๔๘๒) เป็นที่พักด้วย เป็นที่เก็บหนังสือด้วย เขียนหนังสือด้วย พอมาพักบ่อยเข้าๆ มันก็คิดว่าควรจะมีที่สะดวกสำหรับอบรมสั่งสอนประชาชนบ้าง จึงคิดสร้างหลังที่เรียกว่า "สโมสรธรรมทาน" ขึ้นและเพราะคิดจะสร้างอันนี้ ทำให้ได้มาพบสวนโมกข์ปัจจุบัน (ไชยา) เนื่องจากต้องเข้ามาหาไม้ในป่า ต้องเที่ยวสำรวจตามป่า ผมไปดูให้งานมันเดิน ดูความสะดวก เพื่อความปลอดภัย ผมไปนอนในป่า ทำให้อาหารตามเข้าไปได้โดยง่าย (หัวเราะ) พวกชาวบ้านข้างวัดชยารามช่วยมาก ตอนก่อสร้างก็บังเอิญ นายกลิ่นเป็นญาติๆ กัน แล้วก็ท่านธนาอีกแรง สองคนนี้เป็นหัวหน้าในการก่อสร้างสโมสรธรรมทานยังไม่ทันได้ใช้ เป็นที่อบรมประชาชน สร้างอยู่ปีกกว่ายังไม่สำเร็จสมบูรณ์ ค้างอยู่เพ็งมาทำต่อไม่นานนี้ ตอนทำโรงเรียนพุทธบุตรของคุณวิรัตน์ (พระวิรัตน์ วิรัตน์) แต่ตอนนั้นเคยใช้เป็นที่เทศน์ของคณะธรรมทานอยู่บ้าง แม้เมื่อผมย้ายมาอยู่ที่นี่ (สวนโมกข์ปัจจุบัน) ส่วนมากก็ใช้เป็นที่พักแขก กิจการทางหอสมุดและสโมสรก็ค่อยๆ เลิกไป เป็นส่วนหนึ่งของวัดชยารามไป มีท่านธนาฯ เป็นผู้ดูแล เป็นเจ้าอาวาส

การพบบริเวณสวนโมกข์ปัจจุบัน (ไชยา)

ก็ตอนไปดูการทำไม้ในป่า เดินผ่านที่แปลงนี้บ่อย ๆ มีคนบอกว่าของหลวงพรหมปัญญา เขาจะขายถูก ๆ ๓๕ บาท ไม่มีคนซื้อ ทั้งหมดนี้แหละ (หัวเราะ) ผมก็เลยสนใจว่าที่ตั้งเยอะแยะนี้ แก้วพุตตรง ๆ บำระท่าของแก้วว่า ท่านจะซื้อ ท่านมีทางบอกบุญได้มาก ผมเอา ๓๐๐๐ บาท เราก็เลยเสีย บอกว่าแพงนัก ต่อมาแกลงเกิดความลำบากทางการเงิน ก็ลดลงมาเรื่อย จนผลสุดท้าย ตกลงกันราคา ๔๕๐ บาท วัดได้ ๙๐ ไร่ แล้วขอจากที่ที่ติดกันบ้าง เขาบริจาคบ้าง เอาที่ที่เขาบริจาคไกลออกไป มาแลกที่อยู่ติดกันบ้าง จนได้เนื้อที่รวม ๓๑๐ ไร่ ทำเป็น นส. ๓ ผืนเดียวกันหมดทั้งวัด

สภาพบริเวณที่เป็นสวนโมกข์ปัจจุบันก่อนการก่อสร้าง

แรกสุดบริเวณแถวนี้ เขาเรียกด่านน้ำไหล เป็นช่องแคบสำหรับดักจับโจรผู้ร้าย ด้านหนึ่งเป็นเขานางเอ ด้านหนึ่งเป็นพรุ๊ก อุดมสมบูรณ์ไปด้วยผักหญ้า กล้วยไม้แว่นด้า อุกกะเรียน่า ที่ผมเคยเรียกเป็นต้นไม้ประจำเมืองไชยานั้น ก็เกิดบริเวณนี้แหละมากที่สุด ธารน้ำยังใหญ่กว่านี้มาก ลงไปอาบได้สบาย เพิ่งตื่นเงินเมื่อตอนเขาทำไร่กันเสียแล้ว สัตว์ป่ายังเหลืออยู่ตามสมควร ในบริเวณนี้เคยมีกวางป่ามากินลูกมะกอกตรงหอไตร ผมขึ้นไปเจอกำลังกินอยู่พอดี กวางมีเขา ตัวเกือบเท่าม้า เสือดาวออกด่าก็มีตัวหนึ่ง พอคำก็ออกมากินหมา ตัวหนึ่งกินได้ ๒ - ๓ วัน นับได้ว่ามันเอาไปกิน ๒๓ ตัว ตัวนี้มันคุ้นกับคนมาก บางเวลามันไปนั่งอยู่บนเรือน เจ้าของบ้านมาจากป่า พอเปิดประตูเข้าไป เจอเสือนั่งอยู่ หัวเราะกันใหญ่, เสือโคร่งก็มีแต่มันอยู่ข้างนอก มันเที่ยวหาคุ้ บางทีร้องตลอดคืน ตอนเช้าก็มักพบรอยเสือ ตามทางหน้าวัดเรื่อยไป จนถึงทางเข้าหมู่บ้านเขาน้ำผุด แล้วก็กลับเข้าป่าไป ผมบิณฑบาตก็เดินตามรอยเสือ ตรงที่ตั้งโรงหนังเดี๋ยวนี้ มีหมู่ป่าสูงหนึ่งราว ๓๐ ตัว ตรงนั้นเคยเป็นปลักหมูป่า, อีเก้ง ร้องเป๊ปป๊าบ ๆๆ ตอนค่ำ แล้วมันก็ลดลงไป, ตะกวดมียั่วเย้ย มากัดตายหมด, แล้วนกกระแต้นตามกวางนี้สวย เทียวเดินตามดิน จิกไล่เดือนกิน เดี่ยวนี้ไม่มีเหลือสักตัว ตอนแรก ๆ มาอยู่ยังไม่ มีไม้ไม่มีเอาเสียเลย แล้วมันก็เริ่มมีบ้าง มากขึ้น ๆ จนเดี๋ยวนี้ชุมมาก

สภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้านในแถบนี้

คนแถบนี้ล้าหลังที่สุดของไชยา ในตอนนั้น การพนันมีทุกบ้าน อะไรก็ง่าย ๆ บ้านเรือนแทบหาดีไม่ได้ อยู่กันอย่างง่ายที่สุด การแต่งเนื้อแต่งตัวอะไรก็ตามแต่ แม้แต่ดินบนบ้านก็ไม่กวาด บนเรือนคล้ายเต็มไปด้วยโคลน มันไม่ได้รับการอบรม ปลาทั้งตัว ใส่หม้อ ต้มพริก ๒ - ๓ ชิ้น ใส่ไปก็กินได้ ปลาทั้งตัวไม่เคยตัดครีบ ไม่เคยขอดเกล็ด ท่านพระครูสุนทรฯ ขวนขวายมาก อุตสาห์ไปชี้แจง อ้อนวอน ขอร้อง ให้เปลี่ยนแปลงจนเหมือนกับที่อื่น ๆ ท่านก็ใช้วิธีล่อ แหม! วันนี้กินแกงปลาทรงเครื่องอีกแล้ว หมายความว่าปลาไม่ได้ตกแต่งอะไรเลย ทั้งหัว ทั้งหาง ทั้งครีบ ทั้งเกล็ด (หัวเราะ) หรือ ไม่ก็ล่อว่า นี่! ไปกวาดฝุ่นทำตุ๊กตาสักตัวสิ ฝุ่นที่บนเรือน ไม่ใช่ฝุ่นที่อยู่ข้างล่าง เด็กผู้หญิง เด็กสาวมันก็เริ่มอาย ความเปลี่ยนแปลงมันก็เกิดขึ้น ตำน้าพริกแกงให้ละเอียดขึ้นแกงปลาก็ต้องตกแต่งกันบ้าง ที่งานพัฒนาฯ เราทำมาก่อน เริ่มจากชนิดล้าหลังที่สุดแต่เราไม่ได้อวดโก้ สมัยนี้พัฒนากันหน่อยอวดโก้กันนัก ชาวบ้านแถบนี้เขาต้องการพระ ต้องการวัด ตอนแรกเขาไม่ได้อยู่กับแบบนี้ แล้วก็ตามมาเรื่อย ๆ จนเป็นหมู่บ้าน

การก่อตั้งสวนโมกข์ใหม่ (ไชยา)

ตอนนั้นขอให้มหาเถรียนที่อยู่วัดเขาราม มาอยู่ที่สวนโมกข์เป็นคนแรกสร้างกุฏิหลังที่ ๑ อยู่หัวมุมสุดด้านโรงไฟฟ้า เป็นกระดาน หลังคาแหลมมุงจาก ชั้นเดียวใต้ถุนสูง ลูกกลืนเป็นคนสร้างให้อยู่สัก ๒ ปี ผมจึงตามมาอยู่บ้าง (๒๔๘๗) ก็ทำหลังที่ติดกับโรงฉิน เป็น ๒ ชั้น หลังคามุงจาก พื้นทำด้วยไม้กระดาน สวนโมกข์ที่ผมเรียง ไม่มีใครอยู่ จึงต้องปล่อยเลิกร้างไป (๒๔๘๙ - ๒๕๑๔) แล้วผมของมาอยู่ที่สวนโมกข์ใหม่ (ไชยา) สร้างกุฏิหลังที่ ๓ ที่คุณนุ้ย (พระนุ้ย สมปณฺโณ) อยู่เดี๋ยวนี้ ตอนแรกหลังคามุงด้วยจาก ต่อมาเปลี่ยนเป็นสังกะสี ตอนแรก ๆ ผมก็อยู่หลังที่ ๒ หลังที่ ๓ ก็เป็นที่รับแขกเจ้าคุณลัดพลีฯ มาพักหลังนี้, หลังที่ ๔ สุดไปทางเหนือ สร้างสำหรับฝ่ายโรงครัว , โรงธรรมเป็นหลังที่ ๕ และหลังที่ ๖ ก็ตึกหลังที่ผมเคยใช้เป็นที่พักและที่ทำงานนานที่สุด โรงธรรมนั้นสร้างเพื่อแก้ปัญหาแขกไปใครมา และก็ใช้เป็นที่เลี้ยงพระ สวดมนต์ ทำวัตร ฟังเทศน์ไปด้วยในระยะแรก สร้างกุฏิเล็กหลังเชิงเขาตรงข้ามกับศาลาธรรมโฆษณ์ เป็นหลังแรก ตอนแรกกะจะมี ๒๕ หลัง แล้วมันไม่พอ ต้องเพิ่มเป็น ๗๐ หลัง ก็เติมพื้นที่พอดี แล้วมันก็เต็มความสามารถพอดี ในเรื่องกิน เรื่องอยู่ เรื่องเจ็บไข้อะไรต่าง ๆ ก็ยุติหยุดพักกว่าจะเสร็จหมดก็หลายปี ระหว่างที่กุฏิเล็กๆ ยังไม่เต็มก็เริ่มสร้างโรงหนัง (โรงมหรสพทางวิญญูณ) สร้างเรือ สร้างอะไรไปพร้อม ๆ กันด้วยบ้านพักอุปาสิกา คุณจะเห็นรุ่นสุดท้าย ในสมัยที่ผมยังออกไปคุมงานเอง

วัดธารน้ำไหล

ชาวบ้านเขาเรียกกันเองว่า "วัดเขาพุทธรอง" ตามชื่อภูเขากลางวัด "เขาทอง" ก็มี "วัดเขา" ก็มี เราเรียกว่า "สวนโมกข์" พอจดทะเบียนเป็นวัดใช้ชื่อว่า "วัดธารน้ำไหล" เพราะมีธารน้ำไหลในระยะแรกตั้งใจจะแยกกัน ต้องการให้สวนโมกข์เป็นองค์การอิสระ ถ้าเกิดเรื่องอะไรขึ้นมาก็สะดวก ไม่ต้องไปทำตามระเบียบของวัดจะทำอะไรก็ได้เลย ไม่ต้องอยู่ในความควบคุม เป็นเอกเทศ เอกชนไป

ด้านหน้าจะใช้เป็นวัด ข้างหลังเป็นสวนโมกข์ แยกกันทางกฎหมาย แล้วตอนหลังก็ยกให้เป็นของวัดธารน้ำไหลหมดแล้ว เพราะมันไม่มีปัญหาอะไร

ความสัมพันธ์กับชาวบ้านที่สวนโมกข์ใหม่

ไปสวดมนต์ตามบ้าน สวดผี สวดศพ เวลาเจ็บไข้ไปสวดมนต์ เขาดีใจที่สุด ผมไม่ค่อยได้ไป พระที่อยู่ด้วยกันไป ท่านพระครูสุธนาไปอบรมกันในวันพระ มีเทศน์ มีสนทนาธรรมกัน สวดมนต์ตอนเย็นกันบ้าง

สิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ที่สำคัญในสวนโมกข์ไชยา

โรงมหรสพทางวิญญาน

ที่สร้างโรงหนัง ก็ต้องการเขียนภาพสอนธรรมะเป็นเรื่องแรก มันเริ่มคิดตั้งแต่ไปเห็นภาพที่ถ้ำอชันดาในอินเดีย แล้วเราก็อยากมีบ้าง ข้างในก็ใช้เป็นที่พักผ่อนไปด้วย เพื่อไม่ให้เสียประโยชน์ หวังว่าจะสอนกัมมัฏฐานวิปัสสนาก็จะสอนให้ ใช้เป็นที่ฟังธรรม ฉายสไลด์ฉายภาพยนตร์ โรงหนังนั้น พันเอกสาลี ปาลกุล ขุนขวายให้มากกว่าเพื่อน เอาคนของกรมทหารสื่อสารมาช่วย เอาหัวหน้าช่างมาเป็นหัวหน้าที่นี่ เราก็จ้างลูกจ้างให้บ้าง ระดมแรงจากชาวบ้านบ้าง คณะครูช่วยมาก ดูเหมือนจะเกือบทั้งอำเภอเวียนกันมา แล้วคุณสาลียังช่วยประชาสัมพันธ์ทางวิทยุ คนก็ส่งเงินกันมาเรื่อย ๆ ผมออกสาส์นส่วนตัว เรื่องการสร้าง โรงหนังแบบสวนโมกข์ (๑ ก.ย. ๒๕๐๘) ด้วย รวม ๆ กันแล้วคงได้เงินประมาณ ล้านบาท แต่สร้างของที่มีราคา สองล้านกว่าบาท เพราะไม่ต้องซื้อของในราคาตลาด แล้วคนก็มาช่วยแรงกันมาก ดูเหมือนพอทำได้สัก ๓ ปี ก็เอาภาพหินสลัก มาติดได้ จึงทำข้างนอกไปพลาง ๆ ข้างในดูเหมือนจะสัก ๑๐ ปี จึงเริ่มเขียนภาพได้ คิดมาพลาง ทำมาพลาง เพราะแรก ๆ ยังไม่รู้ว่าจะได้ภาพไหนมา พอได้ภาพชุดเชอร์แมนมาก่อน ก็เอาชุดนี้เป็นหลัก เขียนเป็นภาพชุดใหญ่สุดนอกนั้นเป็นชุดเบ็ดเตล็ดภาพคำพังเพยไทยอยู่ตามเสาร์น้อยกว่าภาพ เป็นฝีมือคุณโกวิท (อดีตพระโกวิท เขมานันทะ) ทั้งนั้น ประดิษฐ์คิดเขียนขึ้นตามที่มีอยู่ ไม่ได้มีตัวอย่างที่ไหน เขามีมาก่อนบ้าง แต่เราไม่ชอบ ใช้ไม่ได้ ไม่เข้ากับความคิดของเรา คุณโกวิทเป็นผู้ร่างแบบ เป็นผู้ควบคุมการเขียนภาพทั้งหมดในโรงหนังด้วย คุณสุชาติ (พระสุชาติ ปญญาทีโป) ที่ช่วยวาดเสริมอยู่ทุกวันนี้ ก็ฝึกมาแต่สมัยนั้นสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ในสวนโมกข์ ถ้าไม่นับการสร้างหนังสือแล้ว โรงหนังจะเป็นสิ่งที่ให้ประโยชน์มากที่สุด แก่ประชาชนคนมาใช้เป็นที่ศึกษาธรรมะกัน มากขึ้นเรื่อย ๆ

เรือสองลำ

เรือ ๒ ลำ ก็เป็นที่เก็บน้ำฝน ลำเล็กหน้าโรงหนังก็เก็บน้ำฝนจากหลังคาโรงหนัง แล้วเราก็อยากมีสวนหิน เลยออกแบบให้หลังคาเรือเป็นดาซฟ้าเกลี้ยง จัดสวนหินอยู่พักหนึ่ง สวนหินแบบเซน แต่มันยุ่งนั้ก แล้วก็ทำอยู่คนเดียว ทั้งไม่รู้จะจัดให้ใครดู คนที่มาโดยมากก็ตาไม่ถึง ดูไม่รู้เรื่อง มันก็เลยเลิกล้มความตั้งใจ เรือลำเล็กนั้นคุณทองดี อิศกุลลอกคนเดียว ๒ แสนบาท แล้วก็เก็บน้ำฝนไม่พอ

ก็มาสร้างเรือลำใหญ่ ข้างบนก็ใช้เป็นที่พักเรือ เป็นที่พึ่งเทศน์ เวลาฝนตก ชั้นสองก็เป็นที่พักพระที่จรมมา
ฆราวาสผู้ชายบ้าง ที่จรมมาพักชั่วคราว

โรงปั้นและภาพปั้นชุดพุทธประวัติ

ภาพปั้นชุดนี้มันหมายตาเอาไว้ก่อนไปอินเดียแล้ว ตั้งแต่อ่านเจอในหนังสือ มันพิเศษ
ตรงที่เป็นพุทธประวัติที่เขายังไม่มีรูปเคารพของพระพุทเจ้า พอไปอินเดียก็ไปถ่ายมาเพิ่มเติม ตอนหลัง
ติดต่อไปทาง British Museum ที่อังกฤษ เขาก็ดีเหลือเกิน ถ่ายรูปมาให้ เราจึงคุยได้ว่า ภาพพุทธ
ประวัติชุดนี้ของเราสมบูรณ์ที่สุดในโลกมันแสดงถึงความเจริญทางวิทยาการสมัยนั้น ที่เขาไม่บูชารูป
เคารพกัน เขาใช้สัญลักษณ์ไม่ใช่รูปสำหรับบูชา บริเวณโรงปั้นแต่ก่อนก็เป็นป่ารก พอคุณไสว (พระไสว
สิริญาโณ) ไปอยู่ก็ค่อย ๆ กลายเป็นโรงปั้น ตอนแรกก็เป็นสังกะสี ค่อย ๆ ทำต่อมา จนเป็นโรงคอนกรีต
ถาวรในปัจจุบัน ขั้นตอนในการทำ ก็เริ่มจากเขียนภาพขยายจากภาพเล็กๆ ให้โตได้ขนาดตามต้องการ
เอาไปประทับที่ดินเหนียวซึ่งทำได้ที่แล้ว จึงเริ่มแกะดินเหนียวจนเป็นที่พอใจแล้วหล่อด้วยปูนปลาสเตอร์
เป็นเน็กกะทีฟ ต่อจากนั้นก็หล่อออกมาด้วยปูนซีเมนต์เป็นภาพโพลีติฟที่ใช้ได้
ตอนเริ่มทำนั้นได้คุณไสว เป็นช่างเขียน ท่านทองสุข (พระทองสุข ธมมวโร) เป็นคนมีฝีมือละเอียด ภาพ
สวย ๆ กลม ๆ ฝีมือท่านทองสุขทั้งนั้น นอกจากท่านทองสุข ก็มีคุณโกวิท และพระอื่น ๆ รวม ๑๐ องค์
การปั้นภาพกว่าจะเสร็จก็หลายปี เริ่มสร้างโรงหนังราว ๒๕๐๕ ปลาย ๒๕๐๖ ทำโรงปั้นเสร็จก็ช่วยหาม
กัน (๒๕๓) ปะติดปะต่อความหลังทุกเรื่องแล้วรู้สึกมันพลุก มันพลุกไปหมดทุกเรื่อง ความคิดความนึก
มันเกิดขึ้นได้อย่างไร แล้วก็ไปได้บุคคล ได้ปัจจัยอื่น ๆ มาได้อย่างไร มันประหลาด ถ้าเราเชื่อเรื่องไสย
ศาสตร์ ก็ต้องบอกว่ามีพระเจ้า หรือเทวดาบันดาลไม่นั้นก็ต้องเป็นเรื่องพลุก จนกระทั่งบัดนี้ คนนั้นทำ
นั้นคนนี้ทำนี้

รูปปั้นอวโลกิเตศวร

เราพอใจเรื่องของอวโลกิเตศวรมานานแล้ว ตั้งแต่ศึกษาโบราณคดีสมัยศรีวิชัย
ประชาชนสมัยศรีวิชัยใช้รูปปั้นเป็นทั้งบูชาทั้งในวัดและในบ้าน ขอแรงให้คุณโกวิทช่วยปั้นอวโลกิเตศวร ๒
ขนาด ขนาดเล็กเอาไปไว้ตามบ้านเรือนได้ ขนาดใหญ่มากคือองค์ที่อยู่บนเสาสูงกลางสนามหญ้าใกล้โรง
ฉี่นี่ ขนาดเท่าของเดิมนี้ ขอจำลองจากพิพิธภัณฑ์สถานที่ไชยาอีกที่หนึ่ง เขาจำลองมาจากที่กรุงเทพฯ
ซึ่งกรมพระยาดำรงท่านมาพบที่วัดพระธาตุไชยา แล้วนำขึ้นไปไว้กรุงเทพฯ องค์ใหญ่ที่คุณโกวิททำนี้
อารมณ์ในใบหน้าไม่ถึง ๑๐๐ เปอร์เซ็นต์ของเดิม ได้สัก ๘๐ - ๙๐ ใบหน้าของรูปปฏิมานี้ จะแสดง
อารมณ์ สุทธิ เมตตา ปัญญา ชันติ จะดูให้เป็นคนสุทธิต่อบริสุทธิ์ทางจิตใจก็ได้ จะมองให้เป็นคนยอด
ทางปัญญาก็ได้ จะมองในทางเมตตาก็ได้ มีความอดทนก็ได้ ถ้ามีได้ครบ ๔ อย่าง นี้ก็พอจะเรียกได้ว่าชั้น
เยี่ยม ชั้นเลิศ ศิลปินจะต้องเป็นคนที่มีจิตใจดีมาก จิตใจสงบมาก ปกติมาก มีความรู้ทางธรรมสูง และ
เป็นศิลปินในทางปั้นด้วย จึงจะทำหน้าอย่างนั้นออกมาได้ วิธีการใช้ประโยชน์ก็คือตั้งไว้ในที่เห็นโดยง่าย
พอคุณเป็นทุกข์อะไรขึ้นมา โกรธอะไรขึ้นมา มองหน้าอวโลกิเตศวรก็จะหาย เอาไปใช้แบบนี้ ดูหน้าแล้ว
สบายใจอวโลกิเตศวร แปลว่า ผู้ยิ่งใหญ่ หรือพระผู้เป็นเจ้า ผู้คอยสอดส่องดูแลโลก พูดได้ว่าพวกผู้มี

ปัญญาแห่งนิยามหายานของสมัยนั้น ได้ประดิษฐ์คิดขึ้นเพื่อให้ร่างกายของตนมีสิ่งที่ไม่แพ้เปรียบพระอิศวรของฮินดูขึ้นมาบ้าง ก็ต้องแต่งเรื่องให้มาเหมือนเมฆขึ้นบ้าง

โบสถ์แบบสวนโมกข์

เพื่อให้ง่ายและประหยัด คล้ายครั้งพุทธกาลมากที่สุด ในสมัยพุทธกาลไม่มีอาคารโบสถ์แบบที่มีอยู่ในปัจจุบัน ท่านกำหนดใช้ที่กลางดิน หรือว่าใช้ในวิหารที่פקกำหนดว่าอยู่ในวิสุคามสีมาที่ใช้ได้ คือเขาที่แยกจากหมู่บ้าน เมื่อเป็นวัดแล้วก็ขอวิสุคามสีมาได้ ก็ใช้ยอดเขาพุทธทองนั้นแหละเป็นโบสถ์เพื่อใช้เป็นที่นั่งทำสังฆกรรม ลงอุโบสถ บวชนาค

หินโค้ง

ตอนแรกฉันกับที่ศาลาโรงธรรม ต่อมาเกิดความคิดที่จะนั่งฉันกลางดิน แต่นั่งกลางดินมันไม่สะดวก รักษาความสะอาดยาก ความคิดที่จะยกพื้นขึ้นมาสูงเป็นหินโค้งก็ตามมา ใช้เลียงพระเวลาปกติใช้ฟังเทศน์ และมีการฉันสาธิต คือทำให้ดูว่าสมัยพุทธกาลเลียงพระกันอย่างไร สมัยนั้น พระมอบบาตรให้เจ้าภาพไปจัดอาหารใส่ แล้วก็มาถวายพระที่นั่งอยู่ฉันเสร็จก็อนุโมทนา การเอาบาตรไปจัดมันไม่สะดวกเวลายกกลับมาบาตรของใครของใครมักสลับกัน ควบคุมลำบาก ก็เลยมาจัดตรงหน้าแทนอาหารต่าง ๆ ก็ใส่รวมลงไปในบาตรของหวานวางในผ้าบาตร เรียกเป็นการภายในว่า ตักบาตรจานแมว เลียงพระจำนวนร้อย ๆ ก็ได้ เวลาฉันก็ฉันด้วยมือ เป็นการบูชาพระพุทธเจ้าเป็นพิเศษวันหนึ่ง การฉันแบบนี้ทำเฉพาะโอกาสพิเศษ แรก ๆ ทำทุกวันพระ และโอกาสที่มีคนมาเลียงพิเศษต่อมาทำทุกวันเสาร์ แทนวันพระ เพราะเรามีเทศน์วันเสาร์

โรงเรียนหิน

ใช้อบรมธรรมะ สมัยผมยังเดินเหินคล่องแคล่วใช้ที่นั่นบ่อย พวกนักศึกษา พวกผู้พิพากษา พวกซิสเตอร์ ใช้ที่นั่นทั้งนั้น คำบรรยายชุด “บรมธรรม” ก็บรรยายที่นั่น แต่ก่อนนี้มันเป็นที่สวยงามหนึ่งของสวนโมกข์ ดูวิวก็น่าใช้ทรายขาวเป็นพื้น เราชอบธรรมชาติอันรื่นรมย์เกลี้ยงเกลา เลยมาจัดให้มันกลมกลืนเกลี้ยงเกลา

ส้วมแบบสวนโมกข์

มันง่ายและต้องให้มันแปลก หน้าต่างโล่ง ๆ มันจะได้ไม่อับ อยู่ในป่าแบบนี้ ไม่มีใครมอง มองมาจากทิศไหน คนเข้าใจว่าเป็นป้อมตำรวจก็มี เราเคย (หัวเราะ) เรียกส้วมว่าเป็นกุฏิวิปัสสนาล้อเลียนเพื่อน ก็ใช้พิจารณาสุภาะได้จริง ๆ ด้วย

สรวนาฬเก้

"เอ่อน้องเอย	มะพร้าวนาฬเก้
ตันเตยโนเน	กลางทะเลซี้ฝั้ง
ฝนตกไม้ตอง	ฟ้าร้องไม้ถึง
กลางทะเลซี้ฝั้ง	ถึงได้แต่ผู้พันบุญเอย"

มันมาจากบทกล่อมลูกของคนปักษ์ใต้ โดยเฉพาะที่ไชยา ที่มีความหมายลึกในทางโลกุตตรธรรม เราให้สร้างสรวนี้เพื่อเป็นที่ระลึกถึงความเอาจริงจังในทางธรรมของปู่ ย่า ตา ยาย สมัยนั้นในบทกล่อมลูก ประมาณ ๕ - ๖ ร้อยบทนี้ มีบทธรรมะสูงสุดในทำนองโลกุตระอยู่ ๓ - ๔ บท เราเลือกเอาบทนี้ มันมีความหมายว่า “นิพพานนั้นอยู่กลางวิญญูสงสาร” ที่สอนกันมาตามโรงเรียนนักธรรม สอนว่า โลกียะกับโลกุตระต้องแยกกันอยู่คนละทิศคนละทาง เหมือนฟ้ากับดิน ทั้งนี้เพราะเราพากันลืมนเสียตามที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “มีทุกข์ที่ไหน ต้องดับทุกข์ที่นั่น” นิพพานคือดับทุกข์ที่สุด มันต้องอยู่ตรงกลางที่มีความดับทุกข์ที่สุดนั่นแหละ สรวนาฬเก้นี้ เรียกว่า อุปกรณ์ของมหรสพทางวิญญูณด้วย สรวนี้นายสุจิต พันธุมนาวัน เป็นวิศวกร ชุดคนเดียว ไปเยี่ยมแหม่มเตอร์เขามา

ศาลาธรรมโฆษณ์

มันเป็นที่รวบรวมผลงานของเราเอง เป็นที่รวบรวมผลงานทั้งหมดที่มีอยู่ รวมทั้งเทพบันทึกลีงด้วย ว่าได้ทำงานไว้ในโลกนี้มีกี่มากน้อย แล้วก็ไว้เป็นที่บรรจุศพด้วย พอเราตายแล้วเอาไว้ในนั้นได้ฐานพระพุทธรูป อีกอย่างหนึ่ง คนแต่งหนังสือกับหนังสือมันก็ควรจะอยู่ด้วยกัน แล้วอยากให้เป็นที่ นัดสนทนาธรรมกันที่นั่น คิดไปในทางที่จะเป็นประโยชน์แก่คนข้างหลัง ง่ายสะดวก ทุกวันพระไปสนทนาธรรมกันที่นั่น ทำได้อย่างนั้นก็ดี มันมีความก้าวหน้าทางธรรม เหมือนอย่างกะว่าเราไม่ตาย ยังอยู่รับใช้พระศาสนาตลอดกาล

กฎืออาจารย์ชา

กฎือที่อยู่หัวเรือ สร้างสำหรับรับแขกพิเศษ พระผู้ใหญ่ เป็นต้น ปราบปรามเรื่องอาจารย์ชา เคยตั้งใจจะมาเยี่ยมที่นี่ ก็ทำกฎือไว้ให้ท่านพัก แต่ท่านลืมนป่วยเสียก่อน จนเดี๋ยวนี้ ก็เลยเรียก กฎืออาจารย์ชา มาตั้งแต่นั้น เพื่อเป็นที่ระลึก

เสา ๕ เสา

๕ เสา นี้ ความชอบ ความรู้สึกนึกคิด ความคลไจที่แท้จริงมาจาก วิหารอมราวดีทุกแห่ง แม้ที่บูชาพระพุทธรูป จะมีซิด ๕ ซิดอยู่ข้างหลัง เขาอาจจะหมายถึงพระพุทธเจ้า ๕ องค์ก็ได้ ผมก็ชอบคำว่า ๕ ก็เลยเอามาเป็น ๕ เสา เป็นสัญลักษณ์ อย่างหนึ่งแทนได้หลายอย่าง ละเสีย ๕ คือ นิรวณ,

ประพฤติ ๕ คือ พละ ๕ อินทรีย์ ๕ ได้ผล ๕ คือมรรคผล ๔ นิพพาน ๑ เป็น ๕ ยังมี ๕ อื่นๆ อีกแยะ เป็นเรื่องความพอใจส่วนตัวเก็บอยู่ในใจ คนอื่นจะตีความอย่างไรก็ตามใจเขา

เขตอุปาสิกา

ความคิดเดิมว่าจะไม่มีชี แล้วก็เกิดขึ้น เพราะมันต้องมีโรงครัว พระเณรมากเข้าก็มีคน อาสาทำ ตอนแรกก็น้ำเส้า แม่ของเนียม เขามาอยู่คนเดียว จึงปลูกเป็นกระต๊อบมุงจาก แล้วก็เริ่มมีแขก ไปใครมามากขึ้น จนต่อมาต้องปลูกถาวรขึ้น เป็นโรงครัวถาวร เมื่อโรงครัวสมบูรณ์แล้วก็ไม่ต้องรบกวน ชาวบ้าน ระยะแรกก็ช่วยเดือนละ ๕๐ - ๖๐ บาท ขึ้นมาเรื่อย ๆ เดือนนี้เดือนละ ๖๐๐๐ บาท วันละ ๒๐๐ บาท พระราว ๗๐ รูปเฉลี่ยหัวละ ๓ บาท นอกพรรษาพระน้อยเหลือก็สมทบเข้าไป บางทีพระ มากมีงานพิเศษมีอบรม ก็ทดกันไป แล้วคนมาขอปลูกบ้านพัก จนเต็มทีที่จัดไว้เป็นเขตอุปาสิกา ผมเห็น ที่ตรงนั้นมันว่างอยู่มาก ก็เลยตัดถนนขึ้นมาสายหนึ่ง ให้เป็นเขตอุปาสิกาไปมุมหนึ่งเลยแต่ไม่เปิดเป็น สำนักชี ไม่รับบวชชี การทำวัตรสวดมนต์อะไรก็ให้ทำแยกกันมาตั้งแต่ต้นมันไม่เหมาะที่จะให้พระเณรกับ ชีว่าพร้อมกัน สิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ในสวนโมกข์ มาเองทีละเล็กละน้อย คนรู้จักมากขึ้น คนเล็กละน้อย มันก็มากขึ้น ไม่เคยออกประกาศเรียไร จะเคยก็ตอนทำโรงหนัง มีศาสนส่วนตัวออกไปชี้แจงหลักการ ครั้งเดียวแล้วก็ตอนเทศน์ประจำปี ๔ - ๕ ปีนั้น ได้ปีละ ๒ - ๓ พันบาท สมัยนั้นก็เรียกว่าเยอะแล้วและ สร้างอะไรในนี้ เรามีธรรมเนียมไม่จารึกชื่อ

สวนโมกขนานาชาติ

ปรารถนาเหตุที่สวนโมกข์ปัจจุบัน หมาทุกตัวไม่ยอมให้ฝรั่งอยู่ ไม่รู้เพราะอะไรไม่ถูกกัน เลย คงเป็นกลิ่นเนย กลิ่นอะไร หมามันได้กลิ่นแต่ไกล จึงไปซื้อสวนมะพร้าวไว้ฝั่งข้างโน้นของถนน จะ ทำเป็นสวนวิปัสสนา มีที่พักพอสมควร และที่ปักกลด จะแนะนำให้ฝรั่งใช้กลด แต่ละคนมีกลด จิตใจ โปร่งเบาสบายโดยอัตโนมัติ ปลูกบ้านเพียงพออาศัยอยู่ได้ ถ้าปลูกบ้านพักมาก มันหมดธรรมชาติตอนนี้ มันรุ่มร้อน

กิจกรรมของสวนโมกข์

การเทศน์ประจำปี

มีความประสงค์จะเลือกเรื่องแปลก ๆ มาสู่สังคมผู้ฟังเทศน์ ให้ได้ยินเรื่องที่ไม่เคยได้ยิน แม้แต่เทศน์เวสสันดรชาดกก็เคยทำ แต่เราทำไม่เหมือนเขา เรามีแบบของเรา เลือกเอาคนที่ร้องเทศน์ เวสสันดรทำนองเก้ง ๆ ทำนองไพเราะ เขาร้อง ๑๕ นาที แล้วผมก็อธิบายเป็นธรรมะหมด คนก็เข้าใจ ง่าย รวบรวมจนจบ ๑๓ กัณฑ์ ได้เรื่องได้ราวดี มีอยู่ปีหนึ่งพิเศษเทศน์ ๓ ธรรมาสน์ ท่านปัญญา ๆ ท่าน บุญชวน แล้วก็ผม ธรรมดาก็มีผมกับมหาสำเร็จ เป็นพื้น โดยมากผมก็เป็นคนวิเศษนะ ไม่ได้เตรียมกัน แบบ ตายตัว ครึ่งเตรียมครึ่งขึ้นไปนึกเอาบนธรรมาสน์ แล้วแต่ผู้ถามจะซักเอาเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่รู้ ๆ กัน แล้ว เช่น ถ้าเทศน์เรื่อง อนัตตลักขณสูตร ก็จะถามในแง่มุมต่าง ๆ ให้เกิดความเข้าใจเรื่อง อนัตตา เป็น

ต้น เราจัดในวันสงกรานต์ คนเขามาเที่ยวสงกรานต์ด้วย มาฟังเทศน์ด้วย เป็นธรรมเนียมแต่โบราณ งานเทศน์ประจำปีของเราเป็นการรวบรวมปัจจัยด้วย เพื่อสร้างนั่นสร้างนี่ในวัด ตำบลหนึ่งเขาก็แห่ต้นไม้ ธนบัตรมากลุ่มหนึ่ง งานจึงเต็มไปด้วยพุ่มธนบัตรไม่กี่ครั้งก็บ่อนติดจนต่อมาหลายปี เริ่มจัดเมื่อมาอยู่ได้ ปีสองปี อาจจะเป็นปี ๒๔๘๘ จัดอยู่ ๔ - ๕ ปี ก็เลิก เพราะคนหาอาหารทำไม่ไหว มันเหนื่อย คนมันมา มาก เคยลองประมาณดูปีหนึ่งตั้ง ๒-๓ พันคน

กฐินครั้งแรกและครั้งเดียว

เคยปีหนึ่ง (๒๔๙๕) ที่จริงเราไม่อยากจะให้มี บอกเขาว่าที่นี่ไม่มีสืมาธิรับกฐินไม่ได้ อยู่มา จน ๔ - ๕ ปี จนคณะกรุงเทพฯ เขาไม่ยอม เขามอบอกว่า “จะทอดกฐินละนะ ไม่ยอมแล้ว” ก็เลยไปทำ กันในทะเลที่ปากน้ำไชยา ไปเอาบุษบกน้ำมา ลากจูงมาจากบ้านดอน มาที่ปากน้ำไชยา ทำพิธีทอดกฐิน กันที่นั่น (หัวเราะ) ก็เลยเป็นครั้งแรกและเป็นครั้งเดียว มันสนุกก็สนุก ลำบากก็ลำบาก เลยบอกขอที่ไม่ ต้องมีอีกต่อไป จนกระทั่งต่อมาได้วิสุคามสีมาแล้ว จะทำสังฆกรรมอะไร ก็สะดวกแล้ว ก็ยังไม่อยากทำ มันยุ่งเลยขอไม่มี จนเดี๋ยวนี้รับได้แต่เพียงผ้าป่า อีกอย่างหนึ่งกฐินเดี๋ยวนี้ มันเสียความมุ่งหมายเดิม หมดแล้ว มันมุ่งหมายเดิม เขาต้องการให้ภิกษุเย็บจีวรเป็น ผีภิกษุทำการเย็บ ย้อม ซัก ทำอย่าง ที่เรียกว่า เป็นกรรมกรกันทั้งหมดทั้งสิ้น ไม่ยกเว้นแม้แต่อุปัชฌาย์ เจ้าอาวาส แล้วก็สามัคคีกัน ยกให้คนที่ มีจีวรเก่าที่สุด เดี่ยวนี้ไม่มีแล้ว มีแต่จีวรสำเร็จรูปแล้วก็ยกให้สมภารทั้งนั้น ไม่ได้ประโยชน์ตามความมุ่ง หมายของกฐิน กลายเป็นพิธีรีตองอย่างหนึ่งไป ไม่ต้องมีดีกว่า ก็เลยไม่มีมาเป็นปกติจนบัดนี้

การเวียนเทียน

วันวิสาขะ

ตอนแรก ๆ ที่นี้ไม่มี ไปเวียนที่วัดพระธาตุไชยา ผมก็ยังไปเวียนที่นั่น ตอนหลังมีคน ต่างจังหวัดมาค้างที่นี่มากเข้า ๆ เขาไม่อยากจะไปวัดพระธาตุ เขาอยากทำวิสาขะในป่าแบบที่นี้ ตอนแรก ก็มีคน ๑๐ กว่าคนเป็นเวียนเทียนพิเศษ ทำตั้งแต่ ตอนเย็น พอค่ำก็ไปวัดพระธาตุ ทำเป็น ๒ ที่ ก็เลย เกิดวิสาขะแบบที่นี้ มันจะเลิกเสียทีก็ไม่ได้ เพราะเขายังอุตสาหะทำกัน และเพิ่มมากขึ้นๆ คนแถวนี้ก็มา สมทบบ้าง แต่ส่วนใหญ่มาจากต่างจังหวัด ต่างอำเภอทั้งนั้น จนเดี๋ยวนี้ก็มากเท่ากับที่วัดพระธาตุ ที่วัด พระธาตุผมไปไม่ไหว ก็เลิกไม่ได้ไป

วันอาสาฬหะ

เรามีก่อน ไม่น้อยกว่า ๔-๕ ปี คนกรุงเทพฯ มาเห็นเข้า คุณชำนาญเขาก็เอาไปป่าวข่าว ทางโน้น ไปชู้กันเอง บอกให้มหาเถรสมาคมประกาศ ถ้าไม่อย่างนั้นเขาจะทำเอง (หัวเราะ) ได้ยินว่า พระธรรมโฆษณาจารย์เจ้าคณะจังหวัดชลบุรี เป็นผู้เสนอในที่ประชุมมหาเถรสมาคม แล้วเขารับรอง ประกาศทางการว่า วันอาสาฬหะเป็นวันพระสงฆ์ เราถือเป็นวันพระธรรม ภิกษุเพิ่งเกิดขึ้น ไม่ใช่ พระสงฆ์ มันผิดหลักเสียแล้ว เอาวันมาฆะมาเป็นวันพระธรรมมันไม่ถูก พระสงฆ์ พระอรหันต์ ประชุม

พร้อมกัน ๑๒๕๐ รูป ต้องเป็นวันพระสงฆ์ เดียวนี้ผมยังพูดออกวิหุอะไรบ้างว่า วันวิสาขะเป็นวันพระพุทธรูป วันอาสาฬหะเป็นวันพระธรรม วันมาฆะเป็นวันพระสงฆ์ พุทธกรอกหอยอยู่เรื่อย แต่ก็ยากที่จะเปลี่ยนแปลง เพราะว่าเขาประกาศไปอย่างนั้นเสียแล้ว แต่มีคนเห็นด้วยกับเรามากกว่าที่จะเห็นอย่างนั้น

วันทำวัตร ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๐

หลายปีแล้ว สิบกว่าปีเห็นจะได้ เป็นเรื่องที่ข้างนอกเขาคิดกันเอง ดูเหมือนพระครูถาวรฯ จะเป็นตัวตั้งตัวตี ร่วมกับเจ้าคณะอำเภอ เริ่มแรกๆไม่กี่คน ผมไม่ได้สนใจเป็นพิเศษ แล้วมันค่อยๆ เพิ่มขึ้น ขยายกันออกไปถึงชุมพร เจ้าคุณหลังสวนถ้าไม่ป่วยไข้ก็มาประจำ ตอนแรกทำคล้ายเป็นเรื่องส่วนบุคคลเรียกว่า ทำวัตร ผมว่ามันเกินไป ผมเรียกว่าวันเยี่ยมสวนโมกข์ แต่เขาไม่ค่อยเรียกกัน

วันล้ออายุ

ที่จริงมันไม่มีอะไรเลย พอถึงวันนั้นก็เทศน์พิเศษหน่อย แล้วก็อดอาหาร แต่ก่อนนี้รู้กันแต่คนวงใน คนภายในที่นับถือกันมากๆ ทำกันไม่กี่คน ให้ของขวัญ อดอาหาร แล้วมันก็เพิ่มขึ้นๆ เดียวนี้อดกันเป็นร้อยๆ มันไปตื่นตื่นสนใจกันทางกรุงเทพฯ แล้วยังเขาไม่ค่อยสนใจกัน เขาถือว่าขัดขวางเขาเสียอีก เขาต้องการให้มันดี ให้มันครึกครื้น เราไปทำให้มันลด นึกสนุกขึ้นมาอยากล้อพวกที่ต่ออายุชนิดกลัวตาย เราล้ออายุชนิดเยาะเย้ยความตาย

วันกรรมกร

ยุคแรกๆ พระสวนโมกข์ออกแรงทำงานกันมาก ใครมาอยู่ก็มักจะมึนอย่างใดอย่างหนึ่งทำเสมอ ต่อมาเพื่อความสะดวกก็จัดเป็นวันกรรมกร ให้วัน ๗ ค่ำ และวันโกนเป็นวันอาบเหงื่ออย่างตัวๆ เป็นงานเสียสละเพื่อทำลายความเห็นแก่ตัว เป็นการปฏิบัติธรรมขั้นลึกอยู่ในตัว ไม่มีใครขบใจ คือทำงานโดยไม่ได้รับผลตอบแทนอะไร แม้แต่คำว่า ขอบใจก่อนหน้านั้น วันกรรมกรก็อดๆอยากๆ วันนั้นต้องฉันทเพลกันอีกมื้อหนึ่งตามมีตามได้ เดียวนี้มันดูค่อยยังชั่วขึ้น โดยมีคนเห็นใจ สมัครเลี้ยงอาหารกันเพิ่มขึ้น แต่ก่อนก็ไม่ได้ไปลงมือด้วยแรงอย่างเต็มแรงเลย ไปยืนดู ไปบงการ ไปชี้แนะ เพราะมีงานหนังสือต้องทำด้วย อ้อ ! มันมีอันหนึ่ง ก็พื้นห้องโกดังเก็บหนังสือ และพื้นหน้าต่างทำงานหนังสือ ผมลงมือเอง เพราะคนอื่นเขาทำไม่ถูกใจ พื้นสีแดงเข้มผมขีดด้วยมือเอง คนอื่นมันไม่ตั้งใจทำจริง ต้องไปทำเอง มันทำลวกๆ ไม่ได้ ถ้าผนังมีรูนิดเดียว แม้แต่เท้ามัดข้าวสารก็ไม่ได้ ปลวกมันจะขึ้นมาได้ จึงต้องไปดูแลหลายอย่าง ผมเคยมีเครื่องมือช่างไม้ประจำตัวชุดหนึ่ง เดียวนี้สูญหายไปไหนหมดแล้วก็ไม่รู้ คือแยกจากเครื่องมือส่วนรวม เวลาจำเป็นใช้ได้สะดวก

สวดมนต์แปลแบบสวนโมกข์

คิดว่ามันดี ตรงที่มันฟังรู้เรื่อง มีความรอบรู้ของบางคนแถวนี้ หลายคนมีความประสงค์อยากสวดมนต์แปล สมเด็จพระวันรัต (ทัต) ท่านก็เคยแปลไว้ แต่สวดไม่ได้ สวดไม่ลง แล้ว

ต่อมาเจ้าคณะภาค เจ้าคุณธรรมวโรดมองค์ก่อน (วัดราชาธิวาส) ส่งสวดมนต์แปลมาสองสามบท บังคับให้สวด อันนี้เป็นเหตุให้รู้สึกกันว่า เอ๊ะ! สวดแปลนี้มันดีท่านมีความคิดแยกคายแลบออกมาชนิดหนึ่ง ไม่ได้มากมายอะไรนัก บทละ ๒ ถึง ๓ นาทีเท่านั้น เราเลยมาแปลให้ทั้งหมด ก็แปลอาศัย ของเก่า ที่เขาแปลๆ กันไว้ในหนังสือ สวดมนต์บ้าง เพิ่มเติมเอาเองตามพอใจบ้าง ให้มันไพเราะเสียงลงกันได้ เอาเด็กๆ รุ่น ๆ แฉนี้มาหัดซ้อมเสียงกันดู ให้ฟังเรียบร้อย สะดวก ลื่น ฟังไม่ขัดหู ตอนแรกคัดลอกกันด้วยมือก่อนจนเป็นที่พอใจแล้วจึงพิมพ์เป็นเล่ม (ครั้งแรก ๒๔๙๗) ก็ออกมาเป็น "สวดมนต์แปลแบบสวนโมกข์" ทำวัตรเช้า ทำวัตรเย็น ทั้งอุโบสถศีล ทั้งปัจเจกขันธ์ และเบ็ดเตล็ด การสวดมนต์ทำวัตร อยู่ในแผนการพัฒนา คิดทำแบบแปลให้สวด ทำกับมหาสำเร็จจัดให้มีการประกวดกันระหว่างหมู่บ้าน ระหว่างคณะ พอมีงานวิสาขะที่วัดพระธาตุฯ ก็ไปประกวดกันว่าใครจะสวดได้ดีกว่ากันได้ดีเพราะกว่ากัน คณะบ้านทุ่ง คณะโม่งาย คณะวัดธารน้ำไหล ฯลฯ ต่างก็ซ้อมกันในห้องของตน ก็ซ้อมกันใหญ่ ซ้อมกันทุกคืน มีคนเล่าว่า (หัวเราะ) น้าข้า ที่เสียด ก็เร่งมือกันใหญ่ เดินไปไร่ไปนา ก็ท่องสวดมนต์แปลกัน คนหนึ่งหนักข้อตกข้าวเลี้ยงหมูก็ท่องมนต์แปลไปพลาง ในที่สุดก็สวดกันได้ดีมาก สวดกันได้ดี ถึงคราวประกวดใหญ่ก็ประกวดกันที่วัดพระธาตุฯ วันวิสาขะ ให้รางวัลเป็นการใหญ่ เด็กผู้ชายก็ให้หัดพูดหัดบรรยายธรรมะ เด็กผู้หญิงเสียงดีก็ให้หัดสวดมนต์ ใช้รางวัลล่อ บอนติดอยู่หลายปี แล้วค่อย ๆ เสื่อม เพราะมันเหนื่อยมาก ผมก็เบื่อง่าย หนังสือสวดมนต์แปลนี้ เคยใช้เป็นแบบหัดอ่านหนังสือสำหรับผู้ใหญ่ด้วย คือผู้ใหญ่ที่ไม่รู้หนังสือ ก็สวดมนต์แปลได้ตามเด็ก ๆ ที่นี้ก็เอาตัวหนังสือมาดู ไม่เท่าไร ไม่กี่เดือนก็อ่านหนังสือได้ น้าเสี สมภารทางโรงครัวคนแรกของสวนโมกข์ก็หัดอ่านหนังสือจากสวดมนต์แปล มันจะโดยอย่างไรก็ไม่รู้ มันพลุกโดยบังเอิญ คนชอบกันก็เลยแพร่หลาย จนเดี๋ยวนี้มีคนเอาไปสวดกันทั่วประเทศ เป็นหนังสือคณะธรรมทานที่พิมพ์มากที่สุด พิมพ์เองบ้าง เขามาพิมพ์แจกบ้าง รวม ๆ คงจะหลายแสนฉบับแล้ว (หัวเราะ) ถ้าคณะสงฆ์ จะออกแบบสวดมนต์แปล ของคณะสงฆ์ออกมา คงจะลำบากเหมือนกัน (หัวเราะ) เพราะชาวบ้านเขาสวดแบบสวนโมกข์ เต็มไปเสียหมดทุกหนทุกแห่งแล้ว โรงเรียนบางแห่งเขาก็เอาไปใช้กัน พระปาสาทิโก ชาวเยอรมัน มาอยู่ที่นี่ แกรู้ภาษาไทยพอสมควร แกรู้สึกว่าเป็นคำแปลที่เหมาะสมที่สุด แกรู้ยากให้คำแปลที่เหมาะสมที่น่าฟังนี้มีขึ้นในภาษาเยอรมัน เลยแปลเป็นภาษาเยอรมัน เสร็จแล้วพิมพ์ที่นี้ แล้วส่งไปเยอรมัน ในห้องธรรมโฆษณ์ก็มีตัวอย่าง แกเองก็พอแปลจากภาษาบาลีได้ และเคยเห็นที่เขาแปล ๆ กัน แต่ความหมายมันไม่ลึก ไม่ชัด ไม่เพราะ เหมือนกับฉบับของสวนโมกข์ แกละแปลใหม่จากภาษาไทยเลย ไม่ได้แปลจากบาลี

การบริหารงานในสวนโมกข์

การปกครองดูแลพระเณร

เมื่อที่แรกมันอยู่กันเพียง ๒ - ๓ คน ก็ไม่มีระเบียบอะไร พออยู่ ๔ - ๕ คน ก็มีบ้างและก็โดยธรรมเนียม โดยประเพณี ไม่ใช่โดยกฎอะไรนัก แม้คนจะมามากขึ้น ก็คงอยู่อย่างนั้น แม้กระทั่งเดี๋ยวนี้ ก็ยังไม่รู้ว่า กฎระเบียบอยู่ที่ไหน มันก็แปลกอยู่เหมือนกัน ทุกคนก็ดูเพื่อน แล้วทำไปตามประเพณี ไหว้พระสวดมนต์อะไรต่าง ๆ ไม่ได้ออกเป็นกฎเป็นลายลักษณ์อักษร หรือออกเป็นข้อบังคับอะไร มันก็ไม่ค่อยเรียบร้อยนัก บางอย่างไม่เรียบร้อย แต่เราก็พอใจที่ว่า อยู่อย่างรับผิดชอบตัวเอง อยู่อย่างไม่มีใครต้องบังคับ เมื่ออยู่กันได้ ก็น่าจะพอใจแล้ว เรียกว่า ปกครองชนิดไม่มีใครบังคับทางธรรมะ

ก็รู้กันอยู่ กิจวัตรประจำวันคืออะไร ทุกคนก็พยายามทำให้มากเท่าที่จะมากได้ อยากจะให้มันเป็นแบบครั้ง พระพุทธเจ้า ไม่ต้องมีคำว่าปกครองอะไร ให้ทุกคนรู้จักสำนึกในหน้าที่ และทำหน้าที่ ไม่มีอะไรบังคับ ให้ทุกคนอยู่ก่อน แล้วก็ทำให้ทุกคนตกลงกันเอาเอง เรื่องทำกิจต่าง ๆ แม้แต่บิณฑบาต เรื่องทำวัตรสวดมนต์ เรื่องศึกษาเล่าเรียน การทำกิจกรรมบริหารรักษาวัด ให้ทุกคนมีสิทธิที่จะออกความเห็น แล้วตกลงกันเองไม่ได้บังคับ ไม่ได้แบ่ง (งาน) แล้วแต่สมัครใจ เราไม่ได้รู้จักพิถีพิถันเอาแต่คนที่สมัครใจ ใครที่เกียจบังก็ช่าง เรื่องไหว้พระสวดมนต์ เรื่องปาฏิโมกข์ไม่เคยมีกฎเกณฑ์ ว่าต้องไปทุกคน ถ้าไม่ไปจะถูกลงโทษ ไม่เคยมี เรื่องขัดแย้งต่าง ๆ ก็ไม่ค่อยมีมาถึงผม ท่านโพธิ์เป็นคนไกลเกลี้ยให้เรียบร้อยไปโดยมาก ผมยังไม่เคยเรียกใครมาปรับความเข้าใจ หรือปรับโทษ แล้วมันก็อยู่อย่างนี้มาได้

พระเณรบางองค์ที่มาอยู่ด้วย

(หลังจากฝึกเณรชุดพิเศษแล้ว) ไม่ได้ฝึกใคร เห็นแล้วว่ามันเป็นไปได้ไม่ได้ (ท่านมหาสำเร็จ) ท่านเคยช่วยงานแปลบาลี เรื่องพุทธพจน์จากพระโอษฐ์ ท่านทำมากถูกกับนิสัย ชอบศึกษาในเรื่องเครื่องครุฑถูกกับนิสัย ชีวิตของท่านก็สันโดษไปตามแบบ ยึดมั่นถือมั่นไม่กินเนื้อ ก็เลยทำให้ร่างกายทรุดโทรม คนที่ช่วยมาตั้งแต่สวนโมกขพุมเรียง และตามมาอยู่ที่นี่ ก็มีผู้ใหญ่ชิต ตอนนั้นตายแล้ว ช่วยทำหน้าที่ในลักษณะแม่บ้าน ช่วยดูแลอาหารการฉัน ติดต่อประชาชน จัดสอนหนังสือเด็ก ๆ แล้วยังพอผู้ใหญ่ชิตสึกไป คุณเฉลิม (พระเฉลิม ชุตินฺธโร) ก็มาทำหน้าที่นี้ต่อมา ท่านได้ช่วยบันทึกรายวันกิจการต่าง ๆ ในสวนโมกข์ไว้หลายปี จับประเด็นเก่ง เป็นคนฉลาดที่หายาก ตอนหลังกลับไปเป็นเจ้าอาวาสที่บ้าน และท่านปัญญาขอให้กลับไปช่วยงานที่วัดชลประทานฯ จนเดี๋ยวนี้ ยุคท่านโพธิ์ก็ช่วยทุกอย่าง การเป็นอยู่การเจ็บไข้ เป็นผู้ดูแลพระ เป็นหูเป็นตาดูแลพระ ดูจะมาหลังท่านไสว ท่านไสวมาเป็นฆราวาส บวชวัดชยาราม คุณบุญเอก เป็นเพื่อนไว้คุยเล่น เป็นเพื่อนออกความคิดเห็นอะไรบ้าง เป็นคนโหด ขัดคอหน่อยก็โกรธ (หัวเราะ) มันแปลกดี มันอยากโกรธ ล้อให้โกรธ แต่ไม่ผูกโกรธ หายเร็ว (ท่านพงศ์ศักดิ์) ช่วยทำงานโยธา งานออกแรง ไม่ได้ศึกษารวมกับผมโดยตรง ฟังเอาเอง เมื่อผมแสดงธรรมไม่ได้พูดสอนกันเฉพาะตัว เรื่องสมาธิอยู่ที่นี่ไม่ค่อยสนใจเท่าไร ไปเอาจริงเอาจังตอนอยู่เชียงใหม่ ผมเพียงแต่ไปทำอะไรไปตามหน้าที่ ไปตามความพอใจ ที่นี้ใครจะเรียน ใครจะศึกษา ก็ดูเอาเอง มหาประทีป คุณพยอม ก็แบบเดียวกัน ไม่ได้สอนให้โดยเฉพาะสักคนเดียว การเป็นอยู่ เป็นการเรียนการสอนอยู่ในตัว เขาเรียนเอาเอง ฟังเอาเอง เก็บเอาเอง ผมจึงไม่รู้สึกว่าควรจะเรียกตัวเองว่า อาจารย์ หรือเรียกใครว่า ศิษย์ เพราะไม่มีเจตนา เขาดูแลตัวเขาเอง ทำอย่างเพื่อนมนุษย์ ช่วยตามเท่าที่จะช่วยได้ ตามธรรมเนียม ตามประเพณี เราเป็นผู้สูงอายุ อยู่ในลักษณะสมภาร เป็นเจ้าอาวาส คนเหล่านี้ก็เข้ามาขออาศัยอยู่ด้วย เพื่อการศึกษาธรรมะ เราก็ทำไปตามธรรมเนียม ไม่มีเจตนา ไม่มีเวลาที่จะไปช่วยคนจริงจังจริง ๆ มีแต่ทำงานของตัวเองให้สำเร็จเป็นตัวอย่าง เขาก็ดูเอาเอง ผมถือว่าผมเทศน์ให้คนอื่นฟังเป็นการสอน ใครอยากจะสนใจก็เอา

อุปฐากรับใช้

อย่าง สิ่งทองเขาก็เข้ามารับใช้เป็นส่วนตัว ใช้สารพัดอย่าง ภาษาอังกฤษเรียก แมนออฟเวอร์ลด์ รับใช้ทุกอย่างทุกประเภทที่เขาทำได้ เรื่องกิน เรื่องอยู่ เรื่องเจ็บ เรื่องไข้ เรื่องพาแขกหรือ

ไปพัก เรื่องเงิน เรื่องทอง น้าอัครรรย์ ทำงานมาก รับแขกก็เยอะแล้ว ยังซักผ้าโดยไม่ต้องใช้ ผมจึงรู้สึกว่ามันเป็นการฟลุคทุกอย่าง คนนั้นคนนี้ตามแบบของตน ๆ ก่อนสิ่งทงก็มีพระนันท์ ตอนนี้อยู่บ้านเกิดเมืองนอนที่พะเยา ถัดนั้นมาก็มีแผน ตอนนี้เป็นมหาแล้วไปอยู่ทางนครปฐม อยู่วัดไร่ขิง

คนที่ช่วยเหลือกิจการของสวนโมกข์

คนช่วยอุปถัมภ์ในการทำงาน มันมีไม่กี่คน พูดในเรื่องการช่วยเหลือด้านการเงิน มันก็มีกะปริดกะปรอยไปอย่างนั้น ผู้ที่ปวารณาช่วยเป็นจริงเป็นจังสมัยแรก ๆ ก็มีเจ้าคุณลัดพลีฯ ถ้าพูดถึงคนเอาใจช่วยก็มีเยอะแยะมากมาย คนที่ช่วยด้วยแรงชนิดเห็นดีเห็นงามไม่ว่า ก็มียู่จำนวนหนึ่งเอาเป็นว่าได้พบคนที่สามารถช่วยแ่งนั้นบ้าง แ่งนี้บ้าง เพิ่มขึ้น ๆ ตามลำดับ จนไม่มีอะไรขาดแคลน พูดอย่างนี้ดีกว่าอย่าไประบุชื่อบ้างมากมายเลย เจ้าตัวบางคนก็ต้องการไม่ให้ระบุชื่อ อยากทำบุญโดยบริสุทธิ์ ไม่อยากเอาหน้าหรือออกหน้า โดยถือว่าปิดทองหลังพระได้บุญมากกว่าปิดทองหน้าพระ (หัวเราะ) เราก็ได้ทำมาอย่างนั้นจริง โดยมากไม่ได้เชิดชู ไม่ได้ประกาศ ไม่ได้ยกย่อง ไม่ได้โฆษณา ไม่ได้ปิดป้าย ใครมาขอรื่องสร้างนั่นสร้างนี่ สร้างแล้วก็แล้วกัน หลาย ๆ คนก็ติดต่อกันมาเรื่อย ๆ จนตายจากกันไป โดยมากก็ไม่ได้ไปเผาศพด้วย ศพเจ้าคุณลัดพลีฯ ก็ไม่ได้ไป เขาดีเกินกว่าที่จะไป ไปเหมือนกับไปล้อเล่นทำอะไรเล่นงานสมเด็จพระสังฆราชก็ไม่ได้ไป งานศพแม่ของคุณชานาญ ก็ไม่ได้ไปทั้งนั้น ไม่อยากได้เกียรติ ไม่อยากเป็นผู้มีเกียรติ เจ้าภาพเขาคงเสียใจบ้าง แต่เราคิดว่า มานั่งคนเดียว คิดถึงคุณความดี ของเขา ดีกว่าไปเผาเขา ความดีของเขามีมาก ไปงานศพสัก ๑๐ วัน มันก็ไม่คุ้มค่ากับความรักความเสียสละของเขา (อาจารย์สัญญา เคยเอาเรื่องราวการมาปรึกษาหารือหรือไม่) ไม่มี เรื่องอย่างนั้นไม่มี เพราะรู้ว่าผมคงไม่ตอบ เคยถามบ้างในการที่ต้องรับหน้าที่นายกรัฐมนตรีครั้งนั้น ว่าควรจะทำอะไรดีอะไร ผมก็ตอบไปตามเรื่อง ตอนนั้นผมไปนอนเฝ้าอยู่ศิริราชก็ไปเยี่ยม ไปคุยกันระหว่างนอนเฝ้าอยู่ ผมก็ตอบกำปั้นทุบดิน ธรรมะของโพธิสัตว์ สุทธิ เมตตา ปัญญา ขันติ (หัวเราะ) คุณสัญญายังคงจดไว้ หมออุดม (โปษะกฤษณะ) ก็จด ถ้าเข้าใจมันใช้ได้ดี ความหมายดีมาก สุทธิชัดตรง และมีปัญญาไม่ประมาท มีเมตตากรุณา แล้วอดกลั้นอดทนเป็นเบื้องต้น เราเป็นผู้ใหญ่ขึ้นเท่าไร ความอดกลั้นอดทนต้องมากขึ้นเท่านั้น สำหรับทางฝ่ายราชบุรีนั้น คุณกี นานายน ได้ร่วมมือในการเผยแผ่อย่างเต็มกำลังสติปัญญาของตน เป็นผู้ที่มีความประสงค์เพื่อความรู้เรื่องธรรมะโดยแท้ ตั้งสำนักเองที่เขาสวนหลวง ตอนจะออกไปก็ได้มาคุยมาบอก มาปรึกษา แก่เป็นคนกล้าหาญ ไม่กลัวตาย มีลักษณะเป็นผู้นำ คิดจะเปิดสำนักผู้หญิงขึ้น ปกครองดูแลกันเองก็ทำได้อย่างที่แกคิด และยังมีคนติดตามเป็นศิษย์มากขึ้น ๆ ความเข้าใจธรรมะ ก็ตามแบบของแก ไม่สู้ละเอียดอ่อน พุง ๆ ทื่อ ๆ พูดแต่เรื่องเดียว แต่ก็พูดมาก เน้นมาก เน้นจนถึงกระดูก ถ้าปฏิบัติตามนั้นก็ดับทุกข์ได้

จดหมายเปิดผนึกจากพุทธทาส

ในระหว่างสองสามปีมานี้ ข้าพเจ้าได้รับจดหมายเป็นอันมาก ที่ถามปัญหา หรือขอให้แสดงความคิดเห็น หรืออธิบายข้อธรรมบางอย่าง กระทั่งขอให้ช่วยเขียนเทศน์ หรือ ปาฐกถา เรื่องหนึ่งกัณฑ์หนึ่ง เพื่อไปแสดงในที่นั่นที่นี้ก็มี ขอเรียนให้ทราบในที่นี้ว่าข้าพเจ้าไม่สามารถตอบหรือเขียนได้ทุก รายไป และที่ถึงกับไม่ได้ตอบจดหมายเสียเลยก็มี เกือบว่าจดหมายสูญหายไป พร้อมกับแสดมปี ๑๐

สตางค์ ๒๕ สตางค์ สำหรับให้ตอบ ก็มีมากมายราย ข้าพเจ้ามีจิตใจรักในการเผยแพร่พระธรรมเพียงไร เขียนจดหมายตอบสั้น ๆ ไม่ได้เพราะเหตุไร บันดาท่านที่รักใคร่นับถือและคุ้นเคยย่อมทราบดีอยู่แล้ว ขอได้กรุณายกโทษในรายที่ไม่ได้ตอบ หรือไม่ได้ส่งไปให้มัน ๆ โดยทั่วกันเถิดโดยเฉพาะในเวลาคับขันด้วยสงคราม เวลาที่ยังหายากมากเหลือเกิน บางคราวก็ต้องซ่อมจิรวรเก่าทั้งวัน ตั้งหลายวันก็มี ของเก่านี้ซ่อมยากมากกว่าที่เคยนึก บางคราวก็ช่วยกันเย็บจิรวรใหม่ทั้งผืน ๆ สำหรับทุกรูปที่อยู่ด้วยกัน เพราะความจำเป็นบังคับ และยังมีสิ่งอื่น ๆ อีกที่ดึงเอาเวลาไปเสียเป็นส่วนมาก เพราะข้าพเจ้ามีความจำเป็นจะต้องจัดการสร้างศาลาที่บำเพ็ญบุญ และพักอาศัยคนชุก และสโมสรธรรมทาน ซึ่งจะเปิดกิจการทำนองสโมสรของพุทธบริษัท มาตั้งแต่ก่อนหน้าสงครามเล็กน้อย จึงเหลือวิสัยที่จะเขียนจดหมายยาว ๆ นั้นได้ เพราะจิตใจในขณะนั้นไม่ประณีตพอจนนึกอยากจะเขียน ความเจ็บไข้ของเพื่อน ๆ ที่อยู่ด้วยกัน ก็มีมากกว่าในสมัยปกติ เป็นห่วงเรื่องเจ็บไข้มากกว่าเรื่องตอบจดหมาย จนกระทั่งจดหมายบางฉบับสูญหายไปก็มี ไม่ได้ตอบ แม้แต่ตอบรับ เพราะไม่ทราบจะตอบไปที่ไหนดังนี้มี จึงขอความกรุณาโปรดทำความเข้าใจตามนี้ และอย่าถือโทษสำหรับที่แล้งมาเลย ต่อเมื่อสิ่งต่าง ๆ เรียบร้อยแล้ว คงจะได้คุยกันใหม่ เวลานี้ยังไม่พร้อม แม้ที่สุดแต่จะมีตะเกียงที่สว่าง ๆ ใช้ ก็ยังทำไม่ได้ ใช้ตะเกียงน้ำมันมะพร้าว ธิบหรี่แล้ว การที่จะเขียนจดหมายยาว ๆ ด้วยพิมพ์ดีด และค้นหลักฐานที่มาจากหนังสือต่าง ๆ เพื่อประกอบคำตอบให้เป็นที่เชื่อถือได้นั้น ยังไม่ใช่สมัย เวลากลางคืนพอจะมีบ้างก็ยังไม้อาจใช้เป็นประโยชน์ในเรื่องนี้ แต่อย่างไรก็ตาม เราทุกคนมีความพอใจที่ได้มีโอกาสศึกษาชีวิต หรือโลกในด้านอัตคัดคับขันนี้เป็นอย่างยิ่ง โปรดถือว่าข้าพเจ้าได้ตอบจดหมาย และยืนยันมิตรภาพต่อทุกท่าน ที่ไม่ได้ตอบจดหมายโดยตรงนั้น ๆ มาในที่นี้ด้วยความเคารพนับถือโดยทั่วกันเถิด (ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา ปี ๒๔๘๘ ยามสงครามซึ่งออกเล่นบางๆ เพียงเล่มเดียว)

จดหมายถึงผู้สนับสนุนสวนโมกข์ผู้หนึ่ง

ยุบสวนโมกข์เมื่อถึงพุทธกาลเสียทีจะดีไหม? บัดนี้ ปี ๒๕๐๐ ผ่านไปแล้ว รวมความว่าได้จำพรรษาข้างตัวเองอยู่ในสวนโมกข์มาแล้ว ๒๕ ปีเต็ม เกิดความละอายขึ้นมาบ้างว่าเป็นคนติดถิ่นติดคณะนานถึงเท่านั้น จะไม่มีโอกาสไปชิมรสของพรรษาที่อื่นอีกเลย นุ่งนุ่งด้วยการงาน และบุคคลที่ผูกพันเกี่ยวข้องทับถมมากมาย นับตั้งแต่ถึงพุทธกาลนี้ไป ควรจะได้เป็นอิสระกับเขาบ้าง อย่างน้อยก็ให้มันรู้ว่าพรรษาที่อื่นมันมีรสชาตอย่างไร สามเดือนที่ไม่ต้องดูแลปกครองใคร ไม่มีญาติมิตรรบกวน นั้นจะหาได้ที่ไหน นึกมองไปตามที่ต่าง ๆ ในจังหวัดต่าง ๆ ก็ไม่พบ พบแต่ศัตรูคือผู้ที่จะต้องเข้าไปสู่ความผูกพันมากขึ้นไปอีก และนึกว่าแม่ไปอยู่ที่ไหนก็ไม่พ้นจากการต้องทำงานตอบแทนข้าวสุกของเขา เหลืออยู่แต่ที่ว่า ที่ไหนบ้างที่จะไม่คิดค่าข้าวสุกแพงเกินไป ที่ไหนบ้างเขาจะยินดีเลี้ยงเราอย่างคนแก่ออกรับบำนาญ ดูเหมือนจะไม่มีในโลกนี้ เขาต้องการประโยชน์ด้วยกันทั้งนั้น ไม่เคยได้รับการอบรมชนิดที่ทำอะไรให้ผู้อื่น โดยไม่หวังผลประโยชน์ เพราะไม่เข้าใจเรื่องสุญตา แม้ข้อนี้ก็นำไปสู่ความคิดว่า "ฉากเสียหาย" นั้นแหละ จะช่วยนำไปสู่ความอิสระที่สุดด้วย ทำลายความเกะยิดของคนอื่นด้วย นับว่าเป็นการทำประโยชน์ตน และประโยชน์ท่าน ถึงที่สุดทั้งสองอย่างพร้อมกันไปในตัว มันจะเป็นความไม่ประมาท และการพลีเพื่อเพื่อนมนุษย์อย่างสูงสุดที่น่าดู เวลาเก่าสิบวันเต็มๆ นั้น อาจหาความพักผ่อนส่วนตัวได้เป็นอย่างสูง หรือ อย่างเลวก็เขียนหนังสือที่เป็นชิ้นเป็นอันจบไปได้สักเรื่องหนึ่ง แต่มันไม่เคยพบเลยตั้งแต่แรกมา นึกแล้วก็ยิ่งสงสารตนเองที่อยากทำให้ดี จนไม่รู้ว่าจะดีไปทางไหนถูกมีแต่กรุงรังทั้งนั้น การ

จำพรรษา "เกลี้ยงๆ" ไม่เคยพบเลย งานที่ทำไประหว่างการรบกวนนั้น ไม่เคยมีขึ้นไหนดีเป็นที่พอใจตัวเองเลย ทุกอย่างเลื่อนลอยไปตามสิ่งแวดล้อม และอย่างตามบุญตามกรรมแท้ ๆ การมีชีวิตอยู่นี้เป็น การทรมานมาก ต้องขอเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นแน่ๆ ถูกเขาหลอกเชิดมานานพอแล้ว จะต้องเป็นตัวของตัวเองบ้าง ความอยากให้เขาสนใจนั้นแหละ คือรกรกของคนดี ความต้องการสนใจผู้อื่นเรื่อยไปดูเหมือนจะเป็นปรตชนิดหนึ่งมากกว่าที่เป็นครูบาอาจารย์ที่มีเกียรติ การเป็นพระเถื่อนที่ "เสียหาย" เป็นความ หลุดพ้น โดยวิธีง่ายที่สุด และไม่ต้องลงทุนอะไรเลย แต่ทำไมจึงไม่ชอบกันเสียเลย ถ้าสวนโมกข์ก็ดี อาตมาก็ดี ไม่มีอยู่ในความสนใจของผู้ที่เคยสนใจอีกต่อไป เขาก็จะมีความคิดของตัวเองด้วยกันทุกคนว่า อะไรมันเป็นอย่างไร ไม่สักแต่ว่าฟังแล้วก็เชื่อเอาไว้ทั้งดุ้นๆ ถ้าเปิด "ฉากเสียหาย" ขึ้น เขาจะยิ่งตั้งข้อคิด ข้อสงสัยมากขึ้นไปอีกว่า แท้ที่จริงนั้นมันอยู่ที่ตรงไหน โดยไม่มีอะไรมาเป็นภูเขาหิมาลัยขวางทางแห่ง การเห็นแจ้งของเขาเลย ฉะนั้นจึงเห็นว่า บัดนี้ถึงสมัยที่จะยุบสวนโมกข์ ยุบตัวเองและภูเขาหิมาลัยทุก ชนิดกันได้แล้ว ไปเป็นพระเถื่อนกินใบไม้ผลไม้ที่เหนือกว่าชีวิตที่เหลือจะสิ้นไปเอง ก็จะเป็นผลดีแก่งาน ที่ทำมาถึงขั้นนี้ เพื่อมันจะได้ก้าวต่อไปจนถึงขั้นสุดท้ายจริงๆ ๒๕ ปีที่แล้วมา เป็นระยะที่ดึงเขาขึ้นมา จนถึงหลักของสันปันน้ำแล้ว, กึ่งพุทธกาลพอดี, เหลือจากนี้ก็คือการลากจากกันด้วยการผลักให้ตกลงไป ทางลาดฝ่ายโน้นที่เอียงไปทางความหลุดพ้นปล่อยวาง ด้วยการลิ่งไปเองได้ด้วยกันทุกคนแล้ว ฝ่ายนี้มี แต่ ๓ ก. (กิน - กาม - เกียรติ) ฝ่ายโน้นมีแต่ ๓ ส. (สะอาด - สว่าง - สงบ) การดึงคนฝ่ายนี้ก็จะขึ้น มาถึงหลังสันปันน้ำแล้วผลักให้ลิ่งไปทางฝ่ายโน้นนั้น เป็นงานทั้งหมดที่ต้องทำ แต่งานดำเนินมาได้ เพียงครึ่งเดียว ก็เกาะกันเป็นพวง และติดแจกัน อยู่ด้วยความยึดถือ มีความรัก ความอาลัย ความขลาด ความว่าเหว เป็นเครื่องขู่มิให้ปล่อยวางจากกันได้ ไม่เห็นสัญญาพอที่จะอยู่เหนือความอยากได้ อยากกิน ความเป็นหญิง ความเป็นชาย และมายาของเกียรติ น่ากลัวว่าจะพากันตายเสียก่อนแต่ที่จะวิ่งลงทาง ลาดฝ่ายโน้น นี่ก็ไปอีกทีก็ซ้ำในความบ้ำหลังของตนเอง ถ้าอย่าทำเรื่องยุ่ง ๆ ต่างๆ ขึ้น ก็คงจะไม่ต้อง ลำบากด้วยเรื่องมานั่งหาทางยุบกันให้เรียบร้อยอีก เรื่องทั้งหมดมันเพื่อไม่ให้เอาอะไรเป็นอะไร มันบ้ำ อยู่ที่นี่เอง แต่วิธีที่จะตัดบทกันสั้น ๆ ให้เด็ดขาดไปเลยนั้น อยู่ที่นี่ตรงไหนก็ยังไม่รู้ นอกจากเรื่อง ยุบ ยุบ ยุบ อย่างเดียว ถ้าอาตมายุบตัวเองได้สักคน สิ่งอื่นๆ คงจะพลอยยุบตามไปด้วยอีกมากทีเดียว นี่ก็ กระหึ่มใจอย่างยิ่งอยู่เสมอ หลังกึ่งพุทธกาลไปแล้วนี้เราจะทำอะไรกันดี และทำไปทำไม ทั้งหมดนี้จะ ถือว่าเป็นวิกลจริตกึ่งพุทธกาลก็ได้ แต่ถ้าใครมีอะไรที่น่าดูกว่านี้ลองว่าออกไป อยากจะฟังที่สุด ถ้ายัง แก่ปัญหาเรื่องนี้กันไม่ตก สุขภาพของพุทธบริษัทยุคกึ่งพุทธกาลก็จะเสื่อมลงไป จนไม่เหลือทีเดียว ยิ่งดี ยิ่งทุกข์ นับว่าเป็นสภาพน่าสงสารอย่างยิ่ง ... (จดหมายลงวันที่ ๒๑ มีนาคม ๒๕๐๑ แต่ในที่สุดไม่ได้ทำ ตามที่ปรารถนาในจดหมายนี้)

สมณศักดิ์

สมณศักดิ์ต่าง ๆ นั้น เจ้าคุณสาสนโสภณ (ปลอด) เป็นผู้จัดการให้ ท่านสนับสนุนผม สุดเหวี่ยง มันก็เริ่มเป็นพระเงื่อม (๒๔๖๙) แล้วมาเป็น มหาเงื่อม (๒๔๗๓) แล้วก็ เป็น พระครูอินท ปัญญาจารย์ (๒๔๘๙) ต่อมาเป็น พระอรินันท์มุนี (๒๔๙๓) เป็น พระราชชัยกวี (๒๕๐๐) เป็น พระเทพวิสุทธิเมธี (๒๕๑๔) (หัวเราะ) (ปัจจุบันเป็น พระธรรมโกศาจารย์ ๒๕๓๐) พระนาคนเสนาเคน ขวนผมคืนพิณยศ อ่อนวอนให้เป็นผู้ว่า เขาจะหาพระที่อยากคืนพิณยศมารวมได้เยอะเยอะ คิดแบบนี้มัน บ้า ไม่ใช่ความถูกต้อง มันไม่รู้ว่าในโลกนี้ต้องมีเรื่องสมมติเรื่องปฤชุน ถ้าเป็นเจ้าคุณบางครั้งเวลาพูด

อะไรมันก็มีคนฟังมากกว่า มันเป็นธรรมเนียมของสัตว์ที่มีกิเลส ถ้าฟังเจ้าคุณเทศน์กับฟังพระครูเทศน์ มันผิดกันลิบ ตอนเป็นอุปัชฌาย์ (๒๔๙๐) เป็นเจ้าอาวาสวัดพระบรมธาตุฯ (๒๔๙๒) เมื่อผมเป็นอุปัชฌาย์แล้ว ผมบอกว่าขอตัว จะอยู่วัดไหนก็หาอุปัชฌาย์วัดนั้น จึงกลายเป็นธรรมเนียมว่าไม่รับคนอื่นบวช นอกจากคนที่มาอยู่วัดนี้ ผมจึงบวชให้น้อยมาก

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทร์

ท่านสงเคราะห์กิจการโดยสมทบทุนมูลนิธิสำหรับใช้พิมพ์หนังสือหมื่นบาทหรือสองหมื่นบาท ลืมแล้ว ด้านงานอื่นไม่ได้ขอเรื่องอะไร ไม่ได้ช่วยในผลประโยชน์หรือยศศักดิ์อะไร ตอนผมทำงานเผยแผ่ ท่านเป็นผู้สำเร็จราชการแทนองค์สมเด็จพระสังฆราช ท่านบัญชาการสงฆ์แทนทั้งหมด ผมเลยเป็นผู้อยู่ได้บังคับบัญชาไปด้วย แต่ด้านงานคณะสงฆ์ไม่ได้เกี่ยวข้องกัน พระคุณท่านสูงสุดก็คือการที่ท่านส่งเสริมให้ขบคิดธรรมะยากๆ ออกเผยแผ่ เมื่อรู้จักกันแล้ว ไปกรุงเทพฯ ทุกครั้ง ผมต้องไปพบท่านเสมอ มิฉะนั้นท่านรู้เข้าท่านจะต่อว่า เรื่องส่วนใหญ่ที่สนทนากันก็เรื่องธรรมะชั้นลึกๆ และเรื่องบุคคลต่างๆ ผมฟังตะพึด แต่ผมก็ไม่ค่อยอยู่นานเกินไป รู้ใจท่าน สุขภาพของท่านไม่ค่อยดี ไปก่อนเพล จวนเพลกลับ ท่านให้เกียรติให้ขึ้นไปคุยชั้นบนที่ท่านอยู่ ในห้องส่วนตัว ไม่ใช่ห้องรับแขกชั้นล่างวิธีที่ท่านส่งเสริมให้ขบธรรมะยากๆ ก็คือชวนคุยธรรมะข้อนั้นข้อนี้ บางทีท่านก็บอกว่า ผมสอนอันตาดเร็วเกินไป ไม่ควรนำมาสอนประชาชน อย่าเน้นอันตาดมากเกินไป สอนเรื่องอื่นดีกว่า บางทีมีแง่ธรรมะที่เร้นลับ ท่านชอบบอกผมให้เป็นธรรมทาน ธรรมข้อนั้นเปลี่ยนแปลงอย่างนั้น ข้อนี้เปลี่ยนแปลงอย่างนี้ ตามความเห็นของท่าน ซึ่งเราไม่ได้เห็นด้วยเสมอไป แต่ก็ไม่ได้ขัดท่านตรงๆ เฉยเสีย นั่นแหละถูกที่สุด ไม่ใช่บ้าเหมือนเด็กสมัยนี้ อะไรมันก็ค้านเถียงผู้หลักผู้ใหญ่ เขาว่าอุบาทว์ ไม่เห็นด้วยก็นิ่งเสีย แต่ไม่ค่อยมีที่ไม่เห็นด้วยกับท่าน ท่านมักเรียกผมว่า "มหาเจื่อมผู้ถูกอหังการของฉัน" ท่านเป็นคนแรกที่บอกว่า "มหาสติปัญฐานสูตรนั้น ฉันไม่เชื่อว่าเป็นพุทธภาษิต เพราะมันยาวเกินไป" เป็นเหตุให้ผมสำรวจดู เออจริง ที่ขึ้นต้นด้วย มหา ๆ ไม่น่าไว้วางใจทุกสูตร ยาวเกินไปกว่าที่พระพุทธเจ้าจะทรงตรัสในคราวเดียวกัน ท่านเป็นคนพูดขึ้นก่อนใคร ๆ ที่เรียก ปฏิจจสมุปบาทว่าเป็นอริยสัจใหญ่ อริยสัจที่สอนอยู่ทั่วไปเรียก อริยสัจเล็ก เรื่องอย่างนี้จะเป็นเรื่องที่คุยกัน ท่านจะใช้คำว่า ในกรณีอย่างนี้ฉันถือว่า (หัวเราะ) ท่านเรียกตัวเองว่า "ฉัน" ผมเรียกตัวเองว่า "กระผม, เกล้ากระผม" บางที (หัวเราะ) เมื่อท่านบัญชาการสงฆ์แทนองค์สมเด็จพระสังฆราช ผมก็ใช้ว่า "ใต้เท้ากรุณา" ถ้าไม่อย่างนั้น ก็ใช้คำธรรมดาทั่วไปว่า "พระเดชพระคุณ" บางทีก็ใช้ไม่ค่อยตรงตามธรรมเนียม เรื่องอย่างนี้ดูท่านไม่ถือเป็นความหมายสำคัญหรอก ไม่ถือเป็นกฎเกณฑ์อะไร ท่านเป็นคนที่มีจิตใจที่มี ตัวกู-ของกู น้อยมากเหมือนกัน ท่านทำสมาธิภาวนาทุกคืน เรื่องบางเรื่อง ท่านจะบอกให้ผมเอาไปพูดไปโฆษณา เพราะเชื่อว่าผมจะพูดได้ถนัดกว่า อย่างเช่นเรื่องสุปาติเสสบุคคล ซึ่งไม่มีใครสนใจมาก่อนท่านสนใจ โสดาบัน ๓ สกิทาคามี ๑ อนาคามี ๕ รวมเป็น ๙ ท่านต้องการให้รู้ว่า สุปาติคืออะไร มีความหมายไม่เหมือนอย่างที่เขาสอนกัน ๆ กัน ผมเอามาพูดถึงบ่อยๆ เจ้าคุณศรีสุทิวรค์ วัดลิงขบ ผังธนาฯ ไม่เห็นด้วย เขียนด่าผม (การเสด็จเยือนสวนโมกข์ของสมเด็จพระ ๒๔๘๐) ทั้งนี้เป็นไปท่ามกลางความงงใจของพวกเรา โดยไม่มีใครคาดฝัน ว่าจะได้รับความเมตตาปราณี หรือความเห็นใจจากบุคคลสูงสุดในวงการสงฆ์เห็นปานนี้ ท่านใช้เกียรติอันสูงสุดเป็นเดิมพัน เสียไปเยี่ยมพวกเรา ซึ่งในขณะนั้นกำลังถูกคนส่วนใหญ่หาว่า แหกแนวหรืออุตริวิถิตการหรือถึงกับหาว่าสถานที่นี้ เป็นที่เก็บพวกพระซึ่งเป็นบ้า ก็ยังมีในที่สุด ยังคงมีอยู่แต่ความสงสัยในใจของข้าพเจ้าว่า

ในอดีตก็ดี ในอนาคตก็ดี ได้มีหรือจะมีได้ พระมหาเถระองค์ใดที่ให้อำนาจแก่พระเด็ก ๆ ในทำนองที่ท่านได้ประทานให้แก่ข้าพเจ้า อันทำให้ผู้ได้รับ สามารถทำงานที่ลึกลับซึ้ง เหนือสมองได้โดยไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อยด้วยอิทธิพลแห่งกำลังใจนั้น และทำให้ข้าพเจ้ามีความกล้าหาญและทะนงตัวในการทำงานยิ่งขึ้นกว่าเดิมหลายเท่าทีเดียว

พระเถระผู้ใหญ่ที่เข้าใจผิด

เท่าที่รู้ตอนแรกๆ เข้าใจผิดก็มีเจ้าคณะภาคองค์ก่อนโน้น เจ้าคุณธรรมวโรดม วัดราชาธิวาส เมื่อครั้งที่ท่านเป็นเจ้าคณะภาคระยะแรก ท่านมองสวนโมกข์ในแง่วิปริต ท่านมักพูดให้เจ้าคณะภาคต่างๆ ในภาคใต้นี้ ในทำนองท่านระแวงสวนโมกข์ ให้ช่วยกันระวัง กลัวว่าจะเป็นเรื่องแหกตาประชาชน (หัวเราะ) ตอนหลังเมื่อท่านออกจากหน้าที่การงานแล้ว ท่านเห็นเราไม่ได้ทำอะไรน่าตำหนิติเตียน ไม่มีอะไรเป็นที่น่าไว้วางใจเป็นระยะเวลายาวนานมา ท่านคงคิดว่าอย่าให้มันบาปมันค้ำ ท่านก็เรียกผมไปพบบอกว่าอนุโมทนาเห็นด้วยกับการกระทำที่ผ่านมา ว่าทำดีมีประโยชน์ แล้วให้ผ้าไตรมาไตรหนึ่ง เป็นรางวัล ตอนนั้นท่านชรามากแล้ว ป่วยหนักด้วย เป็นมะเร็งอยู่สัก ๒ ปีก็ดับ

อุปสรรคที่ทำให้หมดกำลังใจ

ถ้าว่าหมดกำลังใจแล้ว มันก็เลิกแล้วแหละ มันก็เลิกไปแล้ว เราก็เตรียมพร้อมแล้วแต่ก่อนที่จะทำว่า ถึงอย่างไรมันก็ต้องสู้ได้ ต้องทนได้เกี่ยวกับอุปสรรค อุปสรรคถ้าพูดตามความรู้สึกของคนทั่วไป โดยเฉพาะคนซื่อสัตย์แล้วก็ต้องเรียกว่ามันมีมากแหละ มีมากขนาดจะล้มเลิก มีคนจำนวนมากถือว่ามันเป็นเรื่องบ้า พวกชาวบ้านบางพวกก็มองเห็นว่าบ้า คือบ้าอย่างภายนอก อย่างกิริยาอาการเป็นอยู่ พวกหนึ่งที่มันลึกลงกว่านั้น ก็มองเห็นว่าวัตถุประสงค์นี้เป็นไปไม่ได้ หรือว่าไม่เชื่อว่าจะทำได้ หรือถือว่ามันเป็นการดูหมิ่นคณะสงฆ์ แต่โดยเหตุที่ว่า มันไม่เคยย่อท้อ หรือไม่เคยกลัว ไม่เคยขลาด เราทำเหมือนกับว่า ไม่มีใครมีอำนาจที่จะมาบังคับบีบคั้นเราได้ ก็ทำมาอย่างนี้ จนกระทั่งต่อมาไม่เท่าไรไม่กี่ปี ก็เริ่มมีคนเห็นด้วย สัก ๒๐ ปี ก็เริ่มเห็นด้วยมากขึ้น พระเถระที่เคยมองเราในแง่ว่า วิปริต หรือบ้าบิ่นอวดดี นั้นก็เริ่มเปลี่ยน กลับจะยกย่อง; สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ที่กำลังดำรงหน้าที่บัญชาการสงฆ์ แทนองค์สมเด็จพระสังฆราชเจ้านี้ อุตสาห์มาที่นี่ มาที่สวนโมกข์ นี่แสดงว่ามันหมดแล้ว ที่เขาเคยมันก็พลอยหมดตาม ๆ กันไป คนอื่นที่เห็นอย่างนั้น ก็ถือว่า เราไม่บ้าแล้ว เราไม่บ้าแล้ว

วิธีการแก้ไขอุปสรรค

พูดแล้วมันก็เหมือนกับยกตัว อวดตัว มันจะเป็นการยกตัวหรือไม่ยกตัวก็ไม่รู้ คือไม่รู้ไม่ชี้ ก็หันหน้าทำตะพึดเท่านั้น นั่นคือการผ่านอุปสรรคของผม ไม่รู้ไม่ชี้จริงๆ ด้วยนะ ไม่ใช่แค่ลืมนึก ใครจะว่าอย่างไร ใครจะทำอย่างไร เรียกว่าไม่รู้ไม่ชี้ ก็หันหน้าทำตะพึดอย่างคงเส้นคงวา อะไรจะทำออกมา ก็ทำพอทำหนังสือ "พุทธประวัติจากพระโอษฐ์" ออกมาได้เป็นครั้งแรก ก็เริ่มเป็นประกาศนียบัตร ที่ทำให้คนไว้วางใจในวิชาความรู้ มหาทองสืบเขาบัญชาการเรื่องสภาการศึกษาที่วัดบวรฯ ธรรมยุติอยู่ เขาบรรจุหนังสือนี้เข้าไปให้นักศึกษาเรียน พอผลงานแสดงออกมา คนเขาก็ยอมรับ และมันก็ยอมสลายตัวไปเองแหละ

อุปสรรคทั้งหลาย จนกระทั่งว่ามันไม่มีที่น้ำมันก็เปิดโล่ง จนกระทั่งว่าเราะวังให้ตี เมื่อมันเปิดโล่งแล้วมันจะเตลิด จะผิดจะพลาดจะลงเหว คุณช่วยฟังให้ดีขึ้นหน่อยนะ การที่ใครรับรองสรรเสริญเป็นยอนั้น คือยอมรับโดยง่าย นั่นอันตรายที่จะให้เตลิดเปิดเปิงเหลิงล้มละลาย ที่เขาคัดค้านไว้นั้นแหละดี เรียกว่าเป็นบุญเป็นกุศล ที่มีคนห้ามล้อไว้ เราก็ระมัดระวังมากขึ้น แล้วก็ทำอย่างดีที่สุด มันจึงล่องมาได้ ถ้ายอมรับหรือว่าเขิดกันเสียแต่ที่แรกแล้ว อาจจะไม่ทำต้อย่างนี้ก็ได้ แล้วผล่อเข้าก็จะเตลิดเปิดเปิงลงเหวก็ได้ การทำอะไรด้วยอุปสรรคเหมือนกับมันสอปลั้ มีอะไรอยู่เสมอ ดีเป็นเหตุให้เราทำที่ดีที่สุด

กิจการสวนโมกข์ถึงจุดประสงค์มุ่งหมาย

เมื่อดูโดยผลงานโดยตรง มันก็เรียกว่าพอจะได้ คือทำให้คนสนใจปริยัติแนวใหม่ และสนใจปฏิบัติศีล จุดศั ก์ ก็มีภูฐาน อะไรกันขึ้น แต่ผมนั้นไม่เคยคิดมากอะไรนัก ไม่ค่อยได้คิดมากมาย อย่างที่คนอื่นนั้นเขาคิดกัน เพราะเราหวังเพียงแต่จะจุดชนวน จุดชนวนให้เกิดความสนใจ ให้ช่วยกันพร้อมๆ กันทั่วทั้งประเทศ ช่วยกันหยิบเรื่องนี้ขึ้นมาพิจารณา นี่ได้ทำด้วยหวังให้เป็นชนวนเตียวนี้ เรียกว่าได้ผลสำเร็จเกินคาดหมายหลายร้อยหลายพันเท่า โดยข้อเท็จจริงอย่างนี้เรียกว่า ได้ผลเกิน เต็มที่หรือเกินกว่าที่หวังไว้ที่แรกแล้วการมีสวนโมกข์นี้ ก็มีคนอยากจะมีกันมากขึ้น ที่มีแล้วก็เช่น วัดอุโมงค์ของเจ้าขึ้น มีเพราะมีสวนโมกข์ อุตสาห์ตามมาดู มาศึกษา มาเข้าใจ แล้วไปทำแบบเดียวกับสวนโมกข์ กระทั่งหลวงประดิษฐ์ ตอนนั้นมีอำนาจที่สุด มีวาสนาที่สุด อยากจะมีสวนโมกข์ที่อยุธยาที่บ้านเกิดของแก ให้ผมไปช่วยดูที่อยุธยา ผมบอกว่าไม่มี ไม่เห็นตรงไหนเหมาะนี้แสดงว่ามีคนอยากมีสวนโมกข์กันขึ้นมาเหมือนกันที่อื่นๆ สำนักอื่นต่างก็ลุกกันขึ้นมาใหม่ ทำเป็นกิจลักษณะเรียกว่า "แบบสวนโมกข์" แต่ไม่กล้าใช้คำที่ให้เข้าใจว่า เอาอย่างหรือตามอย่าง แต่แล้วมันก็ได้เกิดขึ้นมากแห่ง แล้วก็มาก ดูว่ามันจะเกิดขึ้นได้เท่าที่มันจะเกิดขึ้นได้ทั่วประเทศนี้ เรื่องปฏิบัติก็มีภูฐานก็สนใจกันมากขึ้น อยากจะอวดสักหน่อยว่า เราเป็นผู้จุดชนวน สำหรับผมเองนั้นพอใจแม้แต่เพียงหนังสือสองเล่มนี้ได้ออกไป พอใจคุณค่าชีวิตที่เกิดมา คือหนังสือ พุทธประวัติจากพระโอษฐ์ กับหนังสือ ปฏิจาสุมุปปาตจากพระโอษฐ์ แล้วมันก็ไม่เคยมีหนังสือชนิดนี้ ที่มีประโยชน์มากเท่าหนังสือสองเล่มนี้ ต่อไปนี้ถ้าว่า อริยสัจจากพระโอษฐ์ ได้ทำขึ้นมาอีกสักเล่มหนึ่งในลักษณะเดียวกันนี้ก็จะยิ่งสมบูรณ์มากขึ้นอีก (ปัจจุบันเสร็จสมบูรณ์แล้ว)

ปริญาจากสวนโมกข์

ปริญยานี้เรียกว่า "ปริญาตายก่อนตาย" เรียนเอง แล้วสอปลั้เอง แล้วก็ให้ปริญาตัวเอง มันไม่หลอกลวงและโกหก มันแน่ แล้วมันเป็นปริญาที่เรียกคืนได้ถอดได้ เมื่อมันเหลวไหลทีหลัง ใจความสำคัญมันมีอยู่ที่ว่า ตายก่อนตาย ซึ่งฟังยากสำหรับคนทั่วไป แต่ฟังง่ายสำหรับคนที่สนใจธรรมะเรื่องไม่ยึดมั่นถือมั่น เรื่องไม่มีตัวตน ถ้าเข้าใจถูกต้องโดยเฉพาะเรื่อง ปฏิจาสุมุปปาต ที่พระพุทธเจ้าท่านได้ตรัสไว้อย่างถูกต้อง แล้วเข้าใจอย่างถูกต้องทำให้มีความรู้แจ่มแจ้ง ถึงขนาดที่เรียกว่า ไม่มีคนเกิดอยู่ ที่เกิดอยู่นี้มีใช่คน เป็นเพียงธรรมชาติปรุงแต่ง ตามแบบของธรรมชาติล้วน ๆ เป็นไปอยู่ พอมองเห็นความจริงข้อนี้ คนมันก็ตายไปทันที คือไม่มีคน มันกลายเป็นว่าไม่มีคน ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ธาตุอากาศ ธาตุวิญญาณ อะไรก็ตาม ทุกธาตุที่รวมกลุ่มกันอยู่นี้ มันมีใช่คน

ความรู้สึกว่าคนก็หายไป ตายแบบนี้โดยไม่ต้องสิ้นชีวิต นี่เรียกว่าตายแห่ง ตัวกู-ของกู ก่อนแต่ที่ร่างกายนี้จะตาย ตายอย่างนี้แหละคือไม่ตาย เพราะไม่มีอะไรจะตายอีก แม้ต่อไปร่างกายเน่านี้มันจะตาย มันก็ไม่ใช่เราแล้ว ไม่ใช่เราตาย ที่เขาเรียกว่าถึงอมตธรรม ธรรมที่ไม่ตายก็คืออย่างนี้ คือจิตมันได้รู้แจ้งโดยประจักษ์แท้จริงเรื่องมี ตัวกู-ของกู แล้วจิตหมดความรู้สึกว่า ตัวกู-ของกู โดยแท้จริง ก็เรียกว่า "ได้รับปริญญา ตายก่อนตาย"

สวนโมกข์อยู่ที่ไหน?

ถ้าถามว่า สวนโมกข์อยู่ที่ไหน? มีทางที่จะตอบได้ถึง ๔ อย่าง ถ้าตอบภาษาคนธรรมดาๆ ก็ว่า อยู่ที่เลขที่ ๖๘ หมู่ ๖ ตำบลเลม็ด อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งเป็นภาคใต้, อย่างที่ ๒ ตอบด้วยภาษาจิต จิตที่สัมผัสสวนโมกข์ แล้วสวนโมกข์เข้าไปปรากฏในจิต เข้าไปรู้สึกอยู่ที่จิต ในฐานะเป็นอารมณ์ หรือเป็นอายตนะภายใน อย่างนี้ก็ตอบว่า สวนโมกข์มันอยู่ที่จิต, อย่างที่ ๓ พูดภาษาธรรมะชั้นธรรมดา ๆ ว่า คนมีจิตเกลี้ยงอยู่ที่ตรงไหน สถานที่ตรงนั้นก็ได้ชื่อว่า สวนโมกข์ ที่บ้านก็ได้ ป่าไหนก็ได้ ที่ตรงไหนก็ได้, อย่างที่ ๔ เป็นภาษาธรรมะชั้นละเอียด ก็ตอบว่า สวนโมกข์อยู่ที่จิตเกลี้ยง ก็คือภาวะของจิตที่เกลี้ยงจากสิ่งหุ้มห่อ ประดุจ ยืดถือ ภาวะนั้นมันอยู่ในจิต อยู่ที่จิตก็แล้วแต่จะเรียกโมกข์หรือภาวะของโมกข์ เกลี้ยง สะอาด บริสุทธิ์จากกิเลสความมีจิตเกลี้ยงนั้นแหละดีที่สุด เป็นความสุขสงบเย็น ไม่ติดอยู่ที่อะไร ไม่ไปเกาะติดอยู่ที่อะไรด้วยอุปาทาน แล้วก็มันเป็นอิสระ มันเป็นเสรี แก่ตัว เพราะมันไม่ไปเป็นทาสของอะไร ที่มันไปเกาะติดด้วยความหวัง นี่เรียกว่ามันเป็นอิสระ, จิตเป็นอิสระแล้วก็มีปัญหาตามธรรมชาติของจิตที่เป็นอิสระ ถ้าเราทำจิตให้เป็นอิสระจากกิเลสเท่านั้นแหละ ปัญหามีมาพร้อม มีมาเต็ม แล้วเป็นจิตที่คล่องแคล่ว ว่องไว ไม่ยุ่งงำม ในการปฏิบัติหน้าที่ของจิต แล้วมันยังเข้มแข็ง เข้มแข็งอย่างมั่นคง แล้วมีสมรรถนะ หรือความสามารถสูง ในการที่จะปฏิบัติหน้าที่ของมัน มีความสะอาด มีความสว่าง มีความสงบอยู่ในจิตเกลี้ยง จะเห็นภาวะวิมุตติ คือหลุดพ้นจากการบีบคั้นหุ้มห่อพันพัวของสิ่งใด ๆ พ้นจากกิเลส พ้นจากทุกข์ มีลักษณะเป็นนิพพานอยู่ในขณะนั้น นิพพานแปลว่าดับเย็น เพราะมันไม่มีความร้อนแห่งกิเลส แม้เป็นนิพพานชั่วคราวก็เรียกว่า นิพพานโดยที่มันเป็นอย่างนั้นเองตามธรรมชาติ

กิจการสวนโมกข์จะดำเนินการต่อไปอย่างไร

ไม่เปลี่ยนแปลง แม้ว่าผมจะตายแล้วก็ไม่เปลี่ยนแปลง ความหวังไม่เปลี่ยนแปลงแต่ว่าใครจะช่วยกันทำให้มันเป็นไปได้หรือไม่ นั่น มันก็แล้วแต่ เป็นข้อเท็จจริงในส่วนนั้นที่ว่าไม่เปลี่ยนแปลง หมายความว่า ความหวังที่จะรื้อฟื้นการศึกษาปริยัติ และการปฏิบัตินั้นไม่ต้องเปลี่ยนแปลง ที่อธิบายอะไรแปลกออกไป นี่คือผลของการรื้อฟื้น เช่นอธิบาย นิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี๊ กระทั่งอธิบาย ปฏิภาณอุปาทานเสียใหม่ ต้องที่นี้และเดี๋ยวนี๊ นี่ก็องาน คือผลงาน แล้วมันก็ได้รับความสนใจหรือยอมรับเพิ่มขึ้นทีละนิด ๆ ฉะนั้นเรามีหลักว่า จะต้องทำให้พระธรรม หรือธรรมะเป็น สันติภูมิโก อากาลโก เอหิปัสสิโก เรื่อยไป ถ้าตายแล้ว อยู่ข้างหลังก็ทำตามรอยแค้นนั้นแหละ เรื่องอย่างว่า ขยายออกมาเป็นสอนธรรมะด้วยรูปภาพนี้ ก็เพื่อให้เข้าใจธรรมะลึก ธรรมะที่เข้าใจถึงใจความ ถึงหัวใจของพระธรรมบทนั้น ๆ เรียนจากหนังสือมันก็เข้าใจอย่างหนึ่ง เรียนจากธรรมชาติก็เข้าใจอย่างหนึ่ง เรียนจากตัวจริงที่เกิด

อยู่ในจิตใจมันก็ยังดี ฉะนั้นเราพยายามกันในส่วนนี้ อย่าให้เพื่อนมนุษย์หยุดอยู่เพียงแค่อ่านหนังสือ ให้มันออกเลยมาถึงอ่านจากธรรมชาติ แล้วอ่านจากจิตใจความรู้สึกนึก ซึ่งเป็นงานที่ละเอียดประณีตมาก คนที่มีนิสัยสันดานทำอะไรหยาบ ๆ หวัด ๆ นี่คงทำไม่ได้ ที่จะอ่านธรรมะจากรูปนามโดยตรง ถ้าผมยังอยู่ ผมก็ทำอย่างนี้ ถ้าพวกคุณเห็นว่ามันพอที่จะมีค่ามีอะไรบ้าง ก็สนใจศึกษาไว้เพื่อเลียนแบบเพื่อทำต่อ ถ้าเห็นว่ามันดีจริง แต่ต้องทำด้วยความประณีต ไม่ใช่ทำหวัด ๆ หยาบ ๆ แล้วก็ต้องทำอย่างที่เราเรียกว่า เป็นธรรมเป็นวินัย ไม่ใช่บ้าบิ่น ไม่ใช่เห่อ หรือตื่นอะไร เราทำมาอย่างช้า อย่างระมัดระวัง อย่างประหยัด แล้วไม่ค่อยนิยมการใช้เงิน ถือว่าโง่ พอมีทางจะใช้เงินได้ก็บุง อย่าบุง บุงแล้วจะบ้า

สวนโมกข์ไม่ตาย

ควรจะมีหนังสือทุกเล่มมารวมอยู่ เทปทุกม้วนมารวมอยู่ ตลอดถึงอะไรต่างๆ ที่มันจะแสดงให้เห็นเป็นประโยชน์ได้ก็มารวมอยู่ เป็นอนุสาวรีย์ หรือว่ามีรูปปั้นสักรูปหนึ่งก็พอจะได้ มาดูว่าหน้าตามันเป็นอย่างไร อย่างนี้เป็นต้น แล้วได้พูดอะไรไว้เท่าไร อย่างไร หรือว่าทำงานอะไรค้างคาอยู่ ถ้าทำได้อย่างนี้ สวนโมกข์มันอยู่ได้ตลอดไป ในความหมายว่าผมไม่ได้ตาย ผมก็ไม่มีอะไรจะพูดว่าจะทำกันอย่างไร นอกจากพูดว่า ทำการรักษาที่มันมีอยู่แล้วไว้ตามความมุ่งหมายเดิม เพราะว่าอันนี้ไม่ได้ทำเพื่อใครโดยเฉพาะ แล้วอย่าคิดว่าทำเพื่อผมนะ มันเล็กเกินไป แม้ทำเพื่ออาจารย์มันก็ยังเล็กเกินไป นิดเดียวเกินไป ไม่ได้ทำเพื่อใคร แต่ทำเพื่อประโยชน์แก่ทุกคน หรือว่าพระศาสนา ถ้าว่าสถาบันนี้มันมีประโยชน์แก่พระศาสนา ก็คือแก่ทุกคนในโลก ก็ช่วยกันรักษาไว้เท่านั้นเอง ฉะนั้นอาจจะต้องใช้วิธีการอย่างที่เขาทำกันอยู่ทั่วโลก เมื่ออาจารย์ตายไปคนหนึ่งแล้ว มันก็มีคณะกรรมการเกิดขึ้นแทน คอยทำอะไรได้ทุกอย่างเหมือนที่เคยทำ รวมทั้งตอบปัญหา แล้วหนังสือเล่มไหนมันมีอะไร ถ้าได้ทำสารบาญไว้อย่างละเอียด ก็จะสะดวกมาก คือจะตอบคำถามได้ทันที โดยพลิกดูสารบาญ เรื่องนั้นอธิบายไว้ในเล่มไหน เช่นว่าเรื่อง นิพพาน อนัตตา สุนฺณตา กรรม วัฏฏสงสาร มีอยู่ในหนังสือ เล่มไหนบ้าง พอเกิดปัญหาขึ้นมาก็พลิกดู เดียวนี้ไม่มีพระองค์ไหนสนใจจะทำ คือไม่เห็นคุณค่า ถ้าทำแล้วมันจะมีประโยชน์แก่คนนั่นเอง ในหนังสือเล่มใหญ่ๆ (ธรรมโฆษณ์) ไม่ต้องคำนึงถึงเล่มเล็กหรือหอก มันก็อาจจะเป็นไปได้หรือไม่อาจจะเป็นไปได้ มันแล้วแต่เหตุปัจจัยเหมือนกัน คนสืบชั้นหลังมันยังรักอยู่ มันยังทำอยู่ มันชวนช่วยกันแปลเป็นภาษาต่างประเทศนั่นแหละคืองานที่มันแผ่ขยายสูงสุด บางเรื่องที่ไม่มีใครเห็นด้วย ก็จะค้านกันด่ากันเป็นการใหญ่ แล้วต่อไปข้างหน้ามันก็ต่อสู้กันเอง ความคิดมันก็ต่อสู้กันเอง ที่ไม่เคยเห็นด้วยมันก็จะเห็นด้วย ผมเชื่อเหลือเกินว่า ต่อไปข้างหน้าในอนาคตนี้ การศึกษาหรือนักศึกษาจะมองเห็นอย่างที่เรามองเห็น แล้วจะมองอย่างตามเรามา ในการอธิบาย ปฏิจจสมุปบาทก็ดี นิพพานก็ดี อะไรก็ดี คนในอนาคตจะมองตามเรามา พวกหนึ่งก็ด่าไป พวกหนึ่งก็เห็นด้วย ผมพยากรณ์ แล้วกล้าทำว่า การศึกษาการตีความหมายแห่งธรรมะนี้เขาจะต้องเอาอย่างเรา ฉะนั้นผมไม่กลัวดอกที่ว่าเขาจะด่าหรือว่าไม่กลัวที่ว่าเขาจะมาพิสูจน์คัดค้าน แต่ไม่ใช่ทะเลาะกันนะ ต้องพูดกันอย่างนักศึกษาสุภาพบุรุษ ว่าข้อนี้ต้องเป็นอย่างนี้ อาจารย์ใหญ่ที่เขานับถือกันเกือบจะทั้งโลก เช่นพระญาณดิลก อธิบายปฏิจจสมุปบาทแบบพระพุทธโฆษจารย์ เพื่อมีตัวตน เพื่อมีศีลธรรมดี นี่ไม่ตรงตามพุทธวจนะ นี่ก็ดูเถอะผู้ที่ยอมรับกันว่าฉลาดที่สุด เขายังเอาแบบนี้ คือพระญาณดิลก ลัγκα พม่า ทั้งหมดเขาก็อธิบายกันอย่างนั้น ไม่มีใครอธิบายอย่างเราดอก มันอาจจะมึบ้าง แต่เราไม่พบเรายังค้นไม่พบ ต้องอธิบายเรื่องปฏิจจสมุปบาท เรื่องกรรม เรื่องอะไรต่างๆ ให้ใช้ประโยชน์ได้ และใช้ประโยชน์กันที่นี้ ไม่ใช่ต่อตายแล้ว ต้องมี

นิพพานกันมากขึ้น ถ้าเราทำถูกต้อง นิพพานจะมีขึ้นในหมู่มนุษย์มากขึ้นๆ ในความหมายของนิพพาน จนกว่าจะสมบูรณ์แล้วก็ก่อนตายด้วย ฉะนั้นเรื่องที่มันเหมือนกับพลิกแผ่นดินนั้น เราจะไม่คัดค้านใคร แม้ว่าเราไม่เห็นด้วยกับเขา แต่เราจะพูดว่า เราขอแสดงความคิดเห็นอย่างนี้เทียบคู่กันไว้ในโลกนี้ ฉะนั้น คำสอนประเภทมีตัวตนประเภทพวกนั้นก็คงไว้ เรื่องนรก สวรรค์ เรื่องอะไรอย่างที่เขาอธิบายกันอยู่ ก็คงไว้สำหรับคนพวกนั้น แต่เราขอเสนออย่างอื่น ให้เป็นสวรรค์จริงกว่านั้น นรกจริงกว่านั้น เป็นสันติภูมิ โลกที่สุด อากาโกลที่สุด เอหิปัสสิโกที่สุด สิ่งใดที่เราพูดว่า "ท่านจงมาดู" มันต้องมีอยู่ในใจของเราอย่างนั้น มันก็พูด เรื่องนรก แต่ปาก เรื่องสวรรค์ เรื่องนิพพาน เรื่องอะไรก็ตาม แล้วนิพพานอยู่อีกก็ร้อยชาติพัน ชาติหมื่นชาติแล้ว ดูอะไรกันเล่า มันก็ดูไม่ได้ โลกหก เหลลคว้าง ธรรมะนั้นก็ไม่จริง ฉะนั้นช่วยกันให้ดีที่สุด ให้พระธรรมเป็นของจริง คือ สันติภูมิ-มันมีอยู่ในใจ รู้สึกอยู่ในใจ ที่นี้และเดี๋ยวนี้, อากาโกล-ไม่ต้องรอต่ออีกก็ชาติ, เอหิปัสสิโก-มาสิมาดูเดี๋ยวนี้สิมีให้ดู, บังคับตั้ง เวทิตัพโพ-ก็รู้ได้เฉพาะคนที่ไม่งอเกินไป เมื่อได้อย่างนั้นจึงจะกล่าวได้ว่า สวากขาโต ภวตา ธัมโม นี่เราดำเนินกิจการไปในลักษณะที่ ธรรมะจะเป็นอย่างนี้มากขึ้น ๆ แล้วทุกอย่างให้ถูกต้องหมด คือให้ดับทุกข์ได้หมด

เมื่อโยมผู้หญิงจากไป

โยมอยู่ที่บ้านก็ไปเยี่ยมบ่อย ๆ มีเวลาไปเยี่ยม ตอนอยู่พุ่มเรียง ออกบิณฑบาตก็พบกันทุกวัน ตอนจะดับ ไม่ได้ให้ (ธรรมะ) เพราะโยมเป็นอัมพาต นอนอยู่หลายเดือนแต่ผมก็ไปอยู่ใกล้ชิด ไปพักที่วัดชยาราม ไปอยู่ใกล้ๆ วันนั้นดีก็มากแล้ว ครูสิริยังเป็นเด็กๆ ไปบอกที่วัดว่าตายแล้ว (๒๔๙๑) งานศพก็จัดตามธรรมเนียม ผมเป็นประธานจัดงานศพ ญาติมิตรสหายก็มาช่วย พระเจ้าพระสงฆ์ก็มาช่วยกันมากมายหลายองค์ เพราะโยมอุปัฏฐากวัดต่างๆ ด้วย ตอนโยมตาย ถ้าไปอาลัยอาวรณ์ แกจะได้ ล้อเอา แกมีความรู้ธรรมตามแบบของแก ว่าต้องไม่เสียใจ ไม่ร้องไห้ ไม่ทุกข์อย่างคนโง่ๆ ที่ไม่รู้ธรรมะ แกยังเคยคุยว่า บรรดาพี่น้องของแกที่ไปพยาบาลพ่อของแกคือตาของผม ก่อนพ่อแกจะตาย เขาร้องให้ กันทุกคน แกไม่ร้องไห้ แกคุยอวดให้ผมฟังอย่างนี้ แกถ่ายทอดธรรมะจากพ่อโดยไม่รู้สีกตัวมากกว่าคนอื่น ๆ แล้วผมก็เห็นมาแต่แรกที่เริ่มป่วย แล้วก็เพียบลงเรื่อย ๆ มันก็รู้สึกแปลก แล้วตอนนั้นก็มีการอีก อย่าง คือริบสร้างศาลาป่าช้าที่วัดเวียงโดยใช้เงินทุนต้นตระกูลพานิชไปราว ๕๐๐๐ บาท เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้โยม ตอนโยมพ่อตายก็สร้างศาลาป่าช้าหลังหนึ่งที่ป่าช้าพุ่มเรียงหลังกลางนั้นแหละเดี๋ยวนี้ก็ดู เหมือนยังอยู่

มาตุบูชาอนุสรณ์

รำพึงเพื่อเป็นที่ระลึกแด่แม่ผู้ล่วงลับไปแล้ว การหาเงินมาใช้จ่ายเพื่อกุศลสาธารณะ ประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในขณะที่ยังไม่มีใครเขารู้จักและไวใจนั้น นับว่าเป็นภาระหนักเท่าภูเขา หลวง พวกเราคิดจะเปิดกิจการคณะธรรมทาน และจัดสร้างสวนโมกขพลาราม ตลอดจนหนังสือพิมพ์ พุทธศาสนา ขึ้นในชนบทน้อยห่างไกลนครหลวง..เมื่อความมิดม่นทางทางการเงินมีอยู่รอบด้านทุกทิศทุกทางเช่นนี้ เราจึงมีที่มองเห็นอยู่ผู้เดียว คือ แม่ เรื่องนี้เกิดขึ้นเมื่อ ๑๗ ปีมาแล้ว แม้แต่แม่เองก็ไม่วายนึก สงสัยเช่นเดียวกับผู้อื่นว่า "เด็กๆ เหล่านี้ จะอวดดีไปถึงไหนกัน จะทำความฉิบหายหรือความเจริญกัน แน่" แต่อาศัยความรัก และสงสารในลูก ๆ รวมกันบ้าง กับความไวใจที่ไม่เคยทำอะไรเหลวไหลมาก่อน

แม่จึงยอมพิจารณาความประสงค์ และการต้องการความช่วยเหลือของพวกเราอย่างยุติธรรม และละเอียดลออ และในที่สุดแม่ยอมให้ใช้เงิน "เพื่อนผี" ของแม่เองทั้งหมด โดยแม่มีความกล้าพอที่จะผจญกับความแก่ชรา และความตายในอนาคต โดยไม่ต้องมีทุนสำรอง และไม่มีที่หวังอะไรมากไปกว่าความกตัญญูทดแทนของลูกหลานข้างหน้า "เงินเพื่อนผี" ของแม่จึงถูกเปลี่ยนเป็น "เงินบำเพ็ญบุญประจำตระกูลพานิช" ไปโดยคำสั่งของแม่เอง ตั้งแต่วันนั้น ความกล้าหาญของแม่นั้น เป็นไปตามอำนาจแห่งเหตุผล เราต้องตอบปัญหาต่างๆ หลายข้อที่แม่ถาม ซึ่งถ้าพลาดไปสักข้อหนึ่ง บางทีเรื่องของเราจะถึงกับยุติไปแล้วก็ได้ แม่เหมือนกับคนทั้งหลายในการที่อยากจะสร้างโบสถ์สวย ๆ และอื่นๆ เหมือนที่ผู้มีอายุมากคิดจะทำกัน ต่อข้อถามที่ว่าไปสร้างกระท่อมเล็กๆ ทิ้งไว้ตามป่ารกและออกหนังสือพิมพ์ขาย ดังที่ใครเขาก็ทำกันอยู่หลายคนแล้วนั้น มันจะได้บุญอะไรเป็นขึ้นเป็นอันนั้น, เราต้องตอบแม่ว่า ทำเช่นนี้ได้บุญมากกว่าสร้างโบสถ์สัก ๑๐ หลัง เพื่อให้แม่หายง และเข้าใจได้ เราต้องเปรียบเทียบด้วยการคำนวณว่าเมื่อกิจการของเราดำเนินไปถึงขั้นที่ทำให้คนจำนวนหนึ่งเกิดความสุขในธรรมของพระพุทธเจ้า และคนจำนวนหนึ่งเกิดความกระตือรือร้นในการปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้า แล้วเรายังเห็นว่าโบสถ์ลิบหลังนั้นไม่ได้ทำอะไรที่เป็นแสงสว่างให้แก่มนุษย์ผู้นั้นเอง ไม่กระตุ้นใครให้วิ่งไปสู่ที่สงัดเพื่อการปฏิบัติธรรม และในครั้งพุทธกาลก็ไม่เคยมีโบสถ์ แม้ในครั้งหลังๆ ต่อมา จะมีโบสถ์ ก็ไม่ต้องสวยๆ ราคาตั้งหมื่นตั้งแสนอย่างทุกวันนี้ แม้กิจการของเราจะลงทุนเพียงไม่กี่ร้อย ก็ยังให้แสงสว่าง และให้กำลังใจในการปฏิบัติธรรมแก่เพื่อนมนุษย์ ยิ่งกว่าโบสถ์ราคารวมกันตั้งล้านนั้นจะให้ได้ ผิดกันบ้างก็ตรงที่ โบสถ์นั้นๆ ตั้งตระหง่านเป็นที่เชิดหน้าชูตาคนสร้าง ส่วนเรื่องของเราไม่มีอะไรที่เป็นวัตถุตั้งอยู่ตระหง่านเช่นนั้นเลย เป็นเรื่องของฝ่ายนามธรรมมากกว่า แต่เมื่อมานึกถึงว่า วัตถุเช่นโบสถ์เป็นต้น ที่สวยงามถึงขนาดทำให้คนติดมัน จนกลายเป็นกรงขังจิตใจไปเสีย แล้วเรามาทำหน้าที่เป็นฝ่ายตรงข้ามคือ ฝ่ายแก้ไข หรือปล่อยนักโทษเหล่านั้นออกจากเรือนจำจะดีกว่า ที่สุดพวกเรารู้ได้ว่า แม่เข้าใจและเห็นด้วย ทั้งที่หัวเราะ ต่อข้อถามของแม่ที่ว่า คุณมันเป็นเรื่องใหญ่โตขนาดพลิกแผ่นดิน พวกเรากำลังน้อยเช่นนี้ จะไม่เจียมตัวบ้างเชียวหรือ เราชี้แจงให้แม่หายเข้าใจผิดว่า เราไม่สามารถถึงกับพลิกแผ่นดิน เราสามารถเพียงทำไปเรื่อย ๆ ตามสติกำลัง มีผลเท่าไร ก็เอาเท่านั้น แต่เราหวังอยู่ว่า การกระทำด้วยความจงรักต่อพระศาสนาของเรานี้ อาจมีคนเอาไปคิดไปนึก แล้วอาจมีคนทำตามมากขึ้น จนกระทั่งผู้มีอำนาจท่านทำ หรือประชาชนทั้งโลกพากันทำ มันก็อาจมีการพลิกแผ่นดินได้เหมือนกัน แม้เราจะไม่ได้พลิกเอง ผลก็เท่ากัน เราคงยังเจียมตัว และไม่ต้องออกแตกตายเพราะข้อนั้น แต่เราได้รับผลทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ซึ่งจะมากยิ่งขึ้นกว่าโดยตรงเสียอีก แม่ตั้งคำถามที่ไม่สุยยากแก่การตอบอีกหลายข้อ แต่ก็ผ่านไปได้เช่นเดียวกับข้อที่ยากๆ ข้างต้น เช่นถามถึงว่ามีความรู้พอที่จะทำกันได้หรือ ในเรื่องความรู้นี้พวกเรามีหลักว่า ส่วนใหญ่แห่งกิจการของเรานั้น เป็นการกระตุ้นผู้ที่มีการศึกษามาแล้ว ให้ขะมักเขม้นในการปฏิบัติธรรม ตามความรู้ที่เรียนมาแล้ว มากกว่าที่จะตั้งตัวเป็นครูสอนเขา และเราทำตนเป็นผู้อุปัชฌาย์ หรือให้ความสะดวกแก่ผู้ตั้งใจปฏิบัติตามที่เราจะทำได้ ส่วนความรู้อื่น ๆ เป็นพิเศษนั้นเชื่อว่าเราพอจะหามาแจกจ่ายเป็นธรรมทานได้สมกับที่เป็นองค์การเล็กๆ ในชนบทบ้านนอก... เมื่อแม่ได้มีโอกาสนึกทบทวนนานพอสมควรแล้ว...ในที่สุด กิจกรรมของคณะธรรมทานก็เกิดขึ้นเป็นรูปร่าง ดำเนินมาด้วยความเสียสละของพวกเรา พร้อมญาติมิตรบางคน หนังสือพิมพ์พุทธศาสนารายตรีมาส..ต้องแจกฟรี...ตลอดปีแรก ทำให้เป็นที่หวั่นไหวทางด้านการเงิน.. ตลอดจนพระที่อยู่สวนโมกขพลาราม ถูกคนบางคนเข้าใจว่าเป็นคนบ้า...เหล่านี้ได้เกิดเป็นความอลเวงขึ้นในยุคแรกๆ ของคณะธรรมทาน แต่เดชะบุญที่แม่ยังยึดได้เหมือนกับพวกเรา มิฉะนั้นความเลิกล้มก็จะมีขึ้นตั้งแต่ขณะนั้น ถ้าหากแม่ออกปากมา

คำเดียวว่า หยุด ด้วยเหตุนี้เอง ในบรรดาสิ่งทั้งหลายที่เป็นอนุสรณ์ถึงแม่ อันติดตรึงอยู่ในใจพวกเรานั้น ไม่มีอะไรจะยิ่งไปกว่าเหตุการณ์ในตอนนี่ซึ่งความหมายถึง ความรักความไว้วางใจ ความอดทน และความกล้าหาญของแม่ ที่เสียสละไปในการสนับสนุนกิจการของคณะธรรมทาน จนฝ่าพายุใหญ่ไปได้ แม้ในตอนแรกๆ แม่จะไม่ได้ได้รับความปลื้มอกปลื้มใจจากกิจการของคณะธรรมทานเพราะมีแต่เมฆหมอกแห่งอุปสรรค และอดทนก็ตาม หลายปีต่อมา พวกเราค่อยมีความสุขที่เห็นแม่เกิดปีติปลื้มใจในกิจการที่ทำได้บ่อย ๆ ...เป็นอันว่าพวกเราได้เปลื้องข้อผูกพันซึ่งเคยเป็นความพะวงสงสัยออกไปได้สิ้นเชิงแล้ว เราสามารถทำกุศลเจตนาของแม่ให้เต็มเปี่ยมทั้ง ๓ กาลแล้ว.. ... การที่คณะธรรมทานก่อรูปขึ้นมาได้ในท่ามกลางความมืดมนทางการเงิน มีแม่ผู้เดียวเป็นผู้ช่วยบันทาลความสำเร็จก็ดี การที่แสงสว่างเกิดขึ้นในดวงใจของเพื่อนมนุษย์เท่าที่มีมูลมาจากการกระทำของคณะธรรมทานก็ดี แลกำลังใจที่เกิดขึ้นแก่เพื่อนพุทธบริษัททั้งหลาย ในการช่วยรื้อฟื้น และส่งเสริมการปฏิบัติธรรม และพระศาสนาในด้านอื่นทั่วไป อันมีมูลมาจากคณะธรรมทานเบื้องต้นก็ดี เหล่านี้เราขอจบหัตถ์ยกขึ้นเป็นเครื่องสักการะอัฐิของแม่อีกราวหนึ่ง และเนื่องจากเราจนทรัพย์ จึงไม่สามารถบำเพ็ญทักษิณาทานอันมีขนาดใหญ่หลวงแก่แม่ และแม่จะมีวิชาความรู้บ้าง ก็อยู่นอกความนิยมของสังคมที่ทรงอำนาจส่วนใหญ่ ฉะนั้น จึงขอวิงวอนสังคมส่วนน้อย เฉพาะเท่าที่เข้าใจและพอใจในกิจการของคณะธรรมทานได้ดี จงช่วยกันสวดภาวนาเพื่อสุคติของแม่ผู้ล่วงลับไปโดยร่างกาย สู่ปรโลกแล้ว โดยพร้อมเพรียงกันเถิดลูกและหลาน

การศึกษา

จดหมายถึงสามเณรกรุณา กุศลาสัย แสดงทัศนคติต่อการศึกษา

ผู้ที่อุทิศชีวิตเพื่อพระศาสนาเช่นเรา ถ้ามีการศึกษาที่ถูกต้องและเหมาะสมกับเวลาแห่งอายุ อาจเป็นผู้มีภาระงานที่มีค่ามากได้ในภายหน้า คุณมีความเห็นถูกต้องแล้วในข้อที่ จะต้องมีความรู้รอบตัว คู่กับความรูทางพุทธศาสนา มันเป็นความเห็นที่ถูกต้องเด็ดขาดแล้ว สิ่งที่จะต้องพิจารณาสืบไปตกอยู่ที่ทำอย่างไรจึงจะสมประสงค์ตามนั้น? ผมจะขยายความรู้สึก หรือความเห็นเท่าที่สังเกตมาแล้วแต่หลัง แก่คุณบ้างเพราะเราอยู่ในภาวะที่คล้ายกันอยู่หลายอย่าง. ที่จริงคลังพุทธศาสนาอยู่ที่เมืองไทย แต่เราขาดผู้นำมาจัดการคลัง ที่จะจัดการให้เป็นประโยชน์เด่นชัด คลังความรู้รอบตัวอยู่เมืองนอก ซึ่งมีการศึกษาแผนปัจจุบันดาดดื่นกว่าเมืองไทย และโดยเจาะจงมันอยู่ในภาษาต่างประเทศซึ่งมีภาษาอังกฤษเป็นประธาน เมื่อโอละพอกันอยู่อย่างนี้ เราจะทำอย่างไรดี? และเราจำเป็นจะต้องทำให้ได้สำหรับผมโดยเฉพาะ มีปัญญาสามารถเพียงเท่านั้น มีกำลังเท่านั้น, ก็ต้องมีวิธีการชนิดที่เหมาะสมกะผม โดยเฉพาะอีกเหมือนกัน ในที่สุดก็ตกลงดำเนินชีวิตแห่งการศึกษาเช่นที่กำลังเป็นอยู่นี้ ก. สามัญศึกษาเบื้องต้นของเราไม่พอ ทำให้มันสมองของเราฉลาดยังไม่พอ และมีความรู้ที่อำนวยความสะดวกแก่การศึกษาวិสามัญศึกษา คือพุทธศาสนา ไม่พอเราต้องเรียนสามัญศึกษา ควบชะลอกันไปในตัว เช่นเรียนพุทธศาสนาก็อยกโยจนให้เป็นการเรียนอักษรศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และอื่นไปด้วยในตัว ข. สำหรับวิสามัญศึกษา โดยเฉพาะคือวิชาฝ่ายศาสนา เราต้องตั้งต้นทำนองฝนทั้งเป็นเข็ม เพราะเรามีแต่คลังใหญ่ ซึ่งปะปนซับซ้อนหมักหมมกันอยู่ตั้งกับปั้งกัลป์ คือจะต้องทำตนเป็นนักค้นคว้าเลือกเฟ้น เก็บหอมรอมริบหลักวิชาต่างๆ ตามวิธีการที่เป็นไซแอนติฟิค จนเรามีความรู้ถูกต้องและชัดเจนจริง มิใช่ท่องได้มากๆ การทำเรื่องของพระคัมภีร์ให้เป็นเรื่องของหัวใจนั้นต้องทำประณีตซ้ำ อดทนอย่างใจเย็น

เมื่อเรามีพระพุทธศาสนาอันแท้จริงอยู่ในตัวเราเสร็จเรียบร้อยแล้ว เราก็นึกถึงการเผยแพร่ แต่เพราะทั้ง การเผยแพร่ และการฝึกฝนของเรา ต้องการความรู้รอบตัว เราจึงต้องแบ่งเวลาเพื่อความรู้รอบตัวบ้าง พร้อมกันไป ค. ความรู้รอบตัว, เราเรียนได้ทั่วไป แต่เพื่อให้ส่งเสริมกลมเกลียวกันอย่างแน่นแฟ้น เรา จะพินิจเข้าด้วยกันเสียแต่แรก เช่น บำเพ็ญตนเป็นนักคิดค้นคติธรรมจากสิ่งทั่วไป เมื่อเราเรียน ชีวิตวิทยา เราพยายามแปลหรือเทียบข้อความหรือหลักทฤษฎีต่างๆ อัน ให้เป็นหรือเข้าคติธรรมมากที่สุด ที่จะมากได้ เมื่อเรียนประวัติศาสตร์ พยายามค้นหลักธรรมในบุคคลนั้นๆ ประเทศนั้นๆ และเรื่องที่ สำคัญนั้นๆ ซึ่งจะใช้เป็นอุทาหรณ์ในการอ้างอิงได้ด้วย เมื่อเราเรียนจิตวิทยา จะต้องพินิจจนพบความจริง อันมีอยู่ว่า มีอยู่ในหลักปรมัตถ์แห่งพุทธศาสนาเกือบหมด ถ้าเรารู้จักจัดแปลง อรรถรส และทำให้ สัมพันธ์, เช่นนี้เป็นต้น การทำเช่นนี้จะทำให้เราเสียเวลาน้อย หรือเท่าที่เราเสียเวลาน้อย แต่อาจเข้าใจ อรรถรสอันลึกลับแห่งธรรมได้แจ่มแจ้ง, ได้ความรู้รอบตัว, ได้สามัญศึกษา, และจำได้แน่นแฟ้นไม่ลืม เพราะมันพินเป็นเกลียวกันอยู่ ง. การเผยแพร่, เป็นสิ่งที่ขาดเสียไม่ได้ การให้เท่ากับการรับ, (สำหรับ ธรรมทาน) เพราะเมื่อเรากำหนดใจอย่างหนัก เพื่อพูดอะไรให้เขาฟังนั่นเอง เราจึงนึกอะไรได้ดีๆ และ ใหม่ๆ ขึ้นมาได้ และนั่นมันได้แก่เราผู้จะให้เขา มากกว่าที่เขาผู้ฟังได้รับ หรือจำเอาไปได้ สำหรับเราเป็น ของแจ่มแจ้งแล้ว เขาต้องไปคิดให้ลึกซึ้งอีกต่อหนึ่ง ไม่เห็นด้วยกับข้อที่บางคนพูดว่า เรียนให้จบเสียก่อน แล้วจึงสอนเขา, นั้นเดาเอาหรือจำเขามาพูดโดยที่ตนไม่เคยทำด้วยตนเอง แม้แต่ลองดู ผมเห็นว่าสิ่งใดที่ แจ่มแจ้งไปแล้วเพียงใดสอนเขาได้เพียงนั้น สิ่งใดเคลือบแคลง ก็บอกว่าเป็นเพียงความคาดคะเนก่อน ทำเช่นนี้จะดีขึ้นเร็ว ทั้งตนและผู้อื่น พี่ชายรู้ ก ข สิบตัว ควรสอนให้น้องชายสักสี่ห้าตัวเบื้องต้น ดีกว่าที่ จะให้จบเสียก่อน เพราะเวลาที่เอาไว้อะไรเหล่านั้นมากมายเสียเหลือเกิน พี่ชายก็จะชำนาญยิ่งขึ้น จ. เครื่องมือในการศึกษา, ตำราและครูสำคัญก็จริง แต่ไม่ได้ถึงของความตั้งใจจริง ความทำอย่าง ละเอียดถี่ถ้วน แม่นยำหมดจด ในบทเรียนบทหนึ่ง หรือหนังสือเล่มหนึ่ง ไม่จำเป็นต้องมีหนังสือมาก ซึ่ง ทำให้พินิจอ่านไปเปล่า กลับจะทำให้เนิ่นช้า ตำราดีๆ สองสามเล่มก็พอในวิชาหนึ่ง เมื่อเราเป็นนักเรียน ปฐม ตามหลักสูตรก็มีหนังสือเพียง ๓-๔ เล่ม แต่เราก็หาเรียนได้หมดจด หรือมีความรู้เต็มที่เท่าที่มีอยู่ใน หนังสือเล่มเล็กๆ นั้นไม่ ทั้งที่เราจะทำการศึกษากับหนังสือเล่มนั้นได้อีกหลายแบบ เรามีหนังสือสัก เล่ม ก็ให้กลั่นออกมาเป็นความรู้แก่เราทุกๆ ประโยค ก็จะสบายอย่างยิ่งเท่านั้นเอง มั่วแต่ยุ่งๆ ปลายๆ ไป เสีย ทุกเล่ม ก็ไม่มีท่าจะไล่กองไล่ใจได้เลย เครื่องมือสำคัญอยู่ที่การบังคับตัวเองให้ปล้ำปลุกกับหนังสือ เล่มนั้นจนแหลกละเอียด มิให้ละโลภหรือเห่อการมีหนังสือมาก ฉ. วิธีศึกษา, จะต้องพยายามทำ ข้อความและเหตุการณ์นั้นๆ ให้เป็นดูจว่าเกิดขึ้นแก่เรา เป็นเรื่องของเรา หรือเราประสบมาด้วยตนเอง จริงๆ เรียนข้อธรรมะก็ทำให้เป็นการแสวงหาหาแก้โรคแก่เราและเพื่อนมนุษย์จริงๆ อย่าให้เป็นเรื่องของ หนังสือ เรียนประวัติก็ต้องเป็นดูจว่า เหตุการณ์นั้นๆ เราประสบมาด้วยตนเอง เรารับผิดชอบ จะเรียน เรื่องใด ก็จงตั้งตัวเป็นครูหรือผู้แต่งตำราเรื่องนั้นเสียทีเดียว ความรู้ที่เหลืติดอยู่ในใจจึงจะมากพอ จน กล่าวได้ว่า เรามีความรู้ในเรื่องนั้นๆ เรื่องหนึ่งๆ ทำเช่นนี้เข้าใจซึมซาบจนเป็นเรื่องของเราเองจริงๆ สัม ยาก และคล่องแคล่ว ต่อการพูด การอธิบายแก่ผู้อื่นสปีไป ข. สถานที่ศึกษา, เราต้องการที่ๆ ให้ความ เจริญ ความว่าง หรือเป็นอิสระ ยิ่งมากเท่าใดยิ่งดี การศึกษาชนิดของเราส่วนมากที่สุดเป็นการศึกษาด้วย ตัวเอง ยิ่งสมัยนี้มีหนังสือชนิดที่ศึกษาด้วยตัวเองมากขึ้น ก็ยิ่งสะดวกขึ้น นับตั้งแต่สมัยที่มนุษย์รู้จักทำ หนังสือเป็นเล่มๆ ขึ้นแล้ว ความต้องการครูก็น้อยลงมากกว่าก่อน ซึ่งไม่มีหนังสือเสียเลยสถานที่สำหรับ วิสามัญศึกษา และเกี่ยวกับสมองเป็นส่วนมากเช่นของพวกเรานี้ต้องการสถานที่ๆ ทำใจให้ชุ่มชื้นสดใส เจริญแหลมเป็นส่วนใหญ่ ในปากก็ได้ เรามีหนังสือเป็นเครื่องให้แนว หรือสะกดให้เกิดแง่ไรขึ้นมา แล้ว

ก็คิดขบเรื่อยไป จนกว่าจะออกและเริ่มเรื่องอื่นสลับไปอีก มันเป็นการศึกษาด้วยตนเองแทบทั้งนั้น ครูเป็นเพียงที่ปรึกษา หรือให้หลักการค้นคว้า สำหรับขั้นนี้ ผมจึงอาศัยอยู่ได้ข้างๆ กองหนังสือในป่าโดยมีต้องคำนึงถึงในกรุง ซึ่งเป็นที่แน่นอนไปด้วยครู มันสมองเป็นห้องเรียน ซ. การศึกษาภายในอีกชนิดหนึ่ง, ได้แก่การที่จับเอาสิ่งที่พบเห็นหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแก่ตนเอง ขึ้นมาเป็นออบเจกต์ของการเพ่งหาความจริงหรือศึกษา เอาโลกเป็นบทเรียนรวม หยิบขึ้นเรียนทีละเรื่องเรื่อยไป เพลินดีและฝึกฝนสมองอย่างวิเศษ ผลที่ได้ก็ตรงๆ กับในตำรา แต่ซึมซาบและเป็นประโยชน์แก่ตัวเราอย่างทันกาลมากกว่ากัน ในที่สุดทำให้เป็นคนที่มีคำพูดมีค่าไปแทบทุกคำได้โดยไม่ต้องจะรู้สึกตัว ในเมื่อได้เคยชินกับการคิดนึกชนิดนี้ และมีเรื่องดีๆ พูดไม่ค่อยหมดได้ง่ายๆ สิ่งใดที่เกิดขึ้นแล้ว กระทบกระเทือนกับความสุข หรือความทุกข์ของหัวใจ สิ่งนั้นมีแง่ให้ศึกษาอย่างดีที่สุด ทุกเรื่อง ภาพแห่งธรรมชาติก็คล้ายๆ กัน แต่มักเป็นเพียงคติธรรมชั้นโลกๆ เสียโดยมาก ณ. จริยศึกษา, เป็นมุมหนึ่งที่สำคัญมาก จะเว้นเสียมิได้ หมายความว่า เราจะมีชีวิตอยู่โดยปราศจากการมีระเบียบวินัยไม่ได้, ธรรมชาติของกายและใจต้องการระเบียบวินัยมากขึ้นเสมอ อย่างเลวที่สุดจะเป็นระเบียบชนิดไหนก็ตาม ขอแต่ให้เป็นระเบียบประจำ มิฉะนั้นจะเป็นกายและใจที่เลวมาก ระเบียบย่อมหมายกว้างๆ ถึงสิ่งที่ไม่เปิดโอกาสให้ใจและกายทำอะไรไปตามกิเลส หรือความต้องการของมันเองให้ทำเฉพาะแต่ตามเหตุผลที่บังชัดเจนว่าดีเช่นนั้นเช่นนี้ อะไรดีไม่ดี จะรู้ได้เองในเมื่อจับพิจารณาเข้า โดยหลักที่ว่าถ้าทำเข้าแล้ว จะเกิดผลเป็นความสุขแก่ใครหรือไม่ จริยศึกษาทั้งหมดที่เป็นไปไม่ได้ มันอยู่ที่การบังคับตัวเองให้รักษาระเบียบนั้นไว้อย่างสม่ำเสมอ ไม่ได้, มีใช้อยู่ที่การที่ไม่รู้ว่าอะไรดี อะไรไม่ดี เราจะเป็นนักเรียนหรือมิใช่ก็ตาม เราต้องเป็นนักจริยศึกษาทุกเมื่อ และเขยิบสูงขึ้นไปตามความรู้สึกของเรา ที่เกิดขึ้นมาเองจากผลที่ได้รับจากการกระทำไปแล้ว อย่างเคร่งครัด ตอนต้นๆ ณ. อนามัย, คู่กับการศึกษา ยิ่งศึกษามากเพียงใด จะต้องดูแลอนามัยของตนมากเพียงนั้น เมื่อร่างกายไม่ดีพอ ใจก็ดีไปไม่ได้ สมองอ่อนเพลีย ไม่สามารถทนทานต่อการเพ่งคิดอย่างลึกและมากๆ ก็เป็นอันว่าเป็นอุปสรรคกันโดยตรง ผมมีภูมิลำเนาของผมตายตัวตลอดชีวิตส่วนหนึ่ง ซึ่งค้นพบเด็ดขาดลงไปไม่ช้านี้ ภายหลังจากที่ได้ทดลองมาแล้วเป็นปีๆ รวมความว่ากำลังกายกับกำลังใจ เป็นเพื่อนเกลอแก่กัน ดีด้วยกัน ชั่วด้วยกัน เว้นไว้แต่ความรู้ซึ่งผ่านไปแล้ว ซึ่งไม่เรียกว่า ใจ ในที่นี้

จดหมายถึงสามเณรกรุณา กุศลาสัย แสดงการศึกษาของตัวเอง

การศึกษาด้วยตนเองนั้น ผมชอบมาก เพราะผมเองก็เป็นนักศึกษาโดยตนเองทุกประเภทวิชา บัดนี้เป็นเวลาที่ผมจะขยายของผมให้คุณฟังบ้าง หนังสือไทย ผมร้ายไปว่าคุณ เคยเรียนเพียงมัธยม ๓ ยังไม่ทันได้สอบไล่ ก็ออกเสียเนื่องจากต้องช่วยการงานของบิดา ต้องเรียนเอาเองเรื่อยๆ จากหนังสือทั่วๆ ไป ตลอดถึงจากหนังสือพิมพ์, ภาษาอังกฤษนั้นว่าไม่รู้อะไรเลย เพิ่งมาเรียนเอาโดยตนเองอีก เมื่อบวชแล้ว จนบัดนี้ก็ยังไม่ว่าพอที่จะนับว่าคล่องตัว หรือพอใช้แก่การงานของตัว ภาษาไทย นับว่าพอคล่องตัว แต่ก็ยังต้องเรียนไปอีกเรื่อยๆ ทั้งสองอย่าง ธรรมเคยเรียนในโรงเรียนเพียงสองปี ต่อ นั้นเรียนลำพังเอง ไปขอสมัครสอบ ได้นักธรรมทั้งสามชั้นแล้ว ก็ยังไม่รู้สึกว่ามีความรู้ธรรมเลย ยังเรียนเองเรื่อยๆ กระทั่งบัดนี้ และทั้งเชื่อว่ายังต้องเรียนไปเองอีกนาน สำหรับภาษาบาลียิ่งร้ายกาจใหญ่ ควรจะเรียนกันตั้ง ๑๐ - ๑๒ ปี ผมเรียนในโรงเรียนเพียง ๖-๗ เดือน, เรียนกับท่านอาจารย์ของตัวเองในกุฏิราว ๑ ปี, แล้วก็ไปขอสมัครสอบ ก็สอบได้เป็นเปรียญตรี (๓ ประโยค), เปื่อเติมทน ปีต่อมาไปขอสมัครสอบเฉยๆ ตก ๔ ประโยค หยุดเสียชั่วคราวเพ่งจับเรียนด้วยตนเองอีกเมื่อปี ๒๔๗๕ เรื่อยๆ มา

จนกระทั่งบัดนี้ วันละเล็กน้อยเสมอและยังคงรักที่จะเรียนไปเรื่อย ๆ บัดนี้กลายเป็นทำงานพลางเรียนพลาง ส่วนวิชาอื่นเช่น ประวัติศาสตร์ จิตวิทยา วรรณคดีต่างๆ ฯลฯ สะสมตำราเรียนเองอย่างเดียว คู่เคียงกันมาจนกระทั่งบัดนี้เหมือนกัน ชีวิตของผมกำลังแวดล้อมอยู่ด้วยการทำงานและการศึกษาชนิดช่วยตัวเองตะพึด รู้สึกเป็นสุขเสมอ เพราะมองเห็นความสามารถและเสียสละของตัวเองอยู่เรื่อยๆ แม้เล็กน้อยก็ยังนับได้ว่า แปรจากเขา ผมอยู่ในป่าก็จริงแต่ผมมีหนังสือตำราอยู่เป็นเพื่อนอย่างเพียงพอ รวมแล้วมากกว่าที่ผู้อื่นเขามีกันทั้งอำเภอ ผมได้วัตถุดิบให้มันสมองเพียงพอแล้ว ยังอยู่ก็แต่ที่มันสมองจะทำให้เป็นประติษฐกรรมวัตถุขึ้นมาเท่านั้น

การศึกษาพระไตรปิฎก

เราออกมาจากกรุงเทพฯ ด้วยเจตนาข้อใหญ่ก็คือ เพื่อจะปฏิบัติธรรม ที่นี้พอมาจะลงมือปฏิบัติธรรม มันปรากฏว่า ความรู้ไม่พอ และอีกอย่างหนึ่งก็คือว่า ที่เขาพูดๆ สอนๆ กันอยู่แม้จะมีบ้าง เราก็ไม่เห็นด้วย เราเลยจำเป็นต้องค้นหาหลักเอาเอง อันนี้มันจึงทำให้ต้องไปสนใจกับสิ่งที่เรียกว่าปริยัติ แต่ไม่ใช่เพื่อเป็นนักปริยัติ หากเพื่อจะเก็บเอาหลักธรรมมาสำหรับใช้ปฏิบัติ ที่นี้มันก็ต้องช่วยตัวเองจึงต้องค้นเอาจากพระไตรปิฎกด้วยตนเอง ถึงแม้เขาจะมีพระไตรปิฎกแปลกันอยู่บ้างก็น้อยมาก เราเป็นคนชอบช่วยตัวเองมากกว่า จึงขอสมัครค้นคว้าตัวเอง เพื่อเก็บเอาหลักธรรมะที่จะอาศัยได้นั้นมาเป็นหลักปฏิบัติ ซึ่งหลักเหล่านี้ก็ได้มาตามสมควร สำเร็จรูปออกมาเป็นหนังสือที่เรียกว่า "ตามรอยพระอรหันต์" และได้คัดเลือกเอาพระไตรปิฎกส่วนหรือสูตรที่ควรจะได้เผยแผ่มาแปล มาลงในหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา ศีกษาศาสนาของฝ่ายอื่นๆ

การศึกษาฝ่ายเซน

ถ้าว่าโดยแท้จริงแล้ว ตอนแรกก็มุ่งมันอยู่แต่เฉพาะพระไตรปิฎกเท่านั้น แต่เมื่อได้อ่านหรือได้พบเรื่องของฝ่ายอื่น เช่น ฝ่ายเซน เป็นต้น มันกลายเป็นพบว่า มันมีประโยชน์เหมือนกัน มันจะใช้ประกอบในการศึกษาได้ดี โดยเฉพาะอย่างเช่นนั้น มันเป็นเทคนิคของการรวบรัดที่สุด ทำพร้อมกันไป ในคราวเดียวทั้งสมถะและวิปัสสนา แล้วยังมีพิเศษที่ว่าสามารถใช้คำพูดที่คมคายที่สุด เมื่อพบอย่างนี้ (หัวเราะ) ก็เลยต้องสนใจด้วย และพยายามเอามาใช้เป็นประโยชน์ให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ ประกอบกับนิสัยก็ชอบศึกษาอย่างไม่มีขอบเขตจำกัดอยู่แล้ว ก็เลยเป็นไปได้โดยง่าย ที่จะศึกษาขยายวงกว้างออกไป ที่จริงเซนนั้นเป็นผู้คัดค้านลัทธิลัทธิเลี่ยนมหายาน ฉะนั้นจึงเอาข้อความในมหายานสูตรของมหายานไปอธิบายใหม่อย่างลัทธิลัทธิเลี่ยน เรื่องสวรรค์ เรื่องสุขาวดี อย่างนี้ พวกเซนไม่ได้ถือว่าสวรรค์อยู่ทางทิศตะวันตก แต่ถือว่าสวรรค์อยู่กับการเข้าถึงจิตเดิมแท้ นี่เรียกว่า เป็นผู้ต่อสู้ ลัทธิลัทธิเลี่ยน ทำทลายมหายาน (การศึกษาเซน) ให้ความรู้ไปในทางปฏิภาณ การพูดให้เฉียบแหลม ให้คมคายให้ลึกซึ้ง พูดอย่างเว่ยหล่าง น่าฟัง พูดอย่างนักปราชญ์ ดูตามันก็แล้วปรากฏว่า พวกที่ศึกษาเหล่าจื้อเต๋า มาแล้ว ก็ยินดีฟังเว่ยหล่าง ซึ่งเป็นพระไม่รู้หนังสือ (หัวเราะ)

การศึกษาฝ่ายมหายาน

ที่แรกที่เดิยวผมก็ไม่รู้เรื่องมหายาน ได้ยินแต่ชื่อ และก็ได้ยินไปในแง่ที่เป็นฝ่ายร้ายฝ่ายลบ ว่ามหายานนี้เขาเพิ่มเติมอะไรขึ้นมามาก ทำให้ยุ่งยาก โอ้เราก็อายุว่ามันคืออะไรบ้าง มันจริงหรือเปล่า ก็หาอ่านศึกษาพิจารณา ในที่สุดจับเค้าใจความสำคัญได้ว่าเขาต้องการให้ง่ายขึ้น สำหรับคนที่ไม่มีการศึกษาชาวบ้านนอกคอกนา เช่นพิจารณาพระพุทธรูปอย่างลึกซึ้งเขาทำให้ไม่ได้ มันก็ลดลงมาเหลือออกชื่อท่านก็แล้วกัน ใครสวดได้ ๘ หมื่นครั้ง ก็เป็นอันว่ารอดตัวไปสวรรค์แน่ มันก็น่าสนใจ เพราะว่าเขาจะรักษาชนกลุ่มที่ด้อยการศึกษา ปัญญาน้อยเอาไว้ในวงพุทธศาสนา ไม่ให้มันแตกคอกออกไปเป็นศาสนาอื่นที่ง่ายกว่า ฉะนั้นจึงบัญญัติพระพุทธรูปเจ้าเสียมากมาย ยังไม่พอ ยังบัญญัติโพธิสัตว์ขึ้นมาช่วยพระพุทธรูป บัญญัติตำราขึ้นมาช่วยโพธิสัตว์ องค์หนึ่งนับเป็นพันเป็นหมื่น มหายานนั้นขยายออกไปให้ใหญ่ ทางหนึ่งขยายออกไปทางต่ำคือทางให้ประชาชนที่ไร้การศึกษา แล้วอีกทางก็ขยายออกไปในทางสูง คือในผู้ที่มีสติปัญญามีการศึกษาดี แต่แล้วก็ไม่พ้นจากที่จะใช้ความเชื่อเป็นใหญ่ ใช้ศรัทธาเป็นใหญ่ ผมจึงพูดว่า มันไม่มีอะไรสูงกว่า ลึกกว่า แปลกกว่าของเถรวาทอยู่นั่นเอง มหายานเราไม่ค่อยต้องศึกษาอะไรให้มาก เพราะว่ามันคล้ายๆกับเถรวาท แม้ว่ามหายานชั้นดี มันก็ไม่มีเรื่องอะไรแปลกออกไปจากเถรวาท สูตรใหญ่ๆ ยาวๆ เช่นสัทธัมมปุณทริก สูตรใจความสำคัญมันก็ไปอยู่ตรงที่ละอุปาทานในชั้น ๕

การศึกษาฝ่ายวัชรยาน

เท่าที่ศึกษามาไม่ชอบ ไม่ค่อยได้ศึกษาก็มากน้อย แล้วก็ยิ่งได้ยินว่า มันมีอะไรพิเศษเกี่ยวกับเรื่องเพศ เกี่ยวกับเรื่องกามารมณ์ ดังนั้นก็เลยไม่ได้สนใจ ไม่มีเวลาพอที่จะเจียดให้ แล้วการตีความรูปเคารพของวัชรยาน ที่รูปผู้หญิงผู้ชายประกบกันอยู่โดยอวัยวะเสียบกันนั้น ผมเห็นว่ามันเต็มที่จะจริงแต่อย่างนี้หรือไม่ก็ไม่ทราบ แต่เขาพูดกันอย่างนั้น ถ้าอุปมากันอย่างนี้ถือว่าเป็นการตีความกับสิ่งที่เรียกว่า ไม่คุ้มค่าเวลาเลย อุปมาที่โลดโผนมากอย่างนี้ มันทำกันลำบาก บางคนอธิบายว่า ศรัทธากับปัญญา ต้องประกบคู่กัน

การศึกษาคริสต์ศาสนา

อยากจะรู้ว่า ทำไมจึงมีคนนับถือมาก และพร้อมกันนั้นก็เกิดสงสัยว่า ทำไมรัชกาลที่ ๖ ที่แต่งเทศนาเสื่อป้านั้น จึงประณามไว้อย่างรุนแรง ตอนที่ออกหนังสือพิมพ์ พุทธศาสนา แล้ว มีบาทหลวง (ยอน อุลลิอานา) เขียนมา จะหวังดีหรือหวังร้ายก็ไม่รู้ แต่มันพาดพิงถึงพุทธศาสนาในลักษณะที่ว่า จะลองเชิง หรือว่าจะหาช่องโอกาสมาเปรียบเหยียบย่ำ ผมก็เลยศึกษาในแง่ลบ (หัวเราะ) แล้วตอนนั้นเรารู้คริสต์ศาสนาน้อยมาก รู้แต่พระเจ้า ในความหมายที่เขาใช้ๆ กันอยู่ ในภาษาคน ก็เลยเขียนต่อต้านพระเจ้า (หัวเราะ) พิมพ์เป็นหนังสือ "ตอบปัญหาของบาทหลวง" ซึ่งตอนหลังก็เป็นมิตรกันเดิยวนี้ตายแล้ว มีนักศึกษาฝ่ายอิสลามเขียนมาทำนองคัดค้านข้อความที่พาดพิงถึงพระเจ้าลักษณะเป็นการจ้วงจาบ หนังสือพิมพ์ของชาวคริสต์ก็เขียนต่อต้านเรื่องนี้ แต่ต่อมาเมื่อใช้หลักภาษาคน-ภาษาธรรมก็มองเห็นไปอีกทางหนึ่งว่า พระเจ้าที่สอนอย่างภาษาคนนั้น มันสอนคนโง่ พระเจ้าควรจะมี ความหมายในภาษาธรรม สอนคนที่มีสติปัญญา ตอนหลังๆ ผมจึงพูดถึงพระเจ้าในลักษณะที่มีความหมาย มี

ประโยชน์และเข้ากันได้ทุกๆ ศาสนา เอาพระเจ้ามาช่วยคุ้มครองโลก สำหรับคริสต์ศาสนา ระยะแรก มันรู้สึกว่าเป็นคู่แข่งกันโดยแน่นอน จึงต้องรู้เรื่องให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ อ่านไบเบิลเท่าที่ต้องการจะอ่าน เกิดความรู้สึกเปรียบเทียบในใจอยู่เสมอ ว่าข้อนี้มันตรงเรื่องราวหรือหลักเกณฑ์ในพุทธศาสนาอย่างไร เป็นเรื่องเปรียบเทียบเพื่อทำความเข้าใจกัน ไม่ต้องรังเกียจกันมากกว่า การเปรียบเทียบตามความรู้สึกแท้จริงนั้น มันทำได้ทั้ง ๒ อย่าง ผมรู้สึกจะทำได้ทั้ง ๒ อย่าง ทำให้ไม่มีทางพูดให้เข้าใจกันเลยก็ได้ พูดให้มีทางที่จะอะลุ่มอล่วยจะกลมกลืนกันก็ได้มันแล้วแต่เจตนา ถ้าจะพูดให้เกลียดชังยิ่งขึ้นก็ทำได้ แต่มันจะมีประโยชน์อะไร ในโลกซึ่งมันแคบเข้าๆ คนต้องมาอยู่รวมกันเข้า สัมพันธ์กัน แล้วเขาต้องมีศาสนาที่ถูกต้องกับจิตใจของเขา ฉะนั้นเราก็ต้องให้อภัย เดียวนี้ผมจึงพูดเสียใหม่ว่าต้องมีทุกศาสนา (หัวเราะ) ต้องทรงไว้ทุกศาสนาสำหรับคนทุกแบบทุกระดับ เดียวนี้กลับมีความมุ่งหมายว่าทุกศาสนาที่มีอยู่ในโลก จะต้องคงมีอยู่ในโลกต่อไปแหละ สำหรับบุคคลบางคนเป็นพวกๆ ลดหลั่นเป็นชั้นๆ ลงไป ก็เลยมองไปถึงข้อที่ว่าคนจะต้องสัมพันธ์แก่กันและกัน ในระหว่างคู่ต่างศาสนา จะเป็นเรื่องการเมืองก็ดี เรื่องเศรษฐกิจก็ดี กระทั่งว่ามันจะต้องแต่งงานกันในระหว่างคนที่ต่างศาสนากัน เขาจะได้เข้ากันได้อย่างสนิท ไม่เกิดปัญหาขึ้น

การศึกษาปรัชญา

ปรัชญาอินเดียนั้น เรา รู้สึกว่าเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกันอยู่กับพุทธศาสนา บางอย่างมันเป็นแบ็คกราวนด์ของพุทธศาสนา และมีชาวอินเดียบางคนอ้างว่า หลักพุทธศาสนานั้นแยกตัวออกจากเวทานตะ อย่างนั้นมันก็ทำให้ต้องศึกษาปรัชญาอินเดีย เพื่อประโยชน์ให้รู้พุทธศาสนามากขึ้นบ้าง ศึกษาเพื่อตอบปัญหาที่ถูกกล่าวหาบ้าง แล้วมันก็พบตามข้อเท็จจริงที่ว่า บางแง่ไม่ใช่ทั้งดุ้น บางแง่ก็มีส่วนเป็นรากฐานของพุทธศาสนา หรืออย่างน้อยก็ช่วยให้รู้จักพุทธศาสนาดีขึ้น ดังนั้นสมัยหนึ่งแม้จะเป็นระยะสั้นก็ตามเถอะ ก็เคยหุ้มตัวศึกษาปรัชญาอินเดีย ปรัชญาตะวันตกก็นับว่าน้อยมาก เพราะว่าไม่ศรัทธา เราจึงมักจะดูถูก เพราะว่ามันไม่ลึกซึ้งสูงสุดไปในทางดับทุกข์ มันเป็นเรื่องของนักคิดธรรมดาสามัญ หรือมันคิดไปแต่ในเรื่องธรรมดาสามัญ ไม่มาในทางที่จะดับทุกข์ หรือเพื่อ มรรค ผล นิพพาน ดังนั้นสนใจน้อยมาก

วัฒนธรรมตะวันตก

เรื่องนี้อยู่ในความรู้สึกมากที่สุดทีเดียว เพราะเห็นว่าเป็นเรื่องเสียหายและเป็นเรื่องขัดขวางความเจริญของธรรมะ แทนที่พุทธบริษัทจะปฏิบัติธรรมะ ก็หันไปตามกันฝรั่งเสียหมด ไม่ค่อยเข้าใจถึงโทษของการจัดการศึกษาแบบตามกันฝรั่ง ก็คือ เรื่องไม่บังคับตัวเองไม่สอนให้บังคับตัวเอง พวกกันเห็นว่าไม่เป็นประชาธิปไตย เลยให้เด็กๆ เป็นอิสระ ไม่บังคับตัวเองอย่างนี้เราเห็นว่าเสียหายอย่างยิ่ง เด็กเหล่านั้นย่อมไม่เหมาะที่จะรู้ธรรมะ วัฒนธรรม ไม่บังคับตัวเองเป็นปฏิปักษ์โดยตรง โดยจริงๆ กับพุทธศาสนา เช่น การจับกอดกันตามที่สาธารณะ โดยเห็นเป็นการถูกต้องไปเสีย นี่คือการไม่บังคับความรู้สึก มันก็มีนิสัยปล่อยตามความรู้สึก ปล่อยตามกิเลส มันหันหลังให้กับหลักธรรมะ ผมพูดบ้างเฉพาะเมื่อมีอะไรมากระทบความรู้สึก เจตนาที่จะค้านโดยตรงหรือตะพิดนั้นก็ไม่มี ไม่มีแผนการต่อต้าน แต่จะพูดบ้างในเมื่อมันมาขัดขวางกับเรื่องของเราที่จะเผยแผ่ธรรมะ

การศึกษาจิตวิทยา

เมื่อสวามีสัตยานันท์บุรี เขาออกหนังสือ Social Science พักหนึ่ง เราก็สนใจที่เขาพูดถึง พรอยด์ว่าเป็นผู้พูดว่า อะไรๆ ก็ล้วนที่ มุลากรมาจากความรู้สึกทางเพศทั้งนั้น มันก็จริงที่สุดแหละ แต่มันก็มีขอบเขตอยู่เพียงกามาวจรภูมิ ส่วนพวกที่มีจิตเป็น รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ มันก็ไม่ค่อยเป็นอย่างนั้นด้วย และพรอยด์ก็ไม่รู้เรื่องนี้ รู้แต่เรื่องกาม กามคือ เรื่องของมนุษย์ธรรมดา ก็เลยเขียนออกไปอย่างนั้น ผมจึงถือว่า พรอยด์ไม่รู้เรื่อง รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ คำพูดนั้นจึงถูกครั้งเดียว

การศึกษาวิทยาศาสตร์

ตอนนั้นมันมีปัญหาอยู่อย่างหนึ่ง คำว่า วิทยาศาสตร์ ที่ใช้กันอยู่ในเมืองไทย (หัวเราะ) มันหมายถึงการเล่นแร่แปรธาตุเป็นส่วนใหญ่ อย่างในตลาดเขาจะมี คำพูดว่าทองวิทยาศาสตร์ หรือทองจริง อย่างนี้เป็นต้น วิทยาศาสตร์กลายเป็นเรื่องหลอกลวงและเป็นเรื่องทำเทียม และที่พูดว่า ไอ้พวกวิทยาศาสตร์ หมายถึงว่าเป็นพวกปลอมๆ พวกที่สนุกสนาน พวกเอร์ดีอ้อย พวกหลอกลวงทั้งนั้นแหละ และเกลียดคำว่าวิทยาศาสตร์ ส่วนใหญ่สมัยนั้น เป็นคำที่เสียหาย ไม่ใช่คำที่มีเครดิต เรามองเห็นอยู่หลักพุทธศาสนา หัวข้อธรรมะ ต้องการพิสูจน์ทดลอง ไม่ต้องการคาดคะเนคำนวณ มันผิดหลักกาลามสูตร ตรรกเหตุ นัยเหตุ มันต้องพิสูจน์ ทดลอง จนทนต่อการพิสูจน์ ว่ามันดับทุกข์ได้ เพียงแต่พอใจแล้วว่า พุทธศาสนานี้มันมีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์ จะต้องใช้วิธีการอย่างวิทยาศาสตร์มาแต่ต้องมาเกี่ยวข้อง ก็เลยพูดออกไปให้เพื่อนๆ รู้ด้วยเท่านั้น มันก็ศึกษาเท่าที่จะทำได้ (หัวเราะ) เท่าที่มันชอบเท่าที่มันพอใจ แล้วก็มีหวังอยู่มากเหมือนกันว่า จะใช้วิชาวิทยาศาสตร์เป็นเครื่องมือในการเผยแผ่ธรรมะ และคิดว่าเราจะเผยแผ่ธรรมะให้แก่กันวิทยาศาสตร์ ซึ่งจะเป็นหมู่ชนที่มีอิทธิพลมากในอนาคต จะต้องทำอะไร จึงศึกษาวิธีทางวิทยาศาสตร์เผื่อๆ เอาไว้ วิทยาศาสตร์ทั้งหลายไม่มองในเรื่องดับทุกข์ ในจิตใจของคนเสียเลย มองออกข้างนอก ใช้วิทยาศาสตร์เพื่อความก้าวหน้าของโลกอย่างไม่มีที่สิ้นสุด แล้วถ้าอย่างนี้แล้ว มันก็ช่วยให้คนมีกิเลสมากขึ้น ต้องให้เวลากลับตัวอีกสักพัก จึงเอาปัญหาเรื่องดับทุกข์เป็นเรื่องใหญ่ ใช้วิธีหรือวิชาความสามารถ ทางวิทยาศาสตร์มาเป็นเครื่องมือ อาจจะไปถึงกับว่า ใช้ยาเกินเพื่อบรรเทาโลภะ โทสะ โมหะ ได้ (หัวเราะ) ก็ยังดีแต่เขาจะคิดหรือไม่ก็ไม่รู้ ผมยังคิดอยู่ในใจเสมอว่า พุทธศาสนาจะเผชิญหน้า กับโลกในสมัยวิทยาศาสตร์ได้ถึงที่สุด คือโลกในอนาคต เมื่อวิทยาศาสตร์ไม่สามารถจะช่วยโลกได้ เราก็เสนอหลักธรรมะเข้าไปให้วิทยาศาสตร์สามารถใช้วิทยาศาสตร์ช่วยโลกได้ กฎของวิทยาศาสตร์ที่ว่าด้วยเหตุผล เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี กฎอัมปปัจจยตามีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์อยู่อย่างเต็มที่ แล้วมนุษย์ก็จะเริ่มสนใจเรื่องต้นเหตุของความทุกข์ ต้นเหตุของวิกฤตการณ์กันอย่างเต็มที่ พบแล้วก็กำจัด หรือควบคุมตามแต่กรณี เรื่องร้ายๆ ในจิตใจของมนุษย์ก็จะลดลง พุทธศาสนาเป็นวิทยาศาสตร์ ไม่ต้องมีพระเจ้า ศาสนาที่มีพระเจ้าไม่มีทางจะเป็นวิทยาศาสตร์ เพราะอะไรๆ ก็แล้วแต่พระเจ้า ซึ่งมีอารมณ์อย่างบุคคลนี้ มันเสียหายมากตอนนี้ ถ้าพระเจ้าเป็นอย่างนั้นจริง พระเจ้าก็ต้องสร้างโลกดีกว่านี้ ช่วยสร้างไม่ให้โลกมีปัญหา

โหราศาสตร์

เดี๋ยวนี้โหราศาสตร์ สมมติว่าวันนั้นเป็นเทวดาองค์นั้น วันนี้เป็นเทวดาองค์นี้ ดาวนั้นเป็นเทวดาองค์นั้น ดาวพุธ ดาวพระเกตุ ดาวราหู ดาวอะไร ฯลฯ ว่ากันไปตามแบบนั้น (หัวเราะ) ดาราศาสตร์น่าจะเป็นวิทยาศาสตร์ โหราศาสตร์ไม่ใช่ แรงของดวงดาวจะสู้แรงของกรรม คือการกระทำได้ หรือ การกระทำที่ถูกต้อง (หัวเราะ) สำคัญเหนือสิ่งใดอื่น แต่เขาก็แย้ง แม้แต่ทำให้ถูกต้องมันก็ยังไม่ได้ผล (หัวเราะ) ก็เลยหันไปหาไสยศาสตร์ เขาทำดีที่สุด ถูกต้องที่สุด ตามหลักวิชามันก็ยิ่งขาดทุน ที่จริงมันไม่ดูให้ดี มันมีอะไรแฝงอยู่ในนั้นที่ไม่ถูกต้อง แฝงอยู่ในนั้นแล้วก็ไม่เห็น ก็เข้าใจว่าเราทำถูกต้องหมดทุกอย่างแล้ว มันก็ยังไม่สำเร็จ หรือยิ่งขาดทุนอยู่ และพวกนี้ก็ได้ค้นคว้าศึกษาในส่วนที่มันยังไม่ถูกต้อง ไม่ได้ค้นคว้าศึกษาเท่าไร ผมว่าเรื่องไสยศาสตร์นี้มันสำคัญ เวลาผิพดวงก็ต้องนึกถึงสิ่งที่เข้าใจไม่ได้ถ้าคนที่ศึกษาธรรมะให้มาก ให้มากเท่าๆ กับศึกษาวิทยาศาสตร์ นี่คงจะดีมาก แล้วมันก็ไม่ใช่ออย่างนั้น

การศึกษาโบราณคดี

มีมูลเหตุมาจากการที่ เมืองไชยา เต็มไปด้วยหลักฐานทางโบราณคดีทางประวัติศาสตร์ มันก็อดสนใจด้วยไม่ได้ สำหรับผมก็ต้องพูดว่า เข้ามาเกี่ยวข้องกับโบราณคดีสมัยมาเป็นครูสอนนักเรียนอยู่วัดพระธาตุไชยา เมื่อพรรษาที่ ๔ ปี ๒๕๓๓ ระหว่างพรรษา มีเจ้าหน้าที่โบราณคดีคนนั้นคนนี้ โดยเฉพาะหลวงบริบาลบุริณท์ เขามาจัดทำพิพิธภัณฑสถาน แล้วผมก็ได้ยินได้ฟังเขาพูดกันเรื่องนั้นเรื่องนี้ ฟังดูมันก็น่าสนใจ ในที่สุดจับเค้าเงื่อนเรื่องศรีวิชัยอย่างใหญ่โต อย่างมโหฬาร อย่างมีเกียรติ ก็เป็นธรรมดาอยู่หนึ่ง (หัวเราะ) ที่จะต้องสนใจบ้าง เพราะว่าเป็นบ้านเกิดเมืองนอน นี่ก็พลอยเข้าไปดูเข้าไปศึกษาสังเกต เข้าไปออกความคิดความเห็น มันเป็นเรื่องก่อหวอดตั้งแต่นั้นมา แล้วผมก็มีนิสัยชนิดที่ทำอะไรก็มักจะเอากันจริง ๆ ก็เป็นบ้าไปพักหนึ่ง (หัวเราะ) จนกระทั่งพิมพ์หนังสือ "แนวสังเขปโบราณคดีรอบอ่าวบ้านดอน" ขึ้นมา แล้วยังรวบรวมไว้อีกมากพอ แต่ว่าเดี๋ยวนี้มันเหนื่อยแล้ว แม้ว่าจะเขียนก็เขียนได้อีกมากเท่าตัว ก่อนโน้นชอบโบราณคดี ขวนขวายรวบรวมไว้อย่างเดี๋ยวนี้ก็ยังเก็บไว้ รู้สึกว่าจะไม่คุ้มค่างบเวลา คือไม่คุ้มทุกข์ จัดโบราณคดีเป็นวิชาที่ไม่ใช่เป็นเพื่อดับทุกข์ มันเหมือนอภิรกรรมเพื่อเจือทั้งนั้น ก็เลยรามือ พวกที่เคยเล่นกันมา มารบเร้ามาขอให้เขียนต่อ หม่อมเจ้าจันทร์จิรายุ รัชินี มาทุกปีถามทุกปี ยุให้เขียนต่อ ผมก็ไม่อยากจะให้เขาผิพดวง หรือว่ามีความรู้สึกไปในทางเป็นทุกข์ ก็บอกแกว่า ยัง ยังไม่กล้าบอกว่าเดี๋ยวนี้ไม่ชอบเสียแล้ว เกลียดเสียแล้ว ไม่กล้าบอก เดี่ยวนี้เห็นเป็นเรื่องไม่คุ้มค่างบเวลา แต่ก็ยังเสียดาวิชาความรู้ที่รวบรวม เป็นประโยชน์แก่คนพวกนี้แหละ แต่เกรงว่าคนชั้นหลังก็มายึดถือเสียเวลา พลอยเสียเวลาเหมือนอย่างเราอีก เราก็ต้องรับบาปในส่วนนี้ เรื่องพวกนี้เป็นสมมติฐานที่ต้องเปลี่ยนไปตามหลักฐานที่ขุดค้นพบใหม่ ๆ การติดตามเสียเวลามาก ต้องใช้เวลาพอๆ กับศึกษาพระไตรปิฎกทั้งหมด เราเลยเลิกไม่มีเวลาพอ เดี่ยวนี้มันเบื่อหมดวิชาโบราณคดีไม่คุ้มทุกข์ (หัวเราะ)

การศึกษาพฤษศาสตร์

ต้นไม้เหล่านี้ ถ้ารู้จักมันในแง่พฤษศาสตร์ผมก็สนใจมาพอสมควร สนใจกันในแง่พฤษศาสตร์ ก็สนใจอยู่เหมือนกัน ศึกษาอยู่เสมอว่า ไอ้ต้นไหนเนื้อของมันมีคุณลักษณะอย่างไร คุณสมบัติอย่างไร ก็สนใจอยู่มาก เป็นเรื่องเล่นเป็นเรื่องสนุก ผมก็สนใจมากกว่าคนที่ไม่เคยสนใจเท่านั้น จนมันค่อยๆ รู้ว่า ไอ้พวกนี้มันพวกไหน สกุลไหน จนรู้เป็นพวกๆ พวกต้นไม้ดีที่สุด แล้วก็รองลงมา มันก็ไม้อายุเดียวกันไม้อายุเดียวกัน ผมเคยสำรวจดูว่าไม้เคี่ยมแข็งที่สุด แล้วไปไม้ตะเคียน แล้วก็ไปไม้ที่ระหว่างนี้ ไปไม้ยาง แล้วก็ไม้อ้อย ทางพฤษศาสตร์ก็สนใจเหมือนกัน ก่อนนี้ต้องใช้พฤษศาสตร์ก็รู้ว่าเมื่อต้นนี้มันกินแก้อะไรได้ ที่คล้ายกันมันก็ต้องได้ด้วย (หัวเราะ) ก็เลยใช้อย่างตรัสรู้เอาเอง (หัวเราะ) นี่เรามีอยู่บ่อยๆ จนกระทั่งรู้ว่า โอ้! มันก็เหมือนกัน มันก็แก้ได้ด้วยกัน แต่ว่าไอ้ต้นไม้บางชนิดมันมีส่วนที่ทำให้ผลผลิต มีส่วนที่ทำให้หมื่นหมื่น ให้เอาเงินอยู่ด้วย ต้นไม้ต้นนี้เลยใช้ไม่ได้ ถ้าใช้ได้ก็ต้องเอาไปสกัดออกเสียก่อน หรือมีฉะนั้นก็กินเข้าไปยอมเอาเงินยอมทนความยากลำบาก แล้วก็เอาผลคือโรคหายได้ก็ยังได้ เช่น เรื่องต้นเลี่ยน กับต้นควินิน

การเผยแพร่ธรรมะ

งานเผยแพร่นั้นทำให้ตั้งใจแรงขึ้นๆ เพราะต้องทำให้ยิ่งๆ ขึ้นไป แล้วก็เลยหันมาสนุกกับเรื่องเผยแพร่ เรื่องการปฏิบัตินั้นมีพอรักชาติตัวไม่ให้ใครมาดูหมิ่นได้เรียกว่าปฏิบัติเท่าที่จำเป็น แล้วเราก็ทำให้การปฏิบัติที่มีอยู่ในการศึกษาค้นคว้ามันจึงกลายเป็นเรื่องเดียวกัน การเผยแพร่นั้นก็มุ่งเรื่องการทำหนังสือ เขียนหนังสือ เป็นหลัก เป็นอันดับหนึ่ง เรื่องการเทศน์ก็กลายเป็นเรื่องสมัครเล่นไป แต่มันไม่ใช่การเทศน์แบบเดิมๆ คนฟังจะรู้สึกแปลก มันเป็นเรื่องการบรรยายเรื่องที่ทันสมัยไป ใช้สำนวนเปรียบเทียบสมัยใหม่ ไม่ใช่สำนวนชาดกเหมือนเมื่อบวชใหม่ ๆ

การเขียนหนังสือ

ความสนุกในการทำหนังสือ

มันสนุกอัตโนมัติ พอใจ พอใจในตัวเอง คิดอะไรใหม่ ๆ ออกมาได้ ก็สำเร็จทีหนึ่ง เรื่องเล็กๆ แต่ทว่าสำเร็จก็พอใจ จะเป็นแง่ใดแง่หนึ่งที่คิดออกมาได้ อย่างคิดคำพูดสองสามคำขึ้นมาใช้ได้ก็พอใจแล้ว (หัวเราะ) พอใจและเป็นสุข เช่นคำว่า ตัวกูของกู, กิน-กาม-เกียรติ, สะอาด-สว่าง-สงบ, อะไรอย่างนี้ มันช่วยประหยัดการพูดจาได้มาก ช่วยให้พูดจาได้เร็ว งานหนังสือนี้ บางวันบางเวลา มันคลั่งขึ้นมา (หัวเราะ) ก็ทำได้วันหนึ่ง ๑๘ ชั่วโมง บางเรื่องมันชวนให้ค้น ชวนให้หาของใหม่ ของแปลก แล้วมันค้นด้วยความยากลำบากด้วย เพราะความรู้บาลีของเราไม่คล่องแคล่ว ก็เลยกินเวลามาก แต่ไม่ใช่ทำแบบนี้มานานนัก

ความคิดสำหรับเขียนหนังสือ

ก็เป็นผลมาจากการอ่านๆ นึกๆ คิดๆ จำๆ ไว้ เมื่อเวลาจะเขียน จะพูด มีความตั้งใจแรงขึ้นมันก็เบ่งออกมา เป็นธรรมชาติอย่างนั้น แล้วอีกอย่างหนึ่งก็คือความคิดที่ผุดออกมาเอง ไม่ได้เจตนาเป็นความคิดอย่างลึกซึ้ง ชนิดไม่เคยคิดมาก่อน และแปลกใหม่ที่สุด มันมีเหตุปัจจัยของมันอย่างสมบูรณ์อยู่ข้างใน ต้องรีบจดไว้ เพราะมันหายไปได้ชนิดที่ไม่กลับมาอีก สมัยอยู่พุมเรียง ตอนเดินมาเทศน์ หรือเดินบิณฑบาต เขียนจนเต็มฝ่ามือเยอะเยอะ กลับมาถึงก็ลอกลงสมุด เวลาบิณฑบาตรู้สึกว่ามันมาก จนไม่ได้เก็บไว้หมด เวลาเดินจิตมันเป็นสมาธิ ในพระบาลีมีอยู่ข้อหนึ่ง grunnฐานเวลาเดิน จะทนทานต่อการพิสูจน์ที่สุด ถ้าออกมาเวลาเดินมันยากจะผิด จนทุกวันนี้ จดไว้แล้ว นานๆ ก็เปิดดูบ่อยๆ ว่าจะเอาไปใช้อะไรที่ไหน

ผลงานการเขียนหนังสือ

ตามรอยพระอรหันต์

อยากจะมีหนังสือที่เป็นโครงปฏิบัติโดยสมบูรณ์ ซึ่งต่อมาก็ใช้ชื่อ "ตามรอยพระอรหันต์" เล่มนี้ใช้เวลาานติดต่อกัน มันก็ผ่านพระไตรปิฎกทุกเล่ม เพื่อจะหาเฉพาะเรื่องที่ใช้ตามรอยพระอรหันต์ได้ ตั้งแต่ ได้ฟังเทศน์และก็พอใจในพุทธคุณ ออกบวชและก็ปฏิบัติตามลำดับ จนไปถึงชั้นออกป่า จะค้นคว้าให้พบ ให้ลึก ให้สมบูรณ์ มันจึงลงมือแต่ง "ตามรอยพระอรหันต์" ไปสังเกตดูเถอะ ในนั้นมันมีความสมบูรณ์ของการปฏิบัติ ทั้งนี้เพราะค้นคว้าสำหรับไว้ใช้เองด้วย เพื่อตามรอยเอง เพื่อใช้กับตัวเอง แล้วก็เห็นว่าคนอื่นเขาก็ใช้ได้ ก็เลยให้พิมพ์ ให้โฆษณาออกไป มันเป็นตอนต้นๆ ก่อนสมาธิภาวนาที่เขียนไปอย่างละเอียด พอถึงตอนสมาธิภาวนามันก็ขี้เกียจเขียนเสียแล้ว จึงทิ้งระยะไว้ช่วงหนึ่ง ตอนหลังถึงมาค้นคว้า พบระบบสมาธิภาวนาอย่างละเอียด ครั้นจะเอาไปเขียนต่อชนกับ ตามรอยพระอรหันต์ มันก็ไม่สนิทเสียแล้ว เพราะมันมากมายจนเอาไปต่อกับเล่มเล็กๆ นั้นไม่ได้ เลยพิมพ์แยกต่างหากเป็น "อานาปานสติภาวนาฉบับสมบูรณ์" (๒๕๐๒) เรื่องตามรอยพระอรหันต์ก็เลยค้างเติ่งไว้ อย่างนั้น มันเป็นการศึกษาค้นคว้าเพื่อดูว่าคนโบราณเขาทำกันอย่างไร เอารวบรวมให้สมบูรณ์ เมื่อแต่ง "ตามรอยพระอรหันต์" ยังยึดหลักหมวดศีล สมาธิ ปัญญา ตามธรรมเนียม ส่วนหมวดธุดงค์มันก็อยู่ระหว่าง ศีลกับสมาธิ เมื่อพระพุทธเจ้าท่านตรัสวิธีดับทุกข์ทั้งหลาย โดยมากก็ตรัสเป็นอัฐังคิกมรรค มีองค์ ๘ แต่บางทีตรัส ๒ คำสั้นๆ ว่าสมณะวิปัสสนา ในการปฏิบัติจริงๆ ของคนจริงๆ นั้นต้องให้ปัญญานำหน้าอยู่เรื่อยไป ให้มีศีล ให้มีสมาธิ โดยมีปัญญานำตามหลักอัฐังคิกมรรค

หนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา"

ความมุ่งหมายในการออกหนังสือพิมพ์ ก็เพื่อแถลงกิจการ เพราะเราคิดจะตั้งคณะธรรมทาน และสวนโมกข์ ก็จำเป็นจะต้องมีเครื่องมือสำหรับจะโฆษณาหรือติดต่อ จึงจำเป็นจะต้องมีหนังสือพิมพ์เล็กๆ สักฉบับหนึ่ง จึงจัดขึ้นเหมือนอย่างเป็นเครื่องมือโฆษณาตัวเองอย่างนั้นแหละ อีกอย่างหนึ่งก็เป็นการเผยแพร่ธรรมะเป็นบุญเป็นกุศล รวมกันเข้าทั้งสองส่วนก็เป็น หนังสือพิมพ์ "พุทธ

ศาสนา" ก่อนนั้นเคยมี "ธรรมจักขุ" ออกมาอยู่สมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า (กรมพระยาวชิรญาณวโรรส) พอสิ้นท่านก็หยุดไป พอหนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา" ออกมา เขาก็ถูกคิดกันขึ้นมา แม้พระบ้านนอกก็ยังมี กรุงเทพฯก็ควรจะมี ต่อมาไม่นาน "ธรรมจักขุ" ก็ฟื้นขึ้นมา และมี "พุทธจักร" ตามออกมา

ชื่อหนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา"

ชื่อ "พุทธศาสนา" นายธรรมทาสก็เป็นคนตั้ง ที่ใช้ "ส" สะกดนั้นก็เพราะแรกๆ เราคิดจะ อะไรละ ปฏิวัติไฉ่คำที่มาจากสันสกฤตเสียให้เป็นภาษาบาลีหมด จึงมี มนุษย์ มีศาสนา แบบชาตินิยม ภาษาบาลีมันของพุทธ สันสกฤตมันไม่ใช่พุทธนี้ทำไปได้พักเดียวแหละก็ไปไม่รอด แล้วมันก็ไม่เหมาะ เพราะภาษาไทยมันตายตัว มันลงตัวอยู่แล้ว เราก็นิยมภาษาสำนวนที่ใช้กันอยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ด้วย ถ้าเราไม่เห็นด้วยกับที่เขาใช้กันอยู่บ้าง เราก็ไม่เอา คือเราไม่เคารพพจนานุกรมเสมอไป

รูปโครงของ หนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา"

ให้นายธรรมทาสเป็นบรรณาธิการตามกฎหมายผมเป็นคนวางโครงหนังสือ แบ่งออกเป็น ๓ ภาค ภาคทั่วไป ภาคพระไตรปิฎก ภาคปฏิบัติธรรม กระทั่งออกแบบภาคปก ๓ ภาพนั้นผมเป็นคนวาง (หัวเราะ) แล้วให้ช่างทำบล็อกทำให้ที่กรุงเทพฯ

การจัดพิมพ์ หนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา"

ได้ต้นฉบับถูกต้องเพียงพอแล้ว ผมก็เอาขึ้นไปจ้างโรงพิมพ์สยามพานิชการ ที่สีลม ผมควบคุมอยู่เองจนเสร็จ ครั้งหนึ่งก็อาทิตย์สองอาทิตย์ พักวัดปทุมคงคา เสร็จแล้วก็ส่งลงมาทางเรือ พอขึ้นปีที่ ๒ เล่มที่ ๑ ก็มาพิมพ์ที่นี่

การแจกจ่าย หนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา"

ข้อความช่วยเหลือจากไทยเขมรรายสัปดาห์ โดยการพิมพ์เป็นคู่มือไปส่งไป ถ้าใครอยากได้ ก็ฉีกส่งมาพร้อมแสตมป์ เราก็ส่งหนังสือให้เปล่า (หัวเราะ) คงส่งมาหลายร้อยราย ก็รู้จักกันกว้างขวางขึ้น จนกระทั่งมีการบอกรับต่อมามีสมาชิกตั้งพันกว่า "พุทธศาสนา" ไม่ได้วางตลาดไปฝากจำหน่ายที่มหามกุฏแห่งเดียว สมาชิกส่วนใหญ่จะเป็นคนกรุงเทพฯ แต่ผมไม่เคยขอดูรายชื่อ นักศึกษาปัญญาชนมันมีที่กรุงเทพฯ มาก

นามปากกาที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้ใน หนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา"

ก็มี "พุทธทาส" เขียนเรื่องธรรมะโดยตรง, "อินทปญโญ" กับ "ธรรมโยธ" เขียนเรื่องให้คนโกรธ เพราะเขย่าวิจารณ์กันอย่างแรง กระแทกกันแรง, "สิริवास" เขียนโคลงกลอน, "สังฆเสนา" เขียนแบบนักรบเพื่อธรรม, "ทูลโลกการมณจิต" เรื่องปารวโลก, "ข้าพเจ้า" เขียนเรื่องแง่คิดต่างๆ, "นายเหตุผล"

นั่นแหละเขียน ไม่ใช่เป็นความรู้สึกอันแท้จริง เป็นเจตนาที่จะให้ผู้อ่านคิดนึกในทุกแง่ทุกมุม แกล้งเขียน คำนพุทธศาสนาว่าถ้าจะค้ำนค้ำนค้ำนได้อย่างนี้ และจะตอบว่าอย่างไร ให้คนอื่นได้วินิจฉัยได้ความรู้ทาง พุทธศาสนามากขึ้น อาเสียมีหัวแต่งโคลงแต่งกาพย์ ชอบแต่งล้อไสยศาสตร์ มีนามปากกาว่า "ท่านาง สังกข์" เป็นกาพย์ยานีเสียโดยมาก

ปฏิกิริยาของผู้อ่าน หนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา"

จดหมายวิพากษ์วิจารณ์ จดหมายแนะนำ หรือจดหมายด่าก็เพิ่มขึ้นๆ ในระยะ ประมาณปีที่ ๑๐ ถึงปีที่ ๒๐ มากที่สุด มันเข้มข้น สมควรที่จะถูกวิพากษ์วิจารณ์ แต่เราไม่รู้สึกละไร แต่ เสียที่เข้ามานั้น เรื่องขมมีมากกว่า เรื่องด่ามีน้อย เพราะที่จริงมันก็ไม่ควรถูกด่าหนี นอกจากพวกกินปูน ร้อนท้อง ออกหน้ารับ คนเขียนเข้ามาให้ปลด "อินทปณฺโญ" ออกจากบรรณาธิการก็มี เรื่อง "สุกรยักษ" (หัวเราะ) มีบทบาทมาก มันมีเค้ามาจากอรรถกถา แปลตามตัว ไม่ได้เขียนอธิบายความมาก แต่งเป็น กาพย์ เรื่องเกี่ยวกับธรรมะแท้ๆ ไม่มีเรื่องจะต้องถูกด่า เรื่องปะปะออกนอกแนวธรรมะ (หัวเราะ) นั่นแหละถูกด่า

ผลที่ได้รับจาก หนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา"

ตอนนั้น "พุทธศาสนา" กลายเป็นการศึกษามโหฬารของเรา ศึกษาชีวิตด้านสังคม ปัญหาทางศาสนา ทุกอย่างมันน่าศึกษา มันเป็นการรู้ธรรมชาติเกี่ยวกับสังคมที่มันเห็นไม่ได้ด้วยตา มัน ต้องรู้ว่าอะไรเป็นอย่างไร แล้วต้องเป็นอย่างไร เป็นการศึกษาถึงที่มาเบื้องหลังที่เห็นไม่ได้ด้วยตา

การเขียนเนื้อเรื่องใน หนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา"

เขียนตามเรื่องราว เขียนตามความพอใจ ที่เขียน "ตรีมาสากลัทธิขัตติกาลพจน์" นั้น ตั้งใจหน่อย ว่าจะพิมพ์รวมเป็นเล่มสักที คงได้เป็นธรรมโฆษณเล่มหนึ่งเต็มๆ บางเรื่องผมก็พอใจตัวเอง มีเรื่องธรรมชั้นโลกุตตระลึกๆ ก็มี ผิวนๆ โลกๆ ก็มี เรื่องยาวๆ อย่างเรื่อง "ปมเชื่อง" เรื่อง "อนัตตา" นั้นแหละค่อนข้างจะเหน็ดเหนื่อย นอกนั้นก็ทำประเดี๋ยวเดียว มันเป็นการเขียนเรื่องที่ถนัดพอเขียนได้ คั่นคว่าอะไรมากมายไม่ค่อยมี นิสัยมันไม่ค่อยดี คั่นบ้างเล็กน้อยๆ หมายตาเอาไว้บ้างเหมือนกันว่าจะ อ่างอะไร ตอนนั้นต้องเรียกว่า ทำงานลวกๆ เดี๋ยวนี้ยังคิดนึกอะไรมากกว่า วางพล็อตไว้ในใจแล้วก็ลง โครงร่างเขียน เรื่องที่ยุ่งยาก ต้องค้นเอ็นไซโคลปีเดียบริตานิกา เป็นส่วนมาก ก็มีเรื่องศีลธรรม การเขียนตอนแรกมันมีความระมัดระวัง และสามารถขัดเกลาให้กระชับ สมัยเขียนนั้นผมพิมพ์ดีดเลย ไม่ได้ ร่างด้วยปากกาก่อน นานๆ จะมีที่ฉีกทิ้งเขียนใหม่ทีหนึ่ง ส่วนมากก็ใช้ได้เลย ขัดเกลาแก้ไขนิดหน่อย ส่วนมากใช้เวลากลางวัน กลางคืนไม่สะดวก กลางคืนใช้อ่านคั่นคว่า

ความเลื่อม หนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา"

ผมทำจริงจังอยู่ราว ๒๐ ปี ต่อมาก็เอาที่พูดที่เทศน์มาเรียบเรียงไปลง ต่อมาหลายๆก็ ถอดไปลงเล่มมันก็เริ่มเอื่อมขึ้นมา ทั้งเราและนายธรรมทาส มันต้องรู้ว่าต้องพุงไปให้ได้ เริ่มเอื่อมทีละ นิดทีละนิด เอื่อมอย่างมั่นคง (หัวเราะ) จนกระทั่งเดี๋ยวนี้ ไม่นึกว่าจะต้องทำอย่างนั้นอีกแล้ว เดี่ยวนี้ "พุทธศาสนา" ก็เป็นเพียงเครื่องมือสื่อสารของมูลนิธิธรรมทานเท่านั้น

หนังสือเกี่ยวกับหลักสูตรนักธรรม

เราไม่มีหน้าที่ มันเป็นหน้าที่ของคณะสงฆ์ แต่ผมก็ได้ทำหนังสือเล่มหนึ่ง "ศึกษาธรรมะ อย่างถูกวิธี" เป็นธรรมวิภาคนวภูมิ ทำสำหรับใช้ตั้งแต่นักธรรมตรีขึ้นไปทำแบบอธิบายความให้เข้าใจ ได้ง่ายกว่า สะดวกกว่า ลึกซึ้งกว่า ชัดเจนเป็นระบบกว่า ทำได้เล่มเดียวพอเป็นตัวอย่าง มันก็หมดเวลา หมดเรี่ยวแรง หมดความสนุก และผมก็เคยเสนอพระเถระผู้ใหญ่ว่า ควรมีการสอนธรรมะชั้นลึกเลย นักธรรมเอกขึ้นไป เพราะมันยังมีธรรมะชั้นที่ลึกที่สูงกว่านั้น เสนอกับพระเถระที่พอคุ้นเคยกัน ท่านก็ เห็นด้วย แต่มักจะลงเอยที่ว่าไม่มีคนสอน ก็เลยยังไม่มีใครทำกันจนบัดนี้ แบบเรียนบาลีพิเศษผมก็เคย ทำ พอเริ่มเรียนวันนั้น ก็เริ่มแปลวันนั้นเลย ถ้าตามแบบโบราณต้องเรียนไวยากรณ์ให้ถึงคัมภีร์ที่เล่ม ๗ ก่อนแล้วจึงแปล แต่ผมทำเล่นๆ สอนเล่นๆ สนุกๆ เท่านั้น ไม่ถึงกับพิมพ์เป็นหนังสือ

งานเขียนชิ้นแรกๆ และชิ้นสุดท้าย

เรื่องแรก (หัวเราะ) แต่งในการฉลองโรงเรียนนักธรรมวัดพระธาตุไชยา ฉลองเพื่อหา เงินบำรุงการศึกษาที่นั่น แล้วก็พิมพ์หนังสือแจก (๒๔๗๓) ผมเขียนเรื่องพุทธศาสนา" ค่อนข้างแปลก สำหรับชาววัดสมัยนั้น ซึ่งไม่เคยได้ยินได้ฟังเรื่องแบบนี้เรื่องต่อมาผมเขียนเรื่อง "ประโยชน์แห่งทาน" พิมพ์รวมในหนังสือชื่อ "กุณฑล" ซึ่งอาจารย์พระครูชยาภินิเวศ (กลั่น) แปลมาจากภาษาบาลี และมี เรื่องอื่น ๆ อีก พิมพ์แจกงานพระราชทานเพลิงศพของพระครูโสภณเจตสิกการาม (คง) ซึ่งเป็นอุปัชฌาย์ (๓๐ พ.ค. ๒๔๗๓) เมื่ออยู่สวนโมกข์เก่าไม่นานก็เริ่มเขียน "ตามรอยพระอรหันต์" เขียนเป็นตอนๆ เพื่อ สำหรับนักศึกษาของตนเองด้วย เพื่อลงในหนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา" ด้วย เขียนอยู่หลายปี เรื่องล่าสุด ที่เขียนอย่างจริงจังก็เห็นจะได้แก่ "สมเด็จพระสังฆราชเจ้า" (๑๒ มิ.ย. ๒๕๑๖) ผมเขียนเพราะ เห็นแก่พระคุณของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า พระคุณเป็นศิษย์ที่รักษาสมเด็จพระสังฆราชเจ้า เป็นทั้งอาจารย์ เป็นทั้งอุปัชฌาย์ เป็นการเขียนในยุคที่เป็นการเขียนเต็มที่แล้ว มีพระเถระชั้นสูงรูปหนึ่ง บอกว่าแต่ไหน แต่ไรไม่เคยมีหนังสืองานศพครั้งไหนสู้ครั้งนี้ได้ คล้ายๆกับว่า ถ้าตัวเองตาย อยากให้ใครเขียนแบบนี้

เรื่องปมเชื่อง

ผมไม่เห็นด้วยกับเรื่องปมด้อย ทุกอย่างมันเป็นปมเชื่อง เรื่องอัสมิมานะ ตัวกู - ของกู เป็นเรื่องอยู่เบื้องหลัง ที่ทำให้มนุษย์ต้องมีเรื่อง เป็นหลักหัวใจของพุทธศาสนา บรรดาเรื่องทั้งหลายที่ เกิดขึ้นทั้งทางโลกทางธรรม มันมีมูลมาจากปมเชื่องทั้งนั้น เรื่องเล็กๆ อย่างนิพพาน ความว่าง อนัตตา

ที่เขียนในระยะแรกๆ เรื่องแบบนี้ไม่มีพลาด เพราะเราระวังมาก ตั้งใจมาก พยายามมองอย่างถี่ถ้วน การเขียนก็อาศัยจากทุกอย่างเท่าที่จะมีได้ จากการอ่าน การค้นคว้ามา จากการทดลอง หรือการประพจน์ปฏิบัติ แล้วเป็นการรับรอง สิ่งที่ต้องอนุมานก็อนุมานเอามันรวมกันไป เวลาเขียนก็ระดมมาทั้งหมด ที่จะเป็นประโยชน์ต่อคนอ่าน คนอื่นเขาเขียนไว้อย่างไรบ้าง เรามีอย่างไรของเราก็เขียนออกไป

ความผิดพลาดของงานเขียนที่ผ่านมา

ไม่ค่อยมี รู้สึกไปในการทำงานว่า โอ๊ะ! นี่เราเขียนหรือ มันทำไมจึงเป็นอย่างนี้ (หัวเราะ) นึกในทางตรงข้าม ในทางฉนวน จนนึกว่าไม่ใช่ตัวเองเขียน (หัวเราะ) คุณไม่เคยมีหรือ เคยพูดว่าวิปัสสนาคือวันคืนแห่งการคิด ที่ถูกต้องพูดว่า วิปัสสนาคือวันคืนแห่งการดูความจริงของธรรมชาติ คำว่าพิจารณาก็มักจะเข้าใจเป็นการคิดไปเสีย ก็เลยใช้ไม่ได้ วิปัสสนาคือเตรียมจิตให้ดู ดูแล้วเห็นเอง คำพูดทำให้ลำบากมาก เลยพูดกันไม่ค่อยรู้เรื่อง มันมีความหมายไปคนละทางสองทาง ไม่สู้ตรงกัน ตอนหลังๆ นี่เราเลยชอบให้คำนิยาม คำมันช่วยให้เราเข้าใจง่ายง่ายสะดวก

การเขียนหนังสือบนธรรมาสน์

หนังสือ "ชุดธรรมโฆษณ์"

มันเกิดจากการปรารภว่า ธรรมะที่เราพูดไปมากต่อมากแล้ว มันจะสูญหายเสียหมด ที่พิมพ์กันเล่มเล็กๆ หรือที่อื่นเอาไปพิมพ์มันก็จะกระจัดกระจาย ไม่เป็นชิ้นเป็นอัน จึงพยายามทำขึ้นให้เป็นชุดๆ สมบูรณ์ ตอนหลังๆ จึงเปลี่ยนวิธีพูด มาพูดเป็นชุด เป็นเรื่องราวต่อกัน เพื่อสะดวกแก่การพิมพ์ เช่น ชุดธรรมปาติโมกข์ ที่พูดหน้าโรงหนัง, ชุดวันเสาร์ที่พูด ๓ เดือน ได้เล่มหนึ่ง, ก่อนนี้ขึ้นไปยังชุดที่บรรยายที่โรงฉัน เรื่องหลักๆ หลายเรื่องเหมือนกัน ที่บรรยายที่โรงฉัน "อานาปานสติภาวนา ฉบับสมบูรณ์" เมื่อคิดจะพิมพ์เป็นเล่มใหญ่ขึ้นมา ก็คิดว่าใช้ชื่อ "ธรรมโฆษณ์" มันง่ายดี ความหมายก็ดี ที่นที่ใช้พิมพ์ ตอนแรกก็ใช้ทุนของเจ้าคุณลัดพลีฯ ที่มอบไว้สำหรับพิมพ์หนังสือขนาดใหญ่ บางคณะพี่น้องหลายๆ คนรวมกันก็มี พิมพ์แล้วส่วนใหญ่ก็ขายเอาทุนมาพิมพ์อีก แจกส่วนน้อยเฉพาะบุคคลที่ควรแจก และส่งไปตามสถาบัน ตามมหาวิทยาลัยต่างๆ การจัดพิมพ์ ตอนแรกๆ ก็นายธรรมทาสทำอยู่ ต่อมามันไม่ไหว ร่างกายทรุดโทรมคุณอรุณวดี รับภาระในเรื่องนี้ ในนามมูลนิธิสวนอุสม เท้าที่พิมพ์ออกมาแค่นี้ก็เรียกว่าโล่งไปที เราได้ทำสิ่งที่มันสมควรจะทำ ไม่เสียค่าข้าวสุกของผู้อื่นแล้ว เชื่อว่ามันคุ้มค่า อย่างน้อยผมก็กล้าพูดได้อย่างหนึ่งว่า เดียวนี้ไม่มีใครในประเทศไทยบ่นได้ว่าไม่มีหนังสือธรรมะอ่าน (นอกจาก ชุดจากพระโอษฐ์แล้ว) พูดตามความรู้สึกก็พวกปรมัตถสภาวะธรรม, สุนฺญตาปริทัศน์, โอสาเรตัพพธรรม, สันตัสเสตัพพธรรม, อิทัปปัจจยตา, ชุดนี้นับว่าถึงขนาด เป็นที่พอใจทุกเล่มดีกว่า (หัวเราะ) แต่ละเล่มมันมีอะไรพอดีของมันแห่งหนึ่งเสมอ (หัวเราะ) (คนที่ไม่เคยศึกษาพุทธศาสนามาก่อน) โดยมากจะแนะนำให้อ่าน บรมธรรม ๒ เล่ม แล้วก็อ่าน ฆราวาสธรรม มันเป็นเล่มพื้นฐาน ต่อจากนั้นก็เลือกเอาเอง ประเภทศีลธรรม ประเภทปรมัตถธรรม ประเภทเกี่ยวกับบ้านเมือง ผมทำไว้หมดแล้ว เต็มความสามารถแล้ว

งานแปล

หลักเกณฑ์ในการเลือกเรื่องแปล

เลือกเรื่องที่เชื่อว่าแปลกใหม่ สำหรับผู้อ่านสามัญชน เรื่องที่คนทั่วไปควรจะได้อ่าน มันก็ไล่ไปเรื่อย การแปลก็ยึดหลักอย่างที่ผมชอบ (หัวเราะ) คือให้ฟังถูกฟังง่าย และชัดเจนในภาษาไทย เนื้อความตรงตามบาลี อ่านแล้วเข้าใจได้เองทันที ไอ้ที่แปลจากภาษาอังกฤษนั้น จะมีเรื่องยุ่งๆหน่อย ต้องนึกคิดมาก ผมรู้สึกว่าจะตั้งแต่แปลมา หนังสือ ฮวงโป เป็นหนังสือที่แปลยากที่สุด คือต้องใช้ความรู้ ธรรมะ ที่เรามีอยู่เป็นเครื่องตัดสินว่า คำนี้ ควรจะแปลว่าอย่างไร ถึงจะเป็นนักเรียนเมืองนอก ปริญญา ทางภาษายาวเป็นหางก็แปลไม่ได้ ยิ่งภาษาไทยไม่แตกจะยิ่งไปกันใหญ่เลย

การแปลแบบ "สำนวนสวนโมกข์"

เราอยากแปลตามความพอใจของเรา แปลให้คนอ่านรู้เรื่อง ของหลักสูตรมันต้องแปล ตามระเบียบ แปลยกศัพท์ ชาวบ้านอ่านไม่รู้เรื่อง เราไม่ชอบ ชอบแปลธรรมดาๆ มันแยกกันทำ เราแปล แบบของเรา จนเกิดสำนวนสวนโมกข์ขึ้น (หัวเราะ) ไม่ต้องไปมีมานะอะไร เราทำตามที่เราเห็นว่า น่าทำ ก็เท่านั้นเอง

หนังสือชุดพระโอษฐ์

ผมเห็นหนังสือเล่มเล็กๆ เล่มหนึ่ง หนาเท่านิ้วก้อย ของพระญาณดิลก เป็นชาว เยอรมัน มาบวชอยู่ที่เกาะไอร์แลนด์เหนือที่ เติร์ลิงกา หนังสือชื่อ "พุทธวจนะ" ยกเอาคำบาลีมาต่อๆ กันไป เริ่มด้วยอริยสัจ ๔ อธิบาย ทุกข์ สมุทัย เวรียไป โดยไม่ต้องมีคำของผู้ร่ายกรอง พอเห็นเข้าก็ สะดุดใจจับใจ พอใจ ว่าทำอย่างนี้ดีที่สุด แล้วเราก็อบบ้าง ลองทำดู ออกมาเป็น "พุทธประวัติจากพระ โอษฐ์" พิมพ์ออกครั้งแรกได้รับความนิยม จนถึงกับมหาทองสิบ เขาให้ใช้เป็นหนังสือเรียนของสภา การศึกษามหามกุฏฯ อยู่พักหนึ่ง เราก็อเลือกเอาพุทธวจนะที่มันลึก มันดีที่สุดในที่เคยผ่านสายตา แรกสุด ทำ "อริยสัจจากพระโอษฐ์" หายย่อยลงใน "พุทธศาสนา" แล้วซังกันไป มาทำ "พุทธประวัติจากพระโอษฐ์" แทน แล้วก็ "พุทธพจน์จากพระโอษฐ์" (พิมพ์ครั้งแรก ๒๔๙๙) แทรกเข้ามา แล้วมาทำ "อริยสัจจาก พระโอษฐ์" ต่อได้ ๒ ตอน (พิมพ์ครั้งแรก ๒๕๐๒) โดยมีมหาสำเร็จช่วยจนจบเรื่อง ต่อมาก็มี "ปฏิจจสมุป บาทจากพระโอษฐ์" (พิมพ์ครั้งแรก ๒๕๒๑) มหาวิจิตร เป็นผู้ช่วยทำที่เดียวเสร็จ แล้วย้อนกลับมาทำ "อริยสัจจากพระโอษฐ์" อีก จนสมบูรณ์ทั้ง ๕ ภาค (พิมพ์ ๒๕๒๗) หนาตั้งคืบ " พุทธประวัติ จากพระ โอษฐ์" ครั้งแรกผมทำคนเดียวที่สวนโมกข์เก่า (พิมพ์รวมเล่มครั้งแรก ๒๔๗๙) ต่อมาได้ขยายอีก ๒ ครั้ง ครั้งสุดท้าย (๒๕๒๓) มหาวิจิตรช่วยสำรวจกันใหม่หมด เขาเป็นผู้ค้นมาเสนอ ผมเป็นคนเลือก ตอนเอา มาชนกันเป็นเรื่องยากที่สุด มหาสำเร็จ มหาวิจิตร ก็ทำไม่ได้ ต้องเอาเรียงต่อกันให้มันดู มันค่อยๆ ทำมา เป็นเวลานานถึง ๒๐-๓๐ ปี เรียกว่า ศึกษาฝึกฝนตนเองมากที่สุด เป็นนักเรียนอย่างยิ่ง ถ้ามหาวิจิตร สามารถมาเป็นลูกมืออีกครั้ง ก็อาจทำหนังสือที่น่าอัศจรรย์ ได้อีก ๒ เล่ม "สมาธิภาวนา หรือ จิตภาวนา จากพระโอษฐ์" เล่มหนึ่ง หรือ "พระไตรปิฎกที่คัดเลือกแล้ว" อีกเล่มหนึ่ง "พระไตรปิฎกที่คัดเลือกแล้ว"

อาจจะเทียบได้กับไบเบิล หน้าแรกทำอย่างไร โลกเกิดขึ้นมาได้อย่างไร ในอัครคัมภีร์ มนุษย์เกิดขึ้นมาได้อย่างไร ต้องรวมเอาที่อยู่นอกพระโอษฐ์ด้วย ถ้าเป็นพระไตรปิฎกเป็นเอาหมด เป็นพระไตรปิฎกเล่มเดียวจบเสร็จแล้วคงไม่น้อยกว่า "อริยสัจจากพระโอษฐ์" (ชุดแปลจากพระโอษฐ์) ไม่ได้รับคำคัดค้านนอกจากในแง่ถูกต้อง แล้วยังไพเราะ สมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมาจารี) ท่านชมว่าแปลดี ชมทั้งต่อหน้าและลับหลัง พอใจถึงที่สุดก็คือ "อริยสัจจากพระโอษฐ์" รู้สึกว่าทำได้สมบูรณ์ที่สุด พอใจกว่าทุกเรื่อง ผากไว้เป็นอนุสาวรีย์ในโลกได้

งานแสดงธรรม

การเทศน์

ไม่มีเทคนิคอะไร โครงการไม่มี มันมีแต่เพียงว่า จะช่วยให้ประชาชนให้รู้ธรรมะได้อย่างไรเท่านั้น แล้วก็ดูว่ากับพวกไหนควรจะพูดอย่างไร มันมีเท่านั้น ไม่มีการวางแผนการ หรือวางอะไรผมเป็นแบบนักเทศน์ทั่วไป ตามความคิดนึกชั่วขณะเสียมากกว่า

หลักในการเทศน์

มันรู้สึกแต่เพียงว่า จะพูดให้เขาได้รับประโยชน์ได้มากที่สุดทางธรรมะแล้วก็คิดขยายต่อไป คนฟังกลุ่มนี้ควรจะพูดอะไร ผู้ฟังเป็นใคร เป็นนักศึกษาชั้นเด็ก หรือผู้ใหญ่ มันก็พูดให้เหมาะเท่าที่จะทำได้ เพราะได้ มันไม่มีหลักอะไร คล้ายๆ กับว่า ได้มันก็ดี ไม่ได้ผลก็ไม่เป็นไร ตอนแรกๆ ก็ไม่ได้เชี่ยวชาญแตกฉานอะไร

การเตรียมตัวก่อนเทศน์

ไม่ต้องนาน พูดตามความคิดที่มันไหล เมื่อบรรยายวันเสาร์แล้ว จึงมีบัตร์ย่อเรื่องที่พูดเป็นกิจลักษณะ หรืออย่างเรื่อง อานาปานสติภาวนา ฉบับสมบูรณ์ ทำตามแนวพระสูตร ทำเป็นโครงไว้ว่า พูดเรื่องอะไร แล้วต่อไปเรื่องอะไร ถ้าเป็นเรื่องอื่นๆ ก็มักจะนึกไว้ในหัวหมายในใจว่าจะพูดเรื่องอะไร แล้วพยายามพูดวกเข้าไป รุกเข้าไปในเรื่องนั้น ไม่ได้วางรายละเอียดไว่ก่อน แม้เดี๋ยวนี้ก็เหมือนกัน ถ้าไปทำเข้าจิตมันก็ไปยุ่งอยู่ตรงนั้น เมื่อพูดมากขึ้น ศึกษามากขึ้น มันลึกเข้าไปของมันเอง เรื่องที่จะพูดปากเปล่าได้มันต้องเป็นเรื่องที่เข้าใจหรือแตกฉานอยู่แล้ว มิฉะนั้นพูดไม่ได้ จะไปค้นทุกเรื่องมันทำไม่ได้ เพราะมันพูดอยู่บ่อยๆ ต้องการหลักฐานประกอบก็ต้องไปดูบาลี บางทีก็ค้นนวโกวาท ค้นพุทธภาษิต นอกจากจะแต่งหนังสือใหญ่ๆ มันก็ต้องค้นจากพระคัมภีร์ มันเก็บไว้นาน มันก็มีหลายเรื่อง หลายแนว พอถึงเวลาจะพูดเรื่องอะไร แนวอะไร มันก็ปะติดปะต่อเรื่องนั้นๆ ออกมา มันจึงไม่ได้เตรียมมาก ต้องพูดอยู่เกือบทุกวัน จะเอาเวลาที่ไหนไปเตรียมมาก

การเทศน์ชุดต่างๆ ในสวนโมกข์

แรกๆ ย้ายมาอยู่ก็ยังไม่ได้เทศน์เป็นชุด เทศน์วันประจำปีบ้าง วันพระบ้าง วันสำคัญบ้าง มาเริ่มเทศน์เป็นชุดตอนบรรยายพิเศษประจำคืน ในระหว่างพรรษา ทำอยู่หลายปี, มาถึงยุคพูดที่โรงฉัน มันบรรยายในระหว่างพรรษาเหมือนกัน เช่น ชุดคำสอนผู้บวช ชุดอานาปานสติภาวนา ฉบับสมบูรณ์ (๒๕๐๒) การศึกษาธรรมอย่างถูกวิธี (๒๕๐๐) ชุดคนถึงธรรม ธรรมถึงคน แล้วก็มี ตัวกู - ของกู (๒๕๐๔) ยังพิมพ์อยู่จนทุกวันนี้ คุณเชื้อ (พระเชื้อ สิริปัญโญ) เป็นคนจดเอาจริงเอจจริง ตั้งใจอยากรู้จริง ได้อาศัยบันทึกของท่านมาพิมพ์หนังสือหลายชุด ต่อมาก็เครื่องบันทึกเสียงแล้ว ก็บันทึกเสียงไว้มาถอดพิมพ์ พอชุดพูดโรงฉันหมด ก็มาเป็นยุคพูดหน้าโรงหนังตอนเย็น (๒๕๑๐ - ๒๕๑๔) ๓ - ๔ วัน หรือ ๗ วัน พูดทีหนึ่ง พูดให้พระเณร และคนในวัดฟังเป็นส่วนมาก ยังไม่ออกไปถึงข้างนอก ชุดสุญญตาปริทัศน์ ชุดธรรมปาฏิโมกข์ ก็พูดที่นี่ คู่กับวินัยปาฏิโมกข์ ทำอยู่ไม่กี่ปีก็เปลี่ยนมาเป็นยุคบรรยายวันเสาร์ (๒๕๑๔ - ๒๕๓๖) เหตุผลที่เลือกวันเสาร์มันมีอยู่ว่าเพื่อให้คนไกล คนต่างจังหวัด แม้แต่คนในกรุงเทพฯ มาฟังได้ ประกอบกับผมหยุดไปไหนมาไหนมากขึ้น ใช้วันเสาร์แทน สบายกว่า แต่ในใจจริงก็เพียงเพื่อให้ได้เทศน์ แล้วให้ได้พิมพ์เป็นหนังสือขึ้นเท่านั้น เรื่องที่จะเทศน์ก็คิดเป็นชุดไป ๓ เดือนนี้จะเทศน์อะไรชุดหนึ่ง ไม่ได้วางแผนทั้งหมด มันมากมายมหาศาล บางยุคก็เทศน์ธรรมะชั้นลึกๆ ชั้นปรมัตถ์ บางยุคก็เรื่องสังคม เรื่องศีลธรรม มีบางชุด สองชุดบรรยายตามคำขอ เช่น ชุดพุทธคุณบรรยาย พูดตามที่เจ้าขึ้นขออนอกจากนั้นวันสำคัญๆ เช่น วันตายาย วันปีใหม่ วันมาฆะ วิสาขะ อาสาฬหะ ต่อมาเมื่ออายุครบ ๖๐ ก็เริ่มบรรยาย วันล้ออายุ (๒๕๐๙ - ๒๕๓๖) ตอนนั้นก็พิมพ์ในชุดธรรมโฆษณ์ไปบ้างแล้ว

ชุดอบรมนักศึกษาในสวนโมกข์

นักศึกษามาที่นี้กันทีละน้อย แล้วก็ค่อยๆ มากขึ้น ๆ ชุดอบรมธรรม คราวนั้น นักศึกษามามาก (๒๕๑๒) ก็เลยคิดว่าควรจะเป็นแบบฉบับไว้ใช้ต่อไป โดยไม่ต้องพูดอีก ก็เปิดโรงเรียนหินขึ้น ตอนหัวรุ่ง จากนั้นก็มี ฆราวาสธรรม (๒๕๑๓) มหิตลธรรม (๒๕๑๓) อะไรอีกบ้างต่อๆ มา พยายามพูดไว้อย่างสุดความสามารถ เพื่อให้ใช้เป็นหลักฐานได้ต่อไป โดยมากหัวหน้าชุมชนพุทธจัดมา ตอนนั้นก็เกือบจะไม่จำเป็นจะต้องมาแล้ว เพราะไปหาอ่านเอาเองได้ มีสมบูรณ์ที่สุดแล้ว เกี่ยวกับการศึกษาเกี่ยวกับครูบาอาจารย์ เราพูดไว้มากจะผิดหรือถูกก็แล้วแต่ เราทำอย่างสุดความสามารถแล้ว

การอบรมข้าราชการตุลาการ

ปีนั้น (๒๕๔๙) พอดีมีกฎหมายใหม่ออกมา ข้าราชการที่จะเป็นตุลาการ ผู้พิพากษาจะต้องได้รับการอบรมทุกวิชาที่จะเป็นประโยชน์ต่อการทำงานในหน้าที่ เขาจึงให้อบรมเยอะแยะหมด คุณสัญญาเห็นว่าต้องรู้พุทธศาสนาด้วย จึงนิมนต์ผมไปให้การอบรมเป็นครั้งแรก หลักสูตร ๑๐ ชั่วโมง ก็เลยทำติดต่อกันมา ผมอบรมอยู่ที่นั่น ๑๑ ปี มาอบรมที่สวนโมกข์ ๓ ปี ทั้งหมด ๑๔ รุ่น ท่านปัญญาธิบดีช่วงต่อมาตอนบรรยายชุดผู้พิพากษาต้องคิดล่วงหน้ามาก รวบรวมประเด็นต่างๆ ที่จะมีประโยชน์ แล้วโน้ตใส่สมุดแบบฝึกหัดเล็กๆ พูดครั้งหนึ่งราว ๆ ใบบูหรือสองใบ จดแต่หัวข้อ สมุดเล็กๆ ที่เด็กนักเรียนใช้เล่มหนึ่งพอดีไว้บรรยายได้ ๑๐ ครั้ง ผมก็พยายามหลีกเลี่ยงไม่ให้ซ้ำของเดิมให้สูงขึ้นไป ให้ลึกเข้าไป

จนมีผู้ออกปากครั้งสุดท้ายว่า นี่ผู้พิพากษาจะรับไหวหรือ พุดขึ้นไปถึงเรื่องอสังขตะ โลกุตตระ นิพพาน ส่วนจะมีผลอย่างไรต่อตัวผู้พิพากษานั้น ผมไม่ได้ประเมิน ไม่ได้เกี่ยวข้อง ไม่มีใครมาประเมินให้ฟัง แต่ผลจากการอบรมชุดนี้ ที่เป็นหนังสือมีผลมาก จากการอบรมครั้งแรกกลายเป็น "คู่มือมนุษย์" มีคนได้รับประโยชน์มารายงานตัวนั้นไม่หวาดไหว พิมพ์เป็นภาษาอังกฤษก็ได้รับความนิยม ภาษาเยอรมันกำลังแปลอยู่ และยังพิมพ์เป็นหนังสือชุดตุลาการออกมาอีกหลายเล่ม

ชุดเทศน์วันเสาร์

ตอนปัจจุบัน ที่เขียนหนังสือด้วยการพุด อย่างน้อยก็ทำบัตรขึ้นมาแผ่นหนึ่ง(หัวเราะ) เพื่อจะพุดวันเสาร์ เฉพาะชุดพุดวันเสาร์นั้นแหละทำบัตรหัวข้อที่พุดไว้

การแสดงธรรมที่กรุงเทพฯ

ขึ้นไปคราวเดียว แต่มักจะต้องพุด ๒-๓ แห่งเสมอ เช่น ที่โรงพยาบาลสงฆ์ ที่ศิริราช ที่วัดนรนาถ ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่สมาคมจีนตงฮั่ว ที่กรมสรรพากร ที่ธรรมศาสตร์ ตามวิทยาลัยเทคนิคเคยเทศน์เกือบทุกแห่ง ตามวิทยาลัยครูก็เคยไปบางแห่ง ที่คุรุสภาที่เคยไปครั้งใหญ่ครั้งหนึ่ง ในรายการวิวาทะกับคุณคึกฤทธิ์ (หัวเราะ) และเคยไปพุดที่หอประชุมเล็กของกระทรวงศึกษาหลายครั้งที่กรมสรรพากร ดูเหมือนเขามุ่งหมายให้เราไปเทศน์ชู้ เรื่องการคอร์รัปชันมากกว่า แต่ผมก็เทศน์ไปตามธรรมดา ไม่ได้เทศน์กระทบข้าราชการทุจริต ผมเทศน์ให้ข้าราชการฟังหลายหนเหมือนกัน มีครั้งหนึ่งเทศน์ที่อาคารพิเศษ สำหรับพิจารณาคดีสวรรคต ที่กระทรวงยุติธรรม คุณปุ่น จงประเสริฐ ย่อไปพิมพ์ ไข่ชื่อว่า "ธรรมะปราบผีในตัวข้าราชการ" เดิมไม่ได้ชื่อแบบนั้น ขากลับจากกรุงเทพฯ ก็ต้องแวะถ้ากลับที่เพชรบุรี เทศน์ที่วัดบุญทวี แล้วที่วัดสนามพรหมณ์ และที่เขาสวนหลวง ราชบุรีบ้าง แล้วบางทีก็เลยขึ้นไปเชียงใหม่ ก็ไปพักที่วัดดอโม่งค์ แล้วไปพุดที่พุทธสถานเชียงใหม่ คนมาฟังกันมาก และวัดต่างๆ วัดพันอันก็เคยไป แต่คนไม่มากนักก็อย่างไปเทศน์บางแห่งนั้น มันฝากไว้กับการไปเที่ยว เช่น พิชณโลก สุโขทัย ไปดูโบราณสถานต่างๆ คราวไปสุโขทัยนั้นไปกับท่านปัญญา ท่านปัญญาไปเทศน์ไปพักอยู่ที่วัดมหาธาตุ เมืองสุโขทัย อธิบดีกรมศิลปากร สั่งให้เจ้าหน้าที่กรมศิลปากรที่นั่นให้ความสะดวกพาไปเที่ยวทุกหนทุกแห่ง แม้กระทั่งในป่ารกก็พาไป ไปดูโบราณสถานต่างๆ

ปาฐกถาชุดพุทธธรรม ที่กรุงเทพฯ

เปิดแสดงปาฐกถาเต็มรูปฉากแรกที่กรุงเทพฯ (๒๔๘๓) ปาฐกถาชุดพุทธธรรมเปิดฉาก ยืนพุดมีคนคัดค้านภายหลังว่า ผิดวินัย ต่อมาผมเมื่อยขา ขอนั่งเก้าอี้สูงๆ เดี๋ยวนี้ยังยืนไม่ไหว ขาเมื่อย ขาสั่น เดี๋ยวเดียวก็พุดไม่ได้ (หัวเราะ) ท่านปัญญายังยืน ความคิดที่จะใช้ปาฐกถาแทนเทศน์ มันเกิดจากความรู้สึกว้าของเดิมเต็มสมัยแล้วคิดจะเอาอย่างสากลเสียบ้าง ยืนบรรยายแบบสากล แต่มันผิดวินัยตามตัวหนังสือห้ามพุดกับผู้ฟังที่นั่งอยู่ ไม่เป็นไร ยืนแสดงธรรมกับผู้นั่งเป็นอาบัติทุกกฏ แต่เราตีความวินัยว่าเป็นคนละยุค คนละสมัย คนละถิ่น คนละประเทศ พุดครั้งแรกที่กรุงเทพฯ คุณสัญญา ธรรมศักดิ์ เป็นคนนิมนต์ขึ้นไปพุดก่อนไปเทศน์ก็คิดว่า ทำอย่างไรจะไม่ให้ขายหน้าคุณสัญญา เขาอุตส่าห์มานิมนต์ไปได้

เตรียมหัวข้อใส่สมุดแบบฝึกหัดนักเรียนเล่มเล็กๆ เมื่อรู้ว่าต้องพูดก็อยากใช้คำว่า พุทธธรรม ซึ่งเป็นชื่อของสมาคมในสมัยนั้นด้วย เห็นเป็นชื่อเรียกพุทธศาสนาที่เหมาะสมที่สุด ก็เลยตั้งใจที่จะใช้ชื่อนี้เป็นชุดที่เกี่ยวกับพุทธธรรมในทุกแง่มุมจึงพูดเกี่ยวกับพุทธธรรมทั้งนั้น เช่น วิธีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม (๒๔๘๓), ผลแห่งความสงบในฐานะเป็นพุทธธรรม (๒๔๘๕), พุทธธรรมกับสันติภาพ (๒๔๘๙), พุทธธรรมกับประชาธิปไตย (๒๔๙๐), ภูเขาแห่งวิถี หรือ อุปสรรคแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม (๒๔๙๑), ขยายความภูเขาแห่งวิถีพุทธธรรม (๒๔๙๒), ข้อคิดในปัจจุบันเกี่ยวกับพุทธธรรม (๒๔๙๓), คราวนั้นพูดนานเป็นประวัติการณ์ ๓ ชั่วโมง (หัวเราะ) คนฟังเต็มห้องที่เขาให้บรรยาย ๒-๓ ร้อยคน แล้วมีคนจดชวเลข แล้วก็แปลเป็นไทย เราก็เอามาตรวจแก้ ไปลง พุทธศาสนา จนตอนหลังๆ จึงมีเทปเส้นลวดมาบันทึกเสียง ดูเหมือนเขาจะตื่นเต้นกัน ถือว่าเป็นของแปลก การอธิบายว่า รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เป็นธรรมชาติเกี่ยวข้องกับคลื่นแสง คลื่นเสียง กลิ่นแก๊ส อะไรพวกนี้ อย่าให้เห็นเป็นของวิเศษให้รู้จักสังเกต ถ้าเรามีวิชา ก็ทำให้เราเห็นของอย่างหนึ่งเป็นอีกอย่างหนึ่ง เห็นงูเป็นเชือก เห็นเชือกเป็นงู สิ่งเหล่านี้คนไม่เคยได้ยินมาก่อน มีคนเล่าว่าพอเจ้าพระยาธรรมศักดิ์ อ่านเรื่องนี้ ก็ออกปากว่า หนังสือนี้จะไม่ตาย เป็นหนังสือที่ทำให้แตกตื่นกัน คุณกุหลาบ สายประดิษฐ์ จะมาฟังทุกครั้ง แล้วเอาไปเขียนลงหนังสือที่แกทำอยู่ เขียนทำนองเชียร์ๆ ชวนคนไปฟัง (คุณปรีดี พนมยงค์ มาฟัง) ที่จำได้ครั้งเดียวที่ยังจำติดตามมีอยู่ครั้งเดียว เพราะเป็นพิธีรีตอง พอเข้ามาทุกคนยืนขึ้นหมด พอพูดจบตอนออกไปทุกคนก็ยืนขึ้นอีก เขาจัดให้หนึ่งพิเศษที่หนึ่งใกล้ๆ ธรรมาสน์ ตอนนั้นเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระเจ้าอยู่หัว อานันทมหิดล ครั้งนั้นผมพูดเรื่อง พุทธธรรมกับประชาธิปไตย ครั้งภูเขา (แห่งวิถีพุทธธรรม) ทำให้พระทิพย์ปริญาโกธแทนพระพุทธเจ้า เขาต่อต้านมาก อยากให้รัฐบาลจับเราข้อหาคอมมิวนิสต์ ทำเรื่องไปถึงหลวงกาจสงคราม ซึ่งเป็นอะไรที่เชื่อถือของ จอมพล ป.พิบูลสงคราม หาวว่าผมรับประโยชน์จากคอมมิวนิสต์ จะมาทำลายพุทธศาสนา นี่มารู้ทีหลัง แต่หลวงกาจสงครามคงไม่เชื่อเพราะเห็นเฉยๆ กันไป พระทิพย์ปริญาแกทำถึงขนาดนี้ แล้วแกยังทำเรื่องฟ้องสมเด็จพระสังฆราชด้วย ดูเหมือนจะฟ้องสมเด็จพระสังฆราช ทั้ง ๒ องค์ ทั้งวัดบวรฯ และวัดเบญจมฯ จนพระศาสนโสภณเห็นว่าผมควรจะไปพบเพื่อเปลื้องข้อหา เพราะถูกกล่าวหารอบด้านมากกว่าทุกที คนเชื่อพระทิพย์ฯ มากเหมือนกัน โดยเฉพาะพวกอภิธรรมและพวกที่คิดแบบอนุรักษนิยม ใครแตะต้องอะไรไม่ได้ เขาหาว่าผมจ้วงจาบพระพุทธเจ้าฯ ความจริงผมพูดเพียงแต่ว่า พระพุทธเจ้าตามทัศนะของบุคคลนั้น เป็นภูเขาหิมาลัย แต่พระทิพย์เขาไปตัด "ตามทัศนะของบุคคลนั้น" ออก กลายเป็นว่า ผมหาว่า "พระพุทธเจ้าเป็นภูเขาหิมาลัย" สมเด็จพระสังฆราช (ปลด) วัดเบญจมฯ ก็เชื่อเขา แต่ไม่อาจทำอะไรได้ เพราะไม่มีหลักฐานชัดเจน คงสันนิษฐานว่า ผมรับจ้างคอมมิวนิสต์ให้พูดเช่นนั้น พอพระศาสนโสภณ (วัดราชาธิวาส) สมัยยังเป็นพระธรรมโกศาจารย์พาเข้าไปเฝ้า พอโผล่หน้าเข้าไปที่บันไดเท่านั้น ตวาดออกมาเลยว่า ทำไมไม่ใช้หลักวิสุทธิมรรค (หัวเราะ) ไปใช้หลักอะไรว่าพระพุทธเจ้าเป็นภูเขาบังพระธรรม ผมก็ขึ้นแจงให้ท่านฟังสนทนากันสักชั่วโมงไม่มากมายอะไร แล้วท่านก็มีธุระที่จะต้องคุยกับเจ้าคณะภาค เรื่องการปกครอง เรื่องอะไร ตอนหลังก็เห็นเรื่องเงียบไป ไม่คำสั่งลงโทษ (หัวเราะ) หรือสั่งอะไรแต่เดือน ๆ ไว้ ให้ใช้วิสุทธิมรรคเป็นหลัก (หัวเราะ) เรานิ่งไม่ได้ตอบท่านว่าอย่างไร ตอนนั้นคุณชำนาญไปด้วย แกแอนตี้สมเด็จพระสังฆราชของคณีนี้อย่างเท่าที่แกจะทำได้ (หัวเราะ) แอนด้อย่างสุภาพ อย่างชวนหัว มันเป็นเรื่องลองทำดู ไม่ได้คิดว่าจะถูกโจมตีมากมาย ยืนพูดก็อาบติเล็กน้อยทุกกฎเท่านั้น แต่เราไม่รู้สีกว่เป็น เพราะวัฒนธรรมมันเปลี่ยนแล้ว เนื้อหาก็คงไม่ได้ตั้งใจจะเหยียดให้ใคร ตั้งใจจะเหยียดให้สนใจที่สุด ใครพูดก็น่าตกใจทั้งนั้น เราตั้งใจจะพูดถึงอุปสรรคทุกแง่มุมของการบรรลุพุทธธรรม ซึ่งมีมากมายก่ายกองรวมทั้งข้อที่ว่าไปยึด

พระพุทธรเจ้าผิตๆ คุณวิลาส (มณีวัต) เขาชอบใจอะไรก็ไม่รู้ เขียนลงหนังสือพิมพ์ว่า ถ้าเขาถูกจับปล่อยเกาะแล้ว ขอเอาหนังสือชื่อ กฎแห่งวิถีพุทธธรรมเล่มเดียวไปอยู่ด้วยก็พอ ผมก็ไม่เข้าใจว่าหมายความว่าอย่างไร

กระทบกับพวกอภิธรรม

ผมไปพูดที่พุทธสมาคม ที่มันกระทบกันโง่งใหญ่ เมื่อผมพูดว่า "พระอภิธรรมไม่ได้อยู่ในรูปของพุทธวณะ เป็นถ้อยคำที่เรียกขึ้นใหม่" อันนี้เขาโกรธ เขาไปตัดบทว่า "อภิธรรมไม่ใช่พุทธวณะ" ผมมุ่งหมายจะบอกว่า "อภิธรรมไม่ได้อยู่ในรูปคำตรัสแบบพุทธวณะ มีผู้เอาหลักไปร้อยกรองในรูปแบบอภิธรรม" เขาไม่ได้ลุกขึ้นคัดค้านในวันนั้น เขาไปรวมหัวกันเขียนหนังสือ นักอภิธรรมตัวง ๗-๘ คน เขียนเป็นหนังสือหนาเท่าหัวแม่มือ ทุกคนรุมกันด่าผมแบบอภิธรรม ปีถัดมาผมก็พูดเรื่อง "อภิธรรมคืออะไร" ในรายการบรรยายธรรมะวันเสาร์ มาว่าเราก่อนเราก็กะลวยมั่ง (หัวเราะ) พวกอภิธรรมในชุดที่ด่าผมบางคนก็ซ่อนตัวมาฟังถึงที่นี่ด้วย พวกกรุงเทพฯ อดสาห์ขึ้นรถมาฟังถึงที่นี่หลายคนทีเดียว ๑๐ คน เห็นจะได้ เขาบอกต่อๆ กันมาฟังแล้วก็เห็นเจ็บไป พอคุณวิโรจน์เอาไปพิมพ์เป็นหนังสือก็เห็นเจ็บไป พักใหญ่ จนนายนันต์ เสนาจันทร์ สมัยเป็นพระมาเขียนด่าผมอีกที เมื่อไม่กี่ปีนี่ ตั้งใจจะเหยียบย่ำเราให้แหลกไปเลย รวมทั้งพวกอภิธรรมบางคนด้วย อย่างนายบุญมี เมธางกูร และพระฝรั่งที่สุโขทัยโลก ที่ถือตามตัวหนังสือมากเกินไป พระอนันต์ จะเป็นคนที่ใช้ภาษาหยาบคายที่สุด พอถึงวันล้ออายุคราวหนึ่ง (๒๕๒๓) ผมก็ตอบเสียคราวใหญ่ จนนเล็กตอแยกันไปที่คุณวิโรจน์เอาไปพิมพ์อีก ชื่อธรรมะน้ำชำระ ธรรมะโคลน เรารอจนมีประเด็นมากพอก็ตอบเสียคราวหนึ่ง เขาเอาธรรมะโคลนแกล้งสาธนา เราก็กเอาธรรมะแท้ ธรรมะบริสุทธิ์ ล้างออกไป เขาคงคิดจะเหยียบย่ำเราให้จมดินไปเลย แต่เราไม่เป็นอย่างนั้นสักที ตอบคราวนั้นแล้วเห็นเจ็บหายไป รวมความแล้วเราก็กถูกด่าเยอะเยอะหมด แล้วก็ไม่ได้ตาย ยังอยู่ได้ มีใครไม่รู้พูดเหมือนกับให้เกียรติว่า "ยังดี ยังดัง"

อภิธรรมปิฎก

อภิธรรมปิฎก เป็นของที่เพิ่มเข้ามาทีหลัง หลายยุคหลายคราวแล้วในเมืองไทยเรามีการโฆษณาให้คนหลงใหล กลายเป็นเรื่องยึดถือมากมาย ก็อยากจะบอกให้รู้ว่า ไม่ต้องยึดถือกันขนาดนั้น มันจะกลายเป็นเรื่องมกมาย เช่นที่ถือกันว่า สร้างอภิธรรมเจ็ดคัมภีร์ที่เขาทำเป็นผูกๆ แบบโบราณจำนวนเจ็ดผูกเล็กๆ ที่เจ็กเอามาขาย ถ้าสร้างอุทิศคนตาย จะได้บุญสูงส่งไม่มีอะไรเท่า ที่นี้แต่ละวัดก็มีคนสร้างมาถวายมาก มันเหมือนกันหมดทุกชุด มากจนไม่มีที่จะไว้ ไว้บนเพดานกุฏิ เพดานโรงฉัน จนหนูกิน ผมเลยเรียกว่า อภิธรรมรังหนู เพื่อจะได้หยุดกันเสีย ในยุคหลังๆ ก็มีการศึกษาอภิธรรมอย่างพม่าเข้ามาในเมืองไทย ต้องเรียนกันว่าจิตมีเท่านี้ดวง เท่านี้ดวง แจกแจกกันออกไป ที่นี้เพื่อไม่ให้มันหลงก็ต่อเอาของอย่างเม็ดมะขามมาช่วย อภิธรรมแบบนี้ก็คือ อภิธรรมตถสงคห คือย่ออภิธรรมที่มีมากมายมหาศาลให้มันกระต๊อดเพื่อจะได้เล่าเรียนกันได้ ไม่ค่อยมีประโยชน์ต่อการปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ ฝรั่งเขาเรียกอภิธรรมปิฎกว่า "เมตาฟิสิกส์" ที่จริงมันก็น่าสนุก เรียนอย่างปรัชญา มันไม่เกิดประโยชน์คล้ายๆ เฮโรอิน (หัวเราะ) จึงมีเหตุผลเพียงพอที่ เราจะพูดถึงอภิธรรมในทำนองคัดค้านบ้าง แต่ไม่ใช่

เจตนาจะต่อสู้หรือปะทะ หรือจะล้มล้างกัน แต่เพื่อให้คนหันมาสนใจการปฏิบัติแบบสุดต้นตะให้มาก พอสมควรจนดับทุกข์ได้

ปาฐกถาในงานฉัตรสัณฐานาที่ประเทศพม่า

เจ้าคุณพิมลธรรม (อาจ) ผู้เป็นหัวหน้าทีม เสนอแก่พระผู้ใหญ่ว่า ผมมีความเหมาะสมที่จะเป็นผู้กล่าวคำปราศรัยในที่ประชุมนี้ จึงถูกส่งให้ไป โดยไม่บอกให้รู้ตัวก่อนล่วงหน้าในระยะยาว ต้องเตรียมคำปราศรัยในเวลาอันฉุกฉลิว ผมพูดเรื่อง"ลักษณะอันน่าอัศจรรย์บางประการ ของพุทธศาสนาแบบเถรวาท" และ ต้องปราศรัยเป็นภาษาอังกฤษด้วย อาจารย์สัญญา ธรรมศักดิ์ ได้ช่วยผมมากในเรื่องแปลคำปราศรัยเป็นภาษาอังกฤษ ผมกับคุณปิว (เปรมะติธฐะ) ช่วยกันยกร่างแปลที่หนึ่งก่อน แล้วคุณสัญญาเป็นคนแก้เกลา แก้มากเหมือนกัน แดงไปหมดแหละ คำไม่เหมาะคำียดยาด จนสามารถพิมพ์ต้นฉบับคำปราศรัยไปพร้อมเสร็จจากเมืองไทย พอไปถึง เจ้าหน้าที่ทางโน้นเขาขอทราบเรื่องนี้ ผมก็เลยให้ต้นฉบับที่จะปราศรัยนั้นไป ชั่วโมงเดียว เขาพิมพ์คำปราศรัยนั้นเป็นสมุดเล็ก ๆ ขึ้นมากมาย กองสูงท่วมหัว ถึงเวลาปราศรัยจริงไม่ได้พูดทั้งหมด พูดเฉพาะที่เวลาอำนวย สบายมากไปพม่าคราวนั้น (๒๕๕๗) มีเรื่องเกร็ดๆ น่าสังเกตหลายอย่าง คราวนั้นเจ้าสีหนุเสด็จด้วย ทางพม่าเขาจัดพิธีรับเสด็จอย่างมีเกียรติสูงสุด อย่างชนิดที่เราไม่เคยคิดมาก่อนว่าจะเป็นถึงขนาดนั้น และเวลามีพิธีกรรมทางศาสนา คนที่มีเกียรติสูงสุดของประเทศอย่างอนุ และคนอื่นๆ เขาจะมานั่งพับเพียบต่อหน้าพระสงฆ์เหมือนอุบาสกอุบาสิกาอื่นๆ ไม่มีลักษณะของผู้มีอำนาจบาตรใหญ่อะไรเลย และตอนนั้นมีประชุม พ.ส.ล. (พุทธศาสนานิกสัมพันธ์แห่งโลก) ด้วย ผมก็ได้เข้าร่วมประชุม มีสิ่งแปลกประหลาดอย่างหนึ่ง (หัวเราะ) คือผู้มีเกียรติสูงสุดของประเทศอีกคนหนึ่ง เป็นที่เคารพนับถือทั้งทางฝ่ายบ้านเมือง คือ อุตวิณ ท่านไม่ยอมพูดภาษาอังกฤษเลย จึงพูดภาษาพม่าในที่ประชุมชาวต่างประเทศหลายภาษา ว่ากันว่า ท่านผู้นี้ไม่ยอมพูดภาษาอังกฤษนับตั้งแต่วันที่พม่า หลุดจากอำนาจการปกครองของอังกฤษ เป็นต้นมา

หน่วยเผยแพร่ธรรมะเคลื่อนที่

อ้อ! ผมลงเรือไปเที่ยวเทศน์ บ้านดอน กาญจนดิษฐ์ เกาะสมุย ทำกันเองเป็นการส่วนตัว ไม่ใช่ในนามคณะสงฆ์ (๒๕๕๑) เราใช้เรือใบที่เรียกว่าเรือธงเมล์ลำหนึ่ง มีนายทัศน (เจ้าของเรือ) และนายสติ ไปด้วย เป็นครั้งแรกที่ประชาชนแถวนี้ได้ยินเครื่องขยายเสียง หรือเทปบันทึกเสียง แตกตื่นกันใหญ่ พอเรือเข้าปากน้ำบ้านดอนก็เอะล้าโพงซึกขึ้นครึ่งเสา แล้วเปิดเทศน์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ บดินทรเทพยวรางกูร เสียงชุดนั้นมันน่าฟัง เป็นจังหวะจะโคน เปิดขยายเสียงดังลั่น จวนจะเที่ยงคืนแล้ว ทุกๆ ทำน้ำ มีคนมายืนรออัดเต็มทุกๆ ทำ (หัวเราะ) น่าสนุกตอนนั้น เขาไม่รู้เสียงอะไร ไม่เคยมีโดยเฉพาะเด็กๆ เต็มไปหมดตามทำน้ำที่เรือผ่านเข้าไปในคลองบ้านดอน จนถึงที่จอดเรือในบ้านดอน รุ่งเช้ามีคนถามเสียงอะไรๆ ดังไพเราะเหลือเกิน พอถึงบ้านดอนก็ถ่ายของลงเรือยนต์ นายอำเภอกาญจนดิษฐ์เขาหาเรือมารับไปเทศน์อบรมประชาชนที่อำเภอกาญจนดิษฐ์และต่อไปที่เกาะสมุย พาตระเวนรอบเกาะ เขาออกหนังสือตาม พ.ร.บ. ปกครองท้องที่ เรียกประชุม เด็กอายุ ๑๕ ปี ถึง ๒๗ ปีทุกคนต้องมา กำหนด ผู้ใหญ่บ้าน มาลงบัญชี ต้องเซ็นชื่อ หลบหลีกไม่ได้ มาเยอะทุกแห่ง เต็มไปหมด นี่ก็สังเกตเห็นว่าเด็ก ๆ เหล่านี้ มันนั่งกอดพันกรอดๆ ไม่อยากฟัง แต่ต้องทนฟัง ก็เลยโกรธ แล้วเราก็พูดแรงๆ ว่า เกาะนี้จะจมทะเลก็เพราะ

พวกเธอ จะเลิกลอยก็เพราะพวกเธอ แล้วก็เทศน์เรื่องอบายมุข ใช้ถ้อยคำรุนแรงทั้งนั้นเกือบทุกแห่ง เทศน์กับเยาวชน กลางคืนก็เทศน์ กับคนแก่คนเฒ่า อุบาสก อุบาสิกาบ้าง

การตระเวนเทศน์ที่หัวเมืองปักษ์ใต้

ครั้งแรกไปกับพระยาอมรฤทธิธำรง (๑๕ มิ.ย. - ๒๐ ก.ค. ๒๔๙๓) ซึ่งเป็นข้าหลวงภาค ของกระทรวงมหาดไทย ประจำภาค ๕ กินเนื้อที่ตลอด ๑๔ จังหวัดภาคใต้ นับแต่ประจวบลงมา ท่าน เป็นข้าหลวงไปร่วมในการประชุมเผยแผ่ภาค ไปรู้จักกันที่นั่นเป็นครั้งแรก แล้วก็ตกลงกันว่า จะตระเวน เทศน์ นั่งรถไฟบ้าง นั่งเรือบ้างท่านมีเลขาไปด้วยคนหนึ่ง ตอนนั้นยังหนุ่ม ท่านอายุแก่กว่าผมสัก ๕ ปี เรือบินก็เคยขึ้น บางคราวรถไฟขลุกขลัก คนนั่งเต็มหมด เราจะปีนหน้าต่างกับเขาไม่ไหว ก็ขนิงตู้ บรรทุกสัตว์กันไปฉันทานอาหารเล็กๆ น้อยๆ ในตู้บรรทุกสัตว์นั้นไปอย่างเป็นทางการ เขาวางกำหนดการ เอาไว้ตายตัวหมดแล้ว เทศน์ทุกวัน บางวันเทศน์ ๕ ครั้ง (หัวเราะ) เกือบตาย เข้าก่อนฉันเทศน์ ฉันเสร็จ ก็เทศน์ก้านันผู้ใหญ่บ้าน ป้ายก็เทศน์อบรมข้าราชการ เย็นอาจจะเทศน์อบรมคนในเรือนจำ คำ ๓ หุ่มน เทศน์อบรมชาวบ้าน เทศน์วันเดียว ๕ ครั้ง ตอนนั้นยังมีแรง เสี่ยงก็ไม่แห้งเขาก็จัดให้เราพักตามวัด ทาง ข้าหลวง ตอนนั้นก็นับว่ามีข้าราชการในท้องถิ่นมาพาไปพัก ตอนนั้นก็นับว่าสนุก ได้เที่ยวไปในที่ต่างๆ ที่ไม่เคยไป ขณะเดินทางไปเทศน์ในทะเลสาบสงขลา ได้เล่นเรือไปจอดตรงโน้นตรงนั้นตรงนี้ การไป เที่ยวเทศน์แบบนี้เรียกว่าโซกโซน พอกันที เติมขนาด อีกครั้งไปกับคณะอนุศาสนาจารย์ ของ กระทรวงศึกษาธิการ ทุกจังหวัดในภาคใต้เหมือนกัน เขาให้ผมพูดก่อนเขาพูดทีหลัง ตอนนั้นดูเหมือน จอมพลผิน ชุณหะวัณ เป็นเจ้าของใคร มีคุณพัฒน์ นิลพัฒนานนท์ ส.ส. ที่นี้ เป็นตัวเชื่อมให้ผมไปร่วม ไป ช่วยเทศน์สั่งสอนประชาชน การตระเวนเทศน์แบบนี้พูดกับข้าราชการไม่ค่อยได้ผล ดูจะไม่ตั้งใจฟัง เทศน์ประชาชนคงได้ผลบ้าง แต่คราวไปกับคณะอนุศาสนาจารย์เกือบจะไม่ได้ผลเลย เพราะเขาให้เรา พูดก่อน เราเทศน์ให้ประชาชนเกิดสลดสังเวช พออนุศาสนาจารย์ขึ้นไปพูดเน้นไปทุกหนทุกแห่ง มันไปลบ ความรู้สึกในทางธรรมเสียหมด

การเผยแพร่ทางวิทยุ

ครั้งแรกเห็นจะเป็นเมื่อ พ.ศ. ๗ ธนบุรี เอาเรื่อง "หลักพระพุทธศาสนา" ไปอ่าน ออกอากาศเป็นประจำ เวลา ๖ โมงครึ่ง ตอนเช้า (เริ่ม ๒๒ ก.ค. ๒๕๐๒) ต่อมาคุณสาตี (พันเอกสาตี ปาลกุล) มาขอให้ผมอัดเทป ออกอากาศที่สถานีวิทยุ ปวณ. คุณสาตีเป็นผู้อำนวยการอยู่ ทำอยู่เป็นประจำทุกวัน ครึ่งละครึ่งชั่วโมง ผมก็เอาชุด คนถึงธรรม-ธรรมถึงคน และ ตัวกู-ของกู ที่พูดที่โรงฉัน ออกอากาศติดต่อกันเป็นปีๆ แล้วยุคหลังสุดก็ชุดที่พูดอยู่ทุกวันนี้ เดือนละครั้ง อาทิตย์ที่ ๓ ของทุก เดือน นี่กรมประชาสัมพันธ์ที่กรุงเทพฯ เขาติดต่อมาเอง (เริ่ม ๑๘ มิ.ย. ๒๕๒๑) ที่บ้านดอนตอนนี้มีชุด หนึ่ง ชุดพุทธธรรมนำสุข นี้ออกทุกวันเสาร์ ออกทีวีด้วยใช้หนังตะลุงในการเผยแผ่ธรรมะ เมื่อมี ภาพเขียนชุดหมวดเต๋าเขากระต่ายแล้ว ก็ขอร้องให้พวกหนังตะลุงเอาไปเล่นเป็นการสอนธรรมะ มันน่า สะดวกในเรื่อง มันมีพระเอก มีนางเอก มียักษ์ พอจะเล่นเป็นหนังตะลุงได้ ตามบทหนังตะลุงที่คุณวร ศักดิ์ (พระวรศักดิ์ วรรณโม) แต่งขึ้น ยืดยาวฉายภาพเป็นสไลด์ แล้วร้องบรรยายแบบหนังตะลุง ใช้ดนตรี แบบหนังตะลุง มันก็น่าดูแหละ แต่วามันยาวเกินไปหลายชั่วโมง ในที่สุดก็เอือม คนดูมันทนไม่ไหว แล้ว

เรื่องมันก็ไม่สนุกนัก ดูกันเดี๋ยวกั่วงงนอน ประชาชนไม่ชอบดู เป็นเรื่องที่อธิบายไม่ค่อยถูก เป็นเรื่องเล่นยาก

คัมภีร์ที่ใช้ค้นคว้า

หนังสือนอกวงการพุทธศาสนา

มันก็มีหลายชุด คนเขาให้บ้าง ซื้อเองบ้าง ปรียญอินเดียวมีหลายชุด ชุดใหญ่ก็ของ สวามิวิเวกนันทะ นั้นเจ้าคุณลัดพลีให้ ท่านเป็นผู้สนใจ แล้วไม่มีเพื่อนคุย เลยส่งหรือซื้อทีละ ๒ ชุด ให้ผมชุดหนึ่ง เพื่อว่าจะได้คุยกัน แต่ก็มีโอกาสน้อยที่จะถกเถียง ต่างคนต่างก็รู้ระ ทีวีพากษ์วิจารณ์กันมาก หน่อยก็เกี่ยวกับ กฤษฎมูรติ นอกจากนี้ ก็มีพวกหนังสือเซน ชุดสำคัญของซุสูกิ อีกชุดก็ของ ชาร์ล ลุคซ์ พวกนี้บางชุดหอบประพันธ์ อาริยมิตร เป็นคนให้ เพราะหอบประพันธ์เขาสนใจเซนอยู่ หนังสือของ มหาตมา คานธี ผมก็มี เพราะสนใจอยู่บ้าง แต่ไม่ได้สนใจถึงที่สุด เพราะเขาเป็นนักการเมือง ส่วนชุดสมบุรณ์ของ ลีโอ ตอลสตอย นั้น เป็นของคุณกวง (พระกวง มุตติภทโท) ผมก็ดูบ้าง บางเรื่องไม่รู้ลึก แปรจากที่เราเคยนึกกันอยู่เท่าไร ชุดใหญ่อีกชุดหนึ่ง ที่มีคนเห็นว่าเราควรมีไว้ (หัวเราะ) แล้วไปบอกให้คุณเรียนซื้อมาให้ ก็คือ The Great Books of the west ทั้งหมด ๕๖ เล่ม มุ่งปรียญ ตะวันตก ตั้งแต่ อีเลียด ของโฮเมอร์ เรื่อยมาตามลำดับสมัย เป็นงานของนักปรัชญาตะวันตกเป็นคนๆไป คนหนึ่งเล่มหนึ่ง ลงมาจนถึงมาร์กซ์ ถึงใครต่อใครในยุคหลังๆ ก็มี ชุดนี้ก็ได้อ่านบ้างบางเล่ม คัมภีร์ไบเบิล ก็อยู่ในชุดนี้ ส่วนมากใช้เมื่อต้องการรู้ว่า ฝรั่งเศสคิดกันอย่างไร (ธรรมชาติศึกษา) ผมก็ชอบบ้าง เรื่องสัตว์ เรื่องต้นไม้ ในฐานะเป็นเรื่องสนุกเบ็ดเตล็ด เรื่องปลา ก็มีหลายเล่ม นกก็มีเยอะแยะเลยนก เอ็นไซโคลปีเดียเรื่องปลาก็มีแล้วก็เรื่องคน คนทั่วโลกเป็นเชื้อชาติๆ นี่อ่านสนุก ชื่อชุด Illustrated Encyclopedia of Mankind มีคนเดินตลาดมาขายถึงที่นี่ เลยซื้อเอาไว้ ๒๐ เล่ม ๔ พันกว่าบาท Encyclopedia ธรรมดามี ๒ ชุด เก่ากับใหม่ ของ Britannica เจ้าขึ้นซื้อให้ชุดหนึ่ง เราซื้อเองชุดหนึ่ง (วารสาร) สมัยแรกบวชอ่าน "ไทยเซชม" อ่าน "ดวงประทีป" และหนังสือชุดแรกของหลวงวิจิตรวาทการ พวกวิชา ๘ ประการ, มหาบุรุษ นี่อ่านกันอย่างเอาเป็นเอาตาย ไม่ใช่แต่เราใครๆ ก็เหมือนกัน แตกตื่นกันใหญ่ เราอ่านบ้าง ต่อมาได้อาศัยไทยเซชมรายสัปดาห์ ช่วยโฆษณาหนังสือพิมพ์พุทธศาสนาให้บ้าง "เสนาสาร" เป็นวารสารอีกเล่มหนึ่งที่ผมอ่านมากในสมัยนั้น เป็นหนังสือของพวกทหาร แต่ลงเรื่องที่ไม่ใช่เรื่องของทหารมาก "สยามสมัย" เห็นบ้าง แต่อ่านบางเล่มเท่านั้น อีกเล่มที่อ่านมากหน่อยก็ "ศรีกรุง" หนังสือพิมพ์รายวันก็ไม่ได้รับประจำ บ้านพระยาอรุณกรมนมุตติเขารับประจำ แล้วเขาส่งต่อมาให้มี "กรุงเทพเดลิเมล์" บ้าง "สยามออบเซิร์ฟเวอร์" บ้างตอนนั้นเรามากันก็เด็กบ้านนอก ไม่เกิดความคิดความอ่านทางด้านการเมืองอะไร อาจจะรู้สึกกับเขาบ้างว่า อยากฉลาดอยากจะทันโลก แต่มันก็ไม่ว่าจะทำอย่างไร มีอะไร ก็คว้ามารับอ่านเท่านั้นแหละ

หลักในการใช้หนังสือชุดต่างๆ

มีหลักว่า พอเกิดสงสัยอะไร มีหนังสือเล่มไหนเหมาะก็ใช้ค้น ให้หนังสือประกอบเรื่องที่เราจะพูด จะเขียน จะศึกษา เราไม่ได้ยึดของใครเป็นหลัก หนังสืออย่างเอ็นไซโคลปีเดีย ก็อ่านแต่เรื่อง

ศาสนาทั้งนั้น อย่างอื่นไม่ได้อ่าน เช่นปรัชญาของศีลธรรมนี้ ก็ได้มาจากเอ็นไซโคลปีเดียกับจากหนังสือบางเล่มที่เกี่ยวกับ Philosophy ของศีลธรรม ผมไม่ได้มีการอบรมหรือรับการอบรมที่จะเป็นนักศึกษาอะไรนัก ก็เป็นมาอย่างบ้านนอกธรรมดา บวชแล้วจึงค่อยสนใจมากขึ้น

อรรถสแห่งโอมาร์คัยัม

เขา (โอมาร์คัยัม) เป็นคนแรกที่ลือพวกที่ถือพระเจ้า หรือหลงมกยในพระเจ้า เขาจึงว่า ไปกินเหล้าเสียดีกว่า ไปอยู่กับผู้หญิงเสียดีกว่า แต่งให้ผู้หญิงมันชอบไปทำอะไรๆ กันเสียดีกว่า มา นั่งไหว้พระเจ้าอยู่ ตอนท้ายใช้คำว่า กามมันดีกว่าพระเจ้า เป็นคนลือกาม หรือลือพระเจ้าอย่างแบายคายจนคนไม่รู้เท่า ไม่มีใครคิดออก เพิ่งเร็วๆนี้มีคนแปล โอมาร์คัยัม ออกมาอีกครั้งหนึ่ง คนๆนี้เข้าใจโอมาร์คัยัมถูกเพราะว่าไม่ได้ชักชวนให้ไปบริโภคกาม มันทำได้ละเอียด แนบเนียน แบายคาย ไพเราะ เราเริ่มรู้สึกมาตั้งแต่แรกอ่าน ว่ามันไม่ใช่อย่างนั้น ไม่ใช่ชวนให้บูชากาม เป็นเรื่องที่ไปบริโภคกามเสียดีกว่ามานั่งไหว้พระเจ้าอยู่ ความจริงเขาพูดเพื่อตำหนิที่หลงพระเจ้า

คัมภีร์ในวงการพุทธศาสนา

พระไตรปิฎก

พระไตรปิฎกเป็นหัวใจ เป็นชุดสำคัญที่สุด แล้วก็จำเป็นจะต้องมีชุดอธิบายพระไตรปิฎก คือ อรรถกถา ผมต้องมีอรรถกถาเท่าที่จะมีได้ แล้วก็พระไตรปิฎกที่ฝรั่งแปล เพื่อเอามาเทียบเคียงคำแปลของเราก็มีประโยชน์อยู่บ้าง แต่ก็มีบางอย่างที่เห็นด้วยไม่ได้ แล้วก็ที่ว่าหลักธรรมปฏิบัติ ซึ่งถ้าไม่ใช่หลักปฏิบัติ มันแปลได้ไม่ถูกต้อง เช่นคำว่า "สพฺพกายปฏิสเวที" สพฺพ คำนี้ฝรั่งเขาแปลว่า Whole แต่ที่ถูกต้องต้องแปลว่า all ในอานาปานสติสูตร all มันก็หมายถึงทุกๆ กาย ทั้ง ๒ กาย คือ กายเนื้อและกายลมถ้าใช้คำว่า Whole ก็กายลมอันเดียว แต่ว่าทั้งหมดทั้งสี่รอบกายเดียว แต่เราก็เชื่อว่าเราถูก ฉะนั้นเราจึงไม่เอาฝรั่งในเรื่องอย่างนี้ พระไตรปิฎกภาษาอังกฤษที่เป็นคัมภีร์สำคัญๆ เราก็มี ชุดของ Pali Text Society อีกชุด The Sacred Books of the Buddhist มีทั้งบาลี ทั้งอรรถกถา อยู่ในชุด The Sacred Book of the East แล้วก็ (พระไตรปิฎก) ภาษาบาลีแต่ใช้ตัวอักษรพม่าอีกชุดหนึ่ง นั่นเขาให้ เมื่อผมไปร่วมฉန္ธฐสังคายนาที่พม่า (พระไตรปิฎก) มีครบชุดเมื่อสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมพระวชิรญาณวงศ์ องค์สภานายกมหาจุฬาราชวิทยาลัยประทานให้ ผมปรารภกับมหาทองสืบว่า สอนโมกข์ควรมีพระไตรปิฎก มหาทองสืบเข้าไปทูล สมเด็จพระสังฆราชให้ให้มา และต่อมามีใครให้อีก เดียวนี้มีตั้ง ๔ ชุด เดียวนี้พระไตรปิฎกเถรวาท มันก็ตรงกันหมดแล้วทุกประเทศ จะผิดกันแต่ตัวหนังสือสักตัวหนึ่งเท่านั้นไม่เป็นไร

คัมภีร์ชั้นพระบาลี

ที่เราสนใจพระบาลี (คัมภีร์ชั้นพระบาลี หมายถึงพระไตรปิฎกซึ่งเป็นพุทธวจนะเรียกย่อๆ ว่า พระบาลี) ก็เพราะว่า เรื่องที่มันจะแน่นอนเด็ดขาดชัดเจนนั้น มันมีอยู่ในคัมภีร์ชั้นบาลี หรือชั้น

พระไตรปิฎก อีกความหมายหนึ่ง การศึกษาในโรงเรียนทั่วไปนั้น เขาจัดให้เรียนคัมภีร์ชั้นอรรถกถา (คัมภีร์ที่แต่งโดยพระอาจารย์รุ่นหลัง เพื่ออธิบายพระบาลีอีกทีหนึ่ง) เพื่อจะได้ไปอ่านพระบาลี แต่นักเรียนนักศึกษาไม่ได้สนใจในตัวพระบาลี เพราะไม่มีอะไรบังคับ ทั้งนี้เพราะการสอบไล่ที่สอบตามหลักสูตรที่เป็นคัมภีร์อรรถกถา เพราะใช้เป็นหลักสูตร นักเรียนก็ต้องสนใจแต่อรรถกถา แต่ถ้าเราต้องการรู้เรื่องที่เป็นหลัก ก็ต้องสนใจพระบาลีไตรปิฎก ชั้นบาลีอาจจะยากหรือสูงเกินไป ชั้นอรรถกถา มันมีเรื่องปาฏิหาริย์ หรือ เรื่องทำนองที่อาจจะเอามาขยายให้เข้ารูปแบบกับไสยศาสตร์ได้ สำหรับคนทั่วไปมันสนุกดี ไม่ทำให้่วงนอน คัมภีร์อย่างไตรภูมิพระร่วงก็เกิดขึ้นจากการรวบรวมอรรถกถาทั้งนั้น ประชาชนส่วนมากก็เรียนรู้อันนี้ในระดับนั้นเพราะมีโอกาสเพียงเท่านั้น โดยที่จริงแล้ว มันไม่ใช่เจตนาของประชาชน เราต้องการรู้เรื่องโดยตรงก็ต้องค้นจากพระบาลี ข้อเท็จจริงมันมีอยู่อย่างนี้ ก่อนจะมีความคิดเรื่องสวนโมกข์ มันก็มีความคิดเรื่องจะทำหนังสือเป็นเล่มๆ เป็นหลักฐาน มันก็เลยสนใจพระไตรปิฎก

การศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก

(ความรู้แค่ ปธ. ๓ พอศึกษาพระบาลีหรือ) ไม่เคยนึกสงสัยเลย เพราะเรามันไม่ได้อาศัยแต่ความรู้บาลี มันอาศัยความคิดนึก การใช้เหตุผล วิธีการใช้เหตุผล หรือเหตุผลที่ยังไม่มีใครรู้สึกกัน ถึงเดี๋ยวนี้พระไตรปิฎกก็ถือเอาตามตัวหนังสือไม่ได้ ยิ่งบัดนี้ยิ่งเห็นว่า ไม่ได้มากขึ้นทุกที ถือเอาตามตัวไม่ได้ ต้องเก็บเอาใจความ บางอันน่าจะฉีกทิ้งด้วยซ้ำไป แต่ว่าไม่พูด มันจะเกิดยุ่ง พระไตรปิฎกควรฉีกทิ้งไปสัก ๓๐ เปอร์เซนต์ เหลือแต่ที่มันไม่ตึงกัน มันเข้ากันได้ นั่นมันลึกจริงๆ (พระไตรปิฎก) ไม่ได้อ่านทุกตัว แต่ว่าเปิดทุกใบมี (หัวเราะ) เปิดทุกใบ ก็อย่างน้อยเห็นหัวเรื่องว่า นี่เรื่องอะไร เรื่องอะไร เป็นเรื่องที่เราต้องการจะได้เดี๋ยวนี้หรือไม่ ฉะนั้นตลอดที่ผ่านมา ๕๐ ปี ก็เปิดหลายรอบ หลายๆ เทียวหลายคราว แต่ว่าในอธิธรรมนั้นไม่จำเป็น เพราะมันไม่มีอะไรต้องการ เปิดเหมือนกันแต่เปิดหยาบๆ เอาข้อความมาเป็นเชิงอรรถของเรื่องจากพระสูตร เช่น เรื่องปฏิจจสมุปบาทจากพระโฆสฐีนี้มีใจความสำคัญ จากอธิธรรมอยู่ประโยคหนึ่งว่า "พอจิตเกิดกิเลส ปฏิจจสมุปบาทก็ตั้งต้น" อย่างนี้มีในอธิธรรม (การใช้พระไตรปิฎก) ใช้มีขณิกนิยาย สังยุตตนิกาย (มาก) ส่วนอังคุตตรนิกายก็รองลงมา แต่ก็เรียกว่ามาก ที่นิกายใช้น้อย (ที่ปริกษา) อยู่ทีสวนโมกข์หาคนปริกษายาก พยายามค้นร่อนอย่างนั้นอย่างนี้ ค้นที่นั่นที่นี่ หาทางเทียบเคียงอย่างนั้นอย่างนี้ คำบางคำต้องแปลงเป็นสันสกฤต แล้วก็ไปดูปทานุกรมสันสกฤต จึงจะได้คำแปลที่ได้ออกมา แต่ก่อนเราก็เชื่อว่าพระไตรปิฎกจะต้องไม่ได้ ครั้นมาถึงเดี๋ยวนี้พระไตรปิฎกก็ต้อง (หัวเราะ) พิจารณา จะต้องคัดเลือก จะต้องพิสูจน์ เรียกว่าไม่ถือเอาสักว่ามีในพระไตรปิฎก ต้องมองเห็นความดับทุกข์ได้จึงจะถือเอา (หัวเราะ)

วิธีอ่านหนังสือ

อ่านลวก (หัวเราะ) คืออ่านหนังสือนี้อ่านหยาบ อ่านเอาแต่ใจความลวกๆ ไม่ค่อยได้อะไรมาก มีนิสัยหยาบๆ ไม่ได้อ่านถึงขนาดขีดเส้นใต้ หรือว่าจดบันทึก มันอวดดีว่าไอ้เรื่องอย่างนี้มันรู้กันอยู่แล้ว ตรงๆ กับที่เราไม่รู้ ไม่ต้องขีดเส้นใต้ บางทีผมอ่านๆ ดูไม่ได้มีขีดเส้นใต้ ถ้ามีก็มีน้อยเต็มที ไม่เหมือนหนังสือคุณกวาง หนังสือคุณกวางขีดเส้นใต้เกือบจะทุกบรรทัด (หัวเราะ)

กล่องบัตรคำ

อ้อ! มี แต่เคยทำอยู่พักหนึ่ง เป็นบัตรคำประเภทธรรมะ เพื่อความสะดวกที่จะใช้ แล้วก็ทำได้ไม่เท่าไร ทำอะไรไม่จริงด้วยผมนะ และก็ไม่เคยมีความอดทน แต่ความคิดนะมี คิดจะทำอย่างนั้น คิดจะทำอย่างนี้ คิดจะเก็บความคิดดีๆ ไว้เป็นระบบ เป็นอะไรคล้ายๆ เพื่อจะสะดวก ความคิดยังมี จนกระทั่งบัดนี้ แต่เราทำไม่ได้ จะทำบัญชีเรื่องในพระไตรปิฎก ก็เคยคิด เดียวนี้เป็นอันว่า ยอมไม่มี ความคิดอย่างนั้นคือความคิดมันเหลืออยู่เพียงเรื่องเดียว เรื่องจะดับทุกข์อย่างไรเท่านั้นเอง

ร้านหนังสือ

ส่วนมากไปที่ร้านสี่กั๊กพระยาศรี กรุงเทพมหานคร ที่หน้าร้านเขียนว่า "มาตีไปตี" ร้านนั้นไปบ่อย แล้วหนังสือฝรั่งเขาขายถูกๆ เช่น National Geographic เยอะทีเดียวขายถูกๆ แต่ไม่มีปกหนังสือ หนังสือในร้านนั้นมันมีมากแต่ราคาเต็มอัตราทั้งนั้น เป็นร้านหนังสือสมบูรณ์แบบ แล้วกรุงเทพมหานครก็เลิกไปในที่สุด

ครูบาอาจารย์

ครูบาอาจารย์ที่เป็นบุคคลนั้นเราก็มีการรวบรวมมาฟัง มาวินิจฉัยกันอยู่เรื่อยๆ ข้อนี้ทำกันมาตั้งแต่ก่อนมีสวนโมกข์ เรียกว่าใครมีอะไรที่ไหน เราก็เอามาใคร่ครวญพิจารณา โดยมากเป็นเรื่องเทศน์ของผู้มีชื่อ องค์นั้นองค์นี้ เจ้าคุณอุปาสีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจันโท) สมเด็จพระสังฆราชวัดเทพศิรินทร์ หรือใครหลายๆ คน ที่น่านับถือซึ่งไม่ค่อยเป็นที่รู้จักแก่สังคมธรรมดาสามัญ ผมก็เคยอ่าน แต่มันเป็นเรื่องที่เนื่องมาจากการหัดเทศน์ ไม่กล้ามาวิจารณ์ว่าผิดว่าถูก แต่เราก็มีธรรมเนียมกันว่า ได้ฟังคนนั้นว่าอย่างนั้น คนนี้ว่าอย่างนี้ ก็รู้ส่วนที่เขาคัดค้านกัน การอธิบายธรรมะที่แหวกแนวที่สุดก็คงเจ้าคุณอุปาสีฯ ผมไม่มีความคิดที่ว่าดูถูกดูหมิ่น ยืนยันได้ เรามันยังเป็นเด็ก จะไปมีความคิดลบล้างผู้เฒ่าท่านนั้นทำไม่ได้ แม้ที่เป็นฆราวาสก็มี อย่างเช่น (หัวเราะ) กรมหมื่นวิวัชรวงศ์ปรีชา ผมอ่านหนังสือของท่านมาก ฟังความคิดเห็นมาก นั่นละแบบมหายาน เรื่องวิญญูณ เรื่องชาติหน้า แต่มันก็มีประโยชน์ที่ทำให้คน (หัวเราะ) มีศีลธรรม กลียดบาป กล้าบุญกันได้เหมือนกัน และส่วนที่เห็นตรงกันก็มี ที่นี้ก็เหลือแต่อรรถกถา นี่พูดได้ว่าไม่ยอมรับตามอรรถกถาไปเสียทั้งหมดแต่ก็ขอบคุณมาก ที่ว่าเราได้อาศัยบางเรื่องนี้ถ้าไม่อาศัยอรรถกถาละก็ ไม่มีทางตีความออกได้ อย่างนี้ก็มี พูดยากกว่าจะทำอะไรกับอรรถกถา เราคัดเลือกเอาที่ว่ามีประโยชน์หรือว่าใช้เป็นประโยชน์ได้ ที่ไม่เห็นด้วยก็เฉยเสียก็เสียเสีย ก็ไม่เอามา คำอธิบายธรรมะที่อธิบายข้อธรรมะแท้ๆ ของอรรถกถา เราก็รับเอาแต่บางส่วนอย่าง พระพุทธโฆษาจารย์เขียนอรรถกถาธรรมบทนั้น เอาเรื่องในที่ว่าท่านมีชีวิตอยู่มาสวมเข้ากับเรื่องครั้งพุทธกาล เรื่องการดูหมิ่นกษัตริย์ ยกย่องพราหมณ์ เป็นเรื่องในลังกาเสียมากกว่า จึงไม่มีเหตุผล ไม่มีความจำเป็นอะไรที่ต้องไปดูหมิ่นอรรถกถา แต่นั่นแหละ คำพูดมันจะหลุดปากไปเสมอว่า "เป็นเพียงอรรถกถาเท่านั้น" แต่ในใจจริงไม่ได้คิดจะลบหลู่ดูหมิ่น

คำอธิบายเรื่องปฏิจจสมุปบาทของอรรถกถา

เรียกว่าคนละแนว ที่ว่าอรรถกถาอธิบายปฏิจจสมุปบาทเพราะเป็นเรื่องหลายชาติ เกี่ยวข้องกันระหว่างชาติ เรียกว่ารอบหนึ่งเกี่ยวข้องกันระหว่างชาติหลายชาติ อรรถกถาทั้งหมดนั้น ผู้เขียนเป็นคนเดียวกับที่เขียนวิสุทธิมรรค เราตอนแรกก็เรียนอย่างนั้น แล้วก็ยอมรับอย่างนั้น แล้วเมื่อ สอนผู้อื่นก็สอนอย่างนั้น ต่อมา (หัวเราะ) เราแหวกแนวมาเป็น เรื่องชาติในความคิดนึกรู้สึก ตอนนี้เป็น เรื่องที่แยกทางกันเดินเลย แล้วมันก็ไม่ต้องกระทบกัน เลยยกให้เป็นเรื่องทางศีลธรรมและทางปรมัตถ ธรรม คำอธิบายอย่างนั้นก็มีประโยชน์ทางศีลธรรม คนนั้นตายแล้วไปเกิดเป็นอีกคน คนเดียวกันถ้าอย่าง นั้นมันเป็นสัสสตทิฎฐิ ส่วนเราไม่พูดถึงคนตายแล้วไปเกิด พูดว่าเมื่อไรเกิดตัณหา เมื่อนั้นมันก็ เป็นปฏิจจสมุปบาทรอบหนึ่งแล้ว ฉะนั้นวันเดียวมันเกิดตัณหาได้หลายหน เกิดตัณหาทุกที เป็นทุกข์ทุก ที หมายความว่า เป็นทุกข์ทีหนึ่ง ก็ปฏิจจสมุปบาทรอบหนึ่ง ในวันเดียวก็ได้หลายรอบ มันขัดกับอรรถ กถาที่ว่าเอาส่วนเหตุไว้ชาตินี้เอาส่วนผลไว้ชาติโน้น แล้วกลายเป็นเหตุ เพื่อผลในชาติต่อไปอีกแล้ว (หัวเราะ) สำหรับเรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้ มันเดินคนละแนว ถึงพวกโน้นก็คัดค้านไม่ได้ ที่เราจะพูดว่า เกิด ตัณหาทีหนึ่ง ก็ปฏิจจสมุปบาทรอบหนึ่ง มันไม่มีใครคัดค้านได้ดอก แม้ในอภิธรรมก็ยอมรับคล้ายๆ อย่างนั้น คือบัญญัติ พอมันเกิดกิเลสวันละก็หน ปฏิจจสมุปบาทก็ตั้งต้นเท่านั้นหนเท่านั้นรอบ อ่าน ข้อความในพระบาลีโดยตรงมากขึ้น และในที่สุดมันสะดุดขึ้นมาเองว่า ก็หลักปฏิจจสมุปบาทมันมีอยู่ชัด แล้วนี่ว่า ถ้ามีตัณหา ก็ต้องมีอุปาทาน มีภพมีชาติ และเราก็มีตัณหาวันละหลายๆ หน (หัวเราะ) จะไป คาบเกี่ยวกันตั้งชาติชนิดเข้าโลงทีหนึ่งอย่างนี้ อย่างไรได้ ก็เลยหาทางพิจารณาว่าเป็นอย่างไรกัน ในที่สุด ก็พบว่าคำว่า "ชาติ" นี้มัน ๒ ความหมาย ถ้าทางร่างกายเกิดจากท้องแม่มันครั้งหนึ่งเดียว เกิดแล้วก็เลิก กันไป แต่ชาติที่เกิดมาจากตัณหาอุปาทานมันมีทุกคราวที่เกิดตัณหา วันหนึ่งได้หลายๆ หน เป็นอุปาทาน วันละหลายๆ หน จะมีภพมีชาติได้วันละหลายๆ หน คือไม่ใช่ชาติทางร่างกาย ไม่ต้องเข้าโลง จึงแยกตัว ออกมา และมันก็ยิ่งหาเหตุผลหลักฐานอะไรมาส่งเสริมมากขึ้น และก็พบขึ้นเรื่อยๆ และความคิดนึกทาง เหตุผลที่มันออกมาเอง อย่างที่ว่านี้มันก็มีมากขึ้นเรื่อยๆ เราเลยพบหลักที่เรียกว่า ภาษาคนภาษาธรรม เพราะเหตุนี้ชาติในภาษาคน เด็กๆมันก็เห็นเกิดจากท้องแม่ ชาติภาษาธรรม เกิดโดยจิตใจ เกิดเป็น ความคิดเป็น ตัวกูของกู ขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง ไม่มีใครมองเห็น แล้วมันไม่ต้องเกิดทางท้องแม่ มันเกิดผลง ขึ้นมาในความรู้สึกคิดนึก ถ้าความอยากมันเป็นไปแก่กล้าแล้ว ความคิดว่าตัวกูผู้อยากมันเกิดขึ้นมาเอง เกิดอย่างนี้คือความเกิดทางภาษาธรรม ก็เลยในที่สุดเอาเป็นว่า ยกปฏิจจสมุปบาทแบบอธิบายกันคร่อม ภาพร่อมชาติไว้ เพื่อส่งเสริมศีลธรรมแบบปรมัตถธรรมหรือสัจธรรมโดยแท้จริง คือแบบที่ไม่ต้องข้ามภพ ข้ามชาติ เพียงในชาติเดียวก็มีหลายรอบหลายวงแล้ว และมันก็คาบเกี่ยวกันระหว่างวงความคิดว่าตัวกู ครั้งนี้มีผลต่อเนื่อง ไปถึงการเกิดตัวกูครั้งหลัง แต่มันไม่เป็นคน มันเป็นเพียงกระแสจิตชนิดนี้เก็บไว้สอน ในชั้นปรมัตถธรรม เพื่อความหลุดพ้นโดยตรง (เวลาที่ใช้พิจารณาเรื่องนี้) ก็เป็นปีๆ คิดดูสวนโมกข์ ๕๐ ปี (หัวเราะ) สักครั้งหนึ่งก็ ๒๕ ปี เห็นจะได้ เดียวนี้มันกลายเป็นย่ำเหมือนตอกตะปูว่า ต้องเป็นอย่างนี้ อย่างอื่นไม่สำเร็จประโยชน์ จะกันกระแสปฏิจจสมุปบาทได้อย่างไร ถ้ามันอยู่คนละชาติเรื่องอยู่ที่นี่ เดียวนี้ ตาเห็นรูป หูฟังเสียง เป็นต้น ควบคุมให้ดี อย่าให้ปรุงไปจนถึงความทุกข์ นี่เป็นวิทยาศาสตร์ อย่างยิ่ง

เกณฑ์วินิจฉัยปัญหา

หลักทั่วไปเป็นเกณฑ์วินิจฉัย คือหลัก มหาปเทศ ในมหาปริณิพพานสูตร แล้วก็มีมหาปเทศ ๔ ในวินัย ที่นี้ก็หลักตัดสินธรรมวินัยที่ตรัสแก่พระปชาบดีโคตมี และที่เข้มข้นที่สุดก็คือ กาลามสูตร นี่เรารู้จักใช้ (หัวเราะ) รู้จักใช้ตั้งแต่แรกๆ ถ้ามีปัญหาเกิดขึ้น จะใช้ ๔ เครื่องมือนี้ ใครๆก็ต้องถือหลักอย่างนั้น (เกณฑ์วินิจฉัยทั้ง ๔) แล้วแต่เรื่องมันจะเกิดขึ้นในแง่ไหน ควรจะใช้อย่างชุดไหนเรื่องเกี่ยวกับวินัยก็ใช้มหาปเทศของวินัย ถ้าเกี่ยวกับสูตรต้นตะก็ใช้ของสูตรต้นตะ และสูตรต้นตะมีตั้ง ๓ แห่งอ่านตามตัวบทนั้นก็พอรู้ได้เองว่าควรใช้ในการกรณีอย่างไร กาลามสูตรนั้นเพียงแต่ว่าไม่เชื่อทันทีเท่านั้น ให้เอาไปจับหลักเกณฑ์ที่ว่าดับทุกข์ได้อย่างไรหรือไม่ ส่วนหลักตัดสินธรรมวินัยในโคตมีสูตรนั้นชัด บอกว่าอย่างนั้น ถ้าอย่างนั้นๆไม่ใช่ (การใช้โคตมีสูตร จะใช้ก็ข้อ) มันแล้วแต่เรื่องสิ บางเรื่องจะใช้แต่ข้อสงสัยข้อเท่านั้น ถ้าทั้ง ๘ ข้อ (หลักตัดสินธรรมวินัย ๘ ประการ ถ้าธรรมเหล่าใดเป็นไปเพื่อ ๑. ความคลายกำหนด ๒. ความหายคิด ๓. ความหมดเครื่องผูกมัด ๔. ความไม่ประกอบทุกข์ ๕. ความไม่พอกพูนกิเลส ๖. ความยากอันน้อย ๗. ความมกน้อย ๘. ความสันโดษ ๙. ความสงัด ๑๐. การประกอบความเพียร ๑๑. ความเลื่องง่าย ๑๒. ธรรมเหล่านี้พึงรู้ว่าเป็นธรรมเป็นวินัย เป็นคำสั่งสอนของพระศาสดา) มันครบถ้วน เผื่อไว้หมดส่วนในมหาปเทศ สูตรต้นตะนั้นมันกว้างๆ ถ้าข้อที่พูดขึ้นมาที่ เสนอขึ้นมาอันไหนมันเข้ากันได้ กับหลักส่วนใหญ่ทั้งหมดในสูตรต้นตะและในวินัย ก็มันแหละใช้ได้ คือดับทุกข์ได้ตามแบบพุทธศาสนา ถ้ามันใช้กันไม่ได้กับสูตรทั่วไป หรือวินัยทั่วไป ก็ไม่ใช่หลักในพุทธศาสนา นี่กล่าวไว้อย่างกว้างที่สุดแล้ว (หัวเราะ) อย่างดีที่สุดแหละ ส่วนกาลามสูตรนั้น มันก็พูดกว้าง ว่ายังไม่เชื่อแม้พระพุทเจ้าตรัสเอง ต้องพิสูจน์เห็นความดับทุกข์ได้เสียก่อนแล้วจึงจะเชื่อ แล้วจึงต้องลองปฏิบัติดู เมื่อเรียนหลักทั่วไปไปมากพอแล้ว มันก็รู้ได้เอง ว่าคำกล่าวนั้นเป็นไปเพื่อบรรเทากิเลสหรือไม่ เพื่อกำจัดกิเลสหรือไม่ เพื่อสกัดกั้นกระแสแห่งปฏิจจสุมพาทหรือไม่ ถ้ามันเป็นอย่างนั้นก็ใช้ได้ ศึกษากาลามสูตรแตกฉานแล้ว ก็เป็นผู้สามารถที่จะวินิจฉัยอะไรได้ด้วยตัวเอง (หัวเราะ) ไม่ต้องเชื่อผู้อื่น และแม้ที่จะเชื่อตัวเอง เชื่อความคิดของตัวเอง ก็ยังต้องเอาความคิดของตนเองไปวินิจฉัยดูก่อน ว่ามันถูกกับเรื่องดับทุกข์หรือไม่ นี่ควรจะศึกษาหลักกาลามสูตร กันไว้ให้มากที่สุด ถ้าปฏิบัติหลักพุทธศาสนา เมื่อยังไม่เห็นทางที่จะดับทุกข์ได้ก็เก็บไว้ก่อนรอจนกว่ามันจะมีเหตุผลแสดงออกมา ให้ปัญญามาก่อนศรัทธาเสมอ พูดถึงปัญญาที่ต้องระวังให้ดี (หัวเราะ) ถ้ายังไม่เคยมีปัญญาอาจจะศึกษามาผิดก็ได้ ฉะนั้นต้องย่ำลงไปด้วยคำว่า มันทำลาย โลภะ โทสะ โมหะ ต้องหยั่ง ต้องทดลอง ต้องใคร่ครวญสอบสวนดูให้มาก มันอยู่ในยุคสมัยที่จะต้องเพิกถอนมมายหลายอย่างหลายชนิด

ความถูกต้องที่มั่นดับทุกข์ได้

(ศึกษาค้นคว้าอะไรด้วยตัวเองตลอด ไม่ค่อยฟังความเห็นคนอื่น) ผมถือความถูกต้องที่มั่นดับทุกข์ได้ จะต้องไปเชื่อคนอื่นทำไม เพราะคนอื่นมันต้องเชื่อคนอื่นที่เขาว่าถูกว่าดี เราไม่เชื่อเราว่าถูกหรือดีตรงมั่นดับทุกข์ได้ เราก็ก็นั่งอยู่เองว่าดับทุกข์ได้หรือไม่ ถือหลักอันนี้ ต้องการให้คนอื่นถือด้วย คำว่า ถูกที่ดับทุกข์ได้

หลักการปฏิบัติธรรม

หนทางแห่งการบรรลุธรรมโดย ๕ วิธี

มันหลายความหมาย เราค้นเรื่องดับทุกข์เพื่อดับ และค้นความดับทุกข์อย่างยิ่ง ที่นี้เราก็มียหลักของเรา หรือหลักทั่วไปก็ได้ว่า สิ่งใดที่เรารู้แล้วมันก็ควรพูด มันก็เลยพูด จึงทำพร้อมๆ กันมาทั้งสองอย่าง แล้วการที่จะต้องพูดนั้นแหละ มันทำให้ต้องระมัดระวังมากขึ้น ให้คิดให้ละเอียดพิเศษมากขึ้น เพื่อมันจะได้ไม่ผิด มันก็เลยกลับเป็นผลดีในการที่ไปพูดหรือต้องพูดด้วย รวมความแล้วมันเพิ่มประโยชน์ขึ้นมาอีกอย่าง และความดับทุกข์ก็ไม่ได้เสียไป ได้ตามที่ควรจะได้ นอกนั้นเป็นของพลอยได้แฝงเข้ามา แล้วไม่มองว่ามันจะทำให้เสียหาย ถึงขนาดที่ว่า ถ้าไม่มีจะมีผลดีกว่านั้น เพราะมันไม่มองเห็นว่าจะไปทำอะไรให้ดีกว่านี้ถ้าไม่ทำสิ่งนี้ด้วย ก็เลยทำสิ่งนี้ด้วย ก็เลยกลายเป็นเรื่องใหญ่ เรื่องหนึ่งแฝงไว้ในเรื่องเล็กด้วย ผมบอกผู้อื่นนานแล้ว แม้จนกระทั่งบัดนี้ว่า ถ้าคุณอยากรู้เรื่องอะไร คุณจงตั้งต้นการศึกษาเหมือนอย่างว่าเราจะไปเป็นครูเขาในเรื่องนั้น เรียนให้มากในเรื่องนั้น แล้วคุณจะรู้เรื่องนั้นดี ดีจนพอ ดีจนเกินพอ ไม่ว่าเรื่องอะไร ถ้าเราอยากรู้เรื่องนั้น อยากรู้ศึกษาของเรา เราจะทำให้เหมือนกับว่าเราจะเป็นครูสอนเรื่องนั้นทุกเรื่อง มันมีหลักอย่างนั้น คือมันเรียนมาก คิดมาก มันทบทวนมาก มันก็เลยได้ผลดีกว่าที่จะตั้งใจสอน เพียงแต่ว่ารู้คนเดียว ก็ยืนยันจนบัดนี้ ถ้าใครอยากรู้เรื่องอะไร ก็ให้ตั้งต้นเรียนเหมือนอย่างจะไปเป็นครูเขา (การสอนคนอื่นมากมาย มีส่วนเปลี่ยนแปลงคุณภาพจิตใจเพียงไร) โอ๊ย! มันไม่สู้รับเข้ามา คือรับเข้ามามาก มีผลมากกว่าที่ให้ออกไป การศึกษาเพิ่มเติมเข้ามามากกว่าที่เราสอนมากนัก ที่สอนนี่นิดเดียวเท่านั้น แล้วมันก็เป็นผลจากการที่รับเข้ามาคือฟังเข้ามา แล้วว่าที่จริงมันเรียกว่าทำทุกอย่าง รับเข้ามา หรือฟังเข้ามาก็ทำ สอนออกไปก็ทำ สาธยายก็ทำ ใคร่ครวญโดยตรรกนี้ก็ทำ ทำวิปัสสนา ทำสมาธิก็ทำ เลยเรียกว่า ครบทั้ง ๕ อย่าง อย่าทำแบบเบนไปเบนมา เหวี่ยงไปเหวี่ยงมา หรือทิศทางใด ต้องเร่งขึ้นมาพร้อมๆ ทุกอย่าง เร่งขึ้นมาพร้อมๆ ที่ละนิดๆ เหมือนการก่อกองพลูกบอกคนขึ้นหลังเถาะว่า ทำมาอย่างนี้ ไม่ได้มีการเบนหรือเลี้ยวไปเลี้ยวมา ทำพร้อมๆ กันมา แล้วก็โดยไม่ได้ตั้งใจเตลิด มีความอยากรู้ ก็อ่าน ฟัง ค้น ถึงเวลาเทศน์ ก็เทศน์ตามสะดวกตามพอใจ เวลาท่องอย่างไหว้พระสวดมนต์ทำวัตร เป็นเวลาท่อง ก็ท่อง คิดค้นเพื่อได้ตอบปัญหาฝึกปฏิบัติญาณอย่างนี้มาก การเพ่งมาให้เห็นแจ้งในทางภายในนี้ มันฝักฝักกับเรื่องเหล่านี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องสุญญตานี้ เป็นเรื่องที่รื้อออกมาจากทุกอย่างที่ศึกษาที่ตั้งใจปฏิบัติ ค้นๆ ออกมาเพื่อจะเข้าใจของตัวเอง และจะพูดให้คนอื่นฟัง แล้วก็เพื่อจะกำจัดความทุกข์ ความกระวนกระวาย ไม่ให้กระวนกระวายใจในบางครั้งบางคราวด้วย ออกมาเป็น เช่นนั้นเอง บ้าง ช่างหัวมันบ้างทุกเรื่อง (ทั้ง ๕ วิธีในวิมุตตายนตสูตร เพื่อการบรรลุธรรม) มันทำให้เกิดความพอใจ เกิดปิติ เกิดสุข แล้วจึงจะปัสสัทธิ จึงเป็นสมาธิ จึงจะเห็น จึงจะเดินไปตามกระแสจิตล้วนๆ เราจะทำตามที่มีเหตุผลให้ทำ ทำไปแล้วได้ประโยชน์ทั้งนั้น ลองทุกอย่างเท่าที่จะทำได้และควรลอง หรือลองได้ (หัวเราะ) ทุกด้านทุกแง่ทุกมุม ที่มันอยู่ในวิสัยที่ลองได้ สิ่งต่างๆ มันก็เช่นนั้นเอง ก็ไม่ได้ลองทุกสิ่ง มันลองสัก ๑๐ เปอร์เซ็นต์ จะไม่ถึงแต่มันรู้หมดเลยว่ามันเช่นนั้นเอง แค่นั้นเอง อย่างเรื่องเพศตรงข้ามก็ไม่มีโอกาสลองอะไร แต่มันมีความแน่ใจว่า มีไปก็เช่นนั้นเอง แค่นั้นเอง สักว่าแค่นั้นเอง มันก็หมดไป ปัญหาทั้งหมดไป สติปัญญาที่เล่าเรียนมาทางอื่น ศึกษาทางอื่นพอจะรู้ได้ว่ารสทางเพศ เพศรสก็แค่นั้นเอง แคंब้าวบเดียวเท่านั้นเอง วิเศษวิโสอย่างไรไม่ได้ เพราะมันวบเดียว มันเป็นเรื่องของกิเลส ไม่ใช่เรื่องของสติปัญญา

ธรรมะที่ใช้มากที่สุดในชีวิตปฏิบัติธรรม

ถ้าคะแนนเท่ากัน ก็ไม่พ้นเรื่องที่เป็นธรรมะอยู่แล้ว การพิจารณา สติสัมปชัญญะ ใคร่ครวญโดยโยนิโสมนสิการ ที่ได้รับประโยชน์มากที่สุด การเพิ่มพูนความรู้หรือปัญญาอันลึกซึ้งมันก็มาจาก โยนิโสมนสิการ ไม่ว่าเรื่องบ้าน เรื่องโลกเรื่องธรรมะ การรับเข้ามาโดยวิธีใดก็ตาม เช่นฟังจากผู้อื่น อ่านจากหนังสือ หรือจากอะไรก็ตาม ที่เรียกว่า นอกตัวเรา ฟังเข้ามา พอถึงแล้ว ก็โยนิโสมนสิการเก็บไว้ เป็นความรู้ เป็นสมบัติ พอจะทำอะไร จะลงมือทำอะไร ก็โยนิโสมนสิการในสิ่งที่จะทำให้เกิดที่สุด มันก็ผิดพลาดน้อยที่สุด เรียกว่าไม่ค่อยจะผิดพลาดเลย เท่าที่จำได้ในความรู้สึก อะไรที่ควรกระทำ จะได้ จะมี มันไม่เคยพลาด เพราะเราเป็นคนโยนิโสมนสิการ ตลอดเวลาและรู้สึกได้ว่า ฉลาดขึ้นมาก็เพราะเหตุนี้ ถ้าจะเรียกว่า ฉลาดนะ

เกิดมาทำไม

ผมเกิดมาก็ไม่รู้ ว่า "เกิดมาทำไม" เป็นเด็กๆ ไม่มีทางรู้ว่า "เกิดมาทำไม" พ่อแม่ก็ไม่ได้สอนว่า "เกิดมาทำไม" แต่ก็ได้รับการดูแลว่าทำอย่างนั้นทำอย่างนี้ ที่เรียกว่า ติๆ ให้เรียนหนังสือ ให้ประพฤติดี ก็ดี ไม่รู้ว่า "เกิดมาทำไม" จนกระทั่งเป็นหนุ่ม ก็ยังไม่รู้ว่า "เกิดมาทำไม" เพื่อประโยชน์อะไร แต่มันก็ได้กระทำทุกอย่างตามที่เขาสอนให้ทำ ตามขนบธรรมเนียมประเพณีมีให้ทำ จึงมีการศึกษา มีการทำมาหากิน ที่นี้ถึงคราวที่จะบวชนี้โยมอยากจะเห็นบวช หรือบวชตามธรรมเนียม ก็ไม่รู้ "เกิดมาทำไม" แต่เอาละ บวชตามธรรมเนียมคงจะดีแน่ มิฉะนั้นเขาคงไม่ตั้งธรรมเนียมบวช มันก็บวช บวชแล้ว มันก็เรียนธรรมะมา ก็ยังไม่รู้ว่า "เกิดมาทำไม" เรียนธรรมะ ๓ ชั้นแล้ว ก็ยังไม่รู้ว่า "เกิดมาทำไม" เป็นครูแล้ว ก็ยังไม่รู้ "เกิดมาทำไม" จนกระทั่งเรียนบาลีก็ยังไม่รู้ มันเพิ่งรู้เมื่อมีสวนโมกข์แล้ว ศึกษาธรรมะในชั้นนี้ ในชั้นลึกมากเข้าๆ จึงค่อยๆ รู้ ว่าเราควรจะต้องเป็นสรุปความว่า "เราเกิดมาทำไม" ความคิดมันก็แย้งว่า ก็เราไม่ได้ตั้งใจจะเกิดมานี้ ทำไมเราต้องรับผิดชอบเรื่องนี้สักเล่า แต่ในที่สุดมันก็ต้องรับผิดชอบแหละ ถึงไม่ได้ตั้งใจจะเกิดมา เพราะเกิดมาแล้ว ก็ต้องทำอะไรจึงจะดี ก็พบเรื่องนี้ ทำเรื่องที่ไม่เป็นทุกข์ เพราะฉะนั้นเราเกิดมาอย่าอยู่อย่างเป็นทุกข์ อย่าทำสิ่งที่ เป็นทุกข์ เกิดมาให้ได้รับสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้ สรุปครั้งแรกอย่างนี้กันก่อน แต่ก็ยังไม่ค่อยรู้ว่าอะไร จะพูดว่าเพื่อนิพพาน เพื่อได้นิพพานมันก็พูดไม่เป็น พูดไปไม่ถูก นึกไปไม่ถึงตัวนิพพานคืออะไร แต่เมื่อทำงานกับธรรมะมากเข้า ทั้งการเรียนด้วยตัวเองและเผยแผ่แก่คนอื่นนี้ มันบังคับบาปทีละน้อยๆ ให้ตอบคำถามว่า เราควรจะต้องเกิดมาทำไม ผมก็สรุปเอาเองว่า เกิดมาเพื่อได้สิ่งที่มนุษย์ควรจะได้ ถ้าเราได้สิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้ แล้วมันคืออะไร มันจึงค่อยได้ไปตามทางของนิพพาน ให้มีชีวิตที่เย็นไม่เป็นทุกข์เลย นั่นแหละคือสิ่งที่ดีที่สุด ที่มนุษย์ควรจะได้ เรียกว่าเพื่อจะให้มีชีวิตที่จะไม่เป็นทุกข์ มิฉะนั้นก็เท่ากับเกิดมาไม่มีค่าอะไร เราไม่มีความทุกข์ก็เลยพลอยผสมโรงกับความเพลิดเพลินในการทำเพื่ออย่างนี้ ผึกฝนให้ทำอย่างนี้ให้ดีที่สุด ค่อยๆ รู้ละเอียดมากเข้าก็เข้าร่องรอยของธรรมะที่ว่า ไม่มีโลกะ ไม่มีโมหะ ไม่มีกิเลส ไม่มีความทุกข์ใดๆ ที่นี้ก็มาคิดเรียนลัดเอาบ้าง ไม่ต้องการอะไรให้มากไปกว่าที่จำเป็น กระทั่งรู้ว่าทำจิตอย่างไร อะไรจะเกิดขึ้น เราก็ไม่เป็นทุกข์ก็แล้วกัน ระหว่างนี้ก็สอนวิธีเรียนลัดโดยมาก ผสมโรงกับพระธรรมของพระพุทธเจ้า ถ้ามันรู้เรื่องอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วมันก็จะไม่เป็นทุกข์ มันจะเฉยได้เอง มันจะเช่นนั้นเอง ประกอบกับอายุมันมากเข้าทุกที เวลาเหลือน้อยลงทุกที มันก็ยิ่งง่ายให้พอดีกับตายเท่านั้น เดี๋ยวนี้ไม่ค่อยสนใจที่จะ

มีเกียรติ ไม่สนใจจะบรรลุถึงนิพพานหรือไม่ เป็นพระอรหันต์หรือไม่ ไม่อยู่ในความคิด รู้แต่ว่าอยู่อย่างไม่มีทุกข์เรื่อยๆ ไปก็พอแล้ว ทำประโยชน์ให้เพื่อนมนุษย์ให้มากที่สุดด้วย ตัวเองก็สบายดีด้วย ทำผู้อื่นให้ได้รับประโยชน์อย่างที่เราได้รับด้วยเรื่อยๆ ไป แค่นี้ก็พอแล้ว จะเป็นอะไร สักแค่นี้ ไม่สนใจ เรื่องความบัญญัติว่าเป็น โสดา สกทาคา อรหันต์ เดียวนี้ไม่อยู่ในความสนใจ ไม่อยู่ในความรู้สึก มันไม่ต้องการภพ คือความเป็น มันอยู่ในลักษณะที่ว่างจากภพว่างจากความเป็น เหลือแต่ร่างกาย จิตใจ นามรูป เคลื่อนไหวไป ในลักษณะที่ไม่เป็นทุกข์ ให้มีประโยชน์มากที่สุด จนกว่ามันจะดับลงไป เหมือนกับว่า ตะเกียงหมดน้ำมัน ไม่ต้องถามว่าไปไหน ไฟหมดเชื้อเพลิง ไม่ต้องถามว่าไปไหน จบกันแค่นั้น นี่แหละ เรื่องที่พูด ได้มีแค่นี้ ถ้าใครเห็นด้วย มันก็ทำตามได้ไม่ยากเลย ถ้าไม่เห็นด้วย ก็ไม่มีทางที่จะทำอะไรได้ เพราะเขาต้องการจะเป็นนั่นเป็นนี่ ได้นั่นได้นี้ อะไรก็ไม่ว่า อุดมคติบ้างบอๆ เราไม่ต้องการ ต้องการแต่วันหนึ่งๆ ไม่มีความทุกข์ ความรู้สึกว่าเป็นอะไรนั่น เป็นของหนัก ทรมาณจิตใจ เป็นอะไรๆ พิเศษเท่าไร ไม่ดับทุกข์หรอก ถ้าต้องการจะเป็นอยู่มันยังไม่สิ้นทุกข์ ไม่เป็นอะไร ไม่ต้องเป็นอะไร มันหมดปัญหา มันไม่ต้องเป็นภาระหนัก ชีวิตที่ไม่มีภาระ ก็คือชีวิตที่ไม่ได้เป็นอะไร ไม่ได้หมายมั่นยึดมั่นให้เป็นอะไร มันเป็นหลักที่ใช้ได้ทั่วสากลโลก เฉพาะผู้ที่เข้าใจได้

ทุกขอริยสัจ

รู้ว่าสิ่งที่เป็นความทุกข์ เคยกัดเรา เคยทรมานเรา เราก็รู้จักสิ่งนั้น โดยความรู้สึกอยู่แล้ว แต่เราไม่ได้เรียกเป็นภาษาบาลีอย่างนั้นอย่างนี้ ตัณหาความอยากอย่างโง่เขลา อย่างอวิชชา เราก็เคยมา เรา รู้สึกเพราะเราเคยมา แต่เราไม่รู้จักชื่อภาษาบาลี ถ้าเราสังเกต ทุกที่ที่เราอยากอย่างบ้าๆ มันทรมานใจ นั่นแหละทุกขอริยสัจ ส่วนที่ว่างไม่เกิดสิ่งเหล่านี้ มีความสงบสุข เราก็เคยผ่านมาบ้าง เพราะมันก็มีกันมา ทุกคนเวลาที่กิเลสมันไม่ปรากฏนั่นแหละ คือความดับทุกข์ (หลักธรรม) มันรู้ทีหลัง มันรู้ได้จากที่มันเกิดขึ้นได้อย่างไร จากภายในโดยตรงมันรู้ได้ รู้ได้ก่อนจะมาศึกษา เรื่องชื่อเสียงเรียงนามของธรรมะของ สิ่งเหล่านี้ มาทีหลัง มันสอนทุกที่ที่เราไปสัมผัสอะไรเข้า มันก็สอนให้ทุกที่ ไปหลงในรสอร่อยของมัน มันก็เริ่มคิดผิด มันทำให้เราต้องเจ็บปวดเสียทีก่อน จึงค่อยรู้จัก ความไม่รู้วิชา หรือว่าตณฺหา กามตัณหา กามารมณ์ มันมีอำนาจปิดบังไม่ให้รู้ไม่ให้คิดลึกลงไปได้ มันก็มีอยู่แค่นี้ มันติดอยู่เท่านั้น แต่ มนุษย์ควรจะทะลุออกไปได้ สัตว์เดรัจฉานทะลุออกไม่ได้ โชคดีที่มีธรรมะให้เรียนให้อยู่แล้ว มันไม่ต้อง คลำมาก เพราะพระพุทธเจ้ากล่าวให้จนเพียงพอ เราก็สะดวก ง่ายที่จะเดินตามนั้น ตามที่ได้แนะไว้แล้ว ตามหลักต้องถูกความทุกข์คุกคามข่มขี่เอา แล้วอยากจะดับทุกข์ จึงดิ้นรนเพื่อจะดับทุกข์ จึงไม่สนใจ เรื่องดับทุกข์ ที่เรียงไว้เป็นลำดับดีแล้ว เป็นลำดับตามธรรมชาติ แต่เห็นความทุกข์ล้วนๆ ไม่เห็นถึงราก เหตุของความทุกข์ ก็เรียกว่ายังไม่เห็นโดยสมบูรณ์ ความดับทุกข์ก็เหมือนกัน ต้องเห็นวิธีที่จะให้ดับได้ด้วยจึงจะสมบูรณ์ แยกเป็น ๒ ตอน ทุกข์กับการดับทุกข์ การปฏิบัติมรรคมงคล ๘ มันเป็นการปฏิบัติ ชนิดที่ว่าเป็นพื้นฐาน ให้มีความถูกต้องอย่างนั้นตลอดเวลา จะไม่เกิดกิเลส และไม่เกิดทุกข์สัมมาวิหาโร เป็นอยู่โดยชอบ โดยเด็ดขาดก็คือพระอรหันต์

สัมมาทิฐิ

สัมมาทิฐิ เห็นถูกต้องตามที่เห็นจริง มีหลายๆ แบบ คือเห็นความจริงในรูปแบบของอริยสัจ ๔ เห็นความจริงในรูปแบบของไตรลักษณ์ เห็นความจริงในรูปแบบของปัจจุสมุปบาท เห็นความจริงในตถาตา อิทัปปัจจยตา ธัมมัญญุตตา ธัมมนิยามตา กระทั่งเห็นไม่เป็นบวก ไม่เป็นลบ ไม่เป็นแง่ดี ไม่เป็นแง่ร้าย

รุดงควัตร

กินง่าย อยู่ง่าย อยู่ที่ไหนก็ได้ ไม่มีปัญหาอะไรอีกต่อไป เรื่องกินเรื่องอยู่ ต่ำแล้วมันมีแต่จะสูง ต่ำถึงที่สุดแล้วมันจะกลับขึ้นมาสูง ถ้าใช้คำว่าอยู่สูง หมายถึงอยู่สูงด้วยกิเลส เรื่องกินอาหารตามที่ได้มา ไม่ได้แกล้งทำให้ยุ่งยากลำบากขึ้น เรื่องนอนก็นอนอย่างต่ำที่สุด บางทีก็มีเสื่อ บางทีก็ไม่มีเสื่อ หนุนหมอนไม้ รองด้วยสังฆาฏิพับ มุ้งไม่มี เว้นแต่ไม่สบายเจ็บไข้ (การอยู่กับธรรมชาติ) มันก็พัฒนาทางด้านจิตใจเป็นส่วนใหญ่ เรื่องหนังสือรองลงไป กินอยู่ไม่มีความหมายอะไร กินอิ่มแล้วก็แล้วไป ก็รู้สึกว้าเหวเหมือนกันที่ทำงานปริยัติ แม้เวลาทำงานทางจิต ทำภาวนาก็ไม่เห็นมีปัญหาอะไร มีแต่ความเข้มข้น มีแต่ความเฉยได้ ไม่ค่อยรู้สึกกระวนกระวายเดือดร้อน หรือไม่มีปัญหาอะไรเกี่ยวกับเรื่องกินหรือเรื่องอยู่ การเป็นอยู่อย่างธรรมชาติ ช่วยให้รู้จักธรรมชาติง่ายขึ้น ในแง่ของที่ว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา หรือในแง่ที่มันจะต้องเป็นไปอย่างนั้น ซึ่งไม่ต้องดัดแปลง ไม่ต้องลำบากยากเย็น เป็นอยู่อย่างธรรมชาติเพื่อให้จิตใจเกลี้ยง ช่วยให้จิตใจเหมาะแก่ที่จะเข้าไปในธรรมชาติ ส่วนใหญ่มันก็เป็นรูปธรรมอยู่ แล้วก็เห็นชัด ส่วนนามธรรมมันก็ขึ้นอยู่กับจิตใจที่สบายปกติเกลี้ยง จิตใจปกติ อารมณ์ดี อย่างนี้มันทำได้ดีเหมือนกัน ผมอยากจะพูดว่า อย่าไปนึกกับมันนักเรื่องนี้ ทำไปก็แล้วกัน ทำที่จะทำ ทำที่อยากจะทำ อย่าไปคิดให้มันเกิดปัญหา มันไม่มีแบบอะไรที่ตายตัว เอาตามสบายอย่างง่ายที่สุด อย่าให้มันมีปัญหาแล้วกัน ไปจำกัดตายตัวอย่างนั้นอย่างนี้ยิ่งบ้าใหญ่ อย่าไปรู้ไปใช้มันมากนักแหละดี

ปฏิบัติเคร่ง

คำว่าเคร่งครัดไม่มี ตั้งใจจะทำให้ดีที่สุด แต่ไม่เข้าเขตที่เรียกว่าเคร่ง เคร่งกับเคร่งมันคนละคำทีเดียว ไกลกัน เคยทำให้เคร่งเพื่อทดลองว่ามีดีอะไร คือทดลองดูผลความเคร่ง เรื่องกินผัก เรื่องไม่นอนอะไรเหล่านี้ เคยทำนั้น (หนังสือ "คำสอนผู้บวช") สำหรับความรู้สึกผู้บวชใหม่ ควรจะเรียกว่าเคร่งก็ได้ แต่อย่าให้มีความหมายเป็นครัด หรือเครียด คำว่า "เคร่ง" มันกำกวม ๒ ความหมาย เคร่งในอุปาทาน เป็นบ้าก็ได้ เคร่งด้วยสติปัญญามันก็พอดี มีสมาธิปฏิบัติพามา มันก็พอดี มีสมาธิปฏิบัติพาคือหลักเกณฑ์ของการเคร่ง เคร่งส่วนใหญ่มักจะอวดตน เคร่งเพื่ออวดคน ที่ว่าเคร่งเพื่อจะให้กิเลสหมดเร็วขึ้น มีน้อยมาก (พระครูเลกยาเสพต) แม้แต่บุรุษก็ยังไม่เลิกละ แล้วจะไปทำอะไรกับภิกษุภิกษุณีภิกษุณีจะทำได้ยังไง เขาก็เป็นคนอ่อนแอ ในส่วนที่เขาไม่ถือหลักว่า ถ้าไม่ดีแล้วต้องทิ้ง ไม่ถือหลักว่า ถ้ารู้สึกว้าสิ่งนี้เป็นโทษ ไม่มีประโยชน์แล้วไม่ละ เรื่องพื้นฐานง่ายๆ ต้องละกันก่อน ในเรื่องอย่างนี้ไม่มีเล็กน้อย ถ้าเป็นทางจิตใจ ไม่มีอะไรเล็กน้อย มันเสียหลักหมด (บางคนถือหลักว่า เรื่องนี้มันไม่เสียหายมากนัก เรายอมเสียไปก่อน แล้วพยายามป้องกันเรื่องที่จะเสียหายมากกว่า) ผมไม่เห็นด้วย ของง่ายๆ ของขั้นแรกขั้นมูลฐานมันไม่ใช่

เฉพาะบุหรื หรือหมาก ทุกเรื่อง ซึ่งเป็นเรื่องเล็กน้อยๆ แต่มันเป็นเครื่องวัดว่าคนนี่ไม่ถือหลักว่า ถ้าไม่มีประโยชน์แล้วต้องละ หลักธรรมะมีอย่างนั้นด้วย ไม่ต้องพูดถึงว่าให้โทษ เพียงแต่ว่ามันไม่มีประโยชน์ยังต้องละ ถ้ายังให้โทษด้วยแล้วยังต้องละใหญ่ มันจึงจะมีหลักเกณฑ์ที่แน่นอนถูกต้อง เป็นร่องเป็นรอย ถ้าจั้นเลือกพูด เลือกปฏิบัติ เลือกอย่างนั้นอย่างนี้เอาได้ ไม่มีหลักไม่มีเกณฑ์ ต้องทุกคน ไม่ยกเว้นใคร ถ้าเมื่อสิ่งนี้ไม่มีประโยชน์ ต้องละ ทุกคนต้องละ ยิ่งถ้าสิ่งนี้ให้โทษ ยิ่งต้องละใหญ่ จึงจะเข้าหลักพระพุทธศาสนา

ศีล-สมาธิ-ปัญญา

เราไม่ได้ศึกษาธรรมชาติของจิตอันลึกซึ้งว่า ถ้าไม่ครบทั้ง ๓ (ศีล-สมาธิ-ปัญญา) มันไม่ทำงาน มันทำงานไม่ได้ เดี๋ยวนี้เราพิจารณาอะไรให้เห็นความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นเรื่องปัญญา จิตที่เป็นสมาธิพอสมควรรองรับอยู่ทั้งนั้นเลย การที่ทำให้ทุกอย่างได้เช่นนี้ ต้องมีการควบคุมบังคับ ส่วนนี้เป็นศีล พอลงมือทำวิปัสสนามันก็มีทั้ง ศีล สมาธิ ปัญญา มันนำหัวที่ว่า เอ้า! รับศีลเดี๋ยวนี้เดี๋ยวนี้ให้มีศีล แล้วลงมือทำเป็นสมาธิ แล้วจึงเป็นปัญญา จะพิจารณาวิชาความรู้อะไรก็ตาม จะมีพร้อมทั้ง ศีล-สมาธิ-ปัญญา จิตที่เป็นสมาธิพอสมควรรองรับอยู่ทั้งนั้นเลย การที่ทำให้ทุกอย่างได้เป็นเช่นนี้ ต้องมีการควบคุมบังคับ ส่วนนี้เป็นศีล พอลงมือทำวิปัสสนา มันก็มีทั้ง ศีล-สมาธิ-ปัญญา เหมือนเราฉายภาพไปที่จอ เราเห็นภาพ เรามักจะรู้สึกแต่ภาพ เราไม่ค่อยรู้สึกถึงแสง ซึ่งเป็นตัวที่นำภาพไปว่ามีอยู่ด้วย ไม่ค่อยรู้สึก ต่อเมื่อเอาภาพออกเสีย มีแต่แสงเปล่าๆ เต็มจอว่างๆถึงจะรู้นั้นแสง ถ้ามีภาพอยู่ด้วย เราไม่สนใจเรื่องแสงที่มันมีซ่อนอยู่ในภาพ นี่แหละสมาธิซ่อนอยู่ในปัญญาอย่างนี้ ไม่อยากพูดให้คนดำ (หัวเราะ) ไม่ว่าจะทำอะไรลงไป มี ศีล-สมาธิ-ปัญญา แม้แต่มันจะกินข้าว มันก็ต้องมีการบังคับ เพื่อกินให้ถูกต้อง เป็นศีล แล้วมีสมาธิจะกินข้าวแล้วก็มีความรู้ที่จะกินข้าวให้ได้ดีที่สุด มีสติระมัดระวัง มีความถูกต้องดี ก็เลยเป็น ศีล-สมาธิ-ปัญญา แม้แต่การกินอาหารประจำวัน ศีล-สมาธิ-ปัญญา เป็นรากฐานของการทำงานทุกชนิด มันมีอยู่แล้ว เพียงแต่ดูให้เป็นเท่านั้น ดูให้เป็น คือให้เห็นว่ามีอยู่แล้ว ครั้นถึงเรื่องที่จะต้องพิจารณาให้ลึกซึ้ง แจ่มแจ้งยิ่งขึ้นไป มันอีกระดับหนึ่ง ถึงอย่างไรก็มี ศีล-สมาธิ-ปัญญา ซ่อนอยู่ในนั้น ไม่มีสมาธิไหนจะเสมออนันตริยสมาธิ คือสมาธิที่ซ่อนอยู่ในปัญญาโดยไม่แสดงตัว คือสมาธิที่ใช้งานมันเป็นธรรมชาติ ถ้าไม่มีสมาธิปัญญามันทำอะไรไม่ได้ สมาธิที่นั่งทำตัวแข็งเฉยๆ ไม่ได้ใช้งานทางปัญญา ก็ไม่มีประโยชน์อะไรนัก

อินทรียสังวร

(ทุกวันนี้) ยังต้องสำรวมเหมือนกัน เพราะมันกลัวกิเลส กลัวความทุกข์ ให้สำรวมสำหรับผู้ฝึกอย่างขั้นแรก ขั้นเด็ก ขั้นประถม ขั้นอะไรนั้น มันก็สำรวม สำรวมในความหมายหนึ่งเขาไม่รู้จัก แม้แต่ความทุกข์อะไรจะเกิดขึ้น เมื่อจะต้องมาฝึกก็ฝึกตามบทสำรวมที่กำหนดให้ ค่อยๆรู้ขึ้นมาๆ มันมีความหมายอย่างหนึ่ง คำพูดอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งพูดว่าอยู่เหนือการสำรวม พ้นจากการต้องสำรวม ตามธรรมดาที่ใช้กับพระอรหันต์ คือใช้ในกรณีต้องวางเฉย คำว่าสำรวมมีทั้งอย่างศีล มีทั้งอย่างธรรมะ สำรวมอย่างธรรมะ ก็คือ สำรวม ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สำรวมอย่างศีล ก็สำรวมในสิกขาบทในปาฏิโมกข์ (อินทรียสังวร) ที่ถูกอยู่ในขั้นสมาธิ แต่มันจะพูดผิดสอนผิด หรืออาจารย์พวกไหนจัดไว้ผิด จัดไว้

เป็นพวกศีล คงจะโน้มน้าวธรรมอีกนั่นแหละ ในแง่ธรรมะ อยู่ที่ว่าไม่เป็นทุกข์ ทำเพื่อไม่ให้ทุกข์ เราเสวยสุขก็ได้เสวยอะไรเอร็ดอร่อยก็ได้ จะกินที่เอร็ดอร่อยหรือว่าเสวยสิ่งที่เรียกว่ามีความสุขก็ได้แต่ระวังจิต ไม่ให้ไปยินดี ไม่ให้ไปหลงใหล ไม่ให้ไปยึดถือเอา ไปบริโภคในสิ่งที่เป็นสุข ที่อร่อยก็เพียงแต่รู้สึกว่ารอร่อยและสุขเท่านั้น แล้วก็ไม่นิยม ไม่มีความพอใจในอร่อยในสุขนั้น นั่นคือข้อปฏิบัติที่เป็นหลัก ไม่ใช่ไปห้ามว่าไม่ให้ไปกินเสียเลย ไปกินได้ ที่เอร็ดอร่อยหอมหวานอะไรก็สัมผัสได้ แต่ว่าอย่าไปหลงความอร่อยหรือความสุข เรามีคำกล่าวไว้ดี ไม่ให้เกิดกิเลสขึ้นเพราะการสัมผัสนั้น สัมผัสนั้นสัมผัสได้ แต่มันยังมีระเบียบทางวินัยบัญญัติไว้อีกส่วนหนึ่งว่า อะไรห้าม อะไรไม่ห้าม

จิตศึกษา

การศึกษาพระไตรปิฎก ค้นคว้าเรื่องสมาธิวิปัสสนา จากพระไตรปิฎกโดยตรงนั้น มันก็เป็นสิ่งที่ทำกันมากได้ผลมาก เพราะมันต้องเอาความหมายในตัวหนังสือมาทำการเพ่งหาความจริง จนกระทั่งเลยไป เป็นการเห็นแจ้งโดยไม่ต้องคิดต่องนึก นี่มันรวมกันแล้ว ตั้งแต่ต้นจนปลาย หลายสิบปี มันดำเนินมาอย่างนี้ ถ้าพูดทั้งหมด มันต้องพูดอย่างนี้ เวลาที่จะทำสมาธิก็กลายเป็นเรื่องพักผ่อนไปเสีย นั่งทำที่สงบคนเดียว มันเป็นเรื่องของสมาธิเสียมากกว่า แล้วก็มีความจำกัด มีขอบเขตจำกัด ตอนหลังๆ มาก็กลายเป็นทำเพื่อพักผ่อน มันไม่ก้าวหน้าในวิชาความรู้อะไร ต่อมาเมื่อทำวิปัสสนาคือเพื่อความเห็นแจ้ง ไม่ใช่สมาธิเสีย นี่มันจึงเป็นโอกาสให้ทำในอิริยาบถไหนก็ได้ คือทำให้ความรู้ไหลออกมาอย่างลึกซึ้งยิ่งกว่าแต่ก่อน มันมีได้แม้ในขณะที่นั่งคุยกับแขก ชนิดที่ว่าต้องคิดนึกหาความจริง หรือหลักเกณฑ์ชั้นลึกลงมาพูดนี้มันก็เลยเปลี่ยนไปหมด เรื่องหาโอกาสทำสมาธิแบบเสียบโดยตรงด้วย และเพื่อจะทดสอบดูด้วยการไม่พบปะกับใครเลย ไม่พูดจากับใครเลย มันจะมีผลอย่างไรบ้าง เป็นการศึกษาทดลองเพราะก็ได้ยินว่าพระพุทธเจ้าท่านก็ทำอย่างนั้น เรียกว่า ปฏิสาลินวิหาร ๓ เดือนบ้างหลายสัปดาห์บ้าง ไม่พบใคร แม้แต่คนเอาอาหารไปถวายก็ไปวางไว้อย่างนั้น วางไว้ในที่ที่กำหนด แม้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว ก็มีการทำอย่างนี้ นี่เป็นเรื่องการพักผ่อนที่สุด ก็เลยอยากจะลองดูบ้าง (ในช่วงเช้าเจียบ) ทดลองอะไรบ้าง มันพูดยาก ทดลองทำสมาธิแบบนั้นบ้างแบบนี้บ้าง แต่รวมอยู่ในแบบพระบาลีที่ศึกษาจากพระบาลี ตามตำรับตำรา ไม่ใช่แบบของบุคคลใดบุคคลหนึ่ง แบบที่ตั้งเอาเอง นึกเอาเองบ้าง บางทีแบบฟรี แบบตามสบายใจ มีผลเหมือนกัน มีความเป็นสมาธิ มีผลเหมือนกัน เราก็รู้จักสมาธิตามหลักพระบาลี มาตั้งแต่ก่อนพบหลักในพระบาลีด้วยซ้ำไป เช่น ปริสุทโธ สมาธิโต กมมนิโย นี่สังเกตเห็นก่อนแล้วว่า ไม่ใช่ฝึกสมาธิเจียบแข็งเป็นท่อนไม้ ฝึกอานาปาตามแบบเท่าที่ปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร มันมี ๔ ขั้นแรกหมวดแรก ก็ฝึกตามพอใจก็มี แล้วแต่สะดวก ที่ว่าจะทำตอนไหน เพราะว่ามันจะตั้งต้นที่ตอนไหนก็ได้ คือมันไม่ได้ยึดหลักทุกตัวอักษร มันรู้แต่มันเป็นหลายๆข้อ หลากๆแบบหลายๆประเด็น ทำแบบไหนก็ได้ กำหนดลมหายใจเป็นสมาธิก็ได้ กำหนดความระจิบแห่งลมหายใจก็ได้ กำหนดในความสุข ความรู้สึกเป็นสุขเพราะสมาธินี้ได้ (การฝึกอาโลกสัญญา) ของเล่น สมัยการเล่น ไม่ใช่จินตนาการ แต่มันก็ไม่ว่าจะเรียกว่าอะไร จะเรียกว่าจำติดตาก็ได้ อย่างกลางวันดูอย่างนี้แล้วก็หลับตา ให้เห็นเหมือนกับที่ลืมตาอย่างนี้ก็เป็น อาโลกสัญญาได้ ทำเล่นก็ได้ เด็กๆทำเล่นก็ได้ อย่างผมนี้มันก็เรียกได้ว่า มีพรสวรรค์ในเรื่องสมาธิตามธรรมชาติ มันก็ง่าย แต่ว่าในแบบที่สมบูรณ์มันดีกว่า แบบเนียนกว่า แยกคายกว่า มีหลักเกณฑ์กว่า เพียงเด็กๆทำเล่นอย่างนี้ก็จัดให้เป็นอาโลกสัญญาได้ แก่งวงนอนได้ดี (ภาพที่เห็น) เหมือนกับภาพจริงอย่างนี้ ถ้าจะจัดเข้าในหมู่ชนิดนี้ ก็จัดเป็นอุคคหนิมิต ไปนั่งกลางแจ้งยิ่งดี หลับตาก็ยัง

เห็นเหมือนกับลืมนิดา เก็บไปทำกลางคืนได้ด้วย ก็ยิ่งดีใหญ่ ยิ่งเก่งมากไปอีก ทิวาสัญญาทำกลางคืนเห็นเป็นกลางวัน อาโลกสัญญา ทำในที่มืดที่ไม่มีแสงสว่างให้เห็นเป็นแสงสว่าง เมื่อก่อนก็เคยกินผัก ที่สวนโมกขนั้นกินผัก กินข้าวกับธรรมดา แล้วก็กินแต่ผักแล้วก็กินแต่ผลไม้ แล้วก็กินแต่ของหวานธรรมดาเกือบตาย แต่ก็ได้รับความรู้หลายอย่าง ถ้ากินแต่ผักไม่กินข้าวตัวก็เบา อุจจาระก็ไม่เหม็นแล้วประสาทไวมาก ประสาทหมกไว ประสาทหูไว ต่อมารูปร่างนี้จะกินไปทำไมมันต้องแกล้งทำ มันต้องฝืนทำ มันก็ต้องเป็นการทำโดยไม่รู้อย่างไรจะทำไปทำไม ก็มองเห็นว่า กินแต่ผักจนรู้ว่าไม่ควรกินแต่ผัก กินเนื้อจนรู้ว่าไม่ควรจะกินเนื้อ กินข้าวจนรู้ว่าไม่ควรจะกินข้าว นี่คงงنگกันแล้ว ถ้าสำคัญว่ากินเนื้อมันก็เป็นยักษ์ สำคัญว่ากินผักมันก็เป็นค่าง สำคัญว่ากินข้าวมันก็เป็นหนูนา ไม่ทำความสำคัญในจิตใจว่ากูกินอะไร ผักก็ไม่กิน เนื้อก็ไม่กิน ข้าวก็ไม่กิน กินแต่อาหารที่บริสุทธิ์ที่สมควรจะกินโดยไม่มีโทษ ให้ถือว่าเป็นธาตุตามธรรมชาติเป็นไปตามเหตุตามปัจจัยตามธรรมดา ถ้าอยากจะทดสอบแล้วก็ไม่ยากดอก พุดแต่น้อย เก็บตัวให้มาก สังเกตจิตใจอยู่เสมอ เรียกว่าเฝ้าดูจิตใจอยู่เสมอ ก็เป็นการทำสมาธิภาวนา หรือกัมมัฏฐานไปในตัวแหละ เมื่อคอยเฝ้าดูในจิตใจอยู่เสมออันนี้แหละ คือการทำวิปัสสนาทำกัมมัฏฐาน ถ้าพบว่าร้อน ก็รู้ว่ามันร้อน มันยังเลวอยู่ มันผิดอยู่ ต้องแก้ไข ต้องสลัดสังเวทกันบ้าง และพร้อมกันนั้นก็ได้รับความรู้ว้าวร้อนอย่างไร อะไรเป็นเหตุให้ร้อน ในที่สุดก็จะไปพบความจริงตรงกับที่พระพุทธเจ้าท่านได้ตรัสไว้ทุกเรื่องทุกประการ เตียวนี้เรารู้จักสิ่งเหล่านั้นโดยแท้จริง แล้วก็รู้ธรรมะจากเราเอง โดยไม่ต้องรู้จากพระพุทธเจ้า สิ่งนี้แหละที่พระพุทธเจ้าท่านทรงประสงค์อย่างยิ่ง ให้คนเข้าถึงธรรมะโดยไม่ต้องให้เชื่อศาสนาแห่งตน แล้วคนนั้นจะพูดธรรมะคำนั้นได้ โดยไม่ต้องพูดตามคำศาสนาแห่งตน ให้รู้ธรรมะจนไม่ต้องเชื่อพระพุทธเจ้า เพราะเรามั่นใจเอง แล้วมันก็รู้อย่างเดียวกับพระพุทธเจ้า

อานาปานสติภาวนา

ผมว่าวิเศษที่สุดก็ระบบอานาปานสติ ๑๖ ชั้น ถ้าฝึกหมั่นนั้นจะมี ศีล สมาธิ ปัญญา อย่างสมบูรณ์ที่สุด การบังคับให้ทำอะไรนั้นเป็นศีล จิตรวมพล่งทำเป็นสมาธิ ความรู้แจ้ง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาเป็นปัญญา มันมีฝึกครบในอานาปานสติ ๑๖ ชั้น พอฝึกสติแรกๆ หมวดที่ ๑ฝึกสติสมาธิ รวมกันไปหมวดที่ ๑ สี่ชั้น ถ้าฝึกแบบนี้ ชุติมันเป็นการฝึกสติ ให้มีมากให้เร็ว เพราะมันฝึกอยู่เสมอ แล้วหมวดที่ ๔ บทสุดท้าย อนิจจานุปัสสี วิราคานุปัสสี นิโรธานุปัสสี มันเป็นปัญญา และผลของปัญญา ส่วนเรื่องเวทนา เรื่องจิต หมวด ๒ หมวด ๓ ก็เป็นเรื่องรวมๆกัน ฝึกสมาธิบ้าง ฝึกปัญญาบ้าง แล้วแต่มองในแง่ไหน มองในแง่ความรู้เรียกว่าปัญญา มองในแง่รวบรวมกำลังจิตเรียกสมาธิ มองแง่พื้นฐานบังคับให้ทำเรียกศีล เราจึงมีศีล สมาธิ ปัญญา อยู่ตลอดเวลาที่ทำอานาปานสติ ๑๖ ชั้น

วิปัสสนาระบบลัดสั้นยุคปรมาณู

ผมเสนอระบบลัดสั้น ผมว่ารัดกุมที่สุด ในคำบรรยายวิปัสสนาระบบลัดสั้นแบบยุคปรมาณู มันเอามาคลุกขยำ ตากัน ตั้งแต่ ศีล สมาธิ ปัญญา ทั้งสติ ทั้งสัมปชัญญะ ทั้งอะไรอยู่ในอิริยาบถนั้นๆ เรียกว่าระบบลัดสั้น แต่ไม่มีใครสนใจเรื่องนี้ ก่อนหน้านั้นมันยุ่งยาก เพื่อนัก แล้วมันก็มากนัก เพื่อไม่ให้ยาก ทำไปคราวเดียวในรูปทรงเดียว เป็นได้ทั้ง ศีล สมาธิ ปัญญา จนกระทั่งเห็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เห็นนามรูป รู้จักนามรูป รู้จักขันธ ๕ รู้จักละอุปาทานในขันธ ๕ ทั้งหมดนี้เสร็จอยู่ใน

ระบบลัดสั้น คงจะเหมาะที่สุดสำหรับยุคปรมาณู ไม่ต้องทำเป็น ๑๖ ชั้น ทำไปง่ายๆ อย่างนี้แล้วมันจะเป็น ๑๖ ชั้นตอนอยู่ในตัวโดยอัตโนมัติ ต้องการให้ทำทุกชั้น ตามความหมายที่กล่าวไว้ทุกชั้น ได้ชื่อว่า รู้จักนามรูป รู้จักขั้น ๕ รู้จักอนิจจังของขั้น ๕ รู้จักทุกขัง อนัตตาเอง แล้วเรื่องจะไปสู่ วิราคะ นิโรธะเอง มันเป็นความคิด ที่รวมอยู่ในจิตใจของผมอยู่เสมอ คือหาวิธีที่ง่ายสำหรับเพื่อนมนุษย์ เพื่อช่วยเพื่อนมนุษย์ในการปฏิบัติธรรม มันมีอันนี้เป็นพื้นฐานจึงอธิบายอะไรออกมาแปลกๆ ประหลาดๆ หลากๆ คนเลยเห็นว่าผิด เห็นว่านอกศาสนาก็มี

วิปัสสนูปกิเลส

ไม่เคยถูกหลอกจนถึงจะเรียกว่าอย่างนั้น ถ้ามันเข้าใจผิด ติดตันไปไม่ได้ ก็พอจะเรียกได้ บางอย่างมันมีอยู่บ้าง เช่น ทำสมาธิแล้วเป็นสุข ก็ไม่ยากทำวิปัสสนาต่อไปเรียกว่าวิปัสสนูปกิเลส แต่เราไม่ได้สังเกตในแง่นี้ สังเกตแต่พยายามที่จะให้มันดีขึ้นนิดหนึ่ง ดีขึ้นนิดหนึ่ง เสมอไป วิปัสสนูปกิเลสก็ไม่เคยพบที่เป็นพุทธภาษิต ตามความจำของผม อาจารย์วิปัสสนาว่าขึ้นมาเอง แต่มันก็ถูกแล้วมีเหตุผลที่ว่าอย่างนั้น

มิสติเมื่อผัสสะ

ฝึกสติ สำหรับอารมณ์ด้วยสติ แล้วไม่ปรุงแต่งอารมณ์นั้นให้เป็น ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ตามแบบของอวิชชา สูงสุดมีได้เพียงเท่านั้น ถ้ามีสติพออารมณ์สักว่าอารมณ์ อารมณ์สักว่าธรรมชาติ อารมณ์สักว่าธาตุตามธรรมชาติ เป็นไปตามเหตุตามปัจจัย มันก็เป็นวิชาสัมผัส มันก็ไม่เกิดเวทนางัดตัณหาใจ มันหยุดเสียได้แล้วมันก็รู้เองว่าเราควรทำอะไรในเรื่องนี้ ถ้าไม่ ต้องทำอะไรก็ไม่ทำอะไร ถ้ามันเป็นเรื่องที่ต้องจัดต้องทำ ก็ทำไปด้วยสติสัมปชัญญะต่อไป อารมณ์ทั้งหลายถูกนำมาพิจารณาโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อยู่เป็นปกติ นั่นเป็นปัญญา พอเกิดเรื่องสัมผัสอารมณ์ ก็มีสติระลึกถึงความรู้ที่นั่นมาไม่ใช่มาคิดอยู่เดี๋ยวนี้ เวลา ที่มีอารมณ์มากกระทบ ไม่มีทางจะทำได้ เพราะมันเร็วเหมือนสายฟ้าแลบ มันต้องแวบเดียวมาเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ที่เคยทำอยู่เป็นประจำ อารมณ์นี้จึงปล่อยไปเป็นธาตุตามธรรมชาติ ไม่ใช่เวลาที่จะคิดนึกทบทวน หรือ แม้เวลาที่ทำวิปัสสนา สติตอนนั้นทำไม่ได้ วิปัสสนาทำในเวลาอื่น ต้องเป็นผู้มีปัญญา เรื่อง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา พอสมควรเท่าที่จะทำได้ พอมีอะไรมากกระทบ สติเอาความรู้สึกอันนั้นมาทันเวลา มีสัมปชัญญะยืนเฝ้าอยู่ (สิ่งที่ระลึกได้นี้) มันต้องเป็นความรู้ชนิดญาณ หรือปัญญา หรืออวิชชา ไม่ใช่ความคิด ถ้าเป็นความคิดมันทำอะไรไม่ได้ ใช้ประโยชน์อะไรไม่ได้ อารมณ์ทางมนโวิญญาน ยิ่งลำบากมากที่สุด เป็นนามธรรมที่รวดเร็วมาก มีปัญหา มาก รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ๕ อย่างนี้มันไม่เท่าไร มันเป็นเรื่องวัตถุ แต่ว่าธรรมารมณ์ซึ่งเป็นเรื่องทางวิญญาน มโนวิญญาน ต้องเก่งมากถึงจะทำได้ทันเพราะว่ามันเกิดขึ้น มันปรุงไปจนเป็น ยินดี ยินร้าย เป็นทุกข์เป็นสุขเสียแล้ว จึงค่อยรู้สึกตัว แต่มันก็ได้สติอีก ถ้าเป็นทุกข์แล้วเกิดสติขึ้นมา ระลึกได้ถึง ความที่ไม่ต้องเป็นทุกข์ ระลึกถึงปัญญา ระลึกถึงอะไรอะไรมาอีก มันจะจัดการอย่างเดียวกันอีก ถ้าไม่มีสติ ปัญญาเป็นหมันหมด ปัญญามหาศาลอย่างไรก็เป็นหมันหมดเพราะไม่ได้เอามาใช้ในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ถ้าไม่มีปัญญาสติก็ทำอะไรไม่ได้เหมือนกัน เหมือนกับไม่มีเครื่องมือ ไม่มีอาวุธ ถ้าไม่มี

สัมปชัญญะ สติก็ทำงานไม่ได้ เกิดเดียวเดียวก็ดับไป มันต้องมีสัมปชัญญะยืนคุมๆอยู่ ให้ทำถูกต้องไปจนตลอดเรื่องราว อันนี้เป็นหลักใหญ่ที่มนุษย์จะต้องมี จะต้องรู้ใช้ได้ในปัญหาทุกชนิดในโลก

หลักสำคัญที่สุดในการอบรมปัญญา

ต้องฝึกอย่างไรถึงจะเรียกว่า สติสัมปชัญญะที่บำรุงฝึกฝนไว้ดีแล้ว ต้องฝึกปัญญา เหมือนกับปัจเจกเวกขณ พระแรกบวชเข้ามาอยู่ ให้เรียน ยถาปัจเจก ปวตตมานาฯ ดูว่าสิ่งเหล่านี้ไม่เที่ยง คือเปลี่ยนอยู่เสมอ น่าเกลียด ถ้าไปยึดเรื่องเข้าก็เป็นปัญหา ก็เป็นทุกข์ ปัจเจกเวกขณนั้นไม่ใช่สมาธิหยุดนิ่ง เป็นสมาธิที่เป็นปัญญา มันมีการปฏิบัติจริง มันเห็นสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เรารับรู้ เราสัมผัสว่า เปลี่ยนไปตามปัจจัยอยู่เนืองนิจ เป็นสักว่าธาตุตามธรรมชาติ บทสำคัญที่สุดก็คือ นิสสโต นิชชีโว สุญญโณ ให้รู้เรื่องความเป็นของไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล พุทธศาสนาสอน อย่างลบล้างลัทธิความเชื่อเก่าแก่โบราณของอินเดีย ไม่มีสิ่งไหนที่ควรเรียกว่าสัตว์ หรือควรเรียกว่าบุคคลนี่แหละปัญญายอดสุด ฝึกให้มีเอาไว้ หลักสำคัญที่สุดในการอบรมปัญญามันมีว่า พิจารณา อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อยู่ พิจารณาให้ชัดขึ้นๆ โดยวิธีใดก็ตาม ให้ชัดขึ้นๆ และเมื่อมันจะละอะไรได้ขั้นหนึ่ง แล้วพิจารณาอีก ข้าที่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็จะละไป ๆ ข้า ๆ จนกว่าจะหมดทุกข์ เป็นโสดาบันแล้วก็เพ่ง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จนเป็นสกทาคามี เป็นสกทาคามีแล้วก็เพ่ง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จนเป็นอนาคามี เป็นอนาคามีแล้ว ก็เพ่งจนกลายเป็นพระอรหันต์ คือเห็นความเป็นเช่นนั้นเอง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ของสิ่งทั้งปวง นี่มันมีอยู่อย่างนี้ มันน่าอัศจรรย์ตรงที่ไม่ต้องเพ่งอันอื่น นอกจาก อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา (ความหมายของเพ่ง) อะไรที่เข้ามาในความรู้สึก มองเห็นความเปลี่ยนแปลงของมันเปลี่ยนแปลงอย่างน่าเกลียด เห็นความที่ไปจับแล้วเป็นทุกข์ เช่น ความสุข ความรู้สึกเป็นสุข อร่อย นี่เอามาทำเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา คือความสุขอันอร่อยนั้นแหละเปลี่ยนแปลง เมื่อเห็นความเปลี่ยนแปลงก็เห็นความน่าเกลียดที่หลอกหลวง ที่เป็นทุกข์ ไปหลงรักมันเข้าก็เป็นทุกข์ พอเห็นว่า ไม่เที่ยง และหลอกหลวงอย่างนี้แล้ว มันก็คืออนัตตา คือไม่ใช่ตัวตนของอะไร มันอาจจะทำพร้อมกันไปได้ทั้งโดยคำนวนด้วยเหตุผลก็ได้ แล้วเห็นแจ้งในสิ่งนั้นๆ ว่าเป็นเช่นนั้นจริงก็ได้ เสร็จแล้วมันสำเร็จประโยชน์ตรงที่เห็นนั้นจริง ๆ โดยไม่ต้องคำนวนด้วยเหตุผล เพราะถ้าคำนวนด้วยเหตุผล เดียวมันก็กลับไปตามเดิมอีก ต้องพ้นการคำนวน คือเห็นเป็นน่าเบื่อหน่ายแบบสังเวชคลายกำหนด โดยการเห็นจริง โดยไม่ใช่เหตุผล เห็นเด็ดขาดตลอดไป

วิปัสสนาญาณ ๙

(การเกิดญาณขั้นต่างๆ) ถ้าเรารู้จักแยก ก็เป็นไปอย่างนั้น มันก็เรียกว่าถูก แต่นั่นพูดให้เป็นขั้นตอนไว้มาก แต่ที่จริงมันแวบเดียวผ่านไปทั้ง ๙ อย่าง (จำนวนครั้งในการเกิดญาณ) แล้วแต่ว่าจะละหมดหรือไม่หมด ถ้ามันละหมดมันก็เสร็จจบเท่านั้น ถ้าละไม่หมดละแต่เพียงบางส่วน ก็มีหน้าที่ที่จะต้องทำต่อ แล้วแต่ฉลาดมาก ฉลาดน้อย ชื่อญาณต่างๆ นั้น ไม่ใช่พระพุทธรเจ้าตรัส เป็นคำอธิบายในอรรถกถาชั้นหลังมากกว่า โดยเฉพาะ ญาณ ๑๖ ที่เขาชอบอ้างกันนัก มันไม่มีในพุทธภาษิต ความรู้หรือ ญาณ เป็นผลของการปฏิบัติไปอย่างถูกต้อง ผลกับการปฏิบัติไม่ใช่สิ่งเดียวกัน ความรู้มันเดินไปทางธรรมชาติของมัน ความรู้ตอนนั้นเรียกว่าญาณชื่อนั้น ความรู้ตอนนี้เรียกว่าญาณชื่อนี้เขาบัญญัติขึ้นอย่างนี้ (ฝึกทำใจ น้อมความรู้สึกขั้นตอนต่างๆ ไปตามที่เราเรียนมา) ใช้ได้ ถ้าว่าเรารู้หลักนี้อยู่บ้าง แต่ว่า

ความรู้ที่เรียนมาอาจจะนำไปเสียแต่ตามที่เรียนมา ไม่ได้เป็นไปตามความจริงของธรรมชาติ เหมือนกับที่เขาทำกันอยู่ ความรู้มันชักนำไปเสีย เป็นญาณด้วยการเรียน มิใช่การปฏิบัติ

ปลดเปลื้องอุปสรรค

(มีการสอนกันว่า นิพพานนั้นหมดไปนานแล้ว) นี่เพราะเขา ไม่รู้ว่า มรรค ผล นิพพาน คืออะไร เป็นการพูดตามๆ กันมา ผิดหลักกาลามสูตร (หวัระะ) ควรจะศึกษาสิ่งเหล่านี้ไว้ เพื่อรู้สภาพของพระศาสนา ที่ว่าทำไมมันจึงติดตัน ไม่ให้ผลเต็มที่ตามที่มันเป็นจริง ตามที่มันมีได้จริง ทั้งนี้เพราะผู้ถือมันทำผิดเสียเอง ที่นี้เราก็ต้องมาช่วยกันปลดเปลื้องอุปสรรค อันนี้ต้องพยายาม ต้องอดทนที่เขาจะด่าว่า อย่างที่ผมพูดอยู่ทุกวัน นรก สวรรค์ ที่นี้และเดี๋ยวนี้ คนที่เขาไม่ยอมเชื่อ ก็จะด่า เขาจะยืนยันว่าตายแล้วไปเกิด เป็นคนคนเดียวกันไปเกิดรับผล เราไม่เห็นด้วย การพูดว่า วิญญาณนี้ไปเกิด นั้นเป็นมิจฉาทิฐิในพุทธศาสนา เพื่อปกป้องความถูกต้องของพุทธศาสนาเราต้องพูดว่า ที่นี้ และ เดี๋ยวนี้ ยังไม่มีคน มันมีแต่กระแสน้ำที่ปัจจัยตา จะมีวิญญาณอย่างบุคคลไปเกิดนั้นไม่ได้ ถ้าเราถามว่าพุทธศาสนาสอนเรื่อง ไม่มีตัวตนใช้ไหม ก็ยอมรับว่า ไม่มีตัวตน แล้วใครจะไปเกิด แต่ถ้าในแง่ศีลธรรม เขากลับเห็นว่ามีประโยชน์ เพื่อให้คนกลัวบาป รักษุญยิ่งขึ้นให้ทำดี และหวังว่าจะได้ตายแล้วไปเกิดดี พูดอย่างสมมติ พูดอย่างภาษาคน ความจริงแล้ว ชั่ววินาทีเดียวกันไม่ใช่คนเดียวกัน จะเอาเราไหนเป็นผู้ตายผู้เกิดที่เป็นคนๆ เดียวกันได้อย่างถาวร เราให้ถือว่าสวรรค์ในอก นรกในใจ นรกสวรรค์ที่นี้มันน่ากลัวกว่านรกที่ตายแล้ว ไม่เห็นและไม่น่ากลัว

ความสำเร็จในผลงาน

ตามความรู้สึกของผม ตั้งใจพูดให้ดีที่สุด สำเร็จผลมากที่สุด ไม่ถือว่าเป็นกิเลส ไม่ใช่ผลของกิเลส ถ้าทำแล้วมันมีผล มันพอใจ มันหลงใหล มันยกหูชูหาง จึงจะเป็นกิเลส เราก็เคยนึกและเคยกลัวที่สุด ถ้าจะพอใจ ยินดี เมื่อมีผู้ต้อนรับ มันเผอิญได้ไปอ่านเรื่องแปลกหรือพิเศษเรื่องหนึ่ง คือว่าสาวมีวิเวกนั้นทะ เมื่อไปเผยแพร่วัทธิของเขาที่อเมริกาในวันแรก ก็ได้รับผลอย่างยิ่ง ได้รับการต้อนรับอย่างยิ่ง ได้รับความสำเร็จอย่างยิ่ง เขากลับมาร้องไห้ กลับมาที่พัก แล้วมาร้องไห้ว่า เป็นเรื่องเสียหายแก่จิตใจ เพราะการต้อนรับอย่างนี้ มันทำให้ดีใจ เลยถือเป็นโชคร้าย ไปเสน่ออีก เรื่องอย่างนี้มันฝังใจผมมานานแล้ว การที่ไปหลงใหลกับผลสำเร็จ คือความเลวทรามอย่างหนึ่ง เลยไม่กล้าคิด

งานที่ได้ผลมากเกินคาดหวัง

มันไม่ค่อยจะหวังผล ประเมินผลอะไร ไม่ได้สนใจเรื่องนี้ (อุตมคติ ๓ ข้อ) มันก็ทำมาทั้ง ๓ ข้อ มันก็ได้ผลด้วยกันทั้ง ๓ ข้อ แต่ก็ไม่มีข้อไหนถึงที่สุด ทำให้ทุกคนเข้าใจศาสนาของตน ให้คนละวัตถุนิยมออกมาจนได้ ทำความเข้าใจระหว่างทุกศาสนา มันยากพอๆ กัน มันเป็นอุปสรรคพอๆ กัน คนที่เขาอ่านข้อความ ศาสนาเปรียบเทียบของเราเข้าใจดีอะไรดีมันก็ยังไมเกิดผลอะไร

งานที่ได้ผลน้อย

เรื่องธรรมดาๆ เราคิดว่าประชาชนจะเข้าใจได้ เขาก็เข้าใจไม่ได้ มันก็เลยได้ผลน้อย โดยเฉพาะคำสอนเรื่องสัญญาตา อนัตตา ได้ผลน้อย รู้ว่าประชาชนยังไม่รู้จักเรื่อง อนัตตา เรื่องสัญญาตา เหมือนที่เราหวังไว้ เรื่องความว่าง ไม่คิดว่าจะมีคนเข้าใจผิด หรือเอาไปล้อเลียนมากเหมือนอย่างที่มี มองในแง่หนึ่งว่า โอ! คนที่รู้เรื่องสัญญาตา ได้เพิ่มขึ้นเหมือนกัน เพิ่มขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่คนที่รู้แล้วไม่ ยอมรับ ปฏิเสธเอาไปล้อก็มีเยอะ แต่ถึงอย่างไรมันก็ก่อหวนตึงตัวติดแล้ว เรื่องความว่าง

ผลของการปฏิบัติธรรม

มันเปลี่ยนทีละนิด พร้อมๆ กันแหละ ทั้งร่างกาย จิตใจ สภาพของชีวิตเปลี่ยนมาๆ ทีละนิดๆ มันมองไม่เห็นเลยว่า มันเปลี่ยนแบบเลี้ยวเป็นมุม เหมือนต้นไม้งอกออกขึ้นทีละนิดๆ จนกว่ามัน จะเติบโต ไม่รู้ว่ามันตรัสรู้เมื่อไร แต่ที่จริงมันไม่ได้ตรัสรู้อะไรมากมาย จะถามว่าเมื่อไรก็ยังไม่รู้ คั้นคว่ำ มากขึ้น เผยแผ่มากขึ้น ปฏิบัติมากขึ้นเรื่อยๆ ไป เราไม่ได้ตั้งใจ ไม่ได้เจตนา ไม่ได้ประสงค์จะรู้ รู้ว่าดี ขึ้นก็พอแล้ว แต่วันละเท่าไรก็ไม่ต้องรู้ รู้แต่ว่าสิ่งไม่พึงปรารถนามันลดลง เท่าไรก็ไม่รู้ เรียกว่าลดลง รู้แต่ ว่าเป็นอยู่โดยชอบอะไรจะลดลงไป แต่สักเท่าไรก็ไม่รู้ รักษาความเป็นอยู่โดยชอบไว้เท่านั้น (การปฏิบัติ ส่วนตัวพอใจแล้วใช่ไหม) โอ! นั่นมันเป็นความหมายที่คุณไม่รู้ถึง หรือว่าขี้เกียจ หมายความว่าทำมานี้ พอ คุ่มค่าข้าวสุกแล้ว ไม่เดือดร้อน ไม่เป็นห่วงว่า ใครจะมาหาว่าเกิดมาที่หนึ่งทำงานไม่คุ้มค่าข้าวสุก เหลือ ต่อไปนั้นเป็นผลกำไรเหลือเพื่อ ไม่เกี่ยวกับพอใจหรือไม่พอใจอะไรนัก พอใจในการทำงานที่คุ้มค่าที่เป็น คนหนึ่งที่กินข้าวของประชาชน ถ้าเป็นเรื่องส่วนตัวถ้าไม่เกี่ยวกับพอใจ หรือไม่พอใจ มันเกี่ยวกับถูก หรือผิดเสร็จแล้วเรารู้สึกว่าได้ถูกมาตลอดเวลา อาจจะพออะไรต่อไปอีกก็ได้ ผมไม่เหมือนคนอื่นหรอก ไม่ได้คิดว่าตัวเองจะเป็น โสดาบัน สกทาคามี อนาคามี หรืออรหันต์ไม่วัดและไม่พยายามจะกำหนด อย่างนั้น เพียงแต่มีความทุกข์เหลืออยู่หรือไม่ถ้ามีความทุกข์เหลืออยู่ ก็ต้องเอาทุกข์ออกไป คอยดูว่า มีความทุกข์ชนิดไหนแปลกออกมา คอยดูอยู่(ทุกวันนี้รู้สึกมีความทุกข์อะไรบวกรวม) ต้องพูดว่าไม่มี แต่ถ้าพูดว่าไม่มี ก็กลายเป็นอวดอุตตริมนุสสธรรม (หัวเราะ) เพราะไม่อยากอะไร ไม่ต้องการอะไรจน เป็นปัญหา เพราะมันกลัวความอยากชนิดนั้น เลยไม่กล้าอยาก มันจะทำให้เกิดความทุกข์ขึ้นมา เกิด ปัญหาขึ้นมา แต่การพูดว่า "ไม่อยาก" อย่างนั้น ก็ว่าเท่ากับอ้างโดยความเป็น "พระอรหันต์" คือความ หมดอยาก ถ้าใครพูดคำนี้เป็นการประกาศตัวเองเป็นพระอรหันต์ ทีนี้เรายังไม่พูดเพราะเรายังเชื่อว่า อาจจะมีความอยากอย่างอื่นที่ไม่เคยมีมันอาจจะโผล่มาวันใดวันหนึ่ง ถ้าโผล่ออกมา ก็ยังไม่หมดทุกข์ ถ้า ไม่โผล่จนตายก็เลิกกัน ดีแล้ว เลิกกัน จึงระมัดระวังไม่ทำอะไรโดยการอยาก งานที่ทำอยู่นี้มันก็ ระมัดระวังไม่ทำด้วยความอยาก ทำด้วยเหตุผลของสติปัญญา เพื่อจะมีประโยชน์กับโลกมนุษย์

พุทธทาสไม่ตาย

"พุทธทาส" ในที่นี้หมายถึง ผลงานพุทธทาส คืออยากให้ผลงานอยู่อย่างไม่ตาย เราแสดงความ ประสงค์ให้ช่วยกันทำอย่างนั้น ให้ช่วยกันใช้ผลงานของพุทธทาส อย่าให้เป็นหมัน กลอนนี้ตั้งใจจะเขียน ติดที่หลุมฝังศพ ยังไม่ได้ติด ก็ไม่ได้บอกใคร จะแสดงเป็นปณิธานก็ได้ อยู่รับใช้พระพุทธศาสนาตลอด

นิรันดร มันก็ควรจะได้ เหมือนที่เขาใช้คำโดยภาษาคน โดยสมมติในโลก คนนั้นไม่ตาย คนนี้ไม่ตาย พระพุทธเจ้าไม่ตาย พุทธศาสนาก็ต้องไม่ตาย ต้องคอยอยู่รับใช้พระพุทธเจ้าเรื่อยไป อยู่รับใช้พุทธศาสนา ไม่ใช่อยู่เป็นตัวตน และผลงานนี้อยู่รับใช้พุทธศาสนา ขอฝากฝังเพื่อนฝูงทั้งหลายที่อยู่ข้างหลัง ช่วยทำให้สำเร็จ

หลักปฏิบัติในเรื่องทั่วไป

หลักปฏิบัติในเรื่องเงินทอง

ไม่มีเป็นของตัวเอง ไม่รับเป็นของตัวเอง ถือหลักมาอย่างนี้ ถ้าเขาให้ เขาถวายก็ถือเสียว่าเขาให้ ทำอย่างใดอย่างหนึ่ง เขาไม่ได้ให้เราแม้เขาจะบอกให้ เราก็ไม่รับเป็นของเรา ช่วยใช้แทนเขาในสิ่งที่ประโยชน์ เพราะมันหลักไม่ได้ มันอยู่ในยุคในสมัยในสังคมที่มันหลักไม่ได้ ที่ต้องทำเหมือนกับพระทั้งหลาย ถ้าไม่อย่างนั้น ทำไม่ได้ ลองคิดดู จะทำอะไรไม่ได้ จะทำสิ่งที่ประโยชน์กับมหาชนกว้างขวางทำไม่ได้ เมื่อยังเห็นแก่ประโยชน์ที่แท้จริงส่วนใหญ่อยู่ ก็ไม่ให้เรื่องส่วนน้อยมาเป็นอุปสรรค อย่างเขาทำบุญประจำวันก็รับไว้ แล้วก็ใช้ทำอะไรเสียอย่างหนึ่งแล้ว แล้วเลิกกัน รับไว้ แต่ไม่ใช่รับไว้เป็นของตัวเอง ผู้ที่ปฏิบัติพัฒนาจิตใจ ถือว่ามีที่จะรับเป็นของตัวเอง จิตใจ ไม่รับเป็นของตัวเองแล้วตั้งหน้าตั้งตาทำสมาธิภาวนายิ่งใหญ่ เช่นเขาให้เงินค่ารถไฟมา มันก็ควรที่จะเลิกกันเสร็จกันที่ค่ารถไฟ(อทินนาทานในปาราชิกนั้น จำนวน ๕ มาสก หมายถึงแค่นี้) บาทหนึ่งสำหรับครึ่งกระโถน ทองคำหนักเท่ากับข้าวเปลือก ๕ เม็ด เป็นบาทภาษาอินเดีย

หลักในการใช้เงินบริจาค

ก็ไม่มีหลักอะไร จะทำอะไรก็ทำให้ที่เหตุผลที่สุด ทำให้ประหยัดที่สุด คุ่มค่าที่สุด อะไรที่ทำเองได้ก็ทำ ที่จำเป็นต้องซื้อจึงซื้อ ทำในนามสวนโมกข์ หรือส่วนตัวเสร็จแล้วก็ยกให้เป็นของวัด การดำเนินงานอะไร อย่างหมู่เทวเรื่องเงิน จนหลบลูหลบลตา จนเกินกำลังของคนทำงาน ถ้าเกินกำลังจะเดือดร้อน จะล้มเหลว มันต้องมีความรู้ในเรื่องที่จะใช้ที่เงินเขาให้มา เขาทำบุญมา ใช้ผิดๆ ถูกๆ ไม่ได้ เราประหยัดในการที่จะใช้ คิดแล้วคิดอีก ทบทวนแล้วทบทวนอีก และทำชนิดที่ค่อยๆ ขยายขึ้นทีละเล็กละน้อย อย่าไปวางแผนการใหญ่ แล้วไปกู้เงินเขามาทำ มันจะล้มเหลว มันจะพินาศ เพราะไม่มีปัญญาที่จะควบคุมในการใช้ เราไม่เคยทำอะไรถึงกับเป็นหนี้เป็นสินใคร ทำไปตามมีตามได้ ให้เติบโตเรื่อยๆ ขึ้นไป ขยายออกไปเองตามกำลังความสามารถดีกว่า ปลอดภัยกว่า

หลักปฏิบัติเกี่ยวกับสตรี

ก็ตามที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้แก่พระอานนท์ ในเมื่อยังอยู่ในสภาพตั้งต้น ไม่ติดต่อด้วย ไม่ดูไม่แลไว้ได้เป็นการดี ถ้าเราต้องเสียสละ เพื่อจะได้ประโยชน์อะไรจากการติดต่อ ให้เลือกข้างไม่ติดต่อก่อน ถ้าจำเป็นต้องติดต่อก็ต้องมีสติสัมปชัญญะเต็มที่ ครั้งเมื่อมันสูงขึ้นไปถึงขั้นที่มีหน้าที่ที่จะต้องสั่งสอนสตรี มันอยู่คนละชั้น ถ้าเชื่อตัวเองว่าจะทำได้โดยไม่เสียหายก็เอา ถ้าว่ามันไม่แน่ใจ เกรงจะเกิด

เสียหายก็อย่าเอา อย่าเกี่ยวข้อง อย่าแตะต้อง มันไม่มีหลักอะไรที่แปลกใหม่จากที่พระพุทธเจ้าทรงวางไว้มันต้องระวัง คือเรื่องอย่างนี้ผมไม่เข้าใจ ไม่เห็นเป็นเรื่องเล็กน้อยอย่างที่เขามักจะทำกัน กลัว เขาเรียกว่ากลัว เพราะว่าโดนวินัย เราทำไม่ได้อยู่แล้ว ไม่ควรทำอยู่แล้วโดยธรรมะ อันตราย! เผลอนิดเดียว อันตราย (เวลาสนทนากับสตรี ทำไมไม่มองหน้า) ก็มันไม่มีเรื่องที่จะต้องมองดูหน้า คุณจะเป็นอย่างนั้น ไม่ชอบมองหน้าคน มองหน้าสบตาเกิดความหมายอะไรขึ้นมา มันเข้าใจผิดกันได้ ไม่มองหน้าหลับตาพูด ได้ยิ่งดี จะได้มีสมาธิ พูดแต่เรื่องจริงที่มีประโยชน์ที่ควรพูด ไปมองเข้า มันจะเป็นอารมณ์ที่จะทำให้ใจยุ่งเปล่าๆ บางคนหน้ามันสวย บางคนหน้ามันไม่สวย บางคนหน้ามันหยี อะไรก็ไม่รู้ เสียเวลาที่จะไปรู้สึก แต่ก็ไม่ใช่ว่าจะไม่มองเสียเลย บางทีก็หนีไปพอดี ไปเห็นประจันหน้ากันก็มี เราแสดงความมั่นคง เขาจะดึงเราไปไม่ได้ ก็พอแล้ว (เคยคุยกับผู้หญิงสองต่อสองบ้างไหม?) บอกว่ากลัวยังไง เดียวนี้บางทีก็มีเรานั่งอยู่คนเดียว บางคนเข้ามาคุย บางทีก็คุยเหมือนกัน แต่ว่าสองต่อสอง ในลักษณะกามารมณ์ (หัวเราะ) มันกระดาก หรือละอาย หรือกลัว เรื่องเหล่านี้ถือตามวินัยก็ได้ถ้าผิวดินวินัยก็ไปแสดงอาบัติ ไปออกอาบัติเสียให้ถูกต้อง

หลักปฏิบัติเกี่ยวกับพลังงานทางเพศ

มันเป็นไปโดยอัตโนมัติ ไม่ได้มีแผนการคือ เราทำงานที่เราชอบหาหมรุ่งหามคำแล้วพลังงานที่เหลือที่รุนแรงทางนั้น มันก็ลด มันก็หมดไป แรงกระตุ้นอยากมีชื่อเสียง อยากให้มีประโยชน์ แก่ผู้อื่นที่เขาคอยรอฟผลงานของเรา อันนี้มันมีมากกว่า นี่ก็เลยทำเสียจนหมดแรง พอเพลียก็หลับไป พอตื่นขึ้นมาก็ทำอีก ไม่มีโอกาสใช้แรงไปทางเพศตรงกันข้าม เราไม่ได้เจตนาโดยตรง มันเป็นไปเอง เหตุการณ์มันบังคับให้เป็นไปเอง คือเราหาอะไรทำให้มันง่วนอยู่กับงาน พอใจในงาน เป็นสุขในงาน มันก็ขยับลิ้มของมันเอง เอาแรงทางเพศมาใช้ทางสติปัญญา เอาแรงงานกิเลสมาใช้เป็นเรื่องของสติปัญญา ต้องมีงานอันหนึ่งซึ่งพอใจ หลงใหลขนาดเป็นนางฟ้า เหมือนกับเรือพระไตรปิฎก ต้องหลงใหลขนาดนางฟ้าความรู้สึกทางเพศมันก็ต้องเกิด แต่ว่าความรู้สึกทางนี้ (ความคิดที่จะเป็นประโยชน์แก่ส่วนรวม) เหมือนกับสิ่งต้านทาน เช่นว่าคลื่นกับฝั่ง คลื่นมันแรงเหมือนกัน แต่ว่าฝั่งมันแข็งแรงพอจะรับ (หัวเราะ) (วิฤตติแบบจวนเจียนจะไปไม่ไป ตัดสินใจอย่างไร) นั่นมันเรื่องคิดฝัน เวลามันช่วยได้ หรือว่าไม่รู้ไม่ชี้ (หัวเราะ) มันช่วยได้ มันเหมือนกับคลื่นกระทบฝั่ง พอพ้นสมัยพ้นเวลา มันก็ไม่รู้หายไปไหน แต่สรุปแล้วมันต้องทำงาน พอถึงเวลาเข้า มันต้องทำงาน มันรักษานะอยู่ ไปทำงานเสีย ความคิดฝันนั้นก็ค่อยๆ ซาไปๆ มันไปสนุกในงานการศึกษามันจับหัวใจ มีโอกาสน้อยมากที่จะคลุกคลีทางกามารมณ์ ไปแต่งงานกับนางฟ้าเสีย (หัวเราะ) ใช้คำว่าสมรสกับนางฟ้า กล่าวคือพระไตรปิฎก หรืออะไรก็ได้ที่ตัวชอบสุดเหวี่ยง (วิธีการของพวกโยคีที่เปลี่ยนพลังงานทางเพศไปใช้ทางอื่น) เคยศึกษาโดยหลัก ไม่เคยศึกษาโดยรายละเอียด คือทำทางของโยคีทั้งหลาย มันเป็นเทคนิคกลุ่มหนึ่งที่จะลดความรู้สึกทางกาม และไปเพิ่มความรู้สึกทางธรรมะ ก็ได้ผลเป็นความเข้มแข็งทางจิต (เรื่องอาหาร) มันมีจริงอย่างเขาว่า อย่างฟักทองสุก ฟักทองที่แก่จัด ที่เอามาปรุงเป็นอาหารคาวหวาน ขนุนสุก ก็ส่งเสริมกระตุ้นความรู้สึกทางนี้ มันมีน้ำตาลชนิดนั้นพวกโยคีไม่กล้ากิน ละครสุกก็เหมือนกัน ในตำราไสยศาสตร์ของพวกนักเลงคาถาอาคมถือเครื่องรางของขลังก็มีตรงกับพวกโยคี ไม่กินผลไม้อย่างนั้นอย่างนี้ เขาถือว่าเป็นเรื่องทำลายวิชาอาคม มันทำให้น้ำอสุจิไหลเหลว แล้วรบกวน ฉะนั้นอย่าอยู่ด้วยสิ่งที่ยั่วให้เกิดความรู้สึกทางเพศ เช่นอ่านหนังสือพิมพ์ปัจจุบันแล้วแยะ หรือดูโทรทัศน์มันคงยิ่งแยะใหญ่ พระบางองค์อยู่ด้วยสิ่ง

เหล่านี้ ในที่สุดมันก็แย่ มันกรุ่นด้วยความรู้สึกทางนี้อยู่ตลอดเวลา ควรระวังจิตใจให้ดี แวดล้อมตัวเองให้ดี ถ้ารักจะอยู่ในเพศบรรพชิต มองกามคุณในลักษณะแค่นั้นเอง เป็นค่าจ้างของธรรมชาติ ไว้หลอกจ้างสัตว์ที่มีชีวิต ให้สับสนกับแค่นั้นเอง

หลักปฏิบัติเกี่ยวกับการคบมิตร

พูดแล้วมันก็เหมือนกับโอหัง คือว่าเราไม่ค่อยคิดจะขอความช่วยเหลือจากมิตร ไม่ได้คิดจะไปดึงมาเป็นมิตร หรือขอร้องให้เป็นมิตร แต่ถ้าเขาแสดงความประสงค์อะไรเข้ามา เราก็ยินดีที่จะพิจารณาหรือคบหาสมาคมกัน ปัญหาจึงไม่ค่อยมี ความผิตหวังจึงไม่ค่อยมี และผมนี่มันเป็นอะไรก็ไม่รู้ มันไม่ค่อยจะรู้สึกว่าจะต้องพึ่งพาผู้อื่น มีหลักที่จะช่วยตัวเองไปเสียหมด ในความจำของผมรู้สึกว่าจะไม่เคยขอร้องใครเพื่อความเป็นมิตร พยายามแต่ทำตัวให้ดี ให้น่าไว้วางใจ ให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น นั่นแหละ แล้วคนบางคนเขาก็อยากจะคบด้วย ก็พยายามติดต่อกัน จนได้เป็นมิตรกัน แล้วเราก็ไม่เคยผิตหวังเรื่องมิตร เพราะเราไม่ได้หวังอะไร แม้แต่ทุกวันนี้ก็ไม่ค่อยได้สูงส่ง หรือพยายามอะไรในเรื่องที่จะเป็นมิตรจนคนเขาต้องเตือน (หัวเราะ) ให้หามิตรไว้บ้าง ถ้ามีการผูกพันกันไว้ก็คงจะมีเยาะไปหมดแต่ก็กลัวขึ้นมาอีกว่า จะตอบแทนไม่ไหว จะจำไม่ไหว จะยุ่งไปหมด เราก็เลยต้องควบคุมไม่ให้เกิดมิตร จนเหลือกำลังที่จะทำหน้าที่รักษาความเป็นมิตร แต่ไม่ใช่ผมอวดดี มันเป็นเอง มันไม่คิดทำอะไรที่จะต้องให้ผู้อื่นช่วย โครงการหรือแผนการมันจะวางไปในทำนอง ทำเองได้ทั้งหมด เพื่อนชนิดที่ว่ารักใคร่ตายแทนกันได้ ก็มีเหมือนกัน คนที่เขาเห็นว่าเรามีประโยชน์ มีคุณค่า ทำไมจะไม่มี ยกตัวอย่างคนเดียวก็ได้ คือท่านพระครูสุตฺตฯ แต่มีมากกว่าหนึ่งแหละ อย่าพูดดีกว่า จะกลายเป็นอวดดี แต่ผมก็ไม่ได้ไปมาหาสู่อะไร เพราะว่ามันเป็นเพื่อนโดยจิตใจร้อยเปอร์เซ็นต์ก็พอแล้ว ภายนอกอาจจะไม่อึ้งขงขอบอะไรเลย (หัวเราะ)

การรับแขก

บางคนมันก็น่าเบื่อ บางคนก็ไม่น่าเบื่อ ตอบไม่ถูก บางคนคุยสนุก บางคนก็ไร้สาระเบื่อ แต่ผมถือหลักอย่างหนึ่งว่า จะพยายามเท่าที่จะพยายามได้ เพื่อให้ผู้อื่นสบายใจอย่างนั้น จึงมีการทวนเรียกว่าทวนก็ได้ ทวนรับแขกทวนทำอะไร เขาพูดอะไรมีประโยชน์ก็จำไว้ บางทีก็เอาเป็นขนวนสำหรับคิด แต่ก่อนผมชอบฟังคนอายุมากๆ บางคนคุย ได้ฟังเรื่องแปลกๆ เรื่องราวในสมัยโน้น สมัยที่เราไม่มีโอกาสได้ยิน คนแต่ก่อนเขาชอบพูดอย่างไร ชอบทำอะไร มีโอกาสได้ยินได้ฟังจากแขก เดียวนี้คนแก่ๆ ก็หายๆ กันไป จนกว่าไม่มีคนแก่ (หัวเราะ) คือเราแก่กว่า เลยกกลายเป็นหน้าที่ที่ต้องพูดให้เขาฟัง

คติพจน์ของเก่า

คำที่ผมเอามาใช้ต่อมา เช่น "นกไม่เห็นฟ้า ปลาไม่เห็นน้ำ" ก็คนแก่พูดให้ฟังทั้งนั้น ซึ่งเราเอามาดัดแปลง เอามาใช้รับช่วงต่อไป "งามอยู่ที่ผี ด้อยที่ละ พระอยู่ที่จริง" ก็ไม่ใช่เราคิดขึ้นเอง ฟังคนแก่ แล้วรู้สึกฝังใจ พอใจ "กินข้าวสุก อย่าให้เสียข้าวสารทำงาน อย่าให้เสียแรง" ฟังไม่ค่อยถูก พอเขาพูดครั้งแรก เราก็สะดุ้ง เกิดสนใจ อะไรกันแน่ เราหาคำอธิบายเอาเอง บางทีมันก็ง่ายๆ แต่ฟังเป็นลึกลับ

ให้มีผลคุ้มค่า คนแก่เขาอุตสาหุ่ทำเป็นของพิเศษ มีค่า มาเล่าให้เราฟังอีกต่อหนึ่ง ถ้าเราไม่ช่วยรักษาไว้ก็หายไป เดียวนี้เอามาเขียนให้เป็นลายลักษณ์อักษรเสีย อธิบายให้เห็นประโยชน์ ใช้ประโยชน์ให้มากขึ้น ผมช่วยรักษาของเก่าอย่างนี้ หลายอย่าง

ทัศนคติต่างๆ

ทัศนคติการเมือง และการปกครอง

เมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ นายธรรมทาสเขาเกณฑ์ให้ผมพูด เทศน์ครั้งหนึ่งเกี่ยวกับเรื่องเปลี่ยนแปลงการปกครอง เทศน์เป็นลักษณะว่าประชาธิปไตยนั้นเข้ารูปเข้ารอยกันกับหลักพระพุทธศาสนา (หัวเราะ) ผมก็ว่าไปตามนั้นแหละ ว่าประชาธิปไตยเหมือนกับการปกครองสงฆ์ ในพุทธศาสนาพระสงฆ์เป็นใหญ่ ประชุมสงฆ์ลงมติแล้ว ก็ถือเป็นเด็ดขาดแล้วก็ทุกคนมีเสรีภาพ มีสิทธิเสรีภาพเท่ากัน สรุปความว่าพูดให้เห็นว่า ระบบประชาธิปไตยนั้นยิ่งตรงกับหลักพุทธศาสนา ชาวบ้านพวกนั้นเขาจะฟังถูกที่ไหน ชาวบ้านฟังถูกไม่กี่คนแม้แต่พุทธศาสนาเขายังไม่ค่อยรู้ แล้วประชาธิปไตยก็ยิ่งแปลก เป็นของแปลก ไม่มีความคิดว่าเห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วย จำเป็นจะต้องยอมรับสภาพสถานการณ์ว่าเป็นอย่างนั้น เพื่อจะให้ประชาชนชาวบ้านไม่ตกใจ แตกตื่น ก็พูดทำนองนั้น เราก็ไม่ตื่นเต้น มันก็มีบ้าง ตื่นเต้นในทางที่มันแปลกออกไปไม่ตื่นเต้นถึงขนาดใหญ่โต เราก็เคยได้ยินได้ฟังกันอยู่ก่อนหน้านี้อยู่แล้วว่า เมืองนอกเขามีระบอบประชาธิปไตย เดียวนี้ก็เข้ามาถึงเมืองเรา ไม่รู้สึกไปในทางไม่ดี รู้สึกมันจะเป็นไปในทางดี แต่ก็ไม่ได้มองบุคคล เหมว่าประชาธิปไตยนี้คงจะดี

การเปลี่ยนแปลงคณะสงฆ์

(การเปลี่ยนแปลงในสมัยรัชกาลที่ ๔) นอกจากนิกายใหม่ (ธรรมยุต) เป็นการยั่วยุให้ปฏิบัติวินัยให้เคร่งครัดขึ้น (หัวเราะ) มีส่วนทำให้ปฏิบัติดีขึ้น ในยุคสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ท่านมีหลักที่จะให้รวมกันอีก ทำให้มหานิกายดีขึ้นจนรวมกับธรรมยุตได้ ท่านก็มุ่งหมายอย่างนั้น แต่ก็ทำไม่สำเร็จ

ประชาธิปไตยพระสงฆ์

เกิดประชาธิปไตยพระกันขึ้นมา แล้วก็เกิดที่วัดปทุมคงคาเสียด้วย (หัวเราะ) เตรียมจะยึดอำนาจเจ้าอาวาส ทำให้เปลี่ยนระบบการปกครองใหม่ให้มันเสมอกัน ให้เจ้าอาวาสอยู่ใต้อำนาจของคณะกรรมการ อย่างนี้ เป็นต้น แต่ผมไม่ได้ยุ่งด้วย ไม่ได้เห็นด้วย แล้วผม ก็มาเสียแล้วไม่ได้อยู่ที่นั่น ที่วัดปทุมคงคาที่ผมเคยอยู่ มหาน้อยเป็นตัวตั้งตัวตีเหอประชาธิปไตย จะเอามาใช้กับวงการคณะสงฆ์ แล้วต่อมามันก็ได้เป็นไปในทำนองนั้น มี พ.ร.บ. คณะสงฆ์ออกเป็นกฎหมายใหม่ มีแบบเดียวกันกับประชาธิปไตย มีสังฆสภา มีคณะสังฆมนตรี สังฆนายกแบบเดียวกัน นั้นเลย (พ.ร.บ. คณะสงฆ์ ๒๔๘๔) ชั่วไม่กี่ปี มันไม่ได้ทำอะไรโดยแท้จริงตามหลักการนั้น มันก็ทำเป็นพิธีเสียมากกว่า ไม่ค่อยมีผลแท้จริง แล้วมันก็เท่านั้นเท่าที่ว่าแบ่งหน้าที่กันทำ มันก็ไปบังคับ หรือว่ากระตุ้น ไ้ผลที่เห็นมีน้อยเต็มที แม้

ปล่อยอยู่อย่างเก่า ก็ไม่แตกต่างกันนัก แต่เราที่สะดวกในการเผยแผ่ขึ้น การปกครองแบบประชาธิปไตยนี้ถ้าจัดให้ดีๆ ให้เป็นจริง ก็เข้ากับหลักธรรมวินัยของพระพุทธเจ้าด้วย ไม่เสียหาย ก็ตั้งหลักการให้สงฆ์เป็นใหญ่ เนิบขาดโดยธรรมวินัย สงฆ์เผด็จการตามธรรมวินัย ไม่ใช่เผด็จการโดยกิเลสของบุคคลใด (พ.ร.บ. คณะสงฆ์ ๒๔๘๔ ออกมาแล้ว) มันมีการกระทบกัน (มหานิกาย และธรรมยุต) น้อยลง เรียกว่า การปกครองไม่ขึ้นต่อกัน แล้วเหตุการณ์มันก็ผ่านมามาก พอสำนึกตัวด้วยกันทั้งสองฝ่าย (การเปลี่ยนมาใช้ พ.ร.บ. คณะสงฆ์ ๒๕๐๕) มีการเคลื่อนไหวเพราะมีผู้ถือว่าไม่เป็นธรรมอะไรบางอย่างต่อฝ่ายธรรมยุต ไม่ใช่จากมหานิกาย มองเป็นการเสียเปรียบ จึงพยายามย้อนกลับมา พ.ร.บ. รศ. ๑๑๒ ซึ่งถือกันว่า ฝ่ายธรรมยุตได้เปรียบ (หัวเราะ) (เมื่อมีการกล่าวหาและจับกุมพระพิมลธรรม) ทางมหานิกายรู้สึกเป็นปมด้อยรู้สึกเสียหายต่อนิกาย มีพระจำนวนใหญ่เขากำลังต่อสู้ดิ้นรน มันก็ลำบาก ทำไปยาก หรือทำไม่ได้ แต่ท่านเหล่านั้นจะต่อสู้จนชนะความ หรือชนะอะไรก็ตาม ที่เกี่ยวกับพระศาสนา รู้สึกจะไม่คุ้มเลย เพราะมันไม่ได้เสียหายเฉพาะมหานิกายอย่างเดียว มันเสียหายต่อพระศาสนาโดยรวมรวมด้วย จะทำอะไรได้ เรื่องมันเกิดขึ้นอย่างนี้แล้วใครจะทำได้ มันต้องเป็นอย่างนั้น (ฝ่ายปริยัติ และฝ่ายวิปัสสนา) เสี่ยงจากพระปาด่าหนีพระบ้านว่าไม่ปฏิบัติ มีมาก ได้ยินมาก พระบ้านก็มักจะตอบได้ว่า พระป่านั้นดีแต่ปฏิบัติไปอย่างมลาย ไม่รู้พระบาลี ไม่รู้พระพุทธประสงค์อย่างถูกต้อง มันก็มีแต่ต่างฝ่ายต่างพูดกันบ้าง

ทัศนคติการสังคัม

ศีลธรรมของสังคัม

ศีลธรรม มันเกี่ยวกับการเจริญของโลก ความก้าวหน้าทางวิทยาการ มนุษย์ก็ต้องเป็นอย่างนี้ ถึงแม้จะไม่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง มนุษย์ก็เห่อเรื่องทางวัตถุมากขึ้นสนุกสนาน เอ๋รือดอ่อย ถึงแม้ในสมัยราชาธิปไตยก็เห่อฝรั่ง บางทีก็เห็นพุทธศาสนาเป็นเรื่องล้าหลังพระเลิกฉันข้าวด้วยมือ (หัวเราะ) ฉันข้าวด้วยช้อนส้อม แต่เรามีหน้าที่ต้องสอนเรื่องดับกิเลส ดับทุกข์อยู่ไปตามเดิม ไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลง มีนักศึกษาแหวกแนว เห็นศาสนาเป็นเรื่องล้าหลัง หรือว่ามันไปมองบางแง่ มองแต่บางแง่ แล้วก็ไปพูดอย่างนั้น ซึ่งมันไม่ถูก มันไม่ยุติธรรม พวกที่อุตริมาโจมตีศาสนา ก็เพราะไม่เข้าใจพุทธศาสนาโดยสมบูรณ์ เขามองกันในแง่ที่ทำให้คนอ่อนแอ ทำให้คนล้าหลัง ทำให้คนเกียจคร้าน อย่างนี้ก็มี มันมีมูลมาจากทางฝรั่ง ทางคนไทยก็ไม่ได้นึกถึงขนาดนั้น ที่ว่า "สันโดษ" ในทางพุทธศาสนาทำให้คนไม่ทำงาน มันก็เข้าใจว่า "สันโดษ" ผิด ที่จริงต้องพูดว่า พุทธศาสนามองโลก ในแง่ที่เป็นไปตามเหตุตามปัจจัยแก้ไขให้ดีกว่าได้ แก่ร้ายให้ดีกว่าได้ ถ้าเขาเข้าใจถูกต้อง เขาจะต้องเข้าใจอย่างนี้ ไม่ใช่แง่ดี ไม่ใช่แง่ร้าย เป็นไปตามเหตุตามปัจจัย เขาต้องการอะไรก็สามารถทำได้

หลักปฏิบัติเกี่ยวกับสังคัม

เรื่องในสังคัม เรื่องที่ว่า ถ้าเข้าไปแล้วมันยุ่ง อย่าเข้าไปในสังคัมนั้น หรืออย่าเข้าไปเกี่ยวข้องกับบุคคลนั้นนะ นี่เรียกว่า หลบ แต่ถ้าหลบไม่ได้ ทำชนิดที่ไม่ให้เกิดโทษ จะทำอะไรไม่ให้เกิดผิดพลาดไป เรียกว่าเอาชนะมันให้ได้ ต้องเอาชนะในที่นี้ คือไม่ให้มันทำอะไรเราได้ ก็ไม่หวั่นไหวไปตาม ไม่มีความหมายขึ้นมา

ผลงานที่มีต่อสังคม

เสนอของใหม่ ทำให้เขาได้รู้ของใหม่ ทำให้คนสนใจปรีติแนวใหม่ สนใจปฏิบัติศีล
ธุดงค์ กรรณฐาน อะไรกันขึ้น แต่ผมไม่ได้คิดอะไรมากมาย เราหวังเพียงจุดชนวนให้เกิดความสนใจ ให้
ช่วยกันพร้อมๆกันทั่วทั้งประเทศ เดียวนี้ก็เรียกว่าได้ผลเกินความคาดหมาย หลายร้อยหลายพันเท่า
เพราะเราต้องการเพียงให้เป็นชนวน เดียวนี้คนทำมากมายเกินกว่าที่เราหวัง

ของเล่นในชีวิตสมณะ

สมัยหนึ่งเคยเล่นชนิดที่มีประโยชน์ทางวัตถุ เคยเล่นหีบเสียง เรียนภาษา เล่นพิมพ์ดีด
เพื่อพิมพ์หนังสือ เล่นกล้องถ่ายรูป มันจะชอบไปซื้อหาของเก่า ๆ มาซ่อมเล่นสนุกใช้ประโยชน์ ได้ก็สนุก
เล่นอย่างจิตใจที่เล่นเพลินกับธรรมชาติ เคยเล่นต้นไม้แปลกๆ แปลกสำหรับเรานะ ไม่ใช่แปลกสำหรับ
ผู้อื่น เรื่องปลา เรื่องนก เรื่องแมว เรื่องหมา กระทั่ง จิ้งจก ตุ๊กแก นอกจากนั้นก็มีเล่นการพักผ่อน
นั่งเล่น นอนเล่น ทำสมาธิเล่น สมาธิเคยทำอย่างเล่นๆ มันหลายประเภท ผลเคยเล่นเกือบทุกอย่างตาม
ความเหมาะสม ตามโอกาส เคยชอบไปเที่ยวทะเล ลงเรือไปเล่นทะเล ไปลอยทะเลก็เคยหลายครั้ง จัด
จอมปลวกให้เป็นระเบียบก็เคยทำมาแล้ว แม้แต่แต่งโคลงกลอน มันก็เป็นของเล่น ไม่ได้จริงจัง ผมเคย
แม้แต่ปรุงอาหารเล่น แกงดอกกลั่นทม เล่นมาหลายอย่าง

ประดิษฐ์เครื่องฉายสไลด์ขึ้นใช้เอง

เราได้เคยเห็นที่กรุงเทพฯ ที่เขาฉายสไลด์กันชนิดที่ไม่ต้องมีแผ่นสไลด์ ชนิดที่ใช้ภาพ
หนังสือสอดเข้าไปข้างใต้ แล้วภาพนั้นก็ออกมาปรากฏที่จอได้ ก็ศึกษาว่ามันจะทำได้อย่างไร ก็เลย
ประกอบขึ้นด้วยตัวเอง เป็นสิ่งไม่ยาวเกือบบา เพราะว่าไปใช้ไฟฉายที่ใช้ให้น้ำรถยนต์มาทำเป็นตัวแสง ใช้
เลนส์กล้องถ่ายรูปขนาดใหญ่หน่อย ที่นี้ต้องรู้จักล้างฟิล์มให้เป็นโพสิทีฟ เราก็ใช้ฟิล์มแดงธรรมดา ถ่าย
แล้วล้างที่หนึ่งแล้วก็ล้างกลับเป็น ๒ หน มันก็ใช้ได้ ในที่สุดก็ได้ผลตามความประสงค์ เพียงแต่ว่ามันไม่
สะดวก มันใหญ่โตเทอะทะโกลาหลที่สุดแหละ (หัวเราะ) ต้องใช้เด็ก ๔-๕ คน แรกๆไปถึงไหนก็ตื่นเต้นที่
นั้นทำอย่างนี้อยู่ ๒ ปี จึงได้เครื่องสำเร็จรูปของฝรั่ง

การเล่นวิทยุ

ผมไม่ได้ประกอบวิทยุ เล่นฟังเท่านั้นแหละ สมัยที่อยู่วัดชยารามเปิดให้คนที่อยากฟัง
มาฟังรอบกุฏิ สมัยนั้นคนยังไม่ค่อยมีวิทยุกัน และตอนระยะสงคราม ถ่านไฟฉายในตลาดไม่มีขาย ใครมี
วิทยุก็ต้องหยุดหมด เราไม่ยอมแพ้ ไปเอาน้ำเกลือที่บ่อน้ำร้อน ซึ่งมีแอมโมเนียคลอไรด์ มาใส่ถ้วยเล็กๆ
แล้วก็ถ่านไฟฉายที่หมดแล้ว ปอกข้างนอกออกทิ้ง คงเหลือข้างในที่หุ้มแกนถ่าน หย่อนลงไปถ้วยนั้น
แล้วหย่อนสังกะสีชิ้นหนึ่งลงไปแช่ แล้วต่อจากถ้วยนี้ไปถ้วยนั้น จนครบจำนวนโวลต์ที่ต้องการ กระบะ
ใหญ่ๆ ก็พอใช้เปิดวิทยุตลอดสมัยที่ไม่มีถ่าน ที่นี้คนก็พลอยมาฟัง โดยเฉพาะข้าราชการอำเภอที่มีหน้าที่
บันทึกข่าว ก็ได้มาพลอยฟังและคอยจด เมื่อมีคำสั่งด่วน ต่อมาผมเคยไปเอาน้ำจากบ่อน้ำร้อน มา

ตรวจดูด้วยกล้องจุลทรรศน์ เอน้ำมาเคี้ยวจนงวด เป็นน้ำตาลทรายเปียกๆ มาเกลี่ยดูใต้กล้องก็พบว่า มีผลึกสีเหลี่ยมจตุรัสมากที่สุด นี่ก็คือเกลียวโซเดียมคลอไรด์ เกลือธรรมดา รองลงไปเป็นผลึกทรงกระบอก ข้างหลาม นี่เป็นแอมโมเนียมคลอไรด์ เป็นตัวที่ต้องการ เพื่อสกัดสังกะสีตามแบบหม้อไฟฟ้าที่เรียกกันว่า เลอคลังเซ่ ที่น้อยลงไปกว่านั้นก็คือ โปแตสเซียมคลอไรด์ เป็นผลึกหัวแหลมท้ายแหลมรูปหลอดช่อง

เรื่องท่องเที่ยว

โดยปกติการไปเที่ยวเฉยๆ นั้น ไม่ค่อยมี ไปทำธุระก่อน เช่นไปเผยแพร่ธรรมะแล้วพลอย เป็นเหตุให้ได้เที่ยว อย่างที่ตระเวนทั่วภาคใต้ ถ้าต่างประเทศอาจจะเรียกได้บ้างว่าไปเที่ยว อย่างเป็นทางการก็ไปเที่ยว ไปชมก็ไปเที่ยว ไปพม่าก็ต้องว่าไปเที่ยว ไปทำหน้าที่ตามต้องการนิดหน่อย ไปเที่ยว เป็นส่วนมาก ในเมืองไทยนั้นตั้งใจจะไปเที่ยวโดยตรงนั้น ดูจะไม่ค่อยมี ไปลพบุรี จนได้เขียนนิราศ (นิราศ ลพบุรี) อะไรนั่น เป็นความต้องการของเจ้าคุณลัดพลีฯ และอาจารย์สัญญาว่า ผมควรไปเที่ยวดูอย่างนั้น บ้าง ไปดูพระพุทธบาทสระบุรี ดูวังเก่า ดูสวนสัตว์ ดูเขาวงพระจันทร์ สุขุขทัยไปดูแบบประวัติศาสตร์ อยู่ธำมาศไปดูตอนที่ทำสวนโมกข์ให้ท่านปรีดี (พนมยงค์) บางประอินก็เคยไป อุดรดิศก็ไป ศรีสะเกษก็ไป แต่ผมก็ไม่ได้เที่ยวทั่วทุกจังหวัดหรอก อีสานไม่มีเลย นอกจากนครราชสีมาไปดู โบราณสถาน เชียงใหม่เที่ยวมากจนจำไม่ได้ เรียกว่าทุกอำเภอ เรื่องอย่างนี้จำไม่เก่ง คนจากภาคอื่นแวะมาเยี่ยมสวน โมกข์ แล้วก็เลยไปเที่ยวเกาะสมุย ผมไปด้วยก็มีเราเคพาไปเกาะสมุย หมู่เกาะอ่างทองก็เคยไป พอ เข้าตรูลงเรือหางยาวไปเที่ยวระหว่างเกาะเล็กเกาะน้อย รูปสวยที่สุด (ท่องเที่ยวพวกนี้) เอาแต่ความ เพลิดเพลินพักๆ สรุปลแล้วไม่ต้องไปก็ได้ เดียวนี้จึงไม่อยากไป เมืองนอกก็ไปได้ แต่ไม่อยากไป มันเบื่อ ล่วงหน้า พอไปแล้วก็ได้ความกลับมาว่า ไม่ต้องไปก็ได้เกือบจะทุกแห่ง มันเบื่อยิ่งกว่าเบื่อ ผลที่ได้ไม่ คุ่มค่า ยิ่งอยากความเจริญสมัยใหม่เหล่านี้ใช้อะไรกับเราไม่ได้ผล เดียวนี้ไม่มีอะไรแปลก มันอย่างนั้นเอง เลยหมดอยาก อยากนอน นอนอ่านหนังสือ นอนคิด นอนนึกอะไรมากกว่า (ถ้าถึงกับอ่านหนังสือไม่ได้ อยู่เฉยๆ) คงไม่ถึงกับเหงาจนรำคาญ สำนวนจิตให้ดียังมีความคิดอะไรแปลกๆ อีกมาก ปัญหาที่ว่าโลกจะ ตกลงเรื่องสันติภาพกันได้ เพราะอะไรนี่เป็นปัญหาที่สงสัยในใจผมอยู่ตลอดเวลา มีความเหมาะสม เมื่อไร อาจจะมีคำตอบออกมา ของเล่นตอนแก่ เดียวนี้ก็คืออย่างนี้ การคิดอะไรแปลกๆ อย่างๆ คิดอะไร ใหม่ๆ (หัวเราะ)

ไปอินเดีย

ตอนจะไป (๒๔๙๘) มันก็ไปด้วยความเคี้ยวเข็นชักชวน เจ้าชื่นขอร้องให้ไป เป็นผู้ออก ทุนออกค่าใช้จ่ายให้ ซื้อหนังสือกลับมาครว้นนั้นคงเป็นเงินหลายหมื่นกะจะไปลังกาด้วย แต่เที่ยวเพลิน จนจะครบ ๓ เดือน มันเหนื่อยที่สุดแล้วเลยกลับ แต่ทางจิตใจไม่เคยได้อะไร มันรู้สึกประหลาด รู้สึกหัว กลับ (หัวเราะ) มันรู้สึกไม่คุ้มคากับพระคุณของพระพุทธเจ้า ที่อุตสาหมาถึงอินเดีย จะไหวอย่างไร จะ เอาหัวโขกพื้นสักหมื่นครั้งมันก็ไม่คุ้มกับพระคุณของพระพุทธเจ้า เอาธูปเทียนมาจุดเท่าไรก็ไม่คุ้ม เรา ก็ จนปัญญาจะตอบแทนพระคุณของพระพุทธเจ้าโดยวัตถุโดยกิริยาธูปเทียนเขาฝากไปจากเมืองไทย ผมก็ เอาไปทิ้งถึงขยะหมด ไม่ได้บอกใคร เจ้าของฝากไปจะเสียใจ มันละลายตัวเอง จุดไปก็เหมือนหัวเราะ เยาะตัวเอง เหมือนไปล้อเล่น ขณะที่ไปด้วยกันเขาไปไหวกราบอะไรกันตามธรรมเนียม ผมขอแยกตัว

ออกมานั่งชิมอยู่พักหนึ่ง ไปเห็นความใหญ่โตของพุทธคยา มันทำให้เกิดความรู้สึกอย่างนั้น เราจะไปเผา
รูปเทียน จะเผาขี้เลื่อยสักเท่าไรมันก็ไม่คุ้ม (ความรู้สึก) เข้าใจว่ามันเกิดจากสถานที่หรือความซาบซึ้ง
(หัวเราะ) อาจจะเป็นเรื่องของความโบราณ ความศักดิ์สิทธิ์บ้าง (หัวเราะ) ความจริงอยู่ที่ไหนมันก็ควร
จะเกิดได้ เพราะมันนึกคิดได้ คำนวณได้ แต่มันไม่พุ่งขึ้นมาในใจเหมือนกับอยู่ที่นั่น ที่นี้พอเป็นแบบนี้ที่
พุทธคยาแล้ว ที่อื่นมันก็ไม่ประทับใจเท่าแล้ว มีแต่ซากอิฐซากหิน ที่ลุมพินีก็มีเสาหลัก (หัวเราะ) ที่กุสิ
นาราก็มีแต่วิหารพระนอน ที่พุทธคยาเป็นที่รวมของความรู้สึก เพราะพระพุทธรูปเจ้าที่นี้ มันปรุง
ความรู้สึกคล้าย ๆ กับว่า ถ้าพระพุทธรูปเจ้าอยู่ที่นี้ ที่พุทธคยามีอำนาจอะไรอย่างหนึ่งที่อธิบายยาก
รู้สึกถึงพระคุณของพระพุทธรูปเจ้ามากมายมหาศาลกว่าอยู่ที่นี้ ความจริงเวลาที่เรานึกถึงที่อื่น มันก็นึก
ได้มากมายมหาศาลเหมือนกัน แต่มหาศาลทางเหตุผลไม่ได้มหาศาลทางอารมณ์ความรู้สึก แล้วคราวนั้น
มันเกิดความคิดชนิดที่ว่า พระพุทธรูปเจ้าอยู่ในตัวเรา เมื่อเกิดอย่างนี้ ก็เลยกลายเป็นเรามาหาสิ่งที่มี
อยู่ในตัวเรา บ้าซัดๆ (หัวเราะ) เราเชื่อว่า พระพุทธรูปเจ้าเป็นชาวเนปาล มีลักษณะผิวเหลือง สูงโปร่ง
จุมูกุ่มน้อยๆ ไม่ใช่พันธุ์คอเคเซียนแบบฝรั่ง หรือมองโกลอยด์แบบทิเบต ผมคิดว่าคงจะเป็นออสตรา
ลอยด์ ซึ่งเป็นพันธุ์เดียวกับเนปาล เข้ม กับกระเหรี่ยงนี้แหละ คนไทยก็พันธุ์นี้ เขาหากันใหญ่ เดียวนี้
หมดปัญหาเรื่องนี้ พระพุทธรูปเจ้าเป็นอะไรก็ได้ (หัวเราะ) ท่านจะเกิดที่ไหนก็ได้ รู้แต่ว่าสอนให้ดับทุกข์ได้
อย่างไร ถ้าดับทุกข์ได้ก็เลื่อมใส

เรื่องเบ็ดเตล็ดทั่วไป

การหัวเราะ

ผมก็ยังหัวเราะ (ท่านอาจารย์เคยพูดว่า การหัวเราะนี้มันเป็นอาการของเด็กๆ) นั่น
พระพุทธรูปเจ้าว่า โดยไม่นิยมหัวเราะ แต่ถ้ารู้ธรรมะมากขึ้น มันหัวเราะลดลง น้อยลงการหัวเราะเป็น
เด็กๆ อะไรน่าขันหน่อยก็หัวเราะพอโตขึ้นมา แค่นั้นไม่หัวเราะแล้ว ไปหัวเราะที่สูงกว่านั้น พอโตขึ้นไป
อีก รู้ธรรมะมาก ก็ไม่หัวเราะแล้วแค่นั้น ก็หัวเราะเป็นนัยๆ

เรื่องเกียรติ

เกียรตินี้เรารู้สึกมานานว่ามันแค่สมมติ ของจริงมันอยู่ที่ไม่ใช่สมมติ เราสนใจจริง คนมี
เกียรติมันมันไม่แน่ พวกหนึ่งว่าเป็นคนดี พวกหนึ่งว่าเป็นคนบ้า เป็นคนเลว เป็นคนโกง คำว่า "เกียรติ"
เป็นเรื่องสมมติของคนธรรมดา ๆ

ความผิตสอนดี

ผมพูดอยู่บ่อยๆว่า ความผิตสอนดี สอนเพื่อความถูก สอนแรง สอนเจ็บปวด ความ
ทุกข์สอนดี สอนดีกว่าความสุข สุขมีแต่ทำให้หลง ผิดถูกเป็นเรื่องสมมติตามธรรมชาติ เป็นอิ
ทัปปัจจยตาเสมอกัน

ไม่ไปต่างประเทศ

คนพูดเปรยๆ (ชวนไปทำงานต่างประเทศ) เยอะไปหมด มากมาย ไม่มีความหมายกับผม พวกเยอรมันก็เคยชวนผมไปเยอรมัน รุ่งปาสาโก วิมโล เขาไปยุโรปอะไรเข้าที่เยอรมัน ให้กลุ่มนักศึกษาที่เยอรมันเขียนมาถึงพุทธสมาคม ว่าช่วยให้จัดผมไปเยอรมัน ค่าใช้จ่ายของเขาเอง คุณสัญญาว่าบอกผม ผมบอก โอ้ย! ไม่มีทาง เพราะได้ปริญญาไว้แล้วในข้าหนึ่งว่าจะเฝ้ารัง รับหน้าศัตรูที่จู่เข้ามาถึงบ้านเรา (หัวเราะ) มันไปไม่ได้ รู้ประมาณตัวเองว่าไปไม่ได้ ไม่ได้เตรียมตัว ภาษาก็ไม่ค่อยถนัด มีแต่ภาษาคุย ไม่มีภาษาสำหรับแสดงปาฐกถา หรืออะไรอย่างนี้ (นอกจากเรื่องภาษาแล้ว) รู้สึกไม่ชอบบรรยากาศร้อนจัดหนาวจัด หรือที่ว่าไม่เข้ากับธรรมชาติ แม้แต่กลิ่นเนยผมก็ไม่ชอบ มันเต็มไปด้วยระเบียบ มันเต็มไปด้วย formality จุกจิกหยุมหยิมไปหมด เมื่อพระโลกนาถชวน ผมก็บอกอย่างนี้ พระโลกนาถพยายามแล้วพยายามอีกว่าจะได้ผลดีที่สุด ผมบอกว่างานมีอยู่ในประเทศไทยให้เราทำต่อนั้นทุกคนก็ยู่ให้ผมไปกับพระโลกนาถ รวมทั้งคุณสัญญา ยู่ให้ไปกับพระโลกนาถเพราะต่างหลงใหลคำโฆษณาของพระโลกนาถ จะไปตีกรุงโรมให้แตก (หัวเราะ) ตีวาทกัน ให้แตก

เมื่อพระโลกนาถมาชวนไปกรุงโรม

"...พระโลกนาถได้เดินทางมาชักชวนพระภิกษุสยามที่มีความศรัทธา ยอมเสียสละออกเดินธุดงค์ ไปเผยแผ่พุทธศาสนาที่กรุงโรมและเยรูซาเล็ม และเที่ยวไปรอบโลกข้าพเจ้าเป็นผู้มีความเสียสละทุกอย่างผู้หนึ่ง แต่ทำไมข้าพเจ้าจึงไม่ไปกับพระโลกนาถหรือไปกับพระโลกนาถไม่ได้ ...ข้าพเจ้าไม่เลื่อมใสในพระโลกนาถเฉพาะอย่างหนึ่งคือการที่ท่านตั้งนามตัวเองว่า "โลกนาถ" ซึ่งเป็นนามที่หมายเอาพระพุทธเจ้าจำพวกเดียว เท่านั้นถ้าใจของข้าพเจ้าเชื่อว่าท่านรูปนี้เป็นพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าจะไปกับท่านทันที แต่บัดนี้ข้าพเจ้ายังไม่เชื่อ ทำให้เกิดความรังเกียจเล็กน้อย ทั้งบางครั้งยังสงสัยว่าเราควรรอดูการกระทำ ของผู้ที่อ้างตัวเป็นพระอรหันต์โดยอ้อมผู้นี้ ไปก่อนจะดีกว่ากระมัง..." (บทความที่พระมหาเจี๋ยม เขียนลงในหนังสือพิมพ์ประชาธิปไตย ฉบับวันที่ ๒๔ ธันวาคม ๒๔๗๖ ในนามปากกาว่า เปรี๊ญเด็ก)

ความคิดที่จะลาสิกขา

มันเคยคิด หรือเคยเอียงไปหาบ่อยๆเหมือนกันบางยุคบางสมัย แต่ว่าเล็กน้อยชนิดเอียงไปมาก หุดหวิดๆจวนจะออกไปอย่างนี้ ก็เหมือนจะมีบ้างกระมัง มันลืมหืมเสียแล้ว แต่ไม่ถึงกับออกไป (หัวเราะ) ก็ต้องเรียกว่าโชคดี มันเลี้ยวของมันเอง หรือว่า โดยมีอะไรแวดล้อมทำให้มันเลี้ยวของมันเอง

หลักปฏิบัติที่ทำให้ดำรงเพศสมณะไว้ได้ตลอดชีวิต

สำหรับผมโดยเฉพาะ มันพูดได้ว่า รู้อยู่ว่าสึกออกไปก็ทำอะไรให้มีประโยชน์ไม่ว่าแก่ผู้อื่น หรือตัวเองก็ตาม ไม่ได้มากเท่าที่เป็นอยู่เดี๋ยวนี้ จะช่วยเพื่อนมนุษย์ในด้านวัตถุก็ตาม ด้าน

สติปัญญาก็ตาม ไม่มีทางช่วยได้เหมือนอยู่ในเพศบรรพชิต ถ้าอยู่ในเพศนี้ยังทำอะไรที่เป็นประโยชน์ได้มากมาย พูดให้สั้นก็คือ บวชเป็นพระอยู่นี้ทำอะไรให้เป็นชื่อเสียงแก่ตัวเอง หรือแกว่งศัตรุสกุลของตัวเองได้มากกว่า สึกออกไปมันก็เท่านั้น มันเห็นอยู่แค่นั้น เทียบส่วนกัน ไกลกันร้อยเท่าพันเท่าหมื่นเท่า มีหลายคนสึกออกไปแล้ว เราก็เห็นอยู่ เขาไปพิมพ์หนังสือขาย แต่ความเคารพในพระธรรมไม่มี แล้วมันไม่มีใครประพฤติตาม เราอยู่เป็นพระ พูดอะไรสักคำหนึ่ง คนยังสนใจ มันเป็นประโยชน์แก่ประชาชนและเพื่อนมนุษย์ความรู้สึกเป็นพระ ทำอะไรได้มากกว่า ไกลกว่า สูงกว่า แพงกว่า มันมีมาตั้งแต่แรกแล้ว ตั้งแต่แรกเรียนปริยัติก็มีความคิดแบบนี้ ตอนหลังเมื่อมาทำงานแบบนี้เข้า มันยิ่งเห็นชัดว่าเราอาจจะทำสิ่งที่มีค่าได้มากกว่านี้ ถ้าเห็นแก่ตัว อย่างมากก็ครอบครัว มันก็มีเท่านั้นแหละ ผมเคยนึกเอาว่า การสืบทอดที่ชอบอ้างถึงกันนั้นรู้สึกด้วยธรรมะไม่ได้ สืบทอดความดีด้วยธรรมะในทางนามธรรมภาษาธรรมดีกว่าเรื่องโลกๆ ดิบๆ ที่นี้พระพุทธเจ้าท่านสืบทอดด้วยตัวท่านเอง ไม่สืบทอดทางบุคคลทางสายโลหิต สกฺขของพระพุทธเจ้าเดี๋ยวนี้ไม่รู้อยู่ที่ไหนแล้ว แต่สกฺขในทางธรรมะของท่านยังอยู่ สกฺขด้านคุณธรรมนี้จริงกว่า แน่นนอนกว่า ก็อย่าไปคิดอย่างนั้นให้มันมากนัก อย่าไปหวังร่ำรวยชนิดนั้นให้มันมากนัก คือรีบๆ ทำตัวให้พบธรรมะเสียเร็วๆ ให้มากพอเถอะ แล้วมันไม่สึกเองแหละ ถ้ามันไม่มากพอ มันสึกก็เลิไม่ได้ มันก็ต้องสึก อายุมากมันก็อาจจะสึกได้ ถ้ามันไม่รู้ธรรมะพอสำหรับเป็นที่พอใจ แต่นี้เรามาพบสิ่งที่ใหญ่หลวง มีประโยชน์ใหญ่หลวง งานใหญ่หลวงทำให้ไม่มีที่สิ้นสุด มันก็สนุก ยิ่งไปสนใจในพระพุทธรูปประสงค์มากเข้าเท่าไร มันยิ่งทำให้ไม่สึกมากขึ้นเท่านั้น แม้ที่สุดแต่จะทำอะไร จะดำเนินงานอะไร ให้ถามพระพุทธเจ้าก่อน จะกินจะนอน จะอยู่จะใช้ จะหาอะไรก็ตาม อย่างจะมีโทรทัศน์หรือไม่อย่างนี้ ต้องถามพระพุทธเจ้าก่อน ถ้าพระพุทธเจ้ามาพบมาเห็นเข้าท่านจะว่าอย่างไร ความรู้สึกของผมรู้สึกที่ "ท่านคงสั่นหัว" พระพุทธรูปประสงค์มีอย่างไร? ให้ทำประโยชน์แก่มหาชนทั้งเทวดาแลมนุษย์ อย่าทำเล่นกับเรื่องนี้ ถ้าทำเล่นแล้วมันก็ไม่เป็นประโยชน์ดอก ผิดพลาดได้ง่าย เทวดา คือคนสบายแล้วในเรื่องการเป็นอยู่ นายทุนทั้งหลายผู้มั่งมี มนุษย์คือผู้ที่ยังลำบากทุกข์ยากทรมานในเรื่องการเป็นอยู่ มันก็ยากสิ จะให้คนมั่งมีและคนยากจนยอมรับธรรมะ มันก็ยาก คนธรรมดา มันยังจะง่าย คนจนมันก็มัวแต่เรื่องปากท้อง ไม่ยอมรับธรรมะ คนมั่งมีก็เพลินไปในเรื่องร่ำรวย ไม่ชอบธรรมะ คนที่อยู่กลางๆ พอจะมีเหตุตามองเห็นว่า อะไรเป็นอะไร ถ้าประชาชนมีศีลธรรม มีธรรมะแล้ว ปัญหาเศรษฐกิจก็ไม่เกิดปัญหาทางการเมืองก็ไม่เกิด ปัญหาทางสังคมก็ไม่เกิด เดียวนี้มันไม่มีธรรมะนี้ จึงทำให้เดือดร้อน

ความเจ็บไข้

(โรคประจำตัว) ถ้าพูดอย่างเขวว่าๆกัน จะเรียกว่าไม่มีก็ได้ โรคประจำตัวทางร่างกายมีว่า ถ้าท้องผูกเมื่อไหร่ มันจะมีอาการเลือดออกเมื่อนั้น เป็นมาตั้งแต่อายุ ๒๐ ท้องผูกแบบริดสีดวง นี้พร้อมอยู่เสมอ กินอาหารผิดเรื่องของมัน โดยเฉพาะหอยแครง ฉันทันทีตัวจะมีอาการนี้เกิดขึ้น ก็เลยไม่ฉันทันทีก็ต้องกินยาแก้โรคนี้อย่างยี่สิบขวานที่ได้ผลดีตราคนดำ เขาให้กินวันเว้นวัน สัก ๒ อาทิตย์ ก็จะหายขาด (สมัยหนุ่มๆ ล้มเจ็บหนัก) ไม่มี อย่างมากเป็นไข้มาเลเรีย ๒-๓ วัน ตอนหลังๆ เป็นหวัด ๒-๓ วันก็เรียกว่าเจ็บหนัก (เข้าโรงพยาบาลที่เชียงใหม่) มันเป็นไส้ติ่งอักเสบ (๒๕๐๕) ไปปีนภูเขาที่สูงขึ้นไปอีก เรียกว่าดอยปุย เหนื่อยมาก ท่านปัญญาาก็ไปด้วย โยมวาสน์ก็ไป ไปพักที่ดอยบวกห้า แล้วขึ้นไปเที่ยว ดอยปุยคงจะเป็นเพราะเหน็ดเหนื่อยเกินประมาณ ในการขึ้นไปดอยปุย แล้วกลับลงมาในวันนั้นติดๆกัน ผมรู้สึกเหนื่อยที่สุด แต่ก็อายคนอื่นที่เขาไม่เหนื่อย มันก็ต้องหลับตาเดิน ลืมตาจะว่าเดินตรงนั้นถึงตรง

นั้น แล้วหลับตาเดินพอลงถึงลี้มตาอีก ตั้งกำหนดแล้วก็หลับตาอีก เหนื่อยถึงขนาดนั้นไม่ได้บอกใครเดินมาจนถึงที่พัก พอดีกเช้าก็ปวดจุดตรงที่รู้กันว่าเป็นไส้ติ่ง ปวดที่ตรงนั้น เจ้าขึ้นเขาเตรียมยาไว้พร้อม และลูกสะใภ้เขาก็เป็นนางพยาบาลเป็นหมอ ช่วยจัดช่วยทำให้ เจ้าขึ้นเป็นคนช่วยฉีดยาแก้ปวดท้อง จุดตำแหน่งไส้ติ่งอีกเสบ บรรเทาความปวด มันปวดซาๆ มันปวด กระตุบๆ บอกไม่ถูก ไม่ใช่ปวดบิด ปวดทื่อๆ ซาๆ เสียๆ เจ็บๆ เหมือนว่าช็อคไฟฟ้า พอรุ่งขึ้น พวกแม้วก็หามา เดินไม่ได้ ทำเป็นเก้อห้ามหามาขึ้นรถที่บันไดดอยสุเทพ มาพักค้างคืนที่วัดอุโมงค์ รุ่งขึ้นเข้ารับการผ่าตัดที่โรงพยาบาลสวนดอก หมอชื่อประกอบ อยู่โรงพยาบาล ๔-๕ วันก็ย้ายไปพักอยู่บ้านพักบนดอยสุเทพ บ้านของหลวงประกาศ นายเทศมนตรี ๙-๑๐ วัน ค่อยมาอยู่วัดอุโมงค์ต่อ อย่างนั้นเรียกว่าบังเอิญไม่ทันแตก คือเขาเอาให้ดูเป็นก้อนเท่าหัวแม่มือ ครึ่งหลังไปนอนศิริราช (๒๕๑๓) เรื่องเกี่ยวกับในสมอง ในกะโหลก มันไม่ได้ล้มหมอนนอนเสื่ออย่างที่เรียกว่า "แพบ" มันร้อนเป็นไฟเท่าเหรียญบาทใกล้กระหม่อม ตอนนั้นนั่งพูดอยู่บนหินโค้ง ข้างพุทธรูปบนหินโค้ง วันนั้นคุยอะไรที่ไม่ต้องขึ้นธรรมาสน์ ก็เลยกลับไปขณะพูด คล้ายๆ เป็นลมชนิดหนึ่ง หลับไปแล้วมันก็ตื่นมาแล้วก็พลียินิดหน่อย เขาเห็นว่าเป็นเรื่องมากมายใหญ่โต บางคนใช้คำว่าสลบ ผมไม่ใช่สลบ มันหลับไป ตื่นขึ้นมามันก็ยั้ง ๑๕ นาทีได้มั้ง พอตื่นขึ้นมา ถ้วยยาสลอนยาหอมทั้งนั้น (หัวเราะ) คนนั้นก็ยาหอม คนนี้ก็ยาหอม ถามว่าทำอะไรกัน ๆ มีคนบอกว่าเป็นลมๆ เรารู้สึกหลับไปนิดหนึ่งแล้วก็ตื่นมา คุณชำนาญเขาเป็นคนไม่ยอม ต้องเอาไปรักษาไปตรวจไปรักษาที่กรุงเทพฯ ทุกคนเห็นเป็นเรื่องร้ายแรง แล้วพอดิคุณสัญญาเป็นนายกรัฐมนตรีตอนนั้น เอ่ยปากคำเดียว เอลิคอปเตอร์ตำรวจมารับ เขาก็รักษาตามแบบเขา กินยาบ้าง อดข้าวบ้าง เราก็นอน ๒๐ วัน เห็นจะได้กว่าหมอจะมา ไปเปิดวัดที่ศิริราช (หัวเราะ) รุ่งขึ้นเต็มไปด้วยปิ่นโต สำหรับอาหาร ไม่ได้กินอาหารอย่างของโรงพยาบาล (แพทย์ที่รับผิดชอบ) หมอวิจิตร วิจารณ์วิท พวกหัวหน้าใหญ่ของโรงพยาบาลนั้นเป็นแขกพิเศษเป็นคนไข้ของนายกรัฐมนตรี (หัวเราะ) (ไม่ค่อยทำตามหมอสักเท่าไร) ผมพยายามทำเท่าที่จะทำได้ แต่ถ้ามั่นมีความจำเป็นที่ต้องดื่อก็ก็นั่งเหมือนกัน เช่นไปพูดอย่างนั้นหมอห้ามไม่ยอมให้ไป เดียวนี้ก็พยายามฉินยาตามที่หมอสั่ง หลายๆวันจึงจะฉินดสักที แต่ว่าผมมีลักษณะไม่ค่อยเชื่อว่าอะไรจะตรงที่หมอว่าเสมอไป ผมก็เลยดื้อบ้าง หลีกเลียงบ้าง หมอบางคนก็พูดค้านกันเอง จนไม่รู้จะเชื่อใคร เช่นในเรื่องเกี่ยวกับอาหาร (อาพาธครั้งสำคัญๆ กล้ามเนื้อหัวใจขาดเลือด เมื่อ ต.ค. ๒๕๒๗ รักษาที่สวนโมกข์, หัวใจวายและน้ำท่วมปอด เมื่อ ๒๗ ต.ค. ๒๕๓๔ รักษาที่สวนโมกข์, เส้นเลือดเลี้ยงสมองอุดตัน เมื่อ ๒๘ ก.พ. ๒๕๓๕ รักษาที่สวนโมกข์, เส้นเลือดแตกในสมอง เมื่อ ๒๕ พ.ค. ๒๕๓๖ รักษาที่ รพ. สุราษฎร์ธานี , สวนโมกข์, รพ.ศิริราช จนกลับมา มรณภาพที่ สวนโมกข์ เมื่อ ๘ ก.ค. ๒๕๓๖) อาตมาก็คิดอยู่ว่า ถือเป็นหลักแต่ไหนแต่ไรแล้ว ให้ธรรมชาติรักษา ธรรมชาติรักษา คุณหมอช่วยผดุงชีวิตให้มันโมเม โมเมไปได้อย่าให้ตายเสียก่อน แล้วธรรมชาติก็จะรักษาโรคต่างๆ ได้เอง ได้เท่าไรก็เอาเท่านั้น ไม่ต้องการมากกว่านั้น ที่จริงมันควรจะ (หัวเราะ) ไม่ควรมีอายุมากกว่าพระพุทธเจ้า เมื่อต้องเป็นอย่างนี้ก็ศึกษาปัญหามันมีว่าจะทำอะไร ให้มันอยู่ได้โดยมีชีวิตมากกว่าพระพุทธเจ้าแต่ไม่เป็นปัญหาโดยธรรมชาติ ธรรมชาติจะเป็นผู้รักษา ที่นี้เราจะศึกษาตัวความเจ็บ ตัวความตาย ตัวความทุกข์ ให้มันชัดเจนยิ่งขึ้น ไม่สบายทุกทีที่ฉลาดทุกที เหมือนกัน

ยามชรา

แก่ทางร่างกาย อายุราว ๖๕ ปี รู้สึกว่า เอ! นี่มันเริ่มแก่ไป แต่ทางจิตใจยังไม่รู้สึกมันอ่อนเพลีย มันจะทำงานมากๆเหมือนอย่างแต่ก่อนไม่ได้ ความอดทนต่อดินฟ้าอากาศมันก็อ่อนลง ตั้งแต่ นั้นมาก็รู้จักเป็นหวัดเป็นอะไรกับเขาบ้าง เมื่ออายุ ๖๕ พอสังเกตเห็นรู้สึกว่า แก่แล้วทางร่างกาย แล้วก็ แก่มากขึ้นๆ จนเดี๋ยวนี้ นี่ร่างกายแก่มาไม่ค่อยจะมีแรงลุก จะเดิน จะนั่ง จะยืนแต่จิตไม่แก่ แต่มันก็ไม่ คิดนึกอะไรมากขึ้นเพราะร่างกายเป็นพื้นฐาน จิตมันอาศัยร่างกาย แต่ส่วนของจิตล้วนๆ คือความนึกคิด ไม่แก่ มันจะยังหนุ่มขึ้นเสียอีก สติปัญญาทำหน้าที่ของ สติปัญญา รู้สึกว่ามันยังไม่แก่ แต่จิตใจก็เกี่ยวกับ กาย มันรู้จักตัดทอนออกไป ก็เหลือน้อยมันก็พอ ทำไหว ยังคงพอทำไหว (๖๘๕)

ยามมรณภาพ

(พระอุปัฏฐาก ท่านสิงห์ทอง เขมियो เล่าว่า วันที่ ๒๕ พฤษภาคม ๒๕๓๖ ตอนเช้า ประมาณ ๔.๐๐ น. ท่านอาจารย์ลุกขึ้นเตรียมงานที่จะพูดในวันคล้ายอายุที่ ๒๗ พฤษภาคม ๒๕๓๖ นี้ สักครูท่านก็ปิดไฟ ลมตัวลงนอน และท่านพูดกับท่านสิงห์ทองว่า) วันนี้เรารู้สึกไม่ค่อยสบาย ไปตามท่าน โปธิ์มาพบที่ เธอไม่ต้องไป อยู่กับเราให้คนอื่นไป (พอดีพระครูปลัดศีลวัฒน์ (โพธิ์ จันทสโร เจ้าอาวาสวัด ธารน้ำไหล สวนโมกข์) เดินกลับมาจากไปพูดอบรมนักศึกษาจะกลับกุฏิ ผ่านมาทางศาลาธรรมโฆษณ์ ท่านสิงห์ทองเข้าไปบอกว่า ท่านอาจารย์ไม่สบาย ท่านอาจารย์โพธิ์จึงเข้าไปพบท่านอาจารย์ ท่าน อาจารย์ได้กล่าวกับท่านอาจารย์โพธิ์ว่า) น่ากลัวอาการเดิม (เส้นเลือดในสมองอุดตัน) จะกลับมาอีก (พระภิกษุจึงช่วยนวดให้ท่านนอนสักพัก พอดีท่านพรเทพ (ฐิตปัญโญ) เดินเข้ามาท่านพูดกับท่านพรเทพ ว่า) เอายามของเรามาที ไปเก็บ แล้วก็ถวายในกระเป๋านี้ เอาไปด้วย เราไม่อยากตายคาบุญ (บุญแดงคู่ เอกสาร-หนังสือ) (จากนั้นก็ให้ท่านฉันทยาหอม แล้วให้ท่านนอนพัก จนประมาณ ๗.๐๐ น. เศษ นพ. ประยูร เข้าไปหาท่านอาจารย์ ท่านพูดกับ นพ.ประยูรว่า) มันเพลีย วันนี้ไม่อยากทำอะไร เดินก็ไม่เดิน ข้างก็ไม่ฉนแล้ว ไม่อยากฉน มันเพลียเหลือเกิน (แล้วท่านก็นอนทำท่าจะหลับ) (เวลา ๘.๐๐ น. ท่านก็ เรียกท่านสิงห์ทอง) ทอง ทอง เราจะพูดไม่ได้แล้ว ลีนมันแข็งไปหมดแล้ว (จากนั้นก็พูดออกมาอีก ๔-๕ ช่วง แต่พระแสดงปฏิกิริยารับรู้ไม่ได้ ท่านก็หยุด แล้วท่านก็สาธยายธรรม ซึ่งท่านอาจารย์โพธิ์จับ ได้ว่าท่านสาธยาย นิพพานสูตรที่ ว่า น ปฐวี น อาโป น เตโช น วาโย... ทบทวนไป ทบทวนมา)

ตอนที่ ๒ ตามรอยพุทธทาส ภาคผลงาน

ตีความประยุกต์ ใช้ปูรณธรรมภาษาให้เหมาะสมกับกาลสมัย

การอธิบายภาษาทางศาสนาในระดับภาษาธรรมของท่าน ช่วยให้สามารถก้าวพ้นจากความคิด ต่างๆ ในเชิงเทพภรณ์ และความคิดทางไสยศาสตร์ในพุทธศาสนาแนวจารีต อีกทั้งยังเป็นการท้าทาย ให้พุทธศาสนิกชนไทยพิจารณา ทบทวนและทำความเข้าใจคัมภีร์และคำสอนทางพุทธศาสนาในระดับที่ ลึกซึ้งและเป็นเหตุเป็นผลมากขึ้นซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งยวดในภาวะที่กำลังเกิดช่องว่างทางการสื่อสาร ระหว่างพระสงฆ์ผู้เคร่งครัดตามแนวจารีตที่จำต้องเทศนาให้แก่ผู้ฟังซึ่งเป็น ศาสนิกชนแห่งโลกสมัยใหม่

แนวคิดของพุทธทาสภิกขุเกี่ยวกับภาษาคน ภาษาธรรม มีนัยยะที่สำคัญมากเนื่องจากการวางรากฐานความเข้าใจพุทธศาสนาบนพื้นฐานแห่งประสบ การณ์ทางปัญญา ภายใต้กรอบความคิดนี้เองที่เป็นบริบทที่แท้จริงของความหมายของพุทธศาสนา นอกจากนี้ ยังเป็นการเสนอด้วยว่า เราไม่ควรพยายามทำความเข้าใจคัมภีร์ทางพุทธศาสนาตามตัวอักษรหรือตามอย่างที่คนโดยมากเข้าใจเพราะจะนำไปสู่ความยึดติดที่ผิดพลาด การแยกภาษาคนและภาษาธรรมออกจากกันก็เพื่อแสดงให้เห็นว่า โดยเนื้อหาของพุทธศาสนา หรือ “แก่นพุทธศาสนา” จำต้องชี้แนะให้ชาวพุทธสลัดทิ้งความเห็นที่ผิด รวมทั้งคลายความยึดมั่นถือมั่นสำคัญผิดในตัวตน จนกระทั่งนำไปสู่การดับทุกข์ในที่สุดนอกจากเพื่อสร้างความเข้าใจในหลักธรรม และเพื่อแก้ไขปัญหาการขัดแย้งกันเองของพระพุทธรวณะแล้ว อาจกล่าวได้ว่าการแสดงแนวคิดเรื่องภาษาคน-ภาษาธรรมของท่านพุทธทาส ได้ทำหน้าที่ในการสมานฉันท์ความแตกต่างระหว่างศาสนาได้เป็นอย่างดี ท่านชี้ให้เห็นว่า ความขัดแย้งและความเข้าใจผิดกันระหว่างศาสนาเกิดจากการถือเอาหลักธรรมคำสอนตาม “ตัวอักษร” แบบ “ภาษาคน” อันเป็นโลกียโวหาร มากกว่าจะเป็นโลกุตตรโวหาร หรือแบบ “ภาษาธรรม” ซึ่งหากเข้าใจกันแบบหลัง ทุกศาสนาย่อมไม่มีอะไรขัดแย้งกัน เพราะพูดภาษาเดียวกัน คือ ภาษาธรรมนั่นเอง พุทธทาสภิกขุได้พยายามอธิบายและตีความคำสอนของแต่ละศาสนาให้สอดคล้องกัน เช่น อธิบายความหมายของ “พระเจ้า” (God) ในภาษาอังกฤษว่า พ้องเสียงและความหมายกับคำว่า “กฎ” อันหมายถึง “ธรรมะ” หรือ “กฎธรรมชาติ” นอกจากนี้ สัญลักษณ์ “ไม้กางเขน” ของคริสต์ศาสนิกชน ก็ได้รับการอธิบายจากท่านพุทธทาสว่าเป็นการทำลายตัวกู ของกู อันเป็นกิเลสอย่างสำคัญของมนุษย์ด้วย ท่านพุทธทาสจึงมีกัลยาณมิตรทั้งที่เป็นชาวคริสต์ และชาวอิสลามจำนวนมากผลงานของท่านผ่านบทเทศนา หรืองานนิพนธ์ต่างๆ จึงเปี่ยมไปด้วยภูมิปัญญาทางด้านภาษา นั่นคือ ความสามารถในการให้กำเนิดคำหรือกลุ่มคำใหม่ๆ รวมทั้งนำมาใช้อธิบายและให้ความหมายใหม่ๆ แก่คำที่เป็นที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาทางศาสนาที่สามารถประยุกต์วิธีการสื่อสารและปรับใช้หลักธรรมคำสอนทางศาสนา ความเชื่อ และประเพณีดั้งเดิมที่มีคุณค่าให้เหมาะสมต่อการประพฤติปฏิบัติให้บังเกิดผลดีต่อบุคคลและสภาพแวดล้อมในสมัยปัจจุบันได้เป็นอย่างดีอย่างไรก็ตาม นอกจากการเสนอแนวคิดเรื่องภาษาคนภาษาธรรมแล้ว ท่านยังให้ความสนใจกับการใช้ภาษาในแง่มุมอื่น เช่น การนำเอาทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของ ซิกมันด์ فروยด์ และอัลเฟรด แอดเลอร์มาตีความโดยนำเสนอในรูปความเรียง ชื่อ “บททดลองเสนอว่าด้วยจิตวิเคราะห์แบบพุทธ (ปมเชื่อง)” กล่าวคือ فروยด์วิเคราะห์ว่าพฤติกรรมทั้งหมดของมนุษย์ล้วนเป็นไปตามแรงขับของจิตใต้สำนึก (จิตไร้สำนึก) โดยเฉพาะสัญชาตญาณทางเพศ ส่วนแอดเลอร์วิเคราะห์ว่า เกิดจากความพยายามทดเทิดปมด้อย แต่ท่านพุทธทาสไม่เชื่อเช่นนั้น หากแต่วิเคราะห์ว่า ทุกอย่างเป็นไปตามบงการของอัสมีนานะอหังการ มมังการ หรือตัวกู ของกู ที่ท่านเรียกว่า “ปมเชื่อง”

ท่านเชื่อว่าไม่มีปมด้อยแต่มีแต่ปมเชื่อง การนำเสนอแนวคิดเรื่องนี้ ถือเป็นการบัญญัติศัพท์เพื่อเป็นแนวเทียบกับแนวคิดเรื่อง “ปมด้อย” นั่นเอง โดยท่านวิเคราะห์ว่าพฤติกรรมของมนุษย์ รวมทั้งพืชและสัตว์ล้วนตกอยู่ภายใต้แรงขับจากอำนาจของปมเชื่อง อยากเด่นอยากดัง อยากเหนือกว่า หรือความยึดมั่นในตัวกูของกูทั้งสิ้น การนำเอาทฤษฎีดังกล่าวมาทดลองวิเคราะห์ในมุมมองแบบพุทธนับเป็นความพยายามที่จะนำเอาหลักธรรมมาประยุกต์ใช้กับศาสตร์สมัยใหม่ และเป็นการสร้างศัพท์แสงที่น่าสนใจเพื่อที่จะสื่อสารกับคนหนุ่มสาวร่วมสมัยและนักวิชาการทั่วไปได้อย่างมีความหมายท่านได้ประดิษฐ์ถ้อยคำและผูกสำนวน “แบบสวนโมกข์” ที่ให้สาระ ข้อคิด คติธรรมขึ้นใช้ คำต่างๆ เหล่านี้แม้จะไม่ใช้คำ

ที่คิดขึ้นเองทั้งหมด กล่าวคือ บางส่วนนำที่มีอยู่แล้วมาปรับประยุกต์ เช่นเดียวกับพระพุทธองค์ทรงเคยกระทำ เช่น ทรงนำคำว่า “นิพพาน” ที่แปลว่า สงบ เย็น ซึ่งเป็นคำภาษาชาวบ้านในสังคมอินเดียมาทำให้เป็นอุดมคติของพระพุทธศาสนา โดยอธิบายความหมายเสียใหม่ว่าหมายถึง อาการสงบเย็นอันเกิดจากการสามารถจัดโลกโกรธ หลง ออกจากจิตใจได้หมดสิ้น ในกรณีของท่านพุทธทาสได้สร้างและประยุกต์คำแปลใหม่ทำนองนี้ขึ้นใช้เหมือนกัน ตัวอย่างถ้อยคำสำนวนที่ประดิษฐ์ขึ้นใช้เช่น นกไม่เห็นฟ้า ปลาไม่เห็นน้ำ หนอนไม่เห็นคุณ คนไม่เห็นโลก กิน กาม เกียรติ สะอาด สว่าง สงบ งามอยู่ที่ซากผี ดืออยู่ที่ละ พระอยู่ที่จริง กินข้าวสุกอย่าให้เสียข้าวสารทำงานอย่าให้เสียแรง ความผิดสอนความถูก การก้าวผิดช่วยให้ก้าวถูก จงทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง การทำงานคือการปฏิบัติธรรม ตัวกู ของกู ความเย็นที่สุดอยู่ท่ามกลางความร้อนสูงสุด เป็นอยู่อย่างต่ำมุ่งกระทำอย่างสูง ฉันท้างานแมว อาบน้ำในคุนอน กุฎีเล่าหมู ฟังยุงร้องเพลง ตายเสียก่อนตาย เช่นนั้นเอง เป็นต้นยิ่งไปกว่านั้นพุทธทาสภิกขุได้นำภาษาแบบการโฆษณามาใช้ เพื่อเร้าความสนใจ ท่านเรียกวิธีการเช่นนั้นว่า “ธรรมโฆษณา” โดยใช้ภาษาสั้นๆ บรรยายสรรพคุณกระตุ้นให้อยากรู้อยากลอง เช่น สอนเรื่องอานาปานสติที่เข้าใจค่อนข้างยาก ด้วยภาษาว่า “หายใจอย่างไรจึงจะหยุดทุกขได้” หรือเรื่องปฏิจกสมุปปาทกก็กล่าวเสียใหม่ว่า “ความทุกข์เกิดขึ้นได้อย่างไร และดับลงได้อย่างไร?” เป็นต้น ซึ่งวิธีการดังกล่าวนอกจากทำให้ธรรมะเป็นที่น่าสนใจแล้ว ยังช่วยประหยัดเวลาและการอธิบาย ในส่วนของผู้รับก็สะดวกต่อการจดจำไปใช้และปฏิบัติ เมื่อได้ยินคำแปลๆ จะช่วยให้เกิดความอยากรู้อยากเห็น อยากศึกษาทำความเข้าใจ จึงนับได้ว่าเป็นภูมิปัญญาด้านภาษาในการสืบทอดธรรมที่มีประสิทธิภาพยิ่ง นอกจากแนวคิดภาษาคน ภาษาธรรมแล้ว การให้ความสำคัญกับการใช้ภาษาในการสอนธรรมประเภทอื่นๆ เช่น การผูกหัวข้อธรรมเป็นร้อยกรอง ตลอดถึงการริเริ่มนำคำศัพท์ภาษาอังกฤษมาช่วยอธิบายเทียบเคียงกับศัพท์ธรรมะบางคำเพื่อความกระจ่างแจ้งทั้งโดยอรรถและโดยนัย ก็ถือเป็นเรื่องแง่มุมอันแสดงภูมิปัญญาในการเผยแผ่ธรรม และภูมิปัญญาทางภาษาของพุทธทาสภิกขุที่ควรค่าแก่การสนใจศึกษาให้กว้างขวางต่อไปในอนาคต

เขียนหนังสือเผยแผ่ธรรมะ

การเผยแผ่ธรรมะโดยวิธีการเขียนหนังสือ ในสมัยนั้นกระทำกันน้อยมากอาจจะเป็นเพราะภิกษุส่วนใหญ่ไม่ถนัด หรือไม่มีความรู้เพียงพอ แต่ท่านพุทธทาสภิกขุเป็นผู้มีพรสวรรค์ด้านนี้ปกติเป็นคนชอบเขียนหนังสือ บางวันท่านเขียนได้ถึง ๑๘ ชั่วโมง สามารถเขียนหนังสือได้ดี จนบางครั้งเมื่อย้อนกลับมาอ่านดูภายหลัง แทบไม่เชื่อว่าเป็นฝีมือของตนเอง ท่านเขียนได้ทั้งเรื่องสั้น เรื่องยาว ความเรียง บทวิพากษ์ ทั้งในรูปร้อยแก้วและร้อยกรอง สามารถเขียนให้ลึกซึ้งหรือง่ายๆ เพื่อให้เหมาะกับคนต่างระดับภูมิธรรม

งานเผยแผ่ด้วยหนังสือ

งานเผยแผ่ด้วยหนังสือประกอบด้วย ๔ รูปแบบ คืองานเขียน แพล ฟิมพ์ และพูด แล้วถอดเป็นหนังสือ ในส่วนของงานเขียน ถือหลักว่าต้องสำเร็จประโยชน์ คือเขียนให้อ่านรู้เรื่อง ทำเรื่องยากให้เป็นเรื่องง่าย ทำเรื่องยาวให้เป็นเรื่องสั้น หาตัวอย่างประกอบให้เข้ากับสถานการณ์ เว้นแต่หนังสือชุดชมทรัพย์จากพระโอรส ที่เขียนโดยไม่ใช้ถ้อยคำสำนวนของผู้เขียนเอง หากเป็นการนำพระวณะจากบาลีที่ว่าด้วยเรื่องเดียวกัน แต่การจัดกระจายอยู่ในหลายที่ มารวมให้เป็นหนึ่งเดียว

โดยนำมาต่อกัน ชนกัน เชื่อมให้แนบสนิทเป็นเนื้อเดียว เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจง่าย ไม่รู้สึกสะดุด ซึ่งถือว่าเป็นงานที่ทำได้ ในส่วนของงานแปล ถือหลักในการเลือกเรื่องว่า จะต้องแปลใหม่ กระแทกความรู้สึกผู้ที่หมกมุ่นอยู่แต่เรื่องลาภสักการะ ให้สะดุ้งสะเทือนได้ โดยมีหลักว่าต้องแปลให้อ่านรู้เรื่อง ถึงแม้ว่าผู้แปลจะมีดีกรีทางภาษายาวเป็นหาง แต่ถ้ามไม่มีพื้นฐานเกี่ยวกับการแปลจะทำให้ตีไม่ได้ ยิ่งถ้าผู้แปลรู้ซึ่งในเรื่องนั้นมากเท่าไร จะยิ่งแปลได้ดีมากเท่านั้น เพราะการแปลที่ดีมิใช่คำนึงเฉพาะความถูกต้องในด้านภาษาเพียงอย่างเดียว แต่ต้องคำนึงแก่นของเรื่องและหลักเหตุผลประกอบกัน บางครั้งนอกจากแปลตรงๆ แล้ว ยังมีการนำคำสอนต่างลัทธินิกายมาแปลงให้เข้ากับหลักการของพระพุทธศาสนา

การใช้วิธีเขียนหนังสือเป็นเครื่องมือเผยแผ่ธรรมะ นับว่าเป็นการก้าวนำทางและสืบทอดธรรมะที่แบบยล สำเร็จประโยชน์กว่าวิธีอื่นใด เพราะสะดวกต่อการแจกจ่าย ง่ายต่อการหยิบอ่าน หนังสือเป็นสื่อที่ค่อยข้างคงทน ใช้ได้นาน ยิ่งถ้าเผยแผ่ไปตามห้องสมุดของสถานศึกษาด้วยแล้ว จะมีผู้อ่านจำนวนนับไม่ถ้วน สามารถหาอ่านได้ตลอดเวลาที่ต้องการ หรือกรณีที่แจกจ่ายไปตามบ้าน เคหสถาน หน่วยงานที่มีคนสัญจรไปมา ที่สาธารณะ ใครมาพบเห็นสามารถหยิบอ่าน เป็นการฆ่าเวลาและเรียนรู้ธรรมะไปพร้อมๆ กัน และยังสามารถนำไปเผยแผ่ทั้งในและต่างประเทศ หรืออาจจะมีการนำไปแปลเป็นภาษาต่างประเทศอีกด้วย ซึ่งในระดับนานาชาติ ปัจจุบันทุกมหาวิทยาลัยที่มีแผนกสอนวิทยาศาสตร์สากล ทั้งในยุโรปและอเมริกาเหนือ ล้วนศึกษางานของท่าน หนังสือของท่านกว่า ๑๔๐ เล่ม ได้รับการแปลเป็นภาษาอังกฤษ, กว่า ๑๕ เล่ม เป็นภาษาฝรั่งเศส และอีก ๘ เล่ม เป็นภาษาเยอรมัน นอกจากนี้ ยังแปลเป็นภาษา จีน อินโดนีเซีย ลาว และตากาล็อก อีกด้วย ถือได้ว่า ท่านอาจารย์พุทธทาสมีผลงานที่เป็นหนังสือแปลสู่ต่างประเทศมากที่สุด ตลอดชีวิตของท่านอาจารย์พุทธทาส ท่านยังอยู่เสมอว่า "ธรรมะ คือ หน้าที่" เป็นการทำหน้าที่ เพื่อความอยู่รอด ทั้งทางฝ่ายกายและฝ่ายวิญญาณของมนุษย์ และท่านได้ทำหน้าที่ในฐานะทาสผู้ซื่อสัตย์ของพระพุทธเจ้าทุกองค์แห่งลมหายใจเข้าออก จนแม้วาระสุดท้ายแห่งชีวิต จึงไม่น่าสงสัยเลยว่า ผลงานที่ท่านสร้างสรรค์ไว้ เพื่อเป็นมรดกทางธรรม

มรดกทางธรรมนั้นจะมีมากมายสักปานใด ซึ่งจะขอนำมากล่าวเฉพาะผลงานหลักๆ ดังนี้ คือ

๑. การจัดตั้งสถานปฏิบัติธรรม สวนโมกขพลาราม และสวนโมกขนิมิตานาชาติ

๒. การร่วมกับคณะธรรมทาน ในการออกหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา ราย ๓ เดือน นับเป็นหนังสือพิมพ์ทางพระพุทธศาสนาเล่มแรกของไทย เริ่มตีพิมพ์เมื่อเดือนพฤษภาคม ๒๔๗๖ และต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน เป็นเวลารวม ๖๑ ปี นับเป็นหนังสือพิมพ์ทางพระพุทธศาสนาที่มีอายุยืนยาวที่สุดของไทย

๓. การพิมพ์หนังสือชุด "ธรรมโฆษณ์" ซึ่งเป็นหนังสือที่รวบรวมพิมพ์จากปาฐกถาธรรม ที่ท่านแสดงไว้ในวาระต่างๆ และงานหนังสือเล่มอื่นๆ ของท่าน

สำหรับหนังสือที่ทำให้พุทธทาสภิกขุได้รับรางวัลจากองค์การยูเนสโก คือ หนังสือเรื่อง “แก่นพุทธศาสนา”

ผลงานของพุทธทาสภิกขุนั้นมีมากมาย ทั้งงานพูด และงานเขียน สำหรับผลงานที่ได้รับการแปลเป็นภาษาต่างประเทศมีมากกว่า ๒๐ เรื่องที่นำไปแปลเป็นภาษาอังกฤษ เช่น คู่มือมนุษย ภาษาคอน-ภาษาธรรม และวิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม ซึ่งได้ถูกนำไปตีพิมพ์ที่สำนักพิมพ์ WCST MINSTER ประเทศสหรัฐอเมริกาและได้รับการเผยแพร่ไปทั่วโลก นอกจากนี้ยังมีการนำไปแปลเป็นภาษาอื่นๆด้วย เช่น ฝรั่งเศส เยอรมัน จีน ญี่ปุ่น ลาว ศรีลังกา ทิเบต เป็นต้น (ธรรมปราโมทย์, ๒๕๔๙: ๑๑๕)

วีระ สมบูรณ์ (๒๕๔๙) บรรณาธิการ ของหนังสือเรื่องชีวิตและการทำงานของพุทธทาสภิกขุได้กล่าวไว้ว่า ชีวิต และการทำงาน ของพุทธทาสภิกขุ คือขุมทรัพย์อันยิ่งใหญ่สำหรับสังคมไทย และกล่าวได้ว่า คือขุมทรัพย์อันยิ่งใหญ่สำหรับชาวโลกด้วยขุมทรัพย์นี้สั่งสมอย่างต่อเนื่องยาวนาน เป็นเวลากว่า ๖๑ ปี นับแต่วันเพ็ญเดือนหก หรือ วันที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ ที่พระมหาเจี๊ยม อินทปัญโญ เข้าพำนักในวัดร้างนามว่า “วัดตระพังจิก” ณ ตำบลพุมเรียง ไซยา และก่อตั้งขึ้นเป็น “สวนโมกขพลาราม” พร้อมๆ กับการปวารณาตนเป็นทาสของพระพุทธเจ้า อุทิศชีวิตทั้งหมดเพื่อการปฏิบัติ การปฏิบัติ และการปฏิเวธ ในพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ ตลอดจนการเผยแผ่สู่ชาวสยามและชาวโลก และในช่วงเดียวกันนั้น ก็ดำเนินการจัดตั้ง “คณะธรรมทาน” หรือ “ธรรมทานมูลนิธิ” ร่วมกับน้องชายของท่าน คือ นายยี่เกย หรือ ธรรมทาส พานิช เพื่อเป็น กำลังสนับสนุนในอีกโสดหนึ่งตลอดระยะเวลาดังกล่าว พุทธทาสภิกขุได้แสดงให้เห็นถึงพลังในการบำเพ็ญจิตตานุสสติประโยชน์โดยธรรม ทั้งในระดับขั้นระดับกลาง และระดับสูงสุด ซึ่งมนุษย์ผู้หนึ่งอาจกระทำได้ ต่อตนเอง คนรอบข้างและผู้คนวงกว้าง หลายเรื่องท่านสืบสานต่อจากจารีตประเพณี โดยเน้นแก่นสารและจุดมุ่งหมาย หลายเรื่องท่านสลัดตนเป็นอิสระจากกรอบเพื่อหวนคืนสู่สัจธรรมแท้ และอีกหลายเรื่องท่านประดิษฐ์คิดค้น เป็นนวัตกรรมใหม่ ให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงและสถานการณ์ร่วมสมัย ชีวิตและการทำงานของท่านจึงเป็นตัวอย่างที่เด่นชัดสำหรับผู้ที่มีนัยในประโยชน์ทางธรรม และขยายประโยชน์นั้นสู่วงกว้าง อย่างมุ่งมั่นทุ่มเท ซื่อสัตย์ต่อคำสอนดั้งเดิมแต่ประยุกต์สู่โลกร่วมสมัยได้ และอย่างอาจหาญกล้า และเปี่ยมด้วยเมตตา กรุณา ซึ่งเมื่อได้ศึกษาชีวิตและการทำงานของท่านพุทธทาสภิกขุแล้ว เราย่อมตระหนักเช่นกันว่า ขุมทรัพย์ที่ท่านทิ้งไว้ เป็นมรดกสำหรับเรา มีรากฐานและแรงบันดาลใจจากมรดกนานาประการที่ท่านรับทอดมาแต่อดีตด้วย ไม่ว่า จะเป็น แบบอย่างชีวิตจากบุพการี บรรพชา การศึกษาเล่าเรียนในวัยเด็ก ความตื่นตัวในช่วงสังคมไทยเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ ทั้งในคดีโลกและศีลธรรม ความสนับสนุนจาก “สหายธรรม” ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ จนแม้สิ่งที่ท่านเรียนรู้จากอารยธรรมและศาสนาอื่นๆ ทั้งหมดนี้ ล้วนเป็นสิ่งที่ท่านนำมาสืบสาน พัฒนา หรือปรับประยุกต์ขึ้นใหม่ ด้วยวิธีการแยกคายอันเป็นแบบฉบับของท่านเองยิ่งไปกว่า นั้น แรงบันดาลใจทั้งหลายก็มีใญ่จกักอยู่กับผู้คนในแวดวงใดแวดวงหนึ่งเป็นการเฉพาะเท่านั้น เพราะท่านพุทธทาสภิกขุ เล็งผลถึงอนาคตของพุทธชนในโลกเป็นที่สุด ตามพระประสงค์ของพระศาสดาที่มีต่อ พระภิกษุสงฆ์ และตามเยี่ยงอย่างปราชญ์ผู้ยิ่งใหญ่นับแต่อดีตกาล หากเราตระหนักว่า ตลอดหนึ่งศตวรรษที่ผ่านมา โลกได้ตกสู่กระแสวัตถุนิยมอย่างเร่งร้อนไร้สติเพียงใด เต็มไปด้วยความรุนแรงหลากหลายรูปแบบเพียงใด หลงลืมศักยภาพในทางจิตวิญญาณและชีวิตที่ดีงามของมนุษย์ไปเพียงใด เราจะยังเห็นได้ชัดว่า พุทธทาสภิกขุเป็นหนึ่งในผู้นำทางจิตวิญญาณ

หรือศาสนธรรม ที่มีอยู่น้อยนิดในปัจจุบันกาล และในบรรดาจำนวนน้อยนิดนี้ ก็มีไม่มากนัก ที่สร้างผลงานและผลกระทบต่อวิถีคิด วิถีชีวิต วัฒนธรรม และสังคมวงกว้างได้อย่างเป็นมรรคเป็นผล ท่านพุทธทาสเป็นหนึ่งในบุคคลเช่นนั้น

หนังสือชีวิต การงาน หลักธรรม ซึ่งตีพิมพ์ในปี ๒๕๓๖ โดยธรรมสภา นี้ จึงเป็นเสมือนการเปิดชุมทรัพย์ทางปัญญา เพื่อให้เห็นแง่มุมต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในแง่มุมที่เชื่อมโยงกับปณิธาน ๓ ประการของท่านพุทธทาสภิกขุ ซึ่งก็เป็นหัวใจหลักของงานเฉลิมฉลองวาระครบรอบ ๑๐๐ ปีชาตกาลของท่านเช่นกัน คือ บทที่ ๑, ๒ และ ๓ นำเสนอภูมิหลัง ความเป็นมา ถิ่นกำเนิด และชีวิตของท่าน นับแต่วัยเยาว์ จนเข้าสู่สมณเพศในวัยหนุ่ม ชีวิตช่วงเรียนปริยัติธรรมในกรุงเทพฯ トラバจนถึงจุดเปลี่ยนผันที่นำท่านกลับสู่ฆราวาส เพื่อเริ่มภารกิจของความเป็น พุทธทาส อันเป็นเสมือน “ฟ้าสาบ” ของสวนโมกขพลาราม (คำว่า ฟ้าสาบ นี้ เป็นคำหนึ่งที่ท่านมักใช้) บทที่ ๔ ชื่อว่า “ระบือธรรม” มาจากข้อความในคำกลอนที่ท่านประพันธ์ไว้ อุปมาภารกิจของท่านว่าเป็นการ “ระบือธรรม ระบือธรรม และระบือธรรม แห่ง ศรัทธา ฯลฯ” ในบทนี้ จึงเป็นการนำเสนอภาพรวมของการทำงานระบือธรรมหรือ “ธรรมโฆษณ์” ของพุทธทาสภิกขุ ทั้งที่สวนโมกขพลาราม และที่อื่นๆ ในเมืองไทย ตลอดจนเชื่อมโยงสู่สากลในบางเหตุการณ์ บทที่ ๕ นำเสนอหลักการและองค์ประกอบของความเป็น “อารามอันเป็นกำลังแห่ง ความหลุดพ้น ” ซึ่งก็คือ ความหมายของสวนโมกขพลารามนั่นเอง โดยมุ่งสะท้อนให้เห็นภาพรวมของอรรถ ธรรม ความมุ่งหมายตลอดจนความจริง ความดี ความงาม ความรื่นรมย์ ที่ปรากฏและแผ่เร้น อยู่ในบรรยากาศ สิ่งแวดล้อม สิ่งปลูกสร้าง และพื้นที่ต่างๆ ภายในอาราม ณ ไซยา แห่งนี้ บทที่ ๖ มุ่งเน้นให้เห็น “นวัตกรรม” หรือ แนวทางและสิ่งริเริ่มอันเป็นรูปธรรมโดยพุทธทาสภิกขุ ทั้งในด้านการปฏิบัติ การปฏิบัติ การเผยแผ่ การสร้างความสัมพันธ์ระหว่างศาสนา ตลอดจนองค์กรหรือสถาบันสำคัญ ที่เป็นผลมาจากการดำรงและการทำงานของท่าน ทั้งในส่วนของท่านเองและที่ท่านทำร่วมกับผู้อื่น บทที่ ๗ ว่าด้วยปณิธานข้อที่สามของท่าน ได้แก่ การสร้างความเข้าใจและความร่วมมืออันดีระหว่างศาสนา จึงกล่าวถึงความคิดและกิจกรรมของท่านในผลงาน ตามรอยพุทธทาสนี้เป็นหลัก พร้อมทั้งนำเสนอตัวอย่างข้อคิด หลักการและแนวทางที่ท่านได้แสดงไว้ บทที่ ๘ การนำโลกออกจากวัตถุนิยม ปรากฏอยู่ในงานเขียนและบรรยายของพุทธทาสภิกขุโดยตลอด ในบทนี้ จึงมุ่งให้ผู้อ่านได้รับรู้ข้อวิเคราะห์วิจารณ์ของท่านเกี่ยวกับวัตถุนิยม รวมทั้งหนทางออกจากวัตถุนิยมสู่ “ธรรมนิยม” โดยคัดเลือกจากที่มาหลายแห่ง ตามสมควร บทที่ ๙ นำเสนอชีวิตของพุทธทาสภิกขุในช่วง “ปัจฉิมวัย” ซึ่งสะท้อนให้เห็นการทำงานอย่างต่อเนื่องไม่หยุดหย่อนของท่าน แม้ในยามสังขารเริ่มเสื่อมถอย และเริ่มเผชิญความเจ็บไข้ อันเป็นธรรมดาที่มาพร้อมกับความชราภาพ และแม้ในบั้นปลายนี้ ท่านจะได้รับสมณศักดิ์ที่ พระธรรมโกศาจารย์ สมควรแก่ความเป็น มหาเถรจารย์ของท่าน แต่ท่านก็ยังใช้ชีวิตอย่างเรียบง่าย พึ่งตนเองเป็นส่วนใหญ่ ไม่เสื่อมคลาย บทที่ ๑๐ นำเสนอความเป็นไปในช่วง “อาพาธและมรณภาพ” ของพุทธทาสภิกขุ ซึ่งเป็นอุทาหรณ์และบทเรียนบทท้ายๆ ที่ท่านมอบไว้ให้แก่เรา ทั้งในด้านความเข้มแข็ง ความปล่อยวาง และการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม トラバจนวินาทีสุดท้ายของ ท่าน ยิ่งไปกว่านั้นยังนำมาสู่ประเด็นอันน่าพิจารณา เกี่ยวกับความตายกับความต้งตันของการแพทย์สมัยใหม่ จนท่านถึงกับปรารภว่า “มันจะตาย แต่เขาไม่ยอมให้ตาย” ส่วนพิธีศพหรือการจัดการกับสรีระที่ท่านได้กำหนดไว้ล่วงหน้า นั้นแล้ว ก็คือตัวอย่างแห่งความสมถะเรียบง่าย ที่ยังปรากฏ แม้ท่านจะจากไปแล้ว บทที่ ๑๑ “คืองานพุทธทาสภิกขุ” เป็นการประมวลผลงานของท่าน เท่าที่จะกระทำได ” ภายในเนื้อที่ของหนังสือ แต่ก็

ครอบคลุมในด้านต่างๆ เพื่อให้ผู้อ่านได้เห็นภาพรวม ศึกษารายละเอียด และอาจใช้สำหรับค้นคว้าอ้างอิงต่อไป และบทที่ ๑๒ คือ “กาลานุกรม” หรือลำดับเวลา ชีวิตและการทำงานของพุทธทาสภิกขุ เน้นที่เหตุการณ์และกิจกรรมที่สำคัญๆ คัดมาจากส่วนท้ายของหนังสือ เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๔๖ โดยแก้ไขเพิ่มเติมเพียงเล็กน้อยคณะผู้จัดทำได้ใช้วิธีการนำเสนอชีวิตและการทำงานของพุทธทาสภิกขุในหลายรูปแบบประกอบกันและจัดแบ่งเนื้อหาโดยไม่ใช้ลำดับเวลาอย่างเคร่งครัด ทั้งนี้เพื่อให้แต่ละส่วนแต่ละรูปแบบทำหน้าที่ของตนเองประกอบกันไป และอาจเป็นวัตถุดิบสำหรับ “เรื่องราว” ที่ผู้อ่านจะเรียนรู้ ใส่ใจ และปะติดปะต่อตามความสนใจ

ผลงานของพุทธทาสภิกขุ

ธรรมนูญมูลนิธิ (๒๕๔๙: ๖๓-๑๐๓) ได้ทำการรวบรวมและเรียบเรียงผลงานของพุทธทาสภิกขุไว้เฉพาะที่เป็นผลงานหลักและเท่าที่ทำได้ในปัจจุบัน เนื่องจากผลงานของท่านพุทธทาสภิกขุนั้นมีจำนวนมาก โดยผลงานของพุทธทาสภิกขุที่เผยแพร่มีวัตถุประสงค์สำคัญเพื่อสนองพุทธประสงค์ ๗ ข้อด้วยกันคือ

๑. เพื่อนมนุษย์ได้รับประโยชน์ถึงที่สุด จากพุทธศาสนาในการดับทุกข์
๒. ให้โลกมีสันติสุขสันติภาพ มากที่สุดเท่า ที่จะทำได้ ตามสติกำลัง
๓. ให้พุทธศาสนามีความบริสุทธิ์มั่นคง และเผยแผ่สุดสามารถ
๔. การทำความเข้าใจถูกต้อง (สัมมาทิฐิ) ระหว่างศาสนาด้วยกัน
๕. การสละวางสัทธิปฏิรูปและไสยศาสตร์ จากพุทธศาสนา
๖. ให้หัวใจของพุทธศาสนา ฝังแน่นอยู่ในหัวใจของพุทธบริษัท
๗. ให้กาลามสูตรและมหาปเทศ เป็นคู่มือของพุทธบริษัทถึงที่สุด

ทั้งหมดนี้ คือการรับใช้พระพุทธรองค์ ในนามว่า “พุทธทาส” ซึ่งจะต้องกระทำกัน อย่างมอญกายถวายชีวิต แถมด้วยให้ทุกคนมีความกล้าหาญทางจริยธรรมศีลธรรม ให้ทุกคนกล้าพอที่จะถอยหลังเข้าคลองเมื่อเป็นการสมควร ให้ทุกคนเคารพธรรม (คือหน้าที่) เหมือนที่พระองค์ทรงเคารพให้ทุกคนมุ่งหมายกำจัดความเห็นแก่ตัว ศัตรูร้ายมนุษย์ นับแต่ พระมหาเจี๊อม อินทปัญญา เริ่มปณิธานของความเป็นพุทธทาส トラバจนวันเวลาสุดท้ายแห่งชีวิต รวมเป็น ระยะเวลาถึง ๖๑ ปี “พุทธทาสภิกขุ” ได้ศึกษา แสดงธรรม และเผยแพร่ผลงานต่อชาวไทยและชาวโลกอย่างไม่หยุดหย่อน พุ่มเทวเวลาและแรงกายแรงใจทั้งหมดเพื่อค้นหาและนำเอาแก่นแห่งธรรมกลับสู่โลกแห่งวัตถุนิยมร่วมสมัย จึงเป็นไปได้ที่จะนำเสนอผลงานทั้งหมดของท่านไว้ในที่ใดที่หนึ่ง การนำเสนอผลงานของพุทธทาสภิกขุในที่นี้

มาจากการรวบรวม แยกแยะ จัดเก็บ และเผยแพร่โดย พุทธทาสพิพิธภัณฑสถาน และหอจดหมายเหตุ ในสถาบันพุทธทาสธรรม ของสวนโมกขพลาราม คณะธรรมทานและกัลยาณมิตร ทั้งนี้ เท้าที่ประมวลรวบรวมไว้เฉพาะที่เป็นหลักในปัจจุบัน พอจะแยกได้เป็น หนังสือ บันทึกร สือเสียง และอื่น ๆ ดังนี้

หนังสือ

ชุดธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส “(หนังสือชุดธรรมโฆษณ์) เกิดจากการปรารภว่า ธรรมะที่เราพูดไปมากต่อมากแล้วมันจะสูญหายเสียหาย ที่พิมพ์กันเล่มเล็ก ๆ หรือที่อื่นเอาไปพิมพ์ มันก็กระจาย ไม่เป็นชิ้นเป็นอัน จึงพยายามทำขึ้นให้เป็น ชุด ๆ เป็นชุดสมบูรณ์. . .เมื่อคิดจะพิมพ์เป็นหนังสือเล่มใหญ่ขึ้นมาก็คิดว่าใช้ชื่อธรรมโฆษณ์ มันง่ายดี ความหมายก็ดี” โครงการหนังสือชุดธรรมโฆษณ์นับเป็น หนังสือหลักที่ประมวลคำบรรยายธรรมทั้งหมดเข้าสู่ชุดเป็นหมวดหมู่ให้ถูกต้องตรงตามที่ได้เขียนหรือบรรยายไว้ ให้สะดวกต่อการสืบค้น อ้างอิงและคัดลอกไม่ให้ผิดเพี้ยนพลาดเสียหาย เริ่มดำเนินการเมื่อปี พ.ศ.๒๕๑๕ โดยท่านพุทธทาสเป็นประธานในการชำระร่วมกับ ธรรมทานมูลนิธิ สวนอศมมูลนิธิ และมูลนิธิเผยแพร่ชีวิตประเสริฐ โดยจัดแบ่งเป็น ๕ หมวด คือ

หมวดที่ ๑ จากพระไตรปิฎกโดยตรง คือ หมวดจากพระโอษฐ์ รวมพระพุทธานุญาตเอามาทำเป็นรูปเรื่องตามต้องการ

หมวดที่ ๒ หมวดปกรณ์พิเศษ จากการบรรยายเรื่องใดเรื่องหนึ่งโดยเฉพาะสำหรับอธิบายปริยัติและปฏิบัติจนจบเรื่อง

หมวดที่ ๓ หมวดชุมนุมธรรมเทศนา รวบรวมเอาเทศนาทุกชนิด ทุกแห่ง ทุกสมัย มารวมพิมพ์เป็นเล่ม

หมวดที่ ๔ หมวดชุมนุมธรรมบรรยาย รวมคำบรรยายทุกประเภท ทุกแห่ง ทุกสมัย มารวมพิมพ์เป็นเล่ม

หมวดที่ ๕ หมวดเรื่องปณิกะ รวมงานเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ ทุกประเภท

นอกจากที่กล่าวมาแล้วข้างต้น แต่ละหมวด แต่ละหมายเลขอาจมีได้หลายเล่ม เนื้อหาในเล่มถอดจากเทปธรรมบรรยายทุกคำพูดไม่ต่อเติมหรือตัดคำใด ๆ ออก มีโครงการทั้งสิ้น ๑๐๐ เล่ม หนังสือชุด "ธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส" เท้าที่ได้จัดพิมพ์ขึ้นแล้วมาจนถึงวันนี้ มีรายชื่อและเลขหมายประจำเล่มดังนี้

ลำดับที่ตีพิมพ์เผยแพร่ / ชื่อหนังสือ เลขประจำเล่ม

(๑) พุทธประวัติจากพระโอษฐ์ ๑

[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๑๔]

(๒) อิทัปปัจจยตา ๑๒	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๕]
(๓) สันทิสเสตัพพธรรม ๑๓	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๓]
(๔) ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๑ ๓๖	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๕) พุทธกิจจริยธรรม ๑๘	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๖) ชุมทรัพย์จากพระโอษฐ์ ๓	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๑๐]
(๗) โอสาเรตัพพธรรม ๑๓.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๓]
(๘) พุทธจริยา ๑๑	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๙) ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑ ๑๖	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๑๐) มหิตลธรรม ๑๗.ข	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๑๑) บรมธรรม ภาคต้น ๑๙	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๕]
(๑๒) บรมธรรม ภาคปลาย ๑๙.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๕]
(๑๓) อานาปานสติภาวนา ๒๐.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๕]
(๑๔) ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๑ ๓๑	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๑๕) สุตญตูปัทธิรศน์ เล่ม ๑ ๓๘	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๑๖) ค่ายธรรมบุตร ๓๗	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๑๗) ฆราวาสธรรม ๑๗.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๔]
(๑๘) ปรมัตถสภาวะธรรม ๑๔.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๑๙) ปฏิปทาปริทธิรศน์ ๑๔	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๐) ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๒ ๓๖.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๑) สุตญตูปัทธิรศน์ เล่ม ๒ ๓๘.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๒) เตกิกฉกธรรม ๑๗.ง	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๓) โมกขธรรมประยุกต์ ๑๗.ค	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๔) ศาตรทกาลิกเทศนา เล่ม ๑ ๒๖	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๕) ศีลธรรม กับ มนุษย์โลก ๑๘.ข	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๖) อริยศีลธรรม ๑๘.ค	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๗) การกลับมาแห่งศีลธรรม ๑๘.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๘) ธรรมสังจสงเคราะห์ ๑๘.ข	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๙) ปฏิจจสมุปปาทจากพระโอษฐ์ ๔	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๔]
(๓๐) ธรรมะกับการเมือง ๑๘.จ	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๓๑) เยวชนกับศีลธรรม ๑๘.ง	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๓๒) เมื่อธรรมครองโลก ๑๘.ฉ	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๓๓) ไกวัลยธรรม ๑๒.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๓]
(๓๔) อาสาพหุชาเทศนา เล่ม ๑ ๒๔	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๓๕) มาฆบูชาเทศนา เล่ม ๑ ๒๒	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๓๖) พระพุทธคุณบรรยาย ๑๑.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๓๗) วิสาขบูชาเทศนา เล่ม ๑ ๒๓	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๓๘) ชุมนุญลืออายุ เล่ม ๑ ๔๒.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]

- (๓๙) ธรรมบรรยายต่อ ทางสุนัข ๓๙.ค [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
 (๔๐) เทคนิคของการมีธรรมะ เล่ม ๑ ๓๗.ก [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
 (๔๑) อะไรคืออะไร? ๓๗.ค [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
 (๔๒) ใครคือใคร? ๓๗.ข [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
 (๔๓) อริยสัจจากพระโอษฐ์ ๒ [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๔]
 (๔๔) ราชภิกษุวาท ๓๙.ง [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
 (๔๕) กข กกา ของการศึกษาพุทธศาสนา ๑๔.ค [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
 (๔๖) ธรรมะเล่มน้อย ๔๐ [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
 (๔๗) ใจความแห่งศีลธรรมเท่าที่พุทธบริษัทควรทราบ ๔๔.ก [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
 (๔๘) ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๒ ๓๑.ก [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
 (๔๙) หัวข้อธรรมในคำกลอน และบทประพันธ์ของ "สิริवास" ๔๒.ค
 (๕๐) ฟาสางระหว่าง ๕๐ ปีที่มีสวนโมกข์ ตอน ๑ ๔๖.ค [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
 (๕๑) ฟาสางระหว่าง ๕๐ ปีที่มีสวนโมกข์ ตอน ๒ ๔๖.ง [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
 (๕๒) ชุมนุมปาฐกถาชุด "พุทธธรรม" ๓๒ [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
 (๕๓) สมถวิปัสสนาแห่งยุคปรมาณู ๑๔.ข [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
 (๕๔) นวกานุสาสน์ เล่ม ๑ ๓๙ [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
 (๕๕) สันติภาพของโลก ๑๘.ข [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
 (๕๖) ธรรมะกับสัญชาตญาณ ๑๕ [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
 (๕๗) ธรรมศาสตร์ เล่ม ๑ ๔๐.ก [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
 (๕๘) อตัมมยตาประยุกต์ ๑๒.ข [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
 (๕๙) ธรรมะในฐานะวิทยาศาสตร์ ๑๕.ข [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
 (๖๐) อตัมมยตาประทีป ๑๒.ง [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
 (๖๑) อตัมมยตาปริทัศน์ ๑๒.ค [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
 (๖๒) สันติภูมิธรรม ๑๓.ข
 (๖๓) พุทธธรรมประยุกต์ ๑๗.จ
 (๖๔) สัมมัตตานุภาพ ๔๐.ฉ
 (๖๕) ตูลาการิกธรรม เล่ม ๒ ๑๖.ก
 (๖๖) โพธิปักขิยธรรมประยุกต์ ๑๔.ง
 (๖๗) คู่มือการศึกษาพุทธศาสนา ๔๐.ข
 (๖๘) อานาปานสติบรรยาย-อภิปราย-สัมมนา-สาธิต ๒๐.ค
 (๖๙) พัสสิกไตรเทศนา ๒๕.ง
 (๗๐) ตูลาการิกธรรม เล่ม ๓ ๑๖.ข
 (๗๑) คู่มือที่จำเป็น ในการศึกษาและปฏิบัติธรรม ๔๐.ข
 (๗๒) ธรรมะคือเรื่องของธรรมชาติ ๓๗.ง
 (๗๓) มนุสสธรรม ๑๗
 (๗๔) พุทธวิธีชนะความทุกข์ ๑๔.จ
 (๗๕) หลักพุทธศาสนาที่ยังเข้าใจผิดกันอยู่ ๑๔.ฉ

(๗๖) ปัญหาแห่งมนุษยภาพ ๑๗.๖

ส่วนที่จะดำเนินการจัดพิมพ์เป็นลำดับต่อไป ประกอบด้วย

- ๑ การเลิกอายุ
- ๒ กาลพรรษาเทศนา
- ๓ ค่ายดับทุกข์ เล่ม ๑
- ๔ ค่ายดับทุกข์ เล่ม ๒
- ๕ ชีวิตโหวหาร
- ๖ ตูลาการิกรรม เล่ม ๔
- ๗ ตูลาการิกรรม เล่ม ๕
- ๘ ทบพนธรรม
- ๙ เทคนิคของการมีธรรมะ เล่ม ๒
- ๑๐ เทคนิคของการมีธรรมะ เล่ม ๓
- ๑๑ ธรรมซีวี
- ๑๒ ธรรมทายาท
- ๑๓ ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๓
- ๑๔ ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๔
- ๑๕ ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๕
- ๑๖ ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๖
- ๑๗ ธรรมศาสตร์ เล่ม ๒
- ๑๘ ธรรมสังฆปิกณณกะ
- ๑๙ ธรรมะกับข้าราชการ
- ๒๐ ธรรมะคือสิ่งพัฒนาชีวิต
- ๒๑ ธรรมะโดยหลักพื้นฐาน
- ๒๒ ธรรมะระดับผู้ดับทุกข์
- ๒๓ นวกานุสาสน์ เล่ม ๒
- ๒๔ ปกณณกรรมบรรยาย
- ๒๕ ปทานุกรมธรรมสำหรับชาวบ้าน
- ๒๖ ภาษาคน-ภาษาธรรม
- ๒๗ มนุษยธรรมปริทรรศน์
- ๒๘ ล้ออายุ
- ๒๙ ศิลปะแห่งการครองชีวิต
- ๓๐ สันทนาธรรมวันอาทิตย์
- ๓๑ สิ่งที่ต้องทำให้ดีกว่าปีเก่า
- ๓๒ สิ่งที่ท่านยังไม่รู้จัก
- ๓๓ สิ่งสำคัญที่พากันมองข้าม

- ๓๔ อบรมคณะสมาธิภาวนา
- ๓๕ อบรมพระธรรมทายาท
- ๓๖ อบรมพระธรรมทูต
- ๓๗ อบรมพระวิปัสสนาจารย์ เล่ม ๑
- ๓๘ อบรมพระวิปัสสนาจารย์ เล่ม ๒
- ๓๙ อุคโหมวาท

หนังสืออื่น ๆ

เพื่อการเผยแพร่ธรรม ได้มีการจัดพิมพ์หนังสือของท่านพุทธทาสในรูปแบบต่าง ๆ อีกมากมาย ทั้งเป็น ชุด เป็นเรื่อง เป็นเล่ม ๆ ในโอกาสต่างๆ ทั้งโดยคณะธรรมทานเองตั้งแต่แรก และโดยสวนอุสมมูลนิธิ เช่น ชุดลอยปทุม ๑๐๐ เรื่อง ๑๐๐ เล่ม ชุดหมุนล้อธรรมจักร ๑๐๐ เรื่อง ๑๐๐ เล่ม รวมทั้งที่จัดพิมพ์โดยมูลนิธิคณะเผยแผ่พระพุทธศาสนา (ผชป.) เช่น ชุดมองด้านใน นอกจากนี้ ยังมีการจัดพิมพ์โดยหน่วยงานและองค์กรอื่นๆ เท่าที่ประมวลรวบรวมไว้แล้ว โดยไม่นับหนังสืออื่นที่มีผู้เขียนและเรียบเรียงขึ้นใหม่ และไม่นับการพิมพ์ซ้ำทั้งที่ใช้ชื่อเดียวกัน และกำหนดชื่อใหม่มีจำนวนประมาณเกือบ ๔๐๐ รายการซึ่งใช้ชื่อตามชื่อเดิมที่ทำไว้ในการจัดพิมพ์ครั้งแรก ประกอบด้วย

๑. กฎบัตรพุทธบริษัท
๒. กตัญญูกตเวที
๓. กระแสแห่งชีวิตเป็นสิ่งที่ต้องรู้จัก
๔. กามารมณ์กับชีวิต
๕. การเก็บความโกรธใส่ยุ่งฉาง
๖. การแก้ปัญหาด้วยการใช้สติปัญญา
๗. การขาดทุนกำไรของสิ่งที่มีชีวิต
๘. การชุดเพชรในพระไตรปิฎก
๙. การเข้าพรรษาและการออกพรรษา
๑๐. การงานคืออะไร
๑๑. การใช้อาณาปณสดีให้เป็นประโยชน์ในบ้านเรือน
๑๒. การช่วยผู้อื่นให้มีธรรมะ
๑๓. การดำรงชีวิตที่ถูกต้อง
๑๔. การตกอยู่ใต้อำนาจของระบบประสาท
๑๕. การทำงานคือการปฏิบัติธรรม
๑๖. การทำงานเพื่องาน
๑๗. การทำนาแบบพระพุทธเจ้า
๑๘. การทำลายความเห็นแก่ตัว
๑๙. การทำลายฐานทัพของกิเลส
๒๐. การทำวัตรตามแบบโบราณ

๒๑. การทำสมาธิวิปัสสนา
๒๒. การบวชคืออะไร
๒๓. การบวชเพื่อฝึกการใช้ธรรมศาสตร์
๒๔. การบวชอยู่ที่บ้าน
๒๕. การบำเพ็ญบุญปรรณอายุ
๒๖. การบำรุงพระศาสนา
๒๗. การปฏิบัติธรรมที่สมควรแก่ธรรม
๒๘. การพัฒนาชีวิตโดยพระไตรลักษณ์ มีผลสูงสุดเป็นอตัมมโย
๒๙. การมองสิ่งทั้งปวงในด้านใน
๓๐. การมีธรรมะให้ทันแก่เวลา
๓๑. การระลึกถึงบรรพบุรุษ
๓๒. การศึกษาของโลก
๓๓. การศึกษาคืออะไร
๓๔. การศึกษาด้านใน
๓๕. การศึกษาสมบูรณ์แบบ
๓๖. การส่งเสริมปฏิบัติธรรม และ หลักแห่งพระพุทธศาสนา
๓๗. การสืบอายุพระศาสนา
๓๘. การหมดความเห็นแก่ตัวคือหมดทุกข์
๓๙. การเห็นพระพุทธเจ้าพระองค์จริง
๔๐. เกิดมาทำไม
๔๑. เกียรติคุณของพระพุทธเจ้า
๔๒. เกี่ยวกับสิ่งที่เรียกว่า "พระเจ้า"
๔๓. แก่นพุทธศาสน์
๔๔. เขาโคกสามเนิน
๔๕. คนถึงธรรม ธรรมถึงตน
๔๖. คริสตธรรม-พุทธธรรม
๔๗. ครูคือผู้ทำหน้าที่สร้างโลก
๔๘. ความเกิด-ความตาย
๔๙. ความเกิดแห่งทุกข์ และความไม่เกิดแห่งทุกข์
๕๐. ความเจ็บไข้มาเตือนให้ฉลาด
๕๑. ความเชื่อที่มลาย
๕๒. ความทุกข์
๕๓. ความเป็นพระอรหันต์
๕๔. ความมีจิตปรกติคือยวิเศษ
๕๕. ความมีสุขภาพอนามัยทางจิต
๕๖. ความไม่เห็นแก่ตัว
๕๗. ความรักดี

๕๘. ความลับสุดยอด
๕๙. ความว่าง จิตว่าง
๖๐. ความว่างที่พระพุทธเจ้าตรัส
๖๑. ความวิเวก
๖๒. ความวิเวกเป็นสุข ความไม่เบียดเบียนเป็นสุข
๖๓. ความสะอาด-ความสว่าง-ความสงบ
๖๔. ความสุขของฆราวาส
๖๕. ความสุขที่แท้
๖๖. ความสุขแท้เมื่อสิ้นสุดแห่งความสุข
๖๗. ความสุขในการทำงาน
๖๘. ความสุขในทุกอิริยาบถ
๖๙. ความสุขสามระดับ
๗๐. ความหมดทุกข์
๗๑. ความหลุดพ้น
๗๒. ความอิมใจ
๗๓. คำประพันธ์บทพระธรรม
๗๔. คำสอนผู้บวชพรชาเดียว
๗๕. คำสอนฮวงโป
๗๖. คำอธิบายภาพปริศนาภาพ
๗๗. คืบสู่ความถูกต้อง
๗๘. คุณของชีวิต กับเสน่ห์ของคุณ
๗๙. คุณของบิดามารดา/พระคุณของแม่
๘๐. คุณค่าของชีวิต
๘๑. คุณธรรมสำหรับผู้บริหาร
๘๒. คุณพระไม่ตาย
๘๓. คู่มือพันทุกข์
๘๔. คู่มือมนุษย์
๘๕. คู่มือศึกษาธรรมะ ฉบับสมบูรณ์
๘๖. คู่มืออานาปานสติภาวนา ฉบับสมบูรณ์แบบ
๘๗. คู่มืออุบาสก-อุบาสิกาภาค ๑-๒
๘๘. ฆราวาสคืออะไร
๘๙. ฆราวาสธรรม
๙๐. จัดหมายจากสวนโมกข์
๙๑. จริยธรรมของบัณฑิต
๙๒. จริยธรรมสำหรับครู
๙๓. จัดหมายของการบวช
๙๔. โจรฉกรรจ์สามก๊ก

๙๕. ใจความทั้งหมดของพระพุทธศาสนา
๙๖. ชาตินิยมในปัจจุสมุปาบท
๙๗. ชีวิตคือการต่อสู้
๙๘. ชีวิตคือการลงทุนเพื่อผลอันสูงสุด
๙๙. ชีวิตคือขั้น ๕
๑๐๐. ชีวิตคู่
๑๐๑. ชีวิตที่ก้าวหน้า
๑๐๒. ชีวิตที่ต้องรู้จัก
๑๐๓. ชีวิตที่มีพื้นฐาน และสิ่งที่เป็นพื้นฐานของชีวิต
๑๐๔. ชีวิตที่ไม่เสียชาติเกิด
๑๐๕. ชีวิตนี้มีค่า
๑๐๖. ชีวิตในปัจจุบันวัย
๑๐๗. ชีวิตเป็น สิ่งที่ต้องพัฒนาด้วยการมีธรรมะ
๑๐๘. ชีวิตเพื่อใคร
๑๐๙. ชีวิตเย็น
๑๑๐. ชีวิตใหม่
๑๑๑. ชุมชนข้อคิดอิสระ
๑๑๒. ชุมชนเทศนา
๑๑๓. ชุมชนบทประพันธ์
๑๑๔. ชุมชนปาฐกถาชุด พุทธธรรม
๑๑๕. ชุมชนเรื่องยาว
๑๑๖. ชุมชนเรื่องสั้น
๑๑๗. เช่นนั่นเอง
๑๑๘. เห็นในสวนโมกข์
๑๑๙. ดอกสร้อยแสดงธรรม ๒๔ ฉากของชีวิต
๑๒๐. ดับไม่เหลือ
๑๒๑. เด็กจะเป็น ผู้สร้างโลกในอนาคต
๑๒๒. ตถาตาหน้าเชิงตะกอน
๑๒๓. ตัวกู-ของกู
๑๒๔. ตัวตนคืออะไร
๑๒๕. ตัวเองที่ทุกคนควรรู้จัก
๑๒๖. ตามรอยพระอรหันต์
๑๒๗. ตายก่อนตาย
๑๒๘. ตำราดูพระและวินัยของภิกษุ
๑๒๙. ถอนความยึดมั่นตามหลักพระพุทธศาสนา
๑๓๐. ทรัพย์สมบัติคืออะไร
๑๓๑. ทศพิศราชาธรรม

๑๓๒. ทางตามหลักพระพุทธศาสนา
๑๓๓. ทางสายเดียวที่ทุกคนต้องเดิน
๑๓๔. ทางห้ามเดินสองแพร่ง
๑๓๕. ทางออกที่ ๓ แห่งยุคปัจจุบัน
๑๓๖. ท่านจะได้อะไรจากสวนโมกข์
๑๓๗. ทาน-ศีล-ภาวนา
๑๓๘. ทำงานให้สนุกได้อย่างไร
๑๓๙. ทำบุญสามแบบ
๑๔๐. ทำอย่างไรจึงว่างและอยู่เหนือโลก
๑๔๑. ทิศธรรม
๑๔๒. ที่พึ่งสูงสุดคือความถูกต้อง
๑๔๓. ทุกข์ทรมานสามโลก
๑๔๔. เทคนิคของความเป็นมนุษย์
๑๔๕. โทษสลับเป็นพิเศษของตัวตน
๑๔๖. ธรรมคือทุกสิ่งที่เป็นสำหรับมนุษย์
๑๔๗. ธรรมชาติแห่งชีวิต
๑๔๘. ธรรมชาติแห่งชีวิต คือกระแสแห่งการพัฒนา
๑๔๙. ธรรมทานก่อนตาย
๑๕๐. ธรรมที่ควรเติมลงในชีวิต
๑๕๑. ธรรมน้ำ ล้าง ธรรมโคลน
๑๕๒. ธรรมบรรยายพิเศษในสวนโมกข์
๑๕๓. ธรรมวิจักขณา
๑๕๔. ธรรมวิสันนา
๑๕๕. ธรรมศาสตร์ในขั้นที่จะสามารถช่วยโลกได้
๑๕๖. ธรรมศาสตร์ในการฆ่ากิเลส مراتดับแรก
๑๕๗. ธรรมศาสตร์ในการเปิดสวรรค์
๑๕๘. ธรรมศาสตร์ในการเปิดอบาย
๑๕๙. ธรรมศาสตร์มี เมื่อมีการปฏิบัติ
๑๖๐. ธรรมสัจจะ
๑๖๑. ธรรมโอสถ
๑๖๒. ธรรมะ ๒๔ เหลี่ยม
๑๖๓. ธรรมะคือความงาม-ความงามคือธรรมะ
๑๖๔. ธรรมะคือสิ่งที่ทำให้โลกงดงาม
๑๖๕. ธรรมะคุ้มครองโลก
๑๖๖. ธรรมะคู่ชีวิต
๑๖๗. ธรรมะในฐานะสิ่งที่ต้องศึกษา ทั้งชนิดมีตัวตนและไม่มีตัวตน
๑๖๘. ธรรมะเป็นการพัฒนาคน จากบุญชนมาเป็นพระอริยเจ้า

๑๖๙. ธรรมะเป็นอมตะ
๑๗๐. ธรรมะรักษาจิตผู้สูงอายุ
๑๗๑. ธรรมะลานอโศก
๑๗๒. ธรรมะสัจจะของธรรมชาติกับอุดมคติทางการเมือง
๑๗๓. ธรรมะสำหรับคนเกลียดวัด
๑๗๔. ธรรมะสำหรับคนเจ็บไข้
๑๗๕. ธรรมะสำหรับผู้สูงอายุ
๑๗๖. ธรรมะสำหรับสังคม
๑๗๗. ธรรมะโอวาทสำหรับคนเจ็บไข้
๑๗๘. ธรรมานุภาพ
๑๗๙. ัมมิกสังคมนิยม
๑๘๐. นิทานภาพล้อคน
๑๘๑. นิพพาน
๑๘๒. นิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้
๑๘๓. นิพพานสำหรับทุกคน
๑๘๔. นิเวศน์
๑๘๕. แนวการปฏิบัติธรรมในสวนโมกข์
๑๘๖. บทช่วยจำสำหรับเรื่องอติมมยตา
๑๘๗. บวช ๓ เดือน
๑๘๘. บวชทำไม
๑๘๙. บุญญกิริยาวัตถุ
๑๙๐. บำเพ็ญบารมี
๑๙๑. ปฏิจสุมุปปาท
๑๙๒. ปฏิจสุมุปปาทคืออะไร
๑๙๓. ปฏิจสุมุปปาทในชีวิตประจำวัน
๑๙๔. ปณิธาน ๓ ประการ
๑๙๕. ปทานุกรมธรรมะสำหรับชาวบ้าน
๑๙๖. ประมวลปรมัตถธรรมที่คนธรรมดาควรทราบ
๑๙๗. ประมวลรูปแบบแห่งสากลพรหมจรรย์
๑๙๘. ประโยชน์ของความกตัญญู
๑๙๙. ประารภธรรมชุดนั่งกลางทรายในสวนโมกข์
๒๐๐. ปริญญาจากสวนโมกข์
๒๐๑. ปรีโยสานแห่งชีวิตโหวหาร
๒๐๒. ปรีศนาธรรมชุดกายนคร
๒๐๓. ปลายทางของชีวิต
๒๐๔. ปวารณา และธรรมะในฐานะสิ่งที่ต้องศึกษา
๒๐๕. ป่วย ๓ เดือนเกิดสมุดเล่มนี้

๒๐๖. ปัจจัยสำคัญแห่งชีวิตโหวหาร
๒๐๗. ปัญหาที่เกิดจากการศึกษาไม่สมบูรณ์แบบ
๒๐๘. ปันมนุษย์แต่ยังเด็ก
๒๐๙. ปาฏิหาริย์แห่งอัมมมยตา
๒๑๐. ปารกสามดง
๒๑๑. ปีใหม่ ๓ แบบ
๒๑๒. ปีใหม่สำหรับดีกว่าปีเก่า
๒๑๓. เป้าหมายของชีวิต
๒๑๔. แผ่นดินทองต้องสร้างด้วยแผ่นดินธรรม
๒๑๕. ผู้ครองเรือน
๒๑๖. ผูกจิตให้รู้จักโลก
๒๑๗. พบชีวิตจริง
๒๑๘. พรดีปีใหม่
๒๑๙. พรตลอดปี ชีวิตดีตลอดไป
๒๒๐. พรพระธรรม
๒๒๑. พรสำหรับปีใหม่
๒๒๒. พรหมจรรย์ของการบวช
๒๒๓. พระ-ครู-แพทย์
๒๒๔. พระคุณของแม่
๒๒๕. พระคุณที่อินเดียมีต่อไทย
๒๒๖. พระไตรลักษณ์
๒๒๗. พระธรรมคติ
๒๒๘. พระบาลีมหาสติปัฏฐานสูตร
๒๒๙. พระพุทธเจ้าที่ท่านยังไม่รู้จัก
๒๓๐. พระพุทธเจ้าพระองค์จริงคือพระธรรม
๒๓๑. พระพุทธศาสนา
๒๓๒. พระพุทธองค์จริง
๒๓๓. พระพุทธคุณค่ากลอน
๒๓๔. พระรัตนตรัยที่ท่านทั้งหลายยังไม่รู้จัก
๒๓๕. พระรัตนตรัยนั้นแหละคือตัวพุทธศาสนา
๒๓๖. พระสงฆ์ที่โลกต้องการ
๒๓๗. พฤษภาแห่งชีวิต
๒๓๘. พลัฏฐกัตถ์ของชีวิต
๒๓๙. พุทธานุสาสนี
๒๔๐. พ่อแม่สมบูรณ์แบบ
๒๔๑. พัฒนาชีวิตด้วยพระไตรลักษณ์
๒๔๒. พินัยกรรม

๒๔๓. พุทธทาสกับสวนโมกข์
๒๔๔. พุทธทาสตอบปัญหา
๒๔๕. พุทธทาสลิขิต เล่ม ๑
๒๔๖. พุทธทาสลิขิต เล่ม ๒
๒๔๗. พุทธทาสลิขิต เล่ม ๓
๒๔๘. พุทธประวัติ ฉบับวิจารณ์
๒๔๙. พุทธประวัติสำหรับยุวชน
๒๕๐. พุทธธรรมสำหรับนักเรียน
๒๕๑. พุทธวิธีชุบชีวิตในยามตกอับ
๒๕๒. พุทธวิธีชุบชีวิตในยามมีความทุกข์
๒๕๓. พุทธศาสนาช่วยเราในปัจจุบันได้อย่างไร
๒๕๔. พุทธศาสนาชั้นบุดูชน
๒๕๕. พุทธศาสนาไม่ได้สอนให้หยุดหรือติดเพียงแค่ความดี
๒๕๖. โพธิปักขิยธรรม
๒๕๗. ฟาสางทางธรรม
๒๕๘. ฟาสางทางธรรมโมฆณ
๒๕๙. ภาพจากจิตสู่จิต
๒๖๐. ภาพปริศนาธรรม
๒๖๑. ภาพปริศนาธรรมชุดเซ็น
๒๖๒. ภาพฝาผนังโรงมหรสพทางวิญญาณ
๒๖๓. ภาพพุทธประวัติจากหินสลัก ยุคก่อนมีพระพุทธรูป
๒๖๔. ภาพล้อความจริง
๒๖๕. ภาษาคน-ภาษาธรรม เรามากินเวลาเกิด
๒๖๖. ภูเขาแห่งวิถีพุทธธรรม
๒๖๗. มนุษย์ทำสงครามกับพระธรรมหรือพระเจ้า
๒๖๘. มนุษย์ศูนย์
๒๖๙. มรดกธรรม
๒๗๐. มองพุทธศาสนา
๒๗๑. มองโลก
๒๗๒. มองศาสนา
๒๗๓. มาร-นิวรรณ์
๒๗๔. เมื่อพอใจในหน้าที่ที่กำลังกระทำ ก็มีสวรรค์อยู่ ณ ที่นั่นเอง
๒๗๕. แม่-ปรมัตถวิจารณ์เรื่องแม่
๒๗๖. ไม่อุ่นจะว่าง
๒๗๗. ไม่อิงสามขา
๒๗๘. ยอดแห่งความสุข
๒๗๙. ยาระงับสรรพโรค

๒๘๐. ยิ่งฉลาดยิ่งทุกข์
๒๘๑. ยุวธรรมสำหรับยุวชน
๒๘๒. รากฐานที่มั่นคงแห่งความเป็นมนุษย์
๒๘๓. เรามาकिनเวลากันเถิด
๒๘๔. เรียนพุทธศาสนาใน ๑๕ นาที
๒๘๕. เรื่องที่ต้องรู้ หรือควรรู้
๒๘๖. ลักษณะแห่งอัมมิกภาพ
๒๘๗. เลิกอายุแล้วมาอยู่กับอัมมิตตา
๒๘๘. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา
๒๘๙. โลกอื่น
๒๙๐. วันครู
๒๙๑. ว้างตามหลักพุทธศาสนา
๒๙๒. วิธีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม
๒๙๓. วิธีแห่งการบรรเทาทุกข์
๒๙๔. วิธีชนะความตาย
๒๙๕. วิธีทำชีวิตให้เต็มบริบูรณ์
๒๙๖. วิธีปฏิบัติธรรมทางลัด
๒๙๗. วิธีระงับดับทุกข์
๒๙๘. วิธีสร้างความสำราญใจให้ชีวิต
๒๙๙. วิธีสร้างความสุขสดใสให้ชีวิต
๓๐๐. วิปัสสนาระบบลัดสั้น
๓๐๑. วิมุตตายนะทางรอด ๕ ประการ
๓๐๒. วิวาทะเรื่องจิตว่าง
๓๐๓. เวลา ที่มีอิทธิพลให้อายุสั้น อายุยืน
๓๐๔. เวียนวนสามวง
๓๐๕. ศาสดาสามอัน
๓๐๖. ศาสนาคืออะไร
๓๐๗. ศาสนาสำหรับปัญญาชน
๓๐๘. ศิลปะสำหรับการมีชีวิตอยู่ในโลก
๓๐๙. ศิลปะแห่งชีวิต
๓๑๐. ศิลปะการใช้สติในทุกกรณี
๓๑๑. ศิลปะการดำเนินชีวิต
๓๑๒. ศิลปะและสุนทรียภาพทางจิตวิญญาณ
๓๑๓. ศิลปะสำหรับการมีชีวิตอยู่ในโลก
๓๑๔. ศิลปะแห่งการใช้เคล็ดจากหัวใจพระธรรม
๓๑๕. ศิลปะแห่งการใช้สติในทุกกรณี
๓๑๖. ศีลธรรมอย่างถูกวิธี

๓๑๗. สติและการฝึกสติ
๓๑๘. สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภาร ผู้เป็นเอกอัครศาสนูปถัมภกแห่งประเทศไทย
๓๑๙. สมาธิเบื้องต้น
๓๒๐. สรุปผลของการใช้ธรรมศาสตร์
๓๒๑. สวดมนต์แปลพิเศษต่าง ๆ ใช้ในสวนโมกข์
๓๒๒. สวรรค์ในทุกอิริยาบถ
๓๒๓. สวรรค์ในหน้าที่การงาน
๓๒๔. สหายธรรมของอตัณมยตา
๓๒๕. สังฆารธรรม
๓๒๖. สังฆธรรมของชีวิต
๓๒๗. สัญญา ๔ ประการ
๓๒๘. สันโดษเป็นทรัพย์ยิ่ง
๓๒๙. สันติภูมิ
๓๓๐. สัมมาทิฐิ
๓๓๑. สัมมาทิฐิช่วยโลกได้อย่างไร
๓๓๒. สิ่งทั้งปวงเป็นอนัตตา
๓๓๓. สิ่งที่ดีที่สุดสำหรับมนุษย์
๓๓๔. สิ่งที่ต้องทำให้ดีกว่าปีเก่า
๓๓๕. สิ่งแรกที่จะต้องรู้จักนั้นคือความทุกข์
๓๓๖. สุดยอดของความถูกต้องคือนิพพาน
๓๓๗. สุดยอดที่มนุษย์จะไปถึงได้คือความเป็นพระอรหันต์
๓๓๘. สุนทรียา
๓๓๙. ผู้ชีวิตสงบเย็น
๓๔๐. สูตรของเว่ยหล่าง
๓๔๑. หนทางรอดของมนุษย์เรา
๓๔๒. หนทางแห่งชีวิตใหม่
๓๔๓. หนทางอันประเสริฐสำหรับดำเนินชีวิต
๓๔๔. หน้าที่ของคน
๓๔๕. หลักเกณฑ์ที่จะช่วยโลกให้รอดอยู่ได้
๓๔๖. หลักตัดสินปัญหาชีวิต
๓๔๗. หลักเตรียมใจ
๓๔๘. หลักธรรมของผู้ครองเรือน
๓๔๙. หลักธรรมของพระพุทธศาสนา
๓๕๐. หลักธรรมที่แสดงความว่าง
๓๕๑. หลักธรรมสำหรับนักศึกษา
๓๕๒. หลักปฏิบัติที่สำคัญในพระพุทธศาสนา
๓๕๓. หลักพระพุทธศาสนาที่บอกว่าอะไรเป็นอะไร

๓๕๔. หัวข้อธรรมในคำกลอน
๓๕๕. หัวใจของธรรมะ
๓๕๖. หัวใจธรรมศาสตร์ ในพระพุทธศาสนา
๓๕๗. หัวใจปรมัตถธรรม
๓๕๘. หายนธรรมของโลกฆราวาส
๓๕๙. เห็นธรรมชาติ
๓๖๐. เห็นปฏิจาสัมปาทคือเห็นพระพุทธเจ้า
๓๖๑. เห็นวิทยาศาสตร์
๓๖๒. อตัมมยตา
๓๖๓. อตัมมยตากถา
๓๖๔. อตัมมยตากับปัญหาของมนุษย์ยุคปรมาณู
๓๖๕. อตัมมยตากับสันติภาพ
๓๖๖. อตัมมยตาใช้อย่างอะไรได้บ้าง
๓๖๗. อตัมมยตาเท่าที่ควรจะรู้กันไว้บ้าง
๓๖๘. อตัมมยตาประยุกต์
๓๖๙. อตัมมยตาสำหรับชาวบ้าน
๓๗๐. อนัตตาของพระพุทธเจ้า
๓๗๑. อนุทินปฏิบัติธรรม
๓๗๒. อบรมพระธรรมทูต
๓๗๓. อภิธรรมคืออะไร
๓๗๔. อริยสัจ
๓๗๕. อริยสัจและอตัมมยตากถา
๓๗๖. อสิตสังวัจจรายุศมานุสรณ์
๓๗๗. ออกพรรษา ออกมาเสียจากความทุกข์
๓๗๘. อานาปานสติภาวนา
๓๗๙. อาร์มภกถาของการเลิกอายุ
๓๘๐. อาหารหล่อเลี้ยงใจ
๓๘๑. อิทัปปัจจยตาในฐานะหัวใจแห่งพระพุทธศาสนา
๓๘๒. อุตมคติของความเป็นแพทย์
๓๘๓. อุตสาหกรรมสัมมัตตา
๓๘๔. อุปสรรคของการเข้าถึงธรรม
๓๘๕. โอวาทท่านพุทธทาส
๓๘๖. โอวาทท่านพุทธทาสแด่ยุวชน

การอนุรักษ์ต้นฉบับและการศึกษาเรียนรู้กระบวนการทำงานของพุทธทาสนอกจากงานหนังสือที่มีการจัดทำในรูปสิ่งตีพิมพ์ไปเรียบร้อยแล้ว ผลงานของท่านพุทธทาส ในรูปลิขิตแบบต่างๆ ด้วยลายมือของท่านเองยังมีอีกมากมาย เช่น บัตรย่อเรื่อง (ซึ่งเป็นคำที่ท่านเรียกใช้การทำบัตรเตรียมไว้

สำหรับการแสดงธรรมบรรยาย) งานต้นฉบับ บทกลอนและบันทึกต่าง ๆ ที่มีอยู่อย่างมากมาย ดังนั้น เพื่ออนุรักษ์และเผยแพร่งานดังกล่าว ทั้งเป็นแหล่งสำหรับการศึกษาเรียนรู้กระบวนการเรียนรู้และวิธีทำงานของท่านพุทธทาส จึงได้มีการนำเอาเอกสารดังกล่าวจำนวนหนึ่งไปตีพิมพ์เผยแพร่แล้ว ดังนี้

๑. พุทธทาสลิขิตคำกลอน (พย. ๒๕๔๖)
๒. พุทธทาสลิขิตข้อธรรม บันทึกนี้ก็ได้เอง ๒๔๙๕ - ๑๙๕๒ (พค.๒๕๔๗)
๓. พินัยกรรมของพุทธทาส ระบบธรรมเท่าที่นึกได้ (ธค. ๒๕๔๘)
๔. บทพระธรรมประจำภาพ : คำนำ และ สีลธรรม (มีนาคม ๒๕๔๙)
๕. บทพระธรรมประจำภาพ : ปรมัตถธรรม (เมษายน ๒๕๔๙)
๖. บทพระธรรมประจำภาพ: ภาพสี อื่นๆ ซ้ำๆ เกินชุดและบทวิเคราะห์ (พฤษภาคม ๒๕๔๙)
๗. โลกวิปริต : หัวข้อล้ออายุ ๒๕๑๙ (กุมภาพันธ์ ๒๕๔๙)
๘. การเมืองคืออะไร ? (มีนาคม ๒๕๔๙)
๙. จดหมายอาจารย์พุทธทาส - ญาติธรรม (พฤศจิกายน ๒๕๔๙)
๑๐. ไกวัลยธรรมหัวข้อ บรรยายเสารวิสาขบูชา ๒๕๑๖ (รวม ๑๓ ครั้ง)
๑๑. บันทึกไปอินเดียของพุทธทาส (เมษายน ๒๕๔๙)

หนังสือของพุทธทาสภิกขุที่แปลและตีพิมพ์เป็นภาษาต่างประเทศ ท่านพุทธทาสเคยปรารภไว้ว่า “การที่จะช่วยกันเผยแผ่พระศาสนาออกไปนอกประเทศ. . .ชาวต่างประเทศนั้นแหละควรจะได้รับภาระสอนพุทธศาสนาในต่างประเทศ เราสู้เขาไม่ได้ดอก เพราะว่า เรามันพูดไม่เป็น. . .ไม่ถึงขนาดให้ชาวต่างประเทศเขามาศึกษาธรรมะแล้วเขาเอาไปเผยแผ่กันเองในหมู่ชาวต่างประเทศ”(พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๕ อ้างใน ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๙: ๒๐) แม้การดำเนินการเพื่อวัตถุประสงค์ดังกล่าวนี้จะอยู่ในวงจำกัด แต่จนถึงปัจจุบัน ก็มีผลงานของท่านเป็นภาษาต่างประเทศแล้ว ทั้งภาษาอังกฤษ เยอรมัน จีน ญี่ปุ่น และภาษาอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หนังสือเรื่อง คู่มือมนุษย (Handbook for Mankind) ซึ่งเป็นหนังสือที่รับรู้และกล่าวถึงมากที่สุดทั่วโลก

รายการหนังสือภาษาต่างประเทศของพุทธทาสภิกขุ

1. **A Buddhist Charter**, trans. Dr. Mongkol Dejnarintra and Somsri Thammamasarnsophon. Surat Thani: Suan Mokkhabalārāma, 1985. (Reprinted by Dhammadāna, 2006).
2. **A Shortcut through Vipassanā Meditation**. n.p., n.d.
3. **Ānāpānasati (Mindfulness with Breathing)**, trans. Nāgasena Bhikkhu. Bangkok: The Sublime Life Mission, 1980.
4. **Ānāpānasati (Mindfulness with Breathing)**, trans. Santikaro

Bhikkhu. Bangkok: Dhamma Study and Practice Group, 1988. (Reprinted by Dhammadāna, 2006).

5. **Ānāpānasati-Die Sanfte Heilung der Spirituellen Krankheit**, trans. Manfred Wiesberger. München: Buddhistische Gesellschaft München e.V., 2002. (Reprinted by Dhammadāna, 2006).

6. **Anatta & Rebirth**, trans. Santikaro Bhikkhu. Surat Thani: Liberation/Evolution, 1991.

7. **Another Kind of Birth or the Danger of “I”**, trans. R.B. n.p., 1974.

8. **Atammayatā**, trans. Sompong Punsigha. n.p., n.d.

9. **Buddha-Dhamma for Students**, trans. Ariyananda Bhikkhu. Nonthaburi: Dhamma Study and Practice Group, 1988.

10. **Chanting Book**, trans. Santikaro Bhikkhu. Surat Thani: Santikaro Bhikkhu.

11. **Christianity and Buddhism**, trans. Bhikkhu Puñño, et al. Bangkok: The Sublime Life Mission, n.d. (Reprinted by Dhammadāna, 2002).

12. **Das Buddhistische ABC: Dhamma-Prinzipien für kluge Leute**, trans. München: Manfred Wiesberger. Buddhistische Gesellschaft München e.V., 2005. (Reprinted by Dhammadāna, 2006).

13. **Dhamma-The World Saviour**, trans. Roderick Bucknell. n.p., n.d.

14. **Dhammic Socialism**, trans. Donald K. Swearer. Bangkok: Thai Inter-Religious Commission for Development, 1993.

15. **Exchanging Dhamma while Fighting**. Bangkok: The Sublime Life Mission, n.d.

16. **Food for Thought: Some Teaching of Buddhādāsa Bhikkhu**, trans. Grant A. Olson. Hinsdale, Illinois: Buddhadhamma Meditation Center, n.d.

17. **Gesänge und Sprüche zur Verehrung und Andacht in Dhamma**, trans. Siricando and Pasadiko Bhikkhu. Surat Thani: Suan Mokkhabalārāma, 1968. (Reprinted by Dhammadāna, 2002).
18. **Handbook for Mankind**, trans. Ariyananda Bhikkhu. Bangkok: Dhamma Study and Practice Group, 1989. (Reprinted by Dhammadāna, 2005).
19. **Handbuch für die Menschheit**, trans. Manfred Wiesberger. Dhamma Study and Practice Group, n.d. (Reprinted by Dhammadāna, 2006).
20. **Happiness and Hunger**, trans. Santikaro Bhikkhu. Surat Thani: Liberation/Evolution, 1987.
21. **Heart-Wood from the Bo Tree**. Bangkok: The Sublime Life Mission, 1984. (Reprinted by Dhammadāna, 2005).
22. **Heartwood of the Bodhi Tree**, trans. Dhammavicayo. Santikaro Bhikkhu, eds. Somerville: Wisdom Publication, 1994.
23. **In Samsāra Exists Nibbāna**, trans. Thawee Sribunruang. Bangkok: The Sublime Life Mission, 1970.
24. **India's Benevolence to Thailand**, trans. Karuna Kusalasaya. Nonthaburi: Dhamma Study and Practice Group, n.d. (Reprinted by Dhammadāna, 2005).
25. **Keys to Natural Truth**, trans. Santikaro Bhikkhu, Roderick Bucknell et al. Nonthaburi: Dhamma Study and Practice Group, 1988. (Reprinted by Buddhadāsa Foundation, 1999).
26. **Life Should Be Harnessed by Two Buffaloes**, trans. James Ratan Nantho Bhikkhu. Bangkok: Buddhadāsa Foundation, 2000.
27. **Looking Within**. n.p., n.d.
28. **Me and Mine**, trans. Donald K. Swearer. Albany, N.Y.: Suny Press, 1989.
29. **Messages of Truth from Suan Mokkh**, trans. Dr. Mongkol Dejnakintra. Bangkok: Dhamma Study and Practice Group, 2001.

30. **No Death**, trans. Dr.Kosum Sukthaworn. Surat Thani: Suan Mokkhabalārāma, 1998.
31. **No Religion**, trans. Bhikkhu Puñño, revised by Santikaro Bhikkhu. Illinois: Buddhadhamma Meditation Center, 1993. (Reprinted by Buddhadāsa Foundation, 2005).
32. **Paticcasamuppada: Practical Dependent Origination**, trans. Steve Schmidt. n.p.,1986. (Reprinted by Dhammadāna, 2002).
33. **Prison of Life**, trans. Santikaro Bhikkhu. n.p., 1989.
34. **Some Marvellous Aspects of Theravāda Buddhism**, trans. Stephen R. Schmidt. Bangkok: Dhamma Study and Practice Group, 1991. (Reprinted by Dhammadāna, 2005).
35. **Study Buddhism in 15 Minutes**, trans. H.G. Grether. n.p., n.d.
36. **Teaching Dhamma by Pictures**, trans. Sulak Sivaraksa, Donald Sweetbaum and Khantipalo Bhikkhu. Bangkok: Social Science Association Press of Thailand, 1968.
37. **Siamesische Illustrationen der Buddhalehre**, trans. Pasadika Bhikkhu. Bangkok: Social Science Association Press of Thailand, 1968.
38. **The 24 Dimensions of Dhamma**, trans. Suny Ram-Indra. Bangkok: Suan Usom Foundation, 1986. (Reprinted by Dhammadāna, 2005).
39. **The A, B, C of Buddhism**, trans. Stephen R. Schmidt. Surat Thani: Suan Mokkhabalārāma, 1982. (Reprinted by Dhammadāna, 2005).
40. **The Buddha's Doctrine of Anattā**, Suny Ram-Indra, et al. Nonthaburi: Dhamma Study and Practice Group, 1990. (Reprinted by Dhammadāna, 2002).

41. **“The Dhamma-Truth of Samatha-Vipassana for the Nuclear Age.”**
Lecture at Suan Mokkhabalārāma, Surat Thani, 31 March 1984, trans. Santikaaro Bhikkhu.
42. **The First Ten Years of Suan Mokkh**, trans. Mongkol Dejnakintra.
Bangkok: Dhamma Study and Practice Group, 1990. (Reprinted by Dhammadāna, 2005).
43. **The Natural Cure For Spiritual Disease: A Guide into Buddhist Science**,
trans. Santikaro Bhikkhu. Nonthaburi: Vuddhidhamma Fund, 1991.
44. **The Right Approach to Dhamma**. Bangkok: The Sublime Life Mission,
n.d.
45. **Thoughts & Experiences**, trans. Poonsiri Phanumphai and Santikaro
Bhikkhu. Surat Thani: Dhammadāna Foundation, 2003.
46. **Toward Buddha-Dhamma**, trans. Nāgasena Bhikkhu. Bangkok: The
Sublime Life Mission, 1968. (Reprinted by Dhammadāna, 2002).
47. **Toward the Truth**, trans. Donald K. Swearer. Philadelphia: The
Westminster Press, 1971.
48. **Two Kinds of Language**, trans. Ariyananda Bhikkhu. Bangkok: Sublime Life
Mission, 1969.
49. **Why Were We Worn?**, trans. Roderick Bucknell. Bangkok: Sublime Life
Mission, 1970.
50. **Why Vipassana?**, trans. Santikaro Bhikkhu. Surat Thani:
Liberation/Evolution, 1988.
51. **Zwei Arten der Sprache**, trans. Frau Ros Rattka. Zürich: Theseys-verlag ag
zürich, 1979. (Reprinted by Dhammadāna, 2002).

สื่อเสียง

บันทึกเสียงธรรมบรรยายของท่านพุทธทาสนับเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง ทั้งนี้ ดังที่ท่านพุทธทาสภิกขุ (๒๕๒๓: ๒๔) ได้อธิบายว่า“เวลาเขียนบทความ เขียนอะไรที่จะไปพิมพ์ ผมมักพิมพ์ติดเลย เขียนด้วยปากกามันไม่ทันความคิด เต็มมันลื้ม วกไปวนมา ยุ่งหวั เขียนแล้วบางที่ตัวเองก็อ่านไม่ออก เลยใช้พิมพ์เป็นนิตย. . .ตอนมาอยู่ที่นี่สัก ๑๕ ปีแล้ว เริ่มหยุดงานเขียน ใช้พูดใส่เทปแทน เริ่มยุคมีเทปแล้วก็ค่อย ๆ เลิกเขียน ร่างกายมันเริ่มไม่ค่อยอำนวยด้วย มันไม่มีแรง มันลดความว่องไว มือติดพิมพ์ไม่ทันความคิด ทำให้ยุ่งยาก เลยใช้หลอดไฟพูด นี่ก็ให้ดีที่สุดแล้วพูดออกมา อยู่ในเทปแล้ว เอาไปลอก ลอกแล้วยังเอามาแก้ไขได้ แต่ตอนหลัง ๆ ก็ไม่ได้แก้ไข ลอกแล้วก็เอาไปพิมพ์เลย ถ้าแก้ไขได้คงจะดีกว่านั้นมาก. . .”

เทปเสียงธรรมบรรยายของท่านพุทธทาสจึงมีมากและเป็นระบบ ตลอดจนการบรรยายอบรมต่าง ๆ ทั้งแก่ข้าราชการ นักศึกษา ปัญญาชน ตลอดจนประชาชน พระภิกษุสงฆ์คณะต่าง ๆ ที่มายังสวนโมกข์บางวันหลายคณะ จนแม้กระทั่งการเทศน์ทางวิทยุโทรทัศน์ ล้วนเป็นต้นฉบับของหนังสือแทบทุกเล่มในระยะต่อ ๆ มา เช่นตัวอย่างบัตรย่อเรื่อง ทะเบียนสื่อเสียงธรรมบรรยายชุดหลักคือ ชุดธรรมบรรยายประจำวันเสาร์ ตั้งแต่ปี ๒๕๑๔ – ๒๕๓๔ รวม ๒๑ ปีด้วยกัน ปีละ ๓ ภาค (มาฆบูชา วิสาขบูชา และ อาสาฬหบูชา) นับได้ ๕๗ หัวเรื่องใหญ่ ซึ่งได้ตีพิมพ์เป็นหนังสือธรรมโฆษณของพุทธทาสแล้ว ๓๙ เล่ม กับธรรมบรรยายในชุดอื่นๆ และในโอกาสต่างๆอีกมากมาย รวมทั้งสิ้นแล้วนับหลายร้อยรายการผู้สนใจสามารถสืบค้นละเอียดขอแลกเทปสำเนาเสียงได้ที่โรงมหรสพทางวิทยุอาณในสวนโมกขพลาราม

รายการบรรยายธรรมประจำวันเสาร์

๑. ธรรมปทานุกรม ภาควิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๑๗
๒. ธรรมปทานุกรม, การจำพรรษา ภาคอาสาฬหบูชา พ.ศ. ๒๕๑๘
๓. เยวชนกับศีลธรรม ภาคมาฆบูชา พ.ศ. ๒๕๒๐
๔. ธรรมะสำหรับคนเกลียดวัด ภาคอาสาฬหบูชา พ.ศ. ๒๕๒๐
๕. ธรรมสังจบปิณฑกะ ภาคมาฆบูชา พ.ศ. ๒๕๒๐
๖. สิ่งสำคัญที่พากันมองข้าม ภาควิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๒๒
๗. มนุษยธรรมปริทรรศน์ ภาคมาฆบูชา พ.ศ. ๒๕๒๓
๘. ปรมัตถศิลป์แห่งการครองชีวิต ภาควิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๒๓
๙. ชีวิตโหวหาร ภาคมาฆบูชา พ.ศ. ๒๕๒๕
๑๐. ปกิณณกธรรมบรรยาย ภาควิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๒๕
๑๑. ธรรมชีวี ภาคอาสาฬหบูชา พ.ศ. ๒๕๒๗
๑๒. ธรรมะคำเดียว ภาควิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๒๘
๑๓. ธรรมะโดยหลักพื้นฐาน ภาคอาสาฬหบูชา พ.ศ. ๒๕๒๘
๑๔. ธรรมะคือสิ่งพัฒนาชีวิต ภาคมาฆบูชา พ.ศ. ๒๕๓๐

๑๕. ภาษาคน – ภาษาธรรม ภาควิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๓๐
๑๖. สิ่งที่ต้องทำให้ดีกว่าปีเก่า ภาคมาฆบูชา พ.ศ. ๒๕๓๑
๑๗. ชีวิตทุกแง่มุม (การเลิกอายุ) ภาคอาสาฬหบูชา พ.ศ. ๒๕๓๒
๑๘. ธรรมะที่ต้องรู้เป็น คู่ชีวิต ภาคมาฆบูชา พ.ศ. ๒๕๓๓
๑๙. ธรรมะที่ต้องรู้เป็น คู่ชีวิต (ต่อ) ภาควิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๓๓
๒๐. ธรรมะที่ต้องรู้เป็น คู่ชีวิต (ต่อ) ภาคอาสาฬหบูชา พ.ศ. ๒๕๓๓
๒๑. สิ่งที่ทำนยังไม่รู้จัก ภาคมาฆบูชา พ.ศ. ๒๕๓๔
๒๒. สิ่งที่ทำนยังไม่รู้จัก(ต่อ) ภาควิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๓๔

ผลงานในรูปแบบอื่นๆ

นอกจากหนังสือและสื่อเสียงแล้ว มีงานต่าง ๆ ของพุทธทาสอีกมากและยากที่จะประมวลรวบรวมในเชิงบรรณานุกรมได้โดย เฉพาะสารธรรมจำนวนมาก ตลอดทั้งวัตรธรรมทั้งหลาย ทั้งในสวนโมกขพลารามและมีการนำไปสืบสานขยายต่ออย่างมากมาย จนแม้กระทั่งเศษกระดาษบันทึกทั้งหลาย พุทธทาสภิกขุ (๒๕๑๕: ๑๒) ได้กล่าวไว้ว่า “. . . แล้วอีกอย่างหนึ่งก็คือความคิดที่ผุดออกมาเอง ไม่ได้เจตนา มันมีเหตุปัจจัยของมันอย่างสมบูรณ์อยู่ข้างใน อย่างที่เคยเล่าแล้วว่า ต้องรีบจดไว้เพราะมันหายไปได้ชนิดที่ไม่กลับมาอีก สมัยอยู่พุ่มเรียง ความคิดแบบนี้มักจะออกตอนเดินมาเทศน์ เมื่อมาอยู่ที่นี่แล้ว จะออกตอนบิณฑบาต ความคิดอะไรมันไหลออกมาอย่างลึกลับซึ่งชนิดไม่เคยคิดมาก่อน และแปลกใหม่ที่สุด มันไม่เจตนา แต่มันพลุกอย่างไรรู้ รู้ เดินบิณฑบาตเขาน้ำผุด เขียนจนเต็มฝ่ามือเยอะเยอะ กลับมาถึงก็ลอลงสมุด เวลาบิณฑบาตมีปากกาไปด้วย”

สื่ออิเล็กทรอนิกส์ หรือ อินเทอร์เน็ต

ในปัจจุบัน ผลงานของพุทธทาสภิกขุยังเป็นที่เผยแพร่ในเว็บไซต์ต่างๆ ทาง อินเทอร์เน็ตมากมาย ดังตัวอย่างเว็บไซต์หลักๆ บางแห่ง ยกมาเป็นตัวอย่างพอสังเขปดังนี้

ภาษาไทย

<http://www.buddhadasa.org>
<http://www.buddhadasa.com>
<http://ixora.com/manchusree/thai/thai.htm>
<http://www.geocities.com/Athens/Olympus/1288/>
<http://www.rosenini.com/spiritualtheatre/>

ภาษาอังกฤษ

<http://www.suanmokkh.org>

<http://www.buddhanet.net/budasa.htm>

http://www.dharmaweb.org/index.php/Category:Buddhadasa_Bhikkhu

<http://www.links.net/vita/swat/course/dasanet.html>

ภาษาเยอรมัน

<http://www.hdamm.de/buddha/buddhadasa.php>

<http://indologica.blogg.de/eintrag.php?id=677>

<http://www.dhamma-dana.de/buecher.htm#buddhadasa>

<http://www.dci.dk/?artikel=848>

<http://retreat-infos.de/ri-Thailand-WatSuanMokkh.htm>

ภาษาญี่ปุ่น

<http://www.dia.janis.or.jp/~soga/buddhada.html>

ภาษาจีน

<http://www.gaya.org.tw/publisher/fain/buddhadasa.htm>

<http://ccbs.ntu.edu.tw/FULLTEXT/JR-BJ๐๑๓/bj086812.htm>

<http://go.6to23.com/moxianju/bud/fs/wen/047.htm>

ภาษาอื่นๆ

http://www.theravada.dk/readarticle.php?article_id=1

<http://mahajana.net/users/theravada/sangha/suanmokh.htm>

หนังสือบันทึกนี้ก็ได้เอง

พุทธทาสภิกขุ (๒๕๑๕: ๑๓) กล่าวว่า “เวลาบิณฑบาตรรู้สึกว่ามันมาก จนไม่ได้เก็บไว้หมด เวลาเดินจิตมันเป็นสมาธิ ในพระบาฬีมีอยู่ข้อหนึ่ง กรรณฐานเวลาเดิน จะทนทานต่อการพิสูจน์ที่สุด ไม่เหมือนกับอริยาบถนอน มันฝืนเรื่อย ๆ พอลุกขึ้นมา นั่ง มันก็ผิดแล้ว ถ้าออกมาเวลาเดินมันยากที่จะผิด แต่ความคิดที่เกิดเวลานอนก็มีบ้างเหมือนกันที่จดเอาไว้ มีคนซื้อปากกาชนิดที่มีไฟฉายอยู่ในนั้นมาให้ พอกดก็มีไฟเขียนได้ในที่มืด ๆ เลย เราจดมาตั้งแต่แรก ๆ มีสวนโมกข์เก่าจนทุกวันนี้ จดไว้นาน ๆ ก็เปิดดูบ่อย ๆ ว่าจะเอาไปใช้อะไรได้ที่ไหน ก็เอาไปใช้ เอาไปใส่ในเรื่องนั้นเรื่องนี้ เดียวนี้จดแล้วไม่ค่อยได้เก็บ จดไว้ตามของจดหมายก็มี ความจริงสมุดโน้ตประจำตัวก็มี โน้ตโดยตั้งใจสำหรับเป็น คู่มือเทศน์ สำหรับพูด แต่คนอื่นอ่านไม่รู้เรื่อง อ่านได้คนเดียว และมักไม่ชอบใส่กระเป๋ เลยจดตามแต่จะหา

กระดาดได้ใกล้ ๆ มือ เวลาเดิน...คิดได้ ก็จดใส่มือ มาถึงก็จดลงกระดาด เพราะความคิดดี ๆ แบบนี้ บางทีมันเกิดขึ้นแล้ว มันจะไม่กลับมาอีก ”

ตอนที่ ๓ ตามรอยพุทธทาส ภาคหลักธรรม

ตามรอยพุทธทาส ภาคหลักธรรม นี้ ผู้รวบรวมเรียบเรียง ธรรมปราโมทย์ (๒๕๔๙: (๓)) ได้กล่าวไว้ในส่วนของ คำนำ ว่า ตามรอยพุทธทาสภาคหลักธรรมนี้ ข้าพเจ้าได้เรียบเรียงจากหนังสือหลายเล่ม โดยคัดเลือกเนื้อหาที่อ่านแล้ว เข้าใจง่าย และสามารถนำมาใช้ในชีวิตประจำวันได้จริง ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสรุปเนื้อหาเฉพาะบางส่วนที่สำคัญต่อพุทธศาสนิกชน เช่น กฎบัตรสำหรับพุทธบริษัท เพื่อเป็นความรู้และเป็นแนวทางสำหรับการปฏิบัติตามได้อย่างถูกต้อง

พุทธศาสนา-พุทธบริษัท : กฎบัตรสำหรับพุทธบริษัท

กฎบัตรสำหรับพุทธบริษัทนี้ เกิดขึ้นในที่ประชุมพุทธบริษัท ในโอกาสครบรอบ ๕๐ ปี แห่งสวนโมกขพลาราม ไซยา โดยท่านพุทธทาสภิกขุเป็นผู้เสนอร่างญัตติเป็นข้อๆ ให้คณะกรรมการวินิจฉัย ๒ คณะ คือคณะที่ยึดหลักคัมภีร์ และคณะที่ยึดหลักเหตุผลในปัจจุบันเป็นผู้พิจารณา และให้ทำการแปรญัตติในการแก้ไข ตกแต่งถ้อยคำให้เหมาะสม เป็นต้น แล้วเสนอแก่ที่ประชุมพุทธบริษัท ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ ซึ่งประชุมอยู่ในที่นั้นเป็นผู้รับรองโดยกฎบัตรพุทธบริษัทนี้ จำแนกออกเป็นหมวดหมู่ตามเนื้อหา รวมทั้งสิ้นจำนวน ๑๐ หมวด ๑๓๖ ข้อ ดังนี้

- ก. หมวดทั่วไป
- ข. หมวดหลักปฏิบัติที่ควรพิจารณาแล้วยุติ
- ค. หมวดความเห็นแตกแยก
- ง. หมวดการตีความหมายแห่งถ้อยคำ
- จ. หมวดปัญหาที่เกิดขึ้นระหว่างศาสนา
- ฉ. หมวดหลักปัญหาสากลของโลกปัจจุบัน
- ช. หมวดสิ่งที่ควรเข้าใจ แล้วตราขึ้นไว้เป็นหลัก
- ซ. หมวดวัฒนธรรมของชาวพุทธยุคปัจจุบัน
- ฌ. หมวดปรมัตถธรรม
- ญ. หมวดปณิกปัญหา

ก. หมวดทั่วไป

๑. พุทธบริษัท ต้องเผยแผ่พุทธธรรม แก่โลกแห่งกสิยุคในปัจจุบันนี้ เพื่อสนองพระพุทธรประสงค์ (ที่ตรัสว่า การเกิดขึ้นแห่งตถาคตก็ดี การมีอยู่แห่งธรรมวินัยของตถาคตก็ดี นี้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขของมหาชน ทั้งเทวดาและมนุษย์ ฯลฯ)

๒. "ธรรม" คำนี้แปลว่า "หน้าที่" เป็นความหมายซึ่งใช้กันมาแล้ว แต่ยุคดึกดำบรรพ์ในถิ่นที่ใช้ภาษานั้น (เมื่อเขารู้สึกถึงสิ่งที่เป็นหน้าที่ของมนุษย์ เขาได้ใช้คำๆ นี้เป็นชื่อของสิ่งนั้น สืบมาจนกระทั่งมาเป็นภาษาไทยในบัดนี้)

๓. คำว่า... "ธรรมและวินัย" นี้ เป็นประมุขแห่งถ้อยคำ (คือปาพจน์) สำหรับคำพูดทั้งหมดของพุทธบริษัท (ที่เกี่ยวกับชีวิตการเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียมประเพณีวัฒนธรรม ศาสนา และอารยธรรมทุกอย่างที่เกี่ยวกับพุทธบริษัท)

๔. "ธรรม"... สามารถแก้ปัญหาลงโลกได้ ทุกปัญหา ทุกชนิด ทุกระดับ ... และทุกกาล. (เพราะธรรมคือความรู้เรื่องธรรมชาติ กฎของธรรมชาติ หน้าที่ตามกฎหมายของธรรมชาติ และผลจากหน้าที่ ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นไปตามกฎที่ปัจจุบัน)

๕. ธรรม มีสองประเภท คือ ธรรมในฐานะเครื่องมือ และ ธรรมในฐานะ... สิ่งที่ต้องประสงค์ในการปฏิบัติ (ตัวอย่างเช่น อิทธิบาทสี่เป็นธรรมเครื่องมือ มรรคผลนิพพานเป็นธรรมที่เป็นผลที่มุ่งหมายในการปฏิบัติ แต่ธรรมบางชื่อเช่น ศีล เป็นต้น เป็นได้ทั้งเครื่องมือและผลที่มุ่งหมายตามควรแก่กาลเทศะ ที่มีการใช้ธรรมชื่อนั้น)

๖. ธรรมชื่อเดียวกัน ใช้ปฏิบัติได้ทุกระดับ ทั้งที่เป็นฝ่ายโลกียะ และโลกุตตระ. (ตัวอย่างเช่น คำว่า สติ ใช้ปฏิบัติสำหรับทารก เด็กวัยรุ่น หนุ่มสาว พ่อบ้านแม่เรือน คนแก่คนเฒ่า ในการทำไร่ทำนา ทำราชการ ฯลฯ ประพฤติพรหมจรรย์ในเบื้องต้น กระทั่งบรรลุมรรคผลนิพพาน ทุกเพศ ทุกวัย ทุกยุค ทุกสมัย)

๗. ธรรม ๔ ความหมาย คือ... ธรรมชาติ, กฎธรรมชาติ, หน้าที่ตามกฎหมายของธรรมชาติ, ผลที่เกิดขึ้น ทั้งหมดนี้... รวมอยู่ในความหมายของคำว่า "อิทัปปัจจยตา" เพียงคำเดียว (อย่าไปเอามายึดถือเป็น "ตัวกู ของกู" มันจะกัดเอา; นี่เป็นหลักสรุปความในพระพุทธศาสนา)

๘. คู่ชีวิตของมนุษย์อันแท้จริง คือ... ธรรมะ ไม่ใช่คู่ครองของกู หรือ วิชาหาประโยชน์เพื่อตัวกู ตามที่เขายึดถือกัน (เพราะว่าธรรมะจำเป็นกว่า ช่วยเหลือได้มากกว่า คู่ครองได้มากกว่า จริงกว่าสิ่งทั้งสองนั้น)

๙. ธรรม... คือ โบราณคดีที่เก่ากว่า นาสึกษากว่าโบราณคดีใด เพราะรู้แล้วใช้แก้ปัญหาโลกได้จริง... ทุกปัญหา (ธรรมคือเรื่องทุกอย่างตั้งแต่ก่อนมีดวงอาทิตย์ หรือสิ่งใดๆ ในสากลจักรวาล ส่วนโบราณคดีของคนสมัยนี้ คือเรื่องโลกเมื่อวานขึ้นนี้เอง แล้วจะสมบูรณ์อย่างไรได้)

๑๐. ธรรม... สามารถแก้ปัญหาที่โลกสร้างขึ้นเอง แล้วไม่สามารถแก้ได้เอง... ทุกปัญหา. (เพราะโลกสร้างปัญหาขึ้นด้วยกิเลส ก็ไม่สามารถใช้กิเลสแก้กิเลส จึงต้องใช้ธรรมะแก้ปัญหาขึ้น ตัวอย่างเช่น วิฤตการณ์ต่างๆ ในโลกยุคปัจจุบัน)

๑๑. ธรรม... ที่ก่อให้เกิดและควบคุมสิ่งทั้งปวง อยู่ตลกกาลนั้นคือกฎอหิทัปปัจจยตา ซึ่งเป็นกฎของธรรมชาติ (อันมีอยู่ว่า "เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี; เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี" เป็นธรรมซึ่งพระพุทธร่องค์ทรงค้นพบแล้วเคารพในฐานะเป็นสิ่งสูงสุด และทุกคนควรทราบ แล้วปฏิบัติต่อให้ถูกต้อง มิฉะนั้นจะไม่มี การดับทุกข์ได้เลย)

๑๒. พุทธธรรม มีเนื้อแท้เป็นวิทยาศาสตร์... ไม่ใช่ปรัชญา แต่โลกมักศึกษากันอย่างปรัชญา จึงไม่ได้รับผลจากพุทธธรรม แต่ประการใด (วิทยาศาสตร์ศึกษาสิ่งที่ของจริง แต่ปรัชญาศึกษาสิ่งที่สมมติฐาน : hypothesis)

๑๓. แม้ว่าคนจะแตกต่างกัน อย่างมนุษย์กับเทวดาก็ตาม แต่การดับทุกข์ของทุกคนก็มีตรงกันเพียงอย่างเดียวเท่านั้น คือ ตามกฎอหิทัปปัจจยตา (ไม่ว่าจะเป็นเด็ก ผู้ใหญ่ หญิง ชาย ไพร่ นาย บรรพชิต หรือ ฆราวาส ฯลฯ ล้วนแต่เกิดทุกข์ และดับทุกข์โดยกฎอหิทัปปัจจยตา ด้วยกันทั้งนั้น)

๑๔. พระพุทธเจ้า... จะมีพระองค์จริง หรือเป็นเพียงบุคคลสมมติ ดังที่คนสมัยนี้เข้าใจก็ตาม แต่การดับทุกข์ได้จริง ก็ยังมีเพียงอย่างเดียว ตามกฎอหิทัปปัจจยตาเท่านั้น (ไม่เกี่ยวกับการที่พระพุทธเจ้าจะเกิดขึ้นหรือไม่เกิดขึ้น)

๑๕. พระไตรปิฎก จะเป็นของเดิมแท้ หรือแต่งขึ้นใหม่ ตามที่บุคคลสมัยนี้เข้าใจก็ตาม แต่การดับทุกข์ได้จริง ก็ยังคงมีเพียงอย่างเดียว คือตามกฎอหิทัปปัจจยตานั่นเท่านั้น (ดังนั้น พระองค์จึงตรัสไว้ในกาลามสูตร ไม่ให้เชื่ออะไรโดยการอ้างว่าข้อนั้นมีอยู่ในปิฎก)

ข. หมวดหลักปฏิบัติที่ควรพิจารณาแล้วยุติ

๑๖. ไม่เคร่งเครียด ไม่หย่อนยาน แต่อยู่ในลักษณะที่พอดี นั้นแหละคือ... ความเคร่งที่เป็นพุทธแท้ (นี่คือหลักมัชฌิมาปฏิปทา หรือทางสายกลางในพุทธศาสนา)

๑๗. พุทธบริษัทที่แท้จริง ไม่ทำความสำคัญมั่นหมาย อย่างใดอย่างหนึ่งโดยส่วนเดียวในสิ่งใด; เพราะมันเป็นเพียง กระแสแห่งอหิทัปปัจจยตา (เช่นไม่มั่นหมายว่ากินเนื้อหรือกินผัก จะทำ ความสำคัญแต่เพียงว่าเป็นอาหารบริสุทธ์ ปราศจากอุปาทานที่ยึดมั่นให้เป็นอะไรขึ้นมา)

๑๘. ในการทำปาติโมกข์ ท้าวตร และเจริญพระพุทธมนต์ เป็นต้นนั้น การใช้ภาษาบาลีของเดิม ยังมีความจำเป็นอยู่ และดีกว่า (เพราะจะไม่เกิดการผันแปรเปลี่ยนแปลงใดๆ ขึ้นไปตามกาลเทศะ แม้ในบางกรณี จะมีคำแปลไทย ก็ต้องมีภาษาบาลีกำกับอยู่เต็มตามเดิม)

๑๙. การปฏิบัติธรรมที่แท้จริง ต้องไม่มีการสร้างทำใดๆ ที่เป็นการพรางตาชาวโลก (เพราะตนเองก็จะไม่ก้าวหน้าในทางปฏิบัติ และจะเป็นผู้มีอาชีพเหมือนนายพรานพรางตาสัตว์ด้วยเครื่องพราง)

๒๐. พระพุทธวณะ ที่เป็นชั้นหัวใจของพุทธศาสนา อันควรติดปากและประจำใจอย่างยิ่ง คือคำว่า "ตถตา" (อย่างนั่นเอง) (มีความหมายว่า สิ่งใดๆ ทุกสิ่ง ไม่ควรยึดมั่นให้เป็นตัวตนของตน เพราะมันเป็นตามธรรมดาของมันเช่นนั้นเอง)

๒๑. ความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นสิ่งที่เอาชนะได้ เมื่อมีพระเจ้าเป็นกัลยาณมิตร (เพราะมีพุทธภาสิตว่า มมณฺหิอานนท กัลยาณมิตฺตํ อาคมม ชาติธมฺมา สตฺตา ชาติยา ปริมุจฺจนฺติ ชราธมฺมา สตฺตา ชราย ปริมุจฺจนฺติ ฯลฯ ดังนี้ เป็นต้น แปลว่า...ดูก่อนอานนท อาศัยเราผู้เป็นกัลยาณมิตร เหล่าสัตว์ผู้มีชาติเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากชาติ ผู้มีชราเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากชรา ฯลฯ พุทธธรรม หน้า ๖๒๔)

๒๒. พื้นฐานของจิต โดยปกติตามธรรมชาตินั้น วางจากกิเลส จนกว่าจะมีเหตุปัจจัยแห่งการเกิดกิเลส...จึงจะมีกิเลสเกิดขึ้น แล้วดับไปเมื่อหมดกำลังของเหตุปัจจัย (หน้าที่ของเราคือระวังปัจจัยแห่งกิเลสอย่าให้มีมา แม้จะมีมารก็มีสติปัญญาป้องกันหรือระงับเสียได้ จิตจึงมีระยะเวลาว่างจากกิเลส หรือตกสู่พื้นฐานเดิมที่เป็นประภัสสรได้เป็นคราวๆ หาใช่มีกิเลสเต็มอ้อยอยู่ตลอดเวลาไม่)

๒๓. จิตว่างชนิดอันธพาล...ที่ตัวเองแต่ปาก ไม่ดับทุกข์อะไรได้เลย (เพราะจิตยังเต็มอ้อยอยู่ด้วยกิเลส ที่จริงเป็นคำพูดที่ใช้แก้ตัวของผู้อยากทำความชั่วซึ่งหน้าเท่านั้น)

๒๔. ผลิตมาก...กิน เก็บ แต่พอดี เหลือเอาไปช่วยเพื่อนมนุษย์ นี่คือนุเคราะห์ทาง การเมือง ของชาวพุทธ ที่ช่วยโลกได้ (เป็นเหตุให้คนไทยมีเอกลักษณ์ยิ้มเสมอ มีความรู้สึก ว่า ทุกคนเป็นเพื่อนเกิด แก่ เจ็บ ตาย ไม่ทำลายล้างกันระหว่างนายทุน กับชนกรรมาชีพ)

๒๕. พุทธธรรม...ไม่มีประโยชน์อะไร แก่ผู้ที่ไม่รู้จักความทุกข์ของตนเอง จนไม่รู้สึกรว่า ตนมีความทุกข์อยู่ (ซึ่งได้แก่คนในยุคปัจจุบัน ไม่ได้เข้ามาศึกษาศาสนาเพื่อดับทุกข์ของตน จึงไม่อาจรู้พุทธธรรมอย่างถูกต้อง ตรงตามความหมาย)

๒๖. หลักอทิปปัจจยตา ปฏิจจสมุปบาท...ใช้ได้ และจำเป็นจะต้องใช้ดับทุกข์ แม้แก่ชนระดับชาวบ้านทั่วไป (เพราะไม่ว่าความทุกข์ของชนระดับไหน มีอาชีพอะไร ล้วนแต่มาจากการปฏิบัติผิดต่อกฎอทิปปัจจยตา)

๒๗. การเกิดอีก หรือไม่เกิดอีก นั้นย่อมแล้วแต่เหตุปัจจัย อย่าพูดยืนยันโดยส่วนเดียว (ผ่าซาก) (ซึ่งผิดต่อหลักอทิปปัจจยตาในพุทธศาสนา อันมีอยู่ว่า โดยที่แท้แล้ว ไม่มีคนเป็นผู้เกิดหรือไม่เกิด มีแต่กระแสอทิปปัจจยตา ที่ถูกสมมติให้เป็นคนหรืออาการของคน จนเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือแล้ววิวาทกัน)

๒๘. พุทธบริษัททั่วไป ยังสนใจแต่เรื่องกรรมดี กรรมชั่ว ไม่สนใจเรื่องกรรมไม่ดี ไม่ชั่ว อันเป็นหลักกรรมที่แท้จริง ของพุทธศาสนาโดยเฉพาะ (เรื่องกรรมดีกรรมชั่ว หรือลัทธิกัมมาวาทีนั้น ตรัสว่า มีอยู่ก่อนหรือนอกพุทธศาสนาและพุทธศาสนากียอมรับ; แต่ได้ตรัส กรรม (อริยมรรค) ซึ่งเหนือ ดีเหนือชั่ว และเป็นที่สุดแห่งกรรมดีกรรมชั่ว เพิ่มเข้ามาเป็นหลักกรรมของพุทธศาสนาโดยเฉพาะ ซึ่ง พุทธบริษัทสมัยนี้ควรสนใจในฐานะเป็นหลักธรรมขึ้นเอกของโลก)

ค. หมวดความเห็นแตกแยก

๒๙. การพูดว่า... มีตัวตน หรือ ไม่มีตัวตน นั้นขึ้นอยู่กับภาษาที่ใช้พูดกัน ของคน ระดับไหน หรือกล่าวถึงสัจจะระดับไหน (พูดกับคนธรรมดาที่พูดอย่างมีตัวตน กับคนรู้ธรรมก็พูดอย่าง ไม่มีตัวตน แล้วแต่พูดระดับโลกียะหรือโลกุตตระ พุทธศาสนามีคำสอนทั้งสองระดับ)

๓๐. คัมภีร์พระพุทธศาสนา สอนทั้งเรื่องอดีต และเรื่องอนาคต แล้วแต่ผู้ฟังระดับ ไหน(คือสอนเรื่องดี ชั่ว แก่ผู้ฟังที่อยู่ในระดับที่ยังมีอดีต เพื่อปรับปรุงอดีตให้ดียิ่งขึ้นไป และสอนเรื่อง เหนือดี ชั่ว แก่ผู้ที่อยู่ในระดับเป้าหมายต่ออดีต เรียกว่าอนัตตา ดังนั้นจึงเป็นพุทธศาสนาด้วยกันทั้งสองเรื่อง)

๓๑. ประสูติ ตรัสรู้ ปรีชาญาณ ที่เป็นสิ่งเดียวกันนั้น มีลักษณะเป็นพุทธถึงที่สุด (การ ตรัสรู้ทำให้เจ้าชายสิทธัตถะตายไป แล้วเกิดพระพุทธเจ้าและทำให้กิเลสทั้งปวงสิ้นไปในคราวเดียวกัน นั้นคือปรีชาญาณ ดังนั้นคำพูดทั้งสามนี้ เล็งถึงสิ่งเดียวกัน ซึ่งถูกต้องตามความจริงของธรรมชาติ และ หลักของพุทธศาสนา)

๓๒. พุทธศาสนา มีใช้วัตถุนิยม หรือแม้แต่จิตนิยม แต่เป็นธรรมนิยม โดยกฎของอิ หัพปัจจยตา (คือความที่วัตถุกับจิตเกี่ยวข้องกัน ประชุมกัน จนเกิดสิ่งใหม่ได้ทุกสิ่งตามที่ควรจะได้ ได้ จึงมีเป็น ๓ เรื่อง คือ วัตถุ จิต และการปรุงแต่งตามกฎอิหัพปัจจยตา ดังนั้น จึงเรียกว่า ธรรมนิยม)

๓๓. ถ้ารู้จักใช้ "กาลามสูตร" เป็นเครื่องตัดสิน ก็จะหมดปัญหาทั้งปวง ที่เกี่ยวกับ ความเชื่อ (กาลามสูตรนั้นมีใจความว่า อย่าเชื่อเพราะเหตุ ๑๐ อย่าง คือ เพราะฟังตามกันมา, เพราะ ปฏิบัติตามกันมา, เพราะกำลังเล่าลืออยู่กระฉ่อน, เพราะอ้างได้ว่ามีในปิฎก, เพราะมีเหตุผลทางตรรก, เพราะมีเหตุผลทางปรัชญา (นยะ), เพราะการตรึกตามอาการ (สามัญสำนึก), เพราะทนได้ต่อความเห็น ของตน, เพราะผู้พูดมีลักษณะน่าเชื่อ และเพราะเห็นว่าสมณนี้ เป็นครูของเรา; แต่ให้เชื่อโดยการรับรู้ ประจักษ์อยู่แก่ใจว่ามันเป็นเช่นนั้นเอง เช่นว่า โลกะ โทสะ โมหะ เป็นสิ่งเลวร้าย โดยไม่ต้องเชื่อแม้แต่ พระศาสดา)

๓๔. ถ้ารู้จักใช้มหาปเทศ เป็นเครื่องตัดสิน ก็จะหมดปัญหาทั้งปวง ที่เกี่ยวกับ ความผิด ถูก (มหาปเทศทางวินัยสี่ คือ สิ่งที่ไม่ได้ตรัสห้ามและไม่ได้อนุญาตไว้ ถ้าเข้ากันได้กับสิ่งที่ตรัส ไว้ว่าควร ก็เป็นของควร ถ้าขัดกันกับสิ่งที่ตรัสไว้ว่าควร ก็เป็นของไม่ควร มหาปเทศทางธรรมสี่ คือสิ่งที่

ฟังมาจากพระโอษฐ์ก็ดี จากคณะสงฆ์พุทธก็ดี จากคณะบุคคลพุทธก็ดี จากภิกษุพุทธรูปหนึ่งก็ดี ฟังนำสิ่งนั้นไปสอบสวนในสูตรส่วนใหญ่ เทียบเคียงในวินัยส่วนใหญ่. ถ้าวางกันได้ ให้ถือว่านั้นถูกต้องแล้ว; ถ้าวางกันไม่ได้ ให้ถือว่านั้นไม่ถูกต้องตามคำสอนพระศาสดา)

ง. หมวดการตีความหมายแห่งถ้อยคำ

๓๕. ความหมายของ "ศีลห้า" ที่ถูกต้องและสมบูรณ์ คือ การไม่ประทุษร้าย โดยวิธีใดๆ ต่อชีวิตร่างกาย ต่อทรัพย์สมบัติ ต่อของรัก ต่อสิทธิชอบธรรมของผู้อื่น และต่อสติสมปฤดีของตนเอง (ทั้งหมดนี้ มุ่งประโยชน์เพื่อสันติภาพของสังคมเป็นส่วนสำคัญ แต่ก็ต้องอาศัยการปฏิบัติของแต่ละคน)

๓๖. ปาณาติบาต ขึ้นอยู่กับเจตนาแห่งการฆ่า ไม่มุ่งที่กิริยาอาการแห่งการทำให้ตาย (การทำสัตว์ตายเพราะหน้าที่ เช่น ชาวนาโถนา สัตว์ตาย เดินไปกลางคีนเหยียบสัตว์ตาย กินยาถ่ายตัว พยาธิตาย หรือต่อสู้ป้องกันตัวอย่างอื่นๆ ไม่เป็นเจตนาแห่งปาณาติบาต)

๓๗. พุทธบริษัท ถือว่า... ควรทำแห่งหรือไม่ควร ย่อมแล้วแต่เหตุผล ของเจตนาที่บริสุทธิ์ แท้จริง (ไม่มีความมงายของพุทธบริษัทเกี่ยวกับทำนองเรื่องนี้ เพราะถือเหตุผล และความบริสุทธิ์ใจเป็นหลัก)

๓๘. การขัดขวางสัตว์ ที่กำลังจับหรือกินสัตว์เป็นๆ นั้น ควรหรือไม่ควร ขึ้นอยู่กับความเหมาะสม ไม่เกี่ยวกับศีล หรือระบบบุญบาป (เพราะเป็นสิทธิตามธรรมชาติ เป็นไปตามธรรมชาติ ไม่เกี่ยวกับระบบกรรมที่เป็นศีลธรรมของมนุษย์)

๓๙. การปฏิบัติ... ที่เน้นศีลอย่างเดียว ไม่เป็นที่เพียงพอ ต้องเน้นที่มรรค ซึ่งรวมอยู่ทั้ง ศีล สมาธิ ปัญญา (คำว่า สีเลน นิพพุติ ญนติ นั้นหมายความว่า ศีลเป็นบันไดขึ้นต้นของการไปสู่ นิพพาน มิใช่สำเร็จได้ด้วยลำพังศีลอย่างเดียว)

๔๐. คำว่า "พุทธธรรม" เป็นวิทยาศาสตร์ ยิ่งกว่าคำว่า "พุทธศาสนา" (พุทธธรรมเป็นการบรรยายธรรมชาติ ตามกฎของธรรมชาติ ส่วนพุทธศาสนา เป็นการบรรยายบทบัญญัติ ที่ตั้งขึ้นอนุโลมกฎของธรรมชาติ)

๔๑. คำว่า "ชีวิต" ที่ถูกต้องตามกฎของธรรมชาติ มีความหมายของคำว่า... ศีลธรรม (ภาวะปกติ) อยู่อย่างเต็มที่ (ดังนั้น ชีวิตที่แท้จริง ต้องมีภาวะปกติสงบเย็นอย่างน่าพอใจ มิใช่สักว่ายังไม่ตาย)

๔๒. พุทธบริษัทในประเทศไทย ควรจะเลิกโง่ ในความหมายของคำว่า "เดียรัจฉาย" (ซึ่งบรรพบุรุษเคยใช้มาอย่างถูกต้อง เช่นหนังสือชื่อ มูลศาสนาฉบับกรมศิลปากร พิมพ์ พ.ศ. ๒๕๒๓ หน้า

๕๕, ๗๖, ๗๗ ฯลฯ ท่านไม่ทิ้งคำว่า "อัญญะ" ประกอบเข้าข้างหน้าเป็น อัญญเดียรธีย์ ในเมื่อจะให้หมายถึงลัทธิอื่นนอกจากพุทธศาสนา เพราะว่าพุทธศาสนาก็เป็นเดียรธีย์พวกหนึ่งด้วยเหมือนกัน หากแต่เราถือว่าเป็นฝ่ายที่ถูกต้อง โดยไม่ต้องใช้คำว่า พุทธเดียรธีย์)

๔๓. พุทธบริษัทไทย ยังใช้คำว่า "วิปัสสนา" อย่างไม่ต้องสงสัย ตามความหมายของคำว่า วิปัสสนา (จนกลายเป็นว่า ภิกษุบางประเภท หรือบางวัด ไม่ต้องทำวิปัสสนา วิปัสสนากลายเป็นเพียงพิธีกรรม หรือการนั่งบางรูปแบบ มุ่งหมายเพื่อการเห็นทางใน ในการทำนายทายทักแปลกประหลาดมหัศจรรย์อื่นๆ วิปัสสนาคือ การทำเพื่อเห็นแจ้งธรรมที่ทำลายกิเลส ซึ่งทุกคนต้องทำ โดยไม่มีข้อยกเว้น)

จ. หมวดปัญหาที่เกิดขึ้นระหว่างศาสนา

๔๔. ทุกศาสนา มี "พระเจ้า" ตามรูปแบบ อันเป็นที่พอใจของตนๆ โดยกฎของธรรมชาติช่วยแวดล้อม ให้เกิดความคิดเช่นนั้น มาแต่ยุคแรก ที่มนุษย์เริ่มมีความคิดเรื่องนี้ (คุณลักษณะของพระเจ้า จึงเปลี่ยนแปลงมาตามลำดับ ตั้งแต่ยุคคนป่าเรื่อยมาจนถึงยุคปัจจุบัน ซึ่งเป็นที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์แห่งศาสนานั้นๆ แล้ว)

๔๕. ความหมายแท้จริง ของ "พระเจ้า" คือสิ่งที่เป็นปฐมเหตุให้เกิด และควบคุมสิ่งทั้งปวงในที่ทั้งปวง ตลอดกาลทั้งปวง (พระเจ้าผู้สร้าง ผู้ควบคุม ผู้ทำลาย ผู้อยู่ในที่ทุกแห่ง ผู้ยิ่งใหญ่กว่าทุกสิ่ง ผู้รู้สิ่งทั้งปวง ทั้งหมดนี้รวมอยู่ในความหมายของคำว่า "กฎอหิปปัจจยตา")

๔๖. พระเจ้า ถูกกำหนดพระนามขึ้น ตามความรู้สึกของคนผู้บัญญัติ ในชื่อต่างๆ กัน แต่มีใจความที่หมายถึงสิ่งเดียวกัน (ดังข้อบน : The first Cause, the Creator, the Preserver, the Destroyer, Omnipotent Omni-potent Omni-scient.)

๔๗. พุทธบริษัท มีพระเจ้าโดยพระนาม และตามความหมายของพุทธบริษัท ประกอบอยู่ด้วย ความหมายทุกความหมาย ของคำว่า "พระเจ้า" ที่แท้จริง (ตามที่กล่าวแล้วในข้อต้นๆ ของหมวดนี้)

๔๘. สภาวะที่เป็นกฎแห่งอหิปปัจจยตา นั่นคือ "พระเจ้า" ที่พระพุทธรูปเจ้าทรงค้นพบ และ ทรงเคารพทักท้วงที่ได้ตรัสรู้ธรรมะ ...แล้วทรงนำมาเปิดเผย (ดังนั้นพุทธศาสนาก็เป็นศาสนาที่มีพระเจ้า หากแต่ไม่ใช่เป็นอย่างบุคคลเท่านั้น)

๔๙. ศาสนาหนึ่ง หรือ นิยามหนึ่ง ล้วนแต่พยายามหาวิธีสำหรับการสั่งสอน และปฏิบัติ ที่เหมาะสม สำหรับศาสนาของตนๆ มิได้เจตนาร้ายเพื่อเป็นศัตรูกับใคร ...มาแต่เดิม (แต่ตกมาในตอนหลัง เมื่อประโยชน์หรือความต้องการเกิดขัดกัน ก็มีศาสนาเอน้องอก ที่มีลักษณะเป็นศัตรูกัน)

๕๐. พระศาสดาของทุกศาสนา เป็นเพียง "ปากสำหรับพูด" ของสิ่งสูงสุดสิ่งเดียวกัน คือพระเจ้า และพูดถึงสิ่งเดียวกันตรงกัน คือความรักผู้อื่น หรือความไม่เห็นแก่ตัว แม้วิถีปฏิบัติปลีกย่อยจะต่างกันบ้าง ตามกาลเทศะ หรือยุคสมัย (เช่น ไม่เห็นแก่ตัว เพราะเห็นอนาคต, หรือเพราะเชื่อพระเจ้า, หรือยอมรับว่าทุกคนเป็นลูกพระเจ้า, หรือเพื่อนเกิด แก่ เจ็บ ตาย)

๕๑. การที่จะมีศาสนาประจำโลก เพียงศาสนาเดียวนั้น จะมีได้ก็ต่อเมื่อคนทั้งโลกรู้ . . และมีศีลธรรม ชนิดที่ตรงตามกฎของธรรมชาติด้วยกัน เท่านั้น (เช่นว่า สิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นโดยกฎอิทัปปัจจยตา เป็นไปตามกฎอิทัปปัจจยตา สิ้นสุดลงด้วยกฎอิทัปปัจจยตา มนุษย์จะต้องมีระบบศีลธรรม ที่ซึ่งตรงต่อกฎอิทัปปัจจยตา ในฐานะที่เป็นพระเจ้า)

๕๒. ปัญหาขัดแย้งต่างๆ ที่เกี่ยวกับพระเจ้านั้น ถ้ายอมเปลี่ยนภาวะของพระเจ้า. . . อย่างบุคคล มาเป็นพระเจ้าอย่างนามธรรม หรือ มิใช่บุคคล แต่เป็นกฎของธรรมชาติ อันทรงอำนาจสูงสุดเสีย. . . ก็หมดปัญหา (สิ่งที่เรียกว่าพระเจ้าทั้งโดยภาษาคนและภาษาธรรม ซึ่งเชื่อว่าคนสมัยก่อนรู้จักใช้ทั้งสองภาษา เพิ่งจะโง่รู้จักใช้แต่เพียงภาษาเดียว ในยุคหลังนี้เป็นแน่)

๕๓. การที่จะเปลี่ยนพระเจ้าอย่างบุคคล ให้เป็นพระเจ้าอย่างกฎธรรมชาตินั้น ต้องช่วยกันทำความเข้าใจกัน อย่างถูกต้องและกว้างขวางพอ . . . โดยวิธีทางวิทยาศาสตร์ (โดยยึดกฎธรรมชาติเป็นหลักว่า สามารถทำหน้าที่ต่างๆ ได้อย่างพระเจ้า โดยเฉพาะกฎอิทัปปัจจยตา)

๕๔. แม้ธรรมะหรือศาสนา จะมีต่างกันเป็นหลายระดับ ก็มีความสำคัญเท่ากัน เหมือนบันไดทุกขั้น. . . มีความสำคัญเท่ากัน (อย่าถือว่าขั้นบนสุดสำคัญกว่าชั้นล่างสุด หรือชั้นล่างสุดสำคัญกว่าชั้นบนสุด เป็นต้น)

๕๕. ลัทธิวาทะ หรือ Ism ต่างๆ ทั้งหลายในโลก ล้วนแต่มีกลิ่นไอแห่ง "ตัวกู" . . . มากเกินไป (ถึงขนาดที่ไม่ยอมใคร แม้แต่เพื่อจะฟังกันในระยะเริ่มแรก เพื่อทำความเข้าใจแก่กัน)

ฉ. หมวดปัญหาสากลของโลกปัจจุบัน

๕๖. กล่าวโดยภาษาธรรมชาติ คนกำลังกัดกันยิ่งกว่าสัตว์ . . . อย่างน่าละอายสัตว์ (ดูได้ที่คนเตรียมสงคราม-ทำสงครามอย่างตลอดเวลา ในพื้นที่อันกว้างขวางเพียงไร แล้วล้มตายกันเท่าไร มีผลสะท้อนไปถึงไหนด้วยอาวุธแรงร้ายอย่างไร)

๕๗. คนกำลังมีโรคภัยไข้เจ็บ. . . มากกว่าสัตว์ เลวร้ายกว่าสัตว์ . . . อย่างน่าละอายสัตว์ (เพราะคนใช้สติปัญญาในการทำผิดทางจิต ทางวิญญาณยิ่งขึ้นจนนอนหลับยาก เป็นโรคประสาท โรคจิต ชนิดที่สัตว์ไม่อาจจะเป็น)

๕๘. คน. . . กำลังทำลายทรัพย์สินของโลก เพื่อสนองกิเลสของคน . . . อย่างน่าละอายสัตว์ (วันหนึ่งๆ คนทำลายเท่าไร สัตว์ทำลายเท่าไร ลองเทียบกันดู)

๕๙. คน. . . กำลังมีความทุกข์มากกว่าสัตว์ . . . อย่างน่าละอายสัตว์ ควรช่วยกันให้คนดับทุกข์ด้วยธรรม (เพราะคนมีปัญญาสำหรับจะเป็นทาสสัตว์ถูกาม ยิ่งกว่าสัตว์ ซึ่งไม่รู้จักเป็นทาสเลย)

๖๐. พระเจ้า. . . สร้างโลกด้วยระบบธรรม แต่คนในโลก. . . กำลังสร้างด้วยระบบอธรรม แข่งกับพระเจ้าอย่างไม่รู้สีกตัว (จึงเกิดวิกฤตการณ์เลวร้ายแห่งสภาพปัจจุบัน ชนิดที่องค์การโลกต่างๆ แก่ไขกันเท่าไร ก็ไม่รู้จบ)

๖๑. ธรรม. . . สามารถแก้ปัญหาทุกปัญหาในโลก ควรช่วยกันทำให้คนรู้จักธรรม และรักที่จะใช้ธรรมแก้ปัญหา (ให้สมกันกับที่ธรรมเป็นเครื่องกระทำให้คนต่างจากสัตว์ มิฉะนั้นแล้ว คนก็จะเลวร้ายไปกว่าสัตว์ อย่างน่าสังเวช)

๖๒. การศึกษาในโลก มีลักษณะเป็นหมาหางด้วน คือ สอนกันแต่หนังสือ และอาชีพ ไม่สอนการเป็นมนุษย์ที่ถูกต้อง (ดังนั้น คนในโลกจึงไม่รู้จักรู้ผู้อื่น จนกระทั่งเกิดอุปทวารระหว่างนายทุนกับชนกรรมาชีพ เป็นปัญหาใหญ่ของโลก ดังที่ปรกฏอยู่ทุกวันนี้)

๖๓. เรากำลังขาดแคลน มหาวิทยาลัยต่อหางหมา สำหรับสอนวิธีการแก้ปัญหาต่างๆ ที่เกิดมาจาก. . . การศึกษาไม่สมบูรณ์นั่นเอง (การศึกษาแห่งยุคปัจจุบัน ยิ่งก้าวหน้าเท่าไร ยิ่งทำให้คนเป็นแกตัวยิ่งขึ้นเท่านั้น ปัญหาที่ยิ่งเพิ่มขึ้น เพราะการศึกษาชนิดหมาหางด้วนนั่นเอง)

๖๔. การศึกษาที่บูชากัน ในโลกปัจจุบันอันเป็นกลียุค ผลิตออกมาได้แต่สุนัขปากร้าย และ. . . สุนัขช่วยเห่า ไม่อาจผลิตสุนัขเสียผลของโลก(โลกกำลังมีแต่ผู้กระหายสงคราม และผู้ร่วมมือไม่มีพวกที่พยายามจะป้องกันและระงับสงคราม หรือลอบโยนผู้บอบช้ำจากภัยสงคราม ทั้งที่เป็นทหารและพลเรือน)

๖๕. แม้ชาวโลกมุ่งประโยชน์ ที่เป็นปัจจัยแต่ต้นหาของตน แต่พุทธบริษัท. . . ก็ยังมุ่งประโยชน์ ที่เป็นปัจจัยแก่พระนิพพาน เพื่อการทำลายล้างต้นหานั้นๆ เสีย (ขอพุทธบริษัททั้งหลาย จงได้รักษาหลักการอันนี้ไว้อย่างมั่นคงสุดชีวิตจิตใจ)

๖๖. ปัจจัยสี่ ซึ่งจำเป็นแก่ชีวิต บัดนี้ได้กลายเป็นเครื่องมือ หรือ โอกาสสำหรับการขูดรีดของมนุษย์กันเอง ซึ่งเป็นต้นเหตุให้เกิดกลียุค ในโลกปัจจุบัน (ทั้งนี้เพราะคนขาดเมตตาธรรม อันเป็นหลักสำคัญของทุกๆ ศาสนา ทำให้ศาสนากลายเป็นหมัน สิ่งที่มีคุณกลายเป็นโทษไปทั่วทุกหัวระแหง)

๖๗. รบกันพลาง แลกธรรมกันพลาง นี่คือหนทางรอดของโลกยุคปัจจุบัน อันเต็มไปด้วยสงคราม (อย่ามัวแสวงพัฒนาธรรมะบำบัดเล็ดกันอยู่เลย โลกจะวินาศเร็วเท่านั้น)

๖๘. ประชาธิปไตยทั่วโลกของแต่ละประเทศ...ไม่เต็มใบ เพราะการขาดศีลธรรม
ของคนในโลก ของแต่ละประเทศนั่นเอง (ไม่มีศีลธรรมแล้ว การเลือกผู้แทนก็โกง ผู้แทนที่ได้มาก็เป็น
ผู้แทนโกง ประกอบกันขึ้นเป็นรัฐสภาก็เป็นสภาโกง แม้สภาตั้งรัฐบาลขึ้นมา ก็เป็นรัฐบาลโกง
ประชาธิปไตยจึงไม่มีวันจะเต็มใบ)

๖๙. ควรช่วยเหลือให้ชาวต่างประเทศ สามารถเผยแผ่พุทธศาสนา ในต่างประเทศเอง (เพราะเขาเข้าใจวัฒนธรรมและปัญหาต่างๆ ของเขาดีกว่าเรา และสามารถใช้อำนาจของเขาได้เต็มที่)

๗๐. ควรสอนหลักธรรมในพุทธศาสนา แก่ชาวต่างประเทศ โดยใช้หลักธรรมในศาสนาเดิมของเขา. . . เป็นสื่อ (เช่น การสอนผู้เป็นคริสเตียนให้เข้าใจหลักพุทธศาสนา เรื่องความทุกข์เกิดเพราะยึดมั่นความดี ชั่ว ด้วยเรื่องการกินผลไม้ที่ทำให้รู้ตัวชั่วที่พระเจ้าห้ามไม่ให้ อาตัม กับ อีวา กิน เพราะจะต้องตาย ดังนี้ เป็นต้น)

๗๑. กิเลสหนักล้นกว่าคอมมิวนิสต์ เพราะถ้าชนะกิเลสได้ . . . ก็ชนะคอมมิวนิสต์ได้
อย่างง่ายดาย (ทั้งนี้เพราะว่า กิเลสของนายทุนเป็นเหตุให้เกิดคอมมิวนิสต์ขึ้นมาในโลก คอมมิวนิสต์คิด
ฆ่านายทุนก็เพราะกิเลสของคอมมิวนิสต์อีกนั่นเอง กิเลสย่ำยีเราอยู่ตลอดเวลา ทั้งที่คอมมิวนิสต์ยังม
ได้มา)

๗๒. เกี่ยวกับปัญหาป้องกันคอมมิวนิสต์ ต้องทำชนิด... ดูเยี่ยงกา แต่ไม่เอาอย่างกา (คอมมิวนิสต์ก็อ้างว่าเพื่อสันติภาพของโลก เราก็อ้างว่าเพื่อสันติภาพของโลก แต่วิธีการปฏิบัติต้องต่างกันตรงกันข้าม คือคอมมิวนิสต์ใช้กำลังอาวุธ แต่เราใช้กำลังธรรมะ)

๗๓. ปัญหาทางสังคมในโลก เกิดมาจากการที่คนในโลก ขาดศีลธรรมสำหรับรักผู้อื่น (ถ้าความรักผู้อื่นกลับมาครองโลกเมื่อใด โลกก็จะกลายเป็นโลกศรัทธาวิเมตต โดย คือไม่มีปัญหาทางสังคมเหลืออยู่เลย)

๗๔. ปัญหาทุกอย่างในโลก ต้องแก้ด้วย... วิธีการของสัมมาทิฐิ (มีใช้กัมหนำแก้ ด้วยวิธีการเศรษฐกิจ สงคราม การเมือง ไปตะพิด อย่างที่กำลังกระทำกันอยู่ทั้งโลก ซึ่งยิ่งแก้ยิ่งลึก ยิ่งเพิ่มปัญหา)

ข. หมวดสิ่งที่ควรเข้าใจ แล้วตราไว้เป็นหลัก

๗๕. การตั้งตัวรับเงินบริจาค เป็นการนั่งขอทาน ในนามของพระพุทธเจ้า . . . ควรเลิกเสีย (นี่เป็นเนืองอกของพุทธศาสนา ทำความเสื่อมเสียแก่เกียรติของพุทธศาสนา ควรพิจารณาให้เป็นอย่างยิ่ง)

๗๖. ภาษาคน และ ภาษาธรรม คือ ภาษาเปลือก และ ภาษาเนื้อใน เราต้องรู้ทั้งสองภาษา . . . จึงจะรู้สมบุรณ์ (เรารู้เรื่องต่างๆ ในพระคัมภีร์ ไม่ถูกต้องหรือสมบุรณ์ เพราะเราไม่รู้จักใช้ทั้งสองภาษา นั้นเอง)

๗๗. พระพุทธองค์ที่ยังอยู่กับเรา นั่นคือ . . . ธรรมกาย คือ ธรรมภูต อันเป็นไวพจน์ของพระองค์ (สิ่งทั้งสองนั้น เราสามารถทำให้เกิดแก่เรา หรือเป็นตัวเราไปเสียเลยก็ได้ อย่างเป็น อกาลิโก สันติภูริโก และ ปัจจัตตัง เวทิตัพโพ) อกาลิโก แปลว่า ไม่ขึ้นกับกาลเวลา สันติภูริโก แปลว่า เห็นได้ด้วยตนเอง ปัจจัตตังเวทิตัพโพ แปลว่า รู้ได้จำเพาะตน

๗๘. เราจะมีนิพพานอยู่ได้ . . . ทุกลมหายใจเข้า-ออก เมื่อจิตกำลังว่างจากกิเลส (ได้แก่ สามายิกนิพพานที่ปรากฏแก่จิตชั่วขณะที่จิตปราศจากกิเลส อยู่กับธรรมชาติเดิมแท้ที่เป็นประภัสสรของมัน)

๗๙. ฆราวาส . . . เป็นภิกษุอยู่ที่บ้านก็ได้ โดยไม่ต้องบวช (ถ้าฆราวาสนั้นเห็นภัยในวัฏฏะ คือการเวียนว่ายแห่งกิเลส กรรม - วิบาก ของฆราวาสนั่นเอง ภิกษุ แปลว่า ผู้เห็นภัยในวัฏฏะ)

๘๐. "เหงื่อ" คือสัญลักษณ์อย่างยิ่ง ของความมีธรรมะ . . . แต่คนโดยมาก เกลียดเหงื่อ (ธรรม คือหน้าที่อันถูกต้องของมนุษย์ ไปทำเข้าก็มีเหงื่อ ทำมากก็ยังมีเหงื่อมาก คือมีธรรมะมาก แต่ก็ไม่มีใครชอบเหงื่ออยู่นั่นเอง)

๘๑. "ทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง" นี้มีผลดี และจำเป็นสำหรับโลกยุคนี้ ซึ่งกำลังเพิ่มคนโรคประสาท (จิตว่าง คือจิตที่ยังไม่มีกิเลส ประเภทตัวกู - ของกู แต่กำลังเต็มอยู่ด้วยสติปัญญา เพราะความว่างจากกิเลส นั้นเอง)

๘๒. แก้วสรรพโรคยาตำรับสวนโมกข์ คือ . . . ประมวลหัวใจ แห่งหลักพระพุทธศาสนา ทั้งหมด (เปลือก "ไม่รู้ไม่ชี้", แก่น "ซังหวัมน", ราก "อย่างนั้นเอง", ใบ "ไม่มีตัวกูของกู, ดอก "ไม่น่าเอาไม่น่าเป็น", ลูก "ตายก่อนตาย", เมล็ด "ดับไม่เหลือ", และเสกคาถา "สพเพ ธมมา นาล อภินเวสาย", ธรรมทั้งปวงไม่ควรถือมั่น หรือธรรมทั้งปวงไม่อาจถือมั่น ต้มให้งวด เหลือ ๑ ใน ๓ กินวันละ ๓ เวลา, ผู้ที่ผ่านโลกมาแล้วอย่างเพียงพอ จักหาเครื่องยาเหล่านี้พบได้จากที่ทุกแห่ง)

๘๓. วัด หรือ อาราม ต้องจัดให้เป็นพิพิธภัณฑสถานแห่งหนึ่งที่ปลูกฝังและส่งเสริมศีลธรรม อยู่ทุกๆ ประมาณ (เข้าไปในวัดแล้วเหลือบเห็นแต่สิ่งซึ่งเตือนใจให้รักความสงบ เกลียดบาป กล้าบุญ กระหายที่จะช่วยเพื่อนเกิด แก่ เจ็บ ตาย อย่างที่จะนิ่งอยู่ไม่ได้)

๘๔. วัด. . . ต้องเป็นที่พึ่ง แม่ของสัตว์เดรัจฉาน ตามแบบโบราณที่เรียกว่า มฤคทายวัน (ไม่มีการประทุษร้ายชีวิต และร่างกายโดยวิธีใดก็ตาม มีแต่การช่วยเหลือ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ทั่วไปในสถานที่นั้น)

๘๕. พื้นดิน และ ต้นไม้ เป็นของโปรดปรานของพระพุทธองค์ พุทธบริษัททุกคน ควรรับรู้ในข้อนี้. พระพุทธองค์ประสูติ - ตรัสรู้ - สั่งสอน - เป็นอยู่ - นิพพาน ล้วนแต่กลางดิน โคนต้นไม้ ฟังถือว่าเป็นที่ที่มีเกียรติ ควรคารวะ สำหรับพุทธบริษัท

๘๖. พุทธบริษัททุกคน เป็น "พุทธศาสน" อย่างมอบกายถวายชีวิต . . .ต่อพระพุทธองค์ (ดังในบทสวดมนต์ทำวัตรเย็น : พุทธสาธุสมิ ทาโส - สี ว พุทธ เม สามิกัสสโร คือ รับใช้พระองค์ อย่างทาสโดยสุดชีวิตจิตใจ มิใช่เป็นเฉพาะคนใดคนหนึ่ง)

๘๗. พุทธบริษัท. . . มีศิลป์แห่งการได้ การมี การเป็น การบริโศก และการเก็บไว้ ชนิดที่ไม่กัดเจ้าของ(คือ ไม่มีอุปาทานยึดมั่นถือมั่นเป็นของกู ด้วยความวิตกกังวล อาลัยอาวรณ์ รักใคร่ หึงหวง โดยรู้กฎที่ปัจจุบันอยู่ อย่างเพียงพอ)

๘๘. เรามี หรือ ควรมี สวณโมกข์ที่เป็นสวณสนุก หรือ ดิสนีย์แลนด์ทางวิญญาณ (เพื่อเผยแผ่พระธรรมอย่างสนุกสนาน ไม่น่าเบื่อ ในฐานะเป็นสิ่งประเล้าประโลมใจฝ่ายวิญญาณ เป็น ปัจจัยที่ห้าแห่งชีวิตอันบริสุทธิ์ ซึ่งมนุษย์จะขาดเสียมิได้)

๘๙. ธรรม. . . คือหน้าที่เพื่อดำรงชีวิต ของสิ่งมีชีวิต การงาน. . .จึงคือการปฏิบัติ ธรรม (แต่ข้อนี้ยังไม่เป็นที่รู้จักแก่คนทั่วไป แม้แต่แก่รัฐบาลผู้จัดการปกครองประเทศต่างๆ ในโลก จึง ไม่มีสิ่งกระตุ้นให้ทำการงานอย่างลึกซึ้งโดยสมัครใจ ไม่ต้องเคี่ยวเข็ญ ล่อหลอก และเป็นการทำบุญอยู่ในตัวทุกแห่ง)

ข. หมวดวัฒนธรรมของชาวพุทธยุคปัจจุบัน

๙๐. เรายังต้องปรับปรุงกิจกรรม ทางปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ วัตถุ พิธีกรรม และ วัฒนธรรม กันเสีย ให้ถูกต้องเพิ่มขึ้นอีกมาก (บัดนี้ยังอยู่ในฐานะงมงาย กลายเป็นไสยศาสตร์มากไป ไม่สมควรแก่ความเป็นพุทธบริษัท)

๙๑. กิจกรรม และพิธีกรรม ที่เนื่องด้วยศาสนา ยังเป็นสิ่งทำลายเศรษฐกิจมากเกินไป จนกลายเป็น การกระทำของมิจฉาทิฐิ (ขึ้นปล่อยไว้อย่างนี้ ศาสนาจะสลายตัวสูญสิ้นไป ไม่ทันรู้ก็ได้)

๙๒. ไสยศาสตร์ คือศาสนาที่ยังจำเป็นต้องมี . . . สำหรับคนปัญญาอ่อนในโลก แต่ก็ต้องช่วยปรับปรุง ให้เป็นพุทธศาสตร์สืบไป (โลกยุคไหนๆ ก็ไม่ขาดคนปัญญาอ่อน เพราะมีแต่การศึกษาประเภทที่ไม่สามารถกำจัดไสยศาสตร์ ซึ่งเป็นสมบัติของคนฉลาด คนอ่อนแอ คนขี้เกียจ คนเห็นแก่ตัวอย่างโง่เขลา)

๙๓. แม้การกราบพระในโบสถ์ หรือในพิธีกรรมต่างๆ ยังมีลักษณะและเจตนารมณ์เป็นไสยศาสตร์อยู่มากกว่าครึ่ง (กราบพระพุทธรูปอย่างสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หวังให้ช่วย นี่เป็นไสยศาสตร์, กราบอย่างรู้สึกในพระพุทธรูปโดยแท้จริง นี่เป็นพุทธศาสตร์ ไสยศาสตร์ตั้งรากฐานอยู่บนศรัทธา และความยึดถือ พุทธศาสตร์ตั้งรากฐานอยู่บนปัญญา และความปล่อยวาง)

๙๔. พุทธ ปณ พราหมณ์ ในรูปแบบไสยศาสตร์ เสมือนยาแก้โรคครอบจักรวาล . . . ของคนปัญญาอ่อน ยังจะต้องมีต่อไปในโลก ทำนองยาเพ็นนิซิลิน. . . สมัยหนึ่งใช้เป็นยาครอบจักรวาลทั่วไป (คนปัญญาอ่อน คือชอบของง่ายๆ สะดวกๆ มีอานุภาพกว้างขวางตามแบบไสยศาสตร์ ยังมีอยู่มากในโลกปัจจุบัน)

๙๕. พระพุทธรูป และพระเครื่อง จะมีประโยชน์หรือให้โทษ . . . ย่อมแล้วแต่ผู้ใช้ ผู้มี (ใช้อย่างสืลัปปตปราชส ก็กั้นหนทางพระนิพพาน ใช้อย่างพุทธานุสสติ ก็ส่งเสริมการเดินทางไปนิพพาน)

๙๖. ถ้าพระพุทธรูป เสด็จมาเห็นพระพุทธรูป อันมากมายมหาศาลแห่งยุคนี้ ท่านคงจะตรัสว่า. . . "จงใช้มันให้ถูกต้องนะโว้ย!" (ท่านคงจะใช้คำว่า "มัน" เพราะว่าท่านไม่ประสงค์ และเข้ากันไม่ได้กับหลักพระพุทธศาสนา รังแต่จะทำให้พุทธศาสนากลายกลับเป็นลัทธิรูปเคารพก่อนพุทธกาล หรือก่อนพุทธศาสนาไป ไม่ทันรู้ตัว)

๙๗. ในสภาพปัจจุบัน ถ้าพระพุทธรูปเสด็จมา ท่านคงจะจำภาพศาสนาของท่านไม่ได้(โดยเฉพาะถ้าท่านเสด็จเข้าวัดบางวัด ในโบสถ์ต่างๆ ไป ในห้องรับแขกของพระเถระชั้นอุปัชฌาย์อาจารย์เป็นต้น)

๙๘. อาราม. . . ยังไม่เป็นอาราม การโปรดสัตว์. . . ยังไม่เป็นการโปรดสัตว์ การศึกษา. . . ยังไม่เป็นปัจจัยแก่สิกขาสาม การปฏิบัติ. . . ยังไม่มีนิพพานเป็นจุดหมาย (นี่คือ สภาพการณ์แห่งพุทธศาสนาในยุคปัจจุบัน)

๙๙. เราควรประพัตติตน ให้มีธรรมสัญลักษณ์ที่เนื้อที่ตัว ให้สมกับที่ได้รับพุทธศาสนามาแล้ว . . . ไม่น้อยกว่า ๒,๐๐๐ ปี (ตามที่เชื่อกันว่าได้รับมาแล้ว ตั้งแต่สมัยน่านเจ้า หรือตามพระคัมภีร์ที่ว่า พระเจ้าอโศกส่งพระเถระมาเผยแผ่พุทธศาสนาที่สุวรรณภูมิ เมื่อ พ.ศ. ราว ๓๐๐)

๑๐๐. การถือศาสนาพุทธ พร้อมกันไปกับศาสนาพราหมณ์ เพื่อประโยชน์ทางการเมือง โดยไม่เกิดการเสียหาย นั้นเชื่อว่า... เป็นสิ่งที่บรรพบุรุษเคยทำมาแล้ว (วัดเก่าถึงสมัยศรีวิชัยที่ไชยา มีโบสถ์พราหมณ์ทางด้านตะวันออกของวัดทุกวัดก็ว่าได้ มีรูปอวโลกิเตศวรก็มาก; ที่วัดแก้ว ขุดพบศิลาจารึกกับรูปมณเฑียร รวมอยู่ในที่บูชาประธานในเจดีย์ใหญ่ของพุทธ ซึ่งเป็นประธานของวัด เป็นการเสริมสร้างศีลธรรมของเด็กๆ ของผู้หญิงปัญญาอ่อน เป็นต้น ที่ไม่อาจเข้าถึงพุทธอันลึกซึ้งได้ไปก่อน โดยใช้ศาสนาพราหมณ์เป็นสื่อ เพราะถือกันมาก่อนพุทธ)

๑๐๑. การเจริญพระปริตร พุทฺธมนต์...ให้คนเจ็บ หรือสวดโพชฌงค์ เป็นต้น ควรปรับปรุงให้มีไว้ อย่างเป็นทางการรักษาโรคด้วยอำนาจจิต (Psycho-therapy) (ให้มีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์การแพทย์ มิใช่ไสยศาสตร์ ก็จักไม่เป็นปมด้อยแก่พุทธศาสนา)

๑๐๒. การเชิญเทวดา มาร่วมในพิธีต่างๆ ทางศาสนา ควรถือเอาความหมายของคำว่า... "เทวดา" ให้ถูกต้อง (อย่าให้กลายเป็นลัทธิเชื่อถือวิญญาณของคนป่า Animism ไปเสีย) เทวดาแปลว่า ผู้มีเทวธรรม คือ ผู้มีหิริโอตตัปปะ

๑๐๓. การประพรมน้ำพระพุทฺธมนต์ เป็นเพียง... การถือเอาประโยชน์ทางจิตวิทยา มีผลเต็มที่ในหมู่ชนปัญญาอ่อน (แต่ควรทำไปในนามของพระธรรม เพื่อให้รู้สึกว่าได้ผลเป็นความสงบเย็น เหมือนความเย็นของน้ำที่กำลังประพรมอยู่บัดนี้)

๑๐๔. การกรวดน้ำอุทิศส่วนกุศล แก่ญาติ และสรรพสัตว์ ให้ถือเป็นบทเรียน แห่งการเจริญเมตตาและกตัญญู...ที่ควรกระทำ (ไม่ควรจะตั้งปัญหาสงสัยว่า ถือหรือไม่ถึง ให้ถือว่าเป็นการกระทำที่ดีที่สุด เท่าที่จะทำได้แล้ว สำหรับผู้มีความรักใคร่ อาลัยอาวรณ์)

๑๐๕. การแขวนวัตถุเครื่องรางของขลัง...เป็นคนละอย่าง ต่างจากการแขวนวัตถุแห่งอนุสติ และความเคารพนับถือ (อย่างหลังนี้ ยังเป็นพุทธศาสตร์อยู่เต็มตัว ไม่โกงเงา งามายแต่ประการใด)

๑๐๖. ประตู่วัด...ควรมีภาพเตือนใจให้ไม่ประมาท (เช่น ภาพพราหมณ์จันทรเป็นต้น) ตามแบบอย่างสมัยโบราณเคยมี (ซึ่งถอดความไปจากมูญจิดกัมยตาญาณ อันเป็นวิปัสสนาญาณที่ ๖ แห่งวิปัสสนาญาณ ๙ เป็นเครื่องเตือนใจให้รับช่วยตัวอย่างสุดความสามารถโดยเร็ว เหมือนพระจันทร์ขึ้นจะพ้นจากปากราหู ฉะนั้น)

๑๐๗. วัฒนธรรม...แห่งการเขียนภาพปริศนาธรรม ในสมุดข่อยและฝาผนังโบสถ์ แต่โบราณ...ควรกลับมาอีก ในฐานะเป็นวิทยาลัยทางวิญญาณ (สำหรับผู้ที่แม้ไม่รู้หนังสือ ก็รู้ธรรมอันลึกซึ้งได้ด้วยวิธีการอันนี้ มาบัดนี้พากันเลิกละเสียอย่างน่าเสียดาย)

๑๐๘. ระบบการเมืองของชาวพุทธ ต้องเป็นระบบธรรมิกสังคมนิยม คือรักษาประโยชน์ของชนทุกชั้น ตั้งแต่คนขอทาน. . . ขึ้นไปจนถึงราชามหาจักรพรรดิ (ถ้าไม่อย่างนั้น ไม่ใช่ระบบของชาวพุทธ แต่เป็นของพวกชนที่ถือว่าในโลกนี้ มีคนเพียงสองพวก คือ นายทุนกับชนกรรมาชีพเท่านั้น)

๑๐๙. วัฒนธรรมไทย. . . ที่เป็นเอกลักษณ์ของไทยแท้ คือ "ยิ้มเสมอ" ยิ้มเพราะทำงานเป็นการปฏิบัติธรรม จึงผลิิตมาก กินใช้แต่พอดี . . . ที่เหลือช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ (เป็นการยิ้ม ที่ความเมตตากรุณาผลักดันออกมาที่ใบหน้า)

๑๑๐. เครื่องนุ่งห่ม. . . ควรเป็นเพียงปัจจัยแห่งชีวิต ไม่ใช่เครื่องยั่ววนกิเลสทางเพศ . . . หรือตบตาคน (อันเป็นมูลเหตุแห่งอาชญากรรมทำลายโลก กระทั่งทำให้เงินเดือนไม่พอใช้ ต้องทำคอร์ปชั่น)

๑๑๑. กินอาหาร. . . ที่บริสุทธิ์ และถูกต้อง อย่างมีสติสัมปชัญญะ (แม้กระนั้น ก็กินอย่างพ่อแม่จำใจกินเนื้อลูกที่ตายลงกลางทะเลทราย เพื่อผ่านพ้นทะเลทรายไปเท่านั้น ไม่มีเรื่องเอร็ดอร่อย สนุกสนาน เพลิดเพลิน มัวเมา เหมือนที่นิยมกินกันอยู่ในบัดนี้)

๑๑๒. ที่อยู่อาศัย. . . ยานพาหนะ เครื่องใช้ไม้สอย ต้องไม่เป็นเครื่องมอมเมาตัวเอง ให้หลงไปว่าเป็นเทวดา หรือจะแข่งกับเวลา (อันเป็นแฟชั่นที่นิยมกระทำกันอยู่ในสมัยนี้ ซึ่งเป็นเหตุให้มีการชู้ตริต เอาเปรียบ คดโกงขึ้น แก่งชนชั้นบางพวก ก่อให้เกิดปัญหาทางสังคมอย่างใหญ่หลวง)

๑๑๓. ระบบบำบัดโรค. . . หยูกยา. . . อนามัย ต้องให้ประกอบอยู่ด้วยธรรมเสมอ (คือไม่เป็นไปเพื่อสนับสนุนกิเลส อันจะก่อให้เกิดโรคแปลกใหม่ขึ้นมาอีกระบบหนึ่ง กระทั่งโรคทางวิญญาณ ที่ทำให้คนเลวกว่าสัตว์)

๑๑๔. แม้จะมีชนชั้นหลายระดับอยู่ในโลก เราก็ต้องให้ความสำคัญเท่ากัน สำหรับสิทธิที่จะอยู่ในโลก จึงแก้ปัญหามาทางสังคมได้ (บัดนี้กำลังมีคนบางพวกถือว่า คนบางพวกไม่ควรมีสิทธิที่จะอยู่ในโลก หรืออยู่อย่างเท่าเทียมกัน ควรกำจัดเสีย)

ณ. หมวดปรมัตถธรรม

๑๑๕. ความรู้สึกนึกคิด และการปรุงแต่งแห่งจิตทุกกรณี ตั้งต้นที่ผัสสะ. . . ซึ่งควบคุมได้ (แต่เราไปรู้สึกเมื่อความคิดนึกเป็นไปถึงที่สุดเสียแล้ว โดยปราศจากการควบคุม จึงเป็นเรื่องของอวิชชาไปเสียทั้งหมด การเกิดแห่งทุกข์จึงเป็นของธรรมดาของสัตว์)

๑๑๖. นรกสวรรค์อันแท้จริง และเป็นสันติภูมิโลกด้วยนั้น . . . อยู่ที่อยู่ตนะหก (ตามที่พระพุทธองค์ตรัสว่า ค้นพบใหม่ต่างจากนรกสวรรค์แบบเก่าที่อยู่ใต้ดินหรือบนฟ้า นี่เป็นสันติภูมิ โภ คือรู้สึกได้ด้วยตนเอง ที่นี้ และ เตี้ยนี้ แม้กระนั้นก็เป็นสิ่งที่ควบคุมได้โดยการควบคุมผัสสะนั่นเอง)

๑๑๗. โลก. . . คืออารมณ์ที่รู้สึกอยู่ทางคู่อายตนะหก . . . โดยผัสสะ (คิดดูเถิด ถ้าไม่มีคู่อายตนะและการสัมผัสแล้ว โลกจะปรากฏได้อย่างไร ทุกอย่างทั้งรูปธรรมและนามธรรม เป็นเพียงความรู้สึกของจิต ตามกฎของธรรมชาติ ถ้าไม่มีผัสสะแล้ว โลกก็ไม่ปรากฏ)

๑๑๘. โดยกฎของธรรมชาติก็ดี โดยปรมาตถสัจจะก็ดี ความสุข. . . เป็นสิ่งที่เกิดมาจากความพอใจ ในความปลอดภัย และในความดีงามของตน (ถ้าเกิดมาจากสิ่งอื่นนอกจากนี้ เป็นความสุขหลอกลวงที่เกิดมาจากความพอใจในกิเลส ซึ่งคนสมัยนี้หลงบูชากันนัก)

๑๑๙. ศีลธรรม จะมีกำลังหรือสมบูรณ์ ก็ต่อเมื่อ. . . มีปรมาตถธรรมเป็นรากฐาน (ศีลธรรมบอกได้แต่เพียงว่า จงทำอย่างไร ส่วนปรมาตถธรรมบอกได้ไปถึงว่า ทำไมจึงต้องทำอย่างนั้น)

๑๒๐. ธรรมชาติ สร้างและกำหนดให้ทุกชีวิต รู้สึกได้เองว่า. . . มีสิ่งสูงสุดหรือพระเจ้า (แม้แต่สัตว์เดรัจฉาน ก็รู้สึกได้เองว่า มีสิ่งที่มันต้องกลัวไม่มีทางจะต่อสู้ เราจึงต้องศึกษา และรู้เรื่องสิ่งสูงสุดให้เพียงพอ เพื่อการปฏิบัติอย่างถูกต้อง ซึ่งในบัดนี้นิยมเรียกกันว่าพระเจ้า และมีอยู่แม้ในพุทธศาสนา)

๑๒๑. นิพพาน. . . เป็นสิ่งที่หาพบได้ในวิภูฏสงสารนั่นเอง (แต่ต้องดูโดยนัยที่กลับกัน เช่นความดับแห่งไฟ ก็ต้องมีที่ไฟ ความดับแห่งทุกข์ หาได้ด้วยความทุกข์ ฯลฯ เป็นต้น)

๑๒๒. เรามีนิพพานเป็นสิ่งจำเป็น สำหรับหล่อเลี้ยงชีวิตอยู่ทุกระดับ นับแต่ปุถุชน ถึงพระอรหันต์ . . . แต่เรามองไม่เห็น (ถ้าเราไม่มีระยะเวลาที่จิตว่างจากกิเลสชั่วขณะ (สมาธิกนิพพาน) เราจะเป็นโรคประสาทเป็นบ้า และตายไปเสียก่อนแล้วก่อนหน้านี้ ไม่ควรคิดว่าอีกหมื่นชาติแสนชาติ จึงจะพบกันนิพพาน ซึ่งที่แท้ก็หล่อเลี้ยงชีวิตเราอยู่ตลอดเวลา)

๑๒๓. ถ้าไม่มีเรื่องนิพพาน . . . ก็ไม่มีพุทธศาสนา หรือไม่เป็นพุทธศาสนา แม้ว่าจะพยายามกันอย่างไร (เพราะพุทธศาสนาเกิดขึ้นในโลก ก็เพื่อแสดงเรื่องนิพพานอันแท้จริงให้แก่โลก ถ้าไม่มีนิพพาน ก็ไม่แปลกจากลัทธิศาสนาทั้งหลายที่มีอยู่ก่อน แต่พวกเราสมัยนี้ไม่มีใครสนใจเรื่องนิพพาน)

๑๒๔. การแก้ปัญหาของโลก . . . ด้วยศีลธรรม เป็นการแก้ปัญหาด้วยพระหัตถ์. . . ของพระผู้เป็นเจ้าเอง (คนสมัยนี้พยายามแก้ปัญหาด้วยเศรษฐกิจ ซึ่งอาศัยกิเลสเป็นที่ตั้ง ก็เหมือนเอาพญามารมาช่วยแก้ จะได้ผลเป็นอย่างไร ลองคิดดู)

ญ. หมวดปกิณกปัญหา

๑๒๕. การเชื่อฟังบิดามารดา . . . ไม่มีทางเสียหาย ข้อขัดแย้งต่างๆ ระหว่างบิดามารดากับบุตร เป็นสิ่งที่อาจทำความเข้าใจกันได้ (ในกรณีการออกบวชของเจ้าชายสิทธัตถะนั้น คือ ท่านประสงค์จะทำให้มากกว่าความต้องการของบิดามารดา ไม่ใช่ความดื้อดึง หรือไม่เชื่อฟังบิดามารดา)

๑๒๖. บ้านไหน เรือนไหน จะมีศีลธรรมขั้นพื้นฐานหรือไม่ ดูกันง่าย ๆ . . . ที่ส้วมก็ได้ (นี้เป็นเพียงตัวอย่าง สำหรับคำนวณเรื่องต่างๆ เกี่ยวกับศีลธรรมพื้นฐานทั่วไป มิใช่จำกัดอยู่เพียงเท่านั้น)

๑๒๗. ในการเผยแผ่ธรรมะ ซึ่งเปรียบเหมือนการแจกลูกตา คนส่วนมากยังไม่ค่อยยอมรับแจก เพราะไม่เห็นความจำเป็น (เราจะต้องช่วยกันระดมทำกิจกรรมนี้ ให้มากพอที่จะเป็นพุทธบริษัทที่ดี และช่วยสังคมโลกได้ตามพุทธประสงค์)

๑๒๘. ขอให้ทุกคนถือว่า . . . บัดนี้เป็นยุคฟ้าสาบ ทางปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ แล้ว (จงร่วมแรงกันส่งเสริมให้เป็นยุคสว่างแจ่มดังกลางวัน สืบต่อไปเถิด)

๑๒๙. ครูส่วนมาก . . . ยังหาความสุขอดิเรกด้วยอบายมุข ฯลฯ ไม่แพ้หรือยิ่งกว่าประชาชนทั่วไป การสั่งสอนอบรมศีลธรรม . . . จึงเป็นไปได้โดยยาก (ขอให้ครูทั้งหลาย ยอมเสียสละความสุขชนิดนี้ เพื่อความเป็นปुชนียบุคคลของครูทั้งหลายเถิด)

๑๓๐. ครูและนักศึกษา ยังเคารพพระเจ้า พระสงฆ์ หรือศาสนา น้อยกว่าคนที่ยังด้อยการศึกษา ข้อนี้กำลังเป็นปัญหา . . . ที่ต้องแก้ไขด้วยกันทั้งสองฝ่าย (คือทั้งฝ่ายนักศึกษา และฝ่ายพระเจ้าพระสงฆ์ ให้มีความถูกต้องของความเป็นพุทธบริษัทแห่งตนๆ อย่างพอตัว)

๑๓๑. ครู . . . ยังมีสถานะเป็นลูกจ้างสอนหนังสือ เป็นลักษณะชนกรรมาชีพโดยทั่วไป ไม่มีลักษณะภาวะ . . . แห่งปุชนียบุคคลในโลก ผู้มากด้วยเมตตา (หลักการศึกษาแห่งยุคปัจจุบันในโลก ไม่มีคำว่า "ปุชนียบุคคล" ใช้ในวงของการศึกษา ครูและนักเรียนจึงไม่มีโอกาสสำนึกถึงความหมายของคำว่า ปุชนียบุคคลกันเสียเลย)

๑๓๒. มีผู้ชวนขาย กุหลาบจ่อ ในการเผยแผ่ศีลธรรมอยู่บ้าง แต่ยังทำงานด้วยสติปัญญา ที่เป็นเพียงความคิดนึกชั่วขณะ . . . เฉพาะหน้า ไม่ลึกซึ้งประณีตรอบคอบพอ (ยังน่าเป็นห่วงว่า จะอยู่ในสภาพเช่นนี้กันไปถึงไหน เมื่อไรจะมีผู้อุทิศตัว กระทำอย่างสุขุมรอบคอบ ด้วยสติสัมปชัญญะสูงสุด)

๑๓๓. สัญชาติญาณแห่งตัวกูของกู (Egoism) ยังเป็นเครื่องจูงกระแสนิจิต ทั้งของฆราวาสและบรรพชิต ยังมีใช้สัมมาทิฐิที่ถูกต้อง และสมบูรณ์ เป็นเครื่องจูง (หลักพระพุทธศาสนามีว่า

สมาธิภูมิ สมาทานา สพพ ทุกข์ อุปจจุ - ล่วงพ้นทุกทั้งปวงได้ เพราะสมาทานสมาธิภูมิ หมายความว่า ควบคุมสัญญาติญาณอย่างสัตว์ได้จริง)

๑๓๔. พระรัตนตรัย... และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่แท้จริงนั้น ไม่ต้องอ้อนวอน หรืออ้างอำนาจอะไร ให้มาช่วยเหลือคุ้มครองเรา เพราะท่านมีหน้าที่คุ้มครอง...อย่างเต็มที่อยู่แล้ว (ถ้าต้องอ้างหรือต้องอ้อนวอนอีกก็เป็นของเก๊ ปัญหาจึงอยู่ที่เราจะทำตนให้น้ำคุ้มครองหรือไม่เท่านั้น การอ้อนวอนที่แท้จริงคือ การพยายามปฏิบัติตามธรรมะอย่างสุดความสามารถ)

๑๓๕. การศึกษาวิชาการศาสนา...แห่งยุคปัจจุบัน กลายไปเป็นเพื่อส่งเสริมกิเลสเสีย มากกว่าเพื่อเช่นฆ่ากิเลส โดยไม่รู้ตัว (ปัญหาทางศีลธรรมจึงเพิ่มขึ้น โดยไม่ต้องหรือไม่อาจมีใครรับผิดชอบ เป็นสิ่งที่พุทธบริษัทเราพึงสังวรไว้)

๑๓๖. ผิวเปลือกของศาสนา ยังไม่มีโทษร้ายแรงเหมือน... เนื่องอกของศาสนา (ที่พุทธบริษัทผู้รู้เท่าไม่ถึงการณ์ ได้ทำให้เกิดขึ้นอย่างรุนแรงรวดเร็วแห่งยุคปัจจุบัน ซึ่งทำให้เกิดผู้ดูหมิ่นศาสนา เพราะความเข้าใจผิดเต็มไปหมด จึงช่วยกันป้องกันเนื่องอกของศาสนา อันจะเกิดขึ้น)

จากการศึกษาทั้งประวัติ ผลงาน และหลักธรรมของพุทธศาสนิกชนนั้น เป็นที่ประจักษ์ชัดว่า ท่านพุทธศาสนิกชนเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถ จนเป็นที่ยอมรับทั้งในและต่างประเทศ และมีผลงานปรากฏชัด สำหรับผลงานที่ได้รับการยอมรับว่าเป็นงานที่ดีเด่นมีมากมายหลายเรื่อง ดังที่ ธรรมปราโมทย์ (๒๕๔๙: ๖๔) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ ตามรอยพุทธศาสน ภาควรรณ ว่า ผลงานการเขียนหนังสือที่ดีเด่นและรวบรวมได้อย่างสมบูรณ์ เช่น ตามรอยพระอรหันต์ การเขียนหนังสือบนธรรมาสน์ : หนังสือชุดธรรมโฆษณ์ และหนังสือชุดจากพระโอษฐ์ สำหรับหนังสือชุดจากพระโอษฐ์ ท่านพุทธศาสนิกชนรู้สึกพอใจในความสมบูรณ์ของหนังสือที่สุดคือ เรื่อง อริยสัจจากพระโอษฐ์ และได้ฝากไว้เป็นอนุสาวรีย์แห่งการเรียนรู้สำหรับชาวโลก นอกจากนี้ยังปรากฏงานด้านปณิณกรรม หัวข้อธรรมในคำกลอน ไว้อีกมากมาย ซึ่งผู้วิจัย ได้รวบรวมไว้ในภาคผนวก ข ทั้งนี้เพื่อให้ได้ศึกษาผลงานของท่านพุทธศาสนิกชนในหลากหลายรูปแบบด้วยกัน และสำหรับเรื่อง อิทัปปัจจยตา ก็คือหนังสือที่อยู่ในชุดธรรมโฆษณ์ หมายเลข ๑๒ และเป็นหนังสือที่ได้รับการยกย่องให้เป็นหนังสือที่น่าอ่าน ๑ ใน ๑๐๐ เล่ม ของการจัดอันดับหนังสือที่น่าอ่านของสถาบันการวิจัยแห่งชาติ ประเทศไทย

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

สำหรับการทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับงานวิจัยที่เกี่ยวข้องนั้น ผู้วิจัยได้เรียงลำดับตามการทบทวนเอกสารโดยเริ่มจาก งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการใช้ภาษาและกลวิธีการใช้ภาษา งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวาทกรรม งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับอิทัปปัจจยตาหรือปฏิจจสมุปบาท และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับพุทธวิธีในการสอน ซึ่งผู้วิจัยนำเสนอเป็นลำดับดังนี้

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการใช้ภาษาและกลวิธีการใช้ภาษา งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวาทกรรม

จากการศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการใช้ภาษาและกลวิธีการใช้ภาษา ซึ่งมีผู้ศึกษาวิจัยในประเด็นต่างๆกันไว้ดังต่อไปนี้

ชลธิชา บำรุงรักษ์ (๒๕๓๙) ศึกษาการเชื่อมโยงคำศัพท์ในวาทกรรมประเภทโน้มน้าวสั่งสอนจากการศึกษาการแสดงพระธรรมเทศนาจากการศึกษาเรื่อง การวิเคราะห์ภาษาระดับข้อความประเภทต่างๆ ในภาษาไทย ปรากฏว่ามีกลวิธีการเชื่อมโยงคำศัพท์ ๓ ลักษณะ คือ การซ้ำรูป การซ้ำคำ และการซ้ำโครงสร้าง

จันทิมา เอี่ยมมานนท์ (๒๕๔๙: ๑๖๗) กล่าวว่า “การใช้ความนึกเปรียบเทียบเป็นกลวิธีทางภาษาอีกวิธีหนึ่งที่ผู้เขียนใช้สื่อสารเพื่อให้เกิดจินตภาพบางอย่างเพื่อให้เกิดพลังการสื่อความหมายไปยังผู้อ่านในลักษณะที่พรรณนาให้ผู้อ่านเห็นภาพและเข้าใจในสิ่งที่ผู้เขียนกล่าวถึง. . .”

พัชรีย์ จำปา (๒๕๓๙: ๖) กล่าวถึงวันลีลาว่า เป็นวิธีการสื่อสารที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ความรู้สึกในลักษณะต่างๆ กัน ซึ่งอาจเป็นลักษณะเด่นเฉพาะตน หรืออาจสร้างแนวการเขียนขึ้นโดยมีลักษณะเฉพาะ อีกทั้งยังเป็นการสร้างปฏิสัมพันธ์กับผู้อ่านโดยผู้อ่านอาจวิเคราะห์ได้จากองค์ประกอบทางภาษา ได้แก่ การสร้างคำ การสร้างไวยากรณ์ การสร้างภาพพจน์ อลังการความเปรียบ และการเชื่อมโยงบริบทให้เห็นภาพ

กาญจนา เจริญเกียรติบวร (๒๕๔๘) ศึกษาเรื่อง การวิเคราะห์วาทกรรมเรื่องตลกภาษาไทย ซึ่งศึกษาเกี่ยวกับเรื่องตลกในภาษาไทยด้านภาษาและนัยทางสังคม โดยมีความมุ่งหมายเพื่อวิเคราะห์กลวิธีทางภาษาในเรื่องตลกภาษาไทย ความสัมพันธ์ระหว่างกลวิธีทางภาษาที่พบในเรื่องตลกภาษาไทย กับเงื่อนไขความตลกที่ถือเป็นสากลและนัยทางสังคมที่สะท้อนให้เห็นในเรื่องตลกภาษาไทย พบว่าเรื่องตลกของไทยมีกลวิธีทางภาษา ๒ กลวิธีได้แก่ กลวิธีการเล่นคำ และกลวิธีทางปริจเฉท การเล่นคำมี ๓ ลักษณะ คือการลงให้เกิดการตีความผิด การตีความต่างไปจากปกติ และการต่อย้ำความกำกวม ส่วนกลวิธีทางปริจเฉทมี ๖ กลวิธี คือ การทำให้หลงทาง การเสนอเหตุการณ์ที่เหนือความคาดหมาย การละเมิดธรรมเนียมปฏิบัติ การใช้มูลบทเป็นเครื่องมือ การประชด และการซ่อนนุช ผลการวิจัยนี้แสดงว่าภาษามีความเกี่ยวข้องใกล้ชิดกับสังคม นั่นคือ เป็นเครื่องมือให้กลุ่มคนในสังคมกลายเป็นตัวตลกในลักษณะต่าง ๆ เช่น นักการเมืองและเจ้าหน้าที่ของรัฐถูกนำเสนอให้ขี้โกง โง่เขลา และพูดจาเชือถือไม่ได้ ในขณะที่กลุ่มผู้ด้อยอำนาจ เช่น ชนกลุ่มน้อยและผู้หญิงเป็นคนโง่ ไร้ทักษะทางภาษา และขาดเทคโนโลยี ส่วนผู้หญิงด้อยสติปัญญาเป็นวัตถุทางเพศ และเป็นพวกวัตถุนิยม

ชัยยนต์ ประดิษฐ์ศิลป์ (๒๕๔๙) ศึกษาเรื่อง ปรัชญาสังคมและการเมืองของพุทธทาสภิกขุ เป็นการศึกษาแนวคิดของพุทธทาสภิกขุในฐานะนักคิดผู้เสนอปรัชญาสังคมและการเมืองในรูปแบบแนวคิดธรรมิกสังคมนิยม พบว่าระบบการเมืองปัจจุบันเป็นการนำระบบสังคมนิยมเชิงพุทธและระบบธรรม

ราชามาประยุกต์ใช้โดยปฏิบัติการทางวาทกรรม โดยเฉพาะการใช้ภาษาคน-ภาษาธรรมในการเสนอฐานความคิดธรรมิกสังคม

ณัฐพร เหล่าวิเศษกุล (๒๕๔๗) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษากลไกภาษาเทศนาของพระปัญญานันทภิกขุและพระพยอม กัลยาโณ” โดยมีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ ได้แก่ ๑) เพื่อศึกษาการใช้ภาษาเชิงเปรียบเทียบและการเลือกใช้คำประเภทต่างๆในการเทศนา ๒) เพื่อศึกษากลไกการโน้มน้าวในภาษาเทศนาและ ๓) เพื่อเปรียบเทียบการใช้ภาษาในการเทศนาของพระปัญญานันทภิกขุและพระพยอม กัลยาโณ ผลการวิจัยพบว่า ลักษณะภาษาเทศนาของพระปัญญานันทภิกขุในด้านการใช้ภาษาเชิงเปรียบเทียบมีจำนวนมากว่าพระพยอม กัลยาโณ ส่วนการเลือกใช้คำประเภทต่างๆ พบการใช้สำนวนภาษาปากในภาษาเทศนาทั้งของพระปัญญานันทภิกขุและพระพยอม กัลยาโณ ในจำนวนที่สูงที่สุด โดยพระพยอมใช้สำนวนภาษาปากมากกว่าพระปัญญา รองลงมาคือการใช้คำระดับสูง ซึ่งพระปัญญาใช้มากกว่าพระพยอม ส่วนลำดับคำที่พระภิกษุทั้งสองรูปใช้เพียงเล็กน้อย คือคำสแลงและคำพ้องสัมผัส ส่วนการใช้ภาษาพระ พบว่า พระปัญญาใช้ภาษาพระมากกว่าพระพยอม ในการใช้คำซ้อน พบว่าพระปัญญาใช้คำซ้อนมากกว่าพระพยอม แต่พระพยอมใช้คำทับศัพท์ภาษาต่างประเทศมากกว่าพระปัญญา และในด้านการใช้กลไกการโน้มน้าวใจในภาษาเทศนาพบว่า พระพยอมใช้กลไกการโน้มน้าวใจโดยรวมมากที่สุด โดยพระพยอมใช้คำถามเชิงวาทศิลป์มากที่สุด ส่วนพระปัญญาใช้การอ้างถึงพุทธศาสนาและพุทธภาษิตในจำนวนสูงสุด

พระสุนทร รตนปญโญ (๒๕๔๙) ได้กล่าวไว้ในการศึกษาปัญหาเกี่ยวกับการใช้ภาษาในการสื่อสารเพื่อการเผยแผ่ธรรมะในยุคปัจจุบัน ซึ่งสรุปได้ว่า ในสมัยก่อนพุทธกาล อิทธิพลของพราหมณ์ มีพลวัตต่อวิถีชีวิตของผู้คนยุคนั้นมาก เครื่องมือในการสื่อความหมายและเจตนาจากมนุษย์ไปสู่เทพ คือภาษาสันสกฤต ต่อมาภาษานี้เอง กลายเป็นภาษาของวรรณะชนชั้นสูงไป ส่วนภาษาที่ชาวบ้านพูดกันคือภาษาป्राकृत หรือภาษาตามถิ่นตามแคว้นของตน พระองค์จึงกำหนดวิธีเผยแผ่ธรรมะที่แตกต่าง จากพราหมณ์ โดยอาศัยภาษาชาวบ้าน เพื่อให้เกิดความเข้าใจง่าย เพราะพระองค์ทรงเข้าใจในบริบททางสังคมเหล่านี้ดี

อัญชลี ถิรเนตร (๒๕๔๓) ได้ศึกษาเรื่องกลยุทธ์การสื่อสารเพื่อโน้มน้าวใจในหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า โดยนำทฤษฎีกระบวนทัศน์การเล่าเรื่อง และทฤษฎีสัญญาวิทยามาใช้เป็นกรอบในการวิจัย ข้อมูลที่นำมาวิเคราะห์ คือ พระไตรปิฎก ผลการวิจัยพบว่า การโน้มน้าวใจในหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าจะเริ่มด้วยการเล่าเรื่อง หรือเปรียบเทียบสิ่งใกล้ๆกับตัวผู้ฟังกับธรรมะที่จะสอน หรือสรุปประเด็นสำคัญไว้ในตอนต้นเรื่อง จึงช่วยให้ผู้ฟังสนใจเนื้อหา จากนั้นดำเนินเรื่องด้วยการใช้หลักฐานอ้างอิงคำสอน ได้แก่ การอธิบาย การพรรณนา การบอกเล่าประสบการณ์ตรง การยกตัวอย่าง และการเปรียบเทียบกับสิ่งใกล้ตัว ทำให้เห็นภาพชัดเจน และมีความน่าเชื่อถือ นอกจากนั้น พระองค์ยังมีการยกตัวอย่างเปรียบเทียบอุปมาอุปไมยในการอธิบายหัวข้อธรรมะซึ่งเป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรม และพระองค์ยังทรงใช้คำง่ายๆ สั้นๆ และเป็นคำที่มีความหมายในตัวเองเป็นรูปธรรม เพื่ออธิบายธรรมะที่เป็นนามธรรมอันส่งผลให้ผู้ฟังเข้าใจง่ายยิ่งขึ้นด้วย

สาวตรี คทวณิช (๒๕๕๓) ได้ศึกษาวาทกรรมวิทยาศาสตร์จากข่าวในหนังสือพิมพ์ภาษาไทย โดยเลือก ๔ เรื่องที่เกี่ยวข้องกับวิทยาศาสตร์และวิทยาศาสตร์สุขภาพ คือ วัตถุประหลาดที่ตกลงมาจากฟ้า การประกาศให้พีช ๑๓ ชนิด เป็นวัตถุอันตราย ไข้หวัดใหญ่ ๒๐๐๙ และ จีที ๒๐๐ ตามกรอบแนวคิดวาทกรรมเชิงวิพากษ์ พบว่า สื่อมวลชนมีอิทธิพลอย่างมากในกระบวนการสื่อสาร เป็นผู้ควบคุมกระแสและทิศทางของข่าว ให้ความสำคัญกับ “การขายข่าว” ซึ่งตอบสนองวัตถุประสงค์ด้านการตลาดของธุรกิจสื่อ มากกว่าการใช้สื่อในเชิงการศึกษาเพื่อปลูกฝังความคิด หรือเนื้อหาที่เป็นวิทยาศาสตร์ โดยข่าวมีการนำเสนอแบบตั้งคำถาม สร้างปมให้คนติดตาม มากกว่าการตอบคำถามแก้สงสัย และหลายกรณีที่สื่อไม่ได้ให้ความสำคัญกับนักวิทยาศาสตร์เท่าที่ควร ทำให้ชุมชนวิทยาศาสตร์เสียโอกาสในการแบ่งปันความรู้กับประชาชน

Macaulay (1996) ศึกษาเรื่อง กลวิธีการถามในปริเฉทโดยการใช้คำถามแบบอ้อมในการขอข้อมูลจากการสัมภาษณ์ ซึ่ง Marcia Macaulay กล่าวว่า การสัมภาษณ์จากต่างปริเฉทการสนทนาในชีวิตประจำวัน เพราะคู่สนทนามีสถานะไม่เท่าเทียมกัน ผู้สัมภาษณ์มีสถานะเหนือกว่าผู้ให้สัมภาษณ์ ในแง่ที่มีสิทธิ์จะถามทุกคำถามโดยที่ผู้ให้สัมภาษณ์ก็อยู่ในสถานะที่จะต้องตอบคำถามเหล่านั้นและด้วยความที่ผู้สัมภาษณ์มีสิทธิ์และสถานะที่เหนือกว่านี้ อาจจะทำให้เรามีสมมติฐานว่าผู้สัมภาษณ์ไม่จำเป็นต้องคำนึงถึงเรื่องความสุภาพ ดังนั้น เรื่องพูดอ้อมจึงมีบทบาทไม่มากนักในการศึกษาเรื่องการสัมภาษณ์ แต่เมื่อพิจารณาคำถามที่ใช้ในการสัมภาษณ์จริงๆ แล้วพบว่าหลายครั้งที่ผู้สัมภาษณ์เลือกที่จะไม่ถามตรงๆ ซึ่งในงานวิจัยเรียกว่า “ขอถาม” (asking to ask) Marcia Macaulay ถือว่าการถามแบบไม่ตรงนี้เป็นกลวิธีหนึ่งในการขอข้อมูล และเป็นกลวิธีที่สามารถทำให้ได้ข้อมูลที่ต้องการจากการสัมภาษณ์นั้น

Searle (1969) อธิบายว่า กลวิธีในการใช้ภาษานั้น มี ๓ องค์ประกอบ คือ ถ้อยคำที่กล่าว วัจนกรรมหรือเจตนา และวัจนผลที่เกิดจากการกล่าวถ้อยคำ บางครั้งถ้อยคำที่ใช้กับเจตนาที่ต้องการสื่ออาจไม่ตรงกัน เช่น รูปคำถามอาจแสดงเจตนาประชดประชัน รูปประโยคบอกเล่าอาจแสดงเจตนาถาม เป็นต้น การตัดสินว่าถ้อยคำใดมีเจตนาอย่างไรไม่สามารถอาศัยเพียงรูปภาษาที่ปรากฏ แต่ต้องพิจารณาเงื่อนไขต่างๆ และบริบทที่ถ้อยคำนั้นๆ ปรากฏด้วย

Person (1993) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “Discourse Considerations in the Hortatory Speech of Phra Phayom” (วาทะสัมพันธในปาฐกถาธรรมพระพยอม) มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์ แบบการเทศนาของพระพยอม ว่ามีวิธีเรียบเรียงเนื้อหาคำสอนอย่างไร ใช้กลวิธีภาษาใดบ้างที่ช่วยให้การเทศน์ประสบความสำเร็จและจากคำเทศนาของท่านเราได้เรียนรู้กระบวนการคิดของผู้ฟังอย่างไรบ้างผลการศึกษานั้นพบว่า ปริเฉทประกอบด้วยองค์ประกอบระดับผิวหลายประการซึ่งสามารถแบ่งออกได้เป็นส่วนต่างๆ คือ คำทักทาย (Salutation) ฉาก (Stage) เนื้อเรื่อง (Body) บทสรุป (Conclusion) และคำส่งท้าย (Terminus) และทุกองค์ประกอบนั้นมีรูปแบบตายตัว ยกเว้นเนื้อเรื่องที่มีโครงสร้างแตกต่างออกไป

Edward (1997) กล่าวไว้ใน “Discourse and Cognition” ว่าการศึกษาภาษาในระดับข้อความนั้น ถ้าใช้เพียงแค่แนวคิดเกี่ยวกับโครงสร้าง ไม่เพียงพอสำหรับการศึกษาข้อความที่ยาวกว่า ๑

ประโยค โดยทดลองศึกษาการแบ่งตัวบทเป็นหน่วยย่อย My theme ซึ่งสรุปว่า ความสัมพันธ์ภายในตัวบทไม่ใช่เป็นระบบระหว่าง My theme หนึ่งกับอีก My theme หนึ่ง แต่เป็นความสัมพันธ์กลุ่มก่อนการศึกษาที่เกี่ยวกับตำนานจึงไม่อาจแบ่งระหว่าง Langue กับ Parole ได้อย่างเด็ดขาด ต้องคำนึงถึงบริบทของสังคมด้วย นับเป็นจุดแรกของ มโนทัศน์ Discourse และ Discourse analysis ที่ไม่ใช่ระบบปิดตายตัว แต่มีความเป็นพลวัต และเกี่ยวข้องกับบริบททางสังคม หลังจากนั้น Michel Foucault ได้ขยายขอบเขตของมโนทัศน์ ของคำว่า Discourse ไปสู่มุมมอง ในการศึกษาการใช้ภาษาว่า เป็นการกระทำหรือการปฏิบัติทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับอำนาจและอุดมการณ์ทางสังคมซึ่งมีอิทธิพลต่อแนวคิดของนักวิชาการรุ่นหลังโดยเฉพาะมโนทัศน์ของการใช้คำว่า “Discourse”

Mills (1997: 7, 2003: 53-54) ตีความคำ Discourse ของ Foucault ว่า ความหมายแรกเป็นความหมายอย่างกว้าง ๆ หมายถึง ถ้อยคำ ข้อความ หรือตัวบทต่าง ๆ ความหมายที่สอง เป็นการอ้างถึงกลุ่มของข้อความที่มีเอกภาพทางเนื้อหาอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือมีการสื่อเจตนาบางอย่างเหมือนกัน จนสามารถจัดกลุ่ม เรียกชื่อ และนับจำนวนได้ เช่น Discourse of Felinity, Discourse of Feminism ฯลฯ ส่วนความหมายที่สาม หมายถึง ระเบียบ กฎเกณฑ์หรือโครงสร้างใดที่ทำให้ถ้อยคำหรือตัวบทหนึ่งๆ ถูกผลิตออกมาอย่างนั้นไม่เป็นอย่างอื่นซึ่งถือเป็นโครงสร้างทางสังคม ความหมายที่หนึ่งและสองน่าจะตรงกับปริจเฉทและคำอื่นๆ ที่เรียกภาษาระดับข้อความดังกล่าวแล้วข้างต้น ส่วนความหมายสุดท้ายมีความหมายเน้นการปฏิบัติตามกฎเกณฑ์หรือระเบียบหนึ่งๆ จึงเรียกว่าวิธปฏิบัติของความหมายในแง่มุมนี้

Halliday (1976) ได้ศึกษาการเชื่อมโยงคำศัพท์ใน “Cohesion in English” ว่าส่วนของการเชื่อมโยงคำศัพท์นั้นมี ๒ ลักษณะ คือ การซ้ำคำ (Reiteration) และการใช้คำเข้าชุดกัน (collocation) เป็นต้นแบบการศึกษาการเชื่อมโยงความในภาษาอังกฤษ

Chanawangsa (1986) ได้ศึกษาการเชื่อมโยงคำศัพท์ใน “Cohesion in Thai” พบว่ามีการใช้คำศัพท์ ๓ ลักษณะ คือ การใช้คำพ้องความหมาย การใช้คำแย้งความหมาย และการใช้คำเข้าชุดกัน

นอกจากนี้ยังมีนักภาษาศาสตร์ชาวไทยศึกษาการเชื่อมโยงความในภาษาไทยทั้งภาษาพูดและภาษาเขียนในภาษาไทย ภาษาถิ่น และวรรณกรรมประเภทต่างๆ มาอย่างต่อเนื่องเช่น นันทกานต์ ศิลปะศร (๒๕๔๒); วรวรรณ์ ศรียาภย์ (๒๕๔๔); วิยะดา ตานี (๒๕๔๔) และ พรศิริ ตันติจิตจารุ (๒๕๔๗) ปรากฏว่าการเชื่อมโยงคำศัพท์ที่พบมีความแตกต่างกันออกไป ปรากฏชื่อเรียกกลุ่มคำลักษณะนี้หลากหลาย เช่น คำซ้ำ คำจำกลุ่ม คำเข้าชุดกัน

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับอิทธิพลปัจจัยตาหรือปัจจัยสรุปบาท และพุทธวิธีในการสอน

สำหรับงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับอิทธิพลปัจจัยตาหรือปัจจัยสรุปบาท และพุทธวิธีในการสอน นั้น ผู้วิจัยได้ทบทวนเอกสารและได้นำเสนองานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังนี้

พระอนันต์ อิสสุกาโร (๒๕๕๐: ข) ได้ศึกษา การตีความปฏิจจสมุปบาทตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ ผลการศึกษาวิจัยพบว่าการตีความหลักปฏิจจสมุปบาทตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุนั้นมีประเด็นความสัมพันธ์และการตีความทางเนื้อหาสาระเหมือนกับหลักปฏิจจสมุปบาทในพระไตรปิฎกและคัมภีร์วิสุทธิมรรคซึ่งมีความคล้ายคลึงกันกับหลักปฏิจจสมุปบาทในพระไตรปิฎกและวิสุทธิมรรคในประเด็นที่ว่า ทุกสรรพสิ่งล้วนเป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปบาท คือภาวะแห่งธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นและดับไป ตามหลักที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ จึงดับ หรือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ. . . ส่วนผลการศึกษาในประเด็นของการตีความของพุทธทาสภิกขุ ที่แปลกออกไปทางด้านการใช้สำนวนภาษาที่เป็นสื่อในการอธิบายเนื้อหาสาระจุดเน้นวิธีการและรายละเอียดบางประการแตกต่างจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์วิสุทธิมรรค จากการศึกษาวิจัยทำให้ทราบว่า การตีความที่เหมือนและแตกต่างกันนั้นทำให้มองเห็นความหลากหลายของแนวคิดที่บุคคลต่างๆ ตีความหมายอธิบายเหตุปัจจัยไม่ว่าจะเป็นการใช้สำนวนภาษาหรือความเห็นของแต่ละบุคคลที่มีพื้นฐานทางการศึกษาและการปฏิบัติที่ต่างกัน จึงมีการตีความ อธิบายความไปในประเด็นต่างๆทั้งที่เป็น สัสสตทิจฺฐิ สัมมาทิจฺฐิ และอุจฺเจททิจฺฐิ

พระมหานิพนธ์ มหาธมมรภิโต (๒๕๔๔: ๘๔) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงพ่อเทียนและพุทธทาสภิกขุ” พบว่า เป็นการเปรียบเทียบหลักการปฏิบัติด้วยหลักการ และวิธีการเพื่อชี้ให้เห็นหลักแห่งการปล่อยวางละความยึดมั่นถือมั่นเป็นเหตุของความทุกข์ มีการอธิบายกระบวนการเกิด-การดับทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทและเสนอวิธีการควบคุม กระแสปฏิจจสมุปบาท เป็นการทำลายความยึดมั่นถือมั่นด้วยการเจริญอานาปานสติและการเจริญวิปัสสนากำจัดกิเลส

พระมหาวิศิษฐ์ อาจารย์สมปโน (๒๕๔๔: ๓๔) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบกฎธรรมชาติดะหว่างกฎปฏิจจสมุปบาทกับกฎแห่งเต๋า ” เป็นการศึกษาถึงปฏิจจสมุปบาทว่า เป็นหลักสังขธรรมที่ว่าด้วยการกำเนิด และความเป็นไปของสรรพสิ่งที่มีชีวิตอันเป็นไปตามธรรมชาติโดยแสดงให้เห็นความเกี่ยวเนื่องของสรรพสิ่งที่อิงอาศัยกันและกันทั้งเกิดขึ้นและดับไปอย่างสัมพันธ์เนื่องกันตามกระบวนการทางธรรมชาติล้วนๆ ปรากฏการณ์ในกระบวนการธรรมนี้ เชื่อมโยง ไปยังหลักธรรมที่เป็นกฎเกณฑ์ธรรมชาติอื่น เช่น กฎแห่งกรรม กฎไตรลักษณ์ และหลักอริยสัจ. . .”

พระมหามงคล ขนดีธิโร (๒๕๓๖: ๖๔) ได้ศึกษาเรื่อง “ปฏิจจสมุปบาทตามพระพุทธรูปพระพุทธรูปพระสงฆ์ไทยบางรูป” เป็นการศึกษาถึงปฏิจจสมุปบาทว่า “เป็นหลักคำสอนของพระพุทธเจ้ากับพระสงฆ์ไทยบางรูป ที่ได้อธิบายหลักปฏิจจสมุปบาทนี้ไว้หลายพระพุทธรูปก็มิใช่เหตุผลเป็นของตนเอง ซึ่งประเด็นความหมายก็ได้มีเพียงแง่เดียวที่ว่า การอธิบายอย่างนี้เท่านั้นถูกต้องอย่างอื่นผิดหมด ซึ่งข้อเท็จจริงแล้วสมควรจะเป็นอย่างไร

พระมหาอรุณ จิตคุตโต (๒๕๔๔) ได้ศึกษาเกี่ยวกับ “กระบวนการสื่อสารเพื่อเผยแผ่พุทธธรรมของสวนโมกขพลาราม” ซึ่งสรุปประเด็นได้ดังนี้ คืองานที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้ถ่ายทอดนั้น เป็นวิธีการประยุกต์หลักคำสอนเพื่อให้เกิดความทันสมัย ซึ่งมีรูปแบบ ๓ ประเภท คือ

๑. งานเขียนซึ่งมีทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง

๒. งานแปลที่มาจากสองภาษา คือ ภาษาบาลีและภาษาอังกฤษ

๓. งานปาฐกถา เรียกว่า งานพูดที่สื่อลงทางแถบเทปบันทึกเสียง

ในภาพรวมที่พระมหาคอรัณ สรุปลไว้ว่าสวนโมกข์มีการใช้สื่อที่ทันสมัยและเข้าถึงใจได้ดี เพราะหนังสือเหล่านี้มีลักษณะน่าเชื่อถือ รู้จริง สุภาพ เข้าใจง่าย ใช้ภาษาได้ดีทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ แม้ผลงานของท่านพุทธทาสภิกขุจะนำเสนอออกมาได้ดี แต่สำหรับบุคคลทั่วไป ยังขาดพื้นฐานการเข้าใจหลักธรรมและภาษาบาลีอยู่มาก ในขณะที่พระสงฆ์อีกหลายๆรูปยังใช้วิธีการสอนในรูปแบบเดิมๆอยู่

พระมนัส ธมมโรโต (๒๕๕๔: ๗๑-๗๒) ได้กล่าวไว้ในการศึกษาวิธีสร้างแรงจูงใจจากพุทธวิธีการสอน ว่า พระพุทธเจ้ามีคุณสมบัติที่ช่วยให้การสร้างความสำเร็จ ตามแนวพระพุทธคุณ ๓ ประการ คือ พระพุทธเจ้าทรงมีพระลักษณะทั้งด้านความสง่างามแห่งพระวรกาย พระสุรเสียงที่ไพเราะ และพระบุคลิกลักษณะอันควรแก่การศรัทธาประสาทุกประการ เช่น ๑) ทรงมีพระสุรเสียงไพเราะ และตรัสพระวาจาสุภาพสละสลวย อย่างคำชมของจิงกิพราหมณ์ที่ว่า “พระสมณโคดมมีพระวาจาไพเราะ รู้จักตรัสถ้อยคำได้งดงาม มีพระวาจาสุภาพ สละสลวย ไม่มีโทษ ยังผู้ฟังให้เข้าใจ เนื้อความได้ชัดแจ้ง” และคำของอุตรมาณพ ที่ว่า พระสุรเสียงที่เปล่งก้องจากพระโอษฐ์นั้นประกอบด้วยคุณลักษณะ ๘ ประการ คือ แจ่มใส ชัดเจน นุ่มนวล ชวนฟัง กลมกล่อม ไม่พรวด ซึ่ง กังวาน ๒) ทรงมีพระมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการ และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ มีพระวรกายสง่างาม ดังที่จิงกิพราหมณ์ที่ชมพระองค์ว่า “พระสมณโคดม มีพระรูปร่าง น่าดู น่าเลื่อมใส มีพระฉวีวรรณผุดผ่องยิ่งนัก พระวรรณะและพระสรีระดุดังพรหม น่าดูชวนนักหนา” ๓) ทรงมีพระอากัปกิริยามารยาททุกอย่างที่งดงามน่าเลื่อมใส เริ่มแต่สมบัติผู้ดีและมารยาทอันเป็นที่ยอมรับของสังคม ตลอดจนพระบุคลิกลักษณะที่เป็นเสน่ห์ทุกประการ พร้อมไปด้วยความองอาจ ความสง่างาม ความสงบเยือกเย็น การแสดงธรรมของพระองค์ นอกจากแจ่มแจ้งด้วยสัจธรรมแล้ว ยังก่อให้เกิดความรู้สึกเพลิดเพลินสุขใจ ชวนให้อยากฟังอยากใกล้ชิดพระองค์อยู่ทุกเมื่อทุกขณะเวลา

ธนัชนกร กิริติเสถียร (๒๕๕๐: ๔๙) กล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นต้นแบบการใช้วาจาทั้งหมดในพระไตรปิฎกในรูปแบบนวัสดัตถศาสตร์ การใช้วาจาของพระองค์จึงมีความชัดเจน เนื้อหาดี สร้างสรรค์ประโยชน์แก่ทุกฝ่ายการใช้วาจาที่สร้างสรรค์นั้น เป็นจุดเริ่มต้นแห่งความสุขความเจริญของครอบครัว ซึ่งสามารถส่งผลในทางเดียวกันต่อสังคมและประเทศชาติ นับเป็นสังคมแห่งอารยะ สังคมที่มีแต่กุศลประโยชน์ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “คำพูดที่มีประโยชน์คำเดียว คนฟังแล้วสงบระงับได้ ย่อมดีกว่าคำพูดที่ไร้ประโยชน์ตั้งพันคำ” ลักษณะคำตรัสของพระพุทธองค์ในพระสูตรที่พอรวบรวมได้มีดังนี้ ในอภัยราชกุมารสูตร ได้กล่าวถึงเกณฑ์ในการตรัสวาจาของพระพุทธเจ้า โดยพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกับอภัยราชกุมารดังนี้ ราชกุมาร ตถาคตรู้วาจาที่ไม่จริง ไม่แท้ไม่ประกอบด้วยประโยชน์และวาจานั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ตถาคตไม่กล่าววาจานั้นวาจาที่ จริงแท้ แต่ไม่ประกอบด้วย

ประโยชน์ และวาจานั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ตถาคตไม่กล่าววาจานั้น วาจาที่จริง ที่แท้ และประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ในข้อนี้ ตถาคตรู้กาลที่จะกล่าว วาจาที่ไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ตถาคตไม่กล่าววาจานั้น วาจาที่จริง ที่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ตถาคตไม่กล่าววาจานั้น วาจาที่จริง ที่แท้ ที่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ในข้อนี้ ตถาคตรู้กาลที่จะกล่าว ข้อนี้เพราะเหตุไร เพราะตถาคตมีความเอ็นดูในหมู่สัตว์ทั้งหลาย

พระมหาจระศักดิ์ ธรรมเมธี (๒๕๔๔) ศึกษา “ภาษาคน-ภาษาธรรม” ใน การศึกษาวิเคราะห์ เรื่องปัญหาภาษาในพระพุทธศาสนา : ศึกษาเฉพาะกรณีแนวคิดเรื่องภาษาคน-ภาษาธรรมของพุทธทาสภิกขุ โดยมุ่งศึกษาและประเมินทฤษฎี ภาษาคน-ภาษาธรรมของพุทธทาสภิกขุที่ปรากฏในวรรณกรรมพบว่า พุทธทาสภิกขุเป็นผู้นำในการประยุกต์คำสอนของพระพุทธเจ้า หรือพุทธธรรมให้สอดคล้องกับยุคสมัย โดยเฉพาะการเกิดดับภายในจิตหรือขั้นตอนปฏิจจสมุปบาทที่สามารถทำให้ครบวงจรได้ในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ เพราะท่านได้ศึกษาคัมภีร์พระไตรปิฎกอย่างชัดเจน แดกฉานผ่านการปฏิบัติจนเห็นแจ้งในธรรมะจากธรรมชาติสามารถนำไปใช้กับสังคมได้ ส่วนปัญหาที่พบในการเผยแพร่ได้แก่การใช้ภาษาในการสื่อให้ผู้คนเข้าถึงธรรมะจึงเกิดทฤษฎีภาษาคน-ภาษาธรรม เพื่อใช้ในการตีความคำ และประโยคในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่าง ๆ เป็นการตีความอย่างอิสระภายใต้เหตุผลในกรอบหลักแห่งมหาปเทศ ๔ ซึ่งจำแนกความหมายของคำมี ๓ ลักษณะ ได้แก่ ๑) ความหมายที่เป็นของเดิมแท้ เป็นความหมายที่มีอยู่เดิมแล้วต่อมามีการคลาดเคลื่อน เช่น “ชาติ” คนทั่วไปเข้าใจว่า หมายถึง การเกิดเป็นรูปร่างขึ้นมา (สัมปรายิก) ทั้งที่ความหมายเดิมคือสิ่งที่ไปพ้นการรับรู้สามัญของคนทั่วไป คำนี้ ภาษาธรรมจัดเป็นสัมปรายิกโวหารประเภทหนึ่ง แท้จริงแล้วการใช้ภาษาทั้งสองระดับพระพุทธรองค์ได้ใช้สื่อธรรมะมาในสมัยพุทธกาล และพุทธทาสภิกขุพยายามสร้างสรรค์ภาษาธรรมทั้งสองระดับเพื่อใช้กับภาษาและสังคมปัจจุบัน ๒) ความหมายที่ดีความใหม่ เป็นความหมายที่คนทั่วไปไม่เข้าใจ เช่น คำว่า “ศีล” หมายถึง ภาวะอันเป็นปกติ หรือ “มิตร” ในระดับลึกลงไปหมายถึงสิ่งที่นำไปสู่ผลดีเลิศ เป็นต้น ๓) ความหมายที่ดีความใหม่และรักษาความเดิมไว้ เช่น คำว่า “พระเจ้า” และ “นายทุน” คือผู้สะสมทุนเพื่อสร้างความมั่นคงอย่างเอร็ดเอาเปรียบเพื่อความสุขทางกายหรือเนื้อหนัง “เศรษฐี” หมายถึง ผู้มีในธรรมะไม่ใช่ผู้ครอบครองการผลิต ดังความหมายเดิมในระดับภาษาคน

พันจ่าอากาศเอก อภิชาติ พรสี (๒๕๕๐) ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์รูปแบบเทศนาวิธีตามแนวอนุพุทธานุภาพิกขาในสังคมไทยปัจจุบัน” พบว่าการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าที่ทำให้ประสบผลสำเร็จ มีผู้ฟังได้ดวงตาเห็นธรรมเป็นจำนวนมากนั้นมีองค์ประกอบหลัก ๓ ด้าน คือ ๑) ด้านผู้แสดงธรรม ๒) ด้านเนื้อหาธรรม ๓) ด้านผู้ฟังธรรม ซึ่งแท้ที่จริงแล้วองค์ประกอบที่มีความสำคัญที่สุด คือผู้แสดงธรรม เพราะพระพุทธรองค์ทรงมีคุณสมบัติรู้ธำมณีญาณาวาสนาบารมีของบุคคลอื่น เมื่อทรงเลือกบุคคลได้แล้ว ด้วยคุณสมบัติกำหนดรู้ใจของคนอื่นจึงทรงรู้ว่าบุคคลนั้นยังมีปัญหาอุปสรรคอยู่ เช่น ยังไม่เลื่อมใสศรัทธาจึงทรงปรับจิตปรับใจ (การสร้างแรงจูงใจ) ให้เขาเลื่อมใสศรัทธาก่อน โดยแสดงปาฏิหาริย์ ๓ คือ ๑) อิทธิปาฏิหาริย์ ๒) อาเทศนาปาฏิหาริย์ ๓) อนุศาสน์ปาฏิหาริย์ อย่างใดอย่างหนึ่งหรือหลายอย่างพร้อมกัน เมื่อเขามีศรัทธาสนใจอยากฟังธรรมแล้ว จึงแสดงเนื้อหาธรรมในอนุพุทธานุภาพิกขา

ที่เหมาะสมกับบุคคลผู้นั้นทำให้มีจิตใจพร้อมรับฟังธรรมขั้นสูง แล้วจึงประกาศอริยสัจ ๔ เพื่อให้บรรลุธรรมต่อไป

พระฟอง อภิวันโณ (๒๕๓๕) ได้ศึกษาเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์เรื่องจิตว่างของพุทธทาสภิกขุ ทำให้ทราบความหมายของคำว่า “จิตว่าง” ตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุจากคำบรรยายตามวาระต่างๆ ถือเป็นการนำสาระสำคัญในพระไตรปิฎกมาเผยแพร่และประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์กับชีวิตประจำวันของสาธารณชนซึ่งเป็นการยากต่อความเข้าใจ แต่ท่านสามารถอธิบายอย่างละเอียดทุกแง่มุมโดยเฉพาะการให้คำนิยามคำนี้ให้เข้าใจได้ง่ายว่า “เป็นสภาพจิตที่ว่างจากความรู้สึกที่เป็นตัวตนของตน เป็นสภาวะที่ว่างจากทุกข์ ว่างจากกิเลสที่เป็นสาเหตุให้เกิดทุกข์” นับเป็นการอธิบายได้อย่างสอดคล้องจากความเดิมในพระไตรปิฎก นอกนั้นยังมีการศึกษาเชิงเปรียบเทียบระหว่างลัทธิ

โกเมนทร์ ชินวงศ์ (๒๕๓๙) ได้ศึกษาเรื่อง การศึกษาเปรียบเทียบความคิดเรื่องอนัตตาซึ่งเป็นการเปรียบเทียบอนัตตาและสัจจธรรมในพุทธปรัชญาเถรวาทกับในปรัชญานาการชน สรุปว่ามีทัศนะทางปรัชญาเหมือนกันโดยข้อสรุปว่า “สรรพสิ่งทั้งหลายว่างเปล่าด้วยอัตตา โดยใช้อนัตตาและสัจจธรรมในการอธิบายพุทธมติดั้งเดิม”

พระสมเกียรติ ปริยาโณ (๒๕๔๖) ศึกษาเรื่อง การศึกษา เชิงวิเคราะห์เรื่องตถตาในทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ มีความมุ่งหมายในการศึกษา ๓ ประเด็น คือ ศึกษาความหมายของตถตาในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา ตถตา ในทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ และการประยุกต์ใช้ในการแก้ปัญหา ร่วมสมัย ผลการศึกษาพบว่า ตถตาในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถานั้นสื่อให้รู้ว่าสังขารทั้งปวงซึ่งได้แก่ขันธ์ ๕ ซึ่ง ประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ รวมทั้งวัตถุที่ไม่มีวิญญาณครองเป็น ตถตา หรือความเป็นเช่นนั้นเองของกฎธรรมชาติ สิ่งที่อยู่ภายใต้กฎได้แก่สังขารทั้งปวงที่ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามกฎไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา เป็นอิทัปปัจจยา คือ เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยไม่มีการเกิดขึ้นได้ลอยๆ ตถตา ในทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ คือ ความเป็นเช่นนั้นเอง ได้แก่ ปฏิจจสมุปบาท และอิทัปปัจจยา ส่วนตถตาที่ประยุกต์ใช้ในการแก้ปัญหาสังคม มีความหมายเป็นสภาวะธรรมที่เป็นองค์รวม คือ ครอบคลุมทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม เป็นกฎธรรมชาติ ซึ่งเป็นหลักคำสอนชั้นสูงของพระพุทธศาสนาที่จะนำไปสู่ความรู้แจ้งเกี่ยวข้องโดยตรงกับมนุษย์ สังคม การเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ในทรรศนะของพุทธทาสภิกขุนั้นปัญหาหรืออุปสรรคสำคัญในการพ้นทุกข์ คือ การขาดปัญญา

พระสง่า สุภโร (๒๕๓๖) ได้ศึกษาเรื่อง การศึกษาเชิงวิเคราะห์ปรัชญาการศึกษาของพุทธทาสภิกขุ เป็นการวิเคราะห์ระบบการศึกษาไทยเพื่อหาวิธีการพัฒนาให้เป็นไปตามปรัชญาของพุทธทาสภิกขุ โดยการวิจัยเอกสารระดับปฐมภูมิและทุติยภูมิเทียบกับหลักการศึกษาของพุทธทาสภิกขุ ๓ ประการ คือ ความรู้ทางวิชาการ (พุทธศาสตร์) จริยธรรม (ธรรมศาสตร์) และการอยู่ร่วมกัน (สังคมศาสตร์)

รัตนชัย บุญศรี (๒๕๔๕) ได้กล่าวไว้ในการศึกษาเรื่อง อิทธิพลของพระพุทธศาสนานิกายเซ็น ในงานของพุทธทาสภิกขุ เป็นการศึกษาอิทธิพลของพุทธศาสนานิกายเซ็นที่มีต่อคำสอน วิธีสอน และวัฒนธรรมในสวนโมกข์ ได้แก่วิธีสอนเรื่อง สุนทรียา จิตว่าง และความไม่ยึดมั่นถือมั่น ซึ่งสอดคล้องกับหลักปฏิจางสมุปบาทและหลักอนัตตาในฝ่ายเถรวาทประเด็นที่มีอิทธิพลต่อคำสอน คือ “ธรรมะคือธรรมชาติ” และ “ธรรมชาติคือธรรมะ” รวมถึงการศึกษาภาพปริศนาธรรมในโรงมหรสพทางวิญญาณ ในสวนโมกข์และมะพร้าวนาฬิกา ส่วนด้านวัฒนธรรมที่สอดคล้องกันได้แก่ วิถีความเป็นอยู่ใกล้ชิดธรรมชาติ เช่นการใช้โบสถ์ธรรมชาติได้ร่มไม้ลานหินโค้งแทนโบสถ์ในการประกอบพิธีทางศาสนา ส่วนเป้าหมายสำคัญสำหรับความพยายามในการปฏิรูปการศึกษาให้เข้าถึงแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา คือ การฟื้นฟูซึ่งต้องใช้หลักธรรมระดับปรมัตถธรรม

สุนันท์ เพ็ชรพิรุณ (๒๕๔๗) ศึกษาเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องการพัฒนาปัญญา ตามทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุ เพื่อวิเคราะห์แนวคิดเรื่องการพัฒนาปัญญาของพุทธทาสภิกขุว่ามีการพัฒนาให้เกิดมีขึ้นอย่างไร มีบทบาทต่อสังคมไทยอย่างไร ผลการศึกษาพบความกระจ่างประเด็นต่าง ๆ เกี่ยวกับปัญญาในพุทธศาสนา ดังนี้ ๑) ปัญญา หมายถึงความรู้แจ้งความรู้ชัด ความเข้าใจ และความรู้เท่าทันสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริงมีทั้งระดับโลกียปัญญาและโลกุตระปัญญา โลกียปัญญาเป็นปัญญาในขั้นเบื้องต้น คือ ความฉลาดในการยังชีพในเรื่องทั่วไปที่ยังเกี่ยวข้องอยู่กับเรื่องชาวโลก สำหรับโลกุตระปัญญา คือ ปัญญาขั้นสูงเหนือโลกในขั้นเป็น มรรค ผล นิพพาน มีความฉลาดรอบรู้ในเรื่องการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ได้ โลกุตระปัญญาจึงเป็น ปัจจัยสำคัญต่อความสงบสุขของชีวิตและสังคม ๒) ปัญญาในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง การทำลายหรือดับอวิชชาและกิเลสทั้งปวงที่เป็นต้นเหตุแห่งทุกข์ทั้งส่วนตนและส่วนรวม ผู้มีปัญญาจึงได้รับการยกย่องว่าเป็นบัณฑิต เป็นพุทธะหรือผู้รู้ ผู้รู้ความจริงเกี่ยวกับบอริยสัจ ๔ รู้กฎอนิจจังหรือความไม่เที่ยง ตื่นจากอวิชชาหรือความไม่รู้ และไม่ยินดียินร้ายต่ออารมณ์ที่เป็นโลกธรรม ๓) กระบวนการพัฒนาปัญญาตามทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุ ได้แก่ ความหลุดพ้นที่ต้องอาศัยปัญญาเป็นปัจจัย หรือเรียกว่าปัญญาปัญญา นับจากพระอริยบุคคล คือ พระโสดาบันถึงพระอรหันต์ต้องได้ปัญญาวิมุตติ ท่านสรุปว่า ธรรมะเป็นเครื่องช่วยโลก ธรรมะมีทุกศาสนาทุกระบบ ศีลธรรม จริยธรรม เช่น กฎหมาย การเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ การศึกษา จิตวิทยา และปรัชญา เป็นต้น

พิกุลกานต์ รุจิราภา (๒๕๓๗) ศึกษาเรื่อง การแสดงพระธรรมเทศน์ทางวิทยุ : การศึกษาแนวชาติพันธุ์วรรณกรรมแห่งการสื่อสาร ซึ่งได้นำเสนอการสื่อสารในการแสดงหลักธรรมและผลการวิจัยมีส่วนสัมพันธ์กับงานวิจัยของ Chalearmchai Chaichompoo (1995) ศึกษาเรื่อง วัจนวิเคราะห์ของพระธรรมเทศนาล้านนา (A Discourse Analysis of Lanna Buddhist Sermons) โดยเสนอโครงสร้างในระดับต่างๆ ของพระมหามูลนิพพานสูตร อุณฺหิสิวิชัยสูตร และพระมัลลย์ แม้พระธรรมเทศนาทั้ง ๔ เรื่องจะจัดอยู่ในวาระประเภทคำสอนแต่ก็มีการนำเสนอแบบ เรื่องเล่า เนื้อหาส่วนใหญ่เกี่ยวกับศีลห้า หัวข้อคำสอนจะอยู่ในรูปของการได้รับความทุกข์ทรมาน ซึ่งเป็นผลการกระทำชั่วในอดีตชาติและการชักชวนให้ประกอบกรรมดีเพื่อเสวยผลในภายหน้า แก่นของคำสอน แสดงในรูปของการใช้คำกริยาที่อยู่ในรูปของประโยคคำสั่งโดยมีระดับความเคร่งครัดของการสั่งสอนที่แตกต่างกันออกไป คำสอนส่วนมากจะอยู่ในรูปของประโยคคำพูดซึ่งมีการพูดซ้ำหลายหนเพื่อเป็นการเน้น นอกนั้น

ยังพบว่าโครงสร้างลึกลงของนิทานธรรมมีลักษณะตรงกับโครงสร้างลึกลงของนิทานทั่วไป จะต่างกันตรงจุดสุดยอดของนิทานธรรมไม่ค่อยมีความตึงเครียดมากเหมือนนิทานทั่วไป และการใช้ภาษาบาลีในการเชื่อมโยงความในระดับต่างๆ ซึ่งถือเป็นจุดเด่นของนิทานธรรม

ชำนาญ อิมสะอาด (๒๕๑๙) ได้ศึกษาเรื่อง ชีวิตและผลงานของพุทธทาสภิกขุ เป็นการศึกษาอัตชีวประวัติของพุทธทาสภิกขุ การดำเนินชีวิต การศึกษา การเผยแผ่ศาสนาและวรรณกรรมของท่านในยุคแรก ในส่วนของอัตชีวประวัติการดำเนินชีวิต และการศึกษาของท่านนั้นเริ่มต้นที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ผลงานที่เป็นบทบรรยายธรรมะหรือปาถกถาธรรม และงานเขียนที่ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ล่าสุดปี พ.ศ. ๒๕๑๗ จำนวน ๒๐๓ เรื่อง สรุปได้ ๔ หมวด ได้แก่ ๑) หมวดแสดงธรรมะโดยตรงเน้น “อนัตตา” และ “ตัวกูของกู” ซึ่งเป็นปรมัตถธรรมขั้นนิพพาน พยายามอธิบายถึงแก่นของพระพุทธศาสนา เช่น อริยธรรมคืออะไร นิพพานไตรลักษณ์คืออะไร ๒) หมวดแสดงธรรมประยุกต์เพื่อประโยชน์ของปัจเจกบุคคล มุ่งแสดงให้เห็นว่าทุกคนสามารถปฏิบัติธรรมและบรรลุเป้าหมายได้ไม่ว่าจะเป็นเด็ก นักปราชญ์ และคนทั่วไป เพราะการบรรลุธรรมนั้นสามารถบรรลุได้หลายครั้ง ฉับพลัน ท่านพยายามคิดอุปมาสำหรับอธิบายให้เห็นความเป็นอนิจจังของสรรพสิ่ง เช่น “ตายเสียก่อนตาย” หรือปริศนาธรรมโบราณ “ความงามอยู่ที่ซากผี ความดีอยู่ที่ละ พระนั้นอยู่ที่จริง นิพพานอยู่ที่ตายเสียก่อนตาย” “เย็นที่สุดนั้นมันคือความดับของความร้อนที่สุด” และ “ให้ใช้สติระลึกอยู่ในสิ่งที่ผ่านมา” หรือไม่ให้ยึดมั่นถือมั่น เพราะทุกสิ่งเป็นอนัตตา สรุปว่าปรมัตถธรรมนั้นทุกคนสามารถไปถึงได้โดยไม่ต้องเกี่ยวกับปริยัติหรือด้านความรู้ ๓) หมวดแสดงธรรมประยุกต์เพื่อประโยชน์แก่สังคม เป็นการสอนธรรมะเชื่อมโยงสู่ปัญหาสังคม โดยเฉพาะปัญหาของชาวนาและกรรมกร ซึ่งท่านได้พิจารณาและมีความเห็นว่าคุณมีธรรมะเพื่อใช้สำหรับคนกลุ่มนี้โดยเฉพาะ ได้แก่ “สันโดษ” ท่านไม่เห็นด้วยกับการนำลัทธิคอมมิวนิสต์มาใช้ในการแก้ปัญหาความยากจนด้วยเหตุผลว่า สังคมนิยมที่ประกอบด้วยธรรมะ หรือธรรมิกสังคมนิยมเท่านั้นสามารถช่วยโลกได้ ประเด็นสำคัญอีกประเด็นหนึ่ง คือ ท่านพยายามเน้นถึงความเป็นสากลของศาสนาในโลกว่ามีเป้าหมายเหมือนกัน (ดังปณิธานข้อที่ ๒ ในปณิธาน ๓ ประการของท่าน คือ “การทำความเข้าใจระหว่างศาสนา” ๔) หมวดร้อยกรอง งานของท่านไม่โดดเด่นในแง่ฉันทลักษณ์หรือกระบวนการประพันธ์ แต่เปี่ยมด้วยคุณค่าด้านปัญญาเน้นเรื่องอนัตตาและการทำลายอนัตตาโดยเฉพาะ “ตัวกูกับตัวสุ” และ “ตัวกูของกู” บทร้อยกรองส่วนหนึ่งแต่งโดยใช้สัญลักษณ์ภาพเขียนนิยายเช่น เป็นมิติที่ซับซ้อนเข้าใจยาก ได้แก่ นั่งเหนือเมฆ แม่น้ำคด น้ำไม่คดและฝนอิฐเป็นกระจกเงา บทร้อยกรองเหล่านี้รวมไว้ในหนังสือ “บทประพันธ์ของสิริवास”

นิกิจ พลายนุ่ม (๒๕๒๓) ศึกษาปรัชญาศาสนาและการตีความในแง่บุคลาธิษฐานกับธรรมาธิษฐานในงานวิจัยเรื่อง วิเคราะห์วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ ทำให้เข้าใจถึงพุทธปรัชญาทั้งฝ่ายเถรวาทและมหายาน ปรัชญาของศาสนาอื่น ๆ รวมถึงกลวิธีการใช้ถ้อยคำสำนวนของท่าน ซึ่งจำแนกได้ ๔ ประเภท คือ หมวดธรรมะโดยตรง หมวดธรรมะประยุกต์เพื่อนำไปใช้ในการดำเนินชีวิตของปัจเจกบุคคล หมวดธรรมะประยุกต์เพื่อประโยชน์ของสังคมและหมวดร้อยกรอง

ชัชวาล คงผึ้ง (๒๕๓๘) ศึกษาเรื่อง การเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและสังคมในงานเขียนของเฮนรี เดวิด ธอโร และท่านพุทธทาสภิกขุ พบว่าแนวคิดที่เกี่ยวกับเรื่องคุณค่าของความเป็นมนุษย์ บทบาทที่มนุษย์พึงปฏิบัติต่อธรรมชาติมีความสอดคล้องกันอย่างยิ่งและเป็นเรื่องเดียวกัน แตกต่างกันในส่วนของกรนำมาอธิบายในลักษณะทางวิชาการ และล่าสุดมีการวิเคราะห์ชีวิตและผลงานของท่านเรื่อง ภูมิปัญญาการนำสู่เนื้อธรรมของท่านพุทธทาส เพื่อหาคำตอบเกี่ยวกับกลวิธีการชักจูงผู้คนให้สนใจธรรมะและนำวิถีแห่งธรรมมาใช้ให้เกิดประโยชน์จนเป็นที่วิพากษ์วิจารณ์กันกว้างขวางทั้งในประเทศและต่างประเทศ จึงพบว่าท่านใช้ภูมิปัญญาหลายด้าน เช่น การอุทิศตน การนำหัวใจพุทธศาสนาเผยแผ่ ทำความเข้าใจเรื่องพุทธศาสนาเป็นวิทยาศาสตร์ นำทฤษฎีสู่การปฏิบัติ และตั้งสวนโมกข์เป็นห้องสืบค้น/ทดลองพุทธธรรมในพระไตรปิฎกเพื่อนำมาเผยแผ่ โดยเริ่มจากการเขียน ตามรอยพระอรหันต์

ชัยยนต์ ประดิษฐ์ศิลป์ (๒๕๔๙: ๒๐๖) กล่าวว่า ธรรมะในทัศนะของพุทธทาสภิกขุมี ๒ ระดับ คือ ความเจริญสูงสุดที่เป็นอยู่เองตามธรรมชาติ หรือเรียกว่า “ปรมัตตสัจจะ” และความจริงที่มนุษย์สร้างขึ้นหรือเรียกว่า “สมมุตติสัจจะ” ในขณะที่แนวคิดหลังสมัยใหม่ยอมรับเฉพาะความเป็นจริงที่มนุษย์สร้างขึ้น แสดงว่าในปัจจุบันแนวคิดระดับปรมัตตสัจจะยังไม่เป็นที่ยอมรับจากคนส่วนใหญ่ และพุทธทาสภิกขุกำลังพยายามเสนอสู่สังคม กระแสตอบรับปรากฏในกลุ่มชาวพุทธในระดับนักวิชาการ และ นิสิต นักศึกษาเป็นส่วนใหญ่

อัญญา แก้วทองกุล (๒๕๔๖) ศึกษาเรื่อง การศึกษาเปรียบเทียบการประยุกต์ใช้หลักธรรมทางศาสนาในการเมืองตามทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ และมหาตมะคานธี โดยมีความมุ่งหมายในการวิจัย ๓ ประการ คือ ๑) การวิเคราะห์หลักธรรมทางศาสนาและแนวคิดด้านการเมืองของพุทธทาสภิกขุ ๒) การวิเคราะห์ หลัก ธรรมทางศาสนาและแนวคิดทางการเมืองของมหาตมะ คานธี และ ๓) เปรียบเทียบการประยุกต์ใช้หลักธรรมทางศาสนาในทางการเมืองของพุทธทาสภิกขุและมหาตมะ คานธี พบว่า พุทธทาสภิกขุนำหลักธรรมในนิกายเถรวาท เช่น และศาสนาอื่น ๆ มาประยุกต์ใช้กับแนวคิดทางการเมือง ส่วนแรกเป็นแนวคิดด้านจิตใจ เป็นอุดมคติเป็นการเสนอแนวคิดแบบสังคมนิยม ส่วนที่สองเสนอการบริหารจัดการปกครองโดยวิธีแผ่ดีเจการโดยธรรมะในคราวจำเป็น ส่วนมหาตมะ คานธี ประยุกต์ใช้หลักธรรมในศาสนาฮินดู พุทธศาสนาและคริสต์ศาสนาใช้ทางการเมืองสองด้าน คือ ด้านจิตใจใช้วิธีอหิงสา เน้นพลังความรักและความดีงามด้านการเมือง และนำมาใช้ต่อต้านผู้ปกครองที่ไม่เป็นธรรม ประเด็นสุดท้ายสรุปว่าทั้งสองคนมองการเมืองในแง่วิวัฒนาการทางธรรมชาติและสังคมต้องใช้ธรรมะ พุทธทาสภิกขุเสนอความคิดผ่านคำสอน ส่วนมหาตมะ คานธี นำหลักการมาใช้ด้วยตนเองเพราะมีบทบาททางการเมืองความแตกต่างที่เห็นได้ชัด คือ พุทธทาสภิกขุเน้นความสงบสุขทั้งทางโลก (โลกียสุข) และทางธรรม (โลกุตระสุข) ตามหลักพุทธศาสนานิกายเถรวาท ส่วนมหาตมะ คานธี มุ่งให้เกิดความสงบและสันติสุขในสังคมการเมืองตามหลักศาสนาฮินดู

จากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น จะเห็นได้ว่ามีการศึกษา งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับกลวิธีการใช้ภาษาในลักษณะที่เกี่ยวข้องกับการใช้วาทกรรมในการสอน โดยเฉพาะงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการเผยแผ่หลักธรรมคำสอนในด้านพระพุทธศาสนา รวมทั้งมี การศึกษาชีวประวัติ และผลงานของท่านพุทธทาสภิกขุ จะเห็นว่างานวิจัยต่าง ๆ นี้เป็นข้อมูลพื้นฐานที่ทำให้ผู้วิจัยสามารถศึกษาเชื่อมโยงวิเคราะห์กลวิธีการใช้ภาษาในการเผยแผ่พุทธธรรมของพุทธทาสภิกขุ เรื่องอิทัปปัจจยตาได้ในหลายแง่มุมหลายประเด็น เนื่องจากงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเหล่านี้ได้บ่งบอกถึง ความเป็นมาและเป็นแนวทางในการดำเนินการวิจัย ซึ่งผู้วิจัยจะได้ทำการศึกษาวิเคราะห์เป็นลำดับต่อไป

บทที่ ๓

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่องกลวิธีการใช้ภาษาในการเผยแผ่ธรรมะทางพระพุทธศาสนา ของท่านพุทธทาสภิกขุ: กรณีการสอน“อิทัปปัจจยตา” เป็นการศึกษาในรูปแบบการวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งมีขั้นตอนการเก็บรวบรวมข้อมูลดังต่อไปนี้

ขั้นตอนการดำเนินการวิจัย

๑. ศึกษาเอกสาร หนังสือ บทความ รายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง และเป็นประโยชน์ต่อการวิจัย
๒. เก็บรวบรวมและศึกษาเอกสารจากหนังสือชุดธรรมโฆษณหมายเลข ๑๒ เรื่องอิทัปปัจจยตา โดยธรรมทานมูลนิธิ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑ พุทธศักราช ๒๕๑๖
๓. นำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์ตามวัตถุประสงค์
๔. เรียบเรียงรายงานผลการวิจัย สรุปและเสนอผลการวิจัย ในรูปแบบพรรณนาวิเคราะห์

ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

หนังสือชุดธรรมโฆษณหมายเลข ๑๒ เรื่อง อิทัปปัจจยตา โดย ธรรมทานมูลนิธิ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑ พุทธศักราช ๒๕๑๖ จำนวน ๕๒๘ หน้า

การวิเคราะห์ข้อมูล

ลักษณะการใช้ภาษาในการเผยแผ่ธรรมะของพุทธทาสภิกขุ จากการสอน เรื่อง อิทัปปัจจยตา มีแนวทางในการวิเคราะห์ คือ ใช้ทฤษฎีทางภาษาศาสตร์ในการวิเคราะห์ โดยเลือกใช้ทฤษฎีวาทกรรม (Discourse) และใช้ทฤษฎีพุทธวิธีสอน เพื่อวิเคราะห์กลวิธีการสอน

๑. เกณฑ์ที่ใช้ในการวิเคราะห์วาทกรรมด้านการใช้ภาษาของท่านพุทธทาสภิกขุ

การศึกษาวิจัยวาทกรรมของท่านพุทธทาสภิกขุนี้ผู้วิจัยได้ใช้เกณฑ์และทฤษฎีวาทกรรม (Discourse) ของ Person ปีค.ศ. 1993 (Person, 1993) ซึ่งมีโครงสร้างในการวิเคราะห์ คือ ชื่อเรื่อง การนำเรื่อง และการปิดความ และจากหลักการแบ่งประเภทของวาทกรรมดังกล่าว สรุปได้ว่าวาทกรรมคำสอนของท่านพุทธทาสภิกขุ นั้นมีข้อควรปฏิบัติ ซึ่งไม่จำเป็นต้องเรียงลำดับ การเกิดก่อน

เกิดหลัง ควรเน้นว่าจะปฏิบัติอย่างไร ได้มีการปฏิบัติไปแล้วอย่างไร เช่น คำแนะนำ คำชักชวน หรือ โน้มน้าว มีกลวิธีการนำเสนอเป็นลักษณะเฉพาะ

ผู้วิจัยได้วิเคราะห์โครงสร้างของวาทกรรมนี้ในภาพรวมสู่ภาพย่อย โดยเริ่มจากโครงสร้างหลัก นั่นคือ ชื่อเรื่อง การนำเรื่อง และการปิดความ จากนั้นผู้วิจัยจึงได้ศึกษาวิเคราะห์ด้วยหน่วยทาง ภาษาระดับต่างๆ โดยเฉพาะภาษาระดับข้อความ ซึ่งเป็นหน่วยทางภาษาระดับใหญ่ที่สุด

๒. เกณฑ์ที่ใช้ในการวิเคราะห์กลวิธีการสอนของท่านพุทธทาสภิกขุ

ผู้วิจัยได้ศึกษาเรื่อง พุทธวิธีการสอน เพื่อใช้เป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์กลวิธีการสอนเรื่อง อิทปปัจจยตาของท่านพุทธทาสภิกขุ โดยพัฒนาเครื่องมือที่ใช้ในการวิเคราะห์จากแนวคิดและทฤษฎี ของท่านพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) (๒๕๔๓) ซึ่งได้อธิบายกลวิธีและอธิบายการสอนของพระพุทธเจ้า ไว้ดังนี้

เกี่ยวกับเนื้อหา หรือเรื่องที่สอน

๑. สอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่าย หรือรู้เห็นเข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่เห็นเข้าใจได้ยาก หรือยังไม่รู้ไม่เห็นไม่เข้าใจ

๒. สอนเนื้อเรื่องที่ค่อยลุ่มลึก ยากลงไปตามลำดับขั้น และความต่อเนื่องกันเป็น สายลงไป อย่างที่เรียกว่า สอนเป็นอนุพุทธพิภพ

๓. ถ้าสิ่งที่สอนเป็นสิ่งที่แสดงได้ ก็สอนด้วยของจริง ให้ผู้เรียน ได้ดู ได้เห็น ได้ฟัง เอง อย่างที่เรียกว่าประสบการณ์ตรง

๔. สอนตรงเนื้อหา ตรงเรื่อง คมอยู่ในเรื่อง มีจุด ไม่วกวน ไม่ไขว้ไขว ไม่ออกนอก เรื่องโดยไม่มีอะไรเกี่ยวข้องในเนื้อหา

๕. สอนมีเหตุผล ตรงตามเห็นจริงได้ อย่างที่เรียกว่า สนิทาน

๖. สอนเท่าที่จำเป็นพอดี สำหรับให้เกิดความเข้าใจ ให้การเรียนรู้ได้ผล ไม่ใช่สอน เท่าที่ตนรู้ หรือสอนแสดงภูมิว่าผู้สอนมีความรู้มาก

เกี่ยวกับตัวผู้เรียน และผู้สอน

๑. รู้ คำนึงถึง และสอนให้เหมาะสมตามความแตกต่างระหว่างบุคคล
๒. ปรับวิธีสอนผ่อนให้เหมาะกับบุคคล แม้สอนเรื่องเดียวกันแต่ต่างบุคคล อาจใช้ต่างวิธี
๓. ผู้สอนต้องคำนึงถึงความพร้อม ความสุกงาม ความแก้รอบแห่งอินทรีย์ หรือญาณ ที่บาลีเรียกว่า ปริปากะ ของผู้เรียนแต่ละบุคคล เป็นรายๆ ไปด้วย
๔. สอนโดยให้ผู้เรียนลงมือทำด้วยตนเอง ซึ่งจะช่วยให้เกิดความรู้ความเข้าใจชัดเจนแม่นยำ และได้ผลจริง
๕. การสอนดำเนินไปในรูปที่ให้ผู้รู้สึกว่าผู้เรียน กับผู้สอนมีบทบาทร่วมกัน ในการแสวงหาความจริงให้มีการแสดงความคิดเห็นโต้ตอบเสรี
๖. เอาใจใส่บุคคลที่ควรได้รับความสนใจพิเศษเป็นรายๆ ไปตามควรแก่กาลเทศะและเหตุการณ์
๗. ช่วยเหลือเอาใจใส่คนที่ด้อยกว่า และผู้อื่นที่มีปัญหา
๘. การเริ่มต้นเพื่อดึงความสนใจ และการนำเข้าสู่เนื้อหา
๙. สร้างบรรยากาศในการสอนให้ปลอดโปร่ง เพลิดเพลินไม่ให้ตึงเครียด ไม่ให้เกิดความอึดอัดใจ และให้เกียรติแก่ผู้เรียน ให้เขามีความภูมิใจในตนเอง
๑๐. ผู้สอนมุ่งสอนเนื้อหาให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่สอนเป็นสำคัญ ไม่กระทบตนและผู้อื่น ไม่มุ่งยกตน ไม่มุ่งเสียดสีใครๆ
๑๑. สอนโดยเคารพ คือ ตั้งใจสอน ทำจริง ด้วยความรู้สึกรู้ว่าเป็นสิ่งมีค่า มองเห็นความสำคัญของผู้เรียน และการสั่งสอนนั้น ไม่ใช่สั่งกว่าทำ หรือเห็นผู้เรียนโง่เขลา หรือเห็นเป็นชั้นต่ำๆ
๑๒. ใช้ภาษาสุภาพ นุ่มนวล ไม่หยาบคาย ขวนให้สบายใจ สละสลวย เข้าใจง่าย

ลักษณะการสอนและวิธีสอน

ลักษณะและวิธีการสอนของพระพุทธเจ้า มีหลายแบบหลายอย่าง ที่น่าสังเกต หรือพบบ่อย ได้แก่วิธีต่อไปนี้

๑. สนทนา (แบบสากัจฉา)

๒. แบบบรรยาย

๓. แบบตอบปัญหา ท่านแยกประเภทปัญหาไว้ตามลักษณะวิธีตอบเป็น ๔ อย่างคือ

๓.๑ ปัญหาที่พึงตอบตรงไปตรงมาตายตัว (เอกังสพยากรณ์ปัญหา)

๓.๒ ปัญหาที่พึงย้อนถามแล้วจึงแก้ (ปฏิปุจฉาพยากรณ์ปัญหา)

๓.๓ ปัญหาที่จะต้องแยกความตอบ (วิวัชชพยากรณ์ปัญหา)

๓.๔ ปัญหาที่พึงยับยั้งเสีย (ฐปณียปัญหา)

๔. อธิบายให้เห็นชัดเจนแจ่มแจ้ง เหมือนจูงมือไปดูเห็นกับตา (สันทัตสนา)

๕. ชักจูงใจให้เห็นจริงด้วย ชวนให้คล้อยตามจนต้องยอมรับ และนำไปปฏิบัติ (สมาทปนา)

๖. ระวังใจให้กลัวกลัว บังเกิดกำลังใจปลุกให้มีอุตสาหะแข็งขัน มั่นใจว่าจะทำให้สำเร็จได้ ไม่หวั่นระย่อต่อความเหนื่อยยาก (สมุตตเทศนา)

๗. ชโลมใจให้ชุ่มชื่น ไร่เร่ง เบิกบาน ฟังไม่เบื่อ และเปี่ยมด้วยความหวังเพราะมองเห็นคุณประโยชน์ที่ตนจะพึงได้รับจากการปฏิบัติ (สัมปหังสนา)

กลวิธี และอุบายประกอบการสอน

๑. การยกอุทาหรณ์ และการเล่านิทานประกอบ การยกตัวอย่างประกอบคำอธิบาย

๒. การเปรียบเทียบกับข้ออุปมา

๓. การใช้อุปกรณ์การสอน

๔. การทำเป็นตัวอย่าง
๕. การเล่นเกม เล่นคำ และใช้คำในความหมายใหม่
๖. อุปายเลือกคน และการปฏิบัติรายบุคคล
๗. การรู้จักจังหวะ และโอกาส
๘. ความยืดหยุ่นในการใช้วิธีการ
๙. การลงโทษ และให้รางวัล
๑๐. สอนให้ตรงกับความถนัด สอนให้ตรงกับระดับสติปัญญา

บทที่ ๔

ผลการวิเคราะห์ข้อมูล

กลวิธีการใช้ภาษาในวาทกรรมของพุทธทาสภิกขุจากการสอน เรื่องอิทัปปัจจยตา

วาทกรรมคำสอนของท่านพุทธทาสภิกขุ ในการเทศนาสอนเรื่อง“อิทัปปัจจยตา” ซึ่งเทศน์บรรยายแก่พุทธศาสนิกชนและผู้สนใจทั่วไปในภาคมาฆบูชา ปีพุทธศักราช ๒๕๑๕ ณ ลานหินโค้ง สวนโมกขพลาราม อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี จากการสอนเรื่อง อิทัปปัจจยตา นำมาตีพิมพ์เป็นหนังสือชุดธรรมโฆษณ์ หมายเลข ๑๒ โดยธรรมทานมูลนิธิ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑ พุทธศักราช ๒๕๑๖

วิเคราะห์กลวิธีการใช้ภาษาของพุทธทาสภิกขุในระดับโครงสร้างหลัก

ในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยได้วิเคราะห์โครงสร้างของวาทกรรมในภาพรวมสู่ภาพย่อย โดยเริ่มจากโครงสร้างหลัก นั่นคือ ชื่อเรื่อง การนำเรื่อง และการปิดความ จากนั้นผู้วิจัยจึงได้ศึกษาวิเคราะห์ด้วยหน่วยทางภาษาระดับต่างๆ โดยเฉพาะภาษาระดับข้อความ ซึ่งเป็นหน่วยทางภาษาระดับใหญ่ที่สุดซึ่งผลการวิเคราะห์มีดังนี้

๑. ชื่อเรื่อง การตั้งชื่อเรื่องในวาทกรรมการสอน เรื่องอิทัปปัจจยตา นี้เป็นกลวิธีหนึ่งที่ใช้สื่อความหมายเป็นลำดับแรก การตั้งชื่อเรื่องนี้นอกจากเกี่ยวข้องกับ การเสนอแก่นความหรือใจความสำคัญของเรื่องแล้ว ยังเป็นกลวิธีกระตุ้นให้เกิดความสนใจ และติดตามรายละเอียดด้านเนื้อหาต่อไป ซึ่งเป็นลักษณะของการใช้ประเด็นของสารัตถธรรมมาตั้งชื่อ และจะสอดคล้องกับแก่นความ นอกจากนี้ในการสอนเรื่องอิทัปปัจจยตา พุทธทาสภิกขุ ได้แยกสอนเป็นประเด็นหัวข้อธรรม ๑๓ หัวข้อธรรมดังนี้

๑.๑. อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น พุทธวจนะที่ถูกลมองข้าม

๑.๒ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น วิชาหรือศาสตร์ทั้งปวงของโลก

๑.๓ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น ตัวเราในทุกความหมายทุกอริยาบถ

๑.๔ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น พระเป็นเจ้า

๑.๕ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น วิวัฒนาการทุกแขนงแห่งชีวิต

๑.๖ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น ธรรมหรือสิ่งทั้งปวงรอบตัวเรา

- ๑.๗ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น พระรัตนตรัย และไตรสิกขา
- ๑.๘ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น สิ่งต่อรองเพื่อทำความเข้าใจระหว่างศาสนา
- ๑.๙ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น สิ่งที่ฆราวาสต้องเรียนรู้และปฏิบัติ
- ๑.๑๐ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น กฎที่เหนือกฎทั้งหลาย
- ๑.๑๑ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น กฎแห่งกรรม กรรมและกัมมัคชัย
- ๑.๑๒ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น กฎแห่งกรรม (ต่อ)
- ๑.๑๓ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น ปฏิจสุมุปาบทต่างๆ แบบ

ในการวิเคราะห์หัวข้อต่างๆทั้ง ๑๓ หัวข้อ ผู้วิจัยพบว่าการปรากฏซ้ำของวาทกรรมในเรื่องอิทัปปัจจยตา และมีการปรากฏร่วมของคำที่เกิดร่วมกันกับคำหลักที่ปรากฏซ้ำ ซึ่งการปรากฏซ้ำ (Recurrence) นี้ หมายถึงกลวิธีของการกล่าวคำเดิมซ้ำๆ และกล่าวอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ต้นจนจบ และสำหรับการปรากฏร่วม (Collocation) หมายถึง กลุ่มคำที่ต้องใช้ร่วมกัน หรือกลุ่มคำที่เกิดร่วมกันเป็นชุดเดียวกัน ซึ่งการปรากฏซ้ำของวาทกรรมเรื่องอิทัปปัจจยตานี้ แสดงถึงกลวิธีการใช้ภาษาของท่านพุทธทาสภิกขุ และแสดงความมุ่งหมายของการสอนเรื่องอิทัปปัจจยตา โดยพิจารณาได้จากจำนวนครั้งของความถี่ในการกล่าวคำนั้นๆซ้ำ

โดยผู้วิจัยได้แสดงความถี่ของการปรากฏซ้ำ และแสดงคำหรือวลีในการปรากฏร่วมในตารางที่ ๑ ดังต่อไปนี้คือ

ตารางที่ ๑ แสดงความถี่ของคำที่ปรากฏซ้ำ และแสดงคำที่ปรากฏร่วม

คำที่ปรากฏซ้ำ (Repetition)	หัวข้อที่ / จำนวนหน้า														คำ/วลี ที่ปรากฏร่วม (Collocation)
	๑ (๒๙ น.)	๒ (๒๙ น.)	๓ (๓๕ น.)	๔ (๓๕ น.)	๕ (๓๑ น.)	๖ (๓๖ น.)	๗ (๓๕ น.)	๘ (๔๔ น.)	๙ (๕๘ น.)	๑๐ (๓๖ น.)	๑๑ (๔๘ น.)	๑๒ (๔๒ น.)	๑๓ (๖๔ น.)	รวม (ครั้ง)	
อิทัปปัจจยตา	๑๙๗	๒๐๙	๑๑๑	๑๕๓	๑๗๐	๑๓๐	๑๓๘	๑๓๐	๑๖๙	๒๓๑	๓๖	๔๘	๑๗๐	๑,๘๙๒	กฎ กฎของ ตามกฎ ตามกฎของ ในฐานะ ในฐานะเป็น ความเป็น ควรจะเป็น หลักของ คือ แห่ง กระแสแห่ง
...มีสิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่ง นี้ๆจึงเกิดขึ้น	๑๗	๕๕	๓	๑๔	๑๐	๑๓	๕	๘	๑๓	๑๕	๒	๖	๑๔	๑๗๕	เมื่อ เพราะ ความที่ เพราะเมื่อ
ปฏิเสธสมุปบาท	๒๙	๑๙	๑๓	๔	๗	๑๙	๒	๐	๓๗	๙	๖	๘	๑๖๖	๓๑๙	แห่ง กระแสแห่ง กฎ กฎของ หลัก หลักของ
หัวใจของพุทธศาสนา	๓๓	๕	๗	๗	๕	๑๓	๒	๗	๖	๒	๑	๕	๔	๙๗	พระ (หัวใจของพระพุทธศาสนา)
ตถตา	๔๖	๔	๓๐	๑๒	๕	๑๖	๑๓	๘	๐	๔	๐	๐	๗	๑๔๕	เป็น คือ
อย่างนั่นเอง	๓๖	๔๔	๒๘	๒๑	๓๙	๓๐	๙	๒	๒	๒	๒	๐	๑๔	๒๒๙	คือ เป็น มันเป็น ความเป็น
ในฐานะ	๑๘	๒๒	๘	๒๒	๔	๑๓	๖	๓	๔	๙	๑	๑	๑	๑๒๒	เป็น ที่เป็น ที่เป็นของ
ปัจจัย	๕๒	๕๙	๒๑	๑๙	๑๖	๗	๖	๗	๑๙	๑๕	๔	๖	๒๒	๒๕๓	แห่ง เหตุแห่ง กระแสแห่ง เหตุ ตาม ตามเหตุ
กฎ	๔๘	๕๐	๓๖	๑๒๕	๒๗	๑๙	๔๐	๓๒	๒๓	๒๘๗	๑๘	๒๐	๗๑	๗๙๖	เกณฑ์ ตาม

จากตารางที่ ๑ อธิบายรายละเอียดได้ดังนี้คือ เมื่อศึกษาวิเคราะห์แล้วผู้วิจัยพบว่า คำที่ปรากฏซ้ำ (Repetition) และคำหรือวลีที่ปรากฏร่วม (Collocation) สามารถสรุปผลรวมที่ปรากฏทั้งหมดได้ดังนี้คือ

๑. อิทัปปัจจยตา	พบการปรากฏซ้ำ	จำนวน ๑,๘๙๒ ครั้ง
๒. เมื่อมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น	พบการปรากฏซ้ำ	จำนวน ๑๗๕ ครั้ง
๓. ปฏิจสุมุปาบท	พบการปรากฏซ้ำ	จำนวน ๓๑๙ ครั้ง
๔. หัวใจของพุทธศาสนา	พบการปรากฏซ้ำ	จำนวน ๙๗ ครั้ง
๕. ตถตา	พบการปรากฏซ้ำ	จำนวน ๑๔๕ ครั้ง
๖. อย่างนั่นเอง	พบการปรากฏซ้ำ	จำนวน ๒๒๙ ครั้ง
๗. ในฐานะ	พบการปรากฏซ้ำ	จำนวน ๑๒๒ ครั้ง
๘. ปัจจัย	พบการปรากฏซ้ำ	จำนวน ๒๕๓ ครั้ง
๙. กฎ	พบการปรากฏซ้ำ	จำนวน ๗๙๑ ครั้ง

จากตารางที่ ๑ พบว่า ในการปรากฏซ้ำของวาทกรรมทั้ง ๙ ข้อนั้นมีวาทกรรมที่ปรากฏร่วม อยู่ด้วย ซึ่งพบว่ามี คำ และวลี ปรากฏร่วมกับวาทกรรมหลักที่ปรากฏซ้ำ ดังนี้คือ

๑. คำว่า อิทัปปัจจยตา มี คำและวลีที่ปรากฏร่วม คือ กฎ กฎของ ตามกฎ ตามกฎของ ในฐานะเป็น ความเป็น ควรจะเป็น หลักของ คือ แห่ง และกระแสนแห่ง เช่น กฎอิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น อิทัปปัจจยตา ความเป็นอิทัปปัจจยตา หรือกระแสนแห่งอิทัปปัจจยตา เป็นต้น

๒. ประโยค เมื่อมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น มีคำและวลี ที่ปรากฏร่วม คือ เมื่อ เพราะ ความที่ และเพราะเมื่อ เช่น เพราะมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น หรือ เพราะเมื่อมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เป็นต้น

๓. คำว่า ปฏิจสุมุปาบท มีคำและวลี ที่ปรากฏร่วม คือ แห่ง กระแสนแห่ง กฎ กฎของ หลัก และหลักของ เช่น กฎปฏิจสุมุปาบท กระแสนแห่งปฏิจสุมุปาบท เป็นต้น

๔. วลี หัวใจของพุทธศาสนา มีคำที่ปรากฏร่วม คือคำว่า พระ เช่น หัวใจของพระพุทธศาสนา

๕. คำว่า ตถตา มีคำ ที่ปรากฏร่วม คือคำว่า เป็น และคำว่า คือ เช่น เป็น ตถตา คือ ตถตา เป็นต้น

๖. วลี อย่างนั่นเอง มีคำและวลี ที่ปรากฏร่วม คือคำว่า เป็น คือ มันเป็น ความเป็น เช่น มันเป็นอย่างนั่นเอง คืออย่างนั่นเอง เป็นต้น

๗. วลี ในฐานะ มีคำและวลี ที่ปรากฏร่วม คือคำว่า เป็น ที่เป็น ที่เป็นของ เช่น ในฐานะ เป็น ในฐานะที่เป็น เป็นต้น

๘. คำว่า ปัจจัย มีคำและวลี ที่ปรากฏร่วม คือคำว่า แห่ง เหตุแห่ง กระแสแห่ง เหตุตาม ตามเหตุ เช่น แห่งปัจจัย กระแสแห่งปัจจัย เป็นต้น

๙. คำว่า กฎ มีคำและวลี ที่ปรากฏร่วม คือคำว่า เกณฑ์ ตาม เช่น ตามกฎ กฎเกณฑ์ เป็นต้น

ดังนั้นจากตารางที่ ๑ ความถี่ของการปรากฏซ้ำในวาทกรรมเรื่อง อิทัปปัจจยตานี้ พบว่า มีนัยสำคัญซึ่งสามารถอธิบายได้ดังนี้ คือ ท่านพุทธทาสภิกขุ กล่าวคำว่า “อิทัปปัจจยตา” ซ้ำเป็นจำนวนครั้งที่มากที่สุดถึง ๑,๘๙๒ ครั้ง ใน ๑๓ หัวข้อ ซึ่งสัมพันธ์กับคำว่า “กฎ” ที่กล่าวซ้ำถึง ๗๙๖ ครั้ง เพราะท่านได้อธิบายว่า อิทัปปัจจยตานี้ คือ กฎ และในประเด็นนี้ท่านได้บรรยายไว้ในหัวข้อที่ ๑๐ คือเรื่อง อิทัปปัจจยตา ในฐานะที่เป็นกฎเหนือกฎทั้งปวง ซึ่งในหัวข้อนี้กล่าวซ้ำ คำว่า “อิทัปปัจจยตา” ถึง ๒๓๑ ครั้ง และคำว่า “กฎ” กล่าวซ้ำเป็นจำนวน ๒๘๗ ครั้ง ดังนั้นจึงมีคำถามว่าหัวข้อ อิทัปปัจจยตา ในฐานะที่เป็นกฎเหนือกฎทั้งปวง นั้นสำคัญอย่างไร พุทธทาสภิกขุจึงกล่าวซ้ำทั้ง ๒ คำนี้ในหัวข้อที่ ๑๐ มากกว่าหัวข้ออื่นๆ ซึ่งจากการศึกษาพบว่า อิทัปปัจจยตา นั้น คือทุกสิ่งทุกอย่าง ไม่ว่าจะพูดในแง่ไหน กล่าวถึงสิ่งใด มันก็คืออิทัปปัจจยตาทั้งนั้น โดยความหมายในคำว่า “กฎ” นั้นคือสิ่งที่มนุษย์ทุกคนจำเป็นต้องมีและต้องใช้ในชีวิตประจำวัน เพื่อที่จะเป็นคนอย่างสมบูรณ์ในการมีชีวิตอยู่ ให้สามารถบรรลุเป้าหมายสำคัญสูงสุดในการที่จะดับทุกข์ได้ และจำเป็นที่จะต้องรู้ จะได้ไม่หลงด้วยกฎ สิ่งที่เราเรียกว่ากฎนี้ ถ้าเราไม่รู้จริงมันจะลวงเรา เพราะว่ามันซับซ้อนหลายชั้น จึงได้พูดว่ามันคือ กฎแห่งกฎทั้งหลาย หรือกฎเหนือกฎทั้งหลาย ถ้าเราไม่รู้จักสิ่งที่เรียกว่ากฎให้ถูกต้อง โดยมีความเห็นผิดหรือมีมิจฉาทิฐิ คือ รู้และเข้าใจผิด ในสิ่งที่เรียกว่ากฎนั้น ก็จะทำให้เราลำบาก หรือว่าจะลวงเราให้ไปหลงใหลในสิ่งที่แท้จริงไม่ควรจะหลงใหลเลย ดังนั้นทุกคนควรจะรู้จักสิ่งที่เรียกว่า กฎ หรือกฎเกณฑ์นี้ให้ดี ๆ อย่างแจ่มแจ้ง คือมีความเห็นถูกต้องนั่นเอง

นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังพบถึงความแตกต่างในการใช้คำที่ปรากฏซ้ำในวาทกรรมนี้ด้วยเช่นกัน ซึ่งอธิบายได้คือ การปรากฏซ้ำของคำว่า “อิทัปปัจจยตา” และ “ปฏิจจสมุปบาท” มีความแตกต่าง

กันในด้านปริมาณของการกล่าวซ้ำถึง ๑,๕๗๓ ครั้ง ทั้งๆที่ อิตัปปัจจยตา และ ปฏิจสุมุปาบท นั้นคือสิ่งเดียวกัน ซึ่งพุทธทาสภิกขุ (๒๕๑๖: ๒๗๖) ได้กล่าวไว้ว่า อีกข้อหนึ่ง ซึ่งจะต้องนึกไว้เสมอว่า อิตัปปัจจยตา นั้นก็คือ ปฏิจสุมุปาบท หรือปฏิจสุมุปาบท ก็คือ อิตัปปัจจยตา จากข้อมูลดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยจึงพบว่า เหตุผลที่ท่านพุทธทาสภิกขุ กล่าวคำว่า “อิตัปปัจจยตา” กับคำว่า “ปฏิจสุมุปาบท” แตกต่างกันในด้านปริมาณการกล่าวซ้ำเป็นจำนวนมากนั้น คือท่านต้องการสอนในเรื่อง อิตัปปัจจยตา และเน้นย้ำในเรื่อง อิตัปปัจจยตา เป็นอย่างมาก แม้ว่าจะมีการกล่าวถึง ปฏิจสุมุปาบทควบคู่ไปด้วยก็ตาม แต่เป้าหมายหลัก คือ ต้องการให้พุทธศาสนิกชน มีเจตคติในการที่จะเรียนรู้ เข้าใจ และจดจำ คำว่า “อิตัปปัจจยตา” อย่างลึกซึ้งให้ได้มากที่สุด โดยในกรณีนี้พุทธทาสภิกขุได้กล่าวสรุปย่อในประเด็นนี้ว่า การบรรยายรวม ๑๓ ครั้งทั้งวันนี้ได้มีการพูดคำว่าอิตัปปัจจยตาๆ นี้ นับด้วยร้อยๆครั้ง หรือเชื่อว่าจะถึงพันครั้ง (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๔๖๓) ดังนั้นเข้าใจว่าคงจะเป็นความเคยชินเกิดขึ้นมาใหม่บ้างในการพูดจา ถ้ามีอะไรกะไต่กะต๋าก ก็ให้รู้และเข้าใจว่าเป็น อิตัปปัจจยตา ถ้ามีอะไรมายั่วให้หลงรักก็คือ อิตัปปัจจยตา ให้หลงโกรธก็อิตัปปัจจยตา ให้หลงเกลียดก็ อิตัปปัจจยตา ที่น่ากลัวก็อิตัปปัจจยตา อย่าให้มีความกลัวจนจนลูกชาหรือว่ามีสติใจจนเนื้อเต้น หรืออะไรทำนองนั้น เพราะนั่นคือคนที่ไม่รู้จัก อิตัปปัจจยตา ถ้าเขารู้เรื่องอิตัปปัจจยตา ก็จะเป็นคนผู้ที่มีความปรกติไม่มีขึ้นๆลงๆ หมายความว่าที่นารักก็ไม่นารัก ที่นาโกรธก็ไม่โกรธ ที่น่ายินดีก็ไม่ยินดี ที่น่ายินร้ายก็ไม่ยินร้าย ที่น่ากลัวก็ไม่กลัว แล้วทุกอย่างก็จะพูดได้ว่าไม่มีอะไรที่จะทำให้เราผิดไปจากธรรมดา นี่คือผลของการมีความรู้เรื่องอิตัปปัจจยตาอยู่ในใจ ถึงขนาดที่พลั้งปากอะไรออกมา ก็พลั้งออกมาว่าอิตัปปัจจยตา ซึ่งเป็นแนวปฏิบัติที่ถูกต้องเป็นปกติสุขของชีวิต เมื่อบุคคลเข้าใจในความหมายอิตัปปัจจยตา ตามที่ท่านได้เน้นสอน ดังนี้

นอกจากเหตุผลดังกล่าวแล้ว ผู้วิจัยยังพบประเด็นสำคัญเพิ่มเติม ในกรณีความแตกต่างของการกล่าวซ้ำ คำว่า อิตัปปัจจยตาและปฏิจสุมุปาบททั้ง ๒ คำนี้แม้จะเป็นสิ่งเดียวกัน แต่อิตัปปัจจยตา จะมีความหมายกว้างกว่า ปฏิจสุมุปาบท ซึ่งท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายว่า ปฏิจสุมุปาบทนั้นหมายถึง การอาศัยกันเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ และความดับไปแห่งกองทุกข์ที่มีอยู่ในจิตใจของคนเรา ซึ่งตามนัยนี้หมายความว่าเฉพาะสิ่งชีวิตโดยเฉพาะมนุษย์ ที่มีการปรุงแต่งทางอารมณ์ ความรู้สึกส่งผลทำให้เกิดความทุกข์เท่านั้น แต่คำว่า อิตัปปัจจยตา นั้นกินความหมายกว้างกว่า หมายความว่า ไม่ยกเว้นอะไรหรือสิ่งใดเลย ทั้งบรรดาสิ่งที่เป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรมทั้งหลาย จะเป็นรูปธรรมก็ดี นามธรรมก็ดี ภายนอกก็ดี ภายในก็ดี หยาบละเอียดก็ดี ล้วนแต่เนื่องอยู่ด้วยกฎเกณฑ์ของสิ่งที่เรียกว่า อิตัปปัจจยตา (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๒๗๖) และนี่คือหัวใจสำคัญในวาทกรรมคำสอนเรื่องอิตัปปัจจยตา ของท่านในทุกๆ หัวข้อ

เมื่อพิจารณาในแต่ละหัวข้อทั้ง ๑๓ หัวข้อนั้น ได้พบประเด็นสำคัญอีกหลายประการตามรายละเอียดของในแต่ละหัวข้อดังนี้คือ

หัวข้อที่ ๑ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น พุทธวณะที่ถูกมองข้าม

ในหัวข้อที่ ๑ นี้ เป็นชื่อหัวข้อที่ตั้งไว้ในเรื่องอิทัปปัจจย จากการศึกษาวิเคราะห์ พบว่าท่านพุทธทาสภิกขุ บรรยายในหัวข้อนี้นี้โดยเน้นเนื้อหาในเรื่องอิทัปปัจจยตา ในฐานะที่เป็นหัวใจของพุทธศาสนา มากกว่าการอธิบายถึง อิทัปปัจจยตาในฐานะพุทธวณะที่ถูกมองข้าม ซึ่งท่านกล่าวคำว่าหัวใจของพุทธศาสนาซ้ำกันเป็นจำนวนถึง ๓๓ ครั้ง ซึ่งมากกว่าในทุกๆ หัวข้อ มีการเปิดเรื่องเริ่มบรรยายเรื่องนี้ แตกต่างจากเรื่องอื่นๆที่ท่านบรรยายทั้ง ๑๓ หัวข้อ โดยการเริ่มต้นบรรยายเรื่องอิทัปปัจจยตาในฐานะของพุทธวณะที่ถูกมองข้ามนั้น ท่านไม่ได้บอกหรือกล่าวหัวข้อย่อยว่าบรรยายเรื่องดังกล่าวนี้ แม้กระทั่งตอนจบของเรื่องนี้ ท่านพุทธทาสภิกขุ ก็ยังกล่าวถึงความสำคัญของอิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นหัวใจของพุทธศาสนา ซึ่งพุทธทาสภิกขุ (๒๕๑๖: ๒๙) ได้กล่าวไว้ว่าในวันนี้พูดโดยหัวข้อว่าอิทัปปัจจยตา คือ หัวใจของพุทธศาสนาด้วย และพูดโดยกว้างที่สุดว่าอิทัปปัจจยตา คืออะไรด้วยพูดว่าอิทัปปัจจยตาก็พอแล้ว พอรู้ว่าเป็นอะไร มันก็รู้สึกได้เองว่าเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา หรือเป็นหัวใจของสากลจักรวาล เป็นหัวใจของความจริงทั้งหมด เป็นหัวใจอะไรที่ไม่มีแรงจะพูด จะเห็นได้ว่าท่านพุทธทาสภิกขุเอง ยังกล่าวย้ำในตอนสุดท้ายว่า “วันนี้พูดโดยหัวข้อว่า อิทัปปัจจยตา คือหัวใจของพุทธศาสนา” ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ในหัวข้อที่ ๑ คือเรื่อง อิทัปปัจจยตา ในฐานะของพุทธวณะที่ถูกมองข้าม นั้นสามารถจะใช้อีกชื่อว่า อิทัปปัจจยตาในฐานะหัวใจของพระพุทธศาสนา ก็น่าจะเป็นอีกทางเลือกหนึ่งที่เหมาะสมในการตั้งชื่อหัวข้อให้สัมพันธ์กับเนื้อหา และข้อมูลจากการหาความถี่ของคำว่า หัวใจของพระพุทธศาสนา ดังปรากฏในตารางที่ ๑ ก็จะเป็นการยืนยันได้ส่วนหนึ่งว่า ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวถึงคำว่าหัวใจของพุทธศาสนาในทุกๆหัวข้อที่บรรยาย และในแต่ละหัวข้อที่มีการกล่าวซ้ำดังที่ได้นำเสนอในเรื่องวาทกรรมที่ปรากฏซ้ำของเรื่องอิทัปปัจจยตานี้

หัวข้อที่ ๒ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น วิชาหรือศาสตร์ทั้งปวงของโลก

ในหัวข้อนี้นี้พิจารณาจากตารางที่ ๑ พบว่าท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวคำว่า อิทัปปัจจยตา ซ้ำกันเป็นจำนวน ๒๐๙ ครั้ง ซึ่งเป็นจำนวนที่มากเป็นอันดับ ๒ รองจากหัวข้อที่ ๑๐ คือเรื่องอิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นกฎเหนือกฎทั้งหลาย และเหตุผลในการกล่าวซ้ำอิทัปปัจจยตาเป็นจำนวนที่มากนั้นเนื่องจาก ท่านพุทธทาสภิกขุมีวัตถุประสงค์หลักคือเพื่อจะให้ผู้ฟัง จดจำคำว่า อิทัปปัจจยตา จนขึ้นใจ และอธิบายให้ผู้ฟังเข้าใจว่า อิทัปปัจจยตาในฐานะวิชาหรือศาสตร์ทั้งปวงของโลกนี้ เป็นอย่างไร ดังที่ท่านพุทธทาสภิกขุ (๒๕๑๖: ๕๔) กล่าวไว้ว่า เอาละทีนี้ ถ้าหากว่าเรามีสติปัญญากันอยู่บ้าง หรือจะต้องจัดว่าเราเป็นพวกที่มีสติปัญญากันอยู่บ้าง ก็อย่าเป็นพวก ปทะ ประมะ เป็นอาหารของเต่า ปลา ใต้น้ำไปเสียหมด ถ้ามีสติปัญญากันอยู่บ้างก็ต้องเข้าใจเรื่องนี้ หากพอจะเข้าใจได้ก็ควรจะเข้าใจเรื่องนี้ คือเรื่องอิทัปปัจจยตานี้ ว่าวิชาความรู้ในโลกชนิดไหนก็ตามแม้แต่เรื่องธรรมะก็ตามวิชานั้นก็ต้องเกี่ยวกับอิทัปปัจจยตา ทั้งสิ้น การที่บัญญัติเป็นศาสตร์ทั้งหลายในโลกนี้ จะเป็นวิทยาศาสตร์ เป็นศาสตร์อื่นทั้งหมด ไม่ว่าศาสตร์อะไรในโลกนี้ก็ตาม เนื้อแท้ของมันตั้งรากฐานอยู่บน อิทัปปัจจยตา

มันจึงจะสำเร็จได้ตามที่ต้องการ ไม่ว่าดี ไม่ว่าชั่ว และสำหรับการบรรยายในหัวข้อที่ ๒ อิทัปปัจจยตา ในฐานะวิชาหรือศาสตร์ทั้งปวงของโลกนั้น ท่านพุทธทาสภิกขุได้กล่าวเน้นย้ำ ในเรื่องของความหมายของคำว่า ตถตา ซึ่งก็คือวลีที่ว่าอย่างนั้นเอง โดยปรากฏว่ากล่าวซ้ำเป็นจำนวน ๔๔ ครั้ง ซึ่งเมื่อเทียบกับหัวข้ออื่นๆ ทั้ง ๑๓ หัวข้อ พบว่า หัวข้อที่ ๒ นี้ได้กล่าวซ้ำในเรื่องของการอธิบายความหมายมากที่สุด

สรุปได้ว่า จากข้อมูลที่ได้นำเสนอมานั้น จะเห็นว่าท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายเรื่องอิทัปปัจจยตา ในแง่ของวิชาหรือศาสตร์ทั้งปวง ว่าจริงแท้แล้ววิชาหรือศาสตร์ทั้งหลายที่บัญญัติขึ้นนั้นก็คือ อิทัปปัจจยตา นั่นเอง ดังนั้น การรู้ เข้าใจในอิทัปปัจจยตา ก็คือ การรู้ศาสตร์ทั้งหลายเหล่านั้นหรือกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่า การเรียนรู้ศาสตร์ใดๆ ก็ต้องอยู่ภายใต้กฎของอิทัปปัจจยตาทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นในอรรถธรรมทั้งหลาย ศาสตร์ทั้งปวง หรือแม้แต่หลักธรรมคำสอนของศาสนาใดๆ ก็ย่อมอยู่ภายใต้กฎแห่ง อิทัปปัจจยตา ไม่มีกฎใดยิ่งใหญ่ไปกว่ากฎอิทัปปัจจยตา และนอกจากนี้ผู้วิจัยพบว่า ท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายความหมายของคำสำคัญ เช่น อิทัปปัจจยตา และตถตา ไว้ซ้ำๆ กันในหลายๆ ครั้ง เพื่อสร้างความถี่ในกระบวนการรับรู้ให้แก่ผู้ฟัง ให้ได้จดจำและเข้าใจมากยิ่งขึ้น

หัวข้อที่ ๓ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น ตัวเราในทุกความหมาย ทุกอิริยาบถ

ในหัวข้อนี้ท่านพุทธทาสภิกขุ เน้นการอธิบาย คำว่า ตถตา โดยปรากฏว่ามีการกล่าวซ้ำเป็นจำนวน ๓๐ ครั้ง และอธิบายสัมพันธ์ควบคู่ไปกับคำว่า อิทัปปัจจยตา ซึ่งคำว่า อิทัปปัจจยตา ท่านพุทธทาสภิกขุ ก็กล่าวซ้ำเป็นจำนวนถึง ๑๑๑ ครั้ง ซึ่งท่านอธิบายว่า อิทัปปัจจยตา นั่นก็คือตถตา นั่นเอง เพียงแต่เรียกให้สั้นลง และมีความหมายกว้างกว่า ตามที่ท่านพุทธทาสภิกขุ (๒๕๑๖: ๖๕) ที่นี้มาเรียกกันให้สั้น แต่กินความกว้างก็เรียกว่า ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น แล้วก็มี ความหมายประกอบอีก ๒-๓ ได้แก่คำว่า อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น อนัญญุตตา ความไม่เป็นไปโดยประการอื่น โดยทั้ง ๓ คำนี้ มีความหมายเหมือนกัน ขอให้จำไว้ให้ตึกว่า ตถตา ความเป็นอย่างนั้น อวิตถตา ความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น และ อนัญญุตตา จะรวมไว้ในคำๆ เดียวว่า ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น พุทธภาษาสะดวกๆ ของเราก็อ่า มันเป็นอย่างนั้นเอง เมื่อผู้ใดเข้าใจสิ่งทั้งปวงจนมองเห็นว่า มันเป็นอย่างนั้นเอง นั่นแหละ คือความที่รู้จัก ตถตา นั่นแหละคือคนที่รู้จัก ความหมายของคำว่า อิทัปปัจจยตา คนนั้นอาจจะไม่เคยได้ยินภาษาบาลี แต่ในใจเขาได้เห็นแล้วซึ่งบาลีนั้น โดยหมายถึง ตถตา หรือ อิทัปปัจจยตา นั่นเอง

นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังพบว่า คำที่ปรากฏซ้ำในหัวข้อนี้ที่มีจำนวนมากรองลงจาก อิทัปปัจจยตา นั้นคือคำว่า กฎ ซึ่งปรากฏซ้ำจำนวน ๓๖ ครั้ง จากการศึกษาวิเคราะห์พบว่า การที่ท่านพุทธทาสภิกขุ กล่าวคำว่า กฎ ซ้ำกันเป็นจำนวนมากนั้น เนื่องจาก การกล่าวคำว่า กฎ จะมีความสัมพันธ์ควบคู่กับการกล่าวคำว่า อิทัปปัจจยตา เพราะท่านจะกล่าวถึงอิทัปปัจจยตาในแง่ของ กฎ หรือ กฎเกณฑ์ ตลอดทั้งเรื่อง ดังนั้นจึงปรากฏ คำว่า กฎ รวมอยู่ด้วย กับคำว่า อิทัปปัจจยตา ถึงแม้จะไม่ได้กล่าวร่วมกันทุกครั้ง แต่ก็กล่าวถึงทั้งคำว่า กฎ และ อิทัปปัจจยตา ปรากฏร่วมกันเป็นส่วนใหญ่ ไม่เฉพาะแต่ในหัวข้อนี้เท่านั้น ผู้วิจัยยังพบว่าตลอดการบรรยายทั้ง ๑๓ หัวข้อนั้น ก็ปรากฏลักษณะ

เดียวกันนี้ และถ้าจะพิจารณาในแต่ละหัวข้อ ก็ปรากฏความสัมพันธ์ระหว่างคำว่า อิทัปปัจจยตา กับ คำว่า กฏ ปรากฏร่วมกันเป็นส่วนใหญ่เสมอในทุกๆ หัวข้อ ดังข้อมูลที่แสดงความถี่ของการปรากฏซ้ำของวาทกรรม ในตารางที่ ๑

หัวข้อที่ ๔ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น “พระเป็นเจ้า”

สำหรับหัวข้อนี้ พบว่า ความถี่ของการกล่าวซ้ำที่ปรากฏโดดเด่นต่างจากการปรากฏซ้ำของ คำอื่นๆ คือคำว่า อิทัปปัจจยตา และคำว่า กฏ ซึ่งคำว่า อิทัปปัจจยตา ปรากฏซ้ำเป็นจำนวน ๑๕๓ ครั้ง และคำว่า กฏ ปรากฏซ้ำเป็นจำนวน ๑๒๕ ครั้ง ซึ่งเหตุผลหลักนั้นผู้วิจัยได้นำเสนอไว้ใน หัวข้อที่ ๔ ในเรื่องของการปรากฏร่วมกัน และแสดงถึงความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันระหว่างคำ แต่สิ่งที่น่าสังเกตเพิ่มเติมคือ ชื่อของหัวข้อนี้ อิทัปปัจจยตา ในฐานะที่เป็น “พระเป็นเจ้า” ซึ่งจากการศึกษา พบว่า ท่านพุทธทาสภิกขุ อธิบาย อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็น “พระเป็นเจ้า” ด้วยการอธิบายความแตกต่างของคำว่า “พระเป็นเจ้า” หรือ “พระเจ้า” ตามความหมายทั่วไป เปรียบเทียบกับ พระเจ้า หรือพระเป็นเจ้าในความหมายของ อิทัปปัจจยตา โดยใช้วลีเชื่อมว่า ในฐานะเป็น เป็นจำนวนมาก ซึ่งปรากฏซ้ำถึง ๓๒ ครั้ง เฉพาะในหัวข้อนี้ และถ้าเปรียบเทียบกับทุกหัวข้อ ก็พบคำว่า ในฐานะ เป็น ในหัวข้อที่ ๔ นี้ ปรากฏซ้ำมากที่สุดเช่นกัน และตลอดทั้งเนื้อหาที่จะพบการเชื่อมในลักษณะนี้อยู่หลายข้อความ แต่สำหรับในหัวข้อที่ ๔ นี้ผู้วิจัยได้นำบางข้อความมาแสดงไว้เป็นตัวอย่างดังนี้

“... ที่นี้ในวันนี้ จะได้พูดว่า อิทัปปัจจยตา ในฐานะที่เป็นพระเจ้า ขอให้ตั้งใจฟังให้ สำเร็จประโยชน์ สำหรับสิ่งที่เรียกว่า “พระเจ้า” นี่มันเป็นปัญหามาก มากเหลือที่จะนับแต่ แล้วมันก็สรุปได้ว่า ปัญหาทั้งหมดนั้นมันเกิดจากความโง่ ที่ไม่รู้จักพระเจ้า ไม่รู้จักพระเจ้าเอา เสียเลยก็มี รู้จักพระเจ้าอย่างผิดๆ ก็มี หรือบางทีก็แสดงความโง่ออกมาว่า ฉันมีพระเจ้าบ้าง ฉันไม่มีพระเจ้าบ้าง อย่างนั้น อย่างนี้ สำหรับเป็นข้อห่มเถียงกัน แต่ตามความเป็นจริงนั้น สิ่ง ที่เรียกว่า “พระเจ้า” มีได้โดยที่คนเหล่านั้นไม่ต้องรู้สึกได้พระเจ้าที่ว่านี่ก็คืออิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้ๆ จึงเกิดขึ้นอิทัปปัจจยตา ในฐานะที่เป็นกฏนั้นแหละ คือ พระเจ้า...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๙๘)

หัวข้อที่ ๕ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น วิวัฒนาการทุกแขนงของสิ่งมีชีวิต

อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็นวิวัฒนาการทุกแขนงของสิ่งมีชีวิต เป็นหัวข้อที่พุทธทาสภิกขุ บรรยายทบทวนในหัวข้อที่ บรรยายผ่านมาแล้วทั้ง ๔ หัวข้อ เพื่อให้ผู้ฟังได้ทบทวนและเข้าใจในเรื่อง อิทัปปัจจยตาในทุกแง่มุมมากยิ่งขึ้น ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ ตอนเริ่มต้นการบรรยายในหัวข้อนี้ ซึ่งท่าน พุทธทาสภิกขุ (๒๕๑๖: ๑๒๙) ในการบรรยายครั้งที่ ๕ นี้จะได้กล่าวโดยหัวข้อว่า อิทัปปัจจยตา ในฐานะที่เป็นวิวัฒนาการทุกแขนงของสิ่งมีชีวิต ดังที่ท่านทั้งหลายก็ทราบกันอยู่แล้ว ขอให้ท่านทั้งหลายทบทวนไปถึงคำบรรยายครั้งที่แล้วๆ มาด้วยทุกคราวไป เพื่อให้รู้จักสิ่งที่เรียกว่า “อิทัปปัจจยตา” ในทุกแง่มุม

จากการศึกษาในหัวข้อนี้ พบว่า พุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวคำว่า “อิทัปปัจจยตา” เป็นจำนวน ๑๗๐ ครั้ง ซึ่งเป็นจำนวนการปรากฏซ้ำที่ค่อนข้างมาก เพราะในเนื้อหาการบรรยายในหัวข้อนี้มีจำนวนหน้ากระดาษเพียง ๓๑ หน้า นอกจากนี้ผู้วิจัยยังพบว่าทรรณที่ปรากฏซ้ำมีจำนวนมากรองลงมาจากรวบรวมว่า “อิทัปปัจจยตา” นั่นคือ “อย่างนั่นเอง” โดยพบว่ามีวาทะจากการกล่าวซ้ำในจำนวน ๓๙ ครั้ง ในหัวข้อที่ ๕ นี้ และเมื่อพิจารณาจากตัวเลขในตารางที่ ๑ แล้ว ทำให้ทราบว่า ท่านพุทธทาสภิกขุมีกลวิธีในการกล่าวซ้ำวลี “อย่างนั่นเอง” ถึง ๓๙ ครั้งนั้น เนื่องจากท่านพุทธทาสภิกขุมีวัตถุประสงค์ เพื่อให้ผู้ฟังจำคำเหล่านี้ได้ง่ายและรวดเร็วขึ้น ดังที่ท่านพุทธทาสภิกขุ (๒๕๑๖: ๑๓๕) ได้กล่าวว่า เพราะฉะนั้นขอให้ท่านทั้งหลายจำคำเหล่านี้ไว้ให้ดี มันจะช่วยในการที่จะมีสติ ระลึกได้ โดยง่ายทันทั่วทั้งที่ว่า ตถตา ความเป็นอย่างนั่นเอง

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า ในหัวข้อ อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นวิวัฒนาการทุกแขนงของสิ่งมีชีวิต นั้นได้นำองค์ความรู้เดิมจากหัวข้อการบรรยาย หัวข้อที่ ๑ ถึง หัวข้อที่ ๔ มาเป็นฐานในการทำความเข้าใจในหัวข้อที่ ๕ ซึ่งเป็นลักษณะกล่าวถึง อิทัปปัจจยตาในทุกแง่มุมที่ได้กล่าวผ่านมาในหัวข้อที่ ๑ ถึง หัวข้อที่ ๔ และเพิ่มเติมในเรื่องของวิวัฒนาการ เช่น วิวัฒนาการทางด้านวัตถุ ทางกาย ทางจิต หรือทางสติปัญญา ซึ่งพุทธทาสภิกขุ (๒๕๑๖: ๑๕๓) ได้เน้นย้ำในข้อความบางตอนว่า ฉะนั้นขอให้ถือว่าอิทัปปัจจยตาเป็นทั้งหมดของสิ่งที่เรียกว่าวิวัฒนาการ วิวัฒนาการทางวัตถุ ทางกายก็ดี ทางจิตก็ดี ทางสติปัญญาก็ดี ล้วนแต่เป็น อิทัปปัจจยตา ที่เรียกว่า “ความเป็นอย่างนั่นเอง” ไม่มีอะไรที่จะวิเศษวิโส ไม่มีอะไรที่จะควรยึดมั่นถือมั่นคือ เป็นอย่างนั่นเอง-อย่างนั่นเอง

หัวข้อที่ ๖ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น ธรรมทั้งปวงหรือทุกสิ่งรอบตัวเรา

สำหรับการบรรยายในหัวข้อที่ ๖ นี้ เป็นลักษณะการบรรยายต่อเนื่องจากการบรรยายในหัวข้อที่ ๑-๕ เนื่องจากท่านได้บอกวัตถุประสงค์ของการบรรยายไว้ตั้งแต่ตอนเริ่มต้นการบรรยาย โดยท่านพุทธทาสภิกขุ (๒๕๑๖: ๑๖๐) กล่าวว่า การบรรยายเรื่องอิทัปปัจจยตา ในอันดับที่ ๖ นี้ จะได้กล่าวโดยหัวข้อว่าอิทัปปัจจยตา ในฐานะธรรมทั้งปวงหรือทุกสิ่งรอบตัวเรา ดังที่ท่านทั้งหลายก็ทราบกันอยู่เป็นอย่างดีแล้ว เกี่ยวกับเรื่องนี้อยากจะชักชวนความเข้าใจกันทุกๆ คราวที่มีการบรรยายนี้ว่า อาตมามีความประสงค์อย่างสิ่งที่จะให้พวกเราพุทธบริษัททั้งหมด คำนึงเกี่ยวกับคำว่า “อิทัปปัจจยตา” โดยเหตุที่ว่าเป็นคำสำคัญที่สุดในพระพุทธศาสนา ในฐานะที่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา แต่แล้วกลับไม่มีใครเอามาพูด ไม่มีใครได้ยิน จมหายเสียอยู่ในพระไตรปิฎกอย่างเป็นที่น่าสลดสังเวช จึงขอชักชวนท่านทั้งหลายให้ร่วมมือกัน ทำให้อิทัปปัจจยตาออกมาสู่การพูดจา เป็นประจำวันของพวกเรา แม้ว่าจะยากลำบากบ้างแต่ก็ไม่เหลือวิสัย ถ้าเอามาพูดกันอยู่บ่อยๆ ก็ย่อมจะได้ยินได้ฟังจนเป็นคำธรรมดา แล้วก็จะเข้าใจกันได้ง่ายในที่สุด

เมื่อพิจารณาจากตารางที่ความถี่ของวาทกรรมที่ปรากฏซ้ำในหัวข้อที่ ๖ พบว่า การปรากฏซ้ำในแต่ละคำนั้นมี การกระจายปรากฏซ้ำมีจำนวนที่ไม่ต่างกันมากนัก ยกเว้นคำว่า “อิทัปปัจจยตา” ซึ่งปรากฏเป็นจำนวนมากกว่าคำอื่นๆ ในทุกหัวข้ออยู่แล้ว (ดังตัวเลขในตารางที่)

หัวข้อที่ ๗ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น พระรัตนตรัยและไตรสิกขา

หัวข้อการบรรยายนี้ท่านพุทธทาสภิกขุ ยังคงเน้นคำว่า อิทัปปัจจยตา เหมือนดังเช่นหัวข้ออื่นๆ โดยปรากฏการกล่าวซ้ำคำว่า อิทัปปัจจยตา เป็นจำนวน ๑๓๘ ครั้ง และเน้นคำว่า กฏ พบว่า ปรากฏซ้ำจำนวน ๔๐ ครั้ง แต่สิ่งที่น่าสังเกตคือ ตัวเลขที่ปรากฏจากตารางที่ความถี่ของการปรากฏซ้ำของคำอื่นๆ มีอัตราความถี่ลดลง เช่น คำว่า ปฏิจจนูปบาท พบการปรากฏซ้ำจำนวน ๒ ครั้ง และคำว่า หัวใจของพุทธศาสนา พบว่าปรากฏซ้ำจำนวน ๒ ครั้ง เช่นเดียวกัน ส่วนคำอื่นๆ ก็มีอัตราลดลงดังแสดงในตารางที่ ๑ จากข้อสังเกตนี้ นำสู่การศึกษาวิเคราะห์ พบว่า เนื่องจากหัวข้อที่ ๗ นี้ บรรยายเกี่ยวกับ อิทัปปัจจยตาในฐานะพระรัตนตรัยและไตรสิกขา ท่านพุทธทาสภิกขุ จะทำความเข้าใจในประเด็นหลักนี้เป็นส่วนมาก และอีกเหตุผลหนึ่งของการกล่าวคำที่ปรากฏซ้ำเหล่านั้นมีความถี่ลดลงคือ ท่านได้กล่าวคำสำคัญเหล่านั้นไว้มากแล้วในหัวข้อการบรรยายข้างต้น ดังนั้น หัวข้อนี้ท่านจึงกล่าวถึงอิทัปปัจจยตาในฐานะพระรัตนตรัยและไตรสิกขา ให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นดังที่ท่านพุทธทาสภิกขุ (๒๕๑๖: ๑๙๖-๑๙๗) ได้กล่าวไว้ว่า ตามหัวข้อนี้ คงจะมีท่านทั้งหลายมากคนด้วยกันเกิดความฉงนว่า พระรัตนตรัยและไตรสิกขาจะตั้งอยู่ในฐานะเป็นอิทัปปัจจยตาได้อย่างไร นี่แหละคือสิ่งที่จะต้องทำความเข้าใจกันต่อไปอีก ให้มากให้ลึกยิ่งขึ้นไปอีก จนกระทั่งเห็นว่าแม้แต่สิ่งที่เรียกว่าพระรัตนตรัยและไตรสิกขา ก็ยังไม่พ้นไปจากความเป็น อิทัปปัจจยตา อยู่นั่นเอง ซึ่งแม้ว่าในการรับรู้ของพุทธศาสนิกชน จะเชื่อว่าพระรัตนตรัยและไตรสิกขา จะเป็นสิ่งสูงสุด แต่ท่านก็เน้นย้ำให้ผู้ฟังได้เข้าใจในใหม่ว่า แม้แต่สิ่งที่อยู่สูงสุดนี้ก็อยู่ภายใต้กฎแห่งอิทัปปัจจยตา ดังความถี่ของการกล่าวซ้ำในตารางที่

หัวข้อที่ ๘ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น สิ่งต่อรองเพื่อทำความเข้าใจระหว่างศาสนา

ลักษณะของการปรากฏซ้ำของวาทกรรมในหัวข้อที่ ๘ นี้ คล้ายกับหัวข้อที่ ๗ นั่นคือ ท่านพุทธทาสภิกขุ กล่าวเน้นย้ำ คำว่า อิทัปปัจจยตาและคำว่า กฏ โดยที่พบว่ามีการปรากฏซ้ำในจำนวนที่มากกว่าคำอื่นๆ อย่างเห็นได้ชัด นั่นคือคำว่า อิทัปปัจจยตา พบการปรากฏซ้ำจำนวน ๑๓๐ ครั้ง และคำว่า กฏ พบการปรากฏซ้ำจำนวน ๓๒ ครั้ง ส่วนวาทกรรมหรือคำอื่นๆ มีอัตราความถี่ลดลง แต่มีความแตกต่างจากหัวข้ออื่นคือ ไม่พบคำว่าปฏิจจนูปบาทของวาทกรรมในหัวข้อนี้เลย โดยจากการศึกษาพบว่า ท่านพุทธทาสภิกขุ มุ่งเน้นอธิบายเรื่องอิทัปปัจจยตาเป็นหลัก ซึ่งจากตารางที่ ๑ ที่ปรากฏวาทกรรมซ้ำ มีตัวเลขความถี่บ่งบอกถึงการเน้นย้ำคำต่างๆ มากน้อยแตกต่างกัน จึงทำให้พบว่าถึงแม้ในหัวข้อที่ ๘ นี้ ไม่ปรากฏการกล่าวซ้ำคำว่า ปฏิจจนูปบาท แต่ก็พบในหัวข้อถัดไป คือหัวข้อที่ ๙ เรื่อง อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็นสิ่งที่ฆราวาสต้องเรียนรู้และปฏิบัติ โดยพบการปรากฏซ้ำเป็นจำนวน ๓๗ ครั้ง ซึ่งมากเป็นลำดับที่ ๒ รองจากหัวข้อที่ ๑๓ อิทัปปัจจยตา ในฐานะที่เป็นปฏิจจนูปบาทต่างๆ แบบ

ดังนั้นสรุปได้ว่า อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นสิ่งต่อรองระหว่างศาสนา นั้นเป็นเรื่องของการทบทวนความมุ่งหมายของอิทัปปัจจยตา ในแง่มุมของเรื่องศาสนาต่างๆ ทั้ง ๑๒ ศาสนา เพื่อหาจุดร่วมระหว่างศาสนา เพราะแต่ละศาสนามีสิ่งที่เหมือนกันคือ สอนให้บุคคลประพฤติดี ละเว้นความชั่ว ดังอิทัปปัจจยตา คือสิ่งที่พหุดี เพราะอิทัปปัจจยตา มีความเป็นกลาง เป็นมัชฌิมา

ดังที่ท่านพุทธทาสภิกขุ (๒๕๑๖: ๒๕๗-๒๕๘) กล่าวว่า เราจะต้องตอรองกันตามหัวข้อของเราที่พูดกันในวันนี้ ว่าถ้าจะมีการตอรองในระหว่างศาสนา จะใช้อะไรเป็นเดิมพันสำหรับการตอรอง ให้มันพูดกันรู้เรื่อง อาตมาเห็นว่าไม่มีอะไรดีกว่าหลักธรรมเรื่องอิทัปปัจจยตา โดยหวังว่าจะไม่มีใครต้านได้ หวังว่าทุกคนพอจะยอมรับได้ถ้าทำความเข้าใจกันให้ถูกต้อง ความมุ่งหมายในการตอรองนี้เราเอาแต่เพียงว่าให้เจ้าหน้าที่ของทุกศาสนายอมรับว่า ความมุ่งหมายหรือใจความสำคัญของศาสนา ทุกศาสนานั้นมันตรงกัน ตรงกันคือว่าให้ทำลายความเห็นแก่ตัว พอไปดูกันในแง่นี้ จะเห็นจริงว่าทุกศาสนามันสอนให้ละกิเลส ให้ทำลายความเห็นแก่ตัว แต่วิธีการมันต่างกัน อันหนึ่งถือดาบ อันหนึ่งมีแต่ปากพูด หรือว่าอันหนึ่งมีแต่พิธีรีตอง อันหนึ่งมีการชี้แจงกันด้วยสติปัญญา มันแล้วแต่สถานะ เหตุการณ์ เวลา สถานการณ์ ยุคสมัย แต่แล้วเขาก็มุ่งหมายโดยบริสุทธิ์ใจว่า ให้ทำลายความเห็นแก่ตัว

หัวข้อที่ ๙ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น สิ่งที่ฆราวาสต้องเรียนรู้และปฏิบัติ

สำหรับหัวข้อที่ ๙ นี้ พบวาทกรรมที่ปรากฏซ้ำมีความแตกต่างกันอย่างชัดเจน คือ พบการปรากฏซ้ำของคำว่า อิทัปปัจจยตา เป็นจำนวน ๑๖๙ ครั้ง รองลงมาคือ คำว่า ปฏิจจสมุปบาท พบการปรากฏซ้ำจำนวน ๓๗ ครั้ง แต่ไม่พบการปรากฏซ้ำของคำว่า ตถตา ท่านพุทธทาสภิกขุก็กล่าวซ้ำคำว่า อย่างนั้นเอง จำนวน ๒ ครั้ง โดยคำว่าอย่างนั้นเอง เป็นความหมายของคำว่า ตถตา จากปรากฏการณ์นี้ทำให้สรุปได้ว่า การกล่าวคำหลักหรือการกล่าวความหมายของคำหลัก ก็เหมือนกับกล่าวคำว่า อิทัปปัจจยตา เพราะท่านได้ชี้แจงไว้แล้วว่าคำเหล่านี้คือสิ่งเดียวกันกับคำว่า อิทัปปัจจยตา ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

หัวข้อที่ ๑๐ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น กฎเหนือกฎทั้งปวง

หัวข้อที่ ๑๐ นี้พบการปรากฏซ้ำของคำว่า อิทัปปัจจยตา เป็นจำนวนมากที่สุดถึง ๒๓๑ ครั้ง และพบการปรากฏซ้ำของคำว่า กฎ มากที่สุดเช่นเดียวกัน คือ พบการปรากฏซ้ำจำนวน ๒๘๗ ครั้ง เมื่อเปรียบเทียบกับในแต่ละหัวข้อ ดังที่ผู้วิจัยได้นำเสนอแล้วเรื่องความสัมพันธ์ของการเกิดร่วมกันของคำว่า อิทัปปัจจยตา และคำว่า กฎ จึงทำให้ความถี่ของการปรากฏซ้ำมากกว่าคำอื่นๆ และในหัวข้อที่ ๑๐ นี้ ท่านพุทธทาสภิกขุบรรยายในประเด็นอิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นกฎเหนือกฎทั้งปวงด้วย จึงเป็นเรื่องปกติที่จะพบการเน้นย้ำคำสองคำนี้เป็นจำนวนมาก

หัวข้อที่ ๑๑ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น กฎแห่งกรรม กรรม ในกัมมัคชัย และหัวข้อที่ ๑๒ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น กฎแห่งกรรม กรรมและกัมมัคชัย (ต่อ)

ทั้ง ๒ หัวข้อนี้เป็นเรื่องเดียวกันแต่เนื่องจากมีเนื้อหาขนาดยาว จึงแบ่งเป็น ๒ หัวข้อ พบว่าการกล่าวคำที่ปรากฏซ้ำน้อยที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับในแต่ละหัวข้อ ตัวอย่างเช่น วาทกรรมที่ปรากฏซ้ำจากตารางที่ ๑ คำว่า อิทัปปัจจยตา ในหัวข้อที่ ๑๑ พบเพียง ๓๖ ครั้งและหัวข้อที่ ๑๒ พบ ๔๘ ครั้ง ถึงแม้ว่า ๒ หัวข้อรวมกันก็จะได้เท่ากับ ๘๔ ก็ยังน้อยกว่าหัวข้ออื่นๆ

จากการศึกษาทำให้พบว่า สาเหตุของการกล่าวซ้ำในคำต่างๆลดลงนั้น เป็นเพราะในหัวข้อก่อนหน้านี้ ตั้งแต่หัวข้อที่ ๑ ถึงหัวข้อที่ ๑๓ ได้กล่าวคำว่า อิทัปปัจจยตา มาเป็นจำนวนมาก สำหรับในหัวข้อนี้ท่านพุทธทาสภิกขุ มีความมุ่งหมายให้พุทธศาสนิกชนเข้าใจในเนื้อหาหลักเป็นประเด็นสำคัญแทน สำหรับวาทกรรมอื่นๆก็มีอัตราความถี่ลดลงมากเช่นเดียวกัน แต่วาทกรรมที่ท่านพุทธทาสภิกขุไม่กล่าวซ้ำในหัวข้อ ๑๑ และ ๑๒ คือคำว่า ตถตา และอย่างนั้นเอง เหตุผลนั้นก็คล้ายกับคำว่า อิทัปปัจจยตา เพราะได้กล่าวมาข้างต้นจำนวนมากแล้ว

หัวข้อที่ ๑๓ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น ปฏิจจนูปบาทต่างๆแบบ

หัวข้อนี้ คือ หัวข้อสุดท้ายของการบรรยายเรื่องอิทัปปัจจยตา และมีจำนวนเนื้อหาบรรยายมากกว่าหัวข้ออื่นๆ ดังนั้นการปรากฏซ้ำของวาทกรรมจึงมีความถี่เพิ่มขึ้นจากหัวข้อที่ ๑๑ และ ๑๒ อย่างเห็นได้ชัดโดยพบการปรากฏซ้ำของคำว่า อิทัปปัจจยตา จำนวน ๑๗๐ ครั้ง พบการปรากฏซ้ำของคำว่า ปฏิจจนูปบาท จำนวน ๑๖๖ ครั้ง และพบการปรากฏซ้ำของคำว่า กฎ จำนวน ๗๑ ครั้ง ข้อสังเกตที่แตกต่างจากหัวข้ออื่นๆ อยู่ที่ว่า การปรากฏซ้ำของคำว่า ปฏิจจนูปบาท เพราะเป็นการปรากฏซ้ำเป็นจำนวนมากที่สุด เมื่อเปรียบกันในแต่ละหัวข้อเหตุผลก็เนื่องมาจาก หัวข้อนี้เป็นการบรรยายถึง อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นปฏิจจนูปบาทต่างๆแบบ ดังนั้นท่านพุทธทาสภิกขุจะกล่าวถึงปฏิจจนูปบาทเป็นจำนวนมาก เช่น ปฏิจจนูปบาทในรูปอริยสัจจ์ ปฏิจจนูปบาทแบบที่ทำให้เกิดทุกข์ ปฏิจจนูปบาทแบบที่ไม่เกี่ยวกับความทุกข์ และ ปฏิจจนูปบาทแบบที่ควบคู่กันทั้งดีและชั่ว

สรุปได้ว่า การบรรยายในหัวข้อที่ ๑๓ นี้ เป็นลักษณะการสรุปเรื่องอิทัปปัจจยตาในภาพรวมทั้งหมด จึงได้มีการบรรยายเนื้อหายาวกว่าหัวข้ออื่นๆ เพราะต้องกล่าวถึงอิทัปปัจจยตาในทุกแง่มุม และกล่าวถึงอิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นปฏิจจนูปบาท ๔ แบบ ซึ่งท่านก็ได้กล่าวเกี่ยวกับการบรรยายในหัวข้อที่ ๑๓ นี้ว่า “การบรรยายในครั้งนี้ เป็นครั้งสุดท้ายของเรื่อง อิทัปปัจจยตา ดังนั้นมันจึงเป็นเสมือนการสรุปรวมความเรื่อง อิทัปปัจจยตา อยู่ในตัว” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๔๕๘)

โครงสร้างของชื่อหัวข้อย่อยในเรื่องอิทัปปัจจยตานี้มีองค์ประกอบทางภาษา ๓ ส่วน ดังนี้คือ

ส่วนที่ ๑		ส่วนที่ ๒		ส่วนที่ ๓
อิทัปปัจจยตา	+	ในฐานะเป็น	+	ชื่อเรื่อง

ผลการวิเคราะห์ชื่อหัวข้อย่อยทั้ง ๑๓ หัวข้อ พบว่า การตั้งชื่อหัวข้อบรรยายธรรมของท่านพุทธทาสภิกขุมีองค์ประกอบ ๓ ส่วนได้แก่

ส่วนที่ ๑ ใช้คำว่า “อิทัปปัจจยตา” เพื่อเน้นย้ำความหมายและความสำคัญของหัวข้อบรรยายธรรมแต่ละประเด็นให้หนักแน่นในทุกๆ หัวข้อ ว่าทุกสิ่งทุกอย่างที่จะกล่าวต่อไปนั้นจะกล่าวถึงในฐานะที่เป็น อิทัปปัจจยตาหรือ อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นสิ่งต่างๆที่จะกล่าวถึงในแต่ละเรื่อง ทั้งนี้ท่านพุทธทาสภิกขุได้กล่าวอยู่เสมอว่า ทุกสิ่งทุกอย่างในสากลโลกหรือในจักรวาลภพนี้หรือจักรวาลภพไหนๆ ก็อยู่ภายใต้กฎอิทัปปัจจยตาทั้งสิ้น

ส่วนที่ ๒ ใช้คำว่า “ในฐานะเป็น” เพื่อเชื่อมโยงส่วนที่ ๑ คือ อิทัปปัจจยตา ให้สัมพันธ์กับชื่อเรื่องที่แตกต่างกันในแต่ละประเด็น

ส่วนที่ ๓ ได้แก่ชื่อเรื่อง เพื่อบอกให้ทราบว่าใจความสำคัญของเรื่องในแต่ละประเด็นเกี่ยวกับอะไร

ผลการวิเคราะห์กลวิธีการตั้งชื่อเรื่องในหัวข้อย่อย

ผลการวิเคราะห์การตั้งชื่อเรื่องในหัวข้อย่อยในเรื่องอิทัปปัจจยตา พบกลวิธีการตั้งชื่อเรื่อง ๖ วิธี ดังต่อไปนี้

วิธีที่ ๑ การตั้งชื่อเรื่องแบบเจาะจงกลุ่มเป้าหมาย

การตั้งชื่อเรื่องแบบเจาะจงกลุ่มเป้าหมาย เป็นการตั้งชื่อเรื่องที่เจาะจงกลุ่มเป้าหมายเพื่อการเผยแพร่ธรรมะเจาะจงชัดเจนทำให้สามารถโน้มน้าวใจกลุ่มเป้าหมายนั้นได้ดี ซึ่งการตั้งชื่อลักษณะนี้สอดคล้องกับหลักทางจิตวิทยาที่ว่า มนุษย์มักจะสนใจในเรื่องของตนเองมากกว่าคนอื่น ตามหลักความต้องการของมนุษย์ในขั้นสนองความต้องการส่วนตน (Self-Esteem) เพื่อที่จะสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้เกิดการยอมรับทั้งในระดับบุคคลและระดับสังคม (Maslow, 1998 อ้างถึงใน Ivancevich and Matteson, 2002: 151-152) ดังนั้นหัวข้อการบรรยายธรรมเรื่องใดที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับตนเองก็必将มีความสนใจใคร่รู้และให้เวลากับเรื่องดังกล่าวเป็นพิเศษ และหัวข้อที่ปรากฏในเรื่อง อิทัปปัจจยตาที่มีลักษณะเจาะจงกลุ่มเป้าหมาย ได้แก่ หัวข้อที่ ๓ อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็น ตัวเราในทุกความหมายทุกอิริยาบถ หัวข้อที่ ๖ อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นธรรมหรือสิ่งทั้งปวงรอบตัวเรา และหัวข้อที่ ๙ อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นสิ่งที่ฆราวาสต้องเรียนรู้และปฏิบัติ

วิธีที่ ๒ การตั้งชื่อแบบเจาะจงเนื้อหาที่จะสอน

การตั้งชื่อแบบเจาะจงเนื้อหาที่จะสอน เป็นการตั้งชื่อเรื่องที่บอกไว้เลยในหัวข้อว่าเนื้อหาที่จะสอนนั้นคือเรื่องอะไร ทั้งนี้เพื่อเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้มีการเตรียมพร้อมในการเรียนรู้และได้มีเวลาทบทวนความรู้เดิมที่มีอยู่แล้วซึ่งมีความสัมพันธ์กับเรื่องที่จะเรียนรู้ และการตั้งชื่อเรื่องในลักษณะนี้เป็นการตั้งชื่อเรื่องที่บอกชื่อแบบตรงไปตรงมา ชัดเจนในประเด็นที่จะสอน ไม่ต้องให้ผู้เรียนตีความ ป้องกันความคลาดเคลื่อนในเรื่องของความหมายที่ต้องการจะสื่อ สำหรับหัวข้อที่

ปรากฏในเรื่องอิทัปปัจจยตาที่มีลักษณะเจาะจงเนื้อหาที่สอนนั้น ได้แก่ หัวข้อที่ ๗ อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็นพระรัตนตรัยและไตรสิกขา หัวข้อที่ ๑๑ อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นกฎแห่งกรรม กรรม และกัมมัมกัซหวัชชิตี ๑๒ อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็น กฎแห่งกรรม (ต่อ) และหัวข้อที่ ๑๓ อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นปฏิจาสมุปบาทต่างๆ แบบ

วิธีที่ ๓ การตั้งชื่อแบบเจาะจงวิธีการสอน

การตั้งชื่อแบบเจาะจงวิธีการสอน เป็นการตั้งชื่อโดยมีจุดหมายที่เฉพาะเจาะจงที่จะให้ผู้เรียนบรรลุผลสำเร็จในการเรียนรู้ในเรื่องนั้นๆ ซึ่งวิธีตั้งชื่อในลักษณะนี้เป็นเครื่องมือที่จะช่วยให้ผู้เรียนหรือผู้ฟัง เกิดกระบวนการเรียนรู้ตามได้รวดเร็วขึ้น ทำความเข้าใจได้ง่าย และในเรื่องอิทัปปัจจยตานี้ พบหัวข้อย่อยที่มีการตั้งชื่อในลักษณะนี้คือ หัวข้อที่ ๘ อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นสิ่งที่ตรงเพื่อทำความเข้าใจระหว่างศาสนา จะเห็นว่าท่านพุทธทาส ใช้อิทัปปัจจยตาเป็นเครื่องมือในการอธิบายความสัมพันธ์หรือความเกี่ยวเนื่องกันของศาสนาแต่ละศาสนา ท่านใช้คำว่า “ตรง” ซึ่งคำว่า ตรงนี้เองที่เป็นวิธีการ ที่เฉพาะเจาะจงสำหรับการอธิบายในหัวข้อที่เกี่ยวกับการทำความเข้าใจระหว่างศาสนา

วิธีที่ ๔ การตั้งชื่อแบบการใช้อุปมาโวหาร

การตั้งชื่อแบบการใช้อุปมาโวหาร เป็นการตั้งชื่อในลักษณะการเปรียบเทียบเพื่อให้เห็นภาพหรือเกิดความรู้สึกชัดเจนจึงต้องนำสิ่งอื่นที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันมาช่วยอธิบายซึ่งในเรื่องอิทัปปัจจยตานี้ พุทธทาสภิกขุใช้กลวิธีนี้ตั้งชื่อหัวข้อย่อยที่ ๔ อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็น พระเป็นเจ้า จะเห็นได้ว่าท่านใช้คำว่า “พระเป็นเจ้า” มาเปรียบเทียบกับอิทัปปัจจยตา ท่านได้อธิบายไว้ว่า พระเป็นเจ้าที่แท้จริงของพุทธศาสนิกชนนั้นคืออิทัปปัจจยตา ไม่ใช่ พระเป็นเจ้าหรือพระเจ้าอย่างที่น่าเอามาพูดกัน ดังมีคำกล่าวของท่านว่า

“...ทีนี้ในวันนี้ จะได้พูดว่า อิทัปปัจจยตา ในฐานะที่เป็นพระเจ้า ขอให้ตั้งใจฟังให้สำเร็จประโยชน์ สำหรับสิ่งที่เรียกว่า “พระเจ้านี้” มันเป็นปัญหามาก มากเหลือที่จะนับแต่แล้วมันก็สรุปได้ว่า ปัญหาทั้งหมดนั้น มันเกิดมาจากความโง่ที่ไม่รู้จักพระเจ้า ไม่รู้จักพระเจ้าเอาเสียเลยก็มี รู้จักพระเจ้าอย่างผิดๆก็มี หรือบางทีก็แสดงความโง่ออกมาว่า ฉันมีพระเจ้าบ้าง ฉันไม่มีพระเจ้าบ้าง อย่างนั้น อย่างนี้ สำหรับเป็นข้อทู่เถียงกัน แต่ความเป็นจริงนั้น สิ่งที่เราเรียกว่า “พระเจ้า” มีได้โดยคนไม่ต้องรู้สึกก็ได้ พระเจ้าที่ว่ำนี้อคือ อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น อิทัปปัจจยตาที่เป็นกฎนั้นแหละ คือ พระเจ้าขอให้ตั้งใจสังเกตศึกษาให้ดีๆ ให้รู้จักสิ่งที่มันมีอยู่จริง โดยไม่ต้องเถียงกัน...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๙๘)

วิธีที่ ๕ การตั้งชื่อแบบเสนอแนวคิดสำคัญ

การตั้งชื่อแบบเสนอแนวคิดสำคัญนี้ เป็นการตั้งชื่อเพื่อบอกแนวคิดของผู้พูด ว่ามีความคิดเห็นอย่างไรต่อเรื่องนั้นๆ ดังในเรื่องอิทัปปัจจยตา นี้ พุทธทาสภิกขุใช้กลวิธีนี้ในการตั้งชื่อในหัวข้อที่ ๑ อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นพุทธวจนะที่ถูกมองข้าม จะเห็นได้ว่าในวลี “พุทธวจนะที่ถูกมองข้าม” ท่านพุทธทาสนำเสนอแนวคิดที่ว่า คำสั่งสอนของพระพุทธองค์นั้นถูกมองข้ามไป ทั้งที่เป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด มีประโยชน์ที่สุด แต่คนกลับมองข้ามไป ไม่ได้ให้ความสำคัญ ดังคำที่ท่านกล่าวไว้ในเรื่องอิทัปปัจจยตาว่า “เรื่องอิทัปปัจจยตา นี้ กล่าวได้ว่าเป็นเรื่อง หัวใจของพุทธศาสนาที่สุด แต่ก็ถูกมองข้ามเสียที่สุด รวากะว่าไม่สำคัญ หรือไม่ได้มีอยู่ในพระบาลี ทั้งนี้สังเกตเห็นได้ว่า เป็นด้วยเหตุ ๒ ประการคือ เข้าใจได้ลำบาก นี้อย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่ง มักถูกห้ามกันเสียว่า อย่าไปศึกษาเลย สูงเกินไป เช่นเดียวกับเรื่องสุญญตา แต่โดยที่แท้แล้ว เป็นเรื่องที่มีอยู่ในชีวิตประจำวันของ คนทุกคน...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: [๒๗]) จากคำกล่าวของท่านจะพบว่า มีการเสนอแนวคิด เรื่องพุทธวจนะที่ถูกมองข้ามอย่างชัดเจน แนวคิดสำคัญที่ท่านนำเสนอคือ เรื่องอิทัปปัจจยตาเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ควรที่จะต้องศึกษากันให้มาก และให้ความสำคัญที่สุด

วิธีที่ ๖ การตั้งชื่อแบบบ่งบอกลักษณะหรืออธิบายสถานภาพ

การตั้งชื่อแบบบ่งบอกลักษณะหรืออธิบายสถานภาพ เป็นการตั้งชื่อเพื่ออธิบายลักษณะหรือสถานภาพของสิ่งที่จะกล่าวถึง ซึ่งในเรื่องอิทัปปัจจยตา ท่านพุทธทาสมีเทคนิคกลวิธีการตั้งชื่อในลักษณะนี้ปรากฏอยู่ในหัวข้อที่ ๒ อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็น วิชาหรือศาสตร์ทั้งปวงของโลก และหัวข้อที่ ๕ อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นวิวัฒนาการทุกแขนงแห่งชีวิต ทั้ง ๒ หัวข้อนี้ พุทธทาสภิกขุบรรยายถึงลักษณะวิชาหรือศาสตร์ทั้งปวงในโลกนี้ไม่มีอะไรที่อยู่นอกเหนือไปจากเรื่อง อิทัปปัจจยตา โดยท่านอธิบายถึงสภาพความเป็นจริงที่มีอยู่ และอธิบายกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่พัฒนาไปหรือวิวัฒนาการไปของทุกๆศาสตร์ทุกๆแขนง ตามสภาพความเป็นจริงแห่งอิทัปปัจจยตา

ดังนั้นสรุปได้ว่า กลวิธีการตั้งชื่อในหัวข้อย่อยทั้ง ๑๓ หัวข้อดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นนี้มีวิธีการตั้งชื่อแตกต่างกันไปดังผลการวิเคราะห์ที่นำเสนอ แต่หากมองโดยภาพรวมของหัวข้อย่อยทั้งหมด ผู้วิจัยพบว่า ลักษณะการตั้งชื่อที่มีส่วนประกอบ ๓ ส่วน คือ ส่วนที่ ๑ อิทัปปัจจยตา ส่วนที่ ๒ ในฐานะเป็น และส่วนที่ ๓ ชื่อของหัวข้อย่อยแต่ละหัวข้อ ทั้งหมดนี้ เป็นการตั้งชื่อในลักษณะวิธีการเปรียบเทียบแฝงอยู่ทุกหัวข้อ อธิบายได้ตรงคำเชื่อมที่ว่า “ในฐานะเป็น” ซึ่งแสดงถึงการเปรียบอิทัปปัจจยตากับสิ่งอื่นๆทุกสิ่งที่น่าสนใจมากแล้ว ดังนั้นกลวิธีการสร้างสิ่งเปรียบเทียบนี้ จะทำให้ผู้ฟังเข้าใจความหมายของอิทัปปัจจยตาได้ดีและลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น เพราะไม่ว่าจะกล่าวถึงสิ่งใดก็จะทำให้ผู้ฟัง ผู้อ่านหรือผู้เรียนได้นึกถึงอิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นสิ่งนั้นๆได้อยู่ตลอดเวลา

๒. การนำเรื่อง ก่อนการขยายความ พุทธทาสภิกขุมีกลวิธีการเกริ่นนำ (Aperture) ที่หลากหลาย ในที่นี้ผู้วิจัยใช้คำว่า การนำเรื่อง เพราะเป็นข้อความที่กล่าวเป็นส่วนนำก่อนการขยายความ ซึ่งพบว่ามีกลวิธีที่หลากหลาย ตลอดการบรรยายของท่านพุทธทาสภิกขุ ส่วนใหญ่ท่านจะเกริ่นนำด้วยข้อความ หรือ ประโยค ก่อนที่จะมีการขยายความ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“...คำว่า อิทัปปัจจยตา มีความหมายกว้างทั่วไป จะใช้กับรูปธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในกรณีใดกรณีหนึ่ง ก็ยังได้ เป็นกฎวิทยาศาสตร์ทั่วไปก็ได้ ส่วนปฏิจจสมุปบาทนั้นมุ่งหมายใช้เฉพาะเรื่องเกิดทุกข์ และดับทุกข์โดยตรง ในพระพุทธานุศาสนานี้ แต่ถึงอย่างนั้นใจความสำคัญก็คงมีอย่างเดียวกัน คือแสดงถึง กระแสแห่งปัจจัย และสิ่งที่เกิดตามปัจจัย เป็นสายยืดยาวไปเท่านั้น ถ้าเป็นเรื่องทุกข์โดยตรงก็เรียกเต็มว่า อิทัปปัจจยตาปฏิจจสมุปบาท ซึ่งอยู่ในรูปพุทธภาษิต แต่เราไม่ค่อยนิยมเรียกเพราะยาวเกินไป เรียกปฏิจจสมุปบาทสั้นๆ...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: [๒๕])

จากตัวอย่างข้างต้น จะเห็นว่า พุทธทาสภิกขุ ใช้คำว่า “อิทัปปัจจยตา” กล่าวขึ้นต้นในการนำเรื่อง ก่อนการขยายความถึงความหมาย และความสำคัญเป็นลำดับถัดไป นอกจากนี้ยังมีการนำเรื่องในรูปแบบอื่นๆ ดังต่อไปนี้

๒.๑ การนำเรื่องโดยเสนอแก่นความ เป็นการเข้าสู่สาระสำคัญของวาทกรรมเลย โดยไม่มีการเกริ่นนำ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“...เราก็เปรียบเทียบกันดูซิว่า มันเป็นหัวใจอย่างไร? เป็นหัวใจมากน้อยกว่ากันอย่างไร? ถ้าไปพูดถึงเรื่องว่าอย่าทำบาป ก็มีเรื่องมาก, ทำแต่บุญก็มีเรื่องมาก, ทำจิตใจให้สะอาดบริสุทธิ์ ก็ยังมีวิธีมาก มีเรื่องมากที่นี้พูดว่าให้รู้จักอิทัปปัจจยตา คือเห็นว่าเพราะมีสิ่งนี้ๆเป็นปัจจัยสิ่งนี้ๆ จึงเกิดขึ้น นี่เป็นหัวใจกว่า เพราะว่าถ้ารู้อันนี้แล้ว มันมีความรู้สึกที่เป็นไปเองในตัวเอง มันทำบาปไม่ได้ ถ้าคนเห็น อิทัปปัจจยตา แล้วทำบาปไม่ได้ ทำบุญก็เป็นบุญอยู่ในตัวโดยไม่ต้องทำและจิตบริสุทธิ์อยู่ในตัวมันเองเมื่อเห็นอิทัปปัจจยตา...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๑๑)

จากตัวอย่างข้างต้นนี้ จะพบว่า มีการนำเรื่องโดยเสนอแก่นความ นั่นคือความหมายของอิทัปปัจจยตา ที่กล่าวว่า “เพราะมีสิ่งนี้ๆเป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆจึงเกิดขึ้น” เนื่องจากเป็นประเด็นสำคัญที่ท่านใช้กล่าวตลอดทั้งเรื่อง และกล่าวเชื่อมโยงกับหัวข้อธรรมอื่นๆ การนำเรื่องลักษณะนี้จะทำให้เนื้อเรื่องที่กล่าวมีความเป็นเอกภาพ และมีความหนักแน่นของเนื้อหา

๒.๒ การนำเรื่องโดยการตั้งคำถามและการเสนอปัญหา เป็นกลวิธีการเกริ่นนำที่ทำให้ผู้อ่านเกิดความอยากรู้อยากเห็นอยากติดตาม การนำเรื่องลักษณะนี้เป็นการนำเข้าสู่เรื่องโดยการหยิบยกประเด็นที่เป็นข้อสงสัยหรือต้องพิจารณาเริ่มก่อนการขยายความ ดังตัวอย่าง

“...พระเจ้าคืออะไร? เด็กอมมือ หรือคนที่ได้รับคำสั่งสอนมาตั้งแต่เด็กจนโตเป็นผู้ใหญ่มีความรู้อย่างเด็กอมมือ ก็จะสรุปเอาง่ายๆว่า พระเจ้านั้นคืออะไรก็ไม่รู้ ซึ่งมีลักษณะเหมือนบุคคลที่น่ากลัว หรือว่าเป็นผี หรือว่าเป็นเทวดา หรือว่าเป็นอะไรสักอย่างหนึ่ง จะว่าเป็นคนก็ไม่ใช่ จะว่าไม่ใช่คนก็ไม่ใช่ พวกเราในโลกเวลานี้ ทั้งที่เป็นฝรั่ง ทั้งที่เป็นไทย ได้ยินได้ฟังเรื่องพระเจ้า ก็เข้าใจเรื่องพระเจ้างันในลักษณะอย่างนี้ คือเข้าใจพระเจ้าในฐานะที่เป็นบุคคล มีความรู้สึกเหมือนคน ก็เรียกว่า พระเจ้าอย่างบุคคล หรือ Personal God นี้รู้จักกันแต่อย่างนี้ พวกหนึ่งก็ว่าดีและนับถือ พวกหนึ่งก็ว่าไม่เอา แต่ทั้ง ๒ พวกนั้นยังเข้าใจว่า พระเจ้าเป็นเหมือนอย่างกับผีที่น่ากลัวอะไรสักอย่างหนึ่ง ไม่รู้ว่าจะเรียกว่าอะไรแน่ คือคนก็ไม่ใช่ ไม่ใช่คนก็ไม่ใช่ ถ้าใครรู้จักพระเจ้าในลักษณะอย่างนี้ ก็ขอให้ถือว่าเขายังรู้จักพระเจ้าอย่างเด็กอมมือ พระเจ้าชนิดนั้นก็พลอยเป็นพระเจ้าเด็กอมมือไปด้วย สำหรับคนชนิดนี้ที่นี้เราจะรู้จักที่แท้จริงกันอย่างไร? ทั้งที่อาตมาก็ได้บอกล่วงหน้าไว้แล้วว่า พระเจ้าที่แท้จริงก็คือกฎแห่ง อิทัปปัจจยตา...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๙๙)

จากตัวอย่างที่ยกมากล่าวนี้ จะพบว่ามีลักษณะการนำเรื่องโดยการตั้งคำถามและการเสนอปัญหา ซึ่งเป็นกลวิธีการเกเร็นนำที่ทำให้ผู้อ่านเกิดความอยากรู้อยากเห็นอยากติดตาม โดยท่านใช้คำถามว่า “พระเจ้าคืออะไร?” จากนั้นพุทธทาสภิกขุ จะขยายความโดยการอธิบายยกตัวอย่างเปรียบเทียบก่อนที่จะมีการเฉลยคำตอบให้ทราบ ดังตัวอย่างนี้ คำตอบของคำถามว่า พระเจ้าคืออะไรนั้นจะอยู่ตรงประโยคสุดท้าย คือ พระเจ้าที่แท้จริงก็คือกฎแห่งอิทัปปัจจยตา

๒.๓ การนำเรื่องด้วยพุทธภาษิตและพุทธพจน์ ก่อนเสนอสาระสำคัญนำเรื่องโดยใช้พุทธภาษิตและพุทธพจน์ ดังตัวอย่าง

“...สพเพ ธมมา นาลิ อภินิเวสย นันนหละเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ที่เข้มข้นใกล้เคียงกันที่สุดกับคำว่า อิทัปปัจจยตาเพราะมันเป็นอิทัปปัจจยตามันจึง ยึดมันถือมันไม่ได้ หรือไม่ควรจะยึดมันถือมันมันมาอยู่ที่คำว่าอิทัปปัจจยตา ที่นี้ประหยัดแรงสำหรับพูดจะออกเสียง ก็ลดเหลือว่า ตถตา ขอให้ท่านทั้งหลายทุกคนจำคำ ๒ คำนี้ไว้ให้ดี ตถตา คำหนึ่ง อิทัปปัจจยตาอีกคำหนึ่ง ว่าเป็นคือทุกอย่าง และนี่คือหัวใจของพระพุทธศาสนาด้วย...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๒๘)

“...ที่นี้จะมีการเกิดในภพใหม่ต่อไปได้อย่างไร? พระบาลีนิทานสังยุตต์มีว่า ยถจ ภิกขเวเจเตติ ยถจ กปเปติ ยถจ อนุเสติ; อารมมณเมตฺ โหติ วิญญานสฺส ฐิตียา; อารมมณสฺส ปติฏฐา วิญญานสฺส โหติ; ตสมิ ปติฏฐิต วิญญาน วิรุฬฺหเ อายตี ปุนพ ภาวณินิพฺพตติ โหติ ใจความก็มีสั้นๆเท่านั้นที่เป็นบาลี...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๘๑)

“...ยณฺจ ภิกขเว เจเตติ ยณฺจ กปเปติ ยณฺจ อนุเสติ. ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย! ถ้าจิตคิดไปซึ่งอารมณ์อะไร สำเร็จความคิดในอารมณ์อะไร ผิงตัวเข้าไปในอารมณ์อะไร อารมณ์นั้นเป็นอารมณ์เพื่อความตั้งอยู่แห่งวิญญาน. . .” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๘๒)

จากตัวอย่างนี้ จะเห็นว่า พุทธทาสภิกขุ ได้ใช้กลวิธีการนำเรื่องโดยการยกพุทธภาษิต และพุทธพจน์ ก่อนเสนอสาระสำคัญ ดังจะเห็นได้จากข้อความ “สพเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสายนํ” แหะและเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ที่เข้มข้นใกล้เคียงกันที่สุดกับคำว่า “อิทัปปัจจยตา” เป็นต้น

การนำเรื่องโดยตรงและการเกริ่นนำก่อนเข้าเรื่องทั้ง ๓ ลักษณะเป็นกลวิธีสำคัญอย่างหนึ่งที่ปรากฏในโครงสร้างวาทกรรมคำสอน เรื่อง อิทัปปัจจยตา ของท่านพุทธทาสภิกขุ เป็นวิธีการสร้างความสนใจให้ติดตามข้อมูลและเป็นการสื่อความหมายสารัตถธรรมในพุทธธรรมอย่างเหมาะสมก่อนการขยายความและปิดความ

๓. การปิดความ ในวาทกรรมของท่านพุทธทาสภิกขุ ในการเทศน์สอนเรื่อง อิทัปปัจจยตา มีลักษณะการปิดความเป็นการเสนอข้อความตอนจบหรือตอนสุดท้ายในแต่ละประเด็น ด้วยวิธีการปิดความต่างๆ ดังนี้คือ การสรุปความ การฝากข้อคิด การแสดงความคิดเห็น การอ้างอิงพุทธภาษิต อ้างอิงคำพูดของพระพุทธองค์หรือที่เรียกว่า พุทธพจน์ การกล่าวโน้มน้าวและเน้นย้ำ การใช้โวหารภาพพจน์ และการตั้งคำถามชวนคิด

๓.๑ การสรุปความ เป็นการใช้คำหรือข้อความสื่อความหมายเป็นลักษณะสรุปความ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“...ในวันนี้ก็กล่าวได้แต่เพียงว่า อิทัปปัจจยตา ที่เป็นข้อสรุปบทสรุปของความรู้ทั้งหมดไม่ว่าความรู้ชนิดไหน ชนิดจะนำโลกไปนรก หรือนำโลกไปสวรรค์หรือนำโลกนี้ไปให้ถึงนิพพาน คือหมดความทุกข์ ฉะนั้นขอให้ทุกคนจำคำนี้ไว้ให้แม่นยำ การบรรยายครั้งที่ ๒ ก็ไม่หวังอะไรมากไปกว่า ที่จะให้ทุกคนจำคำนี้ไว้ให้ แม่นยำ คือคำว่า อิทัปปัจจยตา. . .” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๕๕)

จากตัวอย่างดังกล่าวนี้ ทำให้เห็นการปิดความโดยใช้ข้อสรุป ในตัวอย่างนี้ท่านพุทธทาสภิกขุ กล่าวบอกด้วยว่า นี่คือนิพจน์ เพื่อกระตุ้นให้ผู้ฟังเพิ่มความตั้งใจ และใช้สมาธิในการฟังมากขึ้น โดยกล่าวว่า “ในวันนี้ก็กล่าวได้แต่เพียงว่า อิทัปปัจจยตา ที่เป็นข้อสรุปบทสรุปของความรู้ทั้งหมด จะให้ทุกคนจำคำนี้ไว้ให้แม่นยำ คือคำว่า อิทัปปัจจยตา”

๓.๒ การฝากข้อคิด และการแสดงความคิดเห็น เป็นการใช้คำหรือข้อความลักษณะฝากไว้เป็นข้อคิด เพื่อชวนให้ติดตามและศึกษาเพิ่มเติม และเป็นลักษณะการใช้คำหรือข้อความที่กล่าวแสดงความคิดเห็นตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุเอง ดังตัวอย่าง

“...พูดไปแล้วก็จะหาว่าอวด ให้แก่บ้านเมืองของตัว เช่นบทกล่อมลูกเรื่อง มะพร้าวนาฬิกากร์ กลางทะเลขึ้นฝั่ง อะไรนี่ มันก็ล้วนๆแต่เป็นเรื่องเล็กๆเท่านั้นกับเรื่อง ตถตา ทำไมพวกชาวบ้านบรรพบุรุษของเราแล้วนี้ รู้เรื่องนี้ พูดอย่างนี้เป็น กล่อมลูกให้นอนด้วย ข้อความอย่างนี้เขาคงเคยเข้าใจได้รับประโยชน์กันมายุคหนึ่ง แล้วมันก็เสื่อมไปสลายไป เพราะคนรุ่นหลังโง่งงๆ ควรจะได้รับการฟื้นฟูขึ้นมาใหม่...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๑๘๓-๑๘๔)

จากตัวอย่าง จะพบคำหรือข้อความที่ฝากเป็นข้อคิด ในคำกล่าวที่ว่า “กับเรื่อง ตถตา ทำไมพวกชาวบ้านบรรพบุรุษของเราแล้วนี้ รู้เรื่องนี้ พูดอย่างนี้เป็น” ทั้งนี้เพื่อให้ช่วยกันพิจารณา เปรียบเทียบกับตัวเอง ว่ารู้เรื่อง ตถตา กันมากน้อยแค่ไหนและเสนอวิธีแก้ปัญหาอย่างบูรณาการ เป็น รูปธรรมไว้พร้อมกันในบริบทนี้ ด้วยคำกล่าวที่ว่า “ควรจะได้รับการฟื้นฟูขึ้นมาใหม่”

๓.๓ อ้างอิงพุทธภาษิต อ้างอิงคำพูดของพระพุทธองค์ เป็นการปิดเรื่องโดยการหยิบยกพุทธภาษิต คำปรารภของพระพุทธองค์ หรือ บุคคลสำคัญมากกล่าวตอนท้ายเรื่อง ดังตัวอย่าง

“...และในสูตรอื่นก็ยังมีพระพุทธเจ้าตรัสว่า : “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา ;ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นเห็นธรรม” แต่ในสูตรนี้ตรัสว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นปฏิจสุมุปาบท; ผู้ใดเห็นปฏิจสุมุปาบท ผู้นั้นเห็นธรรม” ก็หมายความว่า การเห็นธรรมนั้นคือการเห็นปฏิจสุมุปาบท เห็นปฏิจสุมุปาบทนั้น คือเห็นอิทัปปัจจยตา...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๓๑๕-๓๑๖)

ในตัวอย่างนี้ เป็นการอ้างอิงคำพูดของพระพุทธองค์ ในข้อความที่ว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา ;ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นเห็นธรรม” และ “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นปฏิจสุมุปาบท; ผู้ใดเห็นปฏิจสุมุปาบท ผู้นั้นเห็นธรรม” ซึ่งเป็นกลวิธีหนึ่งที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้เพื่อช่วยเน้นย้ำให้ผู้ฟังได้ตระหนักถึงหัวข้อธรรมที่ได้ฟัง เนื่องจากพุทธศาสนิกชนจะมีความเคารพและเชื่อมั่นในหลักธรรมของพระพุทธเจ้าเป็นเบื้องต้นอยู่แล้ว เมื่อได้ฟังคำพูดที่พระพุทธองค์เคยตรัสไว้จะเป็นการเตือนสติให้ระลึกถึงพระพุทธองค์ และปฏิบัติตามหลักธรรมะที่พระพุทธองค์ทรงสอนไว้

๓.๔ การกล่าวโน้มน้าวและเน้นย้ำ เป็นการใช้อ้อยคำที่สื่อความในลักษณะการอธิบาย อ้างอิงเหตุผลและขอร้องเพื่อให้ผู้อ่านคล้อยตาม ดังตัวอย่าง

“...เราเป็นพุทธบริษัทกันทำไม? ช่วยคิดกันหน่อยว่า เราเป็นพุทธบริษัทกันทำไม?” เหล่าๆตามๆกันไปอย่างมมาย หรือว่า เราเป็นพุทธบริษัท กันทำไม พูดอย่างมีกิเลส ก็ว่าเราเป็นพุทธบริษัทให้ดีกว่าพวกที่ไม่เป็นอย่างนั้นหรือ หรือว่าเราจะเป็นพุทธบริษัท เพื่อให้ได้เปรียบผู้อื่น พวกอื่นในการที่เราจะดับความทุกข์นั้นก็ยังดี เพราะว่ามันมนุษย์ในโลกทุกคน มีหน้าที่ที่จะต้องดับทุกข์ให้แก่ตัวเอง ทีนี้เราเป็นพุทธบริษัท เชื่อว่าเราจะได้เปรียบ...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๑๘๒)

จากตัวอย่างข้างต้นนี้ จะเห็นว่า มีคำพูดและประโยค ที่มีลักษณะ เน้นย้ำประเด็นที่กล่าว เพื่อให้เกิดความตระหนักและเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งในสารัตถธรรม เช่น “เราเป็นพุทธบริษัทกันทำไม ? ช่วยคิดกันหน่อย ว่า เราเป็นพุทธบริษัทกันทำไม ? ” จากนั้นก็กล่าวโน้มน้าว โดยเฉพาะคำกล่าวที่ว่า “ที่นี่เราเป็นพุทธบริษัท เชื่อว่าเราจะได้เปรียบ” เป็นประโยคที่ทำให้ผู้ฟังรู้สึกว่ามีหวังในการที่จะเรียนรู้และปฏิบัติต่อ มีหนทางที่จะเดินต่อได้ง่ายกว่าเมื่อเปรียบเทียบกับคนที่ไม่ได้เป็นพุทธบริษัท จากเทคนิคและกลวิธีนี้ ผู้วิจัยพบว่า ท่านพุทธทาสภิกขุ รู้จักผู้ฟังหรือพุทธบริษัทที่ท่านสอนเป็นอย่างดี ท่านทราบว่าจะต้องสร้างแรงจูงใจเพื่อที่จะโน้มน้าวอย่างไร เพื่อให้พุทธบริษัทคล้อยตาม

๓.๕ ใช้โวหารภาพพจน์ เป็นกลวิธีการปิดความที่ใช้ถ้อยคำสำนวนเชิงเปรียบเทียบ ซึ่งมีตัวอย่างดังต่อไปนี้

“...แม้ที่สุดแต่ว่า นกจะเดินตามกวาง ที่โลดเต้นอยู่ในวัดนี้ มันก็เก่งกว่าเรามาก มันเอาปากสับลงไป ดึงขึ้นมาเป็นไส้เดือน ส่วนเรานี้ก็โง่ตามเคย เห็นแต่ดินธรรมดาเท่านั้นแหละ แต่นกนี้รู้ถึงขนาดว่า มันมีไส้เดือนอยู่ตรงนั้น เหมือนกับหลับตาเห็น เอาปากสับลงไปลิ้มๆ ดึงขึ้นมาเป็นไส้เดือน ส่วนเราก็โง่ คงจะอดตาย หากินไม่ได้ ถ้าไปเทียบกับนกพวกนี้...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๑๗๔-๑๗๕)

ตัวอย่างที่นำมาเสนอนี้ มีลักษณะการใช้โวหารภาพพจน์ เพื่อเสริมสร้างความเข้าใจในสารัตถธรรมที่เป็นนามธรรม หรือถ้อยคำสำนวนที่ยากต่อความเข้าใจเพื่อให้เห็นเป็นรูปธรรมมากขึ้น เป็นกลวิธีการปิดความที่ใช้ถ้อยคำสำนวนเชิงเปรียบเทียบ เพื่อให้จินตนาการเห็นภาพตามไปด้วย เช่นในตัวอย่าง พุทธทาสภิกขุ พูดให้เห็นกิริยาอาการของนกจะเดิน ที่กำลังจิกไส้เดือน แล้วดึงขึ้นมาจากดิน แสดงถึงสายตาอันเฉียบแหลม และความฉลาดของนก ที่มีมากกว่าคนเรา ที่มองไม่เห็นว่ามีไส้เดือนอยู่ในดิน ถ้าเปรียบเทียบกับนกจะเดินแล้ว เราก็คงอดตาย แต่นกจะเดินมีอาหารกินเอาชีวิตรอดได้

๓.๖ ตั้งคำถามชวนคิด คือการใช้ข้อความที่เป็นคำถามในการปิดความซึ่งปรากฏให้เห็นในตัวอย่างต่อไปนี้

“...ที่นี่ อยากจะพูดแถมอีกหน่อยหนึ่งว่า สำหรับพระพุทธเจ้ามีอย่างนี้ แต่สำหรับพระเจ้าหรือพระเป็นเจ้า มันมีอย่างไร? นี่เพื่อกันความเข้าใจผิดพระเป็นเจ้าในศาสนาอื่น เขามีกันอย่างอื่น ไม่ใช่พระเจ้าอิตัปปัจจยตา...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๓๖๔)

จากตัวอย่างข้างต้นนี้ ผู้วิจัยพบว่า ลักษณะการปิดความที่ท่านพุทธทาสใช้ในการสอนเรื่องอิตัปปัจจยตานั้น มีกลวิธีการปิดความเพื่อกระตุ้นให้ผู้อ่านได้ใช้ความคิดพิจารณาสาระของพุทธธรรม ต่อยอดจากการอธิบาย โดยท่านพุทธทาสภิกขุ ตั้งคำถามไว้ให้เกิดใคร่ครวญเพื่อหาคำตอบต่อไป

กลวิธีการปิดความที่นำเสนอมาข้างต้นเป็นกลวิธีที่บ่งบอกถึงลักษณะเฉพาะของพุทธทาสภิกขุในวาทกรรมคำสอน เรื่องอิทัปปัจจยตา ที่แสดงความโดดเด่นได้อย่างชัดเจน และแสดงถึงกลวิธีการนำเสนอพุทธธรรมที่มีความพิถีพิถันในรายละเอียดของข้อมูล สำหรับวาทกรรมในเรื่องของการปิดความนี้ ผู้วิจัยยังพบว่า โดยทั่วไปแล้วการฟังพระธรรมเทศนาจากพระสงฆ์นั้น จะปิดความด้วยการให้พรในลักษณะทั่วไปที่นิยมกัน เช่น พระสงฆ์สวดให้พรว่า "อะภิวาตะนะสึลิสสะ นิจจัง วุฒาปะจาจิโน จัตตาโร อัมมาวัฑฒันติ อายุ วธฺณ สุขัง พลัง" แปลว่า พรทั้งสี่ประการคือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อมเจริญแก่ผู้มีปกติกราบไหว้ และเคารพต่อผู้ใหญ่เป็นนิจ แต่สำหรับวาทกรรมคำสอนของท่านพุทธทาสภิกขุในเรื่อง อิทัปปัจจยตานี้ พบว่า จะปรากฏอยู่เพียงเล็กน้อยมาก หรืออาจเรียกได้ว่า คำกล่าวของท่านพุทธทาสภิกขุนั้นมิได้กล่าวให้พรอย่างที่พระสงฆ์ทั่วไปนิยมให้พรกัน คำกล่าวปิดท้ายหรือปิดความของท่านนั้น เป็นลักษณะกระตุ้นเตือนให้ไปปฏิบัติตามคำสอนที่ได้ศึกษาเรียนรู้ไปแล้วในทางทฤษฎี ดังตัวอย่างที่ปรากฏให้เห็นต่อไปนี้

“...วันนี้ก็พอกันที ขอยุติการบรรยายไว้เพียงแต่เท่านี้ ให้โอกาสพระสงฆ์สวดคำตักเตือนของพระพุทธองค์ เป็นที่กระตุ้นเตือนจิตใจอีกราวะหนึ่ง. . .” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๑๙๕)

กลวิธีการใช้ภาษาของพุทธทาสภิกขุในระดับหน่วยทางภาษา

กลวิธีการใช้ภาษาของพุทธทาสภิกขุในระดับหน่วยภาษานั้น ผู้วิจัยพบว่า การสื่อความหมายแต่ละรูปแบบด้วยหน่วยทางภาษาระดับต่างๆ โดยเฉพาะภาษาระดับข้อความ (Discourse) ซึ่งเป็นหน่วยทางภาษาระดับใหญ่ที่สุดนั้นย่อมมีระบบการสื่อความหมายโดยการเชื่อมโยงความ (Cohesion) ซึ่งสมทรง บุรุษพัฒน์ (๒๕๓๗: ๑๑๘) ได้กล่าวว่า “การเชื่อมโยงความ เป็นลักษณะสำคัญของวาทะที่ทำให้ข้อความในวาทะเดียวกันมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน การเชื่อมโยงความจะเกิดขึ้นเมื่อข้อความตอนใดตอนหนึ่งต้องอิงข้อความอื่น จึงจะเกิดความเข้าใจข้อความนั้น. . .” โดยทั่วไปผู้วิจัยพบว่าการเชื่อมโยงความด้านต่างๆในวาทกรรมแต่ละประเภทมีลักษณะที่เหมือนและแตกต่างกัน สำหรับการเชื่อมโยงความในวาทกรรมคำสอนของพุทธทาสภิกขุนั้น เมื่อเทียบกับผลการวิจัยด้านนี้ที่ผ่านมาของนักภาษาศาสตร์แล้วพบว่าโดยภาพรวมมีการเชื่อมโยงความลักษณะต่างๆ เหมือนกัน แตกต่างเพียงรายละเอียดปลีกย่อยแต่ละลักษณะ จากการพิจารณาวาทกรรมการสอนเรื่องอิทัปปัจจยตา นี้ พบว่า มีกลวิธีการเชื่อมโยงความ ๒ ด้าน ดังนี้

๑. การเชื่อมโยงความ

๒. การอ้างอิงถึง

ตารางที่ ๒ ลักษณะการเชื่อมโยงความในวาทกรรมคำสอนของพุทธทาสภิกขุ

การเชื่อมโยงความ	ลักษณะการเชื่อมโยงความ	การอ้างถึง
๑. การซ้ำคำ	๑. การขยายความ	๑. การอ้างถึงคำเฉพาะ
๑.๑ การซ้ำรูปทั้งหมด	๒. การคล้อยตามกัน	๒. การอ้างถึงลักษณะบ่งชี้
๑.๒ การซ้ำรูปบางส่วน	๓. การบ่งชี้	๓. การอ้างถึงคำเรียกขาน
๒. การใช้คำเข้าชุด	๔. การให้เลือก	๔. การอ้างถึงคำสรรพนาม
๒.๑ ชุดคำพ้องความหมาย	๕. การแสดงผลและสรุปความ	๕. การอ้างถึงคำนามกับส่วนขยาย
๒.๒ ชุดคำองค์ประกอบ	๖. การย้ำความ	๖. คำอ้างถึงเชิงเปรียบเทียบ
หัวข้อธรรม	๗. การอ้างถึงคำพูด	
๓. การสร้างคำ	๘. การขัดแย้งและแสดงความแตกต่าง	
	๙. การแสดงเหตุ	
	๑๐. การแสดงความเปรียบเทียบ	
	๑๑. การแสดงเงื่อนไข	
	๑๒. การเปลี่ยนความ	
	๑๓. การแสดงตัวอย่าง	
	๑๔. การแสดงการสิ้นสุด	

จากตารางที่ ๒ แสดงถึงลักษณะการเชื่อมโยงความในวาทกรรมคำสอนของท่านพุทธทาสภิกขุ ทั้ง ๒ ลักษณะ คือ ๑) การเชื่อมโยงความ เป็นกลวิธีด้านการใช้คำหรือกลุ่มคำเพื่อเชื่อมความที่นำหรือตามมา และ ๒) การอ้างถึง เป็นการเชื่อมโยงหน่วยภาษาหนึ่งแทนหน่วยภาษาหนึ่งซึ่งแทนสิ่งเดียวกัน บางลักษณะเหมือนกับการเชื่อมโยงความในวาทกรรมประเภทอื่นๆ ดังข้อมูลที่กล่าวข้างต้นและผู้วิจัยพบว่ามีประเด็นแตกต่างและแสดงถึงลักษณะเฉพาะของวาทกรรมคำสอน เรื่องอิทัปปัจจยตา นี้ ซึ่งจะได้แสดงข้อมูลและตัวอย่างของกลวิธีการเชื่อมโยงความของท่านพุทธทาสภิกขุดังต่อไปนี้

๑. การเชื่อมโยงความ (Cohesion)

การเชื่อมโยงความ เป็นการใช้คำเพื่อเชื่อมความ คำเหล่านี้โดยทั่วไปเรียกว่า คำเชื่อม ตำราไวยากรณ์ไทยจัดเป็นคำสันธาน (Conjunction) ราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๔๖: ๒๘๓) นิยามคำนี้ว่า Verbal association ; Word association สำหรับการศึกษาการเชื่อมโยงความในวาทกรรมประเภทคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ นั้นในเบื้องต้นผู้วิจัยศึกษาข้อมูลองค์ความรู้เรื่องนี้จากกระบวนการศึกษา ค้นคว้าและทบทวนเกี่ยวกับเรื่องนี้จากนักภาษาศาสตร์ของไทยและชาวต่างชาติ โดยเฉพาะ Halliday and Hasan ซึ่งศึกษาการเชื่อมโยงความในภาษาอังกฤษพบว่ามี การเชื่อมโยงความ ๔ ลักษณะ คือ ๑) การเชื่อมในลักษณะเสริมหรือเชื่อมข้อมูล (Additive) ๒) การขัดแย้ง (Adversation) ๓) การแสดงผล (Causal) และ ๔) การแสดงเวลา (Temporal) นักภาษาศาสตร์ชาวไทยในอดีตถึงปัจจุบันเสนอข้อมูลเกี่ยวกับการศึกษาการ เชื่อมโยงความและ

เผยแพร่ในตำราหลักภาษาไทยและงานวิจัยไว้มากมาย เช่น พระยาอุปกิตศิลปสาร (๒๕๔๘: ๑๐๕-๑๐๗); นิตยา กาญจนวรรณ (๒๕๔๖: ๑๐๐) และนวรรณ พันธุมธธา (๒๕๔๙: ๘๙-๙๓) ผู้วิจัยจึงศึกษาวาทกรรมคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตา ของพุทธทาสภิกขุโดยใช้กรอบเชื่อมโยงความเป็นแนวทางในการวิเคราะห์ และสำหรับการเชื่อมโยงความในคำสอนของพุทธทาสภิกขุมี ๓ ลักษณะ คือ การซ้ำคำ การใช้คำซ้ำชุด และ การสร้างคำ ดังนี้

๑.๑ การซ้ำคำ

การใช้คำศัพท์เพื่อสื่อสารหรือเผยแพร่พุทธธรรม ของพุทธทาสภิกขุ เป็นกลวิธีการใช้รูปคำในข้อความที่เหมือนกันซ้ำกัน มี ๒ ลักษณะ คือ การซ้ำรูปคำทั้งหมด และการซ้ำบางส่วน ดังนี้

๑.๑.๑ การซ้ำรูปคำทั้งหมด คือ การซ้ำรูปคำที่เหมือนกันในข้อความสื่อความหมายเดียวกัน ดังตัวอย่างข้อความ

“...หัวข้อที่จะพูดต่อไป คือว่า การเห็นอิทัปปัจจยตา นั้น คือการเห็นธรรม พระพุทธเจ้าตรัสว่า เห็นอิทัปปัจจยตา คือเห็นธรรม; ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นตถาคต; ผู้ใดเห็นตถาคต ผู้นั้นเห็นธรรม; ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นปัจจุสมุปบาท...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๓๑๕)

คำซ้ำที่ศึกษาวิเคราะห์นี้เป็นคำเฉพาะของวาทกรรมในเรื่องอิทัปปัจจยตา ดังนั้นคำซ้ำลักษณะนี้เป็นการใช้รูปคำเหมือนกันสื่อความหมายเดียวกันทำให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจความหมายได้ง่ายเป็นคำเฉพาะของภาษาประเภทคำสอนในทางพระพุทธศาสนา การเรียบเรียงภาษาธรรมในวาทกรรมการสอนเรื่อง อิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุมีการซ้ำรูปคำเพื่อการเชื่อมโยงความ ซึ่งมีทั้งการซ้ำคำที่ละคำและหลายคำไปพร้อมกัน เช่น พระนิพพาน อิทัปปัจจยตา ปฏิจจุสมุปบาท อวิชชา ทุกข์ อรหันต์ โลกุตตรธรรม วิญญาน อุเบกขา อาณิสส ปุณฺณ อรหันต์ อริยะ อตฺตา วิชา ปัญญา กิเลส พระสงฆ์ พรหมจรรย์ ปริยัติธรรม ปฏิบัติธรรม ญาณ ตถาคต ตถตา บุญ และกุศล เป็นต้น

๑.๑.๒ การซ้ำรูปคำบางส่วน คือการซ้ำรูปคำศัพท์บางส่วนดังข้อมูลจากตารางที่ ๓ และ ดังตัวอย่าง

ตารางที่ ๓ ตัวอย่างรูปคำซ้ำบางส่วนที่มีความหมายคล้ายคลึงกันและคำที่มีความหมายตรงกันข้ามในวาทกรรมคำสอนเรื่อง อิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ

คำที่มีความหมายเหมือนกันและคล้ายคลึงกัน	คำที่มีความหมายตรงกันข้าม
โลกุตรธรรม โลกุตวิสัย	วิชชา อวิชชา
พระพุทธเจ้า พระผู้มีพระภาค	โลกียธรรม โลกุตระธรรม
ศีลขาด ศีลทะลุ ศีลพร้อย ศีลต่าง	โลกนิยม ธรรมนิยม
มรรคจิต มรรคญาณ	อัตตา อนัตตา
ธัมมัญญิตตา ธัมมนิยามตา	วิสัยโลกิยะ วิสัยโลกุตระ
ธรรมดา ธรรมชาติ	คนดี คนชั่ว
	คนพร่อง คนเต็ม
	สัมมาทิฐิ มิจฉาทิฐิ

“...ถ้าพูดให้ดีแล้ว อย่าไปพูดว่าอัตตา อนัตตา แต่ให้พูดว่า อิทัปปัจจยตาพูดว่าอัตตา ก็สมมติฝ่ายนี้; พูดว่าอนัตตา ก็สมมติฝ่ายโน้น ถ้าไม่มีสมมติเลยต้องพูดว่า อิทัปปัจจยตา...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๓๒๑)

“...เดี๋ยวนี้ เราพูดเป็นกันอยู่แต่คำว่า ธรรมดา หรือว่า ธรรมชาติหรือว่า ตามยถากรรม นี้เราพูดเป็นกันอยู่แล้ว ว่าธรรมดา หรือตามธรรมดา อย่าไปเสียใจ หรือพูดว่าตามธรรมชาติ มันก็ต้องเป็นไปตามธรรมชาติ อย่าไปเสียใจหรือพูดว่า ตามยถากรรม อย่าไปเสียใจ มันก็ต้องเป็นไปตามยถากรรม เหล่านี้เราก็อ้างกันอยู่แล้ว เป็นคำพูดประจำวันติดปาก และที่แท้ก็คือ อิทัปปัจจยตา นั่นเอง แต่ทำไมเราจึงไม่พูดด้วยคำว่า อิทัปปัจจยตาโดยตรง นี่ก็ยากที่จะตอบแต่คงจะเป็นเพราะคำว่า อิทัปปัจจยตา มันพูดยาก มันออกเสียงยาก เลยพูดกันสั้นๆง่ายๆ ว่าธรรมดา ว่าธรรมชาติ ว่ายถากรรม...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๓๓๖)

จากข้อมูลในตารางที่และตัวอย่างที่ยกมานี้ เป็นตัวอย่างคำศัพท์ส่วนหนึ่งในวาทกรรมคำสอนเรื่อง อิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ ซึ่งมีรูปคำซ้ำในลักษณะการซ้ำเฉพาะบางส่วนมีทั้งที่ซ้ำส่วนหน้าและส่วนหลังมี ๒ ลักษณะ คือคำที่มีความหมายคล้ายคลึงกันและมีความหมายตรงกันข้ามกัน ดังตัวอย่างที่ยกมา เป็นการซ้ำรูปคำบางส่วนในลักษณะคำที่มีความหมายตรงข้ามกัน คือ คำว่า อัตตา (ความมีตัวตน) กับ อนัตตา (ความไม่มีตัวตน) โดยซ้ำรูปคำบางส่วนที่คำว่า ตา เป็นต้น

๑.๒ การใช้คำซ้ำชุด

การใช้คำซ้ำชุด คือ การใช้คำศัพท์ที่มีลักษณะการเกิดร่วมกันของคำในบริบทเดียวกัน จากการวิเคราะห์พบว่าวาทกรรมคำสอนนี้มีคำซ้ำชุด ๒ ลักษณะ คือ การใช้คำซ้ำชุดในลักษณะพ้องความหมาย และการใช้คำซ้ำชุดในลักษณะองค์ประกอบหัวข้อธรรม

๑.๒.๑ การใช้คำเข้าสู่ชุดในลักษณะพ้องความหมาย คือ การใช้คำศัพท์ที่มีลักษณะการเกิดร่วมกันของคำในบริบทเดียวกันซึ่งอยู่ในลักษณะพ้องความหมายกัน พบการใช้คำเข้าสู่ชุดที่มีลักษณะการเกิดร่วมกันของคำในบริบทเดียวกัน ๔ ชุดคือ ๑) ตถตา อวิตถตา อนัญญุตตา ซึ่งพบว่าการกล่าวซ้ำเป็นจำนวน ๑๑ ครั้ง ๒) อัมมัญญิตตา อัมมนิยามตา อิทุปัจจยตา พบว่าการกล่าวซ้ำจำนวน ๘ ครั้ง ๓) ธรรมธาดุ อัมมัญญิตตา อัมมนิยามตา อิทุปัจจยตา พบว่าการกล่าวซ้ำจำนวน ๔ ครั้ง และ ๔) วิชชา จรณะ อภิญญา พบว่าการกล่าวซ้ำจำนวน ๓ ครั้ง ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“...ธรรมธาดุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้ว นั้นเทียว, อัมมัญญิตตา คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา, อัมมนิยามตา, คือความเป็นกฏายตัวแห่งธรรมดา, อิทุปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๒)

จากตัวอย่างคำศัพท์ที่ยกมาและข้อความที่เป็นตัวอย่างนี้ เป็นชุดคำศัพท์ที่มีลักษณะการเกิดร่วมกันของคำในบริบทเดียวกันซึ่งอยู่ในลักษณะพ้องความหมายกัน ดังตัวอย่างที่ยกมานี้ “ธรรมธาดุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้ว นั้นเทียว, อัมมัญญิตตา คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา, อัมมนิยามตา, คือความเป็นกฏายตัวแห่งธรรมดา อิทุปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น” หรือบางชุดคำศัพท์ ใช้คำต่างกัน แต่ความหมายเหมือนกัน เช่น ชุดคำศัพท์ พระชินวร พระพุทธเจ้า พระตถาคต มีความหมายเดียวกันคือ พระพุทธเจ้า

๑.๒.๒ การใช้คำเข้าสู่ชุดในลักษณะองค์ประกอบหัวข้อธรรม คือ การใช้คำเข้าสู่ชุดในลักษณะเป็นชุดคำ โดยมีคำที่เป็นคำหลัก เรียกว่า หัวข้อธรรม และมีองค์ประกอบภายในเป็นหมวดธรรมซึ่งเป็นคำศัพท์ที่เป็นองค์ประกอบสำคัญในการอธิบายถึงแก่นแท้ของพุทธธรรม ดังตารางที่ ๔ และตัวอย่าง

ตารางที่ ๔ ตัวอย่างชุดคำศัพท์องค์ประกอบหัวข้อธรรมในวาทกรรมคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ

คำศัพท์หลัก หรือ หัวข้อธรรม	ชุดคำศัพท์องค์ประกอบ
พระรัตนตรัย	พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์
ไตรสิกขา	ศีล สมาธิ ปัญญา
อริยสัจ ๔	ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค
นิพพาน	สุปปาติเสสนิพพาน อนุปาติเสสนิพพาน
มรรคมงคลแปด	สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ
กิเลส	โลภ โกรธ หลง

ตัวอย่างชุดคำศัพท์องค์ประกอบหัวข้อธรรม

“...เมื่อพูดถึงพระรัตนตรัย ก็คือ พระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ ในระหว่างในระหว่างสิ่งทั้ง ๓ นี้ มีความเกี่ยวเนื่องกันอยู่ภายใน ความสัมพันธ์กันอยู่ภายในของสิ่งทั้ง ๓ นี้ นี่คือนิพพาน อธิปไตยจตุตถะ...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๒๐๙)

จากตัวอย่างนี้ พบว่า การใช้คำเข้าสู่ชุดในลักษณะองค์ประกอบหัวข้อธรรม ของท่านพุทธทาสภิกขุในเรื่องนิพพานนี้มี ความแตกต่างจากการใช้คำเข้าสู่ชุดของพระสงฆ์รูปอื่นที่มีการเทศนาสอนหลักธรรมต่างๆ โดยทั่วไป คือท่านพุทธทาสภิกขุ จะอธิบายชุดองค์ประกอบหัวข้อธรรมเหล่านี้ เชื่อมโยงกับนิพพานทุกชุดองค์ประกอบหัวข้อธรรม ดังตัวอย่างที่ยกมา จะมีคำว่านิพพานมาเชื่อมเพื่อที่จะอธิบายชุดหัวข้อธรรมพระรัตนตรัยนี้ในลักษณะหรือในแง่มุมของนิพพาน

๑.๓ การสร้างคำ

การสร้างคำ เป็นกลวิธีด้านการใช้คำ ที่สร้างสรรค์ขึ้น สำหรับสื่อความหมายเฉพาะในเรื่องนั้นๆ ดังตัวอย่าง

“...พอถึงยามที่สามก็คืน นิพพานจตุตถะ ส่วนที่สัมพันธ์กันทั้งฝ่ายสมุทฺธ-วารและนิโรธวาร แล้วก็เปล่งอุทานออกมาอีกครั้งหนึ่ง ก็พอสติตรัสรู้ข้อ ที่ว่า “พรหมณฺ์นั้นย่อมกำจัดการและเสนาให้สิ้นไป เหมือนอาทิตยอุทัย กำจัดความมืดเท่านั้น” พอสว่างขึ้นมา พระพุทธเจ้าก็ตรัสรู้ ด้วยการแทงตลอดนิพพาน คือปฏิสัมภิทาญาณ...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๔๔)

จากตัวอย่างที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่า ท่านพุทธทาสภิกขุได้สร้างคำศัพท์เฉพาะขึ้นมาใช้ ซึ่งอาจสืบเนื่องมาจากการใช้คำที่มีอยู่ทั่วไปไม่อาจสื่อความหมายเกี่ยวกับสัจธรรมบางประเด็นได้ชัดเจน ท่านจึงสร้างสรรค์คำขึ้นใหม่โดยการประสมคำโดยนำคำเดิมที่มีความหมายใกล้เคียงขึ้นมาใช้ เช่น ธรรมสังจะ อริยะวิทยาศาสตร์ แทงตลอดนิพพาน เป็นต้น

จากการศึกษาพบว่า การเชื่อมโยงความในวาทกรรมคำสอนเรื่องนิพพานของพุทธทาสภิกขุ มีลักษณะการใช้คำ ๒ ลักษณะ คือคำเดี่ยวและคำประสม ในที่นี้ผู้วิจัยเรียกคำเดี่ยวว่า “คำหลัก” เพราะเป็นคำที่นำไปประสมกับคำอื่นในลักษณะคำประสม คำซ้อน และวลี ส่วนคำประสมมี ๒ ลักษณะ คือ คำคู่และวลี สรุปว่าคำหลัก คือ คำเดี่ยวที่มีพยางค์เดียวหรือหลายพยางค์ที่มีความหมายเดียว เช่น เพราะฉะนั้น และนั่น ฯลฯ ส่วนคำคู่เกิดจากการประสมระหว่างคำหลักที่เป็น คำเชื่อมประเภทเดียวกันและต่างลักษณะกัน เช่น เหมือนว่า เหตุว่า หรือว่า และวลี ซึ่งมีคำเชื่อมประสมกันเป็นวลี มีปริมาณการใช้เรียงจากมากไปหาน้อยตามปริมาณของคำเชื่อมที่เป็นคำหลัก อาจสรุปถึงคำเชื่อมประเภทต่างๆ ที่ใช้ในการเชื่อมโยงความ ดังตารางที่ ๕

ตารางที่ ๕ คำที่ใช้เชื่อมโยงความในวาทกรรมคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ

คำที่ใช้เชื่อมโยงความ		ประเภทของการเชื่อมโยง
คำหลัก	คำคู่ / วลี	ความ
๑.ที่ ซึ่ง อัน	ที่จะ ที่แท้ ที่ซึ่ง ดังที่	การขยายความ
๒.แล้ว และ	แล้วก็ แล้วยัง แล้วจึง ก็คือ ก็ละ ตลอดถึง	การคล้อยตามกัน
๓.นั้น นี้นั้น	ตลอดจน อย่างนั้น อันนั้น เช่นนั้น เช่นนี้ อย่างนี้ อันนี้ นั่นคือ นั่นแหละ นั่นก็ นี่ก็ นี่แหละ ดังกล่าวนี้นี้ ตามนัยนี้	การบ่งชี้
๔. หรือ	หรือยัง หรือจะ หรือมิฉะนั้น หรือว่า	การให้เลือก
๕.จึง ย่อม ต้อง	และแล้ว จึงจะ จึงมีแต่	การแสดงผลและสรุปความ
๖.คือ ก็	ก็คือ คือว่า นี่ก็ ก็นั้น ก็ยัง ก็เรียกว่า ก็คือว่า เห็นได้ว่า	การย้ำความ
๗.ว่า	ที่ว่า ก็ว่า โดยอ้างว่า กล่าวว่่า จึงว่า	การอ้างถึงคำพูด
๘.แต่	แต่ว่า แต่สำหรับ แต่ที่ แต่. . .ก็	การขัดแย้งและแสดงความแตกต่าง
๙.เพราะ เมื่อ	ก็เมื่อ เพราะว่า เป็นแต่ เพราะเหตุว่า เพราะเหตุคือ	การแสดงเหตุ
๑๐.เป็น เหมือน	อันเป็น เป็นเสมือน เปรียบเสมือน ก็เหมือนว่า ฉันใดก็ฉันนั้น	การแสดงความเปรียบ
๑๑.แม้ ถ้า	แม้ว่า มิฉะนั้น ถ้า. . .ก็ มิฉะนั้นแล้ว เว้นเสียแต่ ถึงหากว่า แม้ที่สุด	การแสดงเงื่อนไข
๑๒.สำหรับ ส่วน	นอกจาก ในส่วน ส่วนที่ นอกนั้น	การเปลี่ยนความ
๑๓.เช่น ดังนี้	เช่นนี้ เช่นนั้น เช่นเดียวกัน เช่นเดียวกับที่	การแสดงตัวอย่าง
๑๔.จน สรุป	ก็เป็นอันว่า จึงเป็นอันว่า	การแสดงการสิ้นสุด

ตัวอย่างการเชื่อมโยงความแบบบ่งชี้

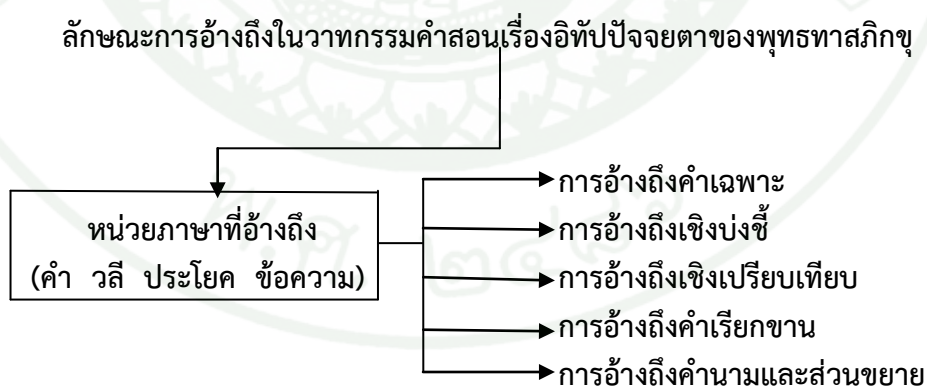
“ . . . โดยบทว่า: อริยสาวก ในศาสนา นี้ ย่อมกระทำในใจอยู่เสมอว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้
ย่อมมี เพราะการเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้ย่อมเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ย่อมไม่มี เพราะ
การดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้ย่อมดับไป เท่านั้น มันจะมีประโยชน์ ทั้งทางโลกทั้งทางธรรม ทั้งทาง
อะไรหมด. . . ” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๔๗)

จากตัวอย่างนี้ จะพบว่า พุทธทาสภิกขุ มีการใช้ภาษาในลักษณะเน้นย้ำ โดยใช้คำว่า “นี้”
ต่อท้ายคำ หรือวลี ที่ต้องการย้ำ เช่น “ . . . ในศาสนา นี้ ย่อมกระทำในใจอยู่เสมอว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้
ย่อมมี เพราะการเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้ย่อมเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ย่อมไม่มี เพราะการดับไป
แห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้ย่อมดับไป เท่านั้น มันจะมีประโยชน์. . . ” และลักษณะการเน้นย้ำแบบนี้ จัดอยู่ใน
ประเภทการเชื่อมโยงความแบบบ่งชี้

๒. การอ้างอิง (Reference)

การอ้างอิง (Reference) เป็นกลวิธีการเชื่อมโยงความอีกลักษณะหนึ่ง เป็นการเชื่อมโยงทางภาษา (Cohesive Device) โดยการใช้หน่วยภาษาหนึ่งแทนอีกหน่วยภาษาหนึ่งซึ่งเป็นสิ่งเดียวกันการใช้หน่วยทางภาษาในลักษณะนี้ในวาทกรรมประเภทต่าง ๆ มีทั้งเหมือนและแตกต่างกันออกไป สมทรง บุรุษพัฒน์ (๒๕๓๗) เรียกการอ้างอิงว่าการอ้างอิงพบว่ามี ๓ ลักษณะ คือ ๑) การอ้างอิงที่จำแนกตามบุรุษ (Personal Reference) ๒) การอ้างอิงบ่งชี้ (Demonstrative Reference) ๓) การอ้างอิงเชิงเปรียบเทียบ (Comparative Reference) นอกจากนี้ วรวรรณ ศรียาภัย (๒๕๔๔) ศึกษาการอ้างอิงในภาษาถิ่นสุราษฎร์ธานีพบการอ้างอิง ๓ ลักษณะนี้เช่นกัน ส่วนการอ้างอิงในวาทกรรมประเภทโน้มน้าวสั่งสอนนั้น ชลธิชา บำรุงรักษ์ (๒๕๓๙) พบว่ามี ๓ ลักษณะ คือ ๑) การอ้างอิงหน่วยนาม (Nominal Reference) ๒) การอ้างอิงประโยคและอนุพากย์ (Clousal Reference) และ ๓) การอ้างอิงข้อความ (Discoursal Reference)

การอ้างอิงลักษณะต่างๆ ดังกล่าวมาข้างต้นสรุปว่ามี ๕ ลักษณะคือ ๑) การอ้างอิงที่จำแนกบุรุษหรือสรรพนาม (Personal Reference) ๒) การอ้างอิงเชิงชี้เฉพาะหรือบ่งชี้ (Demonstrative reference) ๓) การอ้างอิงเชิงเปรียบเทียบ (Comparative reference) ๔) การอ้างอิงหน่วยนามและอนุพากย์ และ ๕) การอ้างอิงข้อความ (Discaursal Reference) ในการศึกษาวิเคราะห์การอ้างอิงในวาทกรรมคำสอน เรื่องอิทัปปัจจยตาของท่านพุทธทาสภิกขุนี้ ผู้วิจัยพบว่าการอ้างอิงทั้ง ๕ รูปแบบ ที่กล่าวมาข้างต้น ทั้งนี้ผู้วิจัยใช้คำเรียกในการอ้างอิงสำหรับบางข้อแตกต่างออกไป หากแต่ความหมายยังคงเดิม เพื่อความสะดวกในการเรียกและการอ่าน ซึ่งผู้วิจัยได้แสดงไว้เป็นแผนภาพประกอบดังนี้

ภาพที่ ๒ แผนภาพแสดงลักษณะการอ้างอิงในวาทกรรมคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ

๒.๑ การอ้างถึงคำเฉพาะ

การอ้างถึงคำเฉพาะคือ การอ้างถึงหน่วยคำแทนบุคคล การอ้างถึงคำเฉพาะนั้นจะใช้หน่วยคำแทนบุคคลหรือใช้อ้างถึงคำที่เป็นนามธรรม ดังตัวอย่างต่อไปนี้

พวกโจร ขุนหัว การตามรอยพระผู้มีพระภาค ธรรมสังจะ
บุคคลสี่เหล่า คนเปล่า คนกลาง ที่สุดแห่งทุกข์ คุมสติ
เปลอสติ การสืบอายุพรหมจรรย์ วิธีปรมัตถ์ สรรวมอินทรีย์
ความยินดียินร้าย หนา การสรวมปาฏิโมกข์ อดเคร่ง
นายกสมาคมผู้เสพสุข ทางใจ ลูกตุ้ม อดแหลม
อำนาจฝ่ายต่ำ นักวิตถุณิยม การแทงตลอด ลัทธิอิตตา
ฯลฯ

ตัวอย่างคำเฉพาะที่ใช้อ้างถึงในวาทกรรมของพุทธทาสภิกขุ

“...แต่ถ้าว่า มีความละเอียดอย่างพุทธบริษัท หรืออย่างชาวพุทธแล้วก็จะละเอียดมากเมื่อเปลอสติ ถ้าว่ากิเลสเกิดขึ้นได้แล้ว ก็เป็นเรื่องที่ต้องละเอียดอย่างยิ่ง แล้วก็กลัวทุกข์ภัยในวัฏฏสงสารอย่างยิ่ง...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๑๗๖)

จากตัวอย่างข้างต้น ผู้วิจัยพบว่า ในเรื่องอิทัปปัจจยตานี้พบการอ้างถึงคำเฉพาะของพุทธทาสภิกขุ ในลักษณะของการสื่อความหมายโดยการประสมคำ สร้างคำใหม่ และใช้คำเดิมที่มีอยู่แล้วสื่อความหมายต่างจากความหมายทั่วไป เช่น นักวิตถุณิยม ใช้อ้างถึงบุคคลผู้มีพฤติกรรมแสวงหาทรัพย์ภายนอกหรือกลุ่มทุนนิยม คนเปล่า คนกลาง แทนคนที่ไม่มีความดี จริยธรรม และ พุทธ แทนภาวะที่พ้นจากความเป็นคนทั่วไป และจากตัวอย่างที่ยกมานี้ คือคำว่า “เปลอสติ” เป็นคำที่ท่านพุทธทาสภิกขุประสมคำขึ้นมาเพื่ออธิบาย สภาวะของพุทธบริษัทที่มีหลักธรรมในการดำเนินชีวิตอยู่เป็นประจำ แต่บางเวลาอาจเผลอลืมตัว หรืออย่างที่ท่านใช้คำว่า เผลอสติให้กับกิเลสไปบ้างก็จะเกิดความละเอียดขึ้นมา

๒.๒ การอ้างถึงลักษณะบ่งชี้

การอ้างถึงลักษณะนี้เป็นการเชื่อมโยงความที่ใช้คำที่สื่อความหมายในลักษณะการบ่งชี้หน่วยทางภาษาระดับคำ วลี ประโยค และข้อความ ผู้วิจัยได้ยกตัวอย่างคำบ่งชี้มาแสดงไว้ดังต่อไปนี้

นี้ นั่น นั้น อย่างนี้ นี่เอง นี่แหละ อันนี้ เหล่านี้ เช่นนี้ สิ่งนี้ นั่นแหละ
นี่ เพียงเท่านี้ เช่นนั้น ดังนี้ เท่านั้น อย่างนั้น นั่นเอง ที่นี้ นี่แล

สอนในเรื่องอทิปปัจจยตาในหลายๆประเด็น ซึ่งหลักการใช้ความเปรียบนี้เป็นหลักการเดียวกับ พระพุทธเจ้าที่พระองค์ทรงใช้สอนด้วยข้ออุปมา

๒.๔ การอ้างถึงคำเรียกขาน

การอ้างถึงลักษณะนี้เป็นการเชื่อมโยงความที่เป็นการอ้างถึงบุรุษสรรพนามอีก ลักษณะหนึ่งโดยการกล่าวถึงบุคคลที่ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวถึงขณะขยายความหรือ แสดงธรรม ชลธิชา บำรุงรักษ์ (๒๕๓๙: ๓๘๒) กล่าวถึงการอ้างถึงลักษณะนี้ว่า “. . .พบในกรณีที่ผู้พูดแสดงการ กล่าวถึงบุคคลที่ปรากฏในเรื่องราวที่กล่าวถึงขณะแสดงธรรม เช่น พระเจ้าแผ่นดิน พระราชา ในหลวง ท่านสาธุชนทั้งหลาย พุทธบริษัททั้งหลาย ท่านผู้ปวย ลูกหลาน. . .” สรุปว่า การอ้างถึงคำเรียกขาน เป็นการอ้างถึงหน่วยนามที่ใช้เรียกบุคคลและกลุ่มบุคคลที่กล่าวถึง ตัวอย่างดังตารางที่ ๗

ตารางที่ ๖ ตัวอย่างคำเรียกพระพุทธศาสนา คำเรียกบุคคลในพุทธประวัติ และคำเรียกบุคคลในพุทธศาสนาในวาทกรรมคำสอนเรื่องอทิปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ

คำเรียกบุคคลในพุทธศาสนา	คำเรียกบุคคลในพุทธประวัติ	คำเรียกพระพุทธเจ้า
ภิกษุสงฆ์	พระโมคคัลลานะ	พระพุทธเจ้า
ภิกษุณี	ปริพาชก	พุทธองค์
ฆราวาส	พระมหากัจจายนเถระ	พระผู้มีพระภาค
สามเณร	พระอานนท์	สมเด็จพระผู้มีพระภาค
สมณะ	ท้าวสักกะ	พระองค์ผู้เจริญ
คฤหัสถ์	พระวังคิเถระ	พระผู้ปราศจากทุกข์
ธรรมเถิก	พระโลกนาถ	พระโคตม
อรหันต์	ท้าวสักกะ	พระตถาคต
พุทธบริษัท		ผู้รู้
บรรพชิต		
ภิกษุ		

ตัวอย่างคำเรียกบุคคลในพุทธศาสนา

“. . .ฉะนั้น เราหวังอยู่ว่า ถ้าพวกเราพุทธบริษัททุกคน ช่วยกันไป อย่าท้อถอย ช่วยทำให้ธรรมะอันแท้จริงนี้ ออกมาสู่ความรู้สึกของคนในโลกสมัยนี้ให้มากยิ่งขึ้นไป. . .” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๑๙๕)

จากตัวอย่างข้างต้นนี้ อธิบายได้ว่า การวิเคราะห์วาทกรรมนี้พบว่าการอ้างถึงบุคคลและกลุ่มบุคคลทั้งที่เป็นนามเฉพาะและนามทั่วไป โดยการอ้างถึงคำเรียกชื่อ (คำนาม) และคำแทนชื่อ

(ค่านามที่เป็นเสมือนสรรพนาม) ซึ่งถือเป็นหน่วยนาม จำแนกประเภทโดยยึดบทบาท/ความสำคัญของบุคคลและกลุ่มบุคคลเป็นหลัก สรุปได้ ๓ ประเภท คือ คำเรียกพระพุทธรูป คำเรียกบุคคลในพุทธประวัติ และ คำเรียกบุคคลในพุทธศาสนา และในตัวอย่างได้ยกคำว่า “พุทธบริษัททุกคน” มาอธิบาย ซึ่งคำว่า พุทธบริษัท คือคำที่ใช้อ้างถึงบุคคลในพระพุทธรูปศาสนา แต่ในบริบทนี้ ท่านพุทธทาสภิกขุได้ใส่คำขยายต่อท้ายด้วยว่า “ทุกคน” ซึ่งเป็นกลวิธีการใช้ภาษาอีกประเภทหนึ่งซึ่งจะได้กล่าวเป็นลำดับถัดไป

๒.๕ การอ้างถึงหน่วยนามและส่วนขยาย

การอ้างถึงหน่วยนามและส่วนขยาย เป็นการใช้รูปแบบนามที่เป็นรูปหลักที่มีส่วนขยายในการอ้างถึงบุคคล สิ่งของ ลัทธิ บุคคล สัตว์ และนามธรรม ซึ่งอาจมีส่วนขยาย เป็นการแสดงภาพโดยรวม เช่น คน ผู้หญิง คำลักษณะนาม คำแสดงจำนวนนับ และ คำที่มีคำบ่งชี้เป็นส่วนขยาย พบว่ามีรูปแบบที่ปรากฏจำนวนมาก เช่น ท่านสาธุชนผู้สนใจในธรรม บาลีแห่งอื่น บาลีนี้ พระบาลีอื่นๆ คนผู้ไปนิพพาน พุทธบริษัทฝ่ายบรรพชิต พระพุทธเจ้าองค์หนึ่ง ลัทธิเช่นนี้ นิกายเรา นิกายเขา ธรรมะอันแท้จริง สัตว์ทุกถ้วนหน้า มนุษย์ส่วนใหญ่ และนักบวชผู้นั้น เป็นต้น ดังตัวอย่าง

“...ท่านสาธุชนผู้สนใจในธรรมทั้งหลาย ในการบรรยายครั้งที่ ๑๐ นี้จะได้กล่าวโดยหัวข้อว่า อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นกฎ เหนือกฎทั้งปวง...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๓๓๓)

จะเห็นได้ว่าข้อความที่ว่า “ท่านสาธุชน ผู้สนใจในธรรมทั้งหลาย” นั้น มีการอ้างถึงหน่วยนามและส่วนขยาย คือ “ท่านสาธุชน” คือหน่วยนามซึ่งถูกขยายด้วยวลี “ผู้สนใจในธรรมทั้งหลาย” วลีที่มาขยายทำหน้าที่บ่งชี้ค่านาม ดังตัวอย่างที่ปรากฏข้างต้น

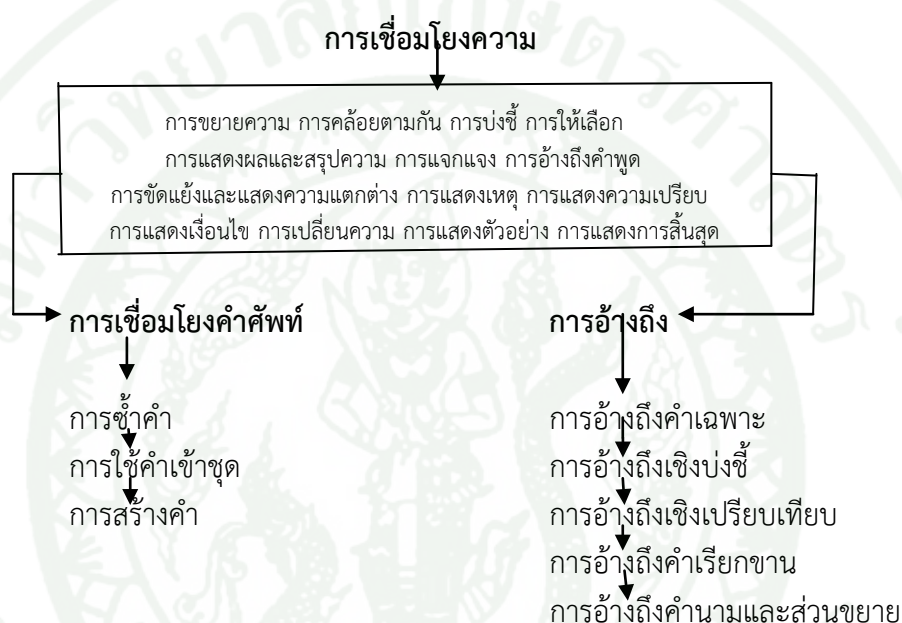
สำหรับการอ้างถึงหน่วยนามในส่วนที่เป็น บุรุษสรรพนาม มีการเชื่อมโยงความที่ใช้บุรุษสรรพนามแทน หน่วยนามที่เป็นรูปหลักของบุคคลและกลุ่มบุคคลต่าง ๆ ที่ปรากฏในวาทกรรมการสอนเรื่อง อิทัปปัจจยตานี้ มีทั้งสรรพนามบุรุษที่ ๑ ๒ และ ๓ ได้แก่คำว่า อาตมา กระผม เรา ข้าพเจ้าฉัน ของเรา มัน เขา ผู้นั้น ผู้นี้ พระองค์ พระองค์เอง พวกเขา พวกท่าน ตน ใคร ๆ ท่าน และบางท่าน เป็นต้น ดังตัวอย่าง

“...อาตมา ขออภัย ดังที่ได้ยั่วแล้วยั่วอีก อยู่ทุกคราวไป ว่ามีความประสงค์อันใหญ่หลวง ในการที่จะให้หัวใจของพุทธศาสนา ในชื่อของคำๆนี้ เป็นที่คุ้นเคยแก่เราทั้งหลายทั้งในการพูดจา ในการปฏิบัติ แม้ที่สุดแต่การพลั้งปากอะไรออกไปควรจะเป็นอิทัปปัจจยตา...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๑๙๗)

การอ้างถึงในวาทกรรมการสอนเรื่องอิทัปปัจจยตานี้ ที่มีมากที่สุดคือการอ้างถึง หน่วยคำเป็นกลวิธีการเชื่อมโยงความที่ทำให้การสื่อความมีประสิทธิภาพด้วยกระบวนการเรียบเรียง ที่กระชับ

รัดกุม การเชื่อมโยงความที่ปรากฏรูปภาษาดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นแสดงถึงกลวิธีทางภาษาของท่าน พุทธทาสภิกขุและลักษณะเฉพาะของการเชื่อมโยงคำในวาทกรรมคำสอน บ่งบอกถึงความเป็นปราชญ์ทางภาษาของพุทธทาสภิกขุ โดยเฉพาะการสร้างคำ การใช้คำเชื่อมหลากหลาย และการอ้างอิงถึงบุคคลและกลุ่มบุคคลที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา นับเป็นกลวิธีทางภาษาสำหรับเผยแผ่พุทธธรรม ซึ่งผู้วิจัยได้สรุปเป็นแผนภาพประกอบเพื่อสร้างความเข้าใจในภาพรวม ดังนี้

แผนภาพสรุป กลวิธีการเชื่อมโยงความในวาทกรรมคำสอนของพุทธทาสภิกขุ

ภาพที่ ๓ แผนภาพสรุป กลวิธีการเชื่อมโยงความในวาทกรรมคำสอน เรื่องอิทัปปัจจยตา ของพุทธทาสภิกขุ

กลวิธีการสอนหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาของพุทธทาสภิกขุ เรื่อง อิทัปปัจจยตา ตามเกณฑ์การสอนของพระพุทธเจ้าปรับตามแนวภาษาศาสตร์

จากการศึกษาวิเคราะห์ผู้วิจัยพบว่าพุทธวิธีการสอนที่ใช้เป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์วิธีการสอนของท่านพุทธทาสภิกขุนั้น มีหลากหลายรูปแบบตามความแตกต่างของผู้รับคำสอนหรือผู้เรียน ซึ่งผู้วิจัยก็ได้ดำเนินการวิเคราะห์ในแต่ละรูปแบบอย่างละเอียด รวมทั้งมีการวิเคราะห์ลักษณะเฉพาะที่พบในกลวิธีการสอนของท่านพุทธทาสภิกขุด้วย

หลักทั่วไปในการสอน เกี่ยวกับเนื้อหา หรือเรื่องที่สอน

๑. สอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่าย หรือรู้เห็นเข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่เห็นเข้าใจได้ยาก หรือยังไม่รู้ไม่เห็นไม่เข้าใจ

ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“...เรื่องอริสัจสี่นี้ ก็รู้กันอยู่ดีแล้วทุกคน ว่าได้แก่ทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความไม่มีทุกข์ และทางให้ถึงทางไม่มีทุกข์ นี่เรียกว่า อริสัจสี่ นึกขึ้นมาให้ได้ทุกคนเสียก่อนว่า มันมีอยู่ ๔ อย่างนี้ เรียกว่าทุกข์อริสัจ = ความจริงคือทุกข์ ทุกขสมุทยอริสัจ = ความจริงคือเหตุให้เกิดทุกข์ ทุกขนิโรธอริสัจ = ความจริงคือความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริสัจ = ความจริงคือหนทางปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๔๘๑-๔๘๒)

ท่านพุทธทาสภิกขุจะใช้วิธีนี้สอนสำหรับคนฟังที่เข้าใจง่ายหรือเข้าใจดีอยู่แล้วในเบื้องต้นแล้วค่อยๆ โยงไปหาเนื้อหาที่เข้าใจยากหรือยังไม่เข้าใจตามลำดับ การสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาก็คือการสอนตามหลักอริสัจ ๔ นั้นเองซึ่งประกอบด้วย ทุกข์ เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และหนทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ซึ่งพุทธทาสภิกขุได้สอนเรื่องนี้ในหัวข้อ ปฏิจจนุปบาทในรูปอริสัจ

๒. สอนเนื้อเรื่องที่ค่อยลุ่มลึกยากลงไปตามลำดับขั้นและความต่อเนื่องกันเป็นสายลงไป

ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“...นี้ขอให้ช่วยจำไว้หน่อยว่า ในพระไตรปิฎก ฝ่ายเถรวาทเราไม่ใช่ฝ่ายมหายาน สูตรเพียง ๒ หน้ากระดาษครึ่ง มีคำว่า อิทัปปัจจยตา ในสูตรนั้นถึง ๑๒ ครั้งแล้วมีคำว่า ตถตา ตถตานี้ในสูตรนั้นมีถึง ๑๑ ครั้ง แต่ว่า ตถตาที่เรียกชื่ออย่างอื่น ไม่ได้เรียกชื่อในคำนี้ มีทั่วไปในพระไตรปิฎก ฝ่ายมหายาน หรือฝ่ายพวกจีนเขาเอาไปพูดกันมาก คำว่า ตถตา ฝรั่งเศสสนใจมาก คำว่า ตถตาไปเรียกว่า ความเป็นอย่างนั้น ตามพระบาลีเดิม ตถตา แปลว่า ความเป็นอย่างนั้นความไม่เป็นอย่างอื่น ภาษาฝรั่งเศสแปลเป็นคำสั้นๆว่า Suchness ความเป็นอย่างนั้นภาษาจีนเรียกว่า ยู่สี่ ยู่สี่ แปลว่าความเป็นอย่างนั้น ยู่ไล่ คือพระตถาคต ยู่สี่ คือ ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น แล้วไปอธิบายกันมากมายหลายๆแขนงมากมายทีเดียว ซึ่งพุทธบริษัทไทยเราไม่เคยได้ยินด้วยซ้ำไปคำว่า ตถตา นี่หัวใจของพุทธศาสนาที่จะพูดกันในวันนี้ ...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๙)

ท่านพุทธทาสภิกขุจะสอนโดยเลือกเนื้อหาเจาะลึกลงตามลำดับเช่น เริ่มจากการสอนเรื่อง ทานกถา (พูดเรื่องทาน) สีสกถา (พูดเรื่องศีล) สักคกถา (พูดเรื่องสวรรค์) กามาทีนวกถา (พูดเรื่องโทษของกาม) และเนกขัมมกถา (พูดเรื่องการออกจากกาม) หรือการสอนในเรื่องที่ต้องไล่ลำดับความซับซ้อนขึ้นเรื่อยๆ ท่านพุทธทาสภิกขุก็มีกลวิธีที่แยบคายในการกล่าวที่ละขั้นตอนเพื่อให้เกิดความเข้าใจตามไปจนถึงเรื่องที่ลุ่มลึกหรือซับซ้อนที่สุด แต่ผู้ฟังก็สามารถทำความเข้าใจได้

๓. สอนด้วยของจริง ให้ผู้เรียน ได้ดู ได้เห็น ได้ฟังเอง อย่างที่เรียกว่าสอนด้วยประสบการณ์ตรง

ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“...ดังที่อาตมาได้พบเห็น คนแก่ๆบ้านนอกไม่รู้หนังสือ อยู่ตามป่าตามดง บางทีก็พูดเป็นเหมือนกัน คือพูดว่า “อย่าดีใจไปเลย มันอย่างนั้นเอง” หรือว่า “อย่าร้องไห้ไปเลย มันอย่างนั้นเอง” หรือว่าพ่อเขาตาย ลูกมันร้อง แล้วคุณย่าหรือคุณยายก็บอกว่า “อย่าร้องไปเลย มันเป็นอย่างนั้นเอง” ถ้าอย่างนี้ก็หมายความว่ายายแก่คนนั้นเข้าถึงตัว อิทัปปัจจยตา คือความเป็นอย่างนั้น ฉะนั้นอิทัปปัจจยตา นี่คือหัวใจของพุทธศาสนา...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๑๐๔)

“...ทีนี้ ขอภัยสักหน่อยที่ว่าจะเล่าเรื่องส่วนตัว เมื่ออาตมาไปศึกษาเล่าเรียนอยู่ที่กรุงเทพฯ ไปอยู่ที่วัดๆหนึ่ง วัดนี้มีระเบียบมาแต่โบราณกาล ฉันทเช้า ๗ โมงครึ่งเศษๆ พอเสร็จฉันเช้า ๘ โมงลงโบสถ์ ทำวัตรเช้า ก็คิดดูซิฉันช้าใหม่ๆ ๘ โมงไปทำวัตรเช้า เราก็ได้มีโอกาสนั่งดูว่า ใครมันสัปหงกบ้าง แต่อาตมาขอยืนยันด้วยเกียติยศเวลานี้เลยว่า ไม่เคยแพ้เลย มีแต่ได้นั่งหัวเราะคนที่สัปหงกตัวเองไม่เคยสัปหงก...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๔)

ท่านพุทธทาสภิกขุจะยกกรณีตัวอย่างของท่านเองในการสอน เรื่องราวที่ยกมานั้นเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริงกับตัวท่านโดยตรง ดังนั้นการถ่ายทอดเรื่องราว อารมณ์และความรู้สึกจึงเป็นไปโดยธรรมชาติ ผู้ฟังก็จะรู้สึกเห็นด้วยและคล้อยตาม

๔. สอนตรงเนื้อหา ตรงเรื่อง คุณอยู่ในเรื่อง มีจุด ไม่วอกวน ไม่ใช่ไขว่ไขว่ ไม่ออกนอกเรื่อง โดยไม่มีอะไรเกี่ยวข้องในเนื้อหา

ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“...ถ้าพูดกันถึงเรื่อง ความสิ้นไปแห่งกรรมแล้ว เรื่องกรรมนั้นก็เป็นเรื่องศีลธรรม เป็นเรื่องของเด็กๆ หรือเป็นเรื่องของชาวบ้านธรรมดาที่ยังอยากจะกินของหวาน ของอร่อย จึงเรียกว่าเป็นเรื่องกรรมในขั้นศีลธรรม แต่ถ้าไปเกิดความเข้าใจในอานิสงส์ของความสิ้นไปแห่งกรรมแล้ว มันก็มุ่งหมายกรรมชนิดที่จะเป็นที่ยืนแห่งกรรมทั้งปวง คือเป็นตัวแท้ตัวจริงของคำสอนของพระพุทธเจ้า ความสิ้นไปแห่งกรรม ก็เป็นเรื่อง อิทัปปัจจยตา ในลักษณะนิโรธ คือความดับแห่งกรรม เพราะฉะนั้น เราจะต้องแยกสิ่งๆ ที่เรียกว่ากรรมออกเป็น ๒ ประเภท ดังที่กล่าวมาแล้ว ข้างต้น กรรมในขั้นศีลธรรมนี้อย่างหนึ่ง กรรมในขั้นสัจธรรมหรือปรมัตถธรรมนี้อย่างหนึ่ง กรรมในขั้นศีลธรรมยังมีตัวตนอยู่เรื่อย ไม่รู้จักหมดกรรม ส่วนกรรมในขั้นปรมัตถธรรมนั้น – หมดตัว พอหมดตัวก็หมดกรรม นี่ถ้าจะจำไว้เป็นคำสั้นๆ ก็จำได้ง่ายๆว่า “ถ้ามีตัวก็มีกรรม ถ้าหมดตัวก็หมดกรรม...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๓๘๑-๓๘๒)

การสอนแบบนี้เป็นวิธีการสอนที่เป็นความโดดเด่นของท่านพุทธทาสภิกขุเป็นอย่างยิ่ง ท่านสามารถพูดประเด็นหลัก แล้วอธิบายเสริมให้แต่ละประเด็นได้อย่างชัดเจนโดยที่ไม่หลุดกรอบของเนื้อหาเดิม เมื่ออธิบายความในประเด็นย่อยเรียบร้อยแล้ว ท่านก็จะกลับมาสรุปประเด็นหลักอีกครั้ง เพื่อเน้นย้ำความเข้าใจของผู้ฟังอีกครั้ง

๕. สอนมีเหตุผล ตรงตามเห็นจริงได้ อย่างที่เรียกว่า สนิทาน

ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“...ทำไม อิทัปปัจจยตา มันจึงเต็มอยู่ในจิตใจของพระพุทธเจ้า ขอให้ท่านทั้งหลายคิดดู มันก็เพราะเหตุว่า การที่ท่านสละราชสมบัติออกไปบวชนั้น เพราะว่าอิทัปปัจจยตามันบังคับ กฎเกณฑ์ของอิทัปปัจจยตามันบังคับ มันเป็นความแกรบ สุกงอมของสติปัญญาที่ต้องการจะไปเรื่อยๆ มันเป็นกฎของ อิทัปปัจจยตา ท่านจึงทนอยู่ไม่ได้จึงต้องไปบวช พอท่านบวชแล้ว ท่านก็มีปัญหาใหญ่ยิ่งอยู่ว่า ทุกข์นี้เกิดมาจากอะไร นี่ถ้าท่านศึกษาให้ดี ท่านจะพบว่าพระพุทธเจ้าออกบวชเพื่อยวค้นหาอยู่ ๖ ปี จนกว่าจะตรัสรู้ นั่น มีแต่การค้นหว่าความทุกข์นี้เกิดมาจากอะไรตลอด ๖ ปี นั่นแหละ มันอิทัปปัจจยตาค้นอิทัปปัจจยตาด้วยอำนาจการบังคับของอิทัปปัจจยตาจนกระทั่งพบ อิทัปปัจจยตา ว่าความทุกข์นี้ เกิดมาจากชาติ แล้วก็ค้นต่อไปอีกว่าชาติเกิดมาจากอะไร ค้นอิทัปปัจจยตาที่ ๒ ว่าชาติเกิดมาจากอะไรก็มาจากภพ ค้นว่าภพมาจากอะไรก็มาจากอุปาทาน อุปาทานมาจากอะไรมันก็อิทัปปัจจยตาไปทีละอย่างๆ เหมือนที่พระสวดเมื่อตะกี้ ว่ามันเป็นธรรมดาที่มีอยู่ก่อนนั้นแล้ว ที่พระตถาคตทั้งหลายจะเกิดขึ้นมา หรือจะไม่เกิดขึ้นมาก็ตามใจ ไม่รู้ไม่ชี้หมด ธรรมธาตุอันนี้มีอยู่ก่อนแล้วพระพุทธเจ้าจะเกิดธรรมธาตุนี้ก็เป็นอย่างนี้ พระพุทธเจ้าจะไม่เกิด ธรรมธาตุนี้ก็เป็นอย่างนี้...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๑๙-๒๐)

การสอนวิธีนี้ทำให้ผู้ฟังสามารถคิดตามได้อย่างมีเหตุและมีผลเชื่อมโยงกัน ทำให้เกิดความเชื่อถือ และเห็นด้วยกับการใช้ภาษาในหลักคำสอนของพุทธทาสภิกขุ เพราะท่านสอนตามหลักการของความเป็นจริง ความเป็นวิทยาศาสตร์ สอนตามสภาวะการณ์ของธรรมชาติที่เกิดขึ้นจริง และเน้นย้ำในเรื่อง อิทัปปัจจยตา นั้นว่าเป็นเรื่องของเหตุและผลอันเป็นความจริง ที่มนุษย์ทุกคนสามารถปฏิบัติตามและพิสูจน์ได้ ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาของทุกสรรพสิ่งที่เกิดขึ้น ปรากฏมีอยู่แล้วตามธรรมชาติ

๖. สอนเท่าที่จำเป็นพอดี สำหรับให้เกิดความเข้าใจ ให้การเรียนรู้ได้ผล ไม่ใช่สอนเท่าที่ตนรู้ หรือสอนแสดงภูมิว่าผู้สอนมีความรู้มาก

ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“...สำหรับวันนี้ ก็ขอสรุปความว่า เรื่องอิทัปปัจจยตา เท่าที่ควรจะรู้ และเท่าที่ควรจะช่วยกันนำเอาไปทำให้เป็นของติดปากสำหรับพูดทุกวัน นี่ก็พอสมควรแล้ว

ขอให้ช่วยทำให้สมตามความตั้งใจด้วย: ให้นอนละเมอเป็น อิทัปปัจจยตา ก็เป็นอันใช้ได้...”
(พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๕๒๒)

กลวิธีการสอนแบบดังกล่าวนี้ ท่านพุทธทาสภิกขุได้ใช้กับการเทศน์สอนหรือบรรยายในเรื่องอิทัปปัจจยตาเป็นส่วนใหญ่ ให้ความรู้ที่เหมาะสมไม่มากไม่น้อยเกินไป ยึดทางสายกลาง ตามแบบฉบับของพระพุทธองค์ แต่พุทธทาสภิกขุจะทิ้งท้ายเป็นการฝากข้อคิดไว้แทน เพื่อเป็นการฝึกให้ผู้ฟังได้คิด วิเคราะห์ตาม ประจักษ์ความจริงและค้นหาคำตอบด้วยตนเอง

๗. สอนสิ่งที่มีความหมายควรที่เขาคะเรียนรู้ และเข้าใจ เป็นประโยชน์แก่ตัวเขาเอง

สำหรับกลวิธีการสอนดังกล่าวนี้ เหมาะสมสำหรับการสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาเป็นอย่างยิ่ง ดังที่ท่านพุทธทาสภิกขุ (๒๕๑๖: [๘]) ได้กล่าวไว้ในเรื่องอิทัปปัจจยตาว่า “อิทัปปัจจยตา คำเดียวคลุมหมวดธรรมที่เป็นหัวใจของพุทธศาสนาได้หมด ทุกสิ่งในโลกล้วนมีปัจจัย เมื่อมีสิ่งนี้ๆเป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆย่อมมี ทุกอย่างมีความหมายที่อิทัปปัจจยตา ต้องตามกฎอิทัปปัจจยตา แม้พระพุทธองค์ก็จดจ่อทรงอุทานทั้ง ๓ ยาม คราวตรัสรู้และหลังจากนั้น ล้วนมีหัวใจอยู่ที่อิทัปปัจจยตาทั้งสิ้น พุทธบริษัทเต็มรูป ต้องเข้าใจความหมายทั้งหมดของอิทัปปัจจยตา ทุกคนควรรู้จักคล่องปาก คล่องใจ ใช้ในการพูดจาประจำเหมือนพระพุทธองค์เอง...” จะเห็นได้ว่า ท่านพุทธทาสภิกขุเน้นย้ำเกี่ยวกับเรื่องความเข้าใจในความหมายของอิทัปปัจจยตา ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อตัวผู้เรียนเอง และเพื่อนำไปใช้ในการดำรงชีวิตของตนเองให้ได้อย่างถูกต้อง

เกี่ยวกับตัวผู้เรียน และผู้สอน

๑. รู้ คำนึงถึง และสอนให้เหมาะสมตามความแตกต่างระหว่างบุคคล

ดังข้อความตัวอย่างที่ท่านได้กล่าวไว้ดังนี้

“...อย่างไรๆ ทุกศาสนาก็มุ่งทำลายความเห็นแก่ตัว ต้องปรองดองเหมือนกัน เดียวกัน แม้คู่ที่ห่างไกลกันนัก อิทัปปัจจยตา ก็ประนอมศาสนาชนิดซ้ายจัด-ขวาจัดได้ ศาสนาที่มี-ที่ไม่มีพระเจ้า อิทัปปัจจยตา ก็พระเจ้าให้ ให้ตรงกันเสียเลย สำหรับยายแก่กับผู้ทรงแก่เรียน อิทัปปัจจยตานั่นแหละช่วยให้ทั้งคู่ซึ่งมาตรงกันได้ ผู้ที่ถือเงินเป็นใหญ่ กับธรรมเป็นใหญ่ อิทัปปัจจยตาจะเป็นศาสนาให้อย่างดี คนสมัยเก่ากับคนสมัยใหม่อิทัปปัจจยตา นั้นแหละจะทำให้ไม่ไหม้ ไม่เก่าแต่ถูกต้อง คนมั่งมีกับคนจน ศาสนาอิทัปปัจจยตาจะช่วยให้กลมกลืนกันได้ ไม่เหลิงไม่เศร้า ทั้งคอมมิวนิสต์ ทั้งนายทุน อิทัปปัจจยตาจะชี้เรื่องกรรมจำแนก ถือศาสนาเดียวกันได้ พวกสัสสตทิฎฐิ กับ อุกฺเขตทิฎฐิ ดูให้ดี จะเห็นทั้งคู่ขึ้นอยู่ที่สิ่งเดียวกันคือ อิทัปปัจจยตา กามสุขัลลิกานุโยค กับอัตตทิลกมานุโยค อิทัปปัจจยตาจะอยู่ตรงกลางให้เข้ากันได้ พวกถือว่าเกิดอีกกับไม่เกิดจะรู้ อิทัปปัจจยตาตามจริง ว่ามันแล้วแต่เหตุปัจจัย พวกถือแต่ศีลธรรมกับถือขั้นศาสนา อิทัปปัจจยตาจะทำให้ประพุดติดับทุกข์ได้ นัก

ศาสนา กับนักปรัชญา ก็จะมาตรงกันได้โดยมีอทิปปัจจยตา เป็นแต่อยู่คนละรูป คนถือสมมุติ กับคนถือปรมัตถ์ จะเลิกเถียงกันโดยมีอทิปปัจจยตาทำให้พอดี จัดการถูก รวมความแล้ว อทิปปัจจยตา นี้ทำให้คนรักใคร่สามัคคี ไม่แบ่งแยกเอาเปรียบกัน ฉะนั้นให้เข้าใจด้านจิตถูกเสียก่อน ก็จะต้องได้ตั้งแต่หน่วยเล็กถึงใหญ่ที่สุด. . .” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: [๑๖])

จากการทบทวนวรรณกรรมผลงานการเทศน์สอนของท่านพุทธทาสภิกขุ นั้น ผู้วิจัยพบว่า ท่านมีวิธีการสอนที่แตกต่างกันในแต่ละกลุ่มในแต่ละบุคคล ซึ่งกลวิธีการสอนของท่านพุทธทาสภิกขุ นั้นมองเห็นได้อย่างชัดเจน เช่น การเทศน์สอน กลุ่มบุคคลวงการแพทย์ ท่านก็จะใช้ศัพท์ทางการแพทย์ในการสอนหรือให้ศัพท์ภาษาอังกฤษประกอบด้วย หรือ หากเทศน์สอนชาวบ้านในเขตจังหวัดภาคใต้ ท่านก็จะใช้ภาษาถิ่นใต้ในการสอน สำหรับในเรื่องอทิปปัจจยตา ในครั้งที่ท่านเทศน์สอนนั้น เป็นการบรรยายธรรมสำหรับพระภิกษุ จะมีบางช่วงบางตอนที่ท่านใช้ภาษาบาลี หรือ คำศัพท์ในวงการพุทธศาสนา โดยที่ไม่ขยายความ หรือบอกความหมายในคำศัพท์เหล่านั้น เนื่องจากเป็นที่เข้าใจกันอยู่แล้วว่า คำเหล่านั้นหมายถึงอะไร หรือท่านพูดถึงสิ่งใด ดังตัวอย่างนี้ ท่านก็ใช้คำภาษาบาลีโดยไม่แปลความ เช่น “พวกสัสสตทิฎฐิ กามสุขัลลิกานุโยค และ อัตตกิลมณานุโยค” ซึ่งในบริบทนี้ พุทธทาสภิกขุเทศน์สอนพระภิกษุ จึงเป็นที่เข้าใจตรงกันว่า พระภิกษุสงฆ์ จะสามารถเข้าใจภาษาบาลีในเบื้องต้นนี้ได้ด้วยตนเอง

๒. ปรับวิธีสอนผ່อนให้เหมาะกับบุคคล แม้สอนเรื่องเดียวกันแต่ต่างบุคคล อาจใช้ต่างวิธี

ผู้วิจัยพบว่า กลวิธีการสอนของพุทธทาสภิกขุ ในรูปแบบปรับวิธีสอนผ່อนให้เหมาะกับบุคคล แม้สอนเรื่องเดียวกันแต่ต่างบุคคล ท่านอาจใช้แตกต่างวิธีนั้น มีความคล้ายคลึงกับหลักการสอนของพระพุทธองค์ คือพิจารณาลักษณะของบุคคลผู้รับการสอนก่อนว่า บุคคลนั้นๆเป็นใครประเภทใด มีพื้นความรู้ความเข้าใจหรือความพร้อมในการเรียนรู้ระดับใด มากน้อยแค่ไหน และควรสอนอะไร อย่างไร ซึ่งหมายถึง การรู้ การคิด การเข้าใจ โดยทรงคำนึงถึงและตรัสการสอนให้เหมาะสมตามความแตกต่างระหว่างบุคคลนั่นเอง นอกจากคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคลแล้ว ผู้สอนยังจะต้องคำนึงถึงความพร้อมของผู้เรียน ซึ่งท่านพระธรรมปิฎก (๒๕๔๗) ใช้คำว่า ความสูงงอม ความแก่ออบแห่งอินทรีย์ หรือญาณ ที่บาลี เรียกว่า ปริปากะ ของผู้เรียนแต่ละบุคคล เป็นรายๆ ไปด้วย

๓. สอนโดยให้ผู้เรียนลงมือทำด้วยตนเอง ซึ่งจะช่วยให้เกิดความรู้ความเข้าใจชัดเจนแม่นยำและได้ผลจริง

กรณีการสอนเรื่องอทิปปัจจยตาของท่านพุทธทาสภิกขุ นั้น ผู้วิจัยพบว่า ท่านจะกล่าวถึงวิธีการปฏิบัติตัวในชีวิตประจำวันโดยยึดหลักกรรมอทิปปัจจยตาอยู่ทุกลมหายใจเข้าออก ดังคำกล่าวของท่านว่า

“...สำหรับวันนี้ ก็ขอสรุปความว่าเรื่องอทิปปัจจยตาเท่าที่ควรจะรู้ และเท่าที่ควร จะช่วยกันนำเอาไปทำให้เป็นของติดปากสำหรับพูดทุกวัน นี่ก็พอสมควรแล้ว ขอให้ช่วยทำ

ให้สมตามความตั้งใจด้วย: ให้นอนละเมอเป็น อิทัปปัจจยตา ก็เป็นอันใช้ได้...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๕๒๒)

๔. ผู้เรียนกับผู้สอนมีบทบาทร่วมกัน ในการแสวงหาความจริง

การสอนของพุทธทาสภิกขุ จะดำเนินไปในรูปแบบที่ให้มีการแสดงความคิดเห็นโต้ตอบกันอย่างเสรี หลักการนี้เป็นข้อสำคัญในวิธีการแห่งการสร้างปัญญา ซึ่งผู้เรียนหรือผู้ศึกษาล้วนต้องการอิสรภาพในทางความคิด และโดยวิธีนี้เมื่อเข้าถึงความจริง ผู้เรียนก็จะรู้สึกว่าคุณได้มองเห็นความจริงด้วยตนเอง และมีความชัดเจนมั่นใจ หลักนี้เป็นหลักที่พระพุทธรเจ้าทรงใช้เป็นประจำในการเผยแผ่หลักธรรม และมักมาในรูปการถามตอบให้ผู้ฟังมีส่วนร่วมในการคิดใคร่ครวญด้วยตัวเอง เนื่องจากท่านพุทธทาสภิกขุเป็นผู้สอนที่คำนึงถึงผู้เรียนเป็นหลัก ในบางประเด็นที่ต้องมีการอภิปรายกันลักษณะการสอนของท่านจะยึดผู้เรียนเป็นสำคัญ และผู้วิจัยได้พบว่า ในกลวิธีการสอนที่เน้นให้ผู้สอนกับผู้เรียนมีบทบาทร่วมกันนั้น พุทธทาสภิกขุได้ประยุกต์ใช้รูปแบบการสอนในหลายๆวิธี เพื่อให้เข้ากับยุคสมัย และในกลวิธีการสอนของท่านก็มีความคล้ายคลึงกับพุทธวิธีการสอนของพระพุทธรองค์อยู่มาก เพียงแต่ปรับใช้ให้เข้ากับ กาลเวลา สถานที่และบุคคลดังที่กล่าวแล้วข้างต้น

ลักษณะการสอนและวิธีสอน

ในพุทธวิธีการสอนได้อธิบายคุณลักษณะซึ่งเรียกได้ว่าเป็นเทคนิคในการสอนของพระพุทธรเจ้าไว้ ๔ อย่างดังนี้ ๑) อธิบายให้เห็นชัดเจนแจ่มแจ้ง เหมือนจูงมือไปดูเห็นกับตา (สันตัสสนา) ๒) ชักจูงใจให้เห็นจริงด้วย ขวนให้คล้อยตามจนต้องยอมรับ และนำไปปฏิบัติ (สมาทปนา) ๓) เราใจให้แกแล้วกล้า บังเกิดกำลังใจปลุกให้มีอุตสาหะแข็งขัน มั่นใจว่าจะทำให้สำเร็จได้ไม่หวั่นระย่อต่อความเหนื่อยยาก (สมุตตเตชนา) ๔) ขโลมใจให้เข้มขึ้น ราเริง เบิกบาน ฟังไม่เบื่อ และเปี่ยมด้วยความหวัง เพราะมองเห็นคุณประโยชน์ที่ตนจะพึงได้รับการปฏิบัติ (สัมปหังสนา) อาจพูดเป็นคำสั้นๆ ได้ว่า แจ่มแจ้ง จูงใจ หาญกล้า ราเริง ชี้ชัด เชิญชวน คึกคัก และเบิกบาน เมื่อผู้วิจัยได้นำมาวิเคราะห์เปรียบเทียบกับกลวิธีการสอนของท่านพุทธทาสภิกขุในการสอนเรื่อง อิทัปปัจจยตานี้ ผู้วิจัยพบว่า มีคุณลักษณะที่เป็นไปตามพุทธวิธีการสอนโดยส่วนใหญ่ เพียงแต่กลวิธีการสอนของ พุทธทาสภิกขุปรับไปตามยุคสมัย ยกตัวอย่างตามเหตุการณ์หรือประสบการณ์ของท่านประกอบการอธิบาย เพื่อให้สอดคล้องกับบุคคล เวลา และสถานที่ ซึ่งท่านได้อธิบายไว้โดยละเอียดแต่แรกในการสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาสำหรับวิธีสอนแบบต่างๆ ในพุทธวิธีการสอน ซึ่งสรุปออกมาได้ ๓ วิธี คือ ๑) สนทนา (แบบสากัจฉา) ๒) แบบบรรยาย ๓) แบบตอบปัญหา ซึ่งผู้วิจัยได้นำมาวิเคราะห์กลวิธีการสอนในเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ พบว่า กลวิธีหลักที่พุทธทาสภิกขุใช้ในการสอน คือ การบรรยาย เนื่องจากเป็นลักษณะการเทศน์บรรยายแก่พุทธศาสนิกชนและผู้สนใจทั่วไปในภาคมาฆบูชา ปีพุทธศักราช ๒๕๑๕ ณ ลานหินโค้ง สวนโมกขพลาราม อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี แม้ว่าการสอนในเรื่องอิทัปปัจจยตาจะมีรูปแบบวิธีการสอนส่วนใหญ่เป็นลักษณะการบรรยาย แต่ในระหว่างการบรรยายผู้วิจัยพบว่า ท่านพุทธทาสภิกขุมีการใช้สื่อประกอบการสอนด้วย เนื่องจากท่านเป็นผู้สอนที่มีความ

ลึกซึ่งเป็นอย่างมากในการถ่ายทอดพระธรรมเทศนา นอกจากคำนึงถึงหลักทางด้านจิตวิทยาหรือด้านพฤติกรรมศาสตร์แล้ว ท่านยังใช้สื่อการสอนประกอบซึ่งพอจะสรุปได้ ๓ รูปแบบคือ

๑. การยกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นมาเป็นอุปกรณ เป็นวิธีการนำเรื่องที่เกิดขึ้นจริง ๆ มาสอนซึ่งทำให้เกิดผลแน่นอน เพราะเมื่อนำเรื่องจริงที่เกิดขึ้นมาแล้วเป็นเชิงนิทานเปรียบเทียบกับจะช่วยให้ผู้ฟังนึกเห็นภาพและเข้าใจได้ดีขึ้น

๒. การใช้ภาพนิมิตเหมือนในภาพยนตร์ เป็นวิธีที่ทำให้ผู้ฟังคำสอนได้มองเห็นภาพจริงประกอบคำสอน ท่านพุทธทาสภิกขุใช้วิธีให้ผู้ฟังสร้างภาพจากจินตนาการของตนเอง แต่สำหรับพระพุทเจ้า ซึ่งท่านได้บรรลุธรรม ตรัสรู้แล้ว พระองค์จึงสามารถเนรมิต ฉายภาพให้เป็นคลื่นผ่านเข้าไปในกระแสดิจของผู้ฟัง ภาพที่ปรากฏนั้นจะเป็นภาพ ๓ มิติ ซึ่งอาจจะมุ่งให้ผู้รับเห็นได้คนเดียว หรืออาจจะมุ่งให้ทุกคนสามารถเห็นและสัมผัสได้ (ดวงเดือน จันทรเพ็ญ, ๒๕๔๑: ๕๒-๕๓)

๓. ใช้วิธีทดลองด้วยตนเอง เป็นวิธีการสอนที่ให้หลักความรู้ด้านทฤษฎีก่อน แล้วให้ผู้รับคำสอนไปศึกษาค้นคว้าและทดลองด้วยตนเอง

สรุปได้ว่า พุทธทาสภิกขุท่านได้เสนอวิธีการสอนหลากหลายวิธี ซึ่งสามารถส่งผลให้ผู้เรียนหรือผู้ฟังเกิดกระบวนการเรียนรู้อย่างมีประสิทธิภาพ วิธีการสอนของท่านที่ผู้วิจัยเห็นว่ามีลักษณะโดดเด่นและทำให้เกิดผลสัมฤทธิ์ผลในการเรียนรู้ได้เป็นอย่างดี นั่นคือ การเริ่มต้นในการสอนเป็นจุดสำคัญมาอย่างยิ่งอย่างหนึ่ง เพราะการเริ่มต้นที่ดีมีส่วนช่วยให้การสอนประสบผลสำเร็จ หรืออย่างน้อย ก็เป็นเครื่องมือในการช่วยดึงความสนใจและนำเข้าสู่เนื้อหาได้ และในพุทธวิธีการสอน นั้น พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีเริ่มต้นที่น่าสนใจมาก โดยปกติพระองค์จะไม่ทรงเริ่มสอนด้วยการเข้าสู่เนื้อหาธรรมทันที แต่จะทรงเริ่มสนทนากับผู้ทรงพบ หรือผู้มาเฝ้าด้วยเรื่องที่เขารู้เข้าใจดี หรือสนใจอยู่แล้ว ดังที่ สุขีพ บุญญาณภาพ (๒๕๓๓: ๑๓-๑๕) กล่าวถึงลักษณะการสอนของพระพุทธเจ้าใน ๓ ลักษณะ คือ ๑) ทรงสั่งสอนโดยการปฏิบัติ เป็นการ “เปลี่ยน” หลักคำสอนดั้งเดิมของศาสนาพื้นเมืองอย่างกลับหน้ามือเป็นหลังมือ เช่น ศาสนาพราหมณ์สอนให้ฆ่าสัตว์บูชายัญ แต่พระพุทธเจ้ากลับสอนให้มีความเมตตากรุณาต่อสัตว์แทน หรือการสอนให้ทรมานตนในการปฏิบัติ เพื่อบรรลุคุณธรรมชั้นสูง พระพุทธเจ้าทรงทดลองมาแล้วเห็นว่า ไม่ใช่ทางตรัสรู้ ทรงสอนให้ใช้วิธีอื่นที่เรียกว่าทางสายกลาง ๒) ทรงสอนโดยการปฏิรูป เป็นการสอนโดยวิธีตัด “แปลง” ของเก่ามีความหมายอย่างหนึ่ง แต่นำมาแปลความเสียใหม่เพื่อให้ตรงกับหลักเหตุผลยิ่งขึ้น ๓) ทรงสอนโดยตั้งหลักขึ้นใหม่ ที่ยังไม่มีการสอนในที่อื่น แต่ทรงสอนไปตามหลักสัจธรรมที่ทรงค้นพบ ซึ่งวิธีการเริ่มต้นสอนของพระพุทธเจ้าจะประสบความสำเร็จทุกครั้ง สำหรับในการสอนของท่านพุทธทาสภิกขุ นั้น การเริ่มต้นสอนในเรื่องอหังการมีลักษณะของการสร้างบรรยากาศในการสอนให้ปลอดโปร่ง เพลิดเพลินไม่ให้เกิดเครียด ไม่ให้เกิดความอึดอัดใจ และให้เกียรติแก่ผู้เรียนหรือผู้ฟัง โดยการทำให้พวกเขามีความภูมิใจในตนเอง ท่านใช้ภาษาสุภาพ นุ่มนวล สละสลวย ไม่หยาบคาย ขวนให้สบายใจ เข้าใจง่าย และท่านสอนด้วยความเคารพ คือ มีการเตรียมการสอนมาเป็นอย่างดี ตั้งใจสอน ทำจริง ด้วยความรู้สึกละเอียดเป็นห่วงเป็นใย มองเห็นความสำคัญของผู้เรียน และการสั่งสอนนั้น ไม่ใช่สักแต่ว่าทำ หรือเห็นผู้เรียนเป็นพวกที่โง่

เขลา โดยมีวัตถุประสงค์หลักก็เพื่อให้ผู้เรียน เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่สอนเป็นสำคัญ และประการสำคัญยิ่งก็คือลักษณะท่าทางที่เต็มไปด้วยความเมตตา กรุณา อันเป็นคุณธรรมที่โดดเด่นของท่านทำให้กลวิธีการสอนในเรื่องอทิปปัจจยตานี้บังเกิดผลสัมฤทธิ์อย่างสูง ซึ่งเกิดจากการที่ท่านทุ่มเทและอุทิศชีวิตของตนเพื่อรับใช้พระพุทธศาสนาอย่างจริงจัง ดังฉายาของท่านที่ว่า “พุทธทาสภิกขุ” อันหมายถึงทาสของพระพุทธเจ้า ซึ่งท่านได้ปวารณาตัวจะทำหน้าที่รับใช้และเผยแผ่พระพุทธศาสนาจากพระโอษฐ์ของพระพุทธองค์ ไปตลอดทั้งชีวิตของท่านเอง

กลวิธีและอุบายประกอบการสอน

กลวิธีและอุบายประกอบการสอนของท่านพุทธทาสภิกขุในการสอนเรื่องอทิปปัจจยตานี้ ในการวิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้นที่กล่าวมาแล้วเบื้องต้นผู้วิจัยได้บอกถึงกลวิธีต่างๆที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้ในการสอนในแต่ละประเด็นแล้ว ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ลักษณะหรือกลวิธีที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้บ่อย และมีความเป็นอัตลักษณ์ของท่านที่ปรากฏให้เห็น สรุปได้ดังนี้คือ

๑. การยกอุทาหรณ์ และการเล่านิทานประกอบ การยกตัวอย่างประกอบคำอธิบาย

ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“...พระพุทธเจ้าเองก็ทรงพิมพ์อย่างนี้อยู่เสมอ ตลอดเวลาบ่อยๆ ถ้าหากว่าท่านจะปล่อยให้ปากพิมพ์อะไรเล่น และท่านก็สอนให้เราพิมพ์อย่างนี้ โดยความรู้สึกลักษณะนี้ ที่นี้ก็มองกันให้ลึกลงไปว่า ทำไมมันจึงมีความสำคัญมากนัก จะถือโอกาสพูดไปเสียคราวเดียวกันกับที่ว่า มันเกี่ยวกับวิชา หรือศาสตร์ทั้งหลายอย่างไร แม่ครัวเข้าไปในครัว แล้วก็หยิบไม้ฟันมาตีไฟที่เตาไฟ แล้วไฟมันก็ลุกขึ้น แล้วนำเอาหม้อข้าวที่ใส่ข้าวสารที่ล้างแล้ว มีน้ำ ตั้งบนไฟแล้ว เมื่อรออยู่ครู่หนึ่งน้ำก็เดือดเม็ดข้าวก็อ่อนพอที่จะเช็ดน้ำ หรือจะไม่เช็ดน้ำ แล้วในที่สุด ก็เป็นข้าวสุกที่ตักเอามากินได้ นี่ขอให้ศึกษาดูว่า มันเป็นอทิปปัจจยตาทางรูปธรรมอย่างไร เมื่อไม่รู้มันก็ไม่เห็นว่าเป็นอทิปปัจจยตา หรือว่าเป็นหลักอทิปปัจจยตาอย่างไร นี่ก็เพราะว่าเราไม่รู้ เราเคยเห็นพ่อแม่ทำอย่างนั้น เราก็ทำอย่างนั้นแล้วก็ได้กินข้าว เด็กๆเห็นผู้ใหญ่ทำ ก็ทำอย่างนั้น มันก็เลยต้องไม่รู้เรื่องอทิปปัจจยตา ว่าทำไมมันจึงเป็นอย่างนั้น...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๓๓-๓๔)

ท่านพุทธทาสภิกขุจะใช้อุบายประกอบการสอน โดยการเล่าเรื่องหรือนิทานประกอบการสอนซึ่งจะช่วยให้เข้าใจความได้ง่าย และชัดเจน ช่วยให้จำแนกแยะ เห็นจริง และเกิดความเพลิดเพลิน ทำให้การเรียนการสอนมีรสและบรรยากาศที่น่าสนใจยิ่งขึ้น

๒. การเปรียบเทียบกับข้ออุปมา

ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“...สมมติว่า ต้นไม้ต้นนี้ มันมีความเป็นไปตามกฎเกณฑ์อันนี้ อย่างที่เรียกว่า ไม่มีอะไรมาต้านทานได้ อย่างที่เรียกว่าไหลเป็นเกลียวไปทีเดียว ถ้าเราเข้าใจข้อเท็จจริงข้อนี้ที่เป็นอยู่แก่ต้นไม้ต้นนี้ เราก็จะเหมือนกับได้ยินมันร้องตะโกนบอกว่า อีหีบปัจจยตา ไม่มีอะไรมากไปกว่านั้น คือบอกว่า เมื่อมีสิ่งนี้เป็นปัจจย สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ว่า เมื่อมีสิ่งนี้เป็นปัจจย ฉะนั้นต้นไม้ต้นนี้ จึงเกิดขึ้น แล้วไม่ใช่เพียงเท่านั้น คือมันมีอะไรเกิดขึ้นใหม่เรื่อยในต้นไม้ต้นนั้น แต่ว่าเป็นของละเอียด ต้นไม้ก็บอกอย่างนั้น ใบไม้ทุกๆใบ มันก็บอกอย่างนั้น ฉะนั้นคงจะเป็นเสียงที่ดังลั่นเหลือประมาณ ว่าใบไม้ทุกใบก็ร้องตะโกนบอกว่า“อีหีบปัจจยตา”...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๑๓๑-๑๓๒)

“...เรื่องนี้ทำเป็นปุคคลาธิษฐานว่า คนตายไปแล้ว ยมบาลให้จับตัวเอาไป สอบถามคนนั้นถูกสอบถาม ยมบาลถามว่า รู้จักเทวทูตไหม คนโง่นั้นก็ต้องพูดว่าไม่รู้จักแน่ ที่นี้ยมบาลก็ลดลงมาว่า เคยเห็นคนแก่ห่อหมกบ้างไหม มันก็บอกว่าเคยเห็นเคย เห็นแล้วก็ทำไมไม่เห็นเทวทูต เพราะมันไม่เคยนึกอะไร มันเห็นคนแก่เสียเปล่าๆเหมือนกับเตี้ยนี้ ใครๆก็เห็นคนแก่ เห็นๆ อยู่ บางทีมันจะขยี้แซงเกลียดซังด้วยซ้ำแต่มันไม่เห็นความแก่ในส่วนที่แท้จริง...” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๑๖: ๔๑๓-๔๑๔)

กลวิธีและอุบายเรื่องการใช้คำอุปมาประกอบการสอนนี้ พุทธทาสภิกขุจะใช้สอนเพื่อช่วยให้เรื่องที่ลึกซึ้งเข้าใจยากปรากฏความหมายเด่นชัดออกมา และเข้าใจง่ายขึ้น โดยเฉพาะมักใช้ในการอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรม หรือแม้เปรียบเรื่อง ที่เป็นรูปธรรมด้วยข้ออุปมาแบบรูปธรรม ก็ช่วยให้ความหนักแน่นขึ้น ซึ่งการใช้อุปมานี้ น่าจะเป็นกลวิธีประกอบการสอนที่พระพุทธองค์ทรงใช้มากที่สุดมากกว่ากลวิธีอื่นใดในพุทธวิธีการสอน

๓. การทำเป็นตัวอย่าง

การทำเป็นตัวอย่างเป็นวิธีสอนที่ดีที่สุดอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะในทางจริยธรรม คือ การทำเป็นตัวอย่างนั้นเป็นการสอนแบบไม่ต้องกล่าวสอน เป็นทำนองการสาธิตให้ดู ซึ่งท่านพุทธทาสภิกขุเองท่านก็กล่าวถึงการดำเนินชีวิตของตนเองโดยยึดหลักอีหีบปัจจยตาอยู่ตลอดเวลา เพื่อให้อุบาสก อุบาสิกาหรือพุทธศาสนิกชนได้ทำตาม หากย้อนดูการทำเป็นตัวอย่างของพระพุทธเจ้าท่านนั้นจะเห็นว่าสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำนั้นเป็นไปในรูปแบบทรงเป็นผู้นำที่ดีในทุกๆอริยาบถ การสอนโดยทำเป็นตัวอย่าง ก็คือ พระจริยวัตรอันดีงามที่เป็นอยู่โดยปกตินั่นเอง แต่ที่ทรงปฏิบัติเป็นเรื่องราวเฉพาะก็มี

นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังพบว่า กลวิธีและอุบายประกอบการสอนของท่านพุทธทาสภิกขุท่านมีความหลากหลายและมีการประยุกต์ใช้เพื่อความเหมาะสมกับสถานการณ์ในการสอนเรื่องหนึ่ง เช่น การรู้จักจังหวะ และโอกาส โดยท่านจะรู้จักใช้จังหวะ และโอกาสให้เป็นประโยชน์ในการสอน มีความยืดหยุ่นในการใช้วิธีการสอน ท่านสอนอย่างไม่มีอัตราหรือตัวกฎ-ของกฎ มุ่งไปยังผลสำเร็จในการเรียนรู้

เป็นสำคัญ สุดแต่จะใช้กลวิธีใดให้การสอนได้ผลดีที่สุด ก็จะทำในทางนั้น โดยไม่กลัวว่าจะเสียเกียรติ หรือถ้ากล่าวถึงเรื่องการใช้ภาษาซึ่งผู้วิจัยได้วิเคราะห์ไปแล้วข้างต้นในเรื่องกลวิธีการใช้ภาษา แต่จะขอกล่าวเสริมในส่วนนี้ว่า ท่านพุทธทาสภิกขุมีการใช้ภาษาที่มีเอกลักษณ์ในเรื่องของการเล่นคำ เป็นเรื่องของความสามารถในการใช้ภาษาผสมกับทักษะในการใช้ปฏิภาณไหวพริบในสถานการณ์ที่กำลังสอน ข้อนี้ก็เป็นการแสดงให้เห็นถึงความสามารถของท่าน ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับพุทธวิธีการสอนของพระพุทธเจ้าจะเห็นว่า แม้ในการสอนหลักธรรมทั่วไป พระองค์ก็ทรงรับเอาคำศัพท์ที่มีอยู่แต่เดิมในลัทธิศาสนาเก่ามาใช้ แต่ทรงกำหนดความหมายใหม่ ซึ่งเป็นวิธีการช่วยให้ผู้ฟังผู้เรียนหันมาสนใจ และกำหนดคำสอนได้ง่าย เพียงแต่มาทำความเข้าใจเสียใหม่เท่านั้น และเป็นการช่วยให้มีการพิจารณาเปรียบเทียบไปในตัวด้วยว่าอย่างไร ถูก อย่างไรผิดอย่างไร จึงเห็นได้ว่า คำว่า พรหม พรหมณ์ อริยะ ยัญ ตบะ ไพบูลย์ เป็นต้น ซึ่งคำในลัทธิศาสนาเดิม ก็มีใช้ในพระพุทธศาสนาด้วยทั้งสิ้น แต่มีความหมายต่างออกไปเป็นความหมายใหม่ (กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๔๕: ๑๗๐-๑๗๓) ซึ่งในการใช้ภาษาแก้ปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นต่างครั้งต่างคราว ย่อมมีลักษณะแตกต่างกันไปไม่มีที่สิ้นสุด การแก้ปัญหาเฉพาะหน้าย่อมอาศัยปฏิภาณ คือความสามารถในการประยุกต์ หลักวิธีการ และกลวิธีต่างๆ มาใช้ให้เหมาะสม เป็นเรื่องเฉพาะครั้ง การใช้ภาษาในความมุ่งหมายการสอนเรื่องอทิปปัจจยตา ของพุทธทาสภิกขุนี้มุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจ ในสถานะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง แล้วให้มีเจตคติ ที่ประกอบด้วยการรู้-คิด-เข้าใจ อารมณ์ความรู้สึกและแนวโน้มที่จะการปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างถูกต้องในทิศทางที่เป็นประโยชน์สูงสุดทั้งแก่ตนเอง และบุคคลอื่น ซึ่งในการศึกษาที่ผู้วิจัยพบว่าคุณสมบัติของพุทธทาสภิกขุ ที่มีลักษณะโดดเด่นในการเผยแผ่พุทธธรรมเรื่องอทิปปัจจยตา ดังนี้

๑. สอนสิ่งที่เป็นจริง และเป็นประโยชน์แก่ผู้ฟัง
๒. รู้เข้าใจสิ่งที่สอนอย่างถ่องแท้สมบูรณ์
๓. สอนด้วยเมตตา มุ่งประโยชน์แก่ผู้รับคำสอนเป็นที่ตั้งไม่หวังผลตอบแทน
๔. ทำได้จริงอย่างที่สอน เป็นตัวอย่างที่ถูกต้องดีงาม
๕. มีบุคลิกภาพที่น่าเคารพเลื่อมใส มีความมุ่งมั่นทุ่มเทต่อการสอนอย่างต่อเนื่อง

สำหรับข้อค้นพบที่ผู้วิจัยพบว่าปรากฏอยู่ในการสอนเรื่องอทิปปัจจยตาของท่านพุทธทาสภิกขุ นั้นคือแนวคิดในการธำรงและสืบทอดพระพุทธศาสนา ซึ่งพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติที่คนไทยส่วนใหญ่และเป็นศาสนาหนึ่งที่ชาวโลกมากกว่า ๕๐๐ ล้านคนนับถือ หลักพุทธธรรมจึงเป็นกรอบแนวคิดที่สืบทอดและปฏิบัติกันมาอย่างยาวนานถึง ๒๖๐๐ ปี (ตรงกับปีพุทธศักราช ๒๕๕๕ ของประเทศไทย) วิถีคิดและแนวทางการดำรงชีวิตที่สืบทอดต่อกันมาเป็นวัฒนธรรมทางศาสนาที่เอื้อต่อความสุขสงบของผู้คนในสังคม จนถึงปัจจุบันเป็นที่ทราบกันทั่วไปถึงปัญหา ภาวะวิกฤติถึงขั้นที่เรียกว่าพระพุทธศาสนาสิ้นคลอน บั่นทอนสันติสุขและสันติภาพในสังคมไทยและสังคมโลก ผู้คนไร้สิ่ง

ยึดเหนี่ยวทางจิตใจ คุณธรรมจริยธรรมลดน้อยลงไป แม้แต่ศีลธรรมที่ผู้คนในสังคมเรียกหาที่ดูห่างไกล จนมีการทบทวนถึงพุทธธรรมและกลวิธีการนำพุทธวิถีกลับมาสู่สังคมอย่างต่อเนื่องโดยภาครัฐและเอกชน อาจสืบเนื่องมาจากเหตุปัจจัยหลายประการ เช่น ความหลากหลายทางความเชื่อของกลุ่มคนในสังคม และความก้าวหน้าด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสารสนเทศ จากการวิเคราะห์แนวคิดในวาทกรรมคำสอนนี้พบว่า พุทธทาสภิกขุเสนอแนวคิดและแนวทางปฏิบัติในการธำรงและสืบทอดพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นกระบวนการที่ต้องอาศัยการเชื่อมโยงและความร่วมมือระหว่างปัจเจกบุคคลและกลุ่มบุคคล สามารถสรุปได้ ๓ วิธีการ คือ ๑) สร้างความศรัทธาในพระพุทธศาสนา ๒) การปลูกฝังพุทธปัญญาด้วยพุทธธรรม และ ๓) สร้างสรรค์กลวิธีสืบสานพระพุทธศาสนา และเป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่า วิถีชีวิตและผลงานของท่านพุทธทาสภิกขุ คือแบบอย่างของบุคคลที่มีความตระหนักในคุณค่าและทุ่มเทชีวิตเพื่อรับใช้พระพุทธศาสนา ทั้งความพยายามในการปลูกจิตสำนึกให้กับผู้คนเข้าใจแก่นของพระพุทธศาสนาและความตระหนักในคุณค่าพระรัตนตรัย คือ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสิ่งที่ท่านให้ความสำคัญและเป็นภารกิจที่ท่านปฏิบัติมาอย่างต่อเนื่องตลอดชีพของท่าน แนวคิดเกี่ยวกับการธำรงและสืบทอดพระพุทธศาสนาในวาทกรรมคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตา นี้ นับว่าเป็นกลวิธีที่มีความแยบคายลึกซึ้งโดยใช้วิถีในหลักแห่งปริยัติ และการปฏิบัติที่เป็นแบบอย่างของคำสอนอันถูกต้อง เพื่อนำไปสู่ปฏิเวธอย่างสมบูรณ์ในที่สุดต่อไป

บทที่ ๕

สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

วิทยานิพนธ์เรื่อง กลวิธีการใช้ภาษาในการเผยแผ่พุทธธรรมของพุทธศาสนิกชน: กรณีการสอน “อิทัปปัจจยตา” ผู้วิจัยเสนอผลการวิจัยในลักษณะพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis) โดยนำเสนอเนื้อหา ๕ บท ดังนี้ ๑) บทนำ ความสำคัญของปัญหา ๒) การตรวจสอบเอกสาร ๓) วิธีดำเนินการวิจัย ๔) ผลการวิเคราะห์ข้อมูล ๕) สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

สำหรับบทนี้ผู้วิจัยประมวลผลและเสนอผลการศึกษาลำดับ ดังนี้

๑. วัตถุประสงค์ของการวิจัย ๒ ข้อ ซึ่งเป็นความมุ่งหมายของการวิจัยในเรื่องนี้

๑.๑ เพื่อศึกษากลวิธีการใช้ภาษา ในวาทกรรมของพุทธศาสนิกชนจากการสอน เรื่อง อิทัปปัจจยตา

๑.๒ เพื่อศึกษากลวิธีการสอนหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาของพุทธศาสนิกชนจากเรื่อง อิทัปปัจจยตา ตามเกณฑ์การสอนของพระพุทธเจ้าปรับตามแนวภาษาศาสตร์

๒. สรุปผลการวิจัย

๓. อภิปรายผลการวิจัย

๔. ข้อเสนอแนะ

สรุปผลการวิจัย

ในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ความถี่ของการปรากฏซ้ำของวาทกรรมเรื่องอิทัปปัจจยตา และพบคำหรือวลีที่ปรากฏร่วมกับวาทกรรมที่ปรากฏซ้ำดังสรุปต่อไปนี้ ความถี่ของการปรากฏซ้ำในวาทกรรมเรื่อง อิทัปปัจจยตานี้ พบว่า มีนัยสำคัญซึ่งสามารถอธิบายได้ดังนี้ คือ ท่านพุทธทาสภิกขุ กล่าวคำว่าอิทัปปัจจยตา ซ้ำเป็นจำนวนครั้งที่มากที่สุดถึง ๑,๘๙๒ ครั้ง ใน ๑๓ หัวข้อ ซึ่งสัมพันธ์กับคำว่า กฏ ที่กล่าวซ้ำถึง ๗๙๖ ครั้ง เพราะท่านได้อธิบายว่า อิทัปปัจจยตานั่น คือ กฏ และในประเด็นนี้ท่านได้บรรยายไว้ในหัวข้อที่ ๑๐ คือเรื่อง อิทัปปัจจยตา ในฐานะที่เป็นกฏเหนือกฏทั้งปวง

ซึ่งในหัวข้อนี้กล่าวซ้ำ คำว่า อิทัปปัจจยตาถึง ๒๓๑ ครั้ง และคำว่า กฏ กล่าวซ้ำเป็นจำนวน ๒๘๗ ครั้ง ดังนั้นจึงมีคำถามว่า หัวข้ออิทัปปัจจยตา ในฐานะที่เป็นกฎเหนือกฎทั้งปวง นั้นสำคัญอย่างไร พุทธทาสภิกขุจึงกล่าวซ้ำทั้ง ๒ คำนี้ในหัวข้อที่ ๑๐ มากกว่าหัวข้ออื่นๆ ซึ่งจากการศึกษาพบว่า อิทัปปัจจยตา นั้น คือทุกสิ่งทุกอย่าง ไม่ว่าจะพูดในแง่ไหน กล่าวถึงสิ่งใด มันก็คืออิทัปปัจจยตาทั้งนั้น โดยความหมายในคำว่า กฏ นั้นคือสิ่งที่มนุษย์ทุกคนจำเป็นต้องมีและต้องใช้ในชีวิตประจำวัน เพื่อที่จะเป็นคนอย่างสมบูรณ์ในการมีชีวิตอยู่ ให้สามารถบรรลุเป้าหมายสำคัญสูงสุดในการที่จะดับทุกข์ได้ และจำเป็นที่จะต้องรู้ จะได้ไม่ให้อุทกถวด้วยกฏ สิ่งที่เราเรียกว่ากฏนี้ ถ้าเราไม่รู้จักมันจะหลง เรา เพราะว่ามันซับซ้อนหลายชั้น จึงได้พูดว่ามันคือ กฏแห่งกฏทั้งหลาย หรือกฎเหนือกฎทั้งหลาย ถ้าเราไม่รู้จักสิ่งที่เรียกว่ากฏให้อุทกถว โดยมีความเห็นผิดหรือมีมิจฉาทิฐิ คือ รู้และเข้าใจผิด ในสิ่งที่เรียกว่ากฏนั้น ก็จะทำให้เราลำบาก หรือว่าจะหลงเราให้ไปหลงไหลในสิ่งที่แท้จริงไม่ควรจะหลงไหลเลย ดังนั้นทุกคนควรจะรู้จักสิ่งที่เรียกว่า กฏ หรือกฎเกณฑ์นี้ให้ดีๆ อย่างแจ่มแจ้ง คือมีความเห็นถูกต้อง และพบการใช้คำเข้าสู่ชุดที่มีลักษณะการเกิดร่วมกันของคำในบริบทเดียวกัน ๔ ชุดคือ ๑) ตถตา อวิตถตา อนัญญุตตา พบการกล่าวซ้ำจำนวน ๑๑ ครั้ง ๒) อัมมัญญิตตา อัมมนิยามตา อิทัปปัจจยตา พบการกล่าวซ้ำจำนวน ๘ ครั้ง ๓) ธรรมชาตุ อัมมัญญิตตา อัมมนิยามตา อิทัปปัจจยตา พบการกล่าวซ้ำจำนวน ๔ ครั้ง ๔) วิชชา จรณะ อภิญญา พบการกล่าวซ้ำจำนวน ๓ ครั้ง ๓. การตั้งชื่อหัวข้อการเทศนาเรื่องอิทัปปัจจยตาทั้งหมด ๑๓ ครั้ง เป็นการวิเคราะห์ความหมายหรือตีความตามองค์ประกอบของคำ “อิทัปปัจจยตา” โดยแยกออกเป็น ๑๒ ปัจจัย ซึ่งเป็นการตั้งชื่อหัวข้อในลักษณะแบ่งตามเนื้อหา ความหมาย และหน้าที่

จากนั้นผู้วิจัยวิเคราะห์โครงสร้างของวาทกรรมนี้ในภาพรวมสู่ภาพย่อย โดยเริ่มจากโครงสร้างหลัก นั่นคือ ชื่อเรื่อง การนำเรื่อง และการปิดความ จากนั้นผู้วิจัยจึงได้ศึกษาวิเคราะห์ด้วยหน่วยทางภาษาระดับต่างๆ โดยเฉพาะภาษาระดับข้อความ ซึ่งเป็นหน่วยทางภาษาระดับใหญ่ที่สุดสรุปผลการวิเคราะห์ ได้ดังนี้

กลวิธีการใช้ภาษาของพุทธทาสภิกขุในระดับโครงสร้างหลัก

กลวิธีการใช้ภาษาของพุทธทาสภิกขุในระดับโครงสร้างหลัก สรุปได้ดังนี้คือ ๑) ชื่อเรื่อง เป็นกลวิธีหนึ่งที่ใช้สื่อความหมายเป็นลำดับแรก การตั้งชื่อเรื่องนี้นอกจากเกี่ยวข้องกับการเสนอแก่นความหรือใจความสำคัญของเรื่องแล้ว ยังเป็นกลวิธีกระตุ้นให้เกิดความสนใจ และติดตามรายละเอียดด้านเนื้อหาต่อไป ซึ่งเป็นลักษณะการใช้ประเด็นของสารัตถธรรมมาตั้งชื่อ และจะสอดคล้องกับแก่นความ การตั้งชื่อเรื่องโดยสื่อความหมายผ่านชื่อเรื่องนั้นจะเชื่อมโยงกับการสื่อความหมายในลำดับต่อไป ๒) การนำเรื่อง พบว่า มีกลวิธีหลากหลาย ในตลอดการบรรยายของท่านพุทธทาสภิกขุ ส่วนใหญ่ท่านจะเกริ่นนำด้วยข้อความ หรือ ประโยค ก่อนที่จะมีการขยายความซึ่งประกอบด้วย การนำเรื่องโดยเสนอแก่นความ การนำเรื่องโดยการตั้งคำถามและการเสนอปัญหา และการเกริ่นนำด้วยพุทธภาษิต และพุทธพจน์ ๓) การปิดความ ในวาทกรรมของท่านพุทธทาสภิกขุ ในการเทศน์สอนเรื่อง อิทัปปัจจยตา มีลักษณะการปิดความเป็นการเสนอข้อความตอนจบหรือตอนสุดท้ายในแต่ละประเด็น ดังนี้คือ การสรุปความ การฝากข้อคิด การแสดงความคิดเห็น การอ้างอิงพุทธภาษิต อ้างอิง

คำพูดของพระพุทธองค์ การกล่าวโน้มน้าวและเน้นย้ำ การใช้โวหารภาพพจน์ และการตั้งคำถามชวนคิด

วิเคราะห์กลวิธีการใช้ภาษาของพุทธทาสภิกขุในระดับหน่วยทางภาษา

กลวิธีการใช้ภาษาของพุทธทาสภิกขุในระดับหน่วยภาษานั้น ผู้วิจัยพบว่า การสื่อความหมายแต่ละรูปแบบด้วยหน่วยทางภาษาระดับต่างๆ โดยเฉพาะภาษาระดับข้อความ (Discourse) ซึ่งเป็นหน่วยทางภาษาระดับใหญ่ที่สุดนั้นย่อมมีระบบการสื่อความหมายโดยการเชื่อมโยงความ (Cohesion) โดยทั่วไปผู้วิจัยพบว่าการเชื่อมโยงความด้านต่างๆ ในวาทกรรมแต่ละประเภทมีลักษณะที่เหมือนและแตกต่างกัน สำหรับการเชื่อมโยงความใน วาทกรรมคำสอนของพุทธทาสภิกขุ ซึ่งจากการพิจารณา วาทกรรมการสอนเรื่องอิทัปปัจจยตานี้พบว่ามีกลวิธีการเชื่อมโยงความ ๒ ด้าน ดังนี้

๑. การเชื่อมโยงความ

๒. การอ้างอิง

ลักษณะการเชื่อมโยงความในวาทกรรมคำสอนของท่านพุทธทาสภิกขุ ใน ๒ ลักษณะ คือ ๑) การเชื่อมโยงความ เป็นกลวิธีด้านการใช้คำศัพท์สื่อความหมายลักษณะต่างๆ เชื่อมโยงข้อความ เป็นกลวิธีด้านการใช้คำหรือกลุ่มคำเพื่อเชื่อมความที่นำหรือตามมา และ ๒) การอ้างอิงเป็นการเชื่อมโยงหน่วยภาษาหนึ่งแทนหน่วยภาษาหนึ่งซึ่งแทนสิ่งเดียวกัน บางลักษณะเหมือนกับการเชื่อมโยงความในวาทกรรมประเภทอื่นๆ และผู้วิจัยพบว่า มีประเด็นแตกต่างและแสดงถึงลักษณะเฉพาะของวาทกรรมคำสอน เรื่องอิทัปปัจจยตานี้ ซึ่งพบกลวิธีการเชื่อมโยงความของท่านพุทธทาสภิกขุดังต่อไปนี้

การเชื่อมโยงความในคำสอนของพุทธทาสภิกขุมี ๓ ลักษณะคือ ๑) การซ้ำคำ คือการใช้คำศัพท์เพื่อสื่อสารหรือเผยแผ่พุทธธรรมของพุทธทาสภิกขุเป็นกลวิธีการใช้รูปคำในข้อความที่เหมือนกันซ้ำๆ มี ๒ ลักษณะ คือ การซ้ำรูปคำทั้งหมด และการซ้ำบางส่วน ๒) การใช้คำซ้ำชุด คือการใช้คำศัพท์ที่มีความหมายเหมือนหรือคล้ายกัน มีรูปคำต่างกัน จากการวิเคราะห์พบว่าวาทกรรมคำสอนนี้มีคำซ้ำชุด ๒ ลักษณะ คือ ชุดคำพ้องความหมาย และ ชุดคำองค์ประกอบหัวข้อธรรม และ ๓) การสร้างคำ เป็นกลวิธีด้านการใช้คำที่สร้างสรรค์ขึ้นสำหรับสื่อความหมาย นอกจากการนำคำศัพท์เฉพาะที่เป็นคำหลักและหัวข้อธรรมที่เกี่ยวข้องกับสารถีธรรมมาใช้โดยการซ้ำคำและคำที่ซ้ำชุดซึ่งเป็นกลุ่มคำศัพท์เฉพาะทางพระพุทธศาสนา

ในส่วนของการเชื่อมโยงความ เป็นการใช้คำเพื่อเชื่อมความ คำเหล่านี้โดยทั่วไปเรียกว่า คำเชื่อมตำราไวยากรณ์ไทยจัดเป็นคำสันธานการเชื่อมโยงความในวาทกรรมคำสอน เรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ มีลักษณะการใช้คำ ๒ ลักษณะ คือ คำเดี่ยวและคำประสม ในที่นี้ผู้วิจัยเรียกคำเดี่ยวว่า “คำหลัก” เพราะเป็นคำที่นำไปประสมกับคำอื่นในลักษณะคำประสม คำซ้อน และวลี

ส่วนคำประสมมี ๒ ลักษณะ คือ คำคู่และวลี สรุปว่าคำหลัก คือ คำเดียวที่มีพยางค์เดียวหรือหลายพยางค์ที่มีความหมายเดียว เช่น เพราะฉะนั้น ว่า และฉะนั้น ฯลฯ ส่วนคำคู่เกิดจากการประสมระหว่างคำหลักที่เป็นคำเชื่อมประเภทเดียวกันและต่างลักษณะกัน เช่น เหมือนว่า เหตุว่า หรือว่า และวลี ซึ่งมีคำเชื่อมประสมกันเป็นวลี มีปริมาณการใช้เรียงจากมากไปหาน้อยตามปริมาณของคำเชื่อมที่เป็น คำหลัก

สำหรับการอ้างอิงในวาทกรรมคำสอน เรื่องอิทัปปัจจยตาของท่านพุทธทาสภิกขุนี้ ผู้วิจัยพบว่า มีการอ้างอิงทั้ง ๕ รูปแบบ ที่ปรากฏ คือ ๑) การอ้างอิงคำเฉพาะ ๒) การอ้างอิงเชิงบ่งชี้ ๓) การอ้างอิงเชิงเปรียบเทียบ ๔) การอ้างอิงคำเรียกขาน ๕) การอ้างอิงคำนามและส่วนขยาย การอ้างอิงในวาทกรรมคำสอนเรื่อง อิทัปปัจจยตา นี้ ที่มีมากที่สุดคือการอ้างอิง หน่วยคำ เป็นกลวิธีการเชื่อมโยงความที่ทำให้การสื่อความมีประสิทธิภาพด้วยกระบวนการเรียบเรียงที่กระชับ รัดกุม การเชื่อมโยงความที่ปรากฏรูปภาษา ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นแสดงถึงกลวิธีทางภาษาของท่านพุทธทาสภิกขุและลักษณะเฉพาะของการเชื่อมโยงคำในวาทกรรมคำสอน บ่งบอกถึงความเป็นปราชญ์ทางภาษาของท่านพุทธทาสภิกขุ โดยเฉพาะการสร้างคำ การใช้คำเชื่อมหลากหลาย และการใช้คำอ้างอิงบุคคลและกลุ่มบุคคลที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา นับเป็นกลวิธีทางภาษาที่สำคัญสำหรับการเผยแผ่พุทธธรรม

กลวิธีการสอนหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาของพุทธทาสภิกขุ เรื่อง อิทัปปัจจยตา ตามเกณฑ์การสอนของพระพุทธเจ้าปรับตามแนวภาษาศาสตร์

จากการศึกษาวิเคราะห์ที่ผู้วิจัยพบว่า พุทธวิธีการสอนที่ใช้เป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์วิธีการสอนของพุทธทาสภิกขุนี้ มีหลากหลายรูปแบบตามความแตกต่างของผู้รับคำสอนหรือผู้เรียน ซึ่งผู้วิจัยก็ได้ดำเนินการวิเคราะห์ในแต่ละรูปแบบอย่างละเอียด รวมทั้งมีการวิเคราะห์ลักษณะเฉพาะที่พบในกลวิธีการสอนของท่านพุทธทาสภิกขุด้วย สำหรับรายละเอียดของการวิเคราะห์และตัวอย่างผู้วิจัยได้นำเสนอไว้แล้วในบทที่ ๔ ในหัวข้อ วิเคราะห์กลวิธีการสอนหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาของพุทธทาสภิกขุ เรื่องอิทัปปัจจยตา ตามเกณฑ์การสอนของพระพุทธเจ้าปรับตามแนวภาษาศาสตร์สรุปได้ดังนี้ หลักทั่วไปในการสอน เกี่ยวกับเนื้อหา หรือเรื่องที่สอน คือ ๑) สอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่าย หรือรู้เห็นเข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่เห็นเข้าใจได้ยาก หรือยังไม่รู้ไม่เห็นไม่เข้าใจ ๒) สอนเนื้อเรื่องที่ค่อยลุ่มลึก ยากลงไปตามลำดับขั้นและความต่อเนื่องกันเป็นสายลงไป อย่างที่เรียกว่า สอนเป็นอนุบุพพิกขา ๓) สอนด้วยของจริง ให้ผู้เรียน ได้ดู ได้เห็น ได้ฟังเอง อย่างที่เรียกว่าสอนด้วยประสบการณ์ ๔) สอนตรงเนื้อหา ตรงเรื่อง คมอยู่ในเรื่อง มีจุด ไม่วกวน ไม่ไขว่ไขว ไม่ออกนอกเรื่องโดยไม่มีอะไรเกี่ยวข้องในเนื้อหาการสอนแบบนี้เป็นวิธีการสอนที่เป็นความโดดเด่นของท่านพุทธทาสภิกขุเป็นอย่างยิ่ง ๕) สอนมีเหตุผล ตรงตามเห็นจริงได้ อย่างที่เรียกว่า “สนิทาน” ๖) สอนเท่าที่จำเป็นพอดี สำหรับให้เกิดความเข้าใจ ให้การเรียนรู้ได้ผล ไม่ใช่สอนเท่าที่ตนรู้ หรือสอนแสดงภูมิว่า ผู้สอนมีความรู้มาก ๗) สอนสิ่งที่มีความหมายควรที่เขาจะเรียนรู้ และเข้าใจ เป็นประโยชน์แก่ตัวเขาเอง

สำหรับการวิเคราะห์เกี่ยวกับตัวผู้เรียน สรุปผลการวิจัยได้ดังนี้คือ ๑) รู้ คำนึงถึง และสอนให้เหมาะสมตามความแตกต่างระหว่างบุคคล ๒) ปรับวิธีสอนผ่อนให้เหมาะกับบุคคล แม้สอนเรื่องเดียวกันแต่ต่างบุคคล อาจใช้ต่างวิธี ๓) สอนโดยให้ผู้เรียนลงมือทำด้วยตนเอง ซึ่งจะช่วยให้เกิดความรู้ความเข้าใจชัดเจน มั่นยำและได้ผลจริง ๔) ผู้เรียนกับผู้สอนมีบทบาทร่วมกัน ในการแสวงหาความจริง การสอนของท่านพุทธทาสภิกขุจะดำเนินไปในรูปแบบที่ให้มีการแสดงความคิดเห็นโต้ตอบกันอย่างเสรี ท่านพุทธทาสภิกขุได้ประยุกต์ใช้รูปแบบการสอนในหลายๆวิธีเพื่อให้เข้ากับยุคสมัย และในกลวิธีการสอนของท่านพุทธทาสภิกขุที่มีความคล้ายคลึงกับพุทธวิธีการสอนของพระพุทธองค์อยู่มาก เพียงแต่ปรับใช้ให้เข้ากับ เวลาและบุคคล

ในเรื่องเกี่ยวกับตัวการสอนหรือ วิธีการสอน ท่านพุทธทาสภิกขุท่านมีวิธีการสอนหลากหลายวิธีที่จะทำให้การเรียนรู้เกิดประสิทธิภาพ ซึ่งผู้วิจัยได้พบว่า การเริ่มต้นการสอนเป็นจุดสำคัญมาก อย่างหนึ่ง เพราะการเริ่มต้นที่ดีมีส่วนช่วยให้การสอนประสบผลสำเร็จ หรืออย่างน้อย ก็เป็นเครื่องดึงความสนใจ และนำเข้าสู่เนื้อหาได้ วิธีการสอนของท่านพุทธทาสภิกขุที่ผู้วิจัยเห็นว่า มีลักษณะโดดเด่น และทำให้การเรียนรู้เกิดสัมฤทธิ์ผลได้เป็นอย่างดี นั่นคือ ท่านใช้ภาษาสุภาพ นุ่มนวล สละสลวย ชวนให้สบายใจ เข้าใจง่าย และท่านสอนด้วยความเคารพ คือ ตั้งใจสอน ทำจริง ด้วยความรู้สึกว่าเป็น สิ่งมีค่า มองเห็นความสำคัญของผู้เรียน นอกจากนี้ยังพบว่า กลวิธีหลักที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้ในการสอน คือ การบรรยาย เนื่องจากเป็นการเทศน์บรรยายแก่พุทธศาสนิกชน และผู้สนใจทั่วไปใน ภาคมหาบูชา ปีพุทธศักราช ๒๕๑๕ ณ ลานหินโค้ง สวนโมกขพลาราม อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี แม้ว่าการสอนในเรื่องอิทัปปัจจยตามีรูปแบบวิธีการสอนส่วนใหญ่เป็นลักษณะการบรรยายแต่ใน ระหว่างการบรรยาย ผู้วิจัยพบว่า ท่านพุทธทาสภิกขุมีการใช้สื่อประกอบการสอน เนื่องจากท่าน เป็นผู้สอนที่มีความลึกซึ้งมากในการถ่ายทอดพระธรรมเทศนา ซึ่งพอจะสรุปได้ ๓ รูปแบบคือ

๑. การใช้เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นอุปกรณ์ในการสอน
๒. การใช้ภาพนิมิตเหมือนภาพยนตร์
๓. ใช้วิธีทดลองด้วยตนเอง

สำหรับกลวิธีและอุปายประกอบการสอนของท่านพุทธทาสภิกขุที่ใช้บ่อย และมีความเป็น อัตลักษณ์ของท่านที่ปรากฏให้เห็น สรุปได้ดังนี้คือ ๑) การยกอุทาหรณ์ และการเล่านิทานประกอบ ๒) การเปรียบเทียบกับข้ออุปมา ๓) การทำเป็นตัวอย่าง

อภิปรายผลการวิจัย

ผลการวิจัย กลวิธีการใช้ภาษาในการเผยแผ่พุทธธรรมของพุทธทาสภิกขุ: กรณีการสอน “อิทัปปัจจยตา” ที่สรุปและเสนอแล้วข้างต้นนั้นเป็นข้อมูลนำสู่การอภิปรายผลการศึกษาค้นคว้า ๒ ประเด็น คือ ๑) แนวคิดและทฤษฎีในการวิจัยและผลการวิจัย ๒) ผลการวิจัยกับคำถามการวิจัย

๑. แนวคิดและทฤษฎีในการวิจัยและผลการวิจัย

ข้อสรุปเกี่ยวกับกลวิธีทางภาษาและกลวิธีการสอน จากวาทกรรมคำสอนเรื่อง อิทัปปัจจยตา ของพุทธทาสภิกขุตั้งเสนอลงแล้วนั้น เป็นภาพรวมของการวิจัยนี้ซึ่งทำการศึกษาโดยการประยุกต์ใช้กรอบแนวคิด ทฤษฎี และแนวทางที่สอดคล้องกับข้อมูลและความมุ่งหมายของการวิจัยนี้จากการวิเคราะห์ด้านความสอดคล้อง ความแตกต่าง และประเด็นใหม่ที่เป็นข้อค้นพบกับแนวคิด ทฤษฎีและการวิจัยลักษณะนี้ ผู้วิจัยได้ข้อสรุปและนำสู่การอภิปราย ๒ ประเด็น คือ ๑) ความสัมพันธ์ระหว่างแนวคิดและทฤษฎีกับผลการวิจัย ๒) ลักษณะเฉพาะและข้อค้นพบใหม่จากการวิจัย ซึ่งอธิบายได้ดังนี้คือ

๑.๑ ความสัมพันธ์ระหว่างแนวคิดและทฤษฎีกับผลการวิจัย

แนวคิดและทฤษฎีที่ใช้เป็นแนวทางหรือประยุกต์ใช้ในการวิจัยนี้ประกอบด้วย ทฤษฎีและแนวคิดที่ใช้ในการวิเคราะห์องค์ประกอบต่างๆ ของวาทกรรมคำสอนตามขอบข่ายที่สอดคล้องกับความมุ่งหมายการวิจัยประเด็นต่างๆ ได้แก่ ๑) กลวิธีการนำเสนอโดยใช้ภาษา ๒) กลวิธีการเชื่อมโยงความ ๓) กลวิธีการสอน ๔) แนวคิดเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาและสังคม ผู้วิจัยได้นำผลการวิจัยในครั้งนี้เปรียบเทียบกับความเหมือน ความแตกต่าง หรือความสอดคล้องกับแนวทางการวิเคราะห์ห้วงของ สมทรง บุรุษพัฒน์ (๒๕๓๗); ชลธิชา บำรุงรักษ์ (๒๕๓๙) และJunlaprom (2001) พบว่ามีโครงสร้างโดยรวมสอดคล้องกัน องค์ประกอบของวาทกรรมด้านประเภทโครงสร้างวาทกรรมนั้นทำให้ทราบรายละเอียดเกี่ยวกับโครงสร้างทางไวยากรณ์และโครงสร้างทางความหมาย ซึ่งสอดคล้องกับ แนวทางการวิเคราะห์ตามแนว Longacre (1981) ในส่วนโครงสร้างของวาทกรรมเมื่อเปรียบเทียบข้อความประเภทโน้มน้าวสั่งสอนของ ชลธิชา บำรุงรักษ์ (๒๕๓๙) ซึ่งประกอบด้วย ชื่อเรื่อง การขึ้นต้น การลงท้าย เนื้อหาหลักและเนื้อหารอง สรุปว่า โครงสร้างโดยรวมมีลักษณะคล้ายคลึงกันกับวาทกรรมคำสอนนี้ โดยที่โครงสร้างบางส่วนใช้คำเรียกต่างกันเพราะเป็นบริบทการสื่อสารที่เป็นภาษาพูดและภาษาเขียนที่มีรายละเอียดปลีกย่อยเฉพาะด้านโดยเฉพาะการเริ่มต้นและการลงท้าย ในวาทกรรมนี้ใช้คำว่า การนำเรื่องและการปิดความ

การเริ่มต้น การนำเรื่องนั้น ข้อความประเภทโน้มน้าวสั่งสอนของ ชลธิชา บำรุงรักษ์ (๒๕๓๙) มี ๔ ลักษณะ คือ ๑) เริ่มด้วยบทสวด ๒) กล่าวถึงผู้รับสาร ๓) กล่าวถึงวัตถุประสงค์และหัวข้อธรรม ๔) กล่าวถึงเนื้อหาที่จะกล่าวถึง ส่วนวาทกรรมเรื่องอิทัปปัจจยตา ของท่านพุทธทาสภิกขุนี้มีการนำเรื่องโดยมีการเกริ่นนำ ผู้วิจัยพบ ๓ ลักษณะ (รายละเอียดกล่าวแล้วในการสรุปผล) จึงสรุป

ได้ว่าวาทกรรมคำสอนเรื่อง อิทัปปัจจยตาของท่านพุทธทาสภิกขุนี้มีลักษณะการเกริ่นนำที่แตกต่างจากการนำเรื่องประเภทโน้มน้าวสั่งสอนของ ชลธิชา บำรุงรักษ์ ซึ่งเรื่องความโดดเด่นของการเกริ่นนำ คือ การสื่อความชี้ชวนให้ติดตามโดยการตั้งคำถามและเสนอประเด็นปัญหา การเล่าเรื่อง และการเสนอวิธีปฏิบัติที่มีประสิทธิภาพ เช่นเดียวกันกับการตั้งชื่อเรื่องที่ใช้หน่วยภาษาระดับคำ วลี และประโยคที่เหมาะสมกับการสื่อความหมาย โดยใช้แก่นความเป็นชื่อเรื่อง เช่น “อิทัปปัจจยตา” สำหรับการปิดความก็เช่นเดียวกัน คือ การลงท้ายข้อความในการปิดความของวาทกรรมนี้มี ๖ ลักษณะ ซึ่งความโดดเด่นของการปิดความ คือ การแสดงความคิดเห็นและฝากข้อคิด การเน้นย้ำประเด็นหลัก การตั้งคำถามชวนคิด การใช้โวหารภาพพจน์ และการอ้างอิงพุทธภาสิต/พระบาลี/พุทธพจน์ประกอบการปิดความ องค์ประกอบต่างๆ ดังกล่าวมาของวาทกรรมนี้เป็นการเสนอโครงสร้างหลักในการวิเคราะห์ตามแนวการวิเคราะห์ วาทกรรม (Discourse Analysis) ของ Person (1993)

การศึกษานี้เกิดองค์ความรู้ด้านภาษา ที่มีคุณค่าและเอื้อประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าทางภาษาศาสตร์ การใช้ และการสร้างสรรค์ทางภาษา การวิเคราะห์ การเชื่อมโยงความของท่านพุทธทาสภิกขุในวาทกรรมเรื่องอิทัปปัจจยตานี้ ได้แก่ กลวิธีการเชื่อมโยงคำศัพท์ ด้านการสร้างคำ ซึ่งได้แก่การสร้างสรรคคำศัพท์ขึ้นใช้เองผสมกับคำที่มีใช้อยู่แล้วในพระพุทธศาสนา กลวิธีทางการสร้างคำศัพท์จึงเป็นความโดดเด่น สอดคล้องกับผลงานด้านนี้ของท่านในยุคต่อมาซึ่งพบว่า มีการใช้คำที่สร้างขึ้นเองเพื่อสื่อพุทธธรรมทั้งในภาษาพูดและภาษาเขียนจำนวนมาก ท่านใช้กลวิธีสร้างคำศัพท์ที่ง่าย สอดคล้องกับบริบทของชีวิตและสังคมปัจจุบัน จนมีผู้ให้ฉายาว่า ท่านกระทำตัว เป็นผู้ไม่เกรงใจพจนานุกรม บัญญัติคำขึ้นใช้จำนวนมาก เช่น ตัวกู-ของกู (ความยึดมั่นถือมั่น) มันเป็นเช่นนั้นเอง (ตถตา) ตายก่อนตาย (กิเลสดับก่อนร่างสังขารดับ) เป็นต้น นอกจากนั้นยังมีทฤษฎี ภาษาคน-ภาษาธรรม ใช้สื่อความหมายของคำมี ๒ ระดับ คือ ระดับธรรมดา/โลกียธรรม หรือที่ท่านเรียกว่า ภาษาคน และระดับสูง/โลกุตระธรรม หรือที่ท่านเรียกว่าภาษาธรรม ตัวอย่างเช่น “ความมีด” ภาษาคนหมายถึงที่ที่มองไม่เห็น ในภาษาธรรม หมายถึง อวิชชา (ความโลภ โกรธ หลงหรือความไม่รู้ริยสัจ) “นรก” ภาษาคน หมายถึง เมืองใต้ดินที่ทุกข์ทรมาน ส่วนภาษาธรรม หมายถึง ความทุกข์ที่เกิดขึ้นในใจ เป็นต้น

จากการตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับการจัดประเภทของการอ้างอิงที่ศึกษาจากข้อค้นพบ ในงานวิจัยนี้และงานวิจัยอื่นๆ ซึ่งผู้วิจัยศึกษาและอ้างอิง ที่ปรากฏรูปภาษาเพราะเห็นว่า เป็นการจัดระบบที่ชัดเจนไม่กำกวม นำไปจัดเป็นประเด็นย่อยในกลุ่มการอ้างอิงหน่วยทางภาษาทุกหน่วย ซึ่งเป็นการซ้ำซ้อนและทำให้เกิดความคลุมเครือสำหรับรูปภาษาที่ใช้ในความเปรียบ ซึ่งการใช้ความเปรียบเป็นกลวิธีทางภาษาที่มีความโดดเด่นอีกลักษณะหนึ่งของพุทธทาสภิกขุ เป็นปัจจัยสำคัญสำหรับการสื่อความเข้าใจหลักพุทธธรรมที่เป็นนามธรรม โดยทั่วไปเป็นกลวิธีทางภาษาที่พบในงานวิจัยทางวรรณกรรมเป็นส่วนใหญ่ พบในการวิจัยทางวาทกรรมหรือวาทะของนักภาษาศาสตร์หลายคน เช่น Burusphat (1991); จันทิมา เอี่ยมมานนท์ (๒๕๔๙) และกาญจนา เจริญเกียรติบวร (๒๕๔๘) ซึ่งได้แสดงว่าความเปรียบเป็นองค์ประกอบสำคัญของวาทกรรม เพียงแต่รายละเอียดของการใช้โวหารแตกต่างกันตามบริบททางสังคมและประเภทของวาทกรรม เมื่อพิจารณาความเปรียบในวาทกรรมนี้กับงานวิจัยของ ปรีชา ช้างขวัญยืน (๒๕๓๕) เรื่อง ธรรม์วจนโวหารไทย ซึ่งมีข้อสรุปการใช้โวหารของ

พุทธทาสภิกขุ เปรียบกับภาษาธรรมของท่านปัญญานันทภิกขุ และ พระพะยอม กัลป์ยาโน ว่าพุทธทาสภิกขุใช้โวหารระดับสูง เป็นภาษาธรรมระดับอุดมศึกษา จึงพบปัญหาที่เกิดขึ้นเนื่องจาก เป็นเพราะการสื่อสารกับผู้ฟังและผู้พูดต่างระดับการศึกษา ต่างประสบการณ์ และต่างวัย แต่เมื่อ ศึกษาการใช้สิ่งเปรียบในวาทกรรมนี้จึงได้ข้อสรุปว่า การใช้โวหารระดับสูงนั้นเนื่องจากสิ่งที่ท่าน นำเสนอ เป็นสารัตถธรรมในระดับโลกุตระธรรม เช่น นิพพาน กิเลส อวิชชา และเรื่องอื่นๆที่ยากต่อ ความเข้าใจ ท่านจึงพยายามสร้างสรรค์สิ่งเปรียบหรือโวหารธรรมเพื่อการสื่อความเข้าใจ ซึ่งบ่งชี้ได้ว่า ท่านพุทธทาสภิกขุสื่อภาษาที่ยากต่อความเข้าใจ ให้ผู้ฟังเข้าใจได้ง่ายยิ่งขึ้น

แนวคิดเกี่ยวกับศาสนาและสังคม จากการวิเคราะห์แนวคิดในวาทกรรมนี้ทั้งสองประเด็น คือ การดำรงและสืบทอดพุทธศาสนา และการพัฒนาชีวิตและสังคม ผู้วิจัยพบว่า มีความสอดคล้องกัน เป็นวาทกรรมคำสอนที่เปลี่ยนแปลงไปจากการศึกษาแนวเดิมระดับหนึ่ง แสดงพลังการโน้มน้าวเพื่อ การเปลี่ยนแปลงความคิด ความเชื่อ และวิถีทัศน์การถือศาสนารวมทั้งวิถีปฏิบัติของพุทธศาสนิกชน โดยเฉพาะการนำวิถีพุทธมาใช้ในการปฏิรูปความคิดของผู้คนในสังคมที่ถูกครอบงำด้วยความเชื่อ ดั้งเดิมกับความเชื่อในหลักพระพุทธศาสนา ระบบเศรษฐกิจ และการเมืองการปกครองที่ถูกครอบงำ ด้วยทุนนิยมและสังคมนิยมจากอดีตจนถึงปัจจุบัน นำพาผู้คนให้พ้นจากความทุกข์ด้วยวิธีการคิดและ ปฏิบัติตามคำสอนทั้งในระดับโลกียธรรมและโลกุตระธรรม นำหลักทฤษฎีสู่การปฏิบัติ และยืนยันถึง ความเป็นวิทยาศาสตร์ของพระพุทธศาสนา ซึ่งสามารถใช้เยียวยาปัญหาต่างๆ อันเป็นเหตุแห่งความ ทุกข์ โดยใช้สวนโมกข์เป็นสถานที่ในการทดลองธรรมะ ทดลองจนเป็นที่ประจักษ์ของชาวพุทธทั่วไป ทั้งในและนอกประเทศ ปัจจุบันอุดมการณ์ของพุทธทาสภิกขุเป็นมรดกที่ได้รับการสืบทอดอย่าง ต่อเนื่อง กระแสความคิดนี้เป็นของคนกลุ่มหนึ่งในสังคมไทย แต่ในสถานการณ์จริงเมื่อพิจารณา ทักษะ ความเชื่อ และวิถีปฏิบัติของกลุ่มคนอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งเป็นคนกลุ่มใหญ่ในสังคม ปัจจุบันมีคำถาม ชวนให้คิดว่า ชาวพุทธในสังคมไทยจะยังอยู่กับพระพุทธศาสนาในวิถีความเชื่อเดิมหรือไม่ พิธีกรรม ต่างๆยังมีการผสมกลมกลืนทั้งแง่การยอมรับและการขัดแย้งระหว่างความเชื่อดั้งเดิมใน พระพุทธศาสนาหรือไม่ ซึ่งจะเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าความคิดของชาวพุทธเป็นวิถีที่มีการสืบทอด ผ่านกาลเวลามานาน เป็นปรากฏการณ์ปกติที่เอื้อต่อการอยู่รอดของสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งใน มุมมองด้านมานุษยวิทยา สังคมวิทยาซึ่งยอมรับว่าความหลากหลายของความเชื่อยังคงอยู่กับวิถีชีวิต ของผู้คนในสังคมปัจจุบัน และคงไม่ยากนักที่จะเปลี่ยนแปลง การเผยแผ่แก่นของพระพุทธศาสนาทั้ง ในระดับธรรมดาและระดับสูงจะดำเนินไปได้แค่ไหน ยังเป็นคำถามที่ชวนให้คิดและทบทวนกันต่อไป การเสนอวาทกรรมการสอนการเผยแผ่ธรรมะของท่านพุทธทาสภิกขุก็เพื่อเน้นย้ำ แก่นพุทธธรรม เช่น อิทัปปัจจยตา ปฏิจจสมุปบาท อนัตตา นิพพาน อวิชชา หรือห้วงข้อธรรมอื่นๆ ที่มีประโยชน์ต่อ พุทธศาสนิกชน และในขณะเดียวกัน ท่านก็ได้เปิดมุมมองให้เห็นเกี่ยวกับความเชื่อต่างลัทธิและศาสนา เช่น ไทโรศาสตร์ เจริญฉานวิชา ศาสนาอื่นๆ เป็นต้น จากคำสอนและผลงานที่ปรากฏของท่านแสดง ถึงความมุ่งมั่นในการแสดงความเป็นวิทยาศาสตร์ของพระพุทธศาสนาเสมอมาเป็นที่ประจักษ์แจ่มแจ้ง ของผู้ติดตามศึกษาผลงานของท่านตลอดมา

๑.๒ ลักษณะเฉพาะและข้อค้นพบใหม่จากงานวิจัย

ผลการศึกษาและแนวคิดที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้าว่าวาทกรรมนี้ทั้งด้านกลวิธีทางภาษาและกลวิธีการสอน ครอบคลุมทั้งโครงสร้างหลักและโครงสร้างย่อย ในลักษณะของการวิเคราะห์วาทกรรม สรุปได้ว่า ผลการวิจัยโดยภาพรวมมีความสอดคล้องกับแนวคิดและทฤษฎี มีบางแง่มุมเป็นข้อค้นพบที่แสดงถึงลักษณะเฉพาะและข้อค้นพบใหม่ ดังนี้คือ การสร้างคำในกลวิธีการเชื่อมโยงความด้านการเชื่อมโยงคำศัพท์ เป็นสิ่งใหม่ที่ไม่ปรากฏในงานวิจัยอื่น ที่ผ่านมามีลักษณะเกี่ยวข้องกับ วาทกรรมของท่านพุทธทาสภิกขุ ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า อาจเป็นเพราะข้อมูลวิจัยเป็นลักษณะคำเทศนา หรือธรรมบรรยาย เป็นการใช้ภาษาพูด ซึ่งต่างจาก ผลงานที่เป็นงานเขียนที่ท่านได้ประมวล เรียบเรียง และกลั่นกรองอย่างพิถีพิถันจึงเห็นความแตกต่างในข้อนี้ได้ชัดเจน สำหรับกลวิธีการใช้ความเปรียบที่เป็นการสร้างสรรค์โดยพุทธทาสภิกขุ จากการวิเคราะห์กลวิธีทางภาษาประเด็นนี้ พบว่า การสร้างสรรค์ความเปรียบโดยใช้หน่วยทางภาษาในระดับคำ วลี ประโยคและข้อความ เพื่ออธิบาย สรรตถธรรมอย่างมีประสิทธิภาพมีจำนวนมาก แสดงถึงอัจฉริยภาพด้านภาษาและความรอบรู้ในพุทธธรรมชั้นสูงของท่าน บ่งบอกถึงวรรณศิลป์ด้านการสื่อภาพพจน์ในวาทกรรม แม้กระทั่งส่วนที่ท่านสรรหาจากแหล่งอื่นล้วนเป็นถ้อยคำที่นำมาร้อยเรียงอย่างสละสลวยน่าติดตามทั้งสิ้น

นอกจากนั้น ผู้วิจัยยังพบแนวคิดเกี่ยวกับศาสนาและสังคมที่แฝงอยู่ในวาทกรรมคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตานี้ คือความคิดที่แฝงอยู่ในแก่นความ (Topic) และใจความย่อย (Sub-Topic) เป็นองค์ประกอบทางความหมายที่บ่งบอกถึงการเชื่อมโยงการวิจัยทางภาษาศาสตร์และสังคมศาสตร์เป็นวาทกรรมที่แฝงด้วยสาระและมโนทัศน์ที่มีคุณค่าต่อชีวิตและสังคมหลายด้าน ได้แก่ การศึกษา พุทธปรัชญา การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจและสังคม ภาษาและวรรณกรรม โดยเฉพาะแนวคิดเกี่ยวกับการสร้างการศึกษา การสร้างสันติวิธี และการใช้วิถีชีวิตที่ถูกต้องด้วย

๒. ผลการวิจัยกับคำถามการวิจัย

ผู้วิจัยได้ตั้งคำถามสำหรับการวิจัยในครั้งนี้ไว้ ๓ ประเด็น ซึ่งประเด็นคำถามที่เกิดขึ้นเนื่องจากผู้วิจัยพบปัญหาในการวิจัย ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในบทนำ คำถามที่ผู้วิจัยตั้งไว้ดังนี้คือ ๑) พุทธทาสภิกขุใช้กลวิธีทางภาษาอย่างไรในการสื่อพุทธธรรม ๒) พุทธทาสภิกขุใช้กลวิธีการสอนและการเผยแผ่พุทธธรรมอย่างไร ๓) การวิเคราะห์วาทกรรมคำสอนของพุทธทาสภิกขุเรื่องอิทัปปัจจยตานี้ทำให้ต้องรู้ความรู้อะไรใหม่เกี่ยวกับการวิเคราะห์วาทกรรมโดยใช้ทฤษฎีทางภาษาศาสตร์อย่างไร และผู้วิจัยพบคำตอบจากการวิจัยครั้งนี้ ดังต่อไปนี้

๒.๑ พุทธทาสภิกขุใช้กลวิธีทางภาษาอย่างไรในการสื่อพุทธธรรม

คำตอบในประเด็นนี้ประมวลได้จากสรุปผลการวิเคราะห์กลวิธีการใช้ภาษา ท่านมีความพิถีพิถันในการใช้ภาษาและนำเสนอข้อมูล สังเกตได้จากการวิเคราะห์โครงสร้างวาทกรรมและ

โครงสร้างของวาทกรรมที่ท่านสื่อเนื้อหาขนาดสั้นและขนาดยาวได้อย่างเหมาะสม รวมทั้งกลวิธีการเชื่อมโยงความประเด็นต่างๆ ที่มีความหลากหลายและเหมาะสมสำหรับการสื่อความหมาย ท่านเป็นนักสร้างสรรค์ทางภาษา ด้วยความสามารถด้านการสร้างสรรค์คำ และสิ่งเปรียบเทียบที่ใช้ในความเปรียบที่ใกล้เคียงเพื่ออธิบายนามธรรมให้เห็นเป็นรูปธรรมง่ายต่อความเข้าใจ เป็นลักษณะเฉพาะของท่านในการสื่อพุทธธรรมได้อย่างมีประสิทธิภาพ ท่านใช้สื่อสำหรับอธิบายสารัตถธรรมในแง่มุมต่างๆ หลากหลาย เช่น เรื่องเล่า พุทธพจน์ บทร้อยกรอง โดยเฉพาะนำประเด็นปัญหาในสังคมมาเป็นตัวอย่างเพื่อสอดแทรกกับ สารัตถธรรมที่ต้องการเสนอได้อย่างลงตัว ท่านมีความลึกซึ้งในหลักพุทธธรรมและเข้าใจปัญหาชีวิตและสังคมในยุคสมัยอย่างแจ่มแจ้ง จึงทำให้การสอดแทรกสารัตถธรรมในวาทกรรมได้ตรงประเด็นปัญหาและครอบคลุมมาจนถึงยุคปัจจุบัน

๒.๒ พุทธทาสภิกขุใช้กลวิธีการสอนและการเผยแผ่พุทธธรรมอย่างไร

เมื่อประมวลจากการวิเคราะห์กลวิธีการสอนของท่านพุทธทาสภิกขุ ผู้วิจัยได้พบคำตอบ ถึงลักษณะวิธีการที่ใช้เป็นอุปมาประกอบการสอนของท่าน สิ่งแรกที่ผู้วิจัยค้นพบ คือ การเข้าถึงหัวใจของพระพุทธศาสนาของท่าน การทำความเข้าใจระหว่างศาสนา เป็นสิ่งที่ท่านมีความกระจางในการที่จะถ่ายทอด แนวคิดที่ปรากฏมากที่สุด คือ การสร้างความตระหนักในการทำความเข้าใจหลักพุทธธรรม ซึ่งสอดคล้องกับการช่วยให้เพื่อนมนุษย์เข้าถึงศาสนาของตน และในการศึกษานี้ ผู้วิจัยพบว่าคุณสมบัติของท่านพุทธทาสภิกขุที่มีลักษณะเป็นอัตลักษณ์ คือ ๑) สอนสิ่งที่เป็จริง และเป็นประโยชน์แก่ผู้ฟัง ๒) รู้เข้าใจสิ่งที่สอนอย่างถ่องแท้สมบูรณ์ ๓) สอนด้วยเมตตา มุ่งประโยชน์แก่ผู้รับคำสอนเป็นที่ตั้งไม่หวังผลตอบแทน ๔) ทำได้จริงอย่างที่สอน เป็นตัวอย่างที่ดี ๕) มีบุคลิกภาพที่น่าเคารพเลื่อมใส มีความมุ่งมั่นทุ่มเทต่อการสอนอย่างต่อเนื่อง

๒.๓ การวิเคราะห์วาทกรรมคำสอนของพุทธทาสภิกขุ เรื่องอิทัปปัจจยตานี้ทำให้ได้องค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับการวิเคราะห์วาทกรรมโดยใช้ทฤษฎีทางภาษาศาสตร์อย่างไร

จากการวิเคราะห์แง่มุมต่าง ๆ ของวาทกรรมตามความมุ่งหมายของการวิจัยนี้ทำให้ได้คำตอบและข้อคิดนำไปสู่การตั้งข้อสังเกตว่า การวิจัยทางภาษาศาสตร์ที่เป็นกรณีการศึกษาเชิงลึกเฉพาะระบบเสียง ระบบคำ และระบบประโยค มีลักษณะเป็นการศึกษาและพัฒนาองค์ความรู้เฉพาะศาสตร์ แต่สำหรับการศึกษาวาทกรรมที่ครอบคลุมทั้งโครงสร้างดังการวิจัยนี้เป็นการศึกษาอีกลักษณะหนึ่งที่ใช้หลักการหรือองค์ความรู้จากการศึกษาเชิงลึก ประกอบกับการศึกษาแง่มุมอื่นๆ ทำให้ผลการศึกษาที่ได้จะยิ่งมีความลุ่มลึกและครอบคลุมมากขึ้น แสดงว่าการใช้ทฤษฎีทางภาษาศาสตร์วิเคราะห์วาทกรรมทำให้ได้องค์ความรู้ในมิติที่กว้าง ละเอียด และลึกซึ้งได้

การวิจัยนี้มีลักษณะเชื่อมโยงกับศาสตร์อื่นอีกหลายศาสตร์ แสดงว่า เป็นลักษณะของการวิจัยเชิงบูรณาการระหว่างศาสตร์อีกลักษณะหนึ่งในที่นี้คือ ภาษาศาสตร์ พุทธศาสตร์ มนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ เป็นการขยายมโนทัศน์ของคำว่า วาทกรรม (Discourse) ให้กว้างขึ้น คำนี้จึงเป็น

คำที่นักภาษาศาสตร์ นักสังคมศาสตร์ และนักวิชาการสาขาอื่นควรทำความเข้าใจและยอมรับถึงจุดร่วมความเหมือน ความแตกต่าง และการเชื่อมโยงระหว่างศาสตร์ ทั้งนี้การวิจัยครั้งนี้ได้เสนอคำตอบไปแล้วระดับหนึ่งดังข้อมูลจากการค้นคว้าและผลการศึกษาตามความมุ่งหมายของการวิจัย

ข้อเสนอแนะ

๑. เพื่อให้งานวิจัยมีการเชื่อมโยงการศึกษาวาทกรรมมิติทางภาษาศาสตร์และสังคมศาสตร์ ให้เด่นชัดควรศึกษาวาทกรรมคำสอนของพุทธทาสภิกขุโดยใช้แนวทางวาทกรรมวิเคราะห์

๒. เนื่องจากมีการวิจัยผลงานของพุทธทาสภิกขุหลายแง่มุม เช่น ด้านวรรณกรรมปรัชญา สังคม การเมืองการปกครอง และอื่นๆ น่าจะได้มีการศึกษาเชิงสังเคราะห์งานวิจัยทั้งหมดของท่าน

๓. เนื่องจากพุทธทาสภิกขุเป็นพระสงฆ์ที่ได้รับการยอมรับด้านความเป็นนักเขียนและนักวิชาการทางศาสนาที่มีผลงานการเขียนที่ได้รับการยกย่อง น่าจะได้มีการศึกษาเฉพาะกลวิธีการใช้ภาษาเขียนของท่านครอบคลุมทั้งวรรณกรรมร้อยแก้วและร้อยกรองจากงานเขียนทั้งหมดของท่าน

๔. ควรนำผลการศึกษาด้านการใช้ภาษาและกลวิธีการสอนของพุทธทาสภิกขุ เผยแพร่ต่อสาธารณชนทั้งในระดับชาติและนานาชาติ เพื่อใช้ในการพัฒนาคุณธรรมและความรู้ทางพระพุทธศาสนาในรูปแบบที่เหมาะสมเป็นระบบ โดยความร่วมมือขององค์กรที่กำลังดำเนินการเผยแผ่พระพุทธศาสนาและสืบทอดอุดมการณ์ของพุทธทาสภิกขุ รวมถึงหน่วยงานอื่นที่เกี่ยวข้อง เช่น องค์กรหรือสถาบันทางการศึกษา สำนักงานพระพุทธศาสนา เป็นต้น

เอกสารและสิ่งอ้างอิง

กนิษฐา นาวารัตน์และคณะ. ๒๕๔๐. **พจนานุกรมอังกฤษ-ไทย**. กรุงเทพมหานคร: สามัคคีสาร (ดอกหญ้า).

กฤษดาวรรณ หงส์กลดามณ์ และ จันทิมา เอี่ยมมานนท์. ๒๕๔๙ ก. **บรรณาธิการ. “บทบรรณาธิการ: ภาษาสังคมท่ามกลางการเปลี่ยนแปลง” พลวัตของภาษาไทยในปัจจุบัน**. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

_____. ๒๕๔๙ ข. **“บทบรรณาธิการ” ในมองสังคมผ่านวาทกรรม**. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

กัลยารัตน์ วารณะวัฒน์. ๒๕๕๕. **รวมข่าวคอนเสิร์ต สีฟ้า**. กรุงเทพมหานคร: คม ชัด ลึก.

กาญจนา แก้วเทพ และ พริศรา แซ่ก้วย. ๒๕๔๗. **บรรณาธิการ. เพศวิถี วันวาน วันนี้และพรุ่งนี้ที่ไม่เหมือนเดิม**. กรุงเทพมหานคร: อัมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

กาญจนา เจริญเกียรติบวร. ๒๕๔๘. **การวิเคราะห์วาทกรรมเรื่องตลกภาษาไทย**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

กาญจนา โชคเหรียญสุขชัย. ๒๕๔๖. **การวิจัยทางสื่อสารมวลชน**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยหอการค้าไทย.

กীরติ บุญเจือ. ม.ป.ป. **ปรัชญาภาษา**. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เกศกานดา จตุรงค์โชค. ๒๕๔๐. **บรรณาธิการ: โลกพิสดาร แดนพิศวง**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ไรต์เดอร์ ไดเจสท์

โกเมนทร์ ชินวงศ์. ๒๕๓๙. **การศึกษาเปรียบเทียบความคิดเรื่องอนัตตาและสัพพัญญุตในพุทธปรัชญา เถรวาทกับในปรัชญาของนาคารชุน**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

คณะกรรมการวิชาภาษาไทยเพื่อการสื่อสาร. ๒๕๕๖. **ภาษาไทยเพื่อการสื่อสาร**. พิมพ์ครั้งที่ ๙.
กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

คณะอาจารย์ภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ๒๕๕๐. **การใช้ภาษาไทย**
๒. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดสามลดา.

คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๔๕. **พุทธวิธีการสอน**.
กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

จรัญญา ดีบุญมี ณ ชุมแพ. ๒๕๔๓. **ภาษาไทยเพื่อการสื่อสาร**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐.
กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยกรุงเทพ.

จันทิมา เอี่ยมานนท์. ๒๕๔๙. **การศึกษาวาทกรรมเกี่ยวกับผู้ติดเชื้อเอดส์ในสังคมไทยตาม**
แนวปฏิพันธวิเคราะห์. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาศาสตร์,
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

จิตติมา จารยะพันธุ์. ๒๕๓๙. **อุปลักษณะสงครามในข่าวกีฬาในหนังสือพิมพ์ภาษาไทย**.
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

จุไรรัตน์ ลักษณะศิริ. ๒๕๔๓. **ภาษากับการสื่อสาร**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. นครปฐม:
มหาวิทยาลัยศิลปากร.

จุไรรัตน์ แสนใจรักษ์. ๒๕๔๘. **บรรณาธิการ. ๙๙ ปี พุทธทาสภิกขุ ศาสนากับฟิลิปปินส์**.
กรุงเทพมหานคร: สถาบันวิจิตรทัศน์.

เจือ สตะเวทิน. ๒๕๑๘. **การใช้ภาษาระดับปริญญา**. กรุงเทพมหานคร: สุทธิสารการพิมพ์.

ฉัตรดา บุนนาค, สุวรรณิ อุดมผล และวรรณิ พุทธเจริญทอง. ๒๕๒๙. **ศิลปะการใช้ภาษาใน**
ชีวิตประจำวันและทางธุรกิจ. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: ประกายพรัก.

ชญาณุตม์ จินดารักษ์. ๒๕๔๖. **การเชื่อมโยงความในจารึกล้านนา**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร-
มหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาไทย, มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ชฎาลักษณ์ สรรพานิช. ๒๕๒๔. **พระมัลลย์: การศึกษาเชิงวิเคราะห์**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร-
มหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาไทย, มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ชลธิชา บำรุงรักษ์. ๒๕๓๙. การวิเคราะห์ภาษาระดับข้อความประเภทต่างๆ ในภาษาไทย. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาภาษาศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ชลธิรา สัตยวัฒน์ และคณะ. ๒๕๒๗. การใช้ภาษาไทย. กรุงเทพมหานคร: เคล็ดไทย.

ชัชวาล คงผึ้ง. ๒๕๓๘. การเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องความสัมพันธ์ ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และสังคมในงานเขียนของ เฮนรี เดวิด ธอโร และท่านพุทธทาสภิกขุ. วิทยานิพนธ์ การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาหลักสูตรและการสอน, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

ชัยยนต์ ประดิษฐ์ศิลป์. ๒๕๔๙. ปรัชญาสังคมและการเมืองของพุทธทาสภิกขุ: ปรัชญาในสังคมไทย. กรุงเทพมหานคร: นำทางการพิมพ์.

ชาลี อินทรวิจิตร. ๒๕๑๑. เพลงแห่ง...สายน้ำ. กรุงเทพมหานคร: โอ เค เนชั่น.

ชำนาญ รอดเหตุภัย. ๒๕๒๒. สัมมนาการใช้ภาษาไทยปัจจุบัน. กรุงเทพมหานคร: กรุงเทพมหานครการพิมพ์.

_____. ๒๕๒๓. สัมมนาการใช้ภาษาไทย. กรุงเทพมหานคร: กรุงเทพมหานครการพิมพ์.

ชำนาญ อิมสะอาด. ๒๕๑๙. ชีวิตและผลงานของพุทธทาสภิกขุ. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาบริหารการศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร.

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. ๒๕๔๙. วาทกรรมการพัฒนา: อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกลักษณ์ และความเป็นอื่น. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: วิภาษา.

ณุมพรี เหล่าวิเศษกุล. ๒๕๔๗. การศึกษากลไกภาษาเทศนาของพระปัญญานันทภิกขุและพระพะยอม กัลยาโณ. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ดวงเดือน จันทร์เพ็ญ. ๒๕๔๑. ศีลศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

ดวงมน จิตรจำนง. ๒๕๒๗. สุนทรียภาพในภาษาไทย. กรุงเทพมหานคร: เคล็ดไทย.

ถิรนนท์ อนุวัชศิริวงศ์ และคณะ. ๒๕๔๘. ภาษาและหลักการเขียนเพื่อการสื่อสาร. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ทรงธรรม อินทจักร. ๒๕๕๐. **แนวคิดพื้นฐานด้านวัฒนธรรมปฏิบัติศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ทิพวรรณ นาคะสุวรรณ. ๒๕๔๙. **ศิลปะการใช้ภาษาไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: พัฒนาศึกษา.

ธงชัย วินิจจะกุล. ๒๕๓๔. **รายงานโครงการวิจัยเสริมหลักสูตร เรื่อง วิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ วงศ์วิทยา (Genealogy)**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ธัญกร กิรติเสถียร. ๒๕๕๐. **ศึกษาการใช้วาจาสร้างสรรค์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท**. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ธรรมทานมูลนิธิ. ๒๕๒๑. **ปฏิจสมเด็จพระโอบุส**. สุราษฎร์ธานี: พิมพ์ลักษณ์.

ธรรมปราโมทย์. ๒๕๔๙. **ตามรอยพุทธทาส “ภาคชีวิต”**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.

_____. ๒๕๔๙. **ตามรอยพุทธทาส “ภาคผลงาน”**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.

_____. ๒๕๔๙. **ตามรอยพุทธทาส “ภาคหลักธรรม”**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.

ธิดา โมสิกรัตน์. ๒๕๔๗. **ภาษาไทยเพื่อการสื่อสาร หน่วยที่ ๘-๑๕**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

นพพร มีเสียงสี. ๒๕๔๗. **การวิเคราะห์ “วาทลีลา” ในโวหารทางการเมืองของ นายชวน หลีกภัย**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

นววรรณ พันธุมธา. ๒๕๔๗ ก. **คลังคำ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: อัมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

_____. ๒๕๔๙ ข. **ไวยากรณ์ไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

นันทิกานต์ ศิลป. ๒๕๔๒. **การเปรียบเทียบการเชื่อมโยงความในรายการสารคดีไทยและสารคดี แปลจากโทรทัศน์**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

นิกิจ ปลายชุม. ๒๕๒๓. **การวิเคราะห์วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ**. ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

นิคม รายวา. ๒๕๔๖. **คนบนต้นไม้**. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ลักษณ์.

นิตยา กาญจนวรรณ. ๒๕๔๖. **การวิเคราะห์โครงสร้างภาษาไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

บรรจบ บรรณรุจิ. ๒๕๓๘. **ปฏิจสมุปาบท เกิด - ดำรงอยู่ - ตาย - และสืบต่อ อย่างไร**. กรุงเทพมหานคร: พรบุญการพิมพ์.

_____. ๒๕๓๕. **ปฏิจสมุปาบท**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.

บุญย์ นิลเกษ. ๒๕๓๓. **คู่มือปรัชญาพุทธศาสนา**. เชียงใหม่: ส. ทรัพย์การพิมพ์.

ปณิธาน บรรณาธรรม. ๒๕๔๘. **ภาษาไทยเพื่อการสื่อสารและการสืบค้น**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา.

ประภาศรี สีหอำไพ. ๒๕๓๑. **การเขียนแบบสร้างสรรค์**. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.

ปราณี กุลละวณิชย์. ๒๕๒๓. **“ผู้พูด กับประโยคคำถามแบบตอบรับปฏิเสธ”**. วารสารศูนย์ภาษาและวรรณคดีไทย. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ปรีชา ช้างขวัญยืน. ๒๕๔๐. **วิจัยธัมมวาทไทย**. กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่งานวิจัย ฝ่ายวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

_____. ๒๕๒๕. **ศิลปะการเขียน**. กรุงเทพมหานคร: วิชาการ.

ปิ่น มุกกันต์. ๒๕๐๗. **พุทธศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร: คลังวิทยา.

เปลื้อง ณ นคร. ๒๕๑๒. **คำบรรยายภาษาไทยชั้นสูง**. พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช.

ผะอบ โปะชะฤชณะ. ๒๕๕๔. **ลักษณะเฉพาะของภาษาไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: อมรการพิมพ์.

พนมพร นิรัฐทวี และ เทพี จรัสจรัสเกียรติ. ๒๕๓๘. **การใช้ภาษาไทย ๑**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

พรศิริ ตันติจิตจารุ. ๒๕๔๘. การเชื่อมโยงความในหมายรับสั่งสมัยกรุงธนบุรีและสมัย
รัชกาลที่ ๑. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาไทย,
มหาวิทยาลัยศิลปากร.

พระจิระศักดิ์ ธมฺมเมธี. ๒๕๔๔. การศึกษาวิเคราะห์เรื่องปัญหาภาษาในพระพุทธศาสนา :
ศึกษาเฉพาะกรณีแนวคิดเรื่องภาษาคนภาษาธรรมของพุทธทาสภิกขุ. วิทยานิพนธ์พุทธ
ศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). ๒๕๔๒. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์.
กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

_____. ๒๕๔๗. พุทธวิธีในการสอน. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

_____. ๒๕๔๔. พุทธธรรม: (ฉบับเดิม). กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.

_____. ๒๕๔๑. การศึกษาเครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธ
ธรรม.

พระไพศาล วิสาโล. ๒๕๒๙. พุทธศาสนากับคุณค่าร่วมสมัย. กรุงเทพมหานคร: โกมลศีมทอง.

พระพอง อภิวัฒน์. ๒๕๓๕. การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่อง“จิตว่าง”. วิทยานิพนธ์พุทธ-
ศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหานិพนธ์ มหาธมฺมรภิโต. ๒๕๔๔. การศึกษาเปรียบเทียบแนวการปฏิบัติกรรมฐานของ
หลวงปู่เทียมนและพุทธทาสภิกขุ. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา
พระพุทธศาสนา, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหามงคล ขนฺติธโร. ๒๕๓๖. ปฏิจ্ঞสมุปบาทตามพระพุทธวาทะกับทรรคนะของพระสงฆ์
ไทยบางรูป. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา,
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาวิศิษฐ์ อาจารย์สมปโน. ๒๕๔๔. การศึกษาเปรียบเทียบกฎธรรมชาติระหว่างกฎ
ปฏิจ্ঞสมุปบาทกับกฎแห่งเต๋า. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา
พระพุทธศาสนา, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระสมเกียรติ ปริญาโณ. ๒๕๔๖. การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่องตถตาในพระคัมภีร์ของ
พุทธทาสภิกขุ. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระสุนทร รตนปัญญา. ๒๕๔๙. การศึกษาปัญหาเกี่ยวกับการใช้ภาษาในการสื่อสารเพื่อการ
เผยแผ่ธรรมะในยุคปัจจุบัน. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาธรรมนิเทศ,
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระอนันต์ อัสกาโร. ๒๕๕๐. การตีความปฏิจจสมุปบาทตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ.
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา,
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระอรุณ จิตตคุตโต. ๒๕๕๔. ศึกษากระบวนการสื่อสารเพื่อเผยแผ่พุทธธรรมของสวนโมก-
ขพลาราม. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาธรรมนิเทศ,
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พัชรีย์ จำปา. ๒๕๓๙. วจนลีลาในวรรณกรรมสำหรับเด็ก. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พิกุลกานต์ รุจิราภา. ๒๕๓๗. การแสดงธรรมเทศนาทางวิทยุ: การศึกษาแนวชาตินิยมวัฒนธรรม.
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พุทธทาสภิกขุ. ๒๕๐๓. ข้อคิดเห็นบางประการเกี่ยวกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนา.
กรุงเทพมหานคร: ธรรมบูชา.

_____. ๒๕๑๖. อิทัปปัจจยตา. กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ.

_____. ๒๕๒๙. หัวข้อธรรมในคำกลอนและสิริवास. กรุงเทพมหานคร: สานอุมมุณินิ.

_____. ๒๕๓๗ ง. ปณิธาน ๓ ประการของพุทธทาสภิกขุ. กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ.

_____. ๒๕๔๑. ปฏิจิมสมุปบาทจากพระโอษฐ์. พิมพ์ครั้งที่ ๔. นครปฐม: ธรรมสภา.

_____. ๒๕๔๑. สมถวิปัสสนาแห่งยุคปรมาณู. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ.

_____. ๒๕๔๙ ค. ตามรอยพระอรหันต์. นครปฐม: ธรรมสภา.

พุทธทาสภิกขุ. ๒๕๔๙ ก. ชุมนุมเรื่องยาว. นครปฐม: ธรรมสภา.

_____. ๒๕๔๙ ข. ชุมนุมเรื่องสั้น. นครปฐม: ธรรมสภา.

ภิญโญ ทองเหลา. ๒๕๔๗. ความงามและความไพเราะของงานประพันธ์. ขอนแก่น: พี แอนด์ วี ดิซายน์.

มณี พงษ์เฉลียวรัตน์. ๒๕๔๙. ศิลปะการใช้ภาษาไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: พัฒนาศึกษา.

เยาวลักษณ์ กระแสศิลป์. ๒๕๔๕. การใช้ภาษาไทย. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

รัตนชัย บุญศรี. ๒๕๔๕. อิทธิพลของพุทธศาสนิกายเซนในงานของพุทธทาสภิกขุ. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

รัตนา ศรีมงคล. ๒๕๔๗. โวหารภาพพจน์. กรุงเทพมหานคร: อักษรบัณฑิต.

ราชบัณฑิตยสถาน. ๒๕๔๖. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๖. กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์.

ราชบัณฑิตยสถาน. ๒๕๔๕. พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมอังกฤษ-ไทย. กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน.

_____. ๒๕๔๖ ข. ศัพท์ภาษาศาสตร์ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน.

_____. ๒๕๒๕. พจนานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช ๒๕๒๕. กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์.

_____. ๒๕๓๘. พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม: ภาพพจน์ โวหาร และกลการประพันธ์ อังกฤษ-ไทย. กรุงเทพมหานคร: คอมพิวเตอร์.

рінฤทัย สัจจพันธ์. ๒๕๕๓. นิทานชาดก: ฉบับเปรียบเทียบในคัมภีร์มหาเวสตุและอรรถกถาชาดก. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: สภาพริกส์

วรวรรณ ศรียาภัย. ๒๕๔๔. การเชื่อมโยงความในภาษาถิ่นสุราษฎร์ธานี. วิทยานิพนธ์ศิลป-
ศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาไทย, มหาวิทยาลัยศิลปากร.

วศิน อินทสระ. ๒๕๔๕. พุทธวิธีในการสอน. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: เม็ดทราย.

วารุณี พลบูรณ์. ๒๕๕๐. การใช้ภาษาไทย ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด
สามลดา.

วาสนา เกตุภาค. ๒๕๒๖. การเขียน. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.

วาสนา บุญสม. ๒๕๕๐. กลอนสัมผัสใจได้อย่างไร. กรุงเทพมหานคร: ประกายแสง.

วินิตา ดิถียนต์. ๒๕๓๗. วรรณคดีวิจารณ์เชิงภาษา. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

วิภา กงกะนันทน์. ๒๕๓๓. วรรณคดีศึกษา. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช.

_____. ๒๕๓๘. วรรณคดีศึกษา. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช.

วิยะดา ตานี. ๒๕๔๔. การเชื่อมโยงความในจารึกสุโขทัย. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาจารึกภาษาไทย, มหาวิทยาลัยศิลปากร.

วีโรจน์ อรุณมานะกุล. ๒๕๔๙. เอกสารคำสอนวิชา ทฤษฎีภาษาศาสตร์. กรุงเทพมหานคร:
ภาควิชาภาษาศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วิลาสินี พิพิธกุล. ๒๕๔๗. เช็กส์ในวัยรุ่นกับสามชั่วแนวคิด. กรุงเทพมหานคร: โพสต์ทูเดย์.
๒๗ กันยายน ๒๕๔๗.

วีระ สมบูรณ์. ๒๕๔๙. ชีวิตและการทำงานของพุทธทาสภิกขุ. กรุงเทพมหานคร:ธรรมสภา.

สง่า สุภโร (ณ ระนอง). ๒๕๓๖. การศึกษาเชิงวิเคราะห์ปรัชญาการศึกษาของพุทธทาสภิกขุเพื่อ
พัฒนาสังคมไทย. วิทยานิพนธ์ปรัชญามหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สมเกียรติ รักษมณี. ๒๕๕๑. ภาษาวรรณศิลป์. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: สายน้ำใจ.

สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อจ อาสภมหาเถร). ๒๕๔๖. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. กรุงเทพมหานคร:
ประยูรวงศ์พิมพ์ตั้ง.

สมถวิล วิเศษสมบัติ. ๒๕๔๔. **สอบภาษาไทย...ง่ายนิดเดียว**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิเพชรภาษาและศูนย์หนังสือแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สมทรง บุรุษพัฒน์ สุจริตลักษณ์ ดีผดุง และ โสภนา ศรีจำปา. ๒๕๔๐. **สถานภาพงานวิจัย-ภาษาศาสตร์ภาษาไทย**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหิดล.

_____. ๒๕๓๗. **วาระวิเคราะห์: การวิเคราะห์ภาษาระดับข้อความ**. นครปฐม: สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล.

_____. ๒๕๔๒. “สถานภาพงานวิจัยภาษาศาสตร์ในประเทศไทย: การศึกษาภาษาระดับข้อความและภาษาศาสตร์ปฏิบัตินิยม.” **ภาษาและวัฒนธรรม**. ๘(๒): ๑๑-๒๒; กรกฎาคม – ธันวาคม. กรุงเทพมหานคร.

สมภาร พรหมทา. ๒๕๔๖. **พุทธปรัชญา มนุษย์ สังคมและปัญหาจริยธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: เกศสยาม.

สังวาล คงจันทร์. ๒๕๕๐. **การใช้ภาษาไทย ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดสามลดา.

สามารถ ศักดิ์เจริญ. ๒๕๒๙. **ภาษากับการสื่อสาร**. นครปฐม: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สาวิตรี คทวณิช. ๒๕๕๓. **วาทกรรมวิทยาศาสตร์สำหรับบุคคลทั่วไป: กรณีศึกษาการสื่อสารวิทยาศาสตร์สุขภาพในประเทศไทย (ระยะที่ 2): รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์** (Popularization of Scientific Discourse: Communicating Health Science in Thailand (Phase II). กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา และ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

สิทธิา พินิจภูวดล และ คณะ. ๒๕๑๖. **การเขียน**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

สิริวรรณ นันทจินทุล. ๒๕๕๖. **ภาษาไทยเพื่อการสื่อสาร**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา. ๒๕๔๔. **พุทธธรรมในกวีนิพนธ์ไทยสมัยใหม่**. กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. ๒๕๓๓. **คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

สุดาวรรณ อริยะทรัพย์. ๒๕๕๐. **วิธีสร้างแรงจูงใจคน**. พิมพ์ครั้งที่ ๔๒. นนทบุรี: ปี มีเดีย.

สุทธิพงษ์ ทองสร้าง. ๒๕๓๙. **คติธรรมที่ปรากฏในจิตรกรรมโรงมหรสพทางวิญญาณ สวนโมกขพลาราม อำเภอไชยยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาไทยคดีศึกษา, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ภาควิชา.

สุจิตา สุนทรวิภาต. ๒๕๓๗. **รูปภาพที่แสดงทัศนคติ ในภาษาไทย**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุนันท์ เพ็ชรพิรุณ. ๒๕๔๗. **การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องการพัฒนาปัญญาตามทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุ**. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สุวรรณา สถาอานันท์. ๒๕๓๖. **ปรัชญาพุทธทาสภิกขุกับมหายานธรรม**. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เสนาะ เจริญพร. ๒๕๔๘. **ผู้หญิงกับสังคม**. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ดี.

เสฐียรโกเศศ (พระยาอนุมานราชธน) และนาคะประทีป (พระสารประเสริฐ). ๒๕๑๖. **กามนิต**. กรุงเทพมหานคร: อมรการพิมพ์.

เสถียรพงษ์ วรรณปก. ๒๕๕๕. **พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท คิงออฟแอด-เวอร์ไทซ์แอนด์กราฟฟิค จำกัด.

อภิชาติ พรสี. ๒๕๕๐. **การศึกษาวิเคราะห์รูปแบบเทศนาวิธีตามแนวอนุพุทธภิกขาในสังคมไทยปัจจุบัน**. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

อมรา ประสิทธิ์รัฐสินธุ์. ๒๕๔๙. **กว่าจะเป็นนักภาษาศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อรรวรรณ ปิณฑนโอวาท. ๒๕๔๗. **วาทวิพากษ์ตะวันตก**. กรุงเทพมหานคร: ด้านสุทธการพิมพ์.

อังคาร กัลยาณพงศ์. ๒๕๓๓. **กวีนิพนธ์**. กรุงเทพมหานคร: สยาม.

อัจฉรากร กัลยาจิตรโกศล. ๒๕๔๓. **ลักษณะการเชื่อมโยงความในกลอนนิราศสุนทรภู่**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

อัญชลี ถิรเนตร. ๒๕๔๓. กลยุทธ์การสื่อสารเพื่อการโน้มน้าวใจในหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า. วิทยานิพนธ์นิเทศศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการประชาสัมพันธ์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อัญญา แก้วกองกุล. ๒๕๓๕. การศึกษาเปรียบเทียบ: การประยุกต์หลักธรรมทางศาสนาในทางศาสนาในทางการเมืองตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุและมหาตมะคานธี. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนา, มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อัมพร สุขเกษม. ๒๕๔๔. **วรรณกรรมปัจจุบัน**. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช.

อุปกิตศิลปสาร, พระยา. ๒๕๔๘. **หลักภาษาไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

Armstrong, R. 1929. **Practical Criticism**. New York: Harcourt, Brance and Company,

Burusphat, S. 1991. **The Structure of Thai Narrative**. Texas: A Publication of The Summer Institute of Linguistics And The University of Texas at Arlington.

_____. 1986. **The Structure of Thai Narrative Discourse**. Ph.D. Dissertation Arlington: The University of Texas at Arlington.

Barker, Ch. and D. Galasinski. 2001. **Cultural Studies and Discourse Analysis**. London, Tousand Oaks and New Delhi: Sage Publication.

Chaichompoo, C. 1995. **A Discourse Analysis of Lanna Buddhist Sermons**. M.A. Thesis Nakhonpathom: Mahidol University.

Chanawangsa, W. 1986. **Cohesion in Thai**. Ph.D. Dissertation Washington, D.C.: Georgetown University.

Cook, G. 1992. **The Discourse of Advertising**. London and New York: Routledge.

Edward, D. 1997. **Discourse and Cognition**. London: Sage Publication.

Foucault, M. 2000. **Aesthetics, Method, and Epistemology**. London: Penguin Book.

Gumperz, J. 1983. **Discourse Strategies**. Cambridge: University Press.

- Halliday, M.A.K. 1976. **Cohesion in English**. London: Longman Group.
- Ivancevich and Matteson. 2002. **Test and Measures in the social Sciences**. 8th ed. Chicago: University of Chicago Press.
- Julaprom, N. 2001. **A paragraph analysis of Thai Academic Writing**. Ph.D. Dissertation Nakhonpathom: Mahidol University.
- Lakoff, G. and M. Johnson. 1998. **Metaphors We Live by**. Chicago: University of Chicaco Press.
- Macaulay, M. 1996. **Asking to Ask: The strategic function of indirect request for information in interview**. *Pragmatics*. 6:4. pp.491-509.
- Mills, S. 1997. **Discourse**. London and New York: Routledge.
- Onkom, S. 2005. **World peace**. 4 thed. Bangkok: Sahadhammika co. Ltd.,
- Paul, J. G. 2005. **An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method**. New York and London: Taylor & Francis Group.
- Person, K. R. 1993. **Discourse Considerations in the Hortatory Speech of Phraphayom**. Thailand: Payap University Thesis.
- Schiffrin, D. E. 1994. **Approach of Discourse**. Cambridge: Blackwell Publisher.
- Searle, J. R. 1969. **Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language**. London: Cambridge University Press.
- Thomas, J. 1995. **Meaning in Interaction: And Introduction to Pragmatics**. London and New York: Longman Group.
- Ullman, S. 1970. **Semantics: An Introduction to The Science of Meaning**. 4 thed. London: Oxford Basil Black Well

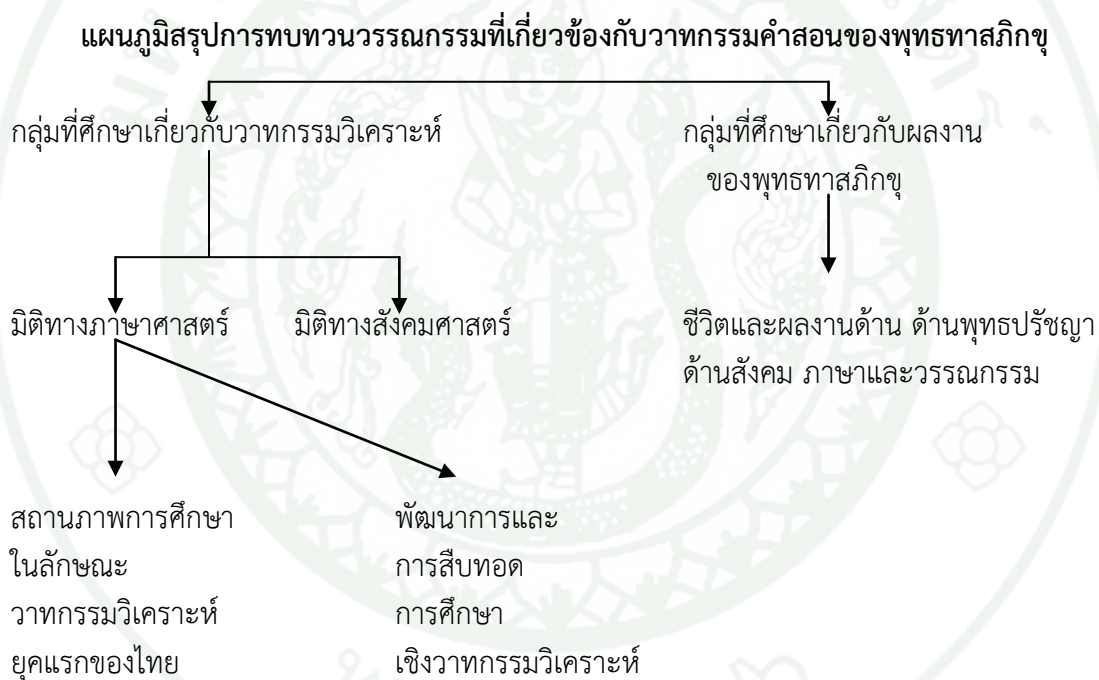

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก
สรุปเนื้อหาโดยย่อจากการบรรยายเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ

จากการที่ผู้วิจัยได้ศึกษา ทบทวนวรรณกรรม เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวกับผลงานของท่านพุทธทาสภิกขุ ทำให้ทราบถึง ชีวิต ผลงานและแนวคิดของท่าน ซึ่งเป็นข้อมูลเบื้องต้นสำหรับการวิเคราะห์วาทกรรมของท่าน ในการเผยแผ่พุทธธรรม เรื่อง อธิปไตยจตุตถนี้อย่างมีประสิทธิภาพ ในส่วนของข้อมูลงานวิจัยที่เกี่ยวกับวาทกรรมวิเคราะห์นั้น ทำให้ทราบถึงความเป็นมาของการศึกษา วาทกรรม โดยเฉพาะการศึกษาวาทกรรมในมิติทางภาษาศาสตร์ที่มีการศึกษาทั้งจากภาษาพูดและ ภาษาเขียนในภาษาถิ่นและภาษามาตรฐานหลากหลายแง่มุม ด้านความหมายของคำว่า “วาทกรรม” ในมิติทางภาษาศาสตร์ หมายถึง หน่วยภาษาที่ใหญ่กว่าประโยค/ข้อความ มีคำเรียกหลายคำตาม ประเภทของข้อมูล ยุคสมัย บริบทของการใช้ภาษาและความนิยมของนักวิชาการและคนทั่วไป ได้แก่ คำว่า ถ้อยคำเกี่ยวเนื่อง ปริเฉท วจนะ สำหรับข้อมูลเกี่ยวกับชีวิตและผลงานของพุทธทาสภิกขุ บ่งบอกถึงการยอมรับในคุณค่าของชีวิต ผลงาน และความสามารถด้านภาษา วรรณกรรม และพุทธปรัชญาของท่าน ดังแผนภาพประกอบ

ภาพผนวกที่ ๑ แผนภูมิสรุปการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง กับวาทกรรมคำสอนของพุทธทาสภิกขุ

สรุปเนื้อหาโดยย่อจากการบรรยายเรื่องอิทัปปัจจยตา

สรุปเนื้อหาโดยย่อจากการบรรยายเรื่องอิทัปปัจจยตาของท่านพุทธทาสภิกขุ ๑๓ ประเด็น ดังนี้

๑. อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น พุทธวจนะที่ถูกลมองข้าม
๒. อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น วิชาหรือศาสตร์ทั้งปวงของโลก
๓. อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น ตัวเราในทุกความหมายทุกอิริยาบถ
๔. อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น พระเป็นเจ้า
๕. อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น วิวัฒนาการทุกแขนงแห่งชีวิต
๖. อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น ธรรมหรือสิ่งทั้งปวงรอบตัวเรา
๗. อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น พระรัตนตรัย และไตรสิกขา
๘. อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น สิ่งต่อรองเพื่อทำความเข้าใจระหว่างศาสนา
๙. อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น สิ่งที่เราจะต้องเรียนรู้และปฏิบัติ
๑๐. อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น กฎที่เหนือกฎทั้งหลาย
๑๑. อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น กฎแห่งกรรม กรรม และกัมมัคชัย
๑๒. อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นกฎแห่งกรรม (ต่อ)
๑๓. อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นปัจจุสมุปบาทต่าง ๆ แบบ

ท่านพุทธทาสได้แสดงอัจฉริยภาพทางภาษาในการสื่อพุทธธรรมและความลุ่มลึกในทางพระพุทธศาสนาไว้ดังต่อไปนี้

๑. อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น พุทธวจนะที่ถูกลมองข้าม

การบรรยายเรื่องนี้เพื่อสนองพุทธประสงค์สืบศาสนาและทำส่วนบริสุทธิ์ให้คงอยู่ การที่ต้องมีการนั่งเทศน์นั่งสอนกลางดินก็เพื่อเป็นเกลือกกับธรรมชาติ เหมือนพุทธกาล การเลือกพูดเวลาเที่ยง

เพื่อให้สาธุชนฝึกหัดเอาชนะ ถิ่นมิถะ แก้นิสัยฝืนกิเลสที่เนื่องกัน ซึ่งหัวใจของการปฏิบัติดับทุกข์กันตรงๆ คือรู้ “ความที่สิ่งนี้ สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้จึงมี” อิทัปปัจจยตา คำเดียวสามารถคลุมหมวดธรรมที่เรียกว่าเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาได้หมด เมื่อทุกสิ่งในโลกล้วนมีปัจจัยจึงทำให้เกิด “เมื่อมีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ย่อมมี” ไม่ยกเว้นแม้แต่สิ่งใด สิ่งมีชีวิต สิ่งไม่มีชีวิต , ความนึกคิดฝ่ายทุกข์ ฝ่ายดับทุกข์ ล้วนเนื่องเป็นปัจจัยกัน ทุกอย่างมีความหมายอยู่ที่ อิทัปปัจจยตา ต้องตามกฎอิทัปปัจจยตา แม้พระพุทธองค์ก็จัดจ่อทรงอุทานทั้ง ๓ ยาม คราวตรัสรู้ หลังจากนั้นก็ทรงทบทวนอยู่กับหมวดธรรมนี้ ทั้งคำสอนอริยสัจจ์ ปฏิจจสมุปบาท ล้วนมีหัวใจอยู่ที่ อิทัปปัจจยตาทั้งสิ้น ซึ่งมีคำที่ใช้เรียกแทน คือ ธัมมฐิตตา ธัมมนิยามตา ธัมมธาดู โดยที่พระพุทธองค์ทรงย้ำความขณะที่จะปรินิพพานเป็นคำสั่งสุดท้าย ในเรื่อง อิทัปปัจจยตา

อิทัปปัจจยตาเป็นเรื่องของตัวจริงของทุกสิ่ง หัวใจของทุกสิ่ง ไม่มีตั้งต้นไม่มีที่สุด เมื่อใดรู้ชัด เห็นทุกสิ่งว่าเป็นอย่างนั้นเอง นั่นก็คือไม่มี อวิชชา ไม่หลง ทั้งไตรปิฎก ปรีติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ ไม่มีเรื่องอื่น มีแต่ชี้การอาศัยการเกิดของทุกสิ่ง กฎของทุกสิ่ง การทำตามกฎ ล้วนเป็นอิทัปปัจจยตา ถือเป็น “พระเจ้า” ได้ เพราะอิทัปปัจจยตานี้เอง จึงไปยึดไม่ได้ (สพเพ ธมมา นาลอภินิเวสาย)

๒. อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น วิชาหรือศาสตร์ทั้งปวงของโลก

ผู้ที่ได้ศึกษาธรรมะทั้งอาสกุบาสิกาดึงเข้าใจ ใจความทั้งหมดของพระพุทธศาสนา คือเรื่องอิทัปปัจจยตานั่นเองที่ทุกคนควรรู้ จนคล่องปากคล่องใจและสามารถใช้ในการพูดจาเป็นประจำ เหมือนดังที่พระพุทธองค์ทรงกระทำ ต้องอยู่ทุกลมหายใจนึกไว้ว่า อะไรๆ ก็ อิทัปปัจจยตา แม้ก่อไฟหุงข้าวกิน ก็แสดงอิทัปปัจจยตาเป็นทอดๆ แต่พระพุทธองค์มุ่งชี้ให้ดูส่วนที่เกี่ยวกับทุกข์ฝ่ายใจก่อน ครั้งที่พระพุทธเจ้าออกบวช ค้นหา ตรัสรู้ สอนสรรพสัตว์ ก็เนื่องด้วยอิทัปปัจจยตาทั้งสิ้น ถ้ารู้อิทัปปัจจยตาดี จะไม่บ้าไม่ซี้ซลาดไร้เหตุผล มีสติเห็นทางแก้ รู้และทำแต่สิ่งที่ถูก อิทัปปัจจยตาส่วนนี้ก็คือ มัชฌิมาปฏิปทา ไม่เป็นของคู่ๆ ไม่เป็นอะไรโดยส่วนเดียว ทุกอย่างย่อมอยู่ในกฎเกณฑ์

๓. อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็น ตัวเราในทุกความหมายทุกอิริยาบถ

อิทัปปัจจยตา คำนี้เพิ่งนำมาพูดกันซึ่งต้องพยายามอดทนและใช้พูดกันให้ได้ตลอดจนติดปาก เป็นคำสำคัญในพระพุทธศาสนา ทำให้รู้เรื่องอื่นได้ทุกอย่างอย่างลึกซึ้งรวบสั้น ซึ่งคำว่า อิทัปปัจจยตา นี้ มี ๓ นัย คือ ตัวกฎ การต้องเป็นไปตามกฎ และผลที่เกิดตามกฎ ซึ่งนั่นคือ ตถตา นั่นเอง ซึ่งแปลว่า ความเป็นอย่างนั้นเอง และถ้ารู้ ความเป็นอย่างนั้นเอง ก็จะไม่แปลก ไม่หลง ไม่เป็นทาสสิ่งใด เลยไม่ทุกข์

“เรา” ที่เกิดทางกายจากพ่อแม่ ก็เป็นอิทัปปัจจยตา ตามทางของร่างกาย

“เรา” ที่เกิดทางจิต จากอวิชชา ก็เป็น อิทัปปัจจยตา ตามทางของกิเลส

“เรา” ที่มีแต่อิริยาบถ ไม่มีกิเลสเชิด ก็ยังเป็น อิทัปปัจจยตา สักว่ามีสิ่งนี้ แล้วมีสิ่งนี้

“เรา” ในอิริยาบถที่มีกิเลสเกี่ยว ก็ย่อมปรุ่งเป็นเหตุเป็นปัจจัยกันไปเป็นสาย

เราที่มีร่างกายมีชีวิต แม้ยังไม่ได้ทำอะไร ก็ยังไม่หนีไปจากกระแสแห่ง อิทัปปัจจยตา เมื่อไรเมื่อวิชา ก็เป็นอันทำกรรม เป็นอิทัปปัจจยตาเพื่อทุกข์ไปตลอด ความที่มี “สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้จึงมี” นั้นมันย่อมเกิดกับทุกสิ่ง ทั้งรูปธรรมนามธรรม ตถาคตจะเกิดหรือไม่เกิดก็ตาม สิ่งต่างๆ นั้นมันก็เป็นอย่างนี้อยู่แล้ว

๔. อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็น พระเป็นเจ้า

การบรรยายเรื่องนี้ก็เพื่อให้แจ่มแจ้ง จนกลายเป็นเรื่องที่ใช้สำหรับพูดจากันทุกวันเพื่อให้ได้รับประโยชน์สุขชนิดควรพอใจถึงที่สุด การที่เราเกิดมานี้ เพื่อผู้อื่นจะได้ประโยชน์จากการที่มีเราอยู่ด้วย และการที่เราจะเป็นคนมีประโยชน์ครบตามนั้น ก็เพราะรู้เรื่อง อิทัปปัจจยตานี้ คนเราจะต้องรู้จัก ต้องเข้าใจ ต้องมี “พระเจ้า” สำหรับเด็กอาจไม่รู้ว่าพระเจ้าเป็นใคร จินตนาการว่าน่ากลัวหรือคอยให้คุณให้โทษอยู่ ซึ่งแท้จริงแล้ว พระเจ้า คือ กฎหรืออำนาจของธรรมชาติที่สร้างควบคุม เลิกล้างสิ่งทั้งปวง กฎธรรมชาตินั้นคือ พระธรรม หรือ ธรรมธาตุ อันเป็นสิ่งตั้งอยู่อย่างนั้นตลอดกาลอิทัปปัจจยตาที่เป็นตัวกฎ เรียกว่า “อสังขตะ” ส่วนสิ่งที่เป็นไปตามกฎ เรียกว่า “สังขตะ” ทั้งพระเจ้าที่เป็นตัวกฎ ทั้งสิ่งที่ถูกบังคับาล ล้วนเป็น “ตถตา” มันเป็นอย่างนั้นเอง โดยคนที่พออะไรก็รู้ซึ่งว่า มันเป็นอย่างนั้นเอง ชื่อได้ว่าเข้าถึงพุทธศาสนา

อิทัปปัจจยตาได้ สร้าง ควบคุม ยุบ-เลิกล้างสิ่งทั้งปวงไม่มีอะไรที่ไม่เกี่ยวข้องกับกฎอิทัปปัจจยตา ฉะนั้น “อิทัปปัจจยตา” จึงสำคัญขนาดเรียกว่า “พระเจ้า” ดังนั้นเราต้องทำให้ได้รับความคุ้มครองของพระเจ้าอันเป็นการคุ้มครองที่เลิศพุทธบริษัทต้องรู้อิทัปปัจจยตาและปฏิบัติตามกฎอิทัปปัจจยตา ให้ได้ผลถึงที่สุด โดยปฏิบัติให้ถูกต้องต่ออิทัปปัจจยตา ทั้งนอกกาย ในกาย ในจิต และในอนันตะ

นอกกาย ต้องรู้จักมัน ดูมันเล่นสนุกๆ ใช้ให้เกิดประโยชน์ แต่ไม่ยินดียินร้าย
ในกาย ต้องรู้จักมัน ป้องกันไว้ก่อน ให้ผัสสะสักว่าผัสสะ ทั้งไม่ยินดียินร้าย
อนันตะ ต้องรู้จักและเคารพที่สุด ชื่อตรงต่อสัจจะนั้น แต่ก็ไม่นิยมยินดียินร้าย

การปฏิบัติอย่างนี้ให้ทำเมื่อมีอารมณ์กระทบ มีสติสัมปชัญญะตอนผัสสะการมีอิทัปปัจจยตาเป็นพระเจ้า ทำให้คนทุกพวกยอมรับ เพราะสากลตรงกัน เมื่อมีพระเจ้าที่แท้จริงตรงกันแล้ว คนก็จะหยุดทะเลาะกัน เพราะกลัวกฎธรรมชาติ นี่แหละคือประโยชน์ของอิทัปปัจจยตา ที่เป็นพระเจ้าแท้จริง ที่นี้ ที่เดียว ในทุกแห่ง

๕. อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็น วิวัฒนาการทุกแขนงแห่งชีวิต

อิทัปปัจจยตาในหลายแง่มุม ไม่ว่าจะเป็นสิ่งที่มีวิวัฒนาการหรือไม่มีวิวัฒนาการ ล้วนก็อยู่ในกฎอิทัปปัจจยตา แต่วันนี้พูดถึงแต่สิ่งวิวัฒน์ถึงขั้นมีชีวิต ซึ่งนอกกายในกายมันตะโกนบอกความเป็นอย่างนั้น ถ้าใครได้ยิน ก็หมายความว่าเห็นไตรลักษณ์ เป็นผู้เห็นธรรม จะเป็นผู้คงที่ได้ในที่สุด นี่คือนั่นที่แก่นำชาวพุทธที่ถูกละเลยว่าแก้ปัญหาเด็กกอมมือก็ไม่สำเร็จ เนื่องด้วยอิทัปปัจจยตาชีวิตจึงมีวิวัฒนาการเป็นลำดับ ต้นไม้ สัตว์ คน สูงกว่าคน แต่ละชีวิตเป็นอิทัปปัจจยตาที่แสดงปรากฏเป็นวัยต่างๆ เด็กหนุ่มสาว ผู้ใหญ่ ชรา และอิทัปปัจจยตาส่งผลให้คนเรามีการศึกษา ทำชีวิตให้วิวัฒน์ไปจนสุดได้ที่ชี้ให้เห็นวิวัฒนาการของชีวิต ก็เพื่อให้รู้จักคำว่า “มันอย่างนั้นเอง” ไม่ไปหลงวิวัฒนาการด้านวัตถุ วิทยาศาสตร์แรงไว้มาก ศาสนาก็พูดถึง พุทธองค์ก็ชี้ให้ดู วิวัฒนาการด้านจิต นับแต่ไม่รู้ตัวรู้ตัว จนรู้และยึดติดยึดชั่ว กระทั่งพ้นดีพ้นชั่ว วิวัฒนาการด้านสติปัญญา ด้วยการศึกษอบรมปฏิบัติทำให้กระตือรือร้นสูงสุดได้ แต่แล้ววิวัฒนาการด้านกาย ด้านจิต ด้านสติปัญญา ก็คือ อิทัปปัจจยตาอย่างนั้นเอง พุทธศาสนาเลือกชี้ อิทัปปัจจยตาส่วนที่จำเป็นด่วนแก่ชีวิตก่อน คือ ปฏิจจสมุปบาทที่สำคัญก็ต้องรู้จะได้ไม่ตื่น ไหวหวั่นไปตามใครสิ่งใดในโลกที่มันอย่างนั้นเอง

๖. อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็น ธรรมหรือสิ่งทั้งปวงรอบตัวเรา

อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นธรรมหรือสิ่งทั้งปวงรอบตัวเรา ได้ชวนพูดทบทวนเรื่องนี้ไว้ เพื่อชินกับคำว่า อิทัปปัจจยตา จนไม่ยากเหลือวิสัย เรื่องอิทัปปัจจยตานี้ฝังซึ้งภายในใจ แต่วันนี้ชี้ดูข้างนอกว่ามันอย่างนั้นเอง สิ่งข้างนอกที่สำคัญอันตรายใกล้ตัวที่สุดคืออะไร ได้แก่อะไรที่เป็นของกูทุกอย่าง ฉะนั้นเราจึงต้องดูอิทัปปัจจยตาที่สิ่งรอบๆตัว ที่มันจะทำให้เกิดเรื่องขึ้นมา หัวใจของการปฏิบัติก็คือ ดูให้ดี ถ้าดูดีแล้วมันไม่มีเรื่องแล้วจะดับทุกข์ได้ grundan นั้นก็คือการอบรมจิตให้เหมาะที่จะดู ต่อจากนั้นก็คือวิปัสสนา ดูดีจนแก้ปัญหาได้ คนเราดูอะไรก็ผิดกันมาก จงพยายามดูธรรมให้เหมือนนายช่างฉลาดดูเครื่องจักรดูดี มันเห็นอะไรมากกว่าธรรมดา ว่าเท่าไร เพียงไร อย่างไร แท้จริงแค่ไหน ที่เราเห็นน้อยเกินเพราะกิเลสออกหน้าเสียทุกที เป็นอวิชชาสัมผัส ความทุกข์ที่เกิดจาก ตัวกู ของกู มีหลายร้อยเรื่อง แต่ถ้าดูอิทัปปัจจยตาก็เรื่องเดียว เพียงให้ระวังจิตขณะสิ่งข้างนอกมากระทบแล้วใจยังรู้สึกอีกที ทุกข์เกิดในจุดนี้ เสียแต่ว่าระวังจิตก็ไม่ใช่ระวังอารมณ์นอกตัวก็ไม่เป็น สติมันจึงไม่พอ เผลอเรื่อย ฉะนั้นให้รู้จักและควบคุมสิ่งที่แวดล้อมเข้ามาในฐานะเป็นอิทัปปัจจยตา ทุกอย่างเป็นอิทัปปัจจยตาอย่างเดียว

๗. อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็น พระรัตนตรัยและไตรสิกขา

อิทัปปัจจยตานี้สำคัญจนแม้กระทั่ง รัตนตรัย ไตรสิกขา ก็ยังไม่พ้นไปจากความเป็นอย่างนั้น ความรู้สึกของผู้แจ้งใจในอิทัปปัจจยตา จะได้สติแม้ขณะสะเทือนใจและคราวจะตาย ดังนั้นนี้เป็นโอกาสที่เราจะทำความคุ้นเคยกับธรรมธาตุนี้ ทำให้ของที่เราว่าเป็นของที่หายไปไม่ลืกลบอะไรอีกต่อไป อิทัปปัจจยตาเกี่ยวข้องกับตัวของเราเลย ทั้งในและนอกตัวเรา ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันผู้ที่ฉลาดดูจากความเป็นมาจะทำให้ไม่มองในทางที่โง่ไปตามกิเลส คนเรานั้นสัมผัสอุปสรรคต่างๆ

มากมาย แต่กลับไม่รู้สึกลงไปเกี่ยวข้องแต่ในแง่ที่ไม่ทำให้เฉยได้ ที่เฉยไม่ได้เพราะอวิชชาสัมผัส ไปแตะเข้ากับอะไรก็ด้วยความโง่ ก่อกิเลสรำไป ถ้าไม่อาจรู้ความหมายของคำได้สักหรือถูกต้อง ก็มีแต่กระเดียดไปข้างอันธพาล คำว่า “อิทัปปัจจยตา” ปลอดภัยกว่าคำอื่นและกำกับให้รู้ “สุญญตา”

ธรรม เป็นปฐมเหตุมีอยู่ก่อน ทำให้สิ่งต่างๆเป็นไป จนเกิดพุทธะและสังฆะ

พุทธะ เป็นเหตุให้ธรรมปรากฏขึ้นมา แพร่ธรรมไป มีประโยชน์จนเกิดสังฆะ

สังฆะ เกิดขึ้นเพราะธรรม รับผลของธรรม แล้วเผยแพร่อายุธรรมะไป

พระรัตนตรัยที่เกิดขึ้นในโลก ก็เนื่องจากอำนาจแห่ง อิทัปปัจจยตา ผลักดันเป็นทอดๆ นับตั้งแต่โลกได้รู้จักกับวัตถุ สรรพสัตว์มีความรู้สึก จนถึงขั้นที่ทนทำตามความรู้สึกอย่างสรรพสัตว์ ไม่ได้แล้ว ต้องมีกฎ มีศีลธรรม ต่อมาสรรพสัตว์ไม่อาจพอใจแค่นั้น เพราะต้องการสุขที่ไม่เนื่องด้วยวัตถุ นั่นคือ ฌาน-วิปัสสนา เมื่อยุควิปัสสนาถึงที่สุด จึงเกิดปัจเจกพุทธ แล้วเกิดสัมมาสัมพุทธ จึงมีรัตนตรัย ทั้งหมดนี้คือการผลักดันของ อิทัปปัจจยตา วิวัฒนาการมีรัตนตรัยขั้นสุดยอด คือความรู้ที่แท้จริงที่นำมนุษย์สู่ความเป็นไทจากราคะ โกรธ กลัว โง่ ยึดมั่นยึดนี้ ฯลฯ

ถ้ารู้อิทัปปัจจยตา ก็รู้อะไรดี อะไรบ้า รู้ว่าสูงอย่างถูกต้องนั้นเป็นอย่างไร อิทัปปัจจยตา ฝายภูกันคือ ไตรสิกขา ถ้ามีไตรสิกขา ก็หมายความว่ามิอิทัปปัจจยตาฝายแท้ ไตรสิกขา คือระเบียบปฏิบัติเปลือกทุกซิปไปเรื่อยๆ ซึ่งนั่นก็คือกฎอิทัปปัจจยตาแนวหนึ่ง โดยเริ่มจากถูกบีบคั้นกดดัน ทนไม่ได้ คั่นคว่ำแก้ไขไม่หยุดด้วยเห็นว่ามีสุขที่ยิ่งกว่า ไตรสิกขาเกิดขึ้นมาในโลกยุคต้นๆก็ยังไม่ถึงที่สุด พระพุทธองค์มาเสริมต่อจนสุดยอด ไตรสิกขานี้เป็นความต้องการของธรรมชาตินุษย์ที่แสวงหาสิ่งที่ดีขึ้นๆไม่หยุด ไตรสิกขาจึงเป็นของสากลสำหรับทุกคน ไม่ว่านับถือศาสนาใด

ศีล คือ ความเป็นอยู่อย่างถูกต้องทางกาย วาจา ทั้งส่วนตัวและสังคม **สมาธิ** คือ ความมีจิตใจที่อบรมดี มีสมรรถภาพพร้อมที่จะมีสุขตามธรรมชาติ **ปัญญา** คือ ความรอบรู้ในสิ่งที่ควรรู้อย่างเพียงพอสำหรับมนุษย์กระทั่งสิ้นทุกซิป สรุปด้วย คำสำคัญ ๓ คำ คือ บริสุทธืทางกายและวาจา บริสุทธืทางใจ และบริสุทธืทางทฤษฎี ดังนั้นขอให้ผู้ที่ยังโง่งงรู้จักไตรสิกขาให้ถูกต้อง ว่าเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นแก่มนุษย์ทุกคนจริงๆ ทั้งหมดนี้เป็น อิทัปปัจจยตา ไม่ว่าจะมองที่ไตรสิกขา หรือมองที่รัตนตรัย

๘. อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็น สิ่งต่อรองเพื่อทำความเข้าใจระหว่างศาสนา

หลักธรรมเรื่อง อิทัปปัจจยตา นี้ มุ่งพูดให้แจ่มแจ้งเป็นที่คุ้นหูเสียทุกแง่มุม กฎหรือภาวะอิทัปปัจจยตา มีในทุกสิ่งข้องเกี่ยวกับทุกสิ่ง แม้สิ่งที่เรียกว่า “ศาสนา” ทุกศาสนามีความเป็นมาตามกาลเทศะ มีเหตุการณ์ล้วนเนื่องกับกฎ อิทัปปัจจยตา อิทัปปัจจยตา นี้เองจะใช้ต่อรอง จนทุกศาสนาเข้ากัน ไม่ต้องขัดกันได้ ข้อเท็จจริงมีว่าเจ้าหน้าที่ศาสนานั่นเองตาบอด รู้แต่ทางจะขัดกัน

เพราะอามิส ทั้งนี้เพราะเข้าไม่ถึงใจความของศาสนา มีภูมิมีมั่ง จึงวิวาทด้วยศาสนาเสียเอง ข้อนี้แก้ไขให้เข้ากันได้โดยใช้ อิทปปัจจยตา ต่อรอง แม้ในวิทยารธรรมอื่นๆด้วย

กล่าวคือในวงศาสนา วงวิชาการวงวิทยาศาสตร์ วงศิลปะ ล้วนแก้ไขกันได้เพราะอิทปปัจจยตา เป็นแกนกลางวิทยารธรรมเหล่านั้น ซึ่งทุกแขนงก็ว่าของกุติ เครือศาสนาต่อรองเข้ากันได้ได้อย่างไร เครืออื่นก็จะทำได้เช่นเดียวกัน เช่น ศาสนามีตั้งโหล แต่ละศาสนาก็มากนิกาย ยิ่งมีทางขัดกันมาก ของกุ - ของสุ ในวงพุทธศาสนาก็ต้องมีแกนตรงกลาง คือมีสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงมี เป็น อิทปปัจจยตาที่พอดี ยิ่งระหว่างศาสนาเราก็ต้องเว้นเปลือก เอาแต่ใจความสำคัญมาพูดแต่ตอรอง ก็ไม่มีอะไรดีไปกว่าใช้ กฎเกณฑ์วิทยาศาสตร์ธรรมชาติ คือ อิทปปัจจยตา ถ้าศาสนาใดดีมากแกก็จงเลือกเอาแง่ที่แสดง อิทปปัจจยตามาใช้ตอรอง

๑. ถ้าดีเพียงแง่เดียว ก็อย่าเอาที่มันขัด อิทปปัจจยตา มาแสดง จะได้ไม่ขวางใคร
๒. ถ้าไม่มีเด่นทางใด ก็ขอให้ยกแง่ที่ใช้ดับทุกข์ได้ก็มากน้อย มาว่ากัน
๓. ถ้าปฏิเสธ อิทปปัจจยตา ไหนเลยอะไร ๆ มันจะมีขึ้น จนเราแก้ปรับให้เหมาะได้

อย่างไรๆ ทุกศาสนาก็มุ่งทำลายความเห็นแก่ตัวต้องปรองดองเหมือนคนอื่นๆ เดียวกัน แม้คู่ที่ห่างไกลกันนัก อิทปปัจจยตา ก็ประนอมศาสนาชนิดซ้ายจัด - ขวาจัดได้ ศาสนาที่มี - ที่ไม่มี พระเจ้า อิทปปัจจยตาก็พระเจ้าให้ ให้ตรงกันเสียเลย สำหรับยายแก่กับผู้ทรงแก่เรียน อิทปปัจจยตานั้นแหละช่วยให้ทั้งคู่ซึ่งมาตรงกันได้ ผู้ที่ถือเงินเป็นใหญ่ กับธรรมเป็นใหญ่ อิทปปัจจยตา ก็จะเป็นศาสนาให้อย่างดี คนสมัยเก่ากับคนสมัยใหม่ อิทปปัจจยตา นั้นแหละจะทำให้ไม่ไหม้ไม่เก่า แต่ถูกต้อง คนมั่งมีกับคนจน ศาสนาอิทปปัจจยตาจะช่วยให้กลมกลืนกันได้ ไม่เหลือไม่เศร้า ทั้งคอมมิวนิสต์ทั้งนายทุน อิทปปัจจยตาจะชี้เรื่องกรรมจำแนก ถือศาสนาเดียวนี้ได้ พวกสัสตทิกฤษฏี กับ อุจเฉทิกฤษฏี ดูให้ดี จะเห็นทั้งคู่ขึ้นอยู่ที่สิ่งเดียวกันคือ อิทปปัจจยตา กามสุขัลลิกานุโยค อิทปปัจจยตาจะอยู่ตรงกลางให้เข้ากันได้ พวกถือว่าเกิดอีกกับไม่เกิดจะรู้ อิทปปัจจยตาตามจริงว่ามันแล้วแต่เหตุปัจจัย พวกถือแต่ศีลธรรม กับถือขั้นศาสนา อิทปปัจจยตาจะทำให้ประพุดติดับทุกข์ได้ นักศาสนากับนักปรัชญา ก็จะมาตรงกันได้โดยมี อิทปปัจจยตา เป็นแต่อยู่คนละรูป คนถือสมมุติ กับคนถือปรมัตถ์ จะเลิกเถียงกันโดยมีอิทปปัจจยตาทำให้พอดี จัดการถูกรวมความแล้วอิทปปัจจยตานี้ ทำให้คนรักใคร่สามัคคี ไม่แบ่งแยกเอาเปรียบกัน ฉะนั้นให้เข้าใจด้านจิตถูกเสียก่อน ก็จะต้องได้ตั้งแต่หน่วยเล็กถึงใหญ่ที่สุด

๙. อิทปปัจจยตาในฐานะเป็น สิ่งที่ฆราวาสต้องเรียนรู้และปฏิบัติ

สาเหตุที่ใช้คำว่า “ต้อง” เพราะฆราวาสจำเป็นต้องแก้ปัญหา ทำ พูด คิด เป็นประจำวัน อิทปปัจจยตา ก็คือปัจจุสมุปบาท แต่ครอบกว้างถึงตัวเหตุ ตัวผล ทั้งอาการเนื่องกัน ความเกี่ยวข้องกันระหว่างเหตุกับผลนั้นแหละ คือชีวิตของคนเราทุกๆ ขณะ ฆราวาสไม่ใช่สัตว์ที่เกิดมามีชีวิตสำหรับ

ทนทุกข์ ตกนรกทั้งเป็นแต่เพราะวาสเกิดมาเพื่อได้สิ่งที่ดีที่สุดในมนุษย์ควรจะได้ ด้วยกันทุกคน สิ่งจะช่วยให้ได้อย่างนั้นก็คือรู้จักใช้และทำถูก กับความที่มันก็เป็นอย่างนั้น แม้อิทธิบาทสี่-หมวดธรรมใดที่ระบุเป็นข้อๆ นั่นก็คือให้เป็นไปตามกฎอิทัปปัจจยตา พุทธองค์ตรัสถึงกามโกศ ๑๐ พวก พวกที่เลิศกว่าทั้งหมดคือผู้ที่ป็นพรชาวาสชั้นดี

๑. จำเป็นต้องรู้ อิทัปปัจจยตา เพราะพรชาวาสชั้นดีต้องบริโภคอะไรด้วยจิตเหนือกาม

๒. จำเป็นต้องรู้ อิทัปปัจจยตา เพราะพรชาวาสชั้นดีต้องตัดต้นเหตุการณืทะเลาะวิวาท

๓. จำเป็นต้องรู้ อิทัปปัจจยตา เพราะพรชาวาสชั้นดีต้องเขยิบถึงปิติจากสังตทางใจ

สรุปแล้วผู้ต้องการจะพ้นความบีบคั้นของอกุศล ต้องใช้อาวุธนี้ แม้ตรัสเรื่องสุญญตา ไม่ให้ยึดมั่นอะไร นั่นก็ต้องพิจารณาความที่สิ่งนี้มีสิ่งนี้จึงมี เป็นพรชาวาสสมบูรณ์แบบในศาสนานี้ ต้องประกันตกนรกได้ โดยรู้อิทัปปัจจยตา หัวใจพุทธศาสนา ไม่ยึดมั่นสิ่งทั้งปวง นั่นก็คือให้คุ้นเคยอยู่กับอิทัปปัจจยตา พระพุทธองค์ทรงมอบโลกุตตระสมบัติให้แก่มนุษย์ทุกคน ฉะนั้นพรชาวาสต้องรู้อิทัปปัจจยตา เทียบความได้เปรียบในการเสวยเวทนาแล้ว พรชาวาสจำต้องรู้ อิทัปปัจจยตา จึงจะได้เมื่อจิตปรกติ ไม่เพลัน บุษบา เมฆหมกในอารมณ์ แม้พรชาวาสกนิพพานได้ทีนี้ เวลานี้ ไม่ว่าใคร ที่จะไม่ยึดถืออะไรเพื่อไม่มีทุกข์โทษนั้น จำต้องสนใจเรียนรู้ อิทัปปัจจยตา “ผู้เห็นธรรม คือเห็นปฏิจจสมุปบาท” นั่นก็คือไม่เฉพาะพระ ที่เห็น อิทัปปัจจยตา ได้ จะเป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมก็ต้องพิจารณา อิทัปปัจจยตา แต่ละอาการนั่นเอง ใครจะจับเงื่อนไขแห่งพรหมจรรย์ให้ถูก ก็จงถือเอาที่ปฏิจจสมุปบาท (อิทัปปัจจยตา) บุคคลจะมีธรรมเป็นเครื่องพาให้พ้นทุกข์ ก็ด้วยรู้อิทัปปัจจยตา หรือปฏิจจสมุปบาท รู้ อิทัปปัจจยตา จะช่วยเห็นอนัตตาชนิดสัมมาทิฐิ เป็นมัชฌิมาปฏิบัติได้ทันที จิตของคนเรายิ่งเหมือนด้ายยุ่ง เพราะไม่รู้ปฏิจจสมุปบาทกล่าวคืออิทัปปัจจยตา อาการยุ่งนับครั้งไม่ได้ ก็คืออิทัปปัจจยตาที่มองไม่ออก, ถ้ามองออกมันก็ไม่ยุ่ง การที่อิทัปปัจจยตา แก้ได้หมดทุกปัญหา เพราะไม่มีผู้กระทบผู้อยาก ผู้ยึดมั่น ฯลฯ ถ้าไม่รู้อิทัปปัจจยตา จะตกนรกทั้งเป็น ที่นี่และเดี๋ยวนี้, ถ้ารู้ก็ได้สวรรค์ทันที สรุปแล้วแม้อิทัปปัจจยตา เป็นเรื่อง โลกุตตระก็เป็นของจำเป็นสำหรับพรชาวาสยิ่ง

๑๐. อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็น กฎที่เหนือกฎทั้งหลาย

บทนี้มุ่งกล่าวอิทัปปัจจยตาส่วนที่เป็นกฎซึ่งไม่อาจมองเห็นอย่างปรากฏการณ์ คำอิทัปปัจจยตาควรใช้พูดกันประจำทุกวัน สมกับที่เป็นเรื่องสำคัญในพุทธศาสนา ให้สมกับที่เป็นพุทธบริษัทควรใช้ในการแก้ปัญหาดับทุกข์รายวันอย่างซ้ำซ้อน เรื่องนี้เป็นสิ่งให้อวดเขาได้ เสนอแลกเปลี่ยนต่างชาติ – ต่างศาสนาเขาได้ คำ “คตถา” “อิทัปปัจจยตา” “ปฏิจจสมุปบาท” หมายถึงถ่วงลดหลั่นใช้พูดต่างกรณี เรามักใช้คำว่า ธรรมดา – ธรรมชาติ – ยถากรรม ฯลฯ เหล่านี้ ยังไม่พอ ไม่หมด “อิทัปปัจจยตา” เป็นคำสำคัญที่สุดในภาษามนุษย์ใช้ทุกกรณีทุกเหตุการณ์ได้ สิ่งนี้ชื่อว่า “กฎ” เป็นสิ่งจำต้องมีต้องใช้ในการมีชีวิตและการดับทุกข์ สิ่งเรียก “กฎ” เป็นสิ่งธรรมชาติกำหนดมาอย่าง

ตายตัวเด็ดขาดเหนือมนุษย์ กฎที่มนุษย์บัญญัติเองนั้น ไม่ตายตัว ไม่แน่ , เว้นแต่กฎที่ผู้รู้ถ้วน ธรรมชาติบัญญัติ สำหรับกฎโดยมนุษย์ มาจากสติปัญญา จากความจำเป็นของมนุษย์ แล้วแต่มนุษย์ นอกนี้ยังมีกฎย่อยที่มีขึ้นจากสัมพันธ์กันระหว่าง กฎธรรมชาติกับที่มนุษย์ตั้งขึ้น ความเป็นกฎเหนือกฎทั้งหลาย ก็คือเป็นกฎแห่งกฎครอบซ้อนอยู่เป็นต้นตอกฎใดๆ เช่นอิทัปปัจจยตาย่อมที่มีขึ้นจากสัมพันธ์กันระหว่างกฎธรรมชาติกับที่มนุษย์ตั้งขึ้น กฎอิทัปปัจจยตาก็คือกฎความสัมพันธ์เชิงวิทยาศาสตร์ทั้ง ฟิสิกส์ เคมี เมคานิค รีเลติวิตี ความเปลี่ยนแปลงของสิ่งต่างๆ ที่มีในโลกนี้ มันก็ยังไม่คงที่ตาม กฎแม่บทกฎธรรมชาติอื่น ๆ แม้ทางชีววิทยาหรือวิวัฒนาการ ก็ล้วนออกไปจากกฎ อิทัปปัจจยตา

กฎแห่งอิทัปปัจจยตา เป็นอสังขตะ เป็นธรรมชาติเหนือเหตุปัจจัย เหนือพระเจ้าใด ๆ ทางวัตถุ สังขตธรรมมีทั้งที่อยู่ในกฎอิทัปปัจจยตา มีทั้งที่อยู่ในกฎโดยมนุษย์ เช่นนาฬิกา มันมีทั้ง การเปลี่ยนแปลงที่แน่นอนและไม่แน่นอน แล้วแต่ดูที่แง่ไหน ทางนามธรรม อนิจจาก็ยังอยู่ในกฎ แห่งอิทัปปัจจยตา แล้วแต่สัมพันธ์ของเหตุผล อิทัปปัจจยตา จึงเหนือกฎธรรมข้อใดๆ แม้ระบบ ปฏิบัติดื่บิกเลส ก็ครอบคลุมหมด อิทัปปัจจยตา มีทั้งฝ่ายทำให้เกิด (สังขตะ) มีทั้งฝ่ายเพียงให้ ปรากฏ (อสังขตะ) พุทธองค์แสดง อิทัปปัจจยตา โดยมุ่งให้ปรากฏความเป็นมัจฉิมาปฏิบัติเพื่อดับ ทุกข์ ถามทุกปัญหาจะตอบได้ด้วยคำว่า อิทัปปัจจยตา แม้เรื่องที่ใครไม่อาจตอบ สรุปแล้วเราอย่า โง่ อย่าอวดดี อย่าทำเล่นกับอิทัปปัจจยตา ต้องสนใจจนคุ้นเคยกัน

๑๑. อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็น กฎแห่งกรรม กรรม และกัมมกัซัย

คำว่าอิทัปปัจจยตาควรใช้พูดประจำวันให้สมกับที่มันสำคัญใช้แก้ทุกปัญหาให้ทันการณ์เรื่อง กรรมมักเข้าใจผิด ฉวยเอาหลักกรรมที่ไม่ใช่ของพระพุทธศาสนาเสียส่วนมากกรรมในพระพุทธศาสนา พูดถึงกรรมที่ทำให้สิ้นกรรม ซึ่งเป็นอีกชนิดหนึ่งยังไม่สนใจกัน กฎแห่งกรรมเป็นกฎของธรรมชาติ แต่ศาสตَابัญญัติสอนกันมาอย่างไม่สมบูรณ์ ไม่สมบูรณ์คือไม่ได้สอนถึงเรื่องสิ้นกรรมอย่างในหลัก พุทธศาสนา คนมักพอแค่นั้น ธรรมชาติของกรรมนั้น ดี-ชั่ว ยังทำให้ลำบาก เหนือกรรมคนเราจึง จะอิสระ กรรมชั้นศีลธรรม ทำให้สบายใจ สังคมเป็นสุข ส่วนกรรมชั้นสังจะไม่หยุดแค่นั้น เมื่อสับ กันก็ทำให้เถียงกันปฏิบัติไม่ถูกเรื่อง เป็นพุทธบริษัท “ห้วงมกฏ ท้ายมังกร”

กรรมประเภทสังจธรรม ชั้นศีลก็หลักชั่ว เอาดีไว้เรื่อย ชั้นสังจธรรมรู้ว่าไม่ไหวทั้ง ดีชั่ว ต้องเหนื่อนั้น เป็นกรรมชั้นสังจธรรม สุขแท้จริงไม่ได้อยู่ที่อะไร แต่อยู่ที่เราไม่ยึดมั่น มีกรรมที่สาม เหนือสิ่งคู่- คู่กรรมที่ทำให้เป็นทุกขนั้น เนื่องด้วยอวิชชา กรรมที่ทำให้สิ้นกรรมนั้นเนื่องด้วยวิชชา ขอให้จำเอาไปศึกษารายละเอียดอีก จะเข้าใจยิ่งขึ้น จนรู้จักกรรมไม่ดำไม่ขาว

๑๒. อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นกฎแห่งกรรม (ต่อ)

บรรยายอิทัปปัจจยตาเป็นชุดเช่นนี้ ข้อความมีเนื้อกัน ผู้ฟังควรแสวงทำความเข้าใจ เพื่อคำ ๆ นี้กลายเป็นภาษาชาวบ้านพูดกัน ใช้เป็นคำที่ช่วยให้ใจคอปกติได้ หัวใจพุทธศาสนาคำนี้ แสดงความ ที่ไม่เป็นอย่างที่เราเอง แต่ชี้ให้รู้ตามจริง พุทธบริษัทที่ไม่ห้วงมกฏ ท้ายมังกร รู้จักแยกเรื่อง

กรรม ๒ ประเภท ไม่ให้ปนกัน กรรมที่ว่าดี-ว่าชั่วนั้น คนว่าตามกิเลสของตัว เป็นเรื่องของผู้ที่รู้สึกมีตัวตนอยู่ กรรมที่เป็นการปฏิบัติอัฐังคิกรรคเป็นกรรมที่ ๓ ใช้เพิกถอนกรรมดี-กรรมชั่ว เรื่องดีเรื่องชั่วตั้งต้นเมื่อไร คนก็เริ่มบาป เป็นทุกข์ มีปัญหายุ่งยากเพราะยากดี การอยู่เหนือดีเหนือชั่วก็คือที่เรียกว่าเหนือกรรม สิ้นกรรม พ้นจากบาปดั้งเดิม กรรมประเภทสังจธรรม ขึ้นศีลธรรมก็หลีกเลี่ยงเอาดีไว้เรื่อย ขึ้นสังจธรรมรู้ว่าไม่ไหวทั้งดีทั้งชั่วต้องเหนื่อนั้น ดังเช่นมูลเหตุของโสฬสปัญหาที่เกิดจากการสนใจความสิ้นกรรมของพระพุทธเจ้า กฎแห่งกรรมที่ว่าไว้แปลกเขาอื่นง่าย และสมบูรณ์ มีดังนี้ - ลักษณะแห่งกรรม ชีกรรมที่การกระทำด้วยเจตนา ทางกาย วาจา ใจ - แดนเกิดขึ้นแห่งกรรม ชีที่ผัสสะคือการกระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ - มาตรการต่าง ๆ ของกรรม ชีที่กรรมอันให้เกิดเป็นสัตว์ ๕ ชั้น - วิบากของกรรม ชีที่การให้ผล ๓ คือ ทนที, เวลาถัดไป, เวลารอนต่อไปอีก - ความดับแห่งกรรม ชีที่ผัสสนิโรธ คือผัสสะที่ไม่มีวิขาเกี่ยว ดับไปเอง - ปฏิทาเพื่อดับกรรม ชีที่อริยอัฐังคิกรรค ทำให้อวิขาสัมผัสเกิดไม่ได้ ถ้ามีอัฐังคิกรรคชั่วขณะ กรรมก็สิ้นชั่วขณะ ถ้าตลอดกาล กรรมก็ถึงความสิ้นไป ชีวิตเราถ้าเกิดเรื่องอะไรเป็นขณะ ๆ เราให้จบลงด้วยสัมมาทิฐิทุกที มันจะดีขึ้น ๆ เพราะสัมมาทั้ง ๘ ทำให้ไม่เกิดกรรมใหม่ เก่าก็สิ้นไป นี่แหละกรรมที่ให้สิ้นกรรม กรรมเก่าคือตาหูเป็นต้น พอกระทบมีวิขาประกอบด้วย จึงเป็นกรรมใหม่ ธรรมชั้นลึก ไม่มีใครทำกรรม ใครรับผลกรรม; แต่ก็มี การทำ การเสวยผล ที่ว่าเป็นคนเป็นฉันอยู่นี้เป็นเพียงกระแสแห่งอิทัปปัจจยตา กายใจผลึกใสกันในตัว เข้าถึงเท็จจริงข้อนี้ จะรู้เรื่องความสิ้นกรรม คือไม่มีผู้ทำกรรม ไม่มีตัวผู้รับกรรม คนกล่าวเกี่ยวกับอนาคตา อาจรู้แต่เพียงชื่อ ไม่รู้สึกในความไม่ใช่ตัวก็ได้ จนกว่าจะรู้จักว่าชีวิตนี้เป็นเพียงอิทัปปัจจยตา ไม่มีกู-ของกู เปื่อเรหาความสิ้นกรรม ถึงกระนั้นเราก็กังจัดทำถูกกับทุกสิ่งได้ โดยไม่ยึดมั่น ไม่เกิดเป็นมโนกรรมได้ สรุปว่ากรรมมี ๓ ชั่ว ดี และไม่ชั่วไม่ดี คือเหนือชั่วดี เป็นกรรมขึ้นสังจธรรม สุขแท้จริงไม่ได้อยู่ที่อะไร ๆ แต่อยู่ที่เราไม่ยึดมั่น มีกรรมที่สาม เหนือสิ่งคู่ - คู่ กรรมที่ทำให้เป็นทุกข์นั้น เนื่องด้วยอวิขา, กรรมที่ทำให้สิ้นกรรมนั้นเนื่องวิขา ขอให้จำเอาไปศึกษารายละเอียดอีก จะเข้าใจยิ่ง ๆ ขึ้นจนรู้จักกรรมไม่ดำไม่ขาว

๑๓. อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นปฏิจสมุปปาทต่าง ๆ แบบ

บรรยายครั้งสุดท้าย เหมือนกับเป็นการสรุปรวมความเรื่องอิทัปปัจจยตาทั้งหมด อิทัปปัจจยตา คือเรื่องความจริงของธรรมชาติรู้แล้วทำให้ไม่แปลกประหลาดในอะไร ๆ ดูตัวเองว่าเป็นพุทธบริษัทได้เท่าไร แล้วทำให้รู้ ให้ตื่น ให้เบิกบานมากมาย ขึ้น การดับทุกข์ไม่อาจทำได้ด้วยหลักธรรมอื่น นอกจากอิทัปปัจจยตา รู้แล้วกิเลสไม่เกิด เราจะแก้ความด้านชินข้างกิเลสได้ด้วยมาเสพคุ้นกับอิทัปปัจจยตา จนขึ้นใจเป็นประจำ พุทธบริษัทควรก้าวหน้าในหน้าที่ทำให้มีความปกติสุขปลอดภัย โดยมารู้เรื่องนี้ อิทัปปัจจยตาคำนี หมายความว่าสิ่งทั้งหลายเป็นธรรมชาติ เป็นไปตามกฎ “ความที่สิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี” นี้พูดไว้กลางที่สุด ตัวมันไม่ดีไม่ร้ายไปตามที่มนุษย์ว่า ดี-ชั่วเกิดมีมากขึ้น แล้วแต่ความรู้สึกของใคร ๆ ส่วน อิทัปปัจจยตาว่าแต่ที่มีอยู่จริง อิทัปปัจจยตา คือทุกสิ่ง อยู่ในทุกแห่ง อยู่ตลอดเวลา ถือเป็นพระเจ้าในพุทธศาสนา อาการปรุงแต่งเป็นปฏิจสมุปปาทนั้น ก็คืออิทัปปัจจยตา ความที่สิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เราคนหนึ่ง ๆ มีกายมีใจ ทั้งคู่เป็นปฏิจสมุปปาทนธรรม พร้อมที่จะถูกปรุงและปรุงต่อ ตาเห็นรูป พยติทางจิตเกิด ส่งผลเป็นทอด ๆ จนคิดทำตามต้องการของโลกโกรธหลง เมื่อรู้จักอิทัปปัจจยตาในฐานะกฎของสิ่งมีพยติเคลื่อนไป ๆ ก็ชื่อว่าเรารู้ปฏิจสมุปปาท ปฏิจสมุปปาทมีหลายแบบ ฝ่าย

อธิบายคร่อมภพชาติก็มี ฝ่ายขณิกะว่ากันเดี๋ยวนี้ก็มี อย่างแรกใช้สอนศีลธรรม ยังเนื่องสัสสตทิฏฐิ, อย่างหลังสัจจธรรม สัมมาทิฏฐิ อาการแม้ปรุงแต่งช่วงเดียวหรือหลายๆ ช่วงในกรณีหนึ่งๆ ก็เรียกว่า ปฏิจสุมุปปาท ถ้าเห็น อิทปปัจจยตา ก็เห็นปฏิจสุมุปปาท ก็เห็นตถตา เห็นอวิตถตา ฯลฯ อิทปปัจจยตาแค่เพียงครอบหมด มีไวพจน์มาก ล้วนหมายถึงความไม่มีตัวตนทั้งนั้น ปฏิจสุมุปปาทใน รูปอริยสัจจ์ ทุกข์ นี่มิใช่สิ่งมีขึ้นได้ลอย ๆ มันต้องมีอะไรปรุงแต่งขึ้น เหตุของทุกข์ ก็คือปฏิจสุมุปปาท ส่วนสมุทยวาร ความดับทุกข์ ก็คือปฏิจสุมุปปาทส่วนนิโรธ ทางดับทุกข์ คือมรรคมืองค์แปดทำให้เกิด อาการดับ โลกนี้คือวัฏฏะกับจิต หรือกายใจหรือรูปนาม ซึ่งเป็นอารมณ์ของผัสสะ ผัสสะทำให้เกิด เวทนาชนิดเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่น จนโลกโกรธหลง เลยเป็นทุกข์ เราอยู่ในโลกที่เป็นทุกข์ จะต้องทำให้ถูกต้องตามกฎอิตปปัจจยตา อวิชชาเกิดไม่ได้ ดับทุกข์แล้วก็ยังไม่จบกระแสปรุงแต่งยังเกิดญาณเกิด สุข ฯลฯ เปลี่ยนรูปไม่มีกิเลส ดังนั้นในอริยสัจจ์ทั้งสี่นี้ ไม่มีอะไรนอกจากเต็มไปด้วยกฎเกณฑ์ของ อิทปปัจจยตา

ปฏิจสุมุปปาท แบบที่ให้เกิดทุกข์:

- แบบที่มี ๑๑ อาการ จากอวิชชาไล่ไปเป็นอนุโลม และปฏิโลม
- แบบที่พระพุทธร่องค์ทรงท่องเที่ยว คือจับอาการแรกที่ผัสสะ ไล่ไปจนเป็นทุกข์
- แบบที่ขึ้นต้นด้วยเวทนา จากเวทนาเป็นต้นหา ฯลฯ ไล่ไปจนถึงทุกข์
- แบบที่เปลี่ยนกระแสกลางสาย จากอวิชชาไป พอถึงต้นหาก็กลับเป็นฝ่ายดับ
- แบบของอภิธรรมปิฎก คือขยายข้ออายตน์ ระบุเป็นอย่าง ๆ แต่ก็ ๑๑ อาการ
- แบบที่ตั้งขึ้นจากความคิด คือทรงแยกชี้ที่อารมณ์ของความคิด คิดเสร็จจิตฝัง
- แบบที่ตั้งต้นด้วยอาหารสี่คือวิญญาณาหารทำให้เกิดภพใหม่ ปรุงต่อเป็นต้นหา

ปฏิจสุมุปปาท แบบที่ไม่เกี่ยวกับความทุกข์

- ปฏิจสุมุปปาทของสัจจะ ๓ ระบุ สัจจานุรักขนา-สัจจานุโพธา-สัจจานุปัตติ
- ปฏิจสุมุปปาทแห่งการละราคะโทสะโมหะ จะละได้ต้องละเป็นเปลาะๆ

ปฏิจจสมุปบาท แบบที่คาบเกี่ยวกันทั้งดีและชั่ว

- ปฏิจจสมุปบาทชื่อ อุปนิสธรรม คือสิ่งที่อาศัยกัน จากอวิชชาไปถึงทุกข์
- ปฏิจจสมุปบาทแห่งการทะเลาะวิวาทเริ่มที่เวทนาไล่ไปจนเกิดหึงหวงทะเลาะ
- ปฏิจจสมุปบาทที่เป็นเงื่อนต้น นับแต่อวิชชาสัมผัส ไล่ไปจนเกิดตัวกูของกู เท่าที่นำมานี้ เพื่อเปรียบเทียบศึกษาเป็นตัวอย่าง สรุปรูปเท่าที่ควรรู้ประจำใจ

พุทธทาสภิกขุ (๒๕๒๐: (๒)) กล่าวไว้ในคำนำว่า หัวข้อธรรมประเภทนี้ มีไว้สำหรับใช้เพ่ง เพื่อให้เห็นข้อเท็จจริงแห่งข้อความนั้น แล้วเพ่งต่อไป เพื่อให้เกิดความรู้สึกเช่นนั้นขึ้นมาจริงๆ จนจิตใจ เปลี่ยนไปตามข้อเท็จจริงนั้น ในการที่จะทำให้เกิดความสดสังเวช ความไม่ประมาท การเปลี่ยนนิสัย ที่ไม่พึงปรารถนา กวาดล้างความรู้สึกชนิดที่ทำความรำคาญต่างๆ ให้แก่ตนให้หมดไปจากจิตใจ และมีความสะอาด ความสว่าง ความสงบ โดยสมควรแก่การกระทำของตน ๆ ความรู้ ความเข้าใจ ที่เกิดจากการเพ่งทำนองนี้ จะถูกต้องและมีประโยชน์กว่าที่เกิดจากการอ่านตะพึด และยังเป็นการปฏิบัติ ธรรมเนียมฐานภาวนาชนิดหนึ่งอยู่ในตัว ทั้งสมาธิและปัญญาในระดับที่คนทั่วไปจะพึงทำได้ และพร้อมกัน นั้นก็เป็นศีลอยู่แล้ว ในขณะที่มีการสำรวมระวังบังคับตัวให้ทำเช่นนั้น ไม่มีโอกาสแก่การทุจริต ดังนั้น วิธีการเรียนรู้ธรรมะด้วยวิธีศึกษาข้อธรรมในคำกลอน จึงเป็นอีกวิธีหนึ่งที่สามารถจูงใจให้ พุทธศาสนิกชนสนใจศึกษาธรรมะมากขึ้น

หัวข้อธรรมในคำกลอน

พุทธทวารหุณ ๙ บท

บทสรุปคำบรรยาย ระหว่างวันที่ ๒ เมษายน ถึง วันที่ ๒๓ เมษายน ๒๕๒๐

บทที่ ๑. อรหิ

โอ้พระองค์ ทรงเป็นพระ อรหันต์
เหตุแห่งทุกข์ ไหลหลับ ไม่กลับกลาย
กิเลสวัฏฏ์ ถูกขจัด ทลายลง
หมุนต่อไป จึงได้ หยุด - เย็น - ยืน
ยอดมนุษย์ สูงสุด ด้วยคุณธรรม
ถึงความว่าง ห่างตัว จากตัวตน

เพราะประหาน กิเลส - สะหาย
ทุกข์จึงวาย ตายไป ไม่กลับคืน
วัฏฏ์ทั้งวง หักกระจาย ไม่อาจผืน
ควรชมชื่น ว่าท่านรอด เป็นยอดคน
อยู่เหนือกรรม เหนือเหตุ และเหนือผล
นิรมล นิรทุกข์ วิมุตต์มवल

บทที่ ๒. สมมาสมพุทโธ

โอ้พระองค์ ทรงเป็น พระสัมมา-
รู้โดยชอบ พร้อมครบ จบกระบวน
ทรงแจ่มแจ้ง ทางตลอด อริยสัจ
ปฏิจ - สมุปปา - ทธัมมา
สัพพัญญู รู้แจ้ง ทุกแหล่งธรรม
ทรงมหิท - ธิปัญญา ทำให้ดัง

สัมพุทเธ ศาสตรา ทุกกระสวน
โดยพระองค์ เองล้วน ไร้ครุบา
สามัญญลักษณะ ประจักษ์ชัด ตัดโมหา
อสังขตะ สังขตา ประจักษ์จริง
อาศัยอา - นาจตรัส - รู้ยิ่ง
มาร พรหม วัง หนีหน้า ไม่ทำอะไร

พุทธทวารหคุณ ๓

บทที่ ๓. วิชาจรณสมปนโน

โอ้พระองค์ ทรงสมบูรณ์ ด้วยวิชา
ทั้งสองธรรม สัมพันธ์ แก่กันไป
เพื่อความเป็น พระสัมพุทธ สดประเสริฐ
ทำหน้าที่ รื้อขน เวไนยา
สมัยนี้ เรียกว่ามี ทั้งเทคนิค
วิชาการ วิธีการ ญาณภโย

และจรณะ ปฏิบัติ อันยิ่งใหญ่
มีผลได้ ถึงวิมุตติ สดพรรณนา
ที่สามารถ ก่อกำเนิด พระศาสนา
เพราะวิชา - จรณะ - สัมปนโน
และเทคโน เชี่ยวชาญ ชำนาญไซ
มอมนโน นมัสการ สมานใจ

บทที่ ๔. สุกโต

โอ้พระองค์ ทรงพระนาม พระสุคต
ชั้นโลกุตร์ หลุดพ้น จากวัฏฏ์ตรัย
หรือ"ถึงดี" คือถึงที่ แห่งนิพพาน
ถึงสภาพ นิรันดร์ นามกรมี
อีกนามหนึ่ง ซึ่งไม่คุ่น หุคนัก
เพราะไม่เปลี่ยน แปลงอย่างไร ไรเวลา

เพราะถึงบท อันสูงสุด เป็นวิสัย
อภิโย เกิดขึ้นมา ว่า"ไปดี"
ดับกิเลส ในสันดาน ทุกวิถี
ไพเราะดี ว่า "มหา สุธมฺมตา"
ถ้าประจักษ์ ก็เรียกว่า ถึง"ตถา"
ใครถึงแล้ว ก็เรียกว่า "ผู้ไปดี"

บทที่ ๕. โลกวิทู

โอ้พระองค์ ทรงสมัญญา โลกวิทู
แม้จิตร พิสดาร ปานมณี
ทรงทราบโลก และเหตุ ให้เกิดโลก
อยู่ในกาย มีชีวา น่าอัศจรรย์
สัตว์โลกเกิด อยู่ในคู่ आयตนะ
ส่วนพระองค์ ทรงสภาพ เหนือโลกา

ทรงหยั่งรู้ โลกธาตุ ทุกวิถี
ก็ไม่มี ส่วนที่ น่าติดพัน
ความดับโลก และทางถึง ความดับนั้น
รวมด้วยกัน อยู่ที่คู่ आयตนา
หลงตะกตะ ทุกข์แสดง อย่างแรงกล้า
เพราะรู้โลก จนเรียกว่า โลกวิทู

บทที่ ๖. อนุตตโร ปุริสทมมสารถิ

โอ้พระองค์ ทรงสมญา ยอดสารถิ
พอฝึกได้ ต่างต่างกัน ตามขั้นคู
เพราะพระองค์ ทรงเป็น สัพพัญญู
ปาฏิหาริย์ ดักใจสัตว์ ถนัดจน
ออกจากโลก พันโลก หมดโคกคัลย
ประทานสิ่ง สูงเหลือ เหนือโลกา

เพราะฝึกสัตว์ ที่พอมิ นิสสัยอยู่
ฝึกแล้วรู้ ถอนพราก จากวัฏฏ์วน
ทรงรู้ล่วง วิสัยสัตว์ ไม่ขัดสน
ยอมจำนน ดำเนินตาม พระองค์มา
เป็นอรหันต์ ยอดสุด มนุสสา
คือมรรคา พระนิพพาน ผ่านพ้นตาย

บทที่ ๗. สดธา เทวมนุสสานิ

โอ้พระองค์ ทรงเป็น พระศาสดา
สอนให้พ้น ทุกข์ภัย ทั้งใจกาย
เทพกามา รูปา อรูปา
ยังมีทุกข์ เพราะยึดมั่น กันอย่างเคย
พวกมนุษย์ อุตลุด ในแหล่งทุกข์
ทรงเปิดเผย สุขโลกุตร์ สุตทุกข์ภัย

ของเทวา และมนุษย์ มีจุดหมาย
ถึงระดับ สุตท้าย สิ้นทุกข์เลย
มีสุขอย่าง โลภียา หลงสวय
ทรงเปิดเผย สุขโลกุตร์ วิมุตติไป
บ้างล้มลุก ในอบาย ยิ่งร้ายใหญ่
หมดทุกข์ได้ ทั้งเทวดา แลมนุษย์

บทที่ ๘. พุทโธ

โอ้พระองค์ ทรงพระนาม ว่าพุทธะ
สามารถสั่ง สอนวิถี แห่งวิมุตติ
อีกพุทธะ มีอิตถะ ว่า "ผู้ตื่น"
สามารถปลุก สัตว์ทั้งหลาย ได้ตื่นจน
อีกพุทธะ มีอิตถะ ว่า "เบิกบาน"
จึงสดใส สุกปลั่ง ดังจันทรา เพ็ญภา ผ่องไฟโล ไร้ละออง

ทรงทราบธรรม - สัจจะ อันสูงสุด
ลฺโลกุตร์ รู้ระงับ ดับทุกข์ตน
อย่างสดชื่น จากความหลับ ที่สับสน
ไม่มีดมนท์ ด้วยกิเลส - นิทรา
เมฆหมอกไม่ พ้องพาน สักนิดหนา

พุทธนวารหคุณ ๕

บทที่ ๙. ภควา

โอ้พระองค์ ทรงนาม ภควา
คือความดี มีอยู่ ทุกหมูกอง
อนึ่งพระองค์ ทรงนาม ภควา
ให้หมู่สัตว์ พันวัฏฏ์ แห่งวงกรรม
อนึ่งพระองค์ ทรงนาม ภควา
ได้เป็นที่ พึงพา พยายาม

เพราะหนัสนา ด้วยภัก - ยธรรมpong
ไม่มีพร่อง มีเปลี่ยน เสถียรธรรม
เพราะแจกธรรมแก่ประชาเพื่ออุปภัมภ
ไม่ชักนำ ภาพใหม่ ให้ติดตาม
ที่คบหา แห่งสัตว์ ในภพสาม
ที่โซคงาม ตามพระองค์ ทรงภักยธรรม

คำกลอนสอนใจ

๑.
ลอยธรรมะมาลัย
แผ่ธรรมะรังษี
มันหมายจะเสริมศาสน์
ปลอดภัยพินาศ, คง
หากแล้งพระธรรมญาณ

ลงสู่โลกอันเปี่ยมพิภ
ตามพระพุทธรูปประสงค์
สถาปนโลกให้อยู่ยง
เป็นโลกสุขสถาพร
อันธพาลกลีบร

จะครองโลกเป็นอากร
จะทุกข์ทนทั้งคืนวัน
ด้วยเหตุอหังการ
บรรษัทพระพุทธองค์
ตามแนวพระธรรมนำ
เผยแผ่พระธรรมทาน
แปดหมื่นสี่พันนัย

ให้เลวคู่สู้ไตร่จณาน
พิฆาตกันभीประมาณ
เข้าครองโลกวิโยคธรรม
จึงประสงค์ประกอบกรรม
ให้โลกผองผ่องพ้นภัย
ให้ไพศาลพิชิตชัย
อุทิศทั่วทั้งปถพี

๒.

คำประพันธ์ บทพระธรรม ไม่จำเพาะ
หรือสัมผัส ช้อยชด แห่งบทกลอน
ขอแต่เพียง ให้อรธ แห่งธรรมะ
แล้วได้รส แห่งพระธรรม ดำอารมณ์
ให้นิสัย เปลี่ยนใหม่ จากก่อนเก่า
เป็นจิตกล้า สามารถ ไม่ขาดเกิน

ว่าจะต้อง ไพเราะ เพราะอักษร
ที่อรชร เชิงกวี ตามนิยม
ได้แจ่มจะ ถนัดเห็น เป็นปฐม
ที่อาจบม เบิกใจ ให้เจริญ
ไม่ซึมเศร้า สุขสง่า น่าสรรเสริญ
ขอชวนเชิญ ชมธรรมรส งดกวี

๓.

ความทุกข์ เกิดที่จิต,
ความทุกข์ จะไม่โผล่,
ความทุกข์ เกิดไม่ได้,

เพราะเห็นผิด เมื่อผัสสะ
ถ้าไม่โง่ เมื่อผัสสะ
ถ้าเข้าใจ เรื่องผัสสะ

๔.

สัพพัญญูรู้ทั่วไป
แต่เลือก คัดเอามา

เปรียบไปไม่หมดทั้งป่า
สอนชี้ นำ กำมือเดียว

๕.

อันชีวิต ผลิตขึ้นมา จากพระธรรม
สุทธิ ปัญญา เมตตา และขันติ

ด้วยพระธรรม โดยพระธรรม นำวิถี
ปีใหม่นี้ มากกว่าเก่า พวกเราเอ๋ย

๖.

ปีใหม่นี้ สำหรับดี กว่าปีเก่า
ทั้งขนาด และจำนวน ล้วนเกินตัว
คือปีหน้า เลวลงกว่า ในปีนี้
รู้สึกตัว ละชั่ว เพราะเห็นตรง

พืชมีเหง้า ครอบปี ทวีหัว
แต่คนชั่ว กลับถอยถด ดึลดลง
ไม่กี่ปี จะหมดดี เพราะมีหลง
ดีจะคง ดีขึ้นไป ขึ้นใจ เอย

๗.

อันการงาน คือคุณค่า ของมนุษย์

ของมีเกียรติ สูงสุด อย่าสงสัย

ถ้าสนุก ด้วยการทำงาน เบิกบานใจ
 เพราะการทำงาน เป็นตัวการ ประพฤติธรรม
 ถ้าจะเปรียบ ก็เปรียบคน ฉลาดยิ่ง
 คือการทำงาน นั้นต้องทำ ด้วยสติ
 มีสัจจะ มีทมะ มีปัญญา

ไม่เท่าไร ได้รู้ธรรม ฉำซึ่งจริง
 กุศลกรรม กล้าปณมา มีค่ายิ่ง
 นัตเดียววัง เก็นบก หลายพกมา
 มีสมาธิ ขันติ มีอุตสาหะ
 มีศรัทธา และกล้าหาญ รักงานจริง

๘.
 อันที่จริง การงาน นั้นน่ารัก
 ไม่รู้จัก ก็ปล่อยปละ แล้วละวาง
 แต่ที่แท้ การงาน นั้นน่ารัก
 ถ้ายังทำ ยิ่งฉลาด ไม่พลาดยิ่ง
 การงานนี้ ดูให้ดี มันน่ารัก
 คือมีสติ ฉันทะ เกิน ครั้นหยุดเพลิน

เมื่อยังไม่ รู้จัก ก็อาจขวาง(คือไม่ชอบ)
 บ้างร้องคราง เมื่อรอหน้า ว่าเบื่อจริง
 สอนให้คน รู้จัก ไปทุกสิ่ง
 ได้ตรงดิ่ง สิ่งอุกฤษณ์ คือจิตเจริญ
 เป็นการชัก ธรรมะมา นำสรรเสริญ
 จิตก็กว้าง ทางนิพพาน

๙.
 อันการงาน นั้นประเสริฐ ตรงที่สนุก
 ทำชีวิต ให้สดใส ใจเบิกบาน
 เมื่ออย่างนี้ มีแต่คน วิมลจิต
 เกิดสังคม ที่อุดม ด้วยเมตตา
 ผลของงาน ล้นเหลือ เพื่อแผ่ทั่ว
 ทั้งเมืองเล็ก เมืองใหญ่ ได้ชื่นชม

ยังทำงาน ยิ่งเป็นสุข ทุกสถาน
 ในการทำงาน ประจำวัน นั้นเองนา
 เย็นสนิท ดวงใจ ไร้โทสา
 อยากเรียกว่า อัมมิกะ สังคมนิยม
 สัตว์ทุกตัว ใหญ่น้อย พลอยสุขสม
 โลภระดม สุขวาง ทางนิพพาน

๑๐.
 คุยเสียดี ที่แท้ แพ้กิเลส
 ว่าเป็นทาส กิเลส อยู่เข้าเย็น
 คั่นธรรมะ หาทงออก อุ้มกิเลส
 ดำรานี้ ดำรานัน สรรพามา

นำสมเพช เตือนเท่าไร ก็ไม่เห็น
 จะอวดเป็น ปราชญ์ไป ทำไมนา
 นำสมเพช จริงๆ เทียววังหา
 ได้เป็นข้า กิเลสไป สมใจเอย

๑๑.
 จริงซี้ ! เราบ๊ากอ ธรรมกัน
 ห่างทุกข์ สบสุข ทัน ใจอยาก
 ธรรม, ธรรม, ธรรม,เท่านั้น ที่สมาน
 ใคร คบ เสพ ธรรม ฐาน- คู่ชีพ

เพราะเหตุ ที่ธรรมนำ โลกแล้
 เป็น สุข ที่เที่ยงแท้ จุงเห็น
 โลกนี้ โลกหน้า เย็น ยิ่งน้ำ
 ตนสุข, เมีย, ลูก,ข้า สุขตาม

๑๒.
 ต้น "ไม่รู้-ไม่ชี้" นี่เอาเปลือก
 "อย่างนั้นเอง" เอาแต่ราก ฤทธิมันแรง

ต้น "ซังหวัมัน" นั้นเลือก เอาแก่นแข็ง
 "ไม่มีกู-ของกู" แสง เอาแต่ใบ

"ไม่นำเอา-นำเป็น" เฟ้นเอาดอก
 หกอย่างนี้ อย่างละซั้ง ตั้งเกณฑ์ไว้
 หนักหกซั้ง เท่ากับ ยาทั้งหลาย
 "สพฺเพ ธมฺมา นาลิ อภินิเวสยา" อัน
 จัดลงหม้อ ใส่ น้ำ พอท่วมยา
 หนึ่งช้อนชา สามเวลา พยายาม

"ตายก่อนตาย" เลือดออก ลูกใหญ่ ๆ
 "ดับไม่เหลือ" สิ่งสุดท้าย ใช้เมล็ดมัน
 เคล้ากันไป เสกคาถา ที่อาถรรพ์
 เป็นธรรมชั้น หฤทัย ในพุทธานาม
 เคี้ยวไฟกล้ำ เหลือได้ หนึ่งในสาม
 กินเพื่อความ หมดสรรพโรค เป็นโลกอุดร

คำกลอนในพุทธธรรม

๑. ไม้สามขา

ไม้สามขา อาศัยกัน ขึ้นเอกอุตม์

คือพระพุทธ พระธรรม แลพระสงฆ์

๒. ศาสดาสามอัน

ศาสดา มี สามอัน บันบาปลง

ดังประสงค์ คือศีล - สมา - ธิ ปัญญา

๓. โจรฉกรรจ์สามก๊ก

โจรฉกรรจ์ สามก๊ก ฉกปล้นตะ

ก๊กโลภะ โทสะ และโมหา

๔. ป่ารกสามดง

ป่ารก สามดง หลงหลับตา

ว่า "เที่ยงแท้" ว่า "สิ้นสุด" ว่า "ไม่มีอะไร"

๕. เวียนวง สามวน

เวียนวง สามวน ทนทุเรศ

วน "กิเลส" "กรรม" "วิบาก" ยากแก้ไข

๖. ทุกข์ทนทั้ง ๓ โลก

ทุกข์ทน ทั้งสามโลก วิโยคใจ

กามวิสัย รูป - อรูป ฝ้าลบลำ

อุปมาธรรมคำกลอน

๗. เขาโคกมีสามเนิน

เขาโคก มี สามเนิน มานะรั้น

ดีกว่ากัน เลวกว่ากัน เสมอสม่า

๘. ทางห้ามเดินสองแพร่ง

ทางห้ามเดิน สองแพร่ง แหล่งระกำ

หย่อนด้วยกาม ตึงด้วยเกียรติ ไม่เฉียดญาณ

๙. แมลงห้าตัว

ตัวแมลง ห้าตัว ตอมหัวหู

นิรณห์ห้า กวนอยู่ ไม่สุขสานต์

๑๐. มาร่นากลัวห้ำตัน

มาร่นากลัว ห้ำตัน ตามรังควาน

กิเลส ชันธ มัจจุ สังขาร มารเทวดา

๑๑. บ่วงคล้องคนหกบ่วง

บ่วงคล้องคน หกบ่วง ห่วงแห่งกาม

ที่สวयงาม ไพเราะรส จดจ่อหา

๑๒. เหตุทั้งปวงหกตำแหน่ง

เหตุทั้งปวง หกตำแหน่ง แห่ง หู ตา

ชีวหา นาสา ผิวกาย และฝ่ายใจ

๑๓. แหล่งอบายสี่ชุม

แหล่งอบาย สี่ชุม หลุมนรก

เดรัจฉาน เปרט - อสุร กายใหญ่

๑๔. ที่ต้องคุมสามจุด

ที่ต้องคุม สามจุด ยุติให้ได้

กาย วชิ ใจ ทั้งสามคลอง ต้องสังวร

๑๕. ทางแห่งวิมุตติแปดองค์

ทางแห่ง วิมุตติ มีแปดองค์

ต้องเดินไม้ ถูกตรง ดังตรัสสอน

๑๖. วัตถุที่พึงประสงค์สองขั้นตอน

วัตถุที่ พึงประสงค์ สองขั้นตอน

ไม่ทุกร้อน ทั้งสองฝ่าย ในสังคม.

๑๗. ช่างห้วม้น

จงยีนกราน สลัดท้าว ช่างห้วม้น

อย่าสำออย ตะบอยจัด ไว้อัตรา

เรื่องนั้นนิต เรื่องนี้หน้อย ลอยมาเอง

เรื่องเล็กน้อย ตะบอยเห็น เป็นมากมาย

เมื่อตัวกู ลูหลุบ ลงเท่าไร

รอดตัวได้ เพราะรู้ใช้ "ช่างห้วม้น"

ถ้าเรื่องนั้น นั้นเป็นเหตุ แห่งทุกข์หนา

ตัวกูกล้ำ ขึ้นเรื่อยไป อัดใจตาย

ไปบวรก่ง ให้เห็นว่า จะฉิบหาย

แต่ละราย รีบเขี้ยวขวาง ช่างห้วม้น

จะเยือกเย็น ลงไป ได้เท่านั้น

จงพากัน หัดใช้ ไว้ทุกคน

๑๘. อย่าช่างห้วม้น

อย่าบินบ้า มัวแต่อ้าง ช่างห้วม้น

ต้องเอื้อเฟื้อ ปฏิบัติ เต็มอัตรา

การช่วยเพื่อน เหมือนช่วย ตัวเราเอง

ยอมลดความ เห็นแก่ตัว ลงมากมาย

เห็นแก่ตัว บางเบา ลงเท่าไร

รอดตัวได้ เพราะไม่มัว ช่างห้วม้น

ถ้าเรื่องนั้น เกี่ยวกับเพื่อน มนุษย์หนา

โดยถือว่า เป็นเพื่อนเกิด - แก่ เจ็บ ตาย

เมื่อจิตเพ่ง เล็งช่วย ทวยสหาย

ทุกทุกราย อย่าเขี้ยวขวาง ช่างห้วม้น

ยิ่งเข้าใจ พระนิพพาน เห็นปานนั้น

จงพากัน ใคร่ครวญ ถ้วนทุกคน

๑๙. ปิด - ปิด - ปิด

ปิด ปิด ตา : : อย่าสอดส่าย ให้เกินเหตุ
 มัวสอดรู้ สอดเห็น จะเป็นคน -
 ปิด ปิด หู : : อย่าให้แสบ ไปฟังเรื่อง
 หรือเร้าใจ ให้ฟังชาน พาลลำพอง
 ปิด ปิด ปาก : : อย่าพูดมาก เกินจำเป็น
 ต้องเกิดเรื่อง เย็นเยื่อ เสมอไป

บางประเภท แกล้งทำบอด ยอดกุศล
 เอาไพลน ตนไป จนไหม้พอง ;
 ที่เป็นเครื่อง กวนใจ ให้หม่นหมอง
 ผิดทำนอง คนฉลาด, อนาคตใจ ;
 จะเป็นคน, ปากเหม็น เขาคั่นไส้
 ถ้าหุบปาก มากไว้ ได้แห่งทอง ;

๒๐. เปิด - เปิด - เปิด

เปิด เปิด ตา : : ให้รับแสง แห่งพระธรรม
 สมาธิมาก ยิ่งเห็นชัด ถนัดดี
 เปิด เปิด หู : : ให้ยินเสียง สำเนียงธรรม
 ล้วนล้วนปี ฟังให้ชัด เต็มอัตรา
 เปิด เปิด ปาก : : สนทนา พุดจาธรรม
 พุดแต่เรื่อง ดับทุกข์ได้ โดยสัจจัน

ยังมีคำ ยิ่งเห็นชัด ถนัดดี
 นิวาสี เปิดตาใจ ใช้กันมา
 ทั้งเข้าคำ มีก้องไป ในโลกหล้า
 คือเสียงแห่ง สุญญตา คำสุดใจ
 วันยังคำ อย่าพูด เรื่องเหลวไหล
 ไม่เท่าไร เราทั้งโลก พันโศก แล

๒๑. นั่ง ริม ธาร

นั่งริมธาร ครุ่นพิจารณา การเกิดดับ
 เกิดโอเอียน ฟองฟุ้ง จรุงใจ
 อีกทางหนึ่ง ตลิ่งแล แน่นใจนัก
 กระทบก่อน หินผา ไต้หวัน
 มานึกดู เปรียบดัง สังสารวัฏฏ์
 ที่ซ่อนอยู่ในทุกข์ ปลุกใจคน
 จนได้เกิด แก่ตาย ในวัฏฏะ
 ใครมองเห็น จงระวัง ยิ่งจิตใจ

เปลี่ยนปุบปับ สายธาร ทะยานไหล
 ดับร้อนได้ โดยไม่ต้อง ลองอาบกิน
 ถ้าใครผลึก ตกลง คงแดนดิน
 แล้วจะสิ้น ชีฟไป ในวังวน
 ดูผาด ๆ น่ากระหัด ในลาภผล
 ให้อยมทน ทุกข์ยาก บากบันไป
 ไม่มีสะ ใจสร้าง อย่างไหน ๆ
 อย่าให้ไหล พลัดตก นรกวน

๒๒. นั่งเหนือเมฆ

รู้สึกว่ นาคู อยู่เหนือเมฆ
 เมื่อเมฆนอก เมฆใน ไม่พัวพัน
 นั่งเหนือเมฆ แล้วบางคน ยังก่นเศร้า
 หรือเงินทอง ติดตั้ง ทั้งการงาน
 เห็นไหมเล่า เมฆนอก ยังหลอกลวง
 ยังไม่พ้น ทุกข์ทน หม่นหมองใจ
 ดูป่วยการ ที่จะผ่าน เพียงเมฆกาย
 ส่วนเมฆจิต ปิดบัง ควรขังขัง
 อันเมฆกาย ที่จะกลาย เป็นเมฆจิต
 ถ้ารู้เท่า ท้น - ทัว ไม่จ้วเจีย

แสนวิเวก สุขใจ ดังในฝัน
 เป็นสุขครัน สิ่งใด ไม่มีปาน
 อะไรเล่า ติดมา ลองว่าขาน
 ก็ตามมา รั้งควาญ เป็นถ่านไฟ
 ถึงใครลวง เลยได้ ก็ไม่ไหว
 พ้นเมฆใน จึงจะเอก วิเวกจริง
 ไม่ทุกข์ทน มากมาย ดอกช่ายหญิง
 ยิ่งกว่าลึง หลอกเจ้า ทำเราเพลีย
 ก็เพราะความ ขุ่นคิด จนจิตเสีย
 หยุตนิวเนีย ก็เย็นเหลือ เนื้อเมฆเอย

อุปมาธรรมคำย่อ

๒๓. สาม ส สะอาด สว่าง สงบ

๒๔. สาม ก กิน กาม เกียรติ

๒๕. สิบสาม ฟ

ศีลธรรมมัน แพบ การศึกษามัน เพ็ด
ประชาธิปไตยมัน เพ้อ ยุวชนมัน ฟุ้ง
การปกครองมัน เพื่อน การเมืองมัน พุบ
สังคมมัน เฟะ เศรษฐกิจมัน ฟ้าม
ศาสนามัน ฟั่น วัฒนธรรมมัน เพี้ยว
ประเทศชาติมัน ฟอน รัฐธรรมนูญมัน ฟาง
ความเป็นไทยมัน เพื่อย

๒๖. บ้า ดี

ยิ่งทำดี จะยิ่งมี นรกมาก
ให้ผู้คน ทั้งฟอง ต้องยอมกลัว
ไม่ต้องการ มรรคผล ตลนิพพาน
ให้ลอยลม ล่องไป จมไม่ลง

ถ้าใจอยาก ดีเด่น เป็นเจ้าขรัว
คือยอมตัว อยู่ใต้ ปัญญา ยุง
คงต้องการ แต่ให้ เขาช่วยส่ง
ต้องประสงค์ แต่เท่านั้น : "บ้าดี" เอย

๒๗. อะไร ที่ไหน

อัน ความงาม มีอยู่ตาม หมู่ซากผี
ความเป็นพระ อยู่ที่เพียร บวชเรียนจริง

อันความดี อยู่ที่ละ สละยิ่ง
นิพพาน ดิ่ง อยู่ที่ตาย ก่อนตาย เอย

คำกลอนเตือนตน

๑. หลักของคนทุกวันนี้

ถ้าเอาเปรียบ เขาไม่ได้ ก็ว่า "ไม่ถูก"
ถึงวันดี เกิดมี เกลือจิ้มเกลือ
คนพวกนี้ มีโลก ของตัวเอง
ไม่ยอมรับ อะไรหมด แม็กฎกรรม
ไกลจากสัตว์ ไปทุกที ที่ว่าเจริญ
ใช้สงคราม ตัดสินความ ไม่คร้ามกลัว

ถ้าจงจุมูก ได้ทุกที ก็ว่า "ดีเหลือ"
ร้องว่า"เปื้อน" โลกอะไร ? ไม่เป็นธรรม
ไปตามเพลง ของกิเลส ที่อุปถัมภ์
ความเป็นธรรม นั่นคือ "ได้ ตามใจตัว"
หาส่วนเกิน มาเทิดไว้ ใส่เกล้าหัว
ว่าความชั่ว จะไหม้โลก เป็นโคกไฟ

๒. ยึดมั่นมันกัดแน่

ขอบยึดมั่น ระวังมัน จะกัดเอา

เพราะความเขลา ยึดมั่น มีต้นหา

อุปาทาน กอดรัด มัดวิญญาณ
ยึดสิ่งใด สิ่งนั้น แหละมันกัด
หรือแม้ บุคคล ภรรยา และสามี
แม้รสสุข ที่อร่อย อยู่กับใจ ชั้
จะกลายเป็น ยักขา ขึ้นมาพลัน

อยู่ดีดี ก็เป็นบ้า มาทันที
กิน, กาม, เกียรติ สารพัด กลี หรือ ศรี
ความชั่วดี บุญหรือบาป จงทราบกัน
นที่อร่อย แน่ใจไป, ถ้ายึดมัน
แล้วห้าห้า กัดเอา อย่าเขลาเอย

๓. บาปใหญ่ - บาปเล็ก ?

คิดว่าดี กว่าเขา ชิราแย
ส่วนตัวเอง บาปเล็ก นึกให้ไกล
เขาติดซ้าย, เราติดขวา, ถ้ามานึก
แม้ติดซ้าย เลวกว่า ไม่น่าดู
มันเพียงแต่ ดีกว่าคน ที่ยังเลว
เฝ้าเกลียดซ้าย รักขวา เป็นบ้าใจ

มันเพียงแต่ ดีกว่าคน ที่บาปใหญ่
มันบาปเบา อยู่เมื่อไร ให้นึกดู
มันยังติด เหลืออีก กันทั้งคู่
แต่ติดขวา มันก็หุ อยู่เมื่อไร
ส่วนตัวเอง ก็ยังเลว ไม่ไปไหน
มันก็โผล่ พลัดทาง ทางนิพพาน

๔. ตัวกู มีได้มี

อันตัวกู เองหนอ ก็ไม่มี
ทรัพย์สินของกู จะมี ได้อย่างไร

ลูกเมียกู มันจะมี ที่ไหนได้
เพราะตัวเอง มันก็ไม่ มีตัวกู

๕. ทำไมโง่ ?

"หู - หาง" ยังมี อยู่ทนโท่
ด้วยเหตุนี้ จึงเห็นมี แต่ใครใคร

โฉนโง่ ไม่เห็น อันนั้นได้
เป็นศัตรู ทั้งสิ้นไซ้ ! แสนโง่จริง

๖. ระวัง ผี "กู" ผี "สุ"

อันความจริง "กู" - "สุ" มีได้มี
พอหายโง่ "กู" - "สุ" ก็หายไป
รักสงบ ขวนกันถอน ซึ่ง "สุ" - "กู"
เหลือกันไว้ แต่ปัญญา และปราณี
อันธรรมชาติ ผี "กู" และผี "สุ"
เข้าสิงจิต เมื่อไร เป็นไม่เสบาย

แต่พอโง่ ก็เป็นผี โผล่มาได้
หมด "กู" - "สุ" เสียได้ เป็นเรื่องดี
อย่าให้มี เหลืออยู่ เหมือนอย่างผี
อย่าให้มี "กู" - "สุ" เหลืออยู่เลย
มันเป็นคู่ กัดกัน ขึ้นเปิดเผย
อย่าเลี้ยงเลย ผีทั้งสอง ต้องขับไป

๗. ตัวกู - ตัวสุ [โอวาทให้เฉพาะคน]

อันความจริง "ตัวกู" มีได้มี
พอหายโง่ "ตัวกู" ก็หายไป
เหตุตั้งนั้น จงถอน ซึ่ง "ตัวกู"
คงมีแต่ ปัญญา และปราณี

แต่พอโง่ มันก็มี ขึ้นจนได้
หมด "ตัวกู" เสียได้เป็นเรื่องดี
และถอนทั้ง "ตัวสุ" อย่างเต็มที่
หน้าที่ใคร ทำได้ดี เท่านั้นเอย

๘. เมื่อถูกแกล้ง [ให้เฉพาะบุคคล]

ฉันมีปัญหา - ญาลัน จนหัวโต
ฉันอยากฆ่า ตัวตาย ให้ใครใคร
ฉันมีดี อะไร ๆ ไม่แกล้งว่า
หัวฉันโต กว่าหัวช้าง ไม่แกล้งกัน

พวกแกล้ง ดูหมิ่นฉัน กันจนได้
ได้เข้าใจ ว่าใครโง่ โง่กว่ากัน
ฉันเก่งกว่า คนตั่งแสน เป็นแม่นมั่น
ทำไมแกล ไม่กลัวฉัน น่าขันเอ๋ย

๙. ของกู - ของกู

อันความจริง "ของกู" มิได้มี
พอหายเผลอ "ของกู" ก็หายไป
สหายเอ๋ย จงถอน ซึ่ง "ของกู"
ของเปลี่ยนไป เปลี่ยนมา ทุกนาที

แต่พอเผลอ "ของกู" มิ ขึ้นจนได้
หมด "ของกู" เสียได้ เป็นเรื่องดี
และถอนทั้ง "ของกู" อย่างเต็มที่
เพราะไม่มี ของใคร ที่ไหนเอ๋ย

๑๐. ตัวกู กับ ตัวกู

อัน "ตัวกู" "ตัวกู" มิได้มี
พอหายโง่ "กู" - "กู" ก็หายไป
แต่ละข้าง ต่างยึด ว่า "ตัวกู"
ต่างหมายมั่น แก่กัน ฉันไพร่
ที่ด้อยกว่า รู้ว่ากู ก็มีดี
ที่พอกัน กันท่า ไม่ว่าใคร
เอาพระธรรม กวาดล้าง อย่างไม่ว่า
ตกกระเด็น เป็นเหยื่อ แก่ไก่อ่า

แต่พอโง่ มันเป็นผี โผล่มาได้
พอโง่ใหม่ โผล่ใหม่ ดูให้ดี
จึงเกิดการ ต่อสู้ กันอย่างผี
ทั้งเปิดเผย ลับลี้ มีทั่วไป
ที่เด่นกว่า ช่มชี่ เขาเข้าใจ
ล้วนแต่ใคร โด่งเด่น เป็นธรรมดา
สำหรับพาด หัวสัตว์ ที่ข้างฝา
ที่เก่งกว่า คืออย่าโง่ ให้โผล่เอ๋ย

๑๑. สุจิต - ทุจริต

ทุจริต คือจิต เกิด "ตัวกู"
เขาดักเตือน อย่างไร ไม่ยอมฟัง
สุจิต คือจิต ว่าง "ตัวกู"
สว่างอยู่ เพราะเห็นตาม ความจริงไป
เหตุตั้งนั้น หมั่นระวัง ตั้งสติ
มิให้เกิด "ตัวกู" อยู่ในตน

เผ่ายกหู ชูหาง อย่างบ้าหลัง
เผ่าคลุ้มคลั่ง เตือดพล่าน เผลอผลาญใจ
สะอาดอยู่ ด้วยสภาพ อันผ่องใส
สงบอยู่ เพราะเย็นได้ ไม่ร้อนรน
คุมความตรึง ทันทวัน หมั่นฝึกฝน
เป็นสุขน เพราะสุจิต วิถีสุญญเอ๋ย

๑๒. มิโดยไม่ต้องเป็นของกู

ถ้าจะอยู่ ในโลกนี้ อย่างมีสุข
มันจะสุข เภากระบาล ท่านทั้งวัน
เป็นของกู ในอำนาจ แห่งตัวกู
อย่างน้อย เป็นนกเขา เข้าตำรา
จะหามา มีไว้ ใช้หรือกิน
โดยไม่ต้อง มันหมาย ให้อะไร ๆ

อย่าประยุคต์ สิ่งทั้งผอง เป็นของฉัน
ต้องปล่อยมัน เป็นของมัน อย่าผันมา
มันจะดู วุ่นวาย คล้ายคนบ้า
มันคิดว่า "กู - ของ - กู" อยู่ร่ำไป
ตามระบิล อย่างอัมหนา ก็ทำได้
ผูกยึดไว้ ว่า "ตัวกู" หรือ "ของกู"

๑๓. มีโดยไม่ต้องมีผู้มี
ถ้ามีอะไร แล้วใจ รู้สึกเหนื่อย
มีทั้ง "กู" ทั้ง "ของกู" อยู่อัตรา
ถ้ามีอะไร มีไป ตามสมมติ
แห่งจิตใจ ไม่วิปริต ผิดวิธี
ฉะนั้นมีอะไร อย่าให้มี อัตตาเกิด
สมบูรณ์ด้วย สัมปชัญญะ และปัญญา
เป็นศิลปะ แห่งการมี ที่ชั้นยอด
มีอย่างว่า ว่างอย่างมี มีได้เพลิน

๑๔. สหายเอ๋ย !
สหายเอ๋ย "ตัวเรา" มิได้มี
พอหายเผลอ "ตัวเรา" ก็หายไป
สหายเอ๋ย จงถอน ซึ่ง"ตัวเรา"
ให้มีแต่ ปัญญา และปรานี

๑๕. สิ่งที่รู้จักยากที่สุด
สิ่งรู้จัก ยากที่สุด กว่าสิ่งใด
สิ่งนั้นคือ ตัวเอง หรือตัวเรา
ที่พระต้อ เณรต้อ และเด็กต้อ
เพราะความรู้ เรื่องตัวกู มันไม่มี
อันตัวกู ของกู ที่รู้สึก
ส่วนตัวธรรม เป็นตัวจริง ที่ยิ่งยง

๑๖. จงรู้จักตัวเอง
"จงรู้จัก ตัวเอง" คำนี้หมาย
ข้างฝ่ายดี มีไว้ ในดวงมาน
จงรู้จัก ตัวเอง คำนี้หมาย
จึงสาระแน แต่จะทำ บาปกรรมไกล
จงรู้จัก ตัวเอง คำนี้หมาย
ไปตามเหตุ ปัจจัย ที่ใส-รุนแรง

๑๗. ศัตรูคือผู้จู่มาสบไล่
อันศัตรู คือ ผู้จู่ มาสบไล่
หรือดีแต่ จะโกรธเย็น เป็นพินไฟ
อันศัตรู คือ ผู้สรร สรรค์ให้
ว่าอดกลั้น นั้นแหละนะ เป็นพระเทียว

สำนึกเรื่อย ว่ากูมี อย่างหนึ่หนา
นั่นอัตตา มาผุดขึ้น ในการมี
ไม่จับยุค ว่า "ของกู" รู้วิธี
มีอย่างนี้ ย่อมไม่เกิด ตัวอัตตา
เพราะสติ อันประเสริฐ คอยกันทำ
นี้เรียกว่า รู้จักมี ที่เก่งเกิน
ไม่ต้องกอด ไพนรก ระหกระเหิน
ขอชวนเชิญ ให้รู้มี อย่างนี้แล

แต่พอเผลอ "ตัวเรา" มี ขึ้นมาได้
หมด "ตัวเรา" เสียได้ เป็นเรื่องดี
และถอนทั้ง "ตัวเขา" อย่างเต็มที่
อย่าให้มี "เรา" - "เขา" เบาเหลือเอ๋ย

ไม่มีสิ่ง ไหนไหน ได้ยากเท่า
ที่คนเขลา หลงว่ากู - รู้จักดี
ไม่มีเรือ มีสร้าง อย่างหมุนจี
หรือมีอย่าง ไม่มี ที่ถูกตรง
เป็นตัวหลง เหลือลิก ให้คนหลง
หมดความหลง รู้ตัวธรรม ล้ำเลิศตน

มีดีร้าย อยู่เท่าไร เร่งไขหาน
ข้างฝ่ายชั่ว รับผิดชอบ ให้หมดไป
ว่าในกาย มีกิเลส เป็นเหตุใหญ่
ต้องควบคุม มันไว้ ให้รักบุญ
สังขารไร ตนตัว มัวแต่หม่น
พ้นบาปบุญ ชั่วดี มีนิพพาน

ให้รู้ได้ ว่าเรามี ดีเท่าไหน
บังคับใจ ไว้ไม่อยู่ สักครู่เดียว
ตรงที่ได้ มีจิต คิดเฉลียว
ไม่อดเลี้ยว ไปเป็นมาร พล่านนรก

อันศัตรู คือ ผู้สอน สัจธรรม
อย่าเก็บไว้ ในใจ ให้ใจฟก
เหตุฉะนั้น ศัตรู คือผู้ให้
เพราะผู้รับ รับไม่เป็น อย่างเช่นเคย

ว่าอาฆาต นั่นคือ น้ำสกปรก
จะเวียนวก ว่ายสงสาร นานนักเอย
แต่กลายเป็น ผู้ร้าย เหตุไรเหว
ถ้ารับเป็น พวกเราเอย หมดศัตรู

คติธรรมคำกลอน

๑.
กินข้าวจานแมว อาบน้ำในคู นอนในกุฏิเล่าหมู ฟังยุงร้องเพลง
๒.
กินข้าวจานแมว อาบน้ำในคู เป็นอยู่อย่างทาส มุ่งมาดความวาง
๓.
เป็นอยู่อย่างตายแล้ว พบแก้วในมือ แจกของสองตะเกียง
๔.
ตกนรกพลง คว้านิพพานพลง
๕.
เมื่อใด จิตว่าง จากตัวกู นิพพานก็ มีอยู่ ณ จิตนั้น
๖.
ตัวกูเกิด เมื่อไร ที่ไหนกัน สังสารวัฏฏ์ ก็พลัน เกิดขึ้นแทน

คำกลอนอธิบาย ธรรมะจากภาพ

๑. ภาระแห่งเจ้าตนหลวง
เจ้าตนหลวง ห่วงประชา เป็นภาระ
เจ้าตนหลวง ห่วงชาติ ราชการ
เจ้าตนหลวง ยังห่วง ศาสนา
เจ้าตนหลวง ห่วงสืบ พระวงศ์วาง-
ดั่งจอมพระ ห่วงสัตว์ ในสงสาร
ดั่งสมภาร ห่วงวัด สมบัติกลาง
เพื่อไพร่ฟ้า พุทธม พราสะสง
ทนายาทย่าง ก่อนมา ภาระเอย
๒. ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์
มีชีวิต มีให้ดี ต้องมีชาติ
สองนั้นจะดี ต้องมี ธรรม - ราชา
ประเทศชาติ เหมือนร่างกาย ให้คิดดู
ชาติวิลาส นั้นต้องมี ศรีศาสนา
เป็นหัวหน้า และตัวอย่าง ทุกอย่างไป
ไม่มีกาย ใจจะอยู่ อย่างไรได้

ศาสนา นั้น เหมือนใจ ฝายนามกาย
มหากษัตริย์ เหมือนสติ และปัญญา
ร่วมกันไป คล้ายกับงาน สหกรณ์

ไม่มีใจ ก็เหมือนตาย ชาก่ายนอน
ที่บัญชา กายและใจ ให้เป็นสมร
ไม่ม้วยมรณ์ ไทยเจริญ เกินเปรียบเอย

๓. บัวที่เริ่มบาน

บัวยังบาน เต็มที่ ยิ่งมีมาก
เหตุดังนั้น บัวที่เริ่ม จะบานจริง

ผู้มีพระภาค ยิ่งพอ พระทัยยิ่ง
อย่ากลอกกลิ้ง ล่อหลုပ် หุบเสียเอย

๔. พุทธะตัวจริง

คือความแบ่งบานถึงที่สุดของธรรมชาติแห่งความเป็นพุทธะซึ่งมีอยู่แล้วในทุกคน

๕. พระองค์อยู่ที่หลังม่าน

ดูให้ดี พระองค์มี อยู่หลังม่าน
เฝ้าเรียกหา ดุจเห่าหอน หอนหาเป็น
เพียงแต่แหวก ม่านออก สักศอกหนึ่ง
จะรู้จัก หรือไม่ ไม่แนใจ
เชิญพวกเรา เอาการ "การแหวกม่าน"
ทำลายล้าง อวิชชา อย่ามัวเกรง

อยู่ตลอด อนันตกาล ท่านไม่เห็น
ไม่รู้เช่น เชิงหา ยิ่งห่างไกล
จะตกตะลึง ใจสั่น อยู่หวั่นไหว
รู้จักได้ จักปรีดี "อยู่นี่เอง"
ดงมลาย ตายด้าน หยุตโณงเงง
ว่าไม่เก่ง ไม่สวย ไม่รวยบุญ

๖. จงรู้จักตัวเอง

"จงรู้จัก ตัวเอง" คำนี้หมาย
หานอกตัว ทำไม ให้ป่วยการ
ในดอกบัว มีมณี ที่เอกอุตม์
"การตรัสรู้ หรือรู้ สิ่งใดใด"

ว่าค้นพบ แก้วได้ ในตัวท่าน
ดอกบัวบาน อยู่ในเรา อย่าเขลาไป
เพื่อมนุษย์ ค้นหา มาให้ได้
ล้วนมาจาก ความรู้ ตัวสัวเอง"

๗. เสียงมือตบข้างเดียว

มือฉันทบ ข้างเดียว ส่งเสียงลั่น
เสียงมือฉันทบ ดังก้อง ทั้งโลกัย
เสียงความว่าง ดังกลบ เสียงความวุ่น
เสียงสงบ กลบเสียง ทั้งโลกา
เสียงของโลก ดังเท่าไร ไม่ได้ยิน
เป็นเสียงซึ่ง ผิดเสียง อย่างสามัญ
มือข้างเดียว ตบดัง ฟังดูเถิด
ไม่ยึดมั่น อารมณ์ใด ไม่นำพา

มือท่านตบ สองข้าง จึงดังได้
เสียงมือท่าน ดังไกล ไม่กลัว
ทั้งมีคุณ กว่ากัน ทางहरรรษา
หูของข้า ได้ยิน แต่เสียงนั้น
เพราะเหตุวิญญู - ญาณรับ แต่เสียงนั้น
เป็นเสียงอัน ดังสุด จะพรรณนา
แสนประเสริฐ คือจิต ไม่ไผ่หา
มันร้องทำ เย้ยทุกข์ ทุกเมื่อเอย

๘. ปฏิบัติเพื่อความสะอาด

อาบอะไร ล้างกันใหญ่ ดูให้ดี

ดูล้างกัน เต็มที่ ไม่มีเฉย

ไม่น่าดู นันแหล่ดู ให้ตีเวย
 อาบที่หนึ่ง นันล้าง ส่วนร่างกาย
 ภาพพวกเซ็น อาบเป็น ตัวอย่างดู
 อาบที่สอง จ้องลอง ไกล่เลส
 เทียวยิดนัน ยิดนี ที่กอบกำ
 เอน้ำคือ "ธรรมะ" เข้าชะล้าง
 อะไรมา ไม่ยิดมัน ไม่ชันดู
 ยามอาบล้าง ทำทาง ไม่น่าดู
 ยามชะล้าง แสนยาก ลำบากมี

ขอเฉลย อรรถอ้าง ล้าง "ตัวกู"
 ย่อมทำได้ โดยขยัน หมั่นเช็ดถู
 ล้างตัวกู กันอย่างหนัก ด้วยรักทำ
 ที่เป็นเหตุ เผลอโพล่ โกลธล่ำ
 เอามาทำ เป็น "ตัวกู" และ "ของกู"
 ให้สว่าง สะอาดสิ้น สงบอยู่
 "สิ้นตัวกู" เป็นวิมุตติ ดีสุดดี
 อาบเสร็จแล้ว สวยหู ชูศักดิ์ศรี
 ลูถึงที่ สุขล้วน ชวนชมเอย

๙. เสียงขลุ่ยกลับมากอไผ่

"เสียงขลุ่ยหวาน กลับมา หากอไผ่"

ว่าลำไผ่ ตัดไป จากไผ่กอ
 เสียงก็หวาน กลับมา หากอไผ่
 เหมือนไอน้ำ จากทะเล เป็นเมฆา
 เหมือนต้นหา พาคณ ดันพิภพ
 วิ่งมาสู่ แดนวิสุทธิ หยุดเกร
 "อันความวุ่น วิ่งมา หากความว่าง
 ในที่สุด ก็ต้องหยุด เหมือนอย่างเคย

จงคิดให้ เห็นความ ตามนี้หนอ
 ทำขลุ่ยพอ เป่าได้ เป็นเสียงมา
 เป่าเท่าไร กลับกัน เท่านั้นหนา
 กลายเป็นฝน กลับมา สู่ทะเล
 พอสันฤทธิ์ ก็ตระหลบ หนทางเห
 ไม่เกล ไกลไป ที่ไหนเลย
 ไม่มีทาง ไปไหน สหายเอย
 ความหยุดเฉย เป็นเนื้อแท้ แก่ธรรมแล

๑๐. ดอกไม้จัดคน

คนนั่งจัด บุบผชาติ ก็คาดคิด

ความคิดนี้ ถูกพิ แล้วหรือยัง
 คิดดูเถิด พวกถนัด จัดมาลัย
 ใครจัดใคร แยกไป ให้นึกดู
 ดูให้ดี พวกคน หลงดอกไม้
 ในทันที ที่คนจัด - ดอกไม้ไป
 ดอกไม้จัด คนบ้าง อย่างภาพนี้
 เด็กผู้ใหญ่ ไพรผู้ดี มีหรือจน

ว่าพิชิต มันได้ ตามใจหวัง
 มันจัดใคร เข้าให้มั่ง หยั่งคิดดู
 ลิงโลดใจ ว่าจัด ได้สวยหรู
 อย่าหลงรู้ แต่ว่าตน จัดมาลัย
 มันมัดท่าน ใจใช้ อยู่ไหวไหว
 มันรวบใจ คนมัด ในบัดดล
 คือพวกที่ หลงมัน ทุกแห่งหน
 ไม่เคยพ้น บุบผชาติ คาคมจิตใจ

๑๑. ไหว้พระพุทธรูป

อาจารย์ชา ก้อนศิลา บ้านข้าเจ้า

ทำพุทธรูป กันเถิดหนา เลิศกว่าใคร
 "ถ้าอย่างนั้น ไม่ได้แล้ว ไม่ได้แน่
 ซินทำไป ไม่นั่น มันป่วยการ
 ถ้าในใจ เชื่อมัน มันก็ได้
 เป็นพุทธจริง ตรงที่ใจ ไม่เกเร

ลูกขึ้นเดิน เร่าเร่า น่าเลื่อมใส
 "อ้อ ทำได้" ! แน่หนา ท่านอาจารย์
 เหตุว่าแก สงสัย ไม่ฉลาดาน
 พุทธรูป ตายด้าน เพราะลั้งเล
 ถ้าในใจ สงสัย มันก็เขว
 มันไหลเท ออกจากใจ ข้างในเรา

พุทธะจริง ช่างในมี ดิอยู่แล้ว
มีพุทธจริง แล้วจะวิ่ง เทียวหาเอง

พุทธรูป หินหรือแก้ว มักพาเขลา
อะไรเล่า มาหมอบไหว้ ให้ยุ่งเอย"

๑๒. อยู่ให้เหมือนลิงในปากงู
นั้นลูกตา มองเห็น ไม่เป็นหมัน
อยู่ในโลก อย่างไร ไม่ทรمان์
อยู่ให้เหมือน ลิง ในปากงู
อยู่ในโลก ไม่เคยถูก เขียวโลกีย์
คิดดูบ้าง นั่งได้ ในปากงู
นั่งในห้อง แสนสบาย ภายในเรือน
อยู่ในโลก ไม่กระทบ โลกธรรม
ใครมีตา รีบเคารพ นอบนบปล้น

เขาใช้มัน เล็งแล แก้ปัญหา
พิจารณา ตรงไป ให้จงดี
ไม่เคยถูก เขียว อยู่สุขศรี
เป็นเช่นนี้ อุปมา อย่าพินเพื่อน
ก็ไม่ถูก เขียว อยู่เสมือน
มีเค้าเงื่อน เหมือนพระ- ภควันต์
อยู่เหนือกรรม เหนือทุกข์ เป็นสุขสันต์
รีบพากัน ทำตาม ยามนี้เอย

๑๓. เต่าหินตาบอด
"โอ้ ! เต่าเอย ขอถาม ความสักอย่าง
ตัวเป็นหิน ตาก็บอด ยอดเวรกรรม
"มนุษย์เอย เราจะบอก กรอกหูเจ้า
ธรรมของเจ้า คือตำรา บ้าพอดู
ที่เป็นหิน หมายถึงเย็น อย่างนิพพาน
ความหนวกบอด ยอดสงบ ลบล้างกรรม
อันตำรา นั้นมิใช่ พระธรรมเลย
จะมีธรรม กันบ้าง ช่างกระไร

ดูท่าทาง ของเต่า เรานึกขำ
มีพระธรรม อยู่บนหลัง ยังไม่รู้
ตัวเราเอง แหละคือธรรม ตำตาอยู่
ธรรมของตุ คือตัวตุ อยู่ที่ธรรม
และประหาร อวิชชา ไยว่าขำ
เป็นความว่าง มีประจำ อยู่รำไป
คิดดูเถิด คนเอย อย่าไกล
คว่ำเอาไว้ แต่คัมภีร์ ดีเหลือเอย"

๑๔. ยิ่งคัดลอกยิ่งเลอะเทอะ
พระคัมภีร์ ยังมีใช้ องค์พระธรรม
ครั้นนานเข้า คัดลอก กันสืบมา
คัดพลาถ ฉงนพลาถ ช่างอืดอาด
ยิ่งเป็นปราชญ์ ยิ่งแก้ไป ได้ไกลครัน
ส่วนพระธรรม ล้าเลิศ ประเสริฐแท้
ธรรมของใคร ใครเห็น ตามเป็นจริง
ทั้งมีอาจ ถ่ายทอด วิธีใด
ไม่มีทาง ซื่อขาย หรือให้ปัน

มีไว้เพียง อ่านจำ เมื่อศึกษา
เพียงแต่เขียน อักษร ให้คล้ายกัน
ตัวไม่ชัด เดาไป คล้ายในฝัน
ยิ่งแก้มัน ก็ยิ่งเลอะ ไม่เจอะจริง
ไม่มีใคร อาจแก้ ให้ยุ่งชิง
มิใช่สิ่ง คัดลอก หรือบอกกัน
มีแต่การ จัดใจ ให้สบสันต์
หรือลอกกัน ให้เลอะไป ไม่หยุดเอย

๑๕. ผู้ดับไม่เหลือ
อย่าเข้าใจ ไปว่า ต้องเรียนมาก
ถ้ารู้จริง สิ่งเดียว กังายตาย :
เมื่อเจ็บไข้ ความตาย จะมาถึง

ต้องปฏิบัติ ลำบาก จึงพ้นได้
รู้ดับให้ ไม่มีเหลือ เชือกถ่วง
อย่าพรั่งพรึง หวาดไหว ให้หม่นหมอง

ระวังให้ ดีดี "นาทีทอง"
ถึงนาที สุดท้าย อย่าให้พลาด
ด้วยจิตว่าง ปล่อยาว ทุกสิ่งอัน
ตกกระได พลอยกระโจน ให้ดีดี
สมัครใจ ดับไม่เหลือ ; เมื่อไม่เอา

คอยจดจ้อง ให้ตรงจุด หลุดได้ทัน
ตั้งสติ ไม่ประมาท เพื่อดับขั้น
สารพัน ไม่ยึดครอง เป็นของเรา
จะถึงที่ มุ่งหมาย ได้ง่ายเข้า
ก็ดับ "เรา" ดับตน ดลนิพพาน

๑๖. จิตว่างได้ยืนหญ้าพูด
พระพุทธรูป ตรัสรู้ จิตอยู่ว่าง
เหมือนมันฟ้อง ตัวเอง เช้งแซไป
มาเพื่อเป็น ตัวกู หรือของกู
เอาของเป็น อนัตตา มาเป็นเรา
แม้กรวดดิน หินไม้ และใบหญ้า
คนจิตวุ่น ไม่เข้าใจ ไม่ระแวง
ครั้นจิตว่าง จะได้ยิน แม้ใบหญ้า
ว่า "ทำไฉน สัตว์ทั้งหลาย จะร้ายรา

ได้ยืนสิ่ง ทุกอย่าง แกล้งไซ
ว่าไม่มี สิ่งไหน น่ายึดเอา
อย่าหลงดู มั่นเข้า เพราะความเขลา
จะต้องเศร้า โศกระทม ตรมใจแรง
ล้วนแต่ส่ง เสียใจ ทุกหวัระแห่ง
ว่าทุกสิ่ง ร้องแสดง บทพระธรรม
มันปรึกษา ข้อความ ที่งามขำ
ด้วยจิตว่าง เพราะวางธรรม ทั้งปวงเอย"

๑๗. ฝนอิฐเป็นกระจกเงา
ศิษย์วอนถาม อาจารย์ ฐานร้อนใจ
"อ้อ มันง่าย นี่กระไร บอกให้น่า
"อาจารย์ครับ เขาคงว่า เราบ้าใหญ่
"นั่นแหละเนื้อ มันสอนให้ แล้วไม่เบา
ไม่มีใคร ฝนอิฐ เป็นกระจก
นิพพานนั้น ถึงได้ เพราะไม่ไป
ถ้าฝนอิฐ ก็ฝนให้ ไม่มีเหลือ
ฝนความวุ่น เป็นความว่าง อย่างเปรียบปาน

"ทำอย่างไร ไปนิพพาน อาจารย์ขา"
คือคำว่า ฝนอิฐเป็น กระจกเงา"
แม้ฝนไป ฝนไป ก็ตายเปล่า"
ว่าให้เราหยุดหา หยุดบ้าไป
ไม่ต้องยก มากล่าว เข้าใจไหม
หมดตนไซ้ ว่างเห็น เป็นนิพพาน
ไม่มีเชื้อ เวียนไป ในสงสาร
ฝนอิฐด้าน ให้เป็นเงา เราบ้าเอง"

๑๘. อริยมรรคมีองค์แปด
พญานาค หกเศียร เฉยฉ้วนวัด
ตา หู จมูก- ลิ้น กายใจ ไไลพัลวัน
พญาครุฑ ยุทธยา กำหนดไว้
ด้วยเรือฝูง แปดลำ ทวนน้ำลม
มีมนุษย์ ถึงก่อน วอนเรียกขาน
ขอจงช่วย กันและกัน ให้ทันที

เที่ยวขบกัด อารมณ์หก อยู่ผกผัน
รูป เสียง กลิ่น รส กระสัน ธรรมารมณ์
มนุษย์ผ่านไปได้ โดยเหมาะสม
ในธารธรรม งามอุดม สะดวกดี
ให้ทุกท่าน ตามมา อย่าผันหนี
ถึงบุรี นิรวาณ ก่อนการตาย

๑๙. แม่น้ำคด น้ำไม่คด
แม่น้ำคด ส่วนน้ำ นั้นไม่คด
กายกับใจ ไม่ลามก ไม่วุ่น

ไม่แก้งปด ดูให้ดี มีเหตุผล
แต่กิเลส แสนกล นั้นเหลือคด

จิตล่วนล่วน นั้นเป็น ประภัสสร
 กิเลสเปรียบ ลำน้ำ ที่เลี้ยวลด
 อันจิตว่าง มีได้ ในกายวุ่น
 ในสงสาร มีนิพพาน อยู่มากพอ
 พระตรัสให้ ตัดป่า อย่าตัดไม้
 รู้แยกน้ำ จากแม่น้ำ ตามวามา

กิเลสจร ครอบงำ ทำยุ่งหมด
 จิตเปรียบน้ำ ตามกฎ ไม่คงอ
 ในน้ำขุ่น มีน้ำใส ไม่หลอกหลอน
 แต่ละข้อ งวยงง ชวนสงกา
 ไม่เข้าใจ ตัดได้ อย่างไรหนา
 จึงนับว่า ผู้ฉลาด สามารถเอย

๒๐. สาทห่วยเขียนพระไตรปิฎก เส้นสาหร่าย กายกัน หนาหนึ้นนั้ก

ประสานสอด ทอดไป ไม่ลดลา
 ค้อมันเขียน คัมภีร์ ที่ครบครัน
 สภาพธรรม สัจธรรม ประจำตัว
 เป็นหลักชี้ ชีวิต ไม่ผิดพลาด
 อยู่ในเส้น สาทห่วย ที่กายกัน
 ตาผู้ใด ไม่บอด สอดส่องดู
 ดั่งศึกษา ปิฎกไตร ได้ประจำ

เป็นลวดลาย ย้ายยก หลายหมื่นท่า
 จนท้าว - ไร้ใส ในบึงบัว
 ทั้งวินัย สุตตันต์ ภิธรรมทั่ว
 ธรรมชาติ พันพัว ทัวถึงกัน
 แสดงซึ่ง ถึงขนาด ประสิทธิ์สันต์
 สารพัน สัญญลักษณ์ หลักพระธรรม
 ก็จะมี ความหมาย ได้ยั้งคำ
 เป็นเครื่องนำ สัตว์รอด ตลอดเอย

๒๑. พันแล้วไวย !

บัดนี้เมฆ ลอยพัน ยอดเจดีย์
 เมฆรวมตัว เป็นภาพ พิศดาร
 ตะโกนร้อง บอกสหาย สันทั้งผอง
 อนันตสุข ในโลกนี้ ที่หวังมา
 สุขแท้จริง จิตไม่วิ่ง ไปตามโลก
 มือเท้าเหนียว เหนียวขึ้นไป คล้ายตุ๊กแก
 ลอยเหนี่ยวอด โบลไป ในเวหา
 ถึงความว่าง ห่างพัน จากตัวกู

ทั้งโรงโบสถ์ มากมี และวิหาร
 บอกอาการ "พันแล้วไวย" โปรยยืมมา
 ว่าไม่ต้อง เสียเที่ยว เทียวค้นหา
 เหมือนเที่ยวหา หนวดเต่า ตายเปล่าแล
 อยู่เหนือความ ทุกข์โศก ทุกกระแส
 ไม่อยู่แค่ พันโบสถ์ โปรดคิดดู
 ลอยพันไป เหนือฟ้า ที่เทพอยู่
 ไม่มีอยู่ ไม่มีตาย สบายเอย

๒๒. ไล่เดือนเขียนจดหมายถึงมนุษย์

รอยไล่เดือน เคลื่อนไป ในผิวดิน
 มีความหมาย ว่าอะไร ใครสงกา
 คือจดหมาย ไล่เดือน เตือนมนุษย์
 ทั้งคืนวัน ขยันเขียน เวียนทำไป
 มันพร่ำบอก พร่ำสอน พร่ำอ้อนว่า
 ว่าสรรพสิ่ง เปลี่ยนไป ไม่ถาวร
 มันให้อัด - ถาถิบาย หลายแสนอย่าง
 รอยไล่เดือน เคลื่อนทั่ว พสุธา

เป็นลวดลาย หลายระบิล หลายท่วงท่า
 หรือเห็นว่า ไรสิ่ง น่าสนใจ
 ไม่รู้สิ้น รู้สุด มาแต่ไหน
 มนุษย์อ่าน หรือไม่ ไม่อาวรณ์
 พร่ำพรรณนา ให้ระวัง ให้สังหรณ์
 ทุกทุกตอน อนิจจัง อนัตตา
 อุทาหรณ์ ต่างต่าง ครบทุกท่า
 ก็เพราะว่า ไล่เดือนรัก คนนั้กเอย

๒๓. ทะเลไฟ

เรือของกรรม เล่นฝ่า ทะเลไฟ
เห็นที่จะ จี้ขลาด และอ่อนแอ
จะออกไป นอกโลก ต้องฝ่าไฟ
จะพันตาย ต้องพราก จากตัวกู
คนเขลาเขลา เหมาเหมา ไปตามเขลา
ไฟของกรรม มีไว้ เพื่อดับไฟ
ตบะกรรม กรรมฐาน เปรียบปานไฟ
อันไฟธรรม มีไว้ ดับไฟคน

เรือของคน อย่างไร ยังไม่แน่
จึงต้องแพ้ แก่เนื้อหนัง นั่งเฝ้าดู
จะหมดทุกข์ ต้องไป เหนือสิ่งคู่
เผากิเลส ต้องอยู่ ใจกลางไฟ
ไม่ยากเข้า ไกลไฟ เพราะกลัวไหม้
ที่ไหม้ใจ ของสัตว์ ในบัดดล
เผากิเลส ลีนไป เหลือมรรคผล
ดับแล้วพัน ทะเลไฟ ฝ่าไปเอ๋ย

๒๔. จากอนันตะ สู่อันันตะ

จาก "อนันต์" สู่อันันต์ นั้นเห็นอยาก
"ไม่สิ้นสุด ทั้งฝ่ายเกิด และฝ่ายตาย
ข้อนี้ต้อง เปรียบเทียบ กับเสียงระฆัง
ดังออกมา เรื่อยเรื่อยไป ได้อาจิณ
เหมือนสังขตะ ธรรมชาติ ประดังกัน
ปรุออกมา นานนับ ก็กับปีวาร
แม้ธรรมชาติ อสังขตะ สุกญตา
เป็นที่ดับ แห่งสังขาร แต่กาลบุรพ์

คนส่วนมาก จันง ตรงความหมาย
ภาษาคน ไม่ชวนชวาย มาฟังยิน
คือมันดัง ออกมาได้ ไม่รู้สิ้น
ก็ไม่เคย เต็มถิ่น อากาศ - กาล
เนื่องอนันต์ มิรู้สิ้น สายสังขาร
อวสานต์ นั้นไม่มี ที่เหตุมูล
เป็นอนันต์ เสมอมา ไม่ขาดสูญ
ไม่เต็มขุน, เพราะอนันต์ นั้นแลนา

๒๕. ยอดนักรบ

นักรบแบก เครื่องรบ อย่างครบครัน
เอาจิตแบก งบั้น กันจนตาย
ถ้าไม่มุง หมายมัน สิ่งอันใด
แบกอะไร ก็ไม่แปลก เท้าแบกบุญ
ได้อะไร พาอะไร ไม่ต้องแบก
กายของกาย จิตของจิต : ไซ้ของใคร
แม้แบกอยู่ ใช้อยู่ หรือกินอยู่
สำหรับใส่ ของ "กู" รู้ปล่อยวาง

พวกชาวบ้าน แบกบ้าน ทรัพย์สินหลาย
เพราะมันหมาย จึงมีแบก แผลกใหม่คุณ ?
ก็เท่ากับ ไม่แบกอะไร ให้หันเห
ถึงเชซุน ไม่รู้ว่า หนักอะไร
รู้จักแยก เสียจากกัน อย่าหวั่นไหว
อะไรอะไร เกี่ยวข้องกัน ฉันทของกลาง
จิตก็รู้ วางไว้ ไร้อย่าง-
มีชีวิต ก็มีอย่าง ไม่แบก "กู"

๒๖. พุทธรูปไม้

"เอาพุทธรูป สุมไฟ ทำไมเจ้า"
"พุทธรูปไม้ มีพระธาตุ อย่างไรกัน"
ท่านสมภาร สว่างโล่ง โพล่งในจิต
หยุดผยอง อย่างก่อนมา หยุดว่าใคร

"อ้อ,เพราะเรา ควรจะได้ พระธาตุนั้น"
"ถ้าอย่างนั้น ควรเผา เพื่อฝังไฟ"
ได้พินิจ เห็นตรง หมดสงสัย
เพราะท่านเสีย หยอดตาให้ หายบอดเอ๋ย

๒๗. ภาวะ ศัตรูแห่งศานติ
โลกทุกวัน นี้อย่างมี สิ่งทีกลัว
ยิ่งก้าวหน้า ยิ่งระแวง แคลงใจกัน

จนขวัญแยก จากตัว น่าขบขัน
ทุกคืนวัน เป็นโรคกลัว ทัวกันเอย

๒๘. รากะ ศัตรูแห่งศานติ
พอ รากะ กลัดกลุ้ม ห่อหุ้มจิต
ไม่เห็นส่วน อื่นใด เหมือนไม่มี

ตาก็พิศ เพ่งแต่หน้า รากะสดี
เห็นนาศิ เป็นมัจฉา น่าอดรดี

๒๙. โลภะ ศัตรูแห่งศานติ
สมัยนี้ ละโมบกล้ำ อย่างป่าเถื่อน
ศิวิไลซ์ ล้วนแต่หมาย ว่าจะเอา

จะรวบเดือน ดาวใส ในกระเป่า
โลกของเรา ย้อนกลับหลัง ยังป่าเอย

๓๐. โทสะ ศัตรูแห่งศานติ
ดนตรีชีพ รื่นสำราญ ชื่นบานนัก
เพราะโทสะ สุมเผา เป็นเค้ามูล

แล้วก็มี ถูกทำลาย ให้หายสูญ
ต้องอาดูร ชีพรส หมดดนตรี

๓๑. สันติภาพของคนสมัยนี้
อยู่พร้อมหน้า ยินยัน สันติภาพ
ปากถือศีล มือถือสา มีฉากบัง

สร้างอาวุธ ไว้ปราบ กันลับหลัง
ต้องวุ่นวาย ตึงตึง ทั้งตาปี

๓๒. สัมผัส
สัมผัส กำหนด นั้น
อารมณ์พบอินทรีย์
ทำงานเที่ยงตรงหลัก
แต่โลกหลงว่าแก้ว

เครื่องจักร ในกาย
เข้าแล้ว
ต่างหาก
กำกวม

๓๓. โลกสมัยนี้
สมัยนี้ โลกกล้า อย่างป่าเถื่อน
ศิวิไลซ์ มีความหมาย ว่าจะเอา

จะรวบเดือน ดาวใส ในกระเป่า
โลกของเรา ย้อนกลับหลัง ยังป่าเอย

๓๔. พุทธศตวรรษที่ ๘
เกิดแบ่งชั้น วรรณะ เต็มขนาด
เริ่มกลืนพุทธ เลือนหาย ไปด้วยกัน

ตัดพวกศูทร ออกไปขาด ไม่สังสรรค์
นั่นคือพราหมณ์ ยามกำแหง แห่งอินเดีย

๓๕. การประชุมลดอาวุธ ปี ๑๙๓๒
อยู่พร้อมหน้า ยินยัน สันติภาพ
ปากถือศีล มือถือสา มีฉากบัง

สร้างอาวุธ ไว้ปราบ กันลับหลัง
ต้องวุ่นวาย ตึงตึง ทั้งตาปี

๓๖. สันติภาพบริสุทธิ์ของเด็ก
 สันติภาพ สัญญา ของเราไซรั
 ไม่มีใคร แข็งข้อ ต่อรองกัน
 ในโลกนี้ มีพุทธ ศาสนา

เช่นกันใน บทเพลง หฤหรรษ์
 ว่าใครถูก ใครผิด, อย่าติดใจ
 เพื่อเช่นฆ่า สิ่งเหล่านี้ มิให้เหลือ

๓๗. นางเบ็ด

สมัยก่อน สาวสะอาง เรียก "นางฟ้า"
 เป็นรากษส ร่างมนุษย์ สุดมดเท็จ
 ยาเจ้าเคย ปิดละอาย ไร้มิติชิต
 วัฒนธรรม รับมา อนาคต
 เจ้าหลงงม จิตทรมาน ไร้รู้สึก
 ปากเป็นไทย ใจเป็นทาส ประดาษฐ์
 หมดพันธิไทย ไปก็มี เป็นอันมาก
 คุณย่าเห็น เป็นลม ล้มลงคราง
 สวมชุดเบ็ด ทันที ก็มีบาป
 เกียรติมารดร บ่อนพินาศ ปรละตไป
 แก่ล้งออกแบบ ปิดกาย อย่าให้มิด
 พระเจ้าสาป บาปกิน หมดวิญญาน
 ใช้เนื้อหนัง เป็นเหยื่อ เพื่อจับเขา
 มีจิตใจ ไหลเลื่อน จนเนียนปอน
 คำพระสอน ปิดละอาย ให้มิติชิต
 เจ้าแก่ล้งแย้ม นันนี่ สีประตน
 โลกทุกวัน จึงมี กระสือ
 พวกชาวพุทธ ทรุดห่าง ทางนิพพาน
 สารตรานี้ ส่งมา ถึงชาวพุทธ
 จนพระเณร ไม่มี ที่หนีเร้น

สมัยนี้ เปลี่ยนมา เป็น "นางเบ็ด"
 หาเลี้ยงชีพ เบ็ดเสร็จ ด้วยเบ็ดอาน
 เจ้าแก่ล้งปิด หลบหล่อ ต่อหน้าฉาน
 อันธพาล รูปสวย ด้วยเบ็ดพुरु
 หลงสากล หล่นล็ก ลับหัวหู
 ยึดฝรั่ง เป็นครู เลยพันทาง
 ไม่กระดาก แต่งกาย คล้ายผีสง
 เพราะท่าทาง ไม่มี ที่เป็นไทย
 เพราะโลกลาภ ลวงโลก ให้หลงไหล
 นักแพชชั่น มั่นมีใจ จิ้งจอกพาล
 มั่นมีจิต เกินสัตว์ เดรัจฉาน
 เป็นลูกมาร ทุกก้าอย่าง นางเบ็ดงอน
 ปัญญาเบา เฟื่องฟ่อง ไม่ต้องสอน
 อรชร พรากกลเม็ด ตกเบ็ดคน
 ราวจะปิด มิดแน่น ทุกเส้นขน
 โกลาหล เบ็ด,เหยื่อ เหลือประมาณ
 ต้องอาบเลือด เดือนร้อน ดังไฟผลาญ
 เพราะชมชาน ติดเบ็ด เช็ดไม่เป็น
 ที่อุตลุด หดกระโปรง โลงโด้เห็น
 ก้อออกไป โลดเต้น ติดเบ็ดเอย

คำกลอนหมวดเรียนศาสนา

๑. พระเจ้าองค์เดียว

พระศาสนา สัมพันธ์ คือมรรคา
 เพื่อมนุษย์ ได้เป็นสุข ทุกนิกาย
 พระเจ้าแท้ มีแต่ พระองค์เดียว
 เป็นทางตรง มุ่งไป สูไภวัลย์
 ไม่มีข้อ ขัดแย้ง แบ่งพวกพรรค
 นี่แหละหนา พวกเรามา รวมกลม
 การเรียกชื่อ ต่างกัน นั้นไม่แปลก

ที่ชักพา นำมนุษย์ สู่จุดหมาย
 เราทั้งหลาย ชวนกันมา ปรีชากัน
 ทางจึงมี แต่ทางเดียว เป็นแม่นมั่น
 เป็นนิรันดรสุข แก่ทุกคน
 มนุษย์รัก ร่วมสุข ทุกแห่งหน
 แห่งปวงชน เพื่อบูชา พระเจ้าเดียว
 แต่เนื้อใน ไม่อาจแยก เป็นส่วนเลี้ยว

คือธรรมชาติ หนึ่งแน่ เป็นแท้เที่ยง

ทุกคนเหนียว เป็นที่พึ่ง จีรงอดเอย

๒. ติดตำรา จะติดตั้ง

จงรักษา ดวงใจ ให้ผ่องแผ้ว

อย่าถือแต่ ตามตำรา จะพาดน

อย่าถือแต่ ครูเก่า ฝึาส่องบาตร

อย่ามัวแต่ อ้างย้า ว่าคำครู

อย่ามัวแต่ ถือตาม ความนึกเดา

ต้องฉลาด ขูดเขลา ปิดเป้าไป

อย่าทิ้งแนว การถือ คือ เหตุผล

ให้เวียนวน ติดตั้ง นั่งเปิดดู

ต้องฉลาด ความหมาย สมัยสุ

แต่ไม่รู้ ความจริง นั้นสิ่งใด

ที่เคยเขลา เก่าแก่ แต่ไหน ๆ

ให้ดวงใจ แจ่มตรุ เห็นลู่ทาง

๓. เรานับถือศาสนาอะไรกันแน่ ?

ศาสนา โบสถ์วิหาร การวัดวา

ศาสนา ประเพณีธรรม ตามขั้นตอน

ศาสนา เนืองอก พอกพระธรรม

ศาสนา ภูตผี พานิชการ

ศาสนา ใหม่ใหม่ ร้ายกว่าเก่า

ศาสนา ปัจจุบัน พันการเมือง

ศาสนา คือพระธรรม คำสั่งสอน

ศาสนา พาสัตว์จร จวบนิพพาน

ศาสนา น้ำครำ ของเปิดห่าน

ศาสนา วิถถาร กวนบ้านเมือง

ศาสนา ของพวกเจ้า โจรผ้าเหลือง

ศาสนา มลึงเมลือง เมืองคนเย็น

๔. เรียนธรรมะ

เรียนธรรมะ อย่าตะกละ ให้เกินเหตุ

อย่าเรียนอย่าง ปรัชญา มัวบ้าดัง

เรียนธรรมะ ต้องเรียน อย่างธรรมะ

เรียนที่ทุกข์ ที่มีจริง ยิ่งเข้ารอย

ต้องตั้งต้น การเรียน ที่หุดา ฯลฯ

ขึ้นมาอยาก เกิดผู้อยาก เป็นปากปลิง

จะเป็นเปรต หิวปราษฎ์ เกินคาดหวัง

เรียนกระทั่ง ตายเปล่า ไม่เข้ารอย

เรียนเพื่อละ ทุกข์ใหญ่ ไม่หื้อถอย

ไม่เลือนลอย มองให้เห็น ตามเป็นจริง

สัมผัสแล้ว เกิดเวทนา ตัณหาวิ้ง

"เรียนรู้อย่าง ตัณหาดับ นับว่าพอ"

๕. เรียนศาสนา ที่ตาหุ

เรียนศาสนา นั้นต้องมี ที่ตาหุ ฯ

เรียนให้รู้ ตรงที่ จะชักสะพาน

เรียนตรงตรง ลงไป ที่ตัวทุกข์

สะกิดกัน การปรุงแต่ง แห่งกระบวน

เมื่อให้เกิด ทุกข์อยู่ ทุกสถาน

อย่าให้เกิด อาการ มารรบกวณ

ดูให้ถูก กรรมวิธี ที่กระสวน

จิตปั่นป่วน สงบได้ ทุกข์หายไป

๖. เรียนปรัชญา

เรียนอะไร ถ้าเรียนอย่าง ปรัชญา

เรียนจนตาย ก็ไม่ได้ พบวิธี

เพราะมันเรียน เพื่อมิให้ รู้อะไร

มัวแต่โยก โยไป ให้สั่นคลอน

ที่เทียบกับ คำว่า ฟิโลโซฟี (Philosophy)

ที่อาจยี้ ทุกข์ดับ ไปกับกร

ขัดลงไป ตามที่ ธรรมชาติสอน

สร้างคำถาม ป้อนต้อน รอบรอบวง

ไม่อาจจะ มีวิมุตติ เป็นจุดจบ
เป็นเฮโรอิน สำหรับปราชญ์ ที่อาจอง

ยิ่งเรียนยิ่ง ไม่ครบ ตามประสงค์
อยู่ในกรง ปรัชญา นำเอ็นดู

๗. เรียนธรรมะ กับเรียนปรัชญา

เรียนอะไร ถ้าเรียน อย่างปรัชญา
ยิ่งพลาดจาก ธรรมะ ที่ควรมี
เพราะเรียนอย่าง คำนวณสิ่ง ไม่มีตัว
อุปมาน อนุमान สร้างทีมทีม
เรียนธรรมะมี วิถี วิทยาศาสตร์
ไม่คำนวณ หากแต่มอง ลองด้วยใจ
จะส่วนเหตุ หรือส่วนผล ยลประจักษ์
แก้คำถาม แจ่มถนัด ชัดทำนอง

ที่เทียบกับ คำว่า ฟิโลโซฟี่ส์
เพราะเหตุที่ ยิ่งเรียนไป ยิ่งไม่ซึม
สมมติฐาน เอาในหัว อย่างคร่ำครึ
ผลออกมา งิมงิม จับเอาไป
มีตัวธรรม ที่สามารถ เห็นชัดใส
ส่องลงได้ ตามที่อาจ ฉลาดมอง
เห็นตระหนักรู้อะไร อย่างไรสอง
ตามที่ต้อง ปฏิบัติ ชัดลงไป

๘. เรียนศาสนา

คำนี้ฟัง วณเวียน "เรียนศาสนา"
เรียนนักธรรม เรียนบาลี ยังมีพอ
เรียนเรียนไป ก็ได้ สักว่าเรียน
มีหลายอย่าง บำระห่า เกินธรรมดา
เรียนศาสนา นั้นต้องมี ที่ตา หู ฯลฯ
เรียนให้รู้ ตรงที่จะ ชักสะพาน
เรียนตรงตรง ลงไป ที่ตัวทุกข์
สะกิดกัน การปรุงแต่ง แห่งกระบวน

ไม่แน่ว่า เรียนอะไร ทำไหน
ก็เรียนต่อ กัมมัฏฐาน การวิปัสสนา
บ้างก็เปลี่ยน เป็นอาพาธ บำศาสนา
กระทั่งบ้า ลามยศ อดนิพพาน
ไม่ให้เกิด ทุกข์อยู่ ทุกสถาน
อย่าให้เกิด อากาโร มารบกวน
ดูให้ถูก กรรมวิธี ก็กระสวน
จิตปั่นป่วน สงบได้ ทุกข์หายไป

๙. ไม่น่าจะบ้า

พุทธศาสนา คือวิชา ที่เปลื้องปลุก
แต่คนรับ รับมา ทำสัปดน
ให้ยึดมั่น ขาดเขลา เมาศาสนา
สร้างเป็นบ้า จนเป็นผ้า บังจิตใจ
ส่วนพระธรรม คำสอน สิ่งดับทุกข์
หลงส่งเสริม เพิ่มทุกข์ ลูกเป็นควั่น

มิให้คน ทนทุกข์ เท้าเส้นขน
มาทำตน ให้ทุกข์ รุกข์ขึ้นไป
สอนเป็นบ้า เรียนเป็นบ้า คว่ากันใหญ่
เกิดฝักฝาย พวกพรรค รักสู้กัน
ไม่สนใจ ทำให้ถูก ตามหลักนั้น
นี่แหละพันธุ์ พวกบ้า เจ้าข้าเอ๋ย

๑๐. มังคุดธรรม

ไอ้จ้อหนึ่ง กัดมังคุด ทั้งเปลือกฝาด
ไอ้จ้อหนึ่ง มีปัญญา รู้ค่าคุณ
คนโง่จับ ศาสนา ร้องว่าฝาด
สัตบุรุษ ขุดพระธรรม ได้ความจริง
ลิงหรือคน ก็วิกล ได้ด้วยกัน

ก็อาละวาด ขว้างทิ้ง กลิ้งหลุนหลุน
หยิบบิดุน กินเนื้อใน ชื่นใจลิง
ก็อาละวาด โกรธในใจ คล้ายผีสิง
ดื่มธรรมยิ่ง ดื่มสุข ทุกวันคืน
กลืนถูกมัน ก็กลืนคล่อง ไม่ต้องผืน

กลืนทั้งเปลือก ตาเหลือก ตายทั้งยืน

กลืนเนื้อใน ชื่นมัน รื่นเรีงธรรม

๑๑. สำคัญที่วิธี

ผิดวิธี ดีก็หาย กลายเป็นบ้า
เรื่องดีดี คนโง่จับ ก็กลับกลายเป็น
ถูกวิธี บ้าก็หาย กลายเป็นดี
เรื่องร้าย ๆ คนดีจับ กลับเปลี่ยน
หาวิธี อย่าท้อใจ ที่ไม่อาจ
ถ้าสะสม อย่างสูงสุด ถูกพุทธวิธี

สมน้ำหน้า คำดี จนดีหาย
เป็นเรื่องร้าย อยู่ลงไป ไยมิดู
กลายเป็นคน เป็นมนุษย์ สุดสวยหรู
เป็นเรื่องดี ก็มีอยู่ ดูให้ดี
เพราะความโง่ ความฉลาด นำวิถี
พลิกโลกก็ เป็นโลกุตร ทุกข์หยุดครอง

๑๒. จิตถึงพุทธ - ธรรม - สงฆ์

จิตถึง พุทธ ธรรม สงฆ์ อย่างแรงกล้า
ในบุญบุญตา มีกรุณา เต็มสุดใจ
กรุณา ที่เป็นตัว บุญบุญตา
ใครเห็นชัด เหลือจะจัด ว่าชั่วดี
ดังนั้นจัด ให้มหา อุเบกขา
ดวงประทีป แห่งปัญญา ถ้าเต็มพล

นั้นซึมซาบ บุญบุญตา สว่างไสว
แต่ผู้ให้ และผู้รับ กลับไม่มี
คือมหา อุเบกขา วิสุทธิศรี
เขาเห็นพุทธ - มณฑลที่ ในกายตน
นำวิญญาน สู่วิมุตติ วิสุทธิผล
ย่อมเต็มล้น ด้วยมหา กรุณา

๑๓. ประชดธรรม

ประชดธรรม คำนี้ มีความหมาย
ประชดน้ำ พร้าแต่ดื่ม น้ำล้างจาน
ประชดลม ก้อมอก - จาระพ่น
ประชดบาป นำมาอาบ นานหทัย
ประชดกรรม นำกิเลส มาไล่หัว
อย่ามาเตือน ทั้งบิดา หรืออาจารย์

ที่เปรียบได้ เป็นอุปมา ห้าสถาน
เปรี้ยวหรือหวาน เขาก็รู้ อยู่แก่ใจ
ตลบมา หน้าของตน ก็พ้นใหญ่
ประชดไฟ ให้สาสม แก่ยมบาล
ทั้งเนื้อตัว แม้มอม จอมกล้าหาญ
ยอมวายปราณ รวมหมด ประชดตน

๑๔. มีธรรมเป็นอารมณ์

คนไร้ธรรม พันเพื่อน เหมือนเปลือยกาย
คนมีธรรม รู้อยู่ ไม่วายเวียน
อาจสุขเย็น เห็นประจักษ์ เพราะรักตัว
ตนออกจาก ความจริง สิ่งถาวร
ความเห่อเหิม เพิ่มตัณหา ให้กล้าจัด
ยังมีมาก หนักมาก ยิ่งยากตัว

มันน่าอาย อดได้ ไม่คลื่นเหียน
จงดูให้ แนบเนียน มีอารมณ์
ไม่เมาเมว รักกิเลส เป็นเหตุถอน-
จนเห็นกง - จักรร่อน เป็นดอกบัว
เหมือนหลงสร้าง - สมบัติ ไร้ทุนหัว
ทั้งยังกลัว ความวิบัติ ขึ้นบัดดล

คำกลอนหมวดความตาย

๑. ความแก่

ความแก่ หง่อม ย่อมทุลัก ทุเลมาก
วิธีไต่ ไผ่ลำ คลานคลำมา
ถ้าไม่เอยาก ให้ทุลัก ทุเลมาก
ก่อนตามืด หูหนวก สะดวกแท้

ดังคนบอด ข้ามฟาก ผีงคล่อง, หา
กิริยา แสนทุลัก ทุเลแล ;
ต้องข้ามฟาก ให้พ้น ก่อนตนแก่
ตรงให้แน่ แต่เนิ่น ๆ รีบเดินเอย

๒. ตันสนเฒ่า

เมื่อมันยัง ไม่ได้ เป็นพุทธะ
เอื่อย ๆ ไป ได้สนุก ทุกคืนวัน
มนุษย์เรา เบาความ ยามสบาย
จนแก่เฒ่า เข้าเขต ของมรณา

ตันสนเฒ่า ก็ยังจะ อืดอาดผืน
พอเหมาะครัน เป็นพุทธได้ ในพริบตา,
ก็ไม่ไผ่ ฝึกธรรม ตามวสา
ก็พะว้า พะวังวาย ตายเปล่า เอย

๓. ตายก่อนตาย

ตายเมื่อตาย ย่อมกลายเป็นผี
ตายทำไม เพียงให้ เขาใส่โลง
ตายก่อนตาย มิใช่กลายเป็นผี
ที่แท้คือ ความตาย ที่ไม่ตาย
คำพูดนี้ ผันผวน ชวนฉงน
แต่เป็นความ จริงอัน ไม่ผันแปร

ตายไม่ดี ได้เป็นที่ ผีตายโหง
ตายโอโงง นั่นคือตาย เสียตายก่อน
แต่กลายเป็น สิ่งที่ไม่สูญหาย
มีความหมาย ไม่มีใคร ได้เกิดแล
เหมือนเล่นลั่น ลาวน คนต่อแหล
ใครคิดแก้ อรรถได้ ไม่ตายเอย

๔. ปริญา จาก สอนโมกข์

"ปริญา ตายก่อนตาย" ใครได้รับ
เป็นโลกุตระ หลุดพ้น เหนือโลกา
ปริญา แสนสวาง จากสอนโมกข์
ไม่เห็นดี ที่ตรงไหน ใครสัปรดณ
นี้แหละหนา ปริญา "ตายก่อนตาย"
เขาอยากอยู่ ให้เด่นดัง มั่งมีเหลือ

เป็นอันนับ ว่าจบสิ้น การศึกษา
หยุดโลกเวียน สิ้นสังสา- รัฏฐ์วัน
คนเขาว่า แยกโยก ไม่เห็นหน
รับเอามา ด่าป่น กันทั้งเมือง
คนทั้งหลาย มองดู ไม่รู้เรื่อง
เขาเลยเคือง ว่าเราชวน ให้ด่วนตาย

๕. หนทางชนะตาย

ลอยเอยากตาย ใจสบาย บอกไม่ถูก
มีแต่ครั้น เครงใจ อยู่ไม่วาย
สมัครตาย ยิ่งสบาย ไปกว่านั้น
การจะอยู่ หรือจะตาย คล้ายกันนี้หว่า
ตายก่อนตาย ยิ่งสบาย ไปกว่าอีก
ทั้ง "ของกู" ไม่อาจเกิด ประเสริฐพอ

ไม่ต้องหนาว ถึงกระดูก นะสหาย
ไม่เห็นเป็น ภัยร้าย ในมรณา
ไม่มีปัญ - หาเหลือ เป็นเชื้อผวา
ความชรา หรือเจ็บไข้ ไม่อาจรอ
เป็นการฉีก "กู" สลาย ไม่เหลือหลอ
ต่อนั้นหนอ ไม่มีใคร ที่ตายเอย

๖. คาถาดับสังขาร

สิ่งปรุงแต่ง ทั้งหลาย ไม่เที่ยงหนอ

มันเกิดก่อ ตามหน้าที่ มีสังขาร

แล้วก็ดับ เป็นธรรมดา ตามอาการ
สังขารกลุ่ม นี้นอน ก็เหมือนกัน
ไม่มีใคร เกิดหรือตาย มีได้แต่
ความสงบ มีเพราะดับ แห่งสังขาร
นามรูปนี้ ดับวันนี้ เป็นกิริยา

ไม่อยู่นาน มันเป็นเช่นนั้นแล
จะสิ้นสุด ลงในวัน นี้เป็นแน่
สังขารแท้ๆ มันจะดับ โดยธรรมดา
มันดับเย็น เป็นนิพพาน สิ้นสังสาร
ไม่มีเชื้อ กลับมา เกิดอีกแล

๗. มันมีเท่านี้เอง

ต้องเวียนเกิด เวียนตาย ตามบุญบาป
ไม่ต้องเกิด ไม่ต้องตาย สบายครั้น

เมื่อไร ทราบ ธรรมแท้ ไม่แปรผัน
มีเท่านั้น ! ใครหาพบ จบก้นเอย

๘. รสแห่งความเปลี่ยนแปลง

สันดานจิต ชอบเวียน เปลี่ยนเสมอ
จะเปลี่ยนรส, เปลี่ยนที่, เปลี่ยนสิ่งอัน
รสของความ เปลี่ยนแปลง แฝงเจืออยู่
เป็นรสแห่ง อนิจจัง ช่างลึกลับ

มันเฝ้าเพื่อ หาใหม่ ใฝ่กระสัน
แวดล้อมมัน , เปลี่ยนเวลา เปลี่ยนอารมณ์
จึงได้ดู เป็นรส ที่เหมาะสม
ไม่รู้ถึง จึงงม ว่าเลิศดี

๙. ดับสังขาร

อนิจจา วต สงขารธา
อุปาท วยธมมิโน ; พอ
อุปปชิตวา นิรุชฌนติ
เป็นเช่นนั้น เวียนวัฏฏ์ อยู่อตรา
เตสํ รูปสโม สุข ; แพล
ไม่ปรุงแต่ง ตัวตนอะไร สักสิ่งอัน

"สิ่งที่เหตุ ปรุงขึ้นมา ไม่เที่ยงหนอ !
เกิดแล้วก็ แปรไป เป็นธรรมดา
มันเกิด, ผลิ แล้วก็ดับ ลับต่อหน้า
ใครจะว่า วอนอย่างไร ไม่ฟังกัน
ว่าสุขแท้ คือสงบ การปรุงแต่งนั้น
ชีวิตดับ หรือไม่นั้น ไม่ประมาณ

๑๐. บางนาที่ท่านมีมัน

รสอะไร ไม่ประเสริฐ หรือสุทธิ-ศานต์
ไม่ต้องเป็น ไม่ต้องอยู่ ไม่ต้องตาย
ไม่หวั่นไหว ไม่ถือ ร้ายหรือดี
เช่นจวนได้ หรือจะได้ แต่กลายวน
รสความว่าง อัมโอะชะ ตลอดกาล
ดูให้ดี บางนาที่ ท่านมีมัน

ยิ่งไปกว่า รสของการ "ไม่ต้องได้"
ไม่กระหาย ไม่สงสัย ไม่กังวล
ไม่กลัว หวังที่ มันสับสน
เป็นไม่แน่ ว่าตน จะได้มัน
เป็นสัมปราย - โวหาร พระอรหันต์
แต่ว่าท่าน ดูไม่ดี ไม่มีเอย

๑๑. ชีวิตนี้คืออะไรกัน ?

ชีวิตนี้ คือ อะไรกัน ? ฉันคิดว่า
ปรุงแต่งธาตุ แห่งกายใจ ไหลเป็นคว้น
ชีวิตนี้ มี ทำไมกัน ? ฉันเห็นว่า
สงบกาย ใจเย็น เป็นนิพพาน

เป็นความบ้า ของธรรมชาติ ประหลาดชั้น
เป็นธาตุความ - อร่อยชั้น สัญชาตญาณ
เพื่อความบ้า ถึงที่สุด สิ้นสงสาร
อวสาน แห่งความไหล ไม่มีคว้น

ชีวิตนี้ ทำ อย่ไรกัน ? ฉันถือว่า
ตามองค์มรรค แปดประการ ประสานกัน

ต้องหยุดบ้า ในอร่อย คอยผ่อนผัน
ทุกคืนวัน ให้ถูกต้อง คลองสัมมา

๑๒. ภัทเทกรัตต์

สิ่งล่วงแล้ว แล้วไป อย่าไผ่หา
อันวันวาน ผ่านพ้น ไม่วนวัง
ผู้ใดเพิน เห็นชัด ปัจจุบัน
ไม่แ่งน่อน คลอนคลั่ง ตั้งเช่นเคย
วันนี้เอง เร่งกระทำ ซึ่งหน้าที่
เพราะไม่อาจ บอกปิด หรือผัดไว้
ผู้มีเพียร เวียนเป็น อยู่เช่นนี้
นั่นแหละผู้ "ภัทเท - กรัตต์" อัน

ที่ไม่มา ก็อย่าพึง คณิงหวัง
วันข้างหน้า หรือก็ยังไม่มาเลย
เรื่อนั้นนั้น แจ่มกระจ่าง อย่างเปิดเผย
รู้แล้วเลย ยิ่งเร้า ให้ก้าวไป
อันวันตาย แม้พรงนี้ ใครรู้ได้
ต่อความตาย และมหา เสนามัน
ทั้งทิพา ราตรี แข็งขยัน
สัตบุรุษ ผู้รู้, ท่าน กล่าวกันเอย

๑๓. พุทธทาสจักไม่ตาย

พุทธทาส จักอยู่ไป ไม่มีตาย
ร่างกายเป็น ร่างกายไป ไม่ล่าเอียง
พุทธทาส คงอยู่ไป ไม่มีตาย
สมกับมอบ ภายใจ รับใช้มา
พุทธทาส ยังอยู่ไป ไม่มีตาย
ด้วยธรรมโฆณณ์ ตามที่วาง ไว้อย่างเคย

แม้ร่างกาย จะดับไป ไม่พึงเสียง
นั้นเป็นเพียง สิ่งเปลี่ยนไป ในเวลา
ถึงดีร้าย ก็คงอยู่ คู่ศาสนา
ตามบัญชา องค์พระพุทธร ไม่หยุดเลย
อยู่รับใช้ เพื่อนมนุษย์ ไม่หยุดเลย
โอ้เพื่อนเอย มองเห็นไหม อะไรตาย

๑๔. วิธีทำไม่ให้ฉันตาย

แม้ฉันตาย ภายหลัง ไปหมดแล้ว
ว่าเคยพลอด กันอย่างไร ไม่เสื่อมคลาย
ทำกับฉัน อย่างกะฉัน นั้นไม่ตาย
มีอะไร มาเชยได้ ให้กันฟัง
ทำกับฉัน อย่างกะฉัน ไม่ตายเถิด
ทุกวันนัด สนทนา อย่าเลิกแล้ง

แต่เสียงสั่ง ยังแจ้ว แว่วหูสหาย
ก็เหมือนฉัน ไม่ตาย ภายหลังมัยยัง
ยังอยู่กับ ท่านทั้งหลาย อย่างหนหลัง
เหมือนฉันนั่ง ร่วมด้วย ช่วยชี้แจง
ย่อมจะเกิด ผลสนอง หลายแขนง
ทำให้แจ้ง ที่สุดได้ เลิกตายกัน

๑๕. อยู่กันนิรันดร

"ทำกับฉัน อย่างกะฉัน นั้นยังอยู่
ทำกับฉัน อย่างกะฉัน นั้นไม่ตาย
ทำฉันใด จึงจะเป็น เช่นนั้นเล่า
สิ่งไม่ตาย ถึงให้ได้ ทุกขั้นตอน
สิ่งปรุ่แต่ง ใดใด ในโลกนี้
จิตว่างไป ไร "ตัวกู" ไม่จุมา

อยู่เป็นคู่ กันชั่วฟ้า ดินสลาย
ท่านทั้งหลาย ก็อยู่กัน นิรันดร"
คือทำให้ เข้าเค้า พระองค์สอน
สิ่งม้วยมรณ์ ก็ทิ้งมัน นั้นแลหนา
ไม่ยินดี ยึดมัน แหละท่านชา
ไม่เห็นว่ ะไรกัน ที่มันตาย

๑๖. ยามไหนก็ได้

ยามจะได้ ได้ให้เป็น ไม่เป็นทุกข์
ยามจะตาย ตายให้เป็น เห็นสุดดี

ยามจะเป็น เป็นให้ถูก ตามวิถี
ถ้าอย่างนี้ ไม่มีทุกข์ ทุกวันเอย

หมายเหตุ :- "ได้ให้เป็น" คืออย่าได้เพื่อเอามาเป็นตัวกู หรือของกู เหมือนที่เขาได้ ๆ กัน ;
"เป็นให้เป็น" คืออย่าเป็นด้วยความรู้สึกยึดมั่นถือมั่นด้วยอุปาทาน ว่า กูเป็นนั่น เป็นนี่ไปตามนั้นจริงๆ
แม้ที่สุดการแต่การเป็นบิดามารดา ; "ตายให้เป็น" คือตายชนิดหนึ่ง ที่ไม่ตาย, แต่กลับเป็นอยู่ตลอด
กาล และต้องเป็นการกระทำ ชนิดที่เรียกว่า "ตายเสียก่อนตาย"คือ ตายเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก่อนแต่
ร่างกายแตกดับ

๑๗. ยามจะมี

มีอะไร มีไม่เป็น ก็เป็นทุกข์
ดูให้ดี อย่าเสียที ให้กับมัน

ถึงมีสุข ก็ยังทุกข์ เพราะสุขนั้น
จะพากัน มาเพิ่มทุกข์ ให้ทุกที

๑๘. ยามจะใช้

ยามจะใช้ ใช้ให้เป็น ไม่เป็นทุกข์
ยามจะถ่าง ถ่านให้เป็น เห็นสุดดี

ยามจะกิน กินให้ถูก ตามวิถี
ถ้าอย่างนี้ ไม่เป็นทุกข์ ทุกคืนวัน

๑๙. เป็นอยู่ด้วยจิตว่าง

จงทำงาน ทุกชนิด ด้วยจิตว่าง
กินอาหาร ของความว่าง อย่างพระกิน
ท่านผู้ใด ว่างได้ ดังว่ามา
"ศิลปะ" ในชีวิต ชนิดนี้

ยกผลงาน ให้ความว่าง ทุกอย่างสิ้น
ตายเสร็จสิ้น แล้วในตัว แต่หัวที่
ไม่มีท่า ทุกข์ทน หม่นหมองศรี
เป็น "เคล็ด" ที่ ใครคิดได้ สบายเอย

๒๐. ปากอย่างใจอย่าง

มีปากอย่าง ใจอย่าง หนทางสุข
ว่าคำพระ พุทธองค์ ทรงแสดง
อย่ายึดมั่น สิ่งใด ๆ ด้วยใจดู
ปากพูดว่า ตัวกู อยู่ตามเคย

ไม่เกิดทุกข์ เพราะยึดมั่น ฉันทถลง
อย่าระแวง ว่าฉันทลอก ยอกย้อนเลย
ว่าตัวกู ของกู อยู่เฉย ๆ
ใจอย่าเป็น เช่นปากเอ๋ย เหวยพวกเรา

๒๑. ตามรอยพระพุทธรองค์

เมื่อทั้งเกียรติ เกลียดศกดิ์ รักสงบ
ตัวท่านแหละ รู้ชัด อุบัติการณ์
จงดำเนิน ตามรอย พระพุทธรองค์
แน่วตั้งอา - ทิพย์อุทัย ไม่มีทรุด

ก็จะพบ นิพพานได้ ดังไขขาน
ว่าตัวท่าน เองถึง ซึ่งวิมุตติ
บากบั่นม่ง รางวัล อันเอกอุตม์
ท่านจะยุติ วิมุตติได้ ไม่เปล่าเอย

๒๒. อะไรเผือก ?

ลึงจะเผือก เพราะชน มันสีขาว
เนื่องจากมี ธรรมา ไม่อาเกียรณ์
ฝรั่งเผือก ผิวขาว เปลา่แก่นสาร
คนเราเผือก ไม่ได้ เพียงกายยล-
ถ้าฝรั่ง เป็นครูเรา , ไซ้เขาเผือก
มัวเลียนแบบ ที่ตรงเปลือก จะเผือกถึง

ส่วนคนเรา เผือกได้ ใครก้มเศียร
ใครพากเพียร เผือกได้ ไม่เว้นตน
เที่ยวพ่นพ่น มีได้ ทุกแห่งหน
เป็นสีขาว : เผือกคน ไซ้เผือกถึง
ที่ตรงเปลือก, อย่าคิด ให้ผดียง
แล้วจะยิ่ง กว่าไม่เผือก เลือกให้ดี

๒๓. ภัยร้ายของนักเรียน

เป็นนักเรียน เพียรศึกษา อย่ารัก
สมาธิจะ หักเหี้ยน เตียนมลาย
แต่เตือนกัน สักเท่าไร ก็ไม่เชื่อ
หลอกพ่อแม่ มากมาย หลายกระบวน
การเล่าเรียน เปื้อน่าย คล้ายจะบ้า
ไม่เท่าไร ใจกระด้าง ลั่นยางอาย
มีสัจจะ ทมะ และขันติ
รักพ่อแม่ พวกร้อง ต้องยำเกรง

ถูกศรปัก เรียนไม่ได้ ตั้งใจหมาย
ถึงเรียนได้ ก็ไม่ดี เพราะผิวกวน
มันแรงเหลือ รักร้าย หลายกระบวน
หน้าขาวนวล ใจหายบด้า ซ้ำละลาย
ใช้เงินอย่าง เทน้ำเทท่า น้าใจหาย
หญิงหรือชาย เรียนไม่ดี สิ่งนี้เอง
กตัญญู กตเวที อย่าโง่เงา
เรียนให้เก่ง ได้ยิ้มแป้น แก่ทุกคน

๒๔. เป็นพ่อให้เป็นพ่อ

ถ้าเป็นพ่อ ก็จงเป็น ให้เป็นพ่อ
เดี๋ยวนี้ เป็น กันจนผี ซ้ำคร้านโย
พ่อรุ่นนี้ เฝ้าพิรุ์ พิโรปลอบ
จะตอบลูก ก็ตอบไม่ถูก
พ่อไม่รู้ ลูกจะรู้ ได้อย่างไร
ทำอะไร ได้ไม่ ถึงเสียคน

เป็นเพียงให้ ผีหัวร่อ หรือพอไหว
พ่ออะไร ให้ลูกงู จมูกพา
ให้ชื่นชอบ สุดแต่ลูก จะปรารถนา
ว่าเกิดมา เพื่ออะไร กันหนา ยังมีมณฑ
จะเดินไป ทางไหน ยังสับสน
ลูกของตน พ่อฆ่า สาแก่ใจ

๒๕. บุญเป็นอะไร

สิ่งนั้น ๆ เป็นเหมือน ของเกลื่อนกลาด
ที่เป็นบุญ มีไว้ เพียงเจือจุน
หรือบ่าวไพร่ มีไว้ใช้ ไซ้ไว้แบก
เรากินเกลือ ไซ้จะต้อง บุษเกลือ
มิใช่เพื่อ ไว้ประดับ ให้สวยหรู
หรือลอยล่อง ไปในโลก โธษกันดาร

ที่เป็นบาป เก็บกวาด ทิ้งไต้ถุน
ไซ้เป็นคุณ สะดวกคาย คล้ายรถเรือ
กลัวตกแตก ใจสั่น ประหวั่นเหลือ
บุญเหมือนเรือ มีไว้ขี่ ไปนิพพาน
เที่ยวอวดชู แบกไป ทุกสถาน
ไม่อยากข้าม ขึ้นนิพพาน เสียตายเรือ

๒๖. ชาวบ้าน - ชาววัด

อันชาวบ้าน ทำงาน เพื่อกามเกียรติ
ส่วนชาววัด มุ่งขจัด ไปทำเดิยว

จึงเกิดความ ตึงเครียด จนสั่นเสียว
มิให้เกี้ยว เกียรติกาม มุ่งงามธรรม

จึงเกิดมี เครื่องวัด วัดชาวบ้าน
ส่วนเครื่องวัด ชาววัด, วัดกิจกรรม
ถ้าชาววัด ฮึดฮัด มุ่งกามเกียรติ
ถ้าชาวบ้าน เกียจคร้าน งานเชื่อนแซ
จึงขอให้ ชาวบ้าน เป็นชาวบ้าน
ให้ชาววัด เป็นชาววัด ขจัดไกล

ด้วย "เงิน" "งาน" "อดอยาก" หรือ "อิมหน้า" ?
ว่าเขาทำ ให้ว่างได้ เท่าไรแล
มันน่าเกลียด แสนกล คนต่อแหล
ก็มีแต่ ทุกข์ทน หม่นหมองไป
ผสมผสาน เกียรติกาม ตามวิสัย
เพื่อพ้นภัย เกียรติ - กาม งามนุกเอย

๒๗. ความเป็นพระ

ความเป็นพระ คือจิตพราก จากกิเลส
สำรวมระวัง รักษาใจ ไปทำเดี่ยว
จากเรื่องกิน เรื่องกาม และเรื่องเกียรติ
ไม่ยินดี ไม่ยินร้าย ไม่ออมขอม
จิตสะอาด ใจสว่าง มโนสงบ
ความเป็นพระ จึงชนะ เหนืออารมณ์

รู้สังเกต ไม่ประมาท ฉลาดเฉลียว
เพื่อหลีกเลี้ยว ภัยทั้งสาม ไม่ตามตอม
เห็นเสนียด ในร้อนเย็น ทั้งหมิ่นหอม
กิเลสล้อม ลวงเท่าไร ไม่หลงลม
ทั้งครั้นครบ กายวิจิ ที่เหมาะสม
โลกนิยม กระหิณใจ จึงไหว้แล

๒๘. เป็นมนุษย์ หรือ เป็นคน ?

เป็นมนุษย์ เป็นได้ เพราะใจสูง
ถ้าใจต่ำ เป็นได้ แต่เพียงคน
ใจสะอาด ใจสว่าง ใจสงบ
เพราะทำถูก พุดถูก ทุกเวลา
ใจสกปรก มีดมัว และร้อนร่า
เพราะพุดผิด ทำผิด จิตประวิง
คิดดูเถิด, ถ้าใคร ไม่อยากตก
ให้ใจสูง เสียได้ ก่อนตัวตาย

เหมือนหนึ่งขุม มีดี ที่แววชน
ย่อมเสียที ที่ตน ได้เกิดมา
ถ้ามีครบ ควรเรียก มนุสสา
เปรมปรีดา คินวัน สุขสันต์จริง
ใครมีเข้า ควรเรียก ว่าผีสิง
แต่ในสิ่ง นำตัว กลัวอบาย
จงรีบยก ใจตน รีบชวนชวาย
ก็สมหมาย ที่เกิดมา ; อย่าเชื่อน เอย

๒๙. ปุณฺชน

หนาด้วยความ เห็นแก่ตัว มัวยึดมั่น
เป็นตัวตน นอกใน ใจหรือกาย
ด้วยอำนาจ อวิชชา ดังตาบอด
ต้องหลงรัก หลงโศก เกิดโรคกลัว
อย่างนี้แล เวียนว้าย ในวิภูฏทุกซ์
เห็นตัวทุกซ์ ว่าเป็น ตน - ของตน

ว่าตัวฉัน ของฉัน มัวมั่นหมาย
ตั้งแต่เกิด จนตาย ไว้เป็นตัว
เกิดขึ้นสอด ไปทุกกาล สถานทั่ว
เป็นไฟคัว ใจกาย ให้ร้อนรน
ไม่เยือกเย็น เป็นสุข สักเส้นขน
นี้แหละหนา ปุณฺชน คนหนาจริง

๓๐. กัลยาณชน

กัลยาณชน นั้นละได้ ในส่วนผิด
หมายมั่นเห็น ว่าเป็น ตน - ของตน
แม้ความยึด จะเท่ากัน แต่มันแปลก

มายึดติด มากมาย ฝ่ายกุศล
เท่ากันกับ ปุณฺชน "ยึดตัวกู"
มันเกิดแยก ทางกัน ดูชั้นอยู่

ข้างหนึ่งยึด ความทรมาน กามเชิดชู
 ปุณฺณ เคยหนาที่บ ด้วยฝ่าตา
 คือพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ ตาม-

ข้างหนึ่งยึด ความทรุ กุศลงาม
 ครั้นนานมา เริ่มเห็นรัต - นะสาม
 ความเป็นจริง ใจเกิดงาม นามกัลยาณ

๓๑. อริยชน

อริยะะ แปลว่าละ จากข้าศึก
 จนไม่มี ข้าศึกใหญ่ ทางใจกาย
 เป็นปุณฺณ กันทำไม ให้นานเล่า
 มันมีทาง ชนะทุกข์ ทุกประเด็น
 ทิฏฐิว่า "ตัวกู" และ "ของกู"
 กิเลสหลาย เริ่มมลาย ไม่ร้ดรอย

ไม่จมลึก อยู่ในโลก โศกสลาย
 เพราะจางคลาย คือวิโยค เป็นโลกเย็น
 จะตายเปล่า ไปทั้งชาติ ฉลาดเห็น
 อย่างมัวเป็น ปุโสม เรื่องโคลอย
 มุ่งมล้าง มันอยู่ อย่าท้อถอย
 นี่คือน้อย อริยา ไร้หาเทอญ

๓๒. อรหันต์

อรหันต์ นั่นคือถูก ถึงที่สุด
 ถึงความเต็ม แห่งมนุษย์ สดพรรณนา
 ทานหักแล้ว ซึ่งวง แห่งวัฏฏวน
 เหนือบุญ - บาป ชั่ว - ดี มีแต่ใจ-
 จิตหลุดจาก ทุกอย่าง ที่เคยติด
 เหนือความคิด ความตาย ใครครวญดู

ทางวิมุตติ จากทุกข์ ทุกสาขา
 ควรแก่การ วันทา ยิ่งกว่าใคร
 ไม่มีตน เวียนว่าย ในภพไหน
 ที่ว่างไป จากตัวกู และของกู
 ไม่มีพิษ มีภัย อะไรอยู่
 จะได้ว่า พระนิพพาน เหมือนท่านแล

๓๓. เป็นเจ้าคุณ

เป็นเจ้าคุณ เขาว่าบุญ ใหญ่หลวงนัก
 ฉันทุจใจ ในยุค พระศาสนา
 พัดใบตาล ยังไม่มี นี่พัตยศ
 สัญญาบัตร ไตรประธาน งานสำคัญ

พากันปัก ใจใคร ใฝ่ฝันหา
 เป็นเจ้าคุณ กันหรือหนา ทำไหนกัน
 นิตยภัตต์ มีหมด กระโถน ชัน
 ฉลองกัน หรุหร่า จนบ้าใจ

๓๔. เป็นหลวงตา

เป็นหลวงตา สนุกกว่า เป็นเจ้าคุณ
 ไม่ปรุงแต่ง สังขาร ประการใด
 บุญเป็นเรื่อง สวยงาม กิน-กาม-เกียรติ
 ส่วนความว่าง ว่างเสียจน คนกลัวลาน

เหมือนความว่าง ดีกว่าบุญ เป็นไหนๆ
 ล้วนเป็นไป สงบเย็น เป็นนิพพาน
 แต่ไม่มี ใครเกลียด ทุกสถาน
 เขาเกลียดกัน ชันจ้าน เป็นหลวงตา

๓๕. เป็นพระบ้าน

เป็นพระบ้าน นั้นเห็นว่า ภาระมาก
 หนอนสังคม มีมา ทั้งตาปี
 ฉันทนเป็น พระบ้าน มานานแล้ว
 มีแต่งงาน เตี้ยต่ำ, ทำตะบัน

ต้องเป็นครก เป็นสาก กันเต็มที
 ข้างเหลือที่ จะเป่าปัด ขจัดมัน
 ถ้าคิดไป ใจแป้ว ไม่สุขสันต์
 ก็ไม่เห็น มีวัน จะหมดไป

๓๖. เป็นพระเถื่อน

เป็นพระเถื่อน เหมือนนก วิหคหงษ์
เป็นอิสระ อยากจะผละ สังคมใด
เอ็นดูฉัน ขอให้ฉัน เป็นพระเถื่อน
มอแมลง แสดงธรรม อยู่จำแจะ

ย่อมบินตรง ไปได้ ทิศไหนไหน
ก็ผละได้ ทนใจ ไม่อึดแอ
มีหมูไม้ เป็นเพื่อน ทุกกระแส
ไพเราะแท้ ไม่มีเบื่อ เหลือกกล่าวเอย

๓๗. เป็นพระป่า

เป็นพระป่า สงบกว่า เป็นพระเมือง
ไม่ต้องสวม หน้ากาก ผู้มาดี
จะนั่งนอน ยืนเดิน ไม่เงินขัด
ไม่มีเรื่อง ยั่วเย้า ให้เมาฆ

ไม่มีเรื่อง แบกพรรค แบกศักดิ์ศรี
มันเกิดศรี ขึ้นมาเอง เก่งในตัว
ไม่มีใคร คอยวัด ว่าดี ชั่ว
จึงเย็นตัว เย็นใจ ไม่ขึ้นลง

๓๘. เป็นพระเมือง

เป็นพระเมือง เรื่องมาก ด้วยอยากเด่น
ต้องแบกทรัพย์ แบกศักดิ์ แบกพรรคพงศ์
งานไต่ดิน ไตน้ำ ก็ทำเป็น
คอยแข่งกัน มิให้ใคร ดีกว่าใคร

ต้องเขม่น กันไป จนไหลหลง
เพื่อการเมือง เรื่องณรงค์ ด้วยใจจง
ถึงฆ่าเข่น กันพินาศ ไม่หวาดไหว
ไม่เย็นใจ เย็นตัว มัวขึ้นลง

๓๙. โปธิสัตว์

โปธิสัตว์ คือสัตว์ มุ่งพัฒนา
ดูให้ดี มีอยู่จริง ทั้งหญิงชาย
ถ้าทุกคน ดันรน เพื่อโปธิ
ถ้ามีแต่ ร้องว่าแย ยอมแพ้เว้ย
อย่ายอมแพ้ มุ่งแต่ ปลุกโปธิ
ไม่เสียที ที่ได้เกิด มาเป็นคน

ให้โปธิแผ่ แก่กล้า เต็มความหมาย
ดุนมกาย จะไม่มี ที่ไหนเลย
มันค่อยผลิ ออกไป ไม่หยุดเฉย
ในโลกเลย ไม่มีโปธิชน
ให้เต็มสติ กำลัง หวังผล
ได้ผ่านพ้น อวิชชา เพราะกล้าทำ

๔๐. พระรัตนตรัย

พระพุทธะ พระธรรม และพระสงฆ์
หรือเป็นองค์ เดียวกัน ที่ขึ้นใน
นั้นถูกแล้ว ถ้าดูกัน แต่ชั้นนอก
ได้ตรัสรู้ ซึ่งพระธรรม ทรงจำนง
แต่เมื่อดู ขึ้นใน กลับได้พบ
ทั้งพุทธ สงฆ์ หรือว่าองค์ พระธรรมงาม

ล้วนต่างองค์ เป็นสามพระ หรือไฉน
ดูเท่าไร ก็ไม่เห็น เป็นสามองค์
คือดูออก มีพุทธะ จอมพระสงฆ์
สอนพระสงฆ์ ทั้งหลาย ให้รู้ตาม
ว่าธรรมหนึ่ง ซึ่งอยู่ครบ ในพระสาม
ล้วนมีความ สะอาด สว่าง สงบ บรรจบกัน

๔๑. ไม่รู้จักหน้าที่

เกิดเป็นแมว ทำไมนี่ ชี้เกียจหา
เกิดเป็นหมู ทำไมนี่ ชี้เกียจนอน

เกิดเป็นหมา ทำไมนี่ ชี้เกียจนอน
เกิดเป็นหนอน ทำไมนี่ ชี้เกียจคลาน

เกิดเป็นงู ทำไมนี่ ขี้เกียจเลื้อย
เกิดเป็นขุน ทำไมนี่ ไม่ขี่คาน
เกิดเป็นพระ ทำไมนี่ ดีแต่ขอ
เกิดเป็นครู ทำไมนี่ ดีแต่ท่อง

เกิดเป็นเลื้อย ทำไมนี่ ไม่หนีขวาน
เกิดเป็นห่าน ทำไมนี่ ขี้เกียจอ่อง
เกิดเป็นหมอ ทำไมนี่ ดีแต่ถอง
เกิดเป็นอ่อง ทำไมนี่ ดีแต่เออ

๔๒. ความรักของอวิชา

มีชายหนึ่ง ลิงหนึ่ง อยู่ด้วยกัน
ลิงก็รัก คนจัด เต็มอัตรา
มาวันหนึ่ง คนนั้น นอนหลับไป
ลิงคิดว่า ไฉนยวน กวนเพื่อนกู
ฉวยดุ้นไม้ มาเจือ ขึ้นสองมือ
ฝ่ายเพื่อนรัก ดิ้นซึก ไปหลายที

คนก็รัก ลิงนั้น เป็นหนักหนา
ทั้งสองรา รักกัน นั้นเกินดู
แมลงวัน มาได้ ที่กกหู
จะต้องบู้ ให้นันตาย อ้ายอัปปริย
พาดลงไป เต็มคิ้ว แมลงวันหนี
ดูเถิดนี้ ความรัก ของอวิชา

๔๓. ศึกษากันเท่าไร ?

โลกยุคนี้ มีศึกษา กันทำไหน
บ้างติดยา เสพติด เป็นติดตั้ง
บ้างดูหมิ่น พ่อแม่ ไม่มีคุณ
บ้างลุ่มหลง love free เป็นดิงาม
บ้างไปเป็น อีบปั มีหลายชนิด
บ้างที่มี ดิกริมาก โห่ฮาากพอ

ยุวชน รุ่นใหม่ ได้คลุ้มคลั่ง
บ้างก็ฝัง หัวสุม ลุ่มหลงกาม
บ้างก็เหิน เรื่องบุญ เป็นเรื่องพลาบ
บ้างประณาม ศาสนา ว่าบ้าบอ
บ้างทวงอิส - ระพัน จนเหลือขอ
โลกเราหนอ ให้ศึกษา กันทำไร

๔๔. ความหมายของศีลธรรม

ศีลธรรม ความปกติ ตามธรรมชาติ
ศีลธรรม คือ สุข - สะดวก บวกเข้ากัน
ศีลธรรม นำบุดูชน ดลอรียะ
ศีลธรรม ทุกทุกส่วน ล้วนเส้นตรง
ศีลธรรม ปรีดี จัดฐานราก
ศีลธรรม สะอาด สว่าง สงบ บรรจบงาน

ศีลธรรม ตามอำนาจ คนจัดสรร
ศีลธรรม คนทุกวัน หันหัวลง
ศีลธรรม รวมฐานะ ที่พึงประสงค์
ศีลธรรม นำสูงส่ง ตรงต่อญาณ
ศีลธรรม มีวิบาก ล้วนสุขสานต์
ศีลธรรม ส่วนอวสาน นิพพานแล

๔๕. ศีลธรรมกับคน

ศีลธรรมเลว คนก็ได้ กลายเป็นผี
ศีลธรรมดี ผิดก็ได้ กลายเป็นคน
ศีลธรรมต่ำ เปลี่ยนคน จนคล้ายสัตว์
ศีลธรรมสูง คนสติใส ไม่อลเวง
ศีลธรรมนี้ ทุกวัน มันตายซาก
ศีลธรรมกลับ มาเมื่อไร ทั้งใจกาย

หาความดี ไม่ประจักษ์ สักเส้นขน
ที่เลิศล้ำ ภูมิใจ ไหว้ตัวเอง
จะกินกัด โกงกัน ข่มขืนเขม็ง
ล้วนยาเกรง กันและกัน ฉันทเพื่อนตาย
คนมีปาก ก็ไม่พลาบ ศีลธรรมหาย
คนจะหาย จากทุกข์ เป็นสุขเอง

๔๖. ศีลธรรมโลก ย่น - ถ่อย - ยับ

ศีลธรรม ! ศีลธรรม ! ศีลธรรม !

คงไม่พอ ขอมาท่าน้ำหยอดตา

ศีลธรรม ! ศีลธรรม ! ศีลธรรม !

เขารังเกียจ เกลียดชัง ดังผีกระแดง

ศีลธรรม ! ศีลธรรม ! ศีลธรรม !

โลกของคน ย่น ถ่อย ยับ เกินอัปปริย

ต้องตกต่ำ ลงทุกวัน ถ้าสรรหา

เพราะบูชา กันแต่เงิน เกินพอแรง

ต้องตกต่ำ ไปเสียทั่ว ทุกหวัระแห่ง

อยากให้มัน แห้งแล้ง จากโลกนี้

ถูกเหยียบย่ำ โดยฝูงคน จนปนเปื้อน

ที่คงที่ คือโลกสัตว์ ดูอัศจรรย์

๔๗. หลงความบ้าว่าศีลธรรม

โลกทุกวัน อยู่ในขั้น กลียุค

จนสิ้นสุด มนุษยธรรม ทำอบาย

กิเลสไส - หัวส่ง ลงปลักกิเลส

สามารถดู ดึงกันไป ใจมืดมัว

มองไม่เห็น ศีลธรรม ว่าจำเป็น

เกียรติ กาม กิน บินบ้า ยิ่งกว่าเกิน

ที่เบิกbuk เร็วสุด สู้จุดสลาย

เพราะเห็นกง - จักรร้าย เป็นดอกบัว

มีความแค้น แสนพิเศษ มาสมหัว

เห็นตนตัว ที่จมกาม ว่าความเจริญ

สำหรับอยู่ สุขเย็น ควรสรรเสริญ

แล้วหลงเพลิน ความบ้า ว่าศีลธรรม

๔๘. ศีลธรรมกลับมาเกิด !

กลับมาเกิด ศีลธรรม กลับมาเกิด !

แก่สัตว์โลก ทั่วถิ่น จักรวาลปวง

กลับมาเกิด ศีลธรรม กลับมาเกิด !

หลงวัตถุ บ้าคลั่ง เกินบังเอิญ

กลับมาเกิด ศีลธรรม กลับมาเกิด !

รีบกลับมา ทันเวลา พาพลัง

กำลังเกิด ภัยร้าย อันใหญ่หลวง

น่าเป็นห่วง ความพินาศ ฉกาจเกิน

ในโลกเกิด กลียุค อย่างฉุกเฉิน

มัวเพลินเพลิน สิ่งกาลิ มีกำลัง

ความเลวร้าย ลามเตลิด จวนหมดหวัง

มายั่วยุ โลกไว้ ให้ทันกาล

๔๙. ถ้าศีลธรรมไม่กลับมา

ถ้าศีลธรรม ไม่กลับมา โลกาวินาศ

มัวหลงเรื่อง กิน กาม เกียรติ เกลียดนิพพาน

อาชญากรรม เกิดกระหน่ำ ลงในโลก

เพราะบ้ากิน บ้ากาม ทรมานเกินไป

อยากครองเมือง ครองโลก โยยกันใหญ่

ขอศีลธรรม ได้กลับมา พาหมู่คน

มนุษยชาติ จะเลวร้าย กว่าเดรัจฉาน

ล้วนต่อต้าน ไม่เหนียวรั้ง บังคับใจ

มีเลือดโชน แดงฉาน แล้วช่านไหล

บ้าเกียรติก็ พอไม่ได้ ให้มาตน

ไม่มีใคร เมตตาใคร ให้สับสน

ให้ผ่านพ้น วิกฤตการณ์ ทันเวลา

๕๐. อยู่กับธรรม

เมื่อรับรู้ กับศัตรู สู้ด้วยธรรม

ถ้าสู้กัน อย่างนี้ ไม่มีตาย

เมื่อป้องกัน ศัตรู รู้ใช้ธรรม

ป้องกันได้ สารพัด นำอัศจรรย์

จะปลุกปล้ำ กันเท่าใด ไม่เสียหาย

ในสุดท้าย จะปรองดอง ต้องใจกัน

เป็นกำแพง เพชรล้ำ เลิศมหันต์

ป้อมค่ายมั่น กว่าสิ่งใด ในโลกคน

เมื่อหลบซ่อน จากศัตรู อยู่กับธรรม
ช่วยปลูกปลูกบ ชื่นชอบ ฉำกมล :

ไม่ระกำ ทุกข์เห็น สักเส้นขน
ขอทุกคน จงมีธรรม ประจำกาย

๕๑. ปัญหาเฉพาะหน้า

โลกกำลัง มีปัญหา ว่าพระธรรม
เราดีได้ เพราะศีลธรรม บำรุงใจ
พวกหนึ่งว่า หิวนัก ต้องอื่มาก่อน
พวกหนึ่งว่า จะอื่ท้อง ธรรมต้องมา
คนส่วนน้อย สนใจ ใครธรรมะ
หาเนื้อหนัง ทั้งแก่หนุ่ม ฟุ่มเฟือยไป

สำคัญกว่า ข้าวน้ำ นั้นใช่ไหม
โลกวิไล เลิศล้ำ เพราะธรรมพา
แล้วค่อยสอน ศีลธรรม กันเถิดหนา
หิวเจียนบ้า เพราะศีลธรรม ไม่ค้ำใจ
ส่วนมากผละ หันเห เกลไถ
โลกเลยไม่ มีพระธรรม ทำยาตา

๕๒. ก ข ศีลธรรม

ก ไก่ ชอบ ข้าวสาร ไม่ชอบพลอย
ข ไข่ กิน ประโยชน์ดี มีเหลือเฟือ
ข ขวด ดูสง่า กว่ากระบอกล
ค ควาย คนว่าดง โมหะจัง
ค คน ถ้า ผักฝืน เสียจะเพราะ
ฅ ระฆัง เสียงกังวาน หวานใจครัน
ง งู ที่ ฝนลาน พิชพานน้อย
จ จาน มี อาหาร ค่าน้ำล้ำ
ฉ ฉิ่ง ที่ ดีดี มีเสียงเพราะ
ช ช้าง มี สติตั้ง ระวังภัย
ช ชื้อ ไม่ อาจล่าม ซึ่งน้ำใจ
ฌ ฌอ ไม่ เลินเล่อ เข้าสู่ฌาน
ญ ผู้หญิง สิ่งสร้างมา เป็นเมีย แม่
ฎ ฎา หมายถึงเทริด เติลิดมา
ฏ ฏัก อย่าให้ปัก เอาผู้ใช้
ฐ ฐาน แม่ อยู่ต่ำ อย่าติติง
ฑ มณโฑ โสภา ยิ่งพายุ่ง
ฒ ผู้เฒ่า ที่แท้จริง ต้องตื่นตน
ณ เณร นั้น คือหน่อ สมณะ
ด เด็ก ตัว ยังเล็ก รู้ประมาณ
ต เต่า แม้จะเขลา ก็ห่วงงูหนัก
ถ ถูทง มีค่า กว่าถูลม
ท ทหาร มุ่ง กำราบ ปราบข้าศึก
ธ ธง นั้น ธงชัย มีไฉนนำ
น หนู หนูน้อย ๆ คอยเชื้อฟัง

แต่ที่ถ้อย อารี มันดีเหลือ
ต้องเอื้อเฟื้อ แด่ง่าย ให้ระวัง
ใช้นอกคอก ตีกัน นั้นผิดหวัง
แต่คนมั่ง - มีเพราะควาย นำอายมัน
ขัดคอกัน มันไม่เหมาะ ไม่สุขสันต์
เสียงสวรรค์ เชิญให้คน สนใจธรรม
ที่แซมซ้อย พิชมันกล้า ดูน่าขำ
ถ้าจวนคว่ำ ไม่เห็นมี ดีอะไร
ถ้าถึงแตก ดีหรือเคาะ ฟังไม่ไหว
จะเคลื่อนไหว งามสง่า ทุกอาการ
แม้ล่ามได้ กระทั่ง ถึงช้างสาร
ง่ายต่อการ จะประสบ พบปัญญา
หญิงสาระแน ชอบเป็น อีปลาร้า
จากชฎา คือผมเชิง ยุ่งเหยิงจริง
เครื่องฝึกฝน วัวควาย ให้เก่งวัง
สำคัญกว่า ตัวสิ่ง อยู่ข้างบน
ควรจะมุ่ง งามธรรม ตามเหตุผล
เพราะได้ยล โลกมา เวลานั้น
เริ่มตบะ เพื่อดับทุกข์ ทุกสถาน
เชื่อพ่อแม่ อาจารย์ ท่านอบรม
ระดองฝึก ใช้เป็นเกราะ อย่างเหมาะสม
น่านิยม อย่างสูง คืออุงธรรม
ถ้าไม่ฮึด เพื่อเกียรติ - กาม กิ่งกษำ
ให้เกิดกำ - ลังใจ ได้มากพอ
ทำแต่ตาม พ่อแม่สั่ง จักสุขหนอ

บ ใบไม้ ใช้เป็นยา หาไว้พอ
 ป ปลา มี ลูกตา ไม่เคยหลับ
 ผ ผึ้ง นับ เป็นหนึ่ง แห่งสามัคคี
 ผ ผา หมายถึง ความว่า ไว้ป้องกัน
 พ พาน เพื่อ เสริมความงามวิไล
 พ ฟัน รักษาฟัน ให้ถูกต้อง
 ภ สำเภา เราใช้ข้าม ชลธาร
 ม ม้า ยิ่ง เลี้ยงดี ยิ่งมีพลัง
 ย ยักษ์ ดู จะรัก แต่บาปกรรม
 ร เรือ เล่น อยู่เหนือ ผิวน่านน้ำ
 ล ลิง มี เหลี่ยมเล่ห์ หลายวิธี
 ว แหวน สวมนิ้ว ดูคมขำ
 ศ ศาลา คุ่มฝนฟ้า พาให้เรา
 ช ภาษี แสวงหา สิ่งสูงสุด
 ส เสือ ที่ดีดี มีคุณธรรม
 ห หีบ เหมือนหทัย ใส่ชีวิต
 ห จูฬา ยอดสมอง ต้องระวัง
 อ อ่าง วางไว้ ใส่ก้อนทอง
 ฮ นกฮูก ตาดี มีประกาย

๕๓. สนทนากับพระเจ้า

บางเวลา สนทนา กับพระเจ้า
 ด้วยขันติ เมตตา ปรานีไป เทาไร
 เพราะเมตตา ด้วยวัด - ฤ นิยม
 ตายทั้งเป็น เหมือนว่าเล่น ทุกชั่วโมง
 ทำอย่างไร ก็ยังไม่ มองเห็นทาง
 เมื่อศีลธรรม กลับผัน มาทันเทียม

๕๔. การปิดทอง

การปิดทอง ต้องหมาย ถึงความสมัคร
 เพื่อบูชา เต็มความรัก ประจักษ์ตอน
 สุขจะเกิด ทุกคน นั้นยืนนาน
 เพราะเหตุที่ มีธรรม ประจำวัน
 ผิดจากนี้ มีแต่ จะงายม
 ปิดทองนอก ได้ความงาม ตามระเบียบ

ทั้งยาหม้อ ยาผง ใช้จางดี
 เป็นคติ ที่ควรรับ มาขับผี (?)
 ความเพียรมี มากกว่าคน ควรสนใจ
 สิ่งในนั้น ให้งามงด และสดใส
 ดำรงกาย วาจาใจ ตั้งใส่พาน
 เคี้ยวกัดคล่อง ชัดเสียง สำเนียงขาน
 ถึงนิพพาน เพราะ ถือเอา สำเภาธรรม
 และมีทั้ง ท่าที ที่งามขำ
 ซึ่งจะทำให้เป็นยักษ์ ไม่รักดี
 อย่าให้คว่ำ ก็ถึงท่า สง่าศรี
 คนเรานี้ อย่าให้ลิง มันหลอกเอา
 แหวนพระธรรม สวมใจ หายใจเฮลา
 มีร่มเงา สุขสบาย ได้ทุกวัน
 เพื่อบุคคล อยู่เย็น เป็นสุขสันต์
 คนพากัน ให้เกียรติ ไม่เกลียดชัง
 ขวนกันคิด ให้วิไล ตั้งใจหวัง
 อย่าให้พลัง พลาดผิด ชีวิตวาย
 รับผิดชอบ ใส่ให้ได้ ตั้งใจหมาย
 มองเห็นได้ แม้คำมืด ยืดยาวไกล

ท่านคอยเฝ้า ดูโลก อันโยกไหว
 เทาไร สัตว์โลก ยังโยกโคลง
 เกิดระทม ทุกข์ร้าย กว่าตายโง
 ยิ่งกว่าตาย ใส่โลง ซึ่งครั้งเดียว
 จะเลิกร้าง หมดสิ่ง นำหวาดเสียว
 โลกจะเกี่ยว ก่อสุข ยุคศรีอารีย์

ประพุดิธรรม พร้อมพริก ตามที่สอน
 ยามม้วยมรณ หรือยังอยู่ ดูเหมือนกัน
 ทุกเหตุการณ์ ทุกทุกภพ ประสบสันต์
 ประพุดิกัน อย่างกะของ ที่ต้องกิน
 ดูไม่สม ตามส่วน ที่ควรถวิล
 ปิดทองใน ใจสิ้น ความวุ่นเวียน

๕๕. รสสวรรค์ นั้น เสพติด

อันลัทธิ นานา น่าเวียนหัว
เรื่องพระเจ้า เรื่องสวรรค์ นั้นเหมือนยาง
เป็นกรงทอง จอจจำ จำกัดเขต
ความหลุดพ้น ไข่อร่อย เช่นอ้อยตาล
รสสวรรค์ นั้นเสพติด พิษฉม้าง
อยู่แต่รู้ มิได้รู้ เรื่องนกน้อย
อตตา หิ อตตโน นาโถ
แต่พวกเรา ชาวพุทธ ศาสนา
ฟังธรรมา คือฟัง ซึ่งตัวเอง,
ตั้งแต่ต้น จนปลาย ได้เหมาะเหม็ง
ถือเลบง สร้างตัว อยู่ด้วยกัน
ว่า "ตัว ฟัง ตัว "แน่, ถ้าบิณฑน์
ฟังเขานั้น ไม่ "หนึ่ง" เหมือนฟังตัว ฯ

จงถอนตัว ออกมา เสียให้ห่าง
เป็นตังเหนียว กั้นทาง ดวงวิญญาณ
น่าทุเรศ กลับรัก เป็นหลักฐาน
ทั้งไม่ลาน ตาพราว ราวเพชรพลอย
ถูกกั๊กกั๊ก ก็ไม่รู้ เหมือนปูหอย
ที่บินลอย เวหา ว่าปานใด
มิใยใคร จะฟัง ซึ่งพระเจ้า
ผู้เชื่อฟัง โอวาท พระศาสดา
ประกอบกรรม นำมา ซึ่งโรคผล
ทั้งทางโลก ทางธรรม ก็ยาเกรง
อตตา หิ อตตโน นาโถ, แพล
เป็นอื่นไป วนเวียน พาเหียร ครัน

๕๖. การฟังผู้อื่น

อันฟังท่าน ฟังได้ แต่บางสิ่ง
หรือฟังแรง คนไข้ จนควายวัว
ต้องทำดี จึงเกิดมี ที่ให้ฟัง
ทำดีไป ฟังตัว ของตัวไป
ฟังผู้อื่น ฟังได้ แต่ภายนอก
ต้องทำจริง เพียรจริง ทุกสิ่ง, ตอน-
จะตกจน หรือว่า ตกนรก
ตนไม่ยก, ให้เขายก นั้นพกลม :

เช่น ฟังฟัง ผ่านเกล้า เจ้าอยู่หัว
ไซ้จะพัน ฟังตัว ไปเมื่อไร
ไม่มีดี นิดหนึ่ง ฟังเขาไหน ?
แล้วจะได้ ที่ฟัง ซึ่งถาวร
ท่านเพียงแต่ กล่าวบอก หรือพร่ำสอน
นี้, จึงถอน ตัวได้ ไม่ตกจม
ตนต้องยก ตนเอง ให้เหมาะสม
จะตกหล่ม ตายเปล่า ไม่เข้าการ ฯ

๕๗. มอง - มอง - มอง

มองอะไร มองให้เห็น เป็นครูสอน
มองเห็นความ เสมอกัน มีปัญญา
มองทุกข์สุข ก็จงจ้อง มองให้ดี
มองว่าเป็น ตามปัจจัย ให้ระวัง
มองโดยนัย ที่มันสอน จะถอนโศก
มองไม่เป็น โทษผีสง นางไม้มา

มองไม่ชอบ หรือมองคน มองค้นหา
มองเห็นว่า ล้วนมีพิษ : อนิจจัง
มองว่าเป็นอย่างที คนเราหวัง
มองจริงจัง ก็จักเห็น เป็นธรรมดา
มองแยกโยก มันไม่สอน ร้อนเป็นบ้า
มองถูกท่า ไม่คว่ำทุกข์ : มองถูกจริง !

๕๘. มองแต่แง่ดีเกิด

เขามีส่วน เลวบ้าง ช่างหัวเขา
เป็นประโยชน์ โลกบ้าง ยังน่าดู
จะหาคน มีดี โดยส่วนเดียว

จงเลือกเอา ส่วนที่ดี เขามีอยู่
ส่วนที่ชั่ว อย่าไปรู้ ของเขาเลย
อย่ามัวเที่ยว ค้นหา สหายเอ๋ย

เหมือนเที่ยวหา หนวดเต่า ตายเปล่าเลย

ฝึกให้เคย มองแต่ดี มีคุณจริง

๕๙. ตาบอด ตาดี

หมุ่นงจ้อง มองเท่าไร ไม่เห็นฟ้า
ไล่เดือนมอง ไม่เห็นคุณ ที่ดูดกิน ;
ต้องทุกข์โศก หงุดหงิด อยู่นิจสิน
เห็นหมดสิ้น ทุกสิ่ง ตามจริงเอย ฯ

ถึงฝูงปลา ก็ไม่เห็น น้ำเย็นใส
คนทั่วไป ก็ไม่ มองเห็นโลก
ส่วนชาวพุทธ ประยักต์ธรรม ตามระเบียบ

๖๐. เมื่อมองดินเห็นฟ้า

เมื่อมองดิน เห็นฟ้า นิจจาเอ๋ย
ฉันจะเอ๋ย ฟังดูหนา บ้าดีหรือ ?
ว่างจากอึด ตनिया อย่างเต็มที
สิ่งหนึ่งที่ เรียกหมา- สุนัขจิ้งจอก
ก็เห็นสิ่ง ที่เรียก ว่าหมา-
นี่เรียกว่า มองฟ้า แล้วปะดิน
ถ้าไม่เห็น อย่าเพ้อจู้ มาติฉิน
ก็ดูดกิน มันไป เป็นไล่เดือน ฯ

มองเห็นฟ้า ดินใหญ่ กระจายเลย
คือมองโลก เห็นว่าง จากอึดตา
มันว่างจริง ยิ่งกว่าฟ้า เพราะว่า
ครั้นมองดู โลกว่าง อย่างแท้จริง
อมฤต นคร ซ่อนอยู่
คิดดูเถิด บ้าหรือดี มีให้ดู
ถ้าจะมัว อยู่ที่เห็น ดินเป็นดิน

๖๑. มองฟ้าปะดิน

แรกมองฟ้า ก็เห็นว่าง อย่างเขาวัว
ยิ่งมองไป ยิ่งว่างมา สารพรรณ
กลับได้เห็น สารหนึ่ง ซึ่งความว่าง
เป็นแผ่นดิน เย็นและหยุด กว่าจุดใด
เป็นที่ตั้ง เย็นสนิท แห่งจิตว่าง
เป็นแดนดิน ที่คงมั่น นิรันดร นี้

ไม่เห็นพวก เทวดา คลาสวรรค์
จิตใจมัน ยิ่งเห็นว่าง อย่างสุดใจ
มอบให้อย่าง แก่นสาร ปานดินใหม่
ทรงคุณใหญ่ เรียก "อมตะ มหานคร"
กิเลสสร้าง ทุกข์หาย ไร้โศกศร
แลตอน ที่มองฟ้า แล้วปะดิน ฯ

๖๒. ความสุข

ความเอ๋ย ความสุข
"แก่ก็สุข ฉันก็สุข ทุกเวลา"
ถ้าเราเผา ตัวตันทา ก็น่าจะสุข
เขาว่าสุข สุขเน้อ! อย่าเห่อไป

ใครๆ ทุก คนชอบเจ้า ฝ้าวิ้งหา
แต่ดูหน้า ตาแห้ง ยังแคลงใจ
ถ้ามันเผา เราก็"สุข" หรือเกรียมได้
มันสุขเย็น หรือสุขไหม้ ให้แน่เอย

๖๓. อาจารย์ไก่

ถ้าคนเราเปรียบกับไก่ดูให้ดี
ไม่มีโรคประสาทประจำตัว
คนในโลกกินยาเป็นต้น ฯ
หลับสนิทสบายร่อยทั้งร่อย

มันไม่มีนอนไม่หลับไม่ปวดหัว
โรคจิตไม่มากลัวกับไก่น้อย
พวกไก่มันไม่ต้องกินสั๊กเท่าก้อย
รู้สึกละแ่น้ำใจอายไก่เอย

ได้เป็นคนหรือจึงได้นอนไม่หลับ
มีธรรมะกันเสียนะอย่าละเลย

ควรจะนับว่าเป็นบาปหรือบุญเหว
อยู่สบายไม่ละอายแก่ไถ่มัน

๖๔. ดีในชั่ว

ส่วนที่ดี มีซ่อน อยู่ในชั่ว
มันสอนอย่าง เจ็บซ้ำ เป็นธรรมดา
ชั่วมันสอน มากกว่า หรือจริงกว่า
สอนดีกว่า ให้กลับตน จนถูกวิธี
ให้ศรัทธา วิงหาพระ - ศาสนา
สัตว์นรก หมกอยู่ ยังรู้ดี

ซึ่งสอนให้ เต็มตัว ไม่ยังทำ
แต่มันสอน ลึกกว่า เมื่อได้ดี
มันสอนได้ ดีกว่า ความสุขศรี
เกลียดกลัวชั่ว กว่าก่อนนี้ ดีอย่างจริง
เรียนศึกษา ภาวนา เป็นอย่างยิ่ง
ตัวของตัว เพราะชั่วสิ่ง สอนรุนแรง

๖๕. ชั่วในดี

ส่วนที่ชั่ว มีกลัว อยู่ในดี
ไม่ค่อยสอน ไม่ค่อยเตือน อาจเพื่อนลง
ยั่วให้หลง ในดี - ดี เป็นผีบ้า
ดีมันสอน ไม่ค่อยจะ ถูกวิธี
ยังมีดี ก็ยังมี คนרבกวน
พวกริษยา ก็หาช่อง จ้องจิดล้าง

คือดีมี เลศยั่ว ให้มัวหลง
สอนไม่ลึก สอนไม่ตรง จึงหลงดี
ไม่นานหนอ ต่อมา ก็สิ้นศรี
ยึดมั่น "ดี" แล้วยิ่งยาก จะจากวาง
หลายกระบวน หลายวิธี ไม่มีสร้าง
มองดูบ้าง ชั่วในดี มีอยู่เน้อ

๖๖. ให้เขาเกิด

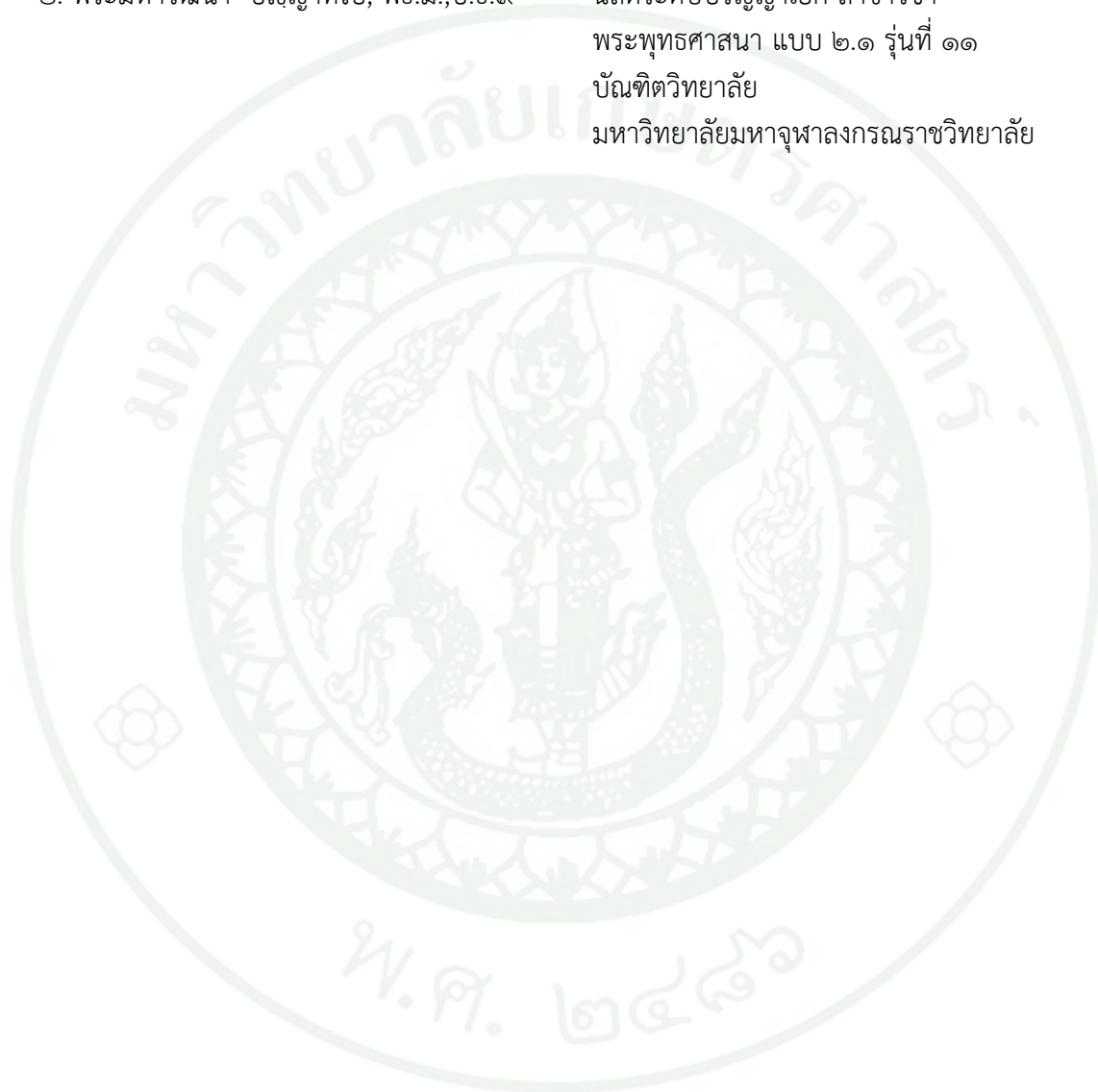
เขายากดี เท่าไร ให้เขาเกิด
ริษยา คือทุรกรรม ทำให้เพลี่ย
เขายากเด่น เท่าไร ให้เขาเกิด
มุกิตา สาธุกรรม ทำให้งาม
เขายากดัง เท่าไร ให้เขาเกิด
ให้ดั่งก้อง ท้องฟ้า อย่างอสนี

ไม่ต้องเกิด แข่งดี มีแต่เสีย
ทั้งลูกเมีย พลอยลำบาก มันมากความ
จะไม่เกิด กรรมกะลี ที่ซ้ำสาม
สมานความ รักใคร่ เป็นไมตรี
ช่วยชูเชิด ให้ประจักษ์ ด้วยศักดิ์ศรี
ต่างฝ่ายมี ผลงาม ตามเรื่องตน

รายนามผู้เชี่ยวชาญ

๑. พระสุธีธรรมานุวัตร, ผศ.ดร., ป.ธ.๙ คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๒. พระมหาวัฒนา ปญญาทีโป, พธ.ม., ป.ธ.๙ นิสิตระดับปริญญาเอก สาขาวิชา
พระพุทธศาสนา แบบ ๒.๑ รุ่นที่ ๑๑
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ที่มจร. (พิเศษ)/๒๕๕๕

โครงการปริญญาเอกสาขาวิชาภาษาไทย
ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ บางเขน กรุงเทพฯ

๑๙ ธันวาคม ๒๕๕๕

เรื่อง ขอความอนุเคราะห์เป็นผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบคณิศร
นามสกุล พระสุธีธรรมานุวัตร, ผศ.ดร.
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาลงกรณ์ราชวิทยาลัย

สิ่งที่ส่งมาด้วย โครงร่างคณิศร

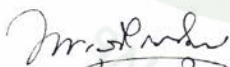
๑ ชุด

ด้วยนางสาวธรรณพร หงษ์ทอง นิสิตระดับปริญญาเอก สาขาวิชาภาษาไทย รหัส ๕๒๑๘๑๕๐๐๓๗
คณะมนุษยศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ได้ทำคณิศร เรื่อง กลวิธีการใช้ภาษาในการ
เผยแผ่พุทธธรรมของพุทธทาสภิกขุ : กรณีการสอน “อิทัปปัจจยตา” (The Language Strategy in
Buddhadhamma Propagation of Buddhadasa : A Study in Idappaccayata) ซึ่งได้ผ่านการอนุมัติ
หัวข้อแล้ว โดยอยู่ระหว่างการดำเนินการเพื่อรายงานความก้าวหน้าและนำเสนอการสอบป้องกันคณิศรเป็น
ลำดับต่อไป

เพื่อให้การดำเนินการทำคณิศรของนิสิตในหัวข้อดังกล่าว เป็นไปด้วยความเรียบร้อย บรรลุเป้าหมาย
อย่างมีประสิทธิภาพ โดยเฉพาะการใช้ภาษาที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา จึงขอกราบเรียน
ท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบคณิศรฉบับนี้ เพื่อความถูกต้องเหมาะสมในการศึกษาวิจัยของนิสิตยิ่งขึ้นต่อไป
และขอกราบขอบพระคุณอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

กราบนำส่งด้วยความเคารพอย่างสูง

☒ ตอบรับการเป็นผู้เชี่ยวชาญ

(พระสุธีธรรมานุวัตร, ผศ.ดร.)

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ภาวิทย์ พิมพ์ทอง)
ประธานโครงการปริญญาเอกสาขาวิชาภาษาไทย

โทรศัพท์ : 0-2 579 55๕๕-๖ ต่อ 25๐2

083-306-2324

E-mail : thannappmkg@hotmail.com

ที่ มก.(พิเศษ)/๒๕๕๕

โครงการปริญญาเอกสาขาวิชาภาษาไทย
ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ บางเขน กรุงเทพฯ

๒๐ ธันวาคม ๒๕๕๕

เรื่อง ขอความอนุเคราะห์เป็นผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบวิทยานิพนธ์
นมัสการ พระมหาวัฒนา ปัญญาทีโป
ป.ธ. ๙, พธ.บ., พธ.ม.(พระพุทธศาสนา)

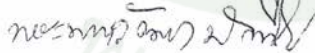
สิ่งที่ส่งมาด้วย โครงร่างวิทยานิพนธ์

๑ ชุด

ด้วยนางสาวธรรณพร หงษ์ทอง นิสิตระดับปริญญาเอก สาขาวิชาภาษาไทย รหัส ๕๒๑๘๑๕๐๐๓๗ คณะมนุษยศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ได้ทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง กลวิธีการใช้ภาษาในการเผยแผ่พุทธธรรมของพุทธทาสภิกขุ : กรณีการสอน “อิทัปปัจจยตา” (The Language Strategy in Buddhaddhamma Propagation of Buddhadasa : A Study in Idappaccayata) ซึ่งได้ผ่านการอนุมัติหัวข้อแล้ว โดยอยู่ระหว่างการดำเนินการเพื่อรายงานความก้าวหน้าและนำเสนอการสอบป้องกันวิทยานิพนธ์เป็นลำดับต่อไป

เพื่อให้การดำเนินการทำวิทยานิพนธ์ของนิสิตในหัวข้อดังกล่าว เป็นไปด้วยความเรียบร้อย บรรลุเป้าหมายอย่างมีประสิทธิภาพ โดยเฉพาะการใช้ภาษาที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา จึงขอกราบเรียนท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เพื่อความถูกต้องเหมาะสมในการศึกษาวิจัยของนิสิตยิ่งขึ้นต่อไป และขอกราบขอบพระคุณอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

กราบนมัสการด้วยความเคารพอย่างสูง

☒ ตอบรับการเป็นผู้เชี่ยวชาญ

(พระมหาวัฒนา ปัญญาทีโป)

(นางสาวธรรณพร หงษ์ทอง)

นิสิตระดับปริญญาเอกสาขาวิชาภาษาไทย

โทรศัพท์ : 0 2579 5566 - 8 ต่อ 2502

083-306-2324

E-mail : thannappmkgs@hotmail.com

ประวัติการศึกษา และการทำงาน

ชื่อ-นามสกุล

นางสาวธรรณพร หงษ์ทอง

วันเกิด

วันที่ ๖ เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๑

สถานที่เกิด

อำเภออุ้มผาง จังหวัดสุพรรณบุรี

ประวัติการศึกษา

ปริญญาศึกษาศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา
การศึกษา มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ตำแหน่งหน้าที่การงานปัจจุบัน

อาจารย์ประจำสาขาวิชาภาษาไทย

สถานที่ทำงานปัจจุบัน

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา
กรุงเทพมหานคร